

**ASUR-URARTU İLİŞKİLERİNDE YEREL
BEYLİKLER VE ONLARIN ROLÜ**

Sırrı TİRYAKİ

**Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
2014
Her hakkı saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Sırrı TİRYAKİ

**ASUR-URARTU İLİŞKİLERİNDE YEREL BEYLİKLER VE
ONLARIN ROLÜ**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM**

ERZURUM - 2014

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

21/04/2014

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "ASUR-URARTU İLİŞKİLERİNDE YEREL BEYLİKLER VE ONLARIN ROLÜ" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

21/04/2014

Sırrı TİRYAKİ

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. SÜLEYMAN ÇİĞDEM danışmanlığında, SIRRI TİRYAKİ tarafından hazırlanan bu çalışma 21 / 04 / 2014 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. TARİH Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. SÜLEYMAN ÇİĞDEM

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. MEHMET KARAOSMANOĞLU

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. HALDUN ÖZKAN

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. HASAN ALİ ŞAHİN

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. MEHMET IŞIKLI

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISATMALAR DİZİNİ	VI
RESİMLER DİZİNİ	IX
ÖNSÖZ.....	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYNAK TAHLİLİ VE TEZE KONU OLAN BÖLGELERİN FİZİKİ, TARİHİ VE POLİTİK COĞRAFYALARI

1.1. KAYNAK TAHLİLİ.....	6
1.1.1. Asur Kaynakları.....	6
1.1.2. Urartu Kaynakları	14
1.1.3. Hiyeroglif Yazıtlar.....	21
1.1.4. Modern Araştırmalar.....	26
1.2. TEZE KONU OLAN BÖLGELERİN COĞRAFYASININ GENEL ÖZELLİKLERİ	31
1.2.1. Doğu Anadolu Bölgesinin Coğrafyası.....	32
1.2.2. Kuzey Mezopotamya'nın Coğrafyası	36
1.3. TEZE KONU OLAN COĞRAFYANIN TARİHİ VE POLİTİK COĞRAFYASI.....	50
1.3.1. Doğu Anadolu Tarihi Coğrafyası.....	50
1.3.2. Kuzey Mezopotamya'nın Tarihi Coğrafyası	59

İKİNCİ BÖLÜM

DEMİRÇAĞ ÖNCESİ ANADOLU – MEZOPOTAMYA İLİŞKİLERİ

2.1. NEOLİTİK ÇAĞ.....	69
2.2. KALKOLİTİK ÇAĞ	81
2.2.1. Halaf Dönemi (5600–5000)	86
2.2.2. Ubeyd Dönemi (5500–4000).....	93
2.2.3. Uruk Dönemi (4000–3100).....	103

2.3. TUNÇ ÇAĞLAR.....	113
2.4. ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI.....	126
2.5. HİTİT-ASUR İLİŞKİLERİ	149

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEMİR ÇAĞ SÜRECİNDE ANADOLU-MEZOPOTAMYA İLİŞKİLERİ

3.1. BEYLİKLER DÖNEMİ'NDE ASUR-URARTU İLİŞKİLERİ	171
3.2. KRALLIK DÖNEMİ'NDE ASUR-URARTU İLİŞKİLERİ	185
3.2.1. Arame Dönemi.....	198
3.2.2. I.Sarduri Dönemi.....	201
3.2.3. İşpuini Dönemi.....	210
3.2.4. Menua Dönemi.....	217
3.2.5. I. Argiştı Dönemi	228
3.2.6. II Sarduri Dönemi	237
3.2.7. I.Rusa Dönemi	255
3.2.8. II. Argiştı Dönemi.....	281
3.2.9. II. Rusa Dönemi.....	289
3.3. ASUR-URARTU İLİŞKİLERİNDE YEREL BEYLİKLER VE ONLARIN ROLÜ	301
3.3.1. Muşafir	311
3.3.2. Kumme	326
3.3.3. Ukku Krallığı	337
3.3.4. Tuşhan Krallığı.....	348
3.3.5. Şubria Krallığı	363
3.3.6. Bit – Zamani Ülkesi.....	374
3.3.7. Kargamış Krallığı.....	382
3.3.8. Melid	398
3.3.9. Tabal Krallığı.....	413
3.3.10. Gurgum Krallığı	430
3.3.11. Kummuh Krallığı	440
3.3.12. Sam'al Krallığı.....	452
3.3.13. Que Krallığı.....	463

3.3.14. Unqi (Hattina) Krallığı	475
SONUÇ.....	486
KAYNAKÇA	502
ÖZGEÇMİŞ.....	572

ÖZET

DOKTORA TEZİ

ASUR-URARTU İLİŞKİLERİNDE YEREL BEYLİKLER VE ONLARIN ROLÜ

Sırrı TİRYAKİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

2004, 572 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN
Doç. Dr. Hasan Ali ŞAHİN
Doç. Dr. Mehmet IŞIKLI

Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ilişkilerin başladığı Neolitik Çağ'dan itibaren her iki coğrafya arasındaki karşılıklı ilişkiler derinleşerek artmıştır. Neolitik Çağ'da Anadolu-Mezopotamya arasındaki ilişkiler, dönemin saldırı ve savunma aletlerinin hammadde kaynağını oluşturan obsidyen alışverişine dayanmaktaydı. Kalkolitiklik Çağ'da ise obsidyen ve çanak çömlek ticaretinin yanı sıra madenin insanın günlük yaşamında yoğun bir şekilde kullanılmasıyla birlikte başta bakır olmak üzere Anadolu kökenli hammadde kaynakları iki bölge arasındaki ticari münasebetlerde önemli rol oynamıştır. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak bu çağda Yakındoğu'da bölgeler arası ticaret daha organize bir şekil alacaktır. M.Ö. II. bin yılların başlarında çevre halkların Anadolu'daki önemli kentlere göç etmeleri sonucu, bu kentler önemli birer pazar haline gelecek ve güneydeki Mezopotamya halkları ile sürdürülen ticari münasebetler sonucunda bu kentler hızlı bir şekilde zenginleşecektir. Aynı zamanda Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak da adlandırılan bu dönemde söz konusu ticaretten gerek Anadolu gerekse Mezopotamya'daki yerel beyler önemli oranda kâr elde etmişlerdir. Yeni Asur Dönemi'yle birlikte Anadolu-Mezopotamya arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başlayacaktır çünkü şimdiye kadarki ilişkilerde daha çok karşılıklı ticaret ve barışçıl bir dönem söz konusu iken bu tarihten sonra Asur'un askeri işgallere dayalı yağmacılık faaliyetleri hâkim olacaktır. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışıyla birlikte Anadolu da yaşanan kargaşa döneminde Asur'un işi çok kolay görünmesine rağmen dönemin siyasi ve askeri gelişmelerinde beklenmedik durumlar ortaya çıkacaktır. Çünkü Asur İmparatorluğu, kuzey bölgelerine düzenlediği seferler esnasında, karşısında başta Urartu Krallığı olmak üzere bölgedeki bütün askeri ve siyasi güçlerin oluşturduğu ittifakları bulacaktır. Asur, Anadolu'daki devletleri iyice zayıflatıp son darbeyi vuracağı esnada ise kuzeyden gelen İskit ve Kimmer atlı grupların saldırıları nedeniyle asla hedeflerine ulaşamadığı gibi bu kavimlerin saldırıları sonucu yıkılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Mezopotamya, Obsidyen, Bakır, Yeni Asur Dönemi, Hitit İmparatorluğu, Urartu Krallığı, Yerel Beylikler

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****The LOCAL PRINCIPALITIES AND THEIR ROLE IN ASSYRIAN AND
URARTION RELATIONSHIPS****Sırrı TİRYAKİ****Advisor: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM****2004, Page: 572****Jüri: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM****Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU****Prof. Dr. Haldun ÖZKAN****Assoc. Prof. Dr. Dr. Hasan Ali ŞAHİN****Assoc. Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI**

The mutual relations between Anatolia and Mesopotamia have deeply increased since the Neolithic period where the relations began. Relations between Anatolia and Mesopotamia in Neolithic period were based on the exchange of obsidian which was the source of raw materials in forming the offensive and defensive tools. In Chalcolithic Age, on the other hand, besides the trade of obsidian and crockery, with the intensive use of mine in daily life, Anatolian-rooted raw material resources, especially copper, had played an important role in trade relations between the two regions. Depending upon all these developments, in this age the intra-regional trade in the Near East would take a better organized form. At the beginning of second thousands BC, as a result of surrounding communities' migration to important cities of Anatolia and trade relations continued with Mesopotamia people in the south, these cities would flourish quickly. At the same time in this period which is also called the Age of the Assyrian Trade Colonies Age, both Anatolian and Mesopotamian local rulers had achieved significant profits from aforementioned trade. With the New Assyrian period, a new era would begin in the relations between Anatolia and Mesopotamia, because until that time the relations were based on mutual trade and peace, but after that date the Assyrian looting activities based on military occupations would dominate the period. With the fall of the Hittite Empire at the turmoil period that dominated Anatolia, though it seemed that Assyrian had advantages, unexpected circumstances would appear in the political and military developments. Because Assyrian Empire would find an alliance consisting of all political and military forces, especially Kingdom of Urartu, during their expeditions to the northern regions. While the Assyria had weaken the governments in Anatolia and were on the verge of last strike, but Assyria had never reached its aim because of Scythian and Cimmerian horsemen groups' attacks and it is seen that the empire collapsed due to the attacks of these tribes.

Keywords: Anatolia, Mesopotamia, obsidian, copper, New Assyrian period, Hittite Empire, Kingdom of Urartu, local principality

KISATMALAR DİZİNİ

- AAA** : Annals of Archaeology and Anthropology, Liverpool, 1908
- Afo** : Archiv für Orientforschung, Berlin u. Graz, 1921 vd.
- AJA** : American Journal of Archaeology, Baltimore, 1885
- AJA** : American Journal of Archaeology, Baltimore, 1885 vd.
- AMI** : Archaeologische Mitteilungen Aus Iran
- An. Ar.** : Anadolu Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Hititoloji, Prehistorya ve Önasya Arkeolojisi ve Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalları Yayını, İstanbul, 1955 vd.
- An. St.** : Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, London, 1951 vd.
- Anatolia** : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi, Eski Önasya-Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü Dergisi, Ankara, 1954 vd.
- Anatolica** : Anatolica. Annuaire International pour les civilisation de L'Asie Anterieure, Leiden, 1967 vd.
- ANATOLICA:** Anatolica, Annuaire Internationale pour les Civilisations de l'Asie Anterieure, Leiden, 1956
- ANET** : Ancient Near East Texts Prenceton, New Jersey, 1969
- AS** : Anatolian Studies
- BASOR** : Bulletin of the Amerikan Schools of Oriental Research, New Haven, 1958 vd.
- Belleten** : Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1937 vd.
- Bkz.** : Bakınız
- Bo St** : Boğazköi-Studien, Leipzig, 1961
- CAH** : Cambridge Ancient History Series.
- Çev.** : Çeviren
- DTCFD** : Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
- Expedition** : Expedition: The Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania, Pennsylvania, 1958 vd.
- Iraq** : Published by the British Scholl of Archaeology in Irap, London, 1934

- JCS** : Journal of Cuneiform Studies: The American Schools of Oriental Researches, New Haven, 1947 vd.
- JHS** : Journal of Hellenic Studies, London 1924 vd.
- JNES** : Journal of Near Eastern Studies: The American Journal of Semitic Languages and Literatures, Chicago, 1942 vd.
- KST** : Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, İstanbul, İzmir
- M.Ö.** : Milattan önce
- McC** : Journal of Anthropological Archaeology
- MDOG** : Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin 1898 vd.
- MDVG** : Mitteilungen der Vorderasiatischen-.gyptischen Gesellschaft, Berlin 1986 vd.
- Or. NS.** : Orientalia. Nova Series, Roma, 1932 vd.
- Review** : The Geographical Institute of the University of Istanbul, 1954 vd.
- RHA** : Revue Hittite et Asianique: Organe de la Society des Etudes Hittites, Paris, 1930–1931.
- SAA I** : The Correspondence of Sargon II. Part I; Letters from Assyria and The West (Ed. S. Parpola, Helsinki, 1989
- SAA II** : Neo Assyrian Treaties and Loyalty Oaths (Ed. S. Parpola-K. Watanabe), Helsinki, 1988
- SAA IV** : Queries to the Sun God: Divination and Politics in Sargonid Assyria (Ed. I. Starr), Helsinki, 1990
- SAA V** : The Correspondence of Sargon II. Part; Letters from the Northern and Northeastern Provinces (Ed. G. B. Lanfranchi – S. Parpola), Helsinki, 1990
- SAA VII** : Imperial Administrative Record Part–1; Place and Temple Administration (Ed. F.M. Fales – J. N. Postgate), Helsinki, 1995
- SAA** : State Archives of Assyria
- SAAB** : State Archives of Assyria Bulletin
- Science** : American Association for the Advancement of Science, Washington, 1880
- StBoT** : Studien zu den Boğazköy-Texten, Wiesbaden
- TAD** : Türk Arkeoloji Dergisi

- Tel Aviv** : Journal of the Tel Aviv University Institute of Archeology, Jarusalem, 1974 vd.
- TT Kong** : Türk Tarih Kongresi, Ankara
- TTAED** : Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Ankara, 1933–1936
- TTK** : Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- TTK** : Türk Tarih Kongresi
- ZA** : Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebeite-Vorerasiatische Archaeologie, Leipzig; ZA NF (Neue Folge), Berlin Leipzig, 1886

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. Bir Lamaşsu'nun Londra'daki British Museum'a Yerleştirilme Sahnesi (Sevin, 1999: 19).....	8
Resim 2. Lutipri Oğlu Sarduri Yazıtı (Payne, 2006: 17).....	18
Resim 3. I. Arğişti'ye Ait Van Kalesi-Horhor Yazıtı; II. Sütun-Sol Satır (Payne, 2006: 154)	19
Resim 5. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Fiziki Haritası (Atalay ve Mortan, 2007: 442)....	33
Resim 6. Mezopotamya Ve Yakın Çevresi (Köröglü 2011: 13)	38
Resim 7. Fırat ve Dicle Nehirleri Üzerinde Hammade Kaynaklarının Sallarla Taşımacılığının Yapılması (Köröglü 2011: 27)	41
Resim 8. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Fiziki Haritası (Atalay ve Mortan, 2007: 467)	46
Resim 9. Günümüzde British Museum'da Sergilenen Siyah Obelisk Yazıtı	57
Resim 10. Yakındoğu'da Obsidyen Kaynakları ve Obsidyen Ticaretine Dair Buluntuların Ele Geçirildiği Yerler (Sevin, 2003: 50).....	73
Resim 11. Neolitik Çağda Anadolu Kökenli Obsidyelerin Yayılım Bölgeleri (Özdoğan 2011: 70).....	74
Resim 12. Neolitik Kültürün Yayılım Alanları (Özdoğan, 2011: 82–83).....	78
Resim 13. Kalkolitik Çağ'da Yaygın Olarak Kullanılan Mühür Çeşitleri (Esin, 2003: 118).....	84
Resim 14. Anadolu ve Mezopotamya'daki Orta Kalkolitik Çağ Kültür Bölgelerinin Yayılım Alanları (Özdoğan,2011: 106)	85
Resim 15. Halaf Kültürü Yayılım Alanları (Sevin 2003: 83).....	86
Resim 16. Ubeyd Kültürü Yayılım Alanları (Sevin 2003: 85).....	95
Resim 17. Değirmentepe Damga Mühürler (Esin 2003: 118).....	96
Resim 18. Değirmentepe'de Ele Geçirilen Diğer Mühür Örnekleri (Özdoğan, 2011: 121).....	99
Resim 19. Son Kalkolitik Çağ'da Uruk Yerleşim Merkezleri ve Aralarındaki Ticari İlişkiler (Özdoğan, 2011: 140)	108
Resim 20. Farklı Tarzdaki Arslantepe Mühürleri (Frangipane, 2011: 141; Frangipane, 2003: 26)	109
Resim 21. Son Kalkolitik Dönem'e Ait Maden Yatakları (Özdoğan, 2011: 150)	112

Resim 22. Eski Tunç Çağı I, Anadolu ve Mezopotamya'da Bulunan Kültür Bölgeleri (Frangipane 2011: 171)	120
Resim 23. Asurlu Tüccarların Koloni Çağ'ında Ticaretini Yaptığı Ürünler ve İzlediği Güzergâhlar (Horst, 2006: 369)	132
Resim 24. Asur Merkezi ve Anadolu Arasında Ticareti Yapılan Ürünler (Savaş, 2006: 41).....	137
Resim 25. Asur Ülkesinin Yayılım Alanları.....	152
Resim 26. Fırat ve Dicle Nehirlerinin Suladığı Bereketli Mezopotamya Ovası	153
Resim 27. Hitit Ve Mittanni Krallıklarının Yayılım Alanları (Latacz, Strake, 2006: 190)	157
Resim 28. M.Ö. 2 Binlerin İkinci Yarısında Asur Krallığı'nın Yayılım Alanları (Miglus, 2006: 244).....	159
Resim 29. Uruadri ve Nairi Ülkelerinin Yayılım Alanları (Taş, 2008: 347).....	174
Resim 30. Urartu Devletinin Coğrafi Sınırları (Sevin, 2003: 194).....	189
Resim 31. Asur ve Urartu Arasında Kalan Yerel Beyliklerden Genel Bir Görünüm (Radner, 2012: 244)	192
Resim 32. Asur ve Urartu Arasında Kalan Çatışma Bölgeleri (Acta Iranica, 2012: 7)	221
Resim 33. M.Ö. 714 Yılında Muşasirdeki Haldi Tapınağı'nın II. Sargon Tarafından Yağmalanması (Çilingiroğlu1997: 158)	275
Resim 34. Muşasir Ülkesinin Yayılım Alanları (Radner, 2012: 244)	312
Resim 35. Kume Krallığının Krallığının Siyasi Coğrafyası (Radner, 2012: 244).....	328
Resim 36. Hakkari Bölgesinde Bulunan Savaşçı Heykelleri (Sevin, 2001: 363).....	338
Resim 37. Ukku Krallığının Yayılım Alanları (Radner, 2012: 244)	339
Resim 38. Ukku Şehrindeki Sosyal Hayat Ve Binaların Görünüşü (Radner, 2012: 259)	347
Resim 39. Tuşhan Krallığı'nın Siyasi Coğrafyası ve Yayılım Alanları (Radner, 2012: 244)	349
Resim 40. Şubria Krallığı ve Yayılım Alanları (Radner, 2012: 244).....	363
Resim 41. III. Salmanasar'ın Uppume Şehrini Kuşatması (Radner,2012: 261).....	364
Resim 42. Bit-Zamani Ülkesinin Yayılım Alanları (Yıldırım, 2012: 9)	377
Resim 43. Kargamış Krallığı Ve Yayılım Alanları (Kurt, 2007: 197)	386

Resim 44. Melid Krallığı Ve Yayılım Alanları (Köroğlu, 2011: 153).....	401
Resim 45. Tabal Krallığı Ve Yayılım Alanları (Acta Iranica, 2012: 7)	417
Resim 46. Gurgum Krallığı Ve Yayılım Alanları (Kurt, 2007: 197)	431
Resim 47. Kummuh Krallığı Ve Yayılım Alanları (Kurt, 2007: 197).....	441
Resim 48. Sam'al Krallığı Ve Yayılım Alanları (Kurt, 2007: 197)	455
Resim 49. Que Ülkesi Ve Yayılım Alanları (Kurt, 2007: 197).....	465
Resim 50. Unqi Krallığı Ve Yayılım Alanları (Köroğlu, 2011: 153).....	476

ÖNSÖZ

Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ilişkiler, Neolitik ve Kalkolitik Çağlarda hammadde sömürüsüne dayalı, Eski Tunç ve Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde karşılıklı ticarete, Yeni Asur Döneminde ise tamamen askeri seferler sonucunda yapılan yağmalara dayanmaktaydı. Asur'un kuzey bölgelerine yönelik geliştirdiği askeri ve siyasi hedeflerinde, bu bölgelerin sahip olduğu doğal hammadde kaynakları her zaman için belirleyici rol oynamıştır. Asur'un Demir Çağların başından M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar Anadolu'ya yönelik seferleri Yakındoğu'da Urartu Devleti'nin kurulması gibi kalıcı birtakım sonuçlara sebep olmuştur. Özellikle Yeni Asur Dönemi'nden itibaren Asur krallarının kuzeye yönelik yayılım faaliyetlerinde en önemli rakipleri Urartu ile Anadolu ve Kuzey Suriye coğrafyasında bulunan beylikler olmuştur. Yaklaşık iki yüz yıllık süre boyunca Asur ve Urartu arasında yaşanan mücadelede, Urartu ülkesinin sahip olduğu dağlık coğrafi yapısı ve bölgede yaşanan ağır kış şartları kendisine doğal bir savunma olanağı sağlamıştır. Bundan dolayı Asur'un düzenlediği askeri seferlerin çoğunluğu Urartu başkentine ulaşamamış, nadiren ulaşan seferler de bu krallığın çekirdek bölgesinde bulunan askeri ve siyasi gücüne çok fazla zarar vermemiştir. Öyle ki Asur Krallığı'nın Yakındoğu'nun süper gücü olarak nitelendirildiği dönemde dahi Urartu'nun bu krallığa kafa tutması, kendisinin sahip olduğu coğrafi konumundan kaynaklanmaktaydı. Öte yandan Asur'un Urartu egemenlik bölgesine sürekli olarak düzenlediği askeri seferler sonucunda, bu krallığın askeri ve siyasi açıdan sürekli olarak gelişim göstermesine neden olmuştur.

Dönemin Asur krallarına ait yazılı kaynakları incelediğimizde, Asur seferlerinin temelinde tamamen ekonomik sebepler olduğunu rahatlıkla görebiliyoruz. Asur krallarının kuzey bölgelerine yönelik seferlerinde asıl amaçlarının bu bölgeleri tamamen egemenliği altına alıp buralarda askeri güç bırakmaktan ziyade buraların doğal kaynaklarını ele geçirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle gerek Anadolu'da gerekse Kuzey Suriye'de kalıcı bir Asur egemenliğinden söz etmek mümkün değildir. Ayrıca Asur ve Urartu arasında yaşanan mücadelede Asur'un kuzeyinde bulunan kent devletleri sürekli olarak bu iki güç arasında yaşanan savaşlara sahne olmuştur. Bahsettiğimiz bu kent devletleri, bazen Urartu Krallığı ile birlikte hareket ederken bazen de Asur'un yanında bu krallığın karşısında yer almışlardır. Kısacası Anadolu coğrafyası

bir yandan Asur'un kuzey yayılımındaki en önemli coğrafi alanı oluştururken diğer yandan Asur'a en önemli rakip olan dönemin yerel beyliklerine ve Urartu Krallığına ev sahipliği yapmıştır.

Bütün bu bilgilerden yola çıkarak hazırladığımız “Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beyliklerin Rolü” isimli tezimizde Anadolu ve Mezopotamya arasında yaşanan askeri ve siyasi ilişkileri yazılı ve arkeolojik bulgular ışığında ortaya koymaya çalıştık. Tez konumun biçimlenmesinde ve tezimin tamamlanmasında maddi ve manevi yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM, Doç. Dr. Mehmet IŞIKLI ve Prof. Dr. Haldun Özkan'a saygı ve şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca sabrından ve desteklerinden dolayı sevgili eşime ve yardımları geçen bütün arkadaşlarıma çok teşekkür ederim.

Erzurum 2014

Sırrı TİRYAKİ

GİRİŞ

Çalışmamızın konusunu Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beyliklerin Rolü oluşturmaktadır. Neolitik Çağ'dan itibaren başlayan Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ilişkilerin M.Ö. 3. binyılına kadar uzandığı bilinen bir gerçektir. Neolitik Çağ'dan itibaren iki coğrafya arasında meydana gelen askeri, siyasi ve ticari ilişkileri bütün yönleriyle ortaya koyabilmek için yerli ve yabancı literatür taranmış, dönemin siyasi ve askeri konularıyla ilgili parçalar halinde olan Asur ve Urartu krallarına ait yazıtlar konu bütünlüğü içerisinde verilmeye gayret edilmiştir. Bu bağlamda Asur, Urartu ve hiyeroglif yazıtlarda geçen ülke ve yönetici isimlerinin yanı sıra dönemin olaylarını anlatan yazılı kaynaklar bir bütün halinde değerlendirilmiştir. Gerek Urartu gerekse Asur krallarına ait yazılı kaynaklarda geçen askeri ve siyasi olayların kronolojik sıralaması ve bunların yeniden değerlendirilmesi sonucu Asur ve Urartu ilişkilerinde rol oynayan yerel krallıkların lokalizasyonu konusunda önemli veriler elde edilmiştir. Ayrıca çalışmamız boyunca devletlerin üzerinde kuruldukları coğrafyanın kendilerinin gelişiminde ve yayılımında hayati bir yer tuttuğu düşüncesini sürekli olarak göz önünde bulundurduk. Bu yüzden de Urartu ve Asur Devletlerinin kurulduğu coğrafyanın şartlarını ve bu ülkelerin sosyal-ekonomik yapılarını ayrı ayrı ele aldık. Çünkü Asur'un kuzey yayılımında Anadolu'nun hammadde kaynakları belirleyici rol oynamıştır.

Çalışmanın kapsadığı temel coğrafi alan ise Doğu Anadolu Bölgesi, Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya coğrafyalarından oluşmaktadır. Tarih boyunca, birbirinden farklı coğrafi ve sosyo-ekonomik şartlara sahip olan Anadolu ve Mezopotamya coğrafyaları arasında yoğun ilişkiler olmuştur. Anadolu ve Mezopotamya arasında yaşanan bu ilişkiler, genellikle "savaş" ve "ticaret" şeklinde olmuştur. Malum, Anadolu coğrafi konumu itibariyle Avrupa ve Asya'yı birleştiren bir köprü konumundadır. Bu nedenle, Anadolu tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin uğrak ve yerleşim yeri olmuştur. Anadolu'nun fiziksel, iklimsel ve hammadde özellikleri her dönemde toplumların yaşam şartlarını ve dolayısıyla tüm ekonomik hayatlarını etkilemiştir.

Çalışmanın ana coğrafyasını oluşturan bölgelerden biri olan Anadolu bugün de olduğu gibi, yer altı zenginlikleri açısından eski çağlardan beri ekonomik açıdan önemli bir güç unsurunu oluşturmaktadır. Anadolu, hammadde kaynakları açısından oldukça

verimli bir bölgeydi. Tarih öncesi dönemlerden itibaren kullanılan ve dolayısıyla ihtiyaç duyulan metallerin çoğu, Anadolu'nun değişik yerlerindeki kaynaklarda bulunmaktaydı. Özellikle Neolitik Çağ'dan itibaren Anadolu'daki obsidyen bolluğu, Anadolu ve Mezopotamya arasında gerçekleştirilen ticaretin önemli bir vasıtası olmuştur. Anadolu'da yaşayan gruplar obsidyen karşılığında Mezopotamya'dan bu dönemde özellikle Suriye civarından ince dokulu hammadde alıp hançer ve alet yapımında kullanıyorlardı. Kent ve devlet ekonomisinin temellenmeye başladığı, yönetici ve organize ticaretin yanı sıra uzak mesafe ticareti ile lüks maddelerin ticaretinin geliştiği Kalkolitik Çağ'la birlikte Anadolu ve Mezopotamya coğrafyaları arasındaki ilişkiler çok daha belirginleşmeye başlar. Özellikle bu çağda her iki coğrafya arasında yaşanan ilişkilerde Van Gölü çevresindeki Tilkitepe kolonisinin özel bir konumu olmuştur.

Çalışmanın kronolojik sınırını ise Neolitik Çağ'ın başlangıcı ile Orta Demir Çağı'nın sonları oluşturmaktadır. Ancak ifade ettiğimiz bu kronolojik dönemler, kendi içinde birtakım tartışma konularını barındırmaktadır. Neolitik Çağ'dan Orta Demir Çağı'nın sonlarına kadar geçen kronolojik sıralama, çağların Anadolu ve Mezopotamya coğrafyalarındaki başlangıç ve bitiş tarihlerinin farklı olmasından dolayı bilim dünyasında farklı tartışmalara neden olmaktadır. Ayrıca çalışmanın ana konusunu oluşturan Asur ve Urartu krallıkları içindeki bazı kralların tahta çıkış tarihleri ve birbirleri arasındaki halef-selef konusunun yanı sıra bu iki krallık arasında kalan beyliklerin lokalizasyonu konusu, son dönemlerin tartışmalı konuları arasında bulunmaktadır. Ayrıca Urartu krallarının tahta çıkış tarihleri hem bu krallara ait yazıtlar hem de Asur krallarının Anadolu ve Kuzey Suriye coğrafyalarına düzenledikleri askeri seferlerle ilgili olarak tuttıkları sefer kayıtları esas alınarak belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ana temelini oluşturan “Asur-Urartu ilişkilerinde Yerel Beyliklerin Rolü” konusunu incelerken, nesnel tarih anlayışında oldukça önemli olan “Tarihte belge konuşur” prensibinin gereği olarak her zaman için Asur ve Urartu kaynaklarının yanı sıra hiyeroglif yazıtlar ve modern araştırmaları esas kaynaklar olarak belirledik. Ancak Asur ve Urartu öncesi Anadolu ve Mezopotamya arasında gerçekleşen ekonomik ve kültürel ilişkileri incelerken arkeolojik verileri hiçbir zaman göz ardı etmedik. Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünü:

➤ Asur Kaynakları

- Urartu Kaynakları
- Hiyeroglif Yazıtlar
- Modern Araştırmalar

şeklinde konu başlıklarına ayırarak inceledik. Ayrıca birinci bölümde “Teze Konu Olan Bölgelerin Coğrafyasının Genel Özellikleri” şeklindeki ana başlığın altında Doğu Anadolu Bölgesi ve Kuzey Mezopotamya coğrafyalarını ana hatlarıyla ele almaya çalıştık. Çünkü bahsettiğimiz bu coğrafi bölgeler çalışmamızın en önemli askeri ve siyasi gücü konumunda olan Asur ve Urartu krallıklarının kurulup yayılmasında son derece önemli bir konuma sahipti. Birinci bölümün diğer bir konusu olan “Teze Konu Olan Coğrafyanın Tarihi ve Politik Coğrafyası” başlığı altında ise Anadolu, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya bölgelerinin coğrafi özelliklerinin yanı sıra bu bölgelerdeki siyasi ve askeri gelişmeleri inceledik. Bu bağlamda özellikle Yeni Asur Dönemi’nde Asur-Hitit ilişkileri, Asur-Urartu mücadelesi ve bu mücadele çerçevesinde Asur ve Urartu Krallıklarının bölgedeki yerel beyliklerle olan ilişkileri üzerinde durduk.

Çalışmanın ikinci bölümünde Demir Çağlar öncesinde Anadolu ve Mezopotamya arasında yaşanan siyasi, ekonomik ve askeri münasebetleri inceledik. Bu amaç doğrultusunda Neolitik Çağ’dan itibaren her iki coğrafya arasında başlayan ilişkiler, Kalkolitik Çağ’la birlikte çok daha yoğun bir sürece girmiştir. Kalkolitik Çağ’da ortaya çıkan Halaf, Ubeyd ve Uruk kültürlerini detaylı bir şekilde inceleyip ve bu dönemlere ait Arslantepe, Değirmentepe, Tel Kannas ve Tel Brak gibi Anadolu ve Mezopotamya’daki yerleşim alanlarının genel özellikleri üzerinde durduk. Tunç Çağlara geçişle birlikte tunç alımında kullanılan bakırın yanı sıra gümüş, demir ve altın gibi madenler Mezopotamya’ya Anadolu’dan gönderilmekteydi. Orta Tunç Çağı’na gelindiğinde Asur ticaret kolonileri vasıtasıyla Anadolu’ya dokuma ürünler getirilmekte, buradan ise Asur için son derece zaruri olan gümüş ve demir gibi hammaddeler götürülmekteydi. Son Tunç Çağı’nda Hititler Anadolu coğrafyasında askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda son derece etkili bir konuma gelmiştir. Bu krallığın Anadolu coğrafyasının en etkili gücü konumuna gelmesiyle birlikte şimdiye kadar daha çok ticari ilişkilere dayanan Anadolu ve Mezopotamya ilişkileri artık farklı bir boyuta evrilecektir. Çünkü bu tarihten itibaren dönemin en önemli iki askeri gücü konumunda olan Asur ve Hitit İmparatorlukları arasında önemli çarpışmalar yaşanmıştır. Hitit ve

Asur arasında yaşanan siyasi ve askeri mücadeleler, çalışmanın ikinci bölümünde üzerinde durulan konular arasında bulunmaktadır.

Üçüncü bölümde, “Demir Çağ Sürecinde Asur-Urartu İlişkileri” ana başlığını kendi içerisinde:

- Beylikler Dönemi’nde Asur-Urartu İlişkileri
- Krallık Dönemi’nde Asur-Urartu İlişkileri
- Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü

şeklinde üç alt başlığa ayırdık. İlk başlığımız olan “Beylikler Dönemi’nde Asur-Urartu İlişkileri” bölümünde, M.Ö. 13 ve 10. yüzyıllar arasındaki dönemde tahta geçen Yeni Asur kralları için oldukça cazip olan bölgelerden bir diğerinin ise Uruadri ve Nairi gibi yerel beyliklerin merkez bölgesini oluşturan Van Gölü Havzası olduğu belirtildi. Özellikle bu beyliklerin kuruldukları coğrafi bölge, Urartu’nun krallık öncesi dönemini daha sağlam bir zemine oturtabilmemiz için oldukça önemliydi. Ayrıca bu beyliklerle ilgili yazılı kaynaklarımızın büyük bir çoğunluğu Asur krallarının bu coğrafyaya düzenlediği askeri sefer kayıtlarına dayanmaktadır. İfade ettiğimiz Asur krallarına ait sefer kayıtları arasında en çok ön plana çıkan yazılı kayıtlar I. Salmanasar’a ait olanlardır. Çünkü bu krala ait yazılı kaynaklarda bu federasyonu oluşturan 8 aşiretin ve 51 kentin varlığının yanı sıra, bu beyliklerin siyasi yapıları ve Urartu Krallığı’nın tarihine dair çok önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca bu başlık altında I. Salmanasar dışında bölgeye sefer düzenleyen I. Tukulti Ninurta, I. Tiglat Pileser, II. Adad Nirari, II. Tukulti Ninurta ve II. Asur-nasir-pal gibi Asur krallarının seferlerinden bahsedilmektedir.

“Demir Çağ Sürecinde Asur-Urartu İlişkileri” ana başlığının ikinci bölümünü oluşturan “Krallık Dönemi’nde Asur-Urartu İlişkileri” başlığı altında Hitit İmparatorluğu’nun, yaşanan kargaşa sonucunda tarih sahnesinden tamamen çekilmesinden sonra Anadolu’da meydana gelen yeni siyasi tabloya dikkat çekildi. Bu siyasi tablo içerisinde, merkezi bölgesini Van Gölü ve çevresindeki toprakların oluşturduğu Urartu Krallığı’nın kurulduğu coğrafyanın imkânlarını iyi kullanarak Yakın Doğu’nun süper gücü olma başarısını göstermesi konusu üzerinde özellikle duruldu. Çünkü M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren Urartu Krallığı’nın kuruluşunu tamamlamasından sonra bu krallığın yıkılış tarihi olan M.Ö. 7. yüzyılın ortalarına kadar

geçen dönemde Doğu Anadolu'nun siyasi coğrafyasını şekillendiren Asur, Urartu ve bölgedeki yerel beylikler arasındaki mücadeleydi. Ayrıca siyasi ve askeri olayların dışında Urartu krallarının bu bölgede inşa ettikleri birçok kale, baraj, sulama kanalı ve yollar üzerinde duruldu.

Üçüncü bölümün, üçüncü ara başlığı olan ve aynı zamanda çalışmamızın esas konusunu oluşturan “Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü” bölümünde ise M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Asur ve Urartu Krallıkları arasındaki mücadelede rol alan beyliklerin siyasi, askeri ve coğrafi pozisyonları üzerinde değerlendirmeler yapıldı. Çalışmanın konusu olan bu beylikler, kendi bölgelerinde artan Asur emperyalizmi karşısında ayakta kalabilmek için sürekli olarak Urartu ile ittifak arayışlarına girmişlerdir. Beylikler tarafından uygulanan bu politik manevralar Asur'un kendi içinde sorunlarla uğraştığı dönemlerde önemli ölçüde başarıya ulaşmıştır. Fakat Asur'un, gücünün zirvesinde olduğu dönemlerde ise bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandığı gibi kimi durumlarda ittifak arayışları için Urartu merkezine doğru yola çıkan bu beyliklerin elçileri, Urartu'nun ana karargâhına ulaşmadan Asur tarafından katledilmiştir. Ayrıca Asur ve Urartu Krallıkları kendi egemenlikleri altında bulunan beyliklerin birbirlerine karşı ayaklanmaları için bu beylikleri sürekli olarak kışkırtmışlardır. Bu bölümde özellikle Anadolu ve Kuzey Suriye coğrafyalarında bulunan beyliklerin ayakta kalma çabalarına rağmen Asur işgalinden hiçbir zaman için kurtulamadıkları düşüncesi üzerinde durulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYNAK TAHLİLİ VE TEZE KONU OLAN BÖLGELERİN FİZİKİ, TARİHİ VE POLİTİK COĞRAFYALARI

1.1. KAYNAK TAHLİLİ

1.1.1. Asur Kaynakları

Asur kaynaklarına dair yapılan araştırmaların tarihi 19. yüzyılın erken dönemlerine kadar gitmektedir. Bu çalışmaların ilk örnekleri, genellikle eski eser kaçakçılığına yönelik olup Paris'teki Louvre ve Londra'daki British Museum tarafından finanse ediliyordu. Asur ülkesinin coğrafi sınırları içindeki ilk kazı çalışması 1820 yılında, Doğu Hindistan'a ait olan bir şirketin temsilcisi olarak Bağdat'ta oturan İngiliz koleksiyoncu Claudius James Rich tarafından Ninive kentinin sitadeli olan Koyuncukta gerçekleştirildi. Bu çalışmayı daha sonra Fransız Konsolosluğu'nun çalışanı olan Paul Emil Botta'nın faaliyetleri izleyecektir¹. Paul, 1824 yılında kendi maddi imkânlarıyla Koyuncukta sondaj çalışmalarını başlatacak ancak burada istediği başarıyı sağlamayınca, ertesi yıl yaptığı çeşitli keşif gezileri sonunda Korsabad'ı keşfedecektir. Bu şahıs tarafından bölgede sürdürülen çalışmalar Fransız hükümetinin dikkatini çekince 1843 yılında hükümet tarafından bu bölgeye genç bir ressam olan Eugene Napoleon Flandin gönderilecek ve Asur kaynaklarıyla ilgili kazılar 1844'e kadar sürecektir. 1845 ve 1846 yılları ise Asur kaynaklarının Dicle yoluyla Bağdat ve Basra'ya oradan da Louvre Müzesine taşındığı dönemdir². Bu çalışmalar daha sonraki dönemlerde kitaplaştırılarak yayınlanacaktır³.

Bu tarihlerde İngiliz bilim adamı Austin Henry Layard doğu bölgelerinde keşif amaçlı geziler düzenlemekteydi. Bu bölgelere ilk gezisini 1839–1840 tarihinde gerçekleştiren İngiliz bilim adamı 1842'de Fransız Paul Emil Botta'nın sürdürdüğü çalışmaları izleyerek olumlu intiba edindi ve bunun üzerine 1845 yılında İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi görevinde olan Sir Stratford Canning'e, Osmanlı hükümetinden izin ve İngiltere'den finansal destek almak için müracata bulundu. Ancak Canning, Osmanlı

¹ Paul Emil Botta, *Monuments de Ninive*, Paris 1849, s. 13–78.

² Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 17.

³ E. Flandin, *Les Monuments de Ninive*, Paris 1849, 1–50.

hükümetinden çıkacak izni beklemeden kaçak olarak Nimrud'ta kazı çalışmalarına başladı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'dan beklenen izin 1846'da çıkınca Assurnasirpal'in kuzeybatı'da, Assurahaidi'nin ise güneybatı'da yer alan saraylarında geniş çaplı kazı çalışmaları başlatıldı, ayrıca Koyuncuk'da bazı sondajlar yapıldı. 1847 tarihinde Koyuncuk sitadelinin güneybatısında Sanherib'in sarayı keşfedildi ve bu tarihten yaklaşık bir yıl sonra British Museum'ca desteklenen kazı çalışmaları hem koyuncukta hem de Nimrud'a tekrar başlatıldı ve bu kazılarda ele geçirilen eserler kaçak yollarla⁴ Avrupa müzelerine taşındı⁵.

Khorsabad'da başlatılan ilk Fransız kazılarını 1851–1855 tarihleri arasında Victor Place'inkiler devam ettirecektir. Bu çalışmalar sonucunda yaklaşık 235 parça Asur eseri ortaya çıkarıldı fakat bu eserlerin büyük bir kısmı maalesef nakil esnasında meydana gelen kaza sonucunda bir sal üzerinde devrilerek Dicle'nin sularına gömüldü. Paristeki Louvre Müzesine bu eserlerden sadece 26 tanesi erişebildi. 1855'e geldiğimizde ise Asur tarihiyle ilgili yapılan bu çalışmalar Avrupa ve Amerikada büyük ses getirecektir. Artık bütün dünyanın ilgisi Asur Yazıtları'na ve görkemli saraylarına yoğunlaşmıştı ve bu eserler arasında en fazla ilgiyi ise daha önce pek dikkate alınmayan çivi yazılı belgeler çekmekteydi. British Museum, 1872'de yeni tabletler bulması için George Smith'i görevlendirecektir. Asur çekirdek bölgesinde çalışmalarına başlayan Smith aynı yıl Koyuncuk arşivini buldu. Smith'i 1878 yılı Koyuncuk, Nimrud ve Balawat kazılarıyla bir başka İngiliz araştırmacı Hormuzd Rassam izleyecektir⁶. Bütün bu çalışmalardan ayrı olarak Alman Walter Andrea tarafından başkent Asur'da ve Kar Tukulti-Ninurta'da kazılar başlatılacaktır⁷ ancak 1914'te I. Dünya Savaşı başlayınca çalışmalara ara verilecektir⁸.

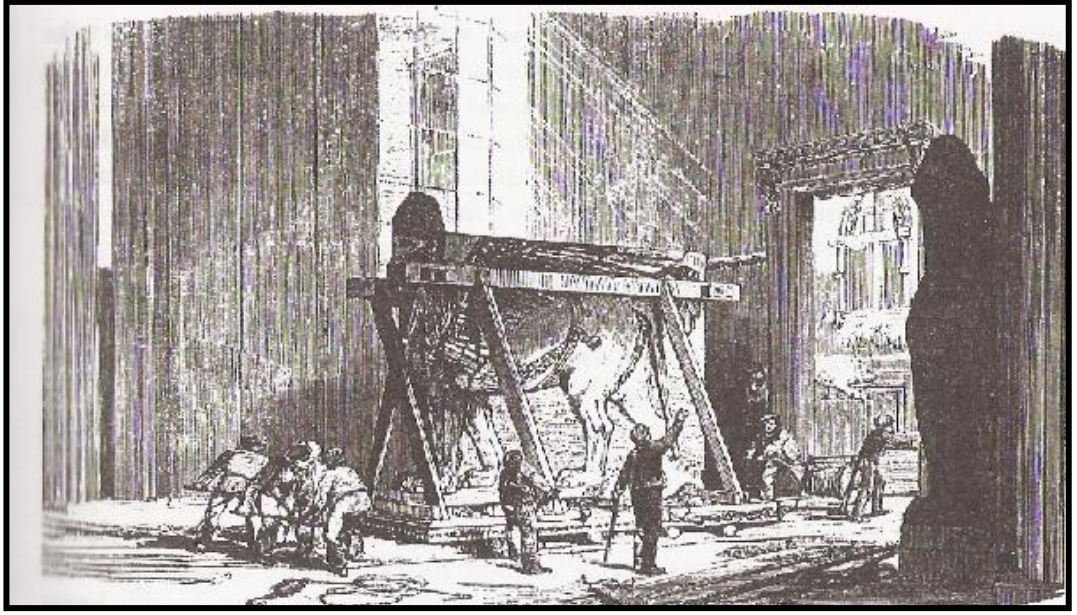
⁴ Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, s. 17–18.

⁵ M. Botta, *Discoveries at Nineveh*, Paris 1980, s. 12–56.

⁶ Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, s. 18.

⁷ *Das Wiedererstandene Assur*, 1938, s. 11–58.

⁸ Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, s. 18.

Resim 1. Bir Lamaşsu'nun Londra'daki British Museum'a Yerleştirilme Sahnesi (Sevin, 1999: 19)

İki Dünya Savaşı arasındaki dönemde Louvre Müzesi de François Thureau-Dangin'i Kuzey Suriye'deki Asur araştırmaları için görevlendirdi⁹. Fransızlar tarafından başlatılan bu kazı çalışmaları daha çok Yeni Asur Dönemi'ne ait eyalet kentleri ve saraylarıyla ilgili bulguları ortaya çıkarmaya yönelikti. Bahsettiğimiz bu kazıların ilki 1928–1929 yılları arasında, eski adı Datu olan Arslantaş'ta, ikincisi ise 1929–1931 yıllarında eski adı Til Barsip olan Tell Ahmar'da gerçekleştirildi. 1932–1934 yıllarında ise Amerikalıların Asur araştırmaları önem kazandı¹⁰. Bu tarihlerde Chicago Üniversitesi Oriental Institut adına Gordon Loud tarafından Khorsabad'da çalışmalar başlatılacaktır¹¹. Daha önce Fransız ve İngiliz araştırmacılar tarafından bulunan fakat aradan uzun bir zaman geçmesinden dolayı toprağa gömülen bazı Asur eserleri tekrardan ortaya çıkarıldı. Bu çalışmaların çarpıcı bir başka özelliği ise Nabu Tapınağı esaslı bir biçimde incelenmiş ve kimi kabartmalar ile 5 m. yüksekliğinde, insan başlı, kanatlı-boğa gövdeli bir kapı koruyucusu ortaya çıkarılmıştır. Bu kazılardan elde edilen eserler Irak Müzesi ile Chicago Oriental Institut arasında paylaşıldı¹².

⁹ François Thureau Dangin, *Arslan-Tash*, Bibliotheque Archeologique et Historique, Paris 1931, s. 3-62.

¹⁰ Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, s. 20.

¹¹ G. Loud, C. B. Altman, *Khorsabad II*, Chicago 1938, s. 14-52.

¹² Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, s. 20-21.

1939–1945 yıllarında devam eden II. Dünya Savaşı'ndan dolayı Irak bölgesindeki Asur çalışmaları yeniden durma noktasına gelecektir. Savaşın bitmesinden sonra ilk kazı çalışmaları yaklaşık 70 yıldır terk edilen Nimrud'da yeniden başlatıldı¹³. Nimrud'da başlatılan bu kazı çalışmaları, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü adına Sir Max Edgar Lucien Mallowan tarafından yürütülmekteydi¹⁴. 1963 yılına kadar yaklaşık 14 sezon boyunca devam eden bu kazılarda II. Assurnasirpal Sarayı'nın bazı odaları, Yanık Saray ve daha sonrasında III. Salmanasar tarafından yaptırılan kışla-saray kompleksi ortaya çıkarılmıştır¹⁵. Ayrıca Musul'un 28 km. güneydoğusundaki Balawat'ta da önemli çalışmalar yapılmıştır¹⁶. Şimdiye kadar bütün ayrıntılarıyla bahsettiğimiz Irak coğrafyası dışındaki Yeni Asur dönemiyle ilgili önemli çalışmalar 1951–1952 yılları arasında Güneydoğu Anadolu'da, Urfalı'nın güneyindeki Sultantepe yerleşiminde Nuri Gökçe ve Seton Lloyd başkanlığındaki Türk ve İngiliz arkeologlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kazıların en önemli özelliği, bir tapınağa ilişkin çivi yazılı tabletlerden oluşan arşivin bir kısmının açığa çıkarılmasıdır¹⁷.

Modern Irak Devleti'nin kuruluşunu tamamlamasıyla birlikte Asur araştırmaları çok daha farklı bir boyuta ulaşacaktır. Bu devletin kuruluşuyla birlikte ilk olarak 1954 Ninive'deki Nebi Yunus Tepesi'nde gerçekleştirilen Asur kazılarını, 1956'da Kalhu'daki kazı çalışmaları izleyecektir. II. Assurnasirpal'in sarayına yönelik çalışmalar ise 1963 yılına kadar sürecek ve 1970'li yıllarda bu kralın sarayına ilişkin kazılar bir kez daha başlatılacaktır. 1974 yılında ise Kalhu bu kez Polonyalı araştırmacı Janusz Meusynski'nin başkanlığında yeniden kazılacaktır ve bu kazılar vasıtasıyla II. Assurnasirpal'in Sarayının karanlıkta kalmış sorunlarının çözümüne yönelik önemli veriler açığa çıkarılacaktır¹⁸.

Asur kaynaklarının konumuz açısından son derece önemli olmasının nedeni ise Anadolu-Mezopotamya ya da Asur-Urartu arasındaki ilişkiler hakkında en geniş kapsamlı bilgilerimizin Asur kralları tarafından kaleme alınan devletin resmi yazıtlarına dayanmasındandır. Örneğin Urartu Krallığı ile ilgili ilk bilgilerimiz M.Ö. 1274–1244

¹³ Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, s. 21.

¹⁴ Sir Max Edgar Lucien Mallowan, *Nimrud and its Remains I-II*, London 1966, s. 23-127.

¹⁵ Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, s. 21.

¹⁶ D. Oates, "Balawat (Imgur Enlil): The site and its buildings", *Iraq* 36, 1974, s. 173–178.

¹⁷ Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, s. 21.

¹⁸ Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, s. 21-22.

yılları arasında Asur Krallığını yöneten I. Salmanasar'ın Asur tapınağını yeniden yapımını belgeleyen bir yazıtına dayanmaktadır:¹⁹

*‘‘Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı... Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım’’*²⁰.

Yukarıdaki yazıtta geçen Uruadri terimi Yakındoğu tarihinde Urartu adından ilk söz edilmiştir. Ayrıca Asur kralına ait *‘‘Benden yabacılaştı, düşmanlık yarattı’’* ifadeleri sayesinde bu bölgede yaşayan halklar ile Asur arasında bu seferden çok önce de çeşitli ilişkilerin varlığı konusunda fikir sahibi olabiliyoruz. Ayrıca bu kral dönemine ait bir başka yazıttan M.Ö. 13. yüzyılda Doğu Anadolu'nun siyasi yapısı hakkında çeşitli değerlendirmeler yapabiliyoruz. Söz konusu bu yazıtta göre Doğu Anadolu'da bu dönemde 8 ülke ve 51 kent bulunmaktadır²¹:

*‘‘Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingun adlı sekiz ülkeyi ve bu kentlere ait askeri birlikleri ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde Tanrım Asur'a diz çöktürdüm’’*²².

Van Gölü Havzası'nın siyasi yapısı hakkında bilgi veren Asur kaynakları, ülkenin içine düştüğü kargaşadan dolayı susar ve söz konusu olan bu otuz yıllık dönem boyunca Uruadri ülkesinde ne gibi gelişmelerin yaşandığı hakkında hiçbir bilginin olmaması, Asur kaynaklarının konumuz açısından önemini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. I. Tukulti Ninurta'nın Asur tahtına geçmesiyle birlikte Urartu'nun çekirdek bölgesine dair oldukça yeni bir kavram olan *‘‘Nairi ülkesi’’* ya da *‘‘Nairi ülkesi halkı’’* terimleri ortaya çıkacak ve bu terimler M.Ö. 9. yüzyıla girerken tüm Uruadri ülkesini kapsayan bir coğrafi terim halini alacaktır.²³

*‘‘Patikalarını benden önce hiçbir kralın bilmediği, yolu olmayan uzak dağları geçtim Nairi ülkesinin 43 kralı savaşmak için karşıma çıktı. Onlarla savaştım ve onların krallıklarına son verdim’’*²⁴.

¹⁹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994, s. 1.

²⁰ Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I. Volum, Chicago, 1926, s. 38-49.

²¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 1.

²² Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I. Volum, s. 38-49.

²³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 6.

²⁴ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I. Volum, s. 38-49.

II. Assurnasirpal dönemiyle birlikte kuzey bölgelerine düzenlenen sefer kayıtları her yıl düzenli olarak tutulmaya başlanacaktır. Yapılan araştırmalar neticesinde bu krala ait yazıtlar Kalhu'daki Ninurta tapınağının girişinde ortaya çıkarılmıştır²⁵. Bu kral dönemine ait ilk altı yılın seferlerinin anlatıldığı bu resmi yazıtlarda, seferler esnasında yenilgiye uğratılan ülkeler, yağmalanan şehirler ve alınan haraç miktarları bütün ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Ancak bu yazıtlarla ilgili en önemli handikap daha sonra ayrıntılı şekilde ifade edeceğimiz üzere bütün Asur kral yıllıkları gibi adeta aynı formata göre yazılmış ve II. Assurnasirpal'e ait bu yazıtlara göre düşman ordusu Asur karşısında çaresizdir. II. Assurnasirpal'in saltanatının ikinci yılına tarihlendirilen ve Nairi ülkelerine düzenlenen bu seferlere göre:²⁶

*‘‘Nairi ülkelerinin krallarından arabaları, atları, katırları, gümüşü, altını, tunç kapları, sığırları, koyunları ve şarabı haraç olarak kabul ettim. Nairi ülkelerini bunu taşımakla hükümlü kıldım’’*²⁷.

II. Assurnasirpal'in yukarıdaki yazıtında olduğu gibi kuzey bölgelerine düzenlediği hemen hemen bütün sefer kayıtları gerek Anadolu ve Kuzey Suriye'de bulunan kent devletlerinin tarihi coğrafyasını gerekse bu bölgelerin sahip olduğu madencilik potansiyelini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir:

*‘‘Benim büyük tanrım Asur ve kendisine tapınmamdan hoşlanan Tanrı Ninurta'nın emriyle Lebanon Dağına saldırdım. Büyük denize gittim ve silahlarımı burada yıkayıp Tanrılarım adakta buldum. O dönemlerde deniz sahilinin kralından, Tyre topraklarının insanlarından, Sidon, Amurru, Byblos, Mahallatu, Kaizu, Maizu ve denizde bir ada olan Arvad şehrinden gümüş, altın, kalay, tunç, tunç kazanlar, temiz renkli keten kumaşlar, Fildişlerini ve büyük küçük maymunları haraç olarak aldım’’*²⁸

M.Ö. 858 yılı ise Van Gölü Havzasında dağınık halde yaşayan beyliklerin bir kralın yönetimi altında toplanmaya başladığı dönemdir. Ayrıca ilk kez bu dönemde

²⁵ E. A. Budge, L. W. King, *Annals of the Kings of Assyria*, London 1902, s. 245-265.

²⁶ Mehmet Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, Murat Kitabevi, Ankara 2007, s. 33.

²⁷ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I. Volum, s. 141-199.

²⁸ Albert Kirk Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, II. Volum, Otto Harrasowitz, Wiesbaden 1976, s. 149

Asur kaynaklarında bir Urartu kralından söz edilir²⁹. III Salmanasar Dönemi'ne ait olan bu sefer kayıtlarına göre:

‘‘Urartu’lu Arame’nin krali kenti olan Arzaşkun’a ulaştım. Urartu kralı Arame benim gücümünden, korku saçan silahlarımdan ve acımasız savaş yöntemlerinden korkarak kendi başkentini terk etti’’³⁰.

III. Salmanasar Dönemi'nin özelliklerinden bir diğeri Asur'un Anadolu'ya düzenlediği seferlerle ilgili olarak bilgi veren çok sayıda yazılı kaynağın bulunmasıdır. Bu kaynaklardan belki de en önemlisi 1861'de J. C. Taylor tarafından Diyarbakır'ın 20 km güneydoğusunda yer alan Kurk'ta keşfedildi ve bu yazıt günümüzde Londra'daki British Museum'da sergilenmektedir. Ortaya çıkarılan bu yazıt sayesinde başta Diyarbakır-Üçtepe olmak üzere bölgedeki birçok Asur yerleşim yerinin lokalizasyonu yapılmıştır³¹.

III. Salmanasar dışında Anadolu'daki siyasi gelişmeler ve politik coğrafya hakkında oldukça önemli bilgiler elde ettiğimiz bir başka yazılı kaynağımız III. Tiglat Pileser tarafından Kalhu'da inşa edilen sarayın plâketleri üzerine kazdirdığı yazıtlardır. Ancak bu yazıtlar, daha sonraki dönemlerde Asarhaddon tarafından aynı şehrin güneybatı sarayında kullanılmak üzere söktürüldüğü için bu yıllıklar parçalar halinde günümüze ulaşmıştır³². Bu kral dönemine ait başka yazılı kaynaklar ise Nimrud Mektuplarıdır. Bu yazılı belgeler içerisinde en öne çıkanı H. W. F. Saggs tarafından M.Ö. 710 yılına tarihlendirilen ve 1952 yılında bölgedeki kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan mektuptur³³.

Mektupta kral, üst düzey bir Asurlu yöneticiye bu döneme kadar Asur'a karşı oluşturulan bütün ittifakların içerisinde yer alan Muşki kralı Mita'nın, Asur'la dostluk ilişkileri kurmak için uzattığı zeytin dalıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Mektupta yer alan ifadelerle göre III. Tiglat Pileser'in hükümdarlığı süresince Asur egemenliği altında olan Que krallı Urikki, Urartu ile Asur karşıtı ittifak kurmak amacıyla bu ülkeye bir elçi gönderecektir. Ancak bu elçi yolda Muşkili Mita tarafından yakalanarak Asur'a teslim edilecektir. Bu durum Asur kralı tarafından memnuniyetle karşılanacaktır. Bu mektubun

²⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 29.

³⁰ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I. Volum, s. 250-252.

³¹ Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 34-35.

³² Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 37.

³³ Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 38.

çarpıcı başka özellikleri ise hem bu dönemdeki Anadolu-Mezopotamya arasındaki karışık ilişkileri ortaya koymak hem de Güney Anadolu ve Toros bölgesinin M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarındaki tarihi coğrafyasına ışık tutmaktadır³⁴.

Dönemin siyasi ve askeri gelişmelerine dair oldukça önemli bilgileri aktaran yazıtlardan biri de II. Sargon Dönemi'ne aittir. Bahsi geçen bu yazıtlar Kar-Şarru-kin (Korsabad), Ninova, Asur ve Kalhu kentlerinde ortaya çıkarılmıştır. Korsabad yazılı kaynakları içerisinde en önemlisini Sargon tarafından kaleme alınan yıllıklar oluşturmaktadır. Bu yazıtlarda Sargon'un kuzey seferleri anlatılırken Asur'un Geç Hitit Şehir Devletleri, Urartular, Frigler ile olan ilişkileri hakkında çeşitli değerlendirmeler yapabilmemiz ve dönemin olaylarını sağlıklı zaman dilimlerine oturtmamız için son derece değerli kaynaklardır. Ayrıca Sargon Dönemi'ne ait olup Anadolu ile ilgili olayların dile getirildiği başka yazılı kaynaklarda bulunmaktadır. Bunlardan 1845'te bulunan Kıbrıs veya Larnaka yazıtı, Sargon'un Urartu Krallığı'yla olan askeri mücadelesi çerçevesinde Muşaşir kenti ve Asur-Urartu ilişkilerinde önemli rol oynayan bu kentin kralı Urzana hakkında oldukça önemli bilgiler içermektedir. Nimrud ve Silindir yazıtlarından da bu kral döneminde Asur'un Geç Hitit Krallıklarıyla münasebetleri konusunda çeşitli veriler bulunmaktadır. Öte yandan II. Sargon Dönemi'ne ait olan Ninova'daki A ve B prizma yazıtları, dönemin önemli yazılı metinleri olması hasebiyle günümüzde British Museum'da koruma altında bulunmaktadır³⁵.

Yaklaşık iki yüzyıldan fazla süregelen Asur ve Urartu ilişkileri hakkındaki bilgilerimiz, daha çok Asur bakış açısına dayanan yazılı metinlerle sınırlıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Asur kaynaklarına dair en önemli sıkıntı bütün kral yazıtlarının aynı formatla yazılmasıdır ve kaleme alınan bütün Asur yazıtlarında sadece savaşlarda alınan galibiyetlerden bahsedilmektedir. Urartu veya bölgedeki diğer askeri güçlere karşı alınan mağlubiyetlerden hiçbir şekilde bahsedilmemektedir. Hatta bazı durumlarda ise Asur'un düşman karşısında aldığı galibiyetlerin gereğinden çok fazla abartıldığı, seferler ya da savaşlar esnasında yaşanmamış olayların dahi yaşanmış gibi gösterildiğine şahit oluyoruz. Örneğin M.Ö. 743 yılında Asur ve Urartu arasında gerçekleşen savaşta Urartu yenilgiye uğratılır ancak III. Tiglat Pileser'e ait yazıtlar bu

³⁴ Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 38.

³⁵ Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 37.

savaşın sonuçlarını çok fazla abartmaktadır. Asur kralına ait bu yazıtlardan Urartu kralı II. Sarduri'nin Fırat Köprüsü üzerinden kaçıışı hakkında bilgi aldıktan sonra Urartu'nun başkenti Tuşpa'nın da Asur tarafından kuşatıldığını öğreniyoruz. Ancak günümüzdeki birçok araştırmacıya göre aslında Tuşpa'nın Asur tarafından kuşatılması hiçbir zaman gerçekleşmemiştir³⁶.

Zira Asur kralına ait bu yazıtlarda Urartu merkezine doğru yol alınırken Fırat Nehri'nin geçildiğine dair herhangi bir bilgiyle karşılaşmıyoruz oysaki III. Tiglat Pileser'in, Urartu kralıyla karşılaştığı ana kadar sefer güzergâhı boyunca karşısına çıkan engeleri ve ele geçirdiği kentleri bütün ayrıntılarıyla anlattığını görüyoruz. Asur kralı şayet Urartu merkezine doğru ilerlediyse güzergâhı üzerinde bulunan Palu kalesi gibi önemli Urartu yapıtlarını ele geçirmeden ve bunları sefere ait yazıtlarında not etmemesi söz konusu dahi olamazdı. Ayrıca bu sefer esnasında hesaba katmamız gereken son derece önemli olan bir başka konu ise yılın uygun mevsim zamanının artık sonuna gelmiş olmasıdır. Şayet yılın bu döneminde Asur, Urartu merkezine doğru sefer düzenlerse dönüş yolunda bölgenin ağır kış şartlarına yakalanması çok büyük olasılık olarak görülmektedir. Bütün bunlardan, Asur kral yazıtlarının dönemin tarihi olaylarını bütün nesneliliğiyle yansıtmadığı sonucuna ulaşabiliriz. Dönemin siyasi ve askeri gelişmelerini sağlıklı bir temele oturtmamız ancak arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları sonucunda elde edilen bulguların mantıklı analiziyle yapılabilir³⁷.

1.1.2. Urartu Kaynakları

Urartu tarihi ve yazılı kaynaklarıyla ilgili ilk araştırmalar Fransız Asya Araştırma Cemiyeti tarafından bölgede çeşitli araştırmalar yapmak amacıyla 1827 yılında Van'a gönderilen ve burada katledilen F. Eduard Schulz tarafından başlatılır. Ancak Schulz'un bölgedeki araştırmaları sonucunda kopyalarını çıkardığı yazıtların Urartu Krallığına ait olduklarının anlaşılması oldukça uzun bir zaman alacaktır. Bu tarihlerde yukarıda ifade ettiğimiz gibi dönemin bir başka önemli gücü olan Asur başkentlerinde, Louvre ve British Museum gibi kuruluşların maddi desteğiyle daha çok eser toplamak amacıyla kazılar yapılıyordu. Asur başkentlerinde ortaya çıkarılan yazılı metinlerin çivi yazısının

³⁶ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 84–85; ayrıca bkz. Nadav Na'aman, "Forced Participation in Alliances in the Course of the Assyrian Campaigns to the West", *Scripta Hierosolymitana* 33, Jerusalem 1991, s. 80–98.

³⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 83-89

çözümünde çok önemli katkıları olmuştur. Urartu ülkesindeki ilk kazı çalışmaları da aynı şekilde British Museum'un sağladığı maddi desteklerle 19. yüzyılda başlar³⁸.

Bu çalışmaları takiben Boğazköy'de önemli araştırmalar yapan Charles Texier 1838'de Van'a çeşitli incelemelerde bulunmak üzere bir gezi düzenler. 1840'ta ise Ninive'de önemli çalışmalara imza atan İngiliz araştırmacı Sir Henry Layard, Van kayalıklarının inceler. Bu araştırmalar sonucunda Layard tarafından Van Kalesi'nin betimlenmesinin yanı sıra Arğişti Odası'nın çizimi yapılır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok sayıdaki Avrupalı seyyah Urartu'nun çekirdek bölgesindeki eserlerle ilgilenmeye başlayacaktır. Bu seyyahlardan biri de Fransız asıllı Deyrolle olup kendisi 1869'da günümüzde hala Louvre Museum'da sergilenmekte olan kimi yazıların kalıpla kopyasını çıkarmıştır. Fakat Avrupalı seyyahların bölgeye olan ilgilerinin en önemli dezavantajı ise halkı kaçak define kazılarına teşvik etmesidir. Bu kaçak kazılar sonucunda 7. yüzyılda Urartu krallarının en önemli merkezi olan Toprakkale'de ortaya çıkarılan ve Urartu'nun tarihiyle ilgili önemli bilgileri ihtiva eden birçok önemli eser yasa dışı yollarla Londra'ya ulaşır. Gene bu durum British Museum'un hizmetinde olan Hormuzd Rassam'ın 1880 ve 1881 yıllarında ören yerinde önemli tahribatlara³⁹ neden olan kazılarına da gerekçe oluşturur⁴⁰. British Museum'a kaçak kazılar sonucu ulaşan buluntular, 1950 ve sonrasındaki yıllarda R. D. Barnett tarafından kaleme alınacak⁴¹.

Bu tarihlerde Eski Doğu kültür ve dil araştırmalarına oldukça önemli katkıları olan İngiliz bilim adamı Sir A. Sayce, bu süre içerisinde sayıları oldukça artmış olan Urartu yazıtlarının ilk düzenli derlemesini yapar. Bu dönemde gerçekleşen dikkat çekici bir başka gelişme ise Asur çivi yazısının çözülmesiyle birlikte "Van Yazıtlarının" ne Asurca ne de bir başka sami diline mensup olduğu anlaşılmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise Alman seyyah ve bilim adamları Urartu Yazıtları ve eserleriyle yoğun bir biçimde ilgilenmeye başlarlar. Örneğin Nemrut Yazıtlarını ilk kez keşfeden Alman mühendis Sester, 1890'larda Van'a gelerek burada çivi yazılı belgeler toplamıştır. 1891 de ise bir başka Alman araştırmacı olan kimyager W. Bleck, Van kentine gelir. Bleck'in

³⁸ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) Ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1996, s. 3.

³⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 17.

⁴⁰ Ralf B. Wartke, *Toprakkale, Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, Berlin 1990, s. 6.

⁴¹ Richard D. Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprakkale, Near Van", *Iraq* 12, 1950, s. 1-42.

daha öncesinde Transkafkasya bölgesinde yapılan kazı çalışmalarında önemli deneyimler elde ettiğinden burada yapacağı çalışmalar önemliydi⁴².

1899 yılında C. F. Lehman-Haupt, Toprakkale’de kazı çalışmalarına başlayacaktır⁴³. Lehman-Haupt, bu tarihlerde özellikle Doğu Anadolu’da çeşitli araştırma gezilerine başlayarak Urartu tarihi ve kültürü açısından son derece yararlı tespitlerde bulunacaktır. Bu araştırma gezileri daha çok merdiven tüneli, kaya odalı ve çivi yazılı büyük kaleleri kapsayacak şekilde yapılmıştır. İlk olarak Palu, Mazgirt ve Pertek kalelerini inceleyen araştırmacı, çalışmalarını bölgede diğer Urartu yapılarının bulunduğu Harput-İzoli ve Malatya’ya doğru sürdürmüştür. Araştırma gezisi esnasında Harput’taki Urartu Kalesi ve Menua Yazıtı’yla ilgili önemli bulgular elde edilecektir⁴⁴. Lehman-Haupt bu gezi notlarını 1900 yılında kitaplaştıracaktır⁴⁵. Bölgenin siyasal yapısı ve coğrafyasıyla ilgili olarak önemli bilgiler içeren bu kitaplar, çoğu kez konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bölgedeki eserler fotoğraflarıyla beraber sunulmuştur⁴⁶. Bu tarihlerde bölgede araştırmalar yapan bir başka bilim adamı da E. Huntington’dur. Bu araştırmacının yaptığı çalışmalar sonucunda Genefik Kalesinin varlığı ortaya çıkarılmıştır⁴⁷. Ayrıca Huntington’un sal üzerinde Murat Nehri boyunca seyahat ederek İlemil, Kaleköy ve İzoli gibi Urartu kalelerini bir kez daha gözden geçirip ve bu kalelerle birlikte buralardaki yazıtların fotoğraflarını çekmesi bilim dünyasının takdirini kazanmıştır⁴⁸.

I. Dünya Savaşı’ndan sonra daha öncesinde Asur ve Urartu coğrafyalarından Avrupa müzelerine götürülen çok sayıdaki orijinal yazıttan dolayı filolojik ve dilsel araştırmalar yoğunlaşır. Bu alanlarda önemli çalışmalar ise A. Götze ve J. Friedrich gibi bilim insanlarına aittir. Götze’nin yaptığı önemli araştırmalar sonucunda Kelişin’deki çift dilli yazıtla ilgili oldukça önemli verilere ulaşılmıştır. Friedrich ise günümüzde dahi geçerliliği olan dilbilimsel veriler ortaya koymuştur. Bu iki bilim insanı, yaptığı çalışmalarla Urartu dilinin çözülmesinde ve bu krallığın dil yapısıyla ilgili yapılan

⁴² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 18.

⁴³ C. F. Lehmann-Haupt, “Bericht über den von ihm erledigten Abschnitt der armenischen Expedition: Rise von Rovanduz Alasgert. April 1889”, *ZfE* 31, Berlin 1889, s. 585-617.

⁴⁴ Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 4-5.

⁴⁵ C. F. Lehmann-Haupt, “Unsere Aufgabe war die Erforschung Urartu-Chaldia’s des Reiches von Van”, *ZfE* 32, Berlin 1900, s. 33-66.

⁴⁶ Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 5.

⁴⁷ E. Huntington, “Armenische Alterthümer”, *ZfE* 32, Berlin 1900, s. 140-152.

⁴⁸ Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 5.

bilimsel araştırmaların temelini atmışlardır. Ayrıca Rus I. Meşçaninov da filolojik ve dilbilimsel aırlardan yaptığı alışmalalarla Urartu dili alanında yapılan incelemelerde adından bahsettiren bir başka bilim insanı olmuřtur⁴⁹.

Elbetteki Urartu Yazıtları konumuzun anlaşılması için oldukça elzem olan kaynakların bir diğer ayağını oluşturmaktadır. Çünkü salt Asur kaynaklarına bağlı kalmak konuyu nesnel olarak ele alıp incelememizde bir takım sıkıntılara neden olmaktadır. Bu bağlamda Urartu'nun tarihine dair yapılacak araştırmalarda bize yardımcı olacak en eski krali yazıt I. Sarduri'ye ait olup Van şehrinin batı ucunda bulunmaktadır⁵⁰. Lehmann-Haupt tarafından ‘‘Sardurburcu’’ adı verilen bu yazıt bölgedeki yerel halk tarafından ‘‘Madırburç’’ olarak adlandırılmaktadır. Bu yazıt, her biri tonlarca ağırlığında ve ustalar tarafından özel olarak yontulmuş büyük taş bloklarla inşa edilmiştir. Bu yazıttaki ifadelere göre:⁵¹

‘‘Ben Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici oban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniunu şehri'nden getirttim ve bu duvarları yaptırđım’’⁵².

Sanırım bu yazıttaki en çarpıcı ifade Urartu kralı tarafından kullanılan ‘‘dünyanın kralı’’ terimidir. Çünkü bu anlatımla I. Sarduri, Asur krallıyla aynı seviyede olduğunu göstermektedir. Yazıtın Asurca yazılmış olması, kuruluşunu tamamlamakta olan Urartu'nun aradaki düşmanlık ve mücadeleye rağmen Asur'dan kültürel anlamda bazı öğeleri aldığı ve bunların içerisinde en önemlisinin yazı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Sarduri'nin yazıtta kendisini Nairi ülkesinin kralı olarak tanımlaması daha önce Asur tarafından kullanılan bu deyimini benimsediğini göstermektedir⁵³. Kral Menua dönemine ait olup 1858 yılında A. H. Layard tarafından keşfedilen Palu Yazıtı da Urartu tarihi açısından oldukça önemlidir⁵⁴. Elazığ'ın Palu ilçesinde hâkim bir tepe üzerinde bulunan

⁴⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 19.

⁵⁰ G. A. Melikishvili, *Uratiskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960, s. 430-452.

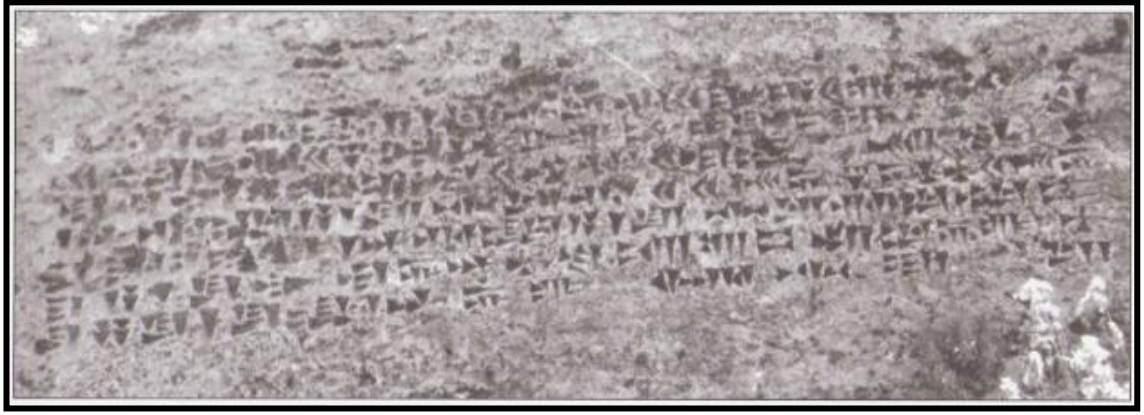
⁵¹ Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 40-41.

⁵² Margaret R. Payne, *Urartu iviyazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 17.

⁵³ Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 41.

⁵⁴ Oktay Belli, ‘‘Urartular’’ *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, 1. Cilt, Görsel Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 140-148.

bu yazıtta Kral Menua'nın krallığının batısındaki askeri seferleri ve bölgedeki diğer krallıklarla olan ilişkileri hakkında önemli bilgiler vermektedir⁵⁵.

Resim 2. Lutipri Oğlu Sarduri Yazıtı (Payne, 2006: 17)

Urartu tarihiyle ilgili dikkat çeken bir başka yazılı kaynak Kral I. Arğişti tarafından Van Kalesi'nin güneybatısındaki kaya mezar odasının giriş kısmının üstüne kazıtılmıştır⁵⁶. Horhor Kroniği olarak da adlandırılan ve bugüne kadar ele geçirilen en uzun Urartu yazıtı olma özelliğine sahiptir. I. Arğişti'nin iktidari dönemindeki yıllığı niteliğinde olan bu yazıtta Urartu krallığının seferleri, fethedilen kentler, alınan başarılar ve bu kralın inşa faaliyetlerinden söz eder.⁵⁷

“... Arğişti der ki: Etiuni ülkesini ele geçirdim. ()Ue ülkesine ve Uduri-Etiuhi ülkesine kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Arğişti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendim Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teişeba'ya ve Tanrı Şivini'ye yalvardım. Aynı yıl Umelu ülkesine karşı sefere çıktım. Uria ülkesini ve Tertubi ülkesini ele geçirdim...”⁵⁸.

Bu kaya yazının tamamı üzerinde genel bir değerlendirme yaptığımızda I. Arğişti'nin hükümdarlığı döneminde Asur'un elinde bulunan ticaret yollarını ele geçirmek için ülkesinin batısında bulunan kent devletleri üzerine çeşitli seferler düzenlediğini ve Akdeniz'deki ticaret yollarına hâkim olduğunu anlamaktayız. Hatta bu kral dönemiyle ilgili diğer yazılı kaynaklardan da yola çıkarak genel bir inceleme

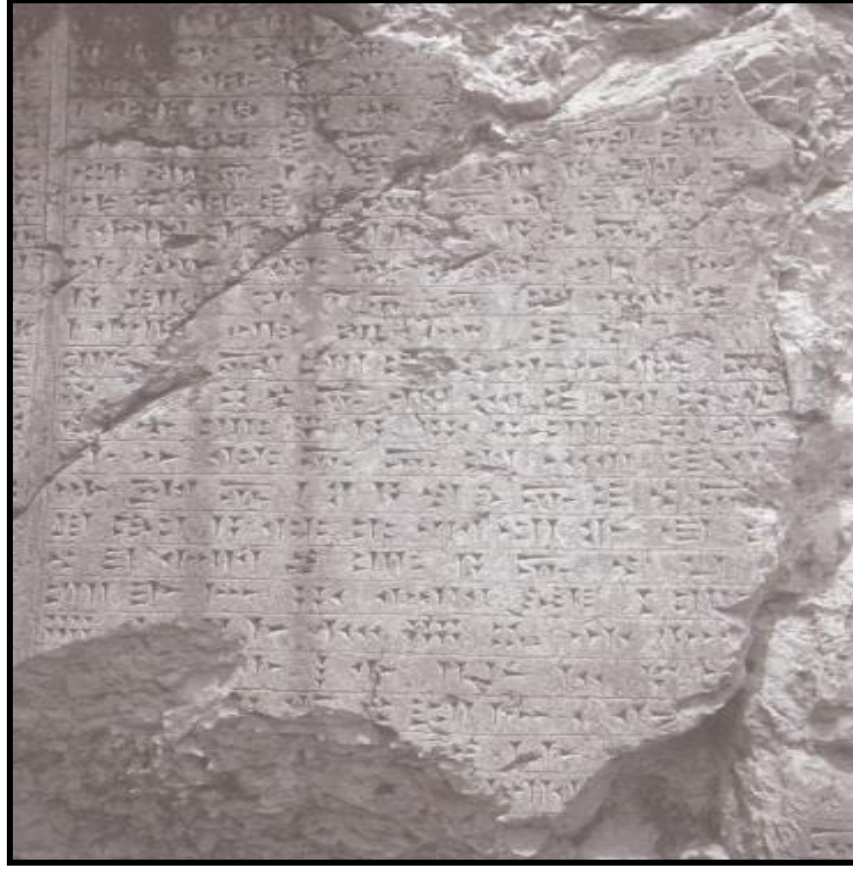
⁵⁵ Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 42.

⁵⁶ Melikishvili, *Uratiskie Klinoobraznye Nadpisi*, s. 120-130.

⁵⁷ Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 41.

⁵⁸ Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, s. 151.

yaptığımızda, Argiști döneminde Asur ordusunun yenilgiye uğratılıp bu krallığa ait birçok merkezin ele geçirildiğini görmekteyiz⁵⁹.

Resim 3. I. Argiști'ye Ait Van Kalesi-Horhor Yazıtı; II. Sütun-Sol Satır (Payne, 2006: 154)

Habibuşağı Urartu kalesinde ortaya çıkarılan ve bu krallığın bilinen en batıdaki yazıtı II. Sarduri Dönemi'ne ait olup Urartu'nun Melitealhe Krallığı'yla olan ilişkileri hakkında oldukça önemli bilgiler sunmaktadır:⁶⁰

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Melitea ülkesinin kralı Şaha oğlu Hilaruada'yı yendi. Onu Argiști oğlu Sarduri önünde yere çaldı. Tanrı Haldi ve Tanrı Haldi'nin mızrağı güçlüdür...”⁶¹.

Topzava Steli olarak adlandırdığımız Urartuca ve Asurca olmak üzere çift dilde yazılmış bir başka Urartu yazıtı olan bu stel, dönemin önemli kentlerinden biri olan Muşşir (Ardini) ile Urmiye Gölü arasında yer almaktadır. Bu yazıttan Urartu'nun başta

⁵⁹ Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 41-42.

⁶⁰ Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, s. 236-237.

⁶¹ Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, s. 237.

Muşafir olmak üzere bölgedeki yerel beyliklerle olan ilişkileri konusunda önemli bilgiler elde etmekteyiz. Yazıtın yazdırıcısı olan I. Rusa sürekli olarak artan ve kendisini rahatsız eden Asur tehlikesine karşı aldığı önlemleri şu cümlelerle anlatmaktadır:⁶²

‘‘Sarduri oğlu Rusa der ki: Ardini şehrinin kralı Urzana önüme çıktı. Onun bütün ordusunu yedirdim içirdim. Bu (yaptığım) iyilik sebebiyle, Tanrı Haldi'nin buyruğuyla ve Rusa'nın başarılılığı için ana yol üzerinde tapınaklar yaptırdım. Urzana'yı vali atadım ve Ardini şehrine yerleştirdim. Aynı yıl ben Sarduri oğlu Rusa Ardini şehrine geldim. Urzana'yı krali atalarının yüksek tahtları üzerine oturttum... Tanrı Haldi bana ömrüm boyunca güç, yetki ve sevinç verdi. Biainili ülkesini yönettim ve düşman ülkesini bastırdım’’⁶³.

Urartu tarihini aydınlatmada yararlandığımız devletin resmi yazıtları tıpkı Asur'da olduğu gibi belli bir formata göre sadece askeri zaferler ve imar faaliyetlerini konu almışlardır. Başta Asur, İskit ve Kimmer grupları olmak üzere bölgedeki bütün güçlere karşı alınan yenilgilerden hiçbir şekilde bahsedilmemiştir. Hatta bazı krallar düzenlendiği seferler esnasında bazı bölgelerde başarılar elde etmişlerken aynı sefer esnasında bazen de yenilgiye uğramışlardır. Ancak sözkonusu krallar sadece zaferleri yazıtlarına yansıtmışlarken aldıkları yenilgilerden bahsetmemektedirler. Örneğin II. Sarduri M.Ö. 743'te Kommagene bölgesinde Asur'la giriştiği savaşın sadece başarılı geçen bölümlerini ayrıntılı bir şekilde anlatırken savaş anı ve aldığı yenilgi konusunda tamamen susmaktadır. Bu durumu diğer Urartu krallarına ait sefer kayıtlarında da görmekteyiz. Urartulu yöneticiler kazandıkları başarıları abartılı bir şekilde anlatmaktan hiç çekinmezlerken aldıkları yenilgiler karşısında ise tamamen sessiz kalmışlardır.

Bu krallığın siyasi, askeri ve kültür tarihiyle ilgili nesnel analizler yapabilmemiz için kendi krallarına ait olan yazıtlarının yanı sıra Asur ve bölgedeki diğer beyliklerin krallarına ait yazıtların üzerinde karşılaştırmalı analizler yapmamız oldukça elzem görünmektedir. Ayrıca kesinlikle göz ardı etmememiz gereken bir başka metod da bölgede arkeolojik kazılar ve araştımlar sonucunda ele geçirilen bulguların sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi konusudur.

⁶² Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 44.

⁶³ Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, s. 267-268.

1.1.3. Hiyeroglif Yazıtlar

Hititlerin ülkemiz coğrafyasında bıraktığı arkeolojik eserlerin ilk keşfi 17. yüzyılda Türk seyyah Evliya Çelebi tarafından yapılmıştır. Konya'nın Ereğli ilçesindeki İvriz kabartmasını gören seyyah Çelebi, İvriz sözünün eski bir dilde “ewri” den geldiğini ve bu kelimenin “bey, kral” anlamına geldiğini belirtir⁶⁴. 1722’de La Roque, Hamat hiyeroglif yazıtını keşfeder. 1737’de Jean Otter, Evliya Çelebi’den sonra İvriz kaya kabartmasını görür ancak Otter, hiyeroglif yazıtlarının Mısır Krallığı’na ait yazı sitili olduğunu düşünür. 1812’lerde bölgede araştırmalarda bulunan J. L. Burckhardt, söz konusu bu yazıtların Mısır hiyerogliflerinden tamamen farklı olduğu yönündeki bulgulara ulaşacaktır⁶⁵.

1834 yılında bölgeye gelen Fransız bilim insanı Charles Texier bölgedeki yazılı kabartmalar üzerinde birtakım incelemelerde bulunacaktır. Texier bu çalışmalarını daha sonrasında aralarında Hitit başkentinin yakınlarında yer alan Yazılıkaya Tapınağı kabartmalarının da bulunduğu kimi malzemeleri çizimleriyle birlikte yayınlayacaktır. Ancak bu gibi çalışmalar yayınlandıktan sonra dönemin bilim insanları arasında bu eserlerin hangi halka mal edilmesi gerektiği konusunda çeşitli tartışmalar başlamıştır ve bu tartışmalarda daha çok Lidyalıların ve Friglerin adı öne çıkacaktır. Sonraki yıllarda ise Texier’in Hitit merkez bölgelerine yaptığı yolculukların sayısı gittikçe artacaktır, bu geziler sonucunda çok sayıda çivi yazısıyla yazılmış tablet parçaları ortaya çıkarılır ve bu tablet parçaları da tıpkı Asur ve Urartu’da olduğu gibi Avrupa’daki müzelere taşınacaktır. Boğazköy ve Yazılıkaya kalıntılarının 1800’lü yıllarda Avrupa kamuoyunda ilgi uyandırması üzerine Berlin Real Museen 1882’de Carl Humman’ı Yazılıkaya kabartmalarının kalıplarını çıkarması için görevlendirecektir. Başta 1839 ve 1894 yılları olmak üzere, Avrupalı bir başka araştırmacı Ernst Chantre, Yazılıkaya ve Boğazköy’de bugün “Tapınak I” olarak adlandırılan akropolis üstünde, Büyükkale’de ve bu alana yakın bölgelerde yaptığı araştırmalar sonucunda çok sayıda çivi yazısı tablet parçasını ortaya çıkaracaktır⁶⁶.

⁶⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Haz. Yücal Dağlı, Seyit Ali Kahraman), II. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 24.

⁶⁵ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, I. Cilt, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 34.

⁶⁶ Stefano De Martino, *Hititler*, Dost Yayınevi, Ankara 2003, s. 12.

Yaşanan bütün bu gelişmeler üzerine 1876-1879'da British Museum adına Avrupalının önde gelen araştırmacıları Kargamış'ta araştırma faaliyetlerini başlatacaktır. Araştırmalara 1912 yılında devam edildi. 1879'da yani kısa bir süre sonra Hitit hiyerogliflerini ilk kez çözen bilim insanı ünvanını elinde bulunduran İngiliz araştırmacı A. Sayce, Kuzey Suriye'de bulunan hiyeroglif yazıtlarıyla Orta Anadolu'daki Yazılıkaya, Alacahöyük ve İvriz yazıtları arasındaki yakın ilişkiyi fark etti. 1876-77 yıllarında ise ilk kez "Hittites" ifadesi kullanılmaya başlandı⁶⁷. 1881'de "Mukaddes Kitap" çevirisindeki ifadelerden yolla çıkan Eduard Meyer Luther, bu uygarlık için Almanca'da geçen "Chethiter" adını kullanacaktır⁶⁸. Ahmet Ünal'a göre Luther'in verdiği "Chethiter" kavim adı, J. Mentel'in 1466 yılında yapmış olduğu "Mukaddes Kitap" çevirisine geri gitmektedir⁶⁹.

1888'de Deutsche Orientgesellschaft, Geç Hitit Krallıklarından Sam'al'in merkezi olan Zincirli'de kazılara başlar. 1890'da Human ve Puchstein, Hitit merkezlerinden Boğazköy başta olmak üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde araştırma gezilerine başlayacaklardır. 1893-94 tarihlerinde bölgeye gelen E. Chantre ve A. Boissier gibi bilim insanları, yaptıkları kazı çalışmaları sonucunda Boğazköy yerleşim alanı içindeki Büyükkale'de ilk Hititçe tabletleri keşfetmişlerdir. 1900'de L. Messerschmidt, bu döneme kadar ortaya çıkarılan bütün hiyeroglif yazılı kitabelerin bir corpus'unu yayınlayacaktır. Bahsettiğimiz bu corpus günümüzde dahi birçok araştırmacının başvurduğu standart bir eser konumundadır. 1902'de J. A. Knudtzon, ilk kez Amarna'da bulunan iki adet mektubun dilini yani "Arzawaza"nın Hint-Avrupa kökenli bir dil olduğunu öne sürdü. 1908'de Garstang'ın da aralarında bulunduğu bir İngiliz inceleme heyeti Sakçagözü'nde Hitit tarihiyle ilgili önemli araştırmalarda bulundu⁷⁰.

20. yüzyılın başlarında Amerikalılar ve Almanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında Hititlerle ilgili yapacakları kazılara dair izin alabilmek için başkent İstanbul'a başvuruda bulunacaklardır. Bu devletler için özellikle 1893'ten itibaren çok sayıda çivi yazılı tabletin ortaya çıkarıldığı Boğazköy'de yapacağı kazılar oldukça önemliydi. O dönem sarayda hâkim olan aşırı Alman dostluğu ve arkeolojiye meraklı Alman İmparatoru Wilhelm'in aracı olması üzerine Almanlara Hitit coğrafyasında kazı

⁶⁷ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, I, 35.

⁶⁸ Eduard Meyer Luther, *Geschichte des Altertums*, Berlin 1926, s. 11-43.

⁶⁹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, I, 35.

⁷⁰ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, I, 36.

yapma izni verildi. Alman araştırmacı H. Winckler ile bu dönemde Osmanlı müzelerinde görevli olarak alışan Th. Makridi 1905–1912 yıllarında Osmanlı topraklarında kazı faaliyetlerine başladılar. Bu alışmalar esnasında 10.000’den fazla çivi yazılı Hitit tableti ortaya çıkarıldı ancak bu tabletlerin çok az bir kısmı İstanbul müzelerine kaldırıldı, geri kalanları ise konservasyon ve yayın yapma bahanesiyle Berlin’e götürüldü.

Asur ve Urartu araştırmalarında kesinlikle yararlanılması gereken bir diğerk önemli kaynak ise Hitit ve Geç Hitit Krallıklarına ait hiyeroglif yazıtlardır. Söz konusu bu kaynaklar vasıtasıyla gerek Urartu ve Asur’un Anadolu ve Kuzey Suriye coğrafiyalarındaki mücadeleleri gerekse bölgedeki yerel beyliklerin bu mücadeledeki rolleri hakkında önemli bilgiler elde ediyoruz. Örneğın Bugün Türkiye ve Suriye sınırları içinde yer alan Tel Tayinat, Tleyl, Cisir el-Hedid, Aian Dara, Azaz, Afrin, Antakya ve Kiroğlu’da bulunan Geç Hitit Krallıklarına ait yazıtlar aracılığıyla bazı yerleşmeler hakkında fikir edinmemiz mümkün olmaktadır. Ayrıca bu yazıtların içerdiği tarihi bilgiler, dönemin siyasi ve askeri olaylarını sağlıklı bir Şekilde yorumlayabilmemiz için bizlere fikir vermektedir. Öyle ki sadece Amuk Ovası’ndaki Tel Tayinat’ta bulunan yazıt üzerinde Halpa-Ruva adında bir kral ismi yer alır. Bu ismin Asur kaynaklarındaki Qalpuranda ile aynı kişi olduğuna inanılmaktadır. Adı geçen erken dönem Unqi krallarının isimleri ile bölgede kullanılan Hitit hiyeroglif yazıtlarından yola çıkarak, bölgenin özellikle erken dönemlerinde Hitit İmparatorluk Dönemi geleneklerinin hala varlığını sürdürdüğü hakkında önemli bilgiler elde ediyoruz⁷¹.

Hitit İmparatorluğu’nun yıkılışını izleyen süreçte ortaya çıkan Geç Hitit Devletleri daha çok Anadolu’nun doğu ve güney bölgelerinde varlıklarını sürdürmekteydiler. Bu devletlerin etnik ve dil yapılarına ve bu bölgelerdeki önemli glerle olan ilişkilerine dair son derece hayati öneme sahip olan bilgiler, büyük oranda bu bölgede ele geçen hiyeroglif yazıtlardan ve bu kaynaklarda yer alan yönetici isimlerinden elde etmekteyiz. Söz konusu bu bölgede bulunan kent devletleri hiçbir zaman yazışmalarında çivi yazısını veya Akad dilini kullanmamışlardır. Daha çok kendilerine özgü bir yazı sistemi olan “Hyeroglif Yazı Sistemini” kullanmayı tercih etmişlerdir. Yazılı kaynaklardaki

⁷¹ Metin Alpaslan, “Pattin (Unqi) Krallığı”, *Arkeo Atlas, Sayı 4*, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2005, s. 27.

bilgiler, yönetici ve hanedanlık isimleri ve bu bölgelerde bulunan kabartmalar üzerinde yapılan stilistik incelemeler sonucunda elde edilmektedir⁷².

Geç Hitit krallıklarından Gurgum kent devletine ait hiyeroglif yazıtlar, bölgenin önde gelen bir başka kent devleti olan ve aynı zamanda Asur tarafından, Hitit ülkesinin bölgedeki vassalı olarak da görülen Kargamış kent devletindeki gibi büyük oranda Maraş kent merkezinde yapılan çeşitli kazı ve araştırmalar sonucunda ele geçirilmiştir. Kent merkezinde tespit edilen bu hiyeroglif yazıtlar, daha çok diğer kent devletlerinde olduğu gibi Gurgum Kent devletinin kronolojisi konusunda yardımcı olmaktadır. Maraş kent merkezi ve civarında ele geçen hiyeroglif yazıtların en önemlileri; “Maraş 8”, “Maraş 4” ve “Maraş 1” olarak adlandırılan stellerdir. “Maraş 8” olarak bilinen stelin diktiricisi, Gurgum kent devletinin kurucusu ve aynı zamanda bu ülkenin siyasi tarihinde önemli rol oynayan “La – x- mas” veya “ Laimas” olarak da bilinen yöneticidir⁷³.

Bahsettiğimiz bu stellerden özellikle “Maraş 8” ve “Maraş 4” isimli yazılı metinler, daha çok Gurgum Krallığı’nın erken dönemlerindeki siyasi gelişmelerle ilgili bilgi sağlarken, “III. Halparuntias Aslanı” olarak da bilinen “Maraş 1” steli, Gurgum’un yönetiminde bulunan yedi soydan oluşan bir hanedanlık dizisi hakkında bilgiler vermektedir. Daha çok krallığın erken dönem yöneticileri ile ilgili bilgi veren “Maraş 8” stelinin sahibi “La-x-mas”, burada kendisinden önceki Gurgum kralları olan babasının ve büyük babasının da adlarını verir. “Maraş 1” stelinde, dönemin M.Ö. 850 civarında sona erdiği tahmin edilen “Mawatalis” veya “Muwatalis” adlı kralın öncesindeki dört soya dair bilgiler ve dönemin siyasi gelişmeleri ile ilgili veriler bulunmaktadır⁷⁴.

⁷² Mehmet Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 1998, s. 64–65.

⁷³ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 60.

⁷⁴ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 60.

Resim 4. III. Halparunda'ya Ait Hatıra Yazıtı (<http://www.hittitemonuments.com/maras/index-t.htm>)

Hemen hemen bütün diğer Geç Hitit Krallıklarında olduğu gibi Kummuh tarihine dair yazılı bilgilerimiz, çağdaş Asur ve Urartu kaynaklarının yanı sıra bu krallığa ait ve çoğu hiyeroglif yazısıyla yazılmış olan yazıtlar, yapı kitabeleri ve adak yazıtlarına dayanmaktadır. Ayrıca Adıyaman da Atatürk Barajı nedeniyle yapılan kazılar başlamadan önce, Kummuh Krallığına ait oldukça önemli bazı kitabeli steller bulunmuştur. Bölgede yapılan yüzey araştırmaları ve çeşitli arkeolojik kazılarının devam ettirilmesi sonucu Samsat, Ancoz ve Malpınar'da yeni hiyeroglif yazıtlar da ele geçirilmiştir⁷⁵.

Ancak Anadolu coğrafyasında ele geçirilen hiyeroglif yazıtlar içerikleri itibariyle önemli eksikliklere sahip olmalarından dolayı gerek kent devletlerinin olası sınırları gerekse bu devletlerin Asur ve Urartu krallıklarıyla olan ilişkileri konularında doyurucu bilgiler vermekten uzaktırlar. Bu krallıkların siyasi tarihine dair daha sağlıklı yorum yapabilmemiz için çağdaş Asur ve Urartu kaynaklarına başvurmak zorundayız. Özellikle Asur krallarının kuzeye yaptığı sefer kayıtlarında geçen yerel beyliklerin yöneticilerine ait isimlerin, hiyeroglif yazıtlarla karşılaştırılması daha net bilgilerin ortaya çıkarılabilmesi için zorunluluk gibi görünmektedir.

⁷⁵ Süleyman Özkan, "Kummuh/Kumaha", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993, s. 66

1.1.4. Modern Araştırmalar

Modern Asur araştırmalarının en önemli örneklerinden biri Asur krallarının düzenlediği seferlerle ilgili olarak kazandığı savaşları, elde ettiği ganimetleri ve yağmaladığı kentleri bütün ayrıntılarıyla ele alan Daniel David Luckenbill tarafından 1926 yılında Chicago’da kaleme alınan *Ancient Records of Assyria And Babylonia* isimli eserdir⁷⁶. İki ciltten oluşan bu eser vasıtasıyla Asur’un kuzey bölgelerinde giriştiği siyasi ve askeri mücadelelerle ilgili oldukça önemli bilgiler elde edilmektedir. Bu eserler günümüzde dahi Asur ve Urartu alanlarında incelemelerde bulunan araştırmacıların sürekli olarak başvurdukları standart eserler konumundadırlar.

Albert Kirk Grayson tarafından yazılan, *Assyrian Royal Inscriptions*, Volum I-II, 1972 isimli eser hem Asur’un askeri ve siyasi tarihi hakkında hem de bu krallığın Urartu ile olan ilişkileriyle ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca bu eserin öne çıkan bir başka özelliği ise Urartulardan önce bölgede etkili olan Uruadri ve Nairi beylikleriyle ilgili önemli bilgiler içermesidir⁷⁷. Editörlüğünü Ed. John Boardman, İ. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, E. Sollberger, C. B. F. Walker’ın yaptığı *The Cambridge Ancient History, Vol. III, Part II CAH 3/2* isimli kaynaktaki Grayson’a ait “Assyria: Tiglat-Pileser III to Sargon II (744-705 BC), The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from Eighth to Sixth Centuries B.C.” isimli makale, 8. yüzyılda Asur’un Yakın Doğu’daki krallıklarla olan ilişkileri hakkında oldukça önemli bilgiler içermektedir.

Ayrıca editörlüğünü H. D. Lawsell, D. Lerner, H. Spier’in yaptığı *Propaganda and Communication in World History Vol. I: The Symbolic Instrument in Early Times*, 1979 tarihinde Havai Üniversitesi yayınları arasında çıkan bu kaynakta bulunan ve A. L. Oppenheim’a ait, “Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Empire”, isimli makale Yeni Asur İmparatorluğu’nun yayılım alanlarıyla ilgili bilgilere sahiptir. Bunun yanı sıra H. W. F. Saggs tarafından yayına hazırlanan *The Nimrud Letters 1952 Part IV; The*

⁷⁶ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I-II. Volum, s. 20-350

⁷⁷ Albert Kirk Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, I-II. Volum, 1972, Wiesbaden 1972, s. 20-256.

Urartian Frontier, 1958⁷⁸; *Assyrian Warfare in the Sargonid Period*⁷⁹, 1963; *The Might That Was Assyria*⁸⁰, eserleri dönemin önemli tarihi olaylarına ışık tutmaktadır.

Olmstead tarafından değişik tarihlerde yayımlanan *Assyrian Historiography*, 1916; *The Assyrians in Asia Minor*, 1923; *The Calculated Frigtness of Ashur Nasir Apal*, 1918; *The History of Assyria*, 1975; *Shalmaneser III and the Establishment of the Assyrian State*, 1921 adlı eserleri Asur araştırmalarında kesinlikle görölmesi gereken kaynaklar arasında bulunmaktadır. Yakın dönemlerde Bradley J. Parker'ın Asur'un kuzey yayılımlarını ve bu bölgelerde bulunan devletlerle olan ilişkilerini anlattığı önemli eserleri bulunmaktadır. Söz konusu bu kaynaklar 2001 yılında yayınlanan *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, ile 2002 tarihinde yayınlanan *At the edge of empire: Conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC* dir. Bu kitaplar muhakak incelenmesi gereken kaynaklar kategorisinde bulunmaktadır.

Önemli araştırma eserleri arasında bulunan ve editörlüğünü S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf ve P. Zimansky'ın yaptığı 2007 yılında Münih'te düzenlenen sempozyumun kitabı olan *Bıamılı-Urartu* eseri 2012'de piyasaya çıkmıştır. Bu kaynakta yer alan Stephan Kroll'un, "Salmanasar III. und das Frühe Urartu"; Karen Radner'ın "Betwen a rock and hard place: Muşaşir, Kumme, Ukku and Şubria- the buffer states between Assyria and Urartu"; John Curtis'in, "Assyrian and Urartian metalwork: independence or interdependence?"⁸¹ isimli makaleleri Asur-Urartu araştırmalarını konu edinmektedirler.

Urartu modern araştırmalarına baktığımızda ise bu krallıkla ilgili olarak yapılan arkeolojik ve filolojik araştırmalar aynı zamanda genel kültür tarihiyle ilgili önemli çalışmaların da yapılmasına neden olmuştur. C. F. Lehmann-Haupt'un Berlin'de 1910 yayınladığı *Armenien einst und jetzt* adlı eserini bu açıdan ele almalıyız. Lehmann bu eseriyle Urartu'nun maddi kültürüyle ilgili olarak önemli bulgular ortaya koymuştur⁸². Urartu tarihiyle ilgili ilk düzenli bilgilerin sıralandığı önemli eserlerden bir diğeri de

⁷⁸ H. W. F. Saggs, "The Nimrud Letters 1952 Part IV; The Urartian Frontier", *Iraq* 20, 1958, s. 17-212.

⁷⁹ H. W. F. Saggs, "Assyrian Warfare in the Sargonid Period" *Iraq* 25, 1963, s. 145-154.

⁸⁰ H. W. F. Saggs, *The Might That Was Assyria*, London 1984, s. 12-78.

⁸¹ John Curtis, "Assyrian and Urartian metalwork: independence or interdependence?" , (Ed. S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf ve P. Zimansky), *Bıamılı-Urartu, The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, Belgium, 2012, s. 427-443.

⁸² C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, Berlin 1910, s. 11-67.

1925 yılında A. H. Sayce tarafından hazırlanan *The Kingdom of Van* eseridir⁸³. Gürcü bilim adamı Melikişvili, Urartu'nun yazılı belgelerini temel alarak oldukça önemli bir eseri Rusça yazmıştır. Bahsettiğimiz bu eser, 1954'te Tiflis'te yayınlanan: *Drevnovotosnye Materily po istoriinarodov Zakavkaz'ja I. Nairi-Urartu* dur. Rus Urartulog B. B. Piotrovskij'da Rusça yazılan ve Urartu Devleti'nin gelişimiyle ilgili bir kitap hazırlamıştır. 1959'da Moskova'da yayınlanan bu eser *Vanskoe Carstvo Urartu* ismiyle yayımlanmış daha sonra yeniden değerlendirilen kitap *Istorija i kultura Urartu* ismiyle yayımlanacaktır. 1966'da ise M. V. Loon, Piotrovskij gibi Urartu tarihinin kısa bir derlemesini yaparak Urartu sanatıyla ilgili oldukça önemli bilgiler veren bir eser hazırlamıştır⁸⁴.

Mirjo Salvini 1967'de Urartu'nun kuruluşunda rol alan beylikleri konu alan "Nairi e Uru(a)tri" adlı monografiyi yayımlamıştır. Ayrıca Salvini, Asur ve Urartu kaynaklarını yeniden inceleyerek Urartu'nun Batı Azerbaycan'daki varlığıyla ilgili önemli bilgiler vermiştir. Diakonoff'un 1968'de Erivan'da yayımladığı ve 1987 yılında New York'da *Prehistory of Armenian People* ismiyle İngilizceye çevrilen *Predistorija armyanskogo naroda* adlı eseri Urartu tahinin yanı sıra Küçük Asya, Kafkasya ve Kuzey Mezopotamya'da bulunan halkların etnik ve siyasi durumlarıyla ilgili önemli bilgiler verir⁸⁵. British Museum'da bir dönem yöneticilik yapan R. D. Barnett 1982'de yeniden baskısı yapılan *Cambridge Ancient History*'deki "Urartu" isimli makalesi önemli verilere sahiptir⁸⁶. 1985 yılında *Ecology ve Empire* isimli kitabı yazan Paul Zimansky bu eseriyle Urartu Krallığı'nın topraklarının coğrafi ve jeolojik özelliklerini ele almaktadır⁸⁷. Ayrıca 1993 yılında R. B. Wartke tarafından yazılan *Urartu-Das Reich am Ararat* isimli kitapta Urartu tarihi son derece kapsamlı bir şekilde incelenmiştir⁸⁸.

Salvini tarafından 2006 yılında yayımlanan *Urartu Tarihi ve Kültürü* isimli kitabı Urartu'nun kuruluşundan tarih sahnesinden ayrılışına kadar geçen süre içerisinde bu

⁸³ A. H. Sayce, *The Kingdom of Van*, Cambridge Ancient History, Cambridge 1925, s. 24-78.

⁸⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 23.

⁸⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 23.

⁸⁶ R. D. Barnett, "Urartu" *Cambridge Ancient History*, Second Edition, III. Volum, Chapter 8, 1982, s. 314-371.

⁸⁷ Paul E. Zimansky, *Ecology ve Empire: the Structure of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 12-129.

⁸⁸ R. B. Wartke, *Urartu-Das Reich am Ararat*, Mainz, 1993, s. 12-67.

krallıkla ilgili oldukça önemli bulguları ortaya koymaktadır⁸⁹. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* I. cilt'e bulunan Oktay Belli'ye ait "Urartular", makalesi bu krallığın siyasi tarihine dair önemli bilgileri kapsamaktadır. Ayrıca Altan Çilingiroğlu tarafından farklı tarihlerde kaleme alınan *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, 1984; *Urartu Tarihi*, 1994; *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 1997; isimli kitaplar ülkemizde son dönemde yayımlanan önemli Urartu eserleri arasında bulunmaktadır. 2006 yılında Arkeoloji ve Sanat Yayınları'nda çıkan ve Margaret R. Payne tarafından hazırlanan *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, kitabı Urartu'nun yayılım alanlarında kendi kralları tarafından dikilen yazıtları incelemektedir. Son dönemlerde yayımlanan önemli kaynaklar arasında bulunan ve editörlüğünü Kemalletin Köroğlu ile Erkan Konyar'ın yaptığı *Urartu, Doğu'da Değişim* kitabı dikkat çeken eserler arasında görülmektedir. Bu kitapta yer alan Paul Zımansky, "Urartu ve Çağdaşları"⁹⁰; Hanifi Biber, "Urartu Silahları"⁹¹; Kemalettin Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler"⁹²; Mirjo Salvini, "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış"⁹³ ve Mehmet Karaosmanoğlu'na ait "Erzircan Altıntepe Kalesi"⁹⁴ isimli makaleler ülkemizde son dönemlerde Urartu Krallığıyla ilgili yapılan önemli çalışmalar arasında bulunmaktadır.

Hitit tarihiyle ilgili yapılan modern çalışmalara baktığımızda ise karşımıza Çek asıllı olan ve Hititçe'ye ait yazılı metinleri çözmeye başlayan B. Hrozny çıkmaktadır. Özellikle bu yazar tarafından kaleme alınan *Über die Völker und Sprachen des alten Chatti-Landes* isimli eserin Hititçenin anlaşılmasında önemli katkıları olmuştur⁹⁵. Bu çalışmanın yanı sıra 1910 tarihinde J. Garstang tarafından yayımlanan *The Land of the Hittites* isimli kitapta Hitit coğrafyasıyla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır⁹⁶. Ayrıca Garstang tarafından 1929'da hazırlanan *The Hittite Empire* kitabı Hitit İmparatorluğu'nun yapısı ve bu krallığın diğer güçlerle olan ilişkisiyle ilgili oldukça

⁸⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 23-190.

⁹⁰ Paul Zımansky, "Urartu ve Çağdaşları", *Urartu, Doğu'da Değişim*, (Ed. Kemalletin Köroğlu ve Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 106.

⁹¹ Hanifi Biber, "Urartu Silahları", *Urartu, Doğu'da Değişim*, (Ed. Kemalletin Köroğlu ve Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 234.

⁹² Kemalettin Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", *Urartu, Doğu'da Değişim*, (Ed. Kemalletin Köroğlu ve Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 12.

⁹³ Mirjo Salvini, "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", *Urartu, Doğu'da Değişim*, (Ed. Kemalletin Köroğlu ve Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 74.

⁹⁴ Mehmet Karaosmanoğlu, "Erzircan Altıntepe Kalesi", *Urartu, Doğu'da Değişim*, (Ed. Kemalletin Köroğlu ve Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 366.

⁹⁵ B. Hrozny, "Über die Völker und Sprachen des alten Chatti-Landes", *BoSt.* 5, 1921, s. 25-48.

⁹⁶ John Garstang, *The Land of the Hittites*, Gorgias Press Londra, 1910, s. 11-43.

önemli düşünceler ortaya koymaktadır⁹⁷. 1952 yılında Pelikan Books yayınları arasında çıkan ve O. R. Gurney tarafından kaleme alınan *The Hittites* isimli kitapta Hititlerin erken dönemi, imparatorluk dönemi, Geç Hitit Krallıklarının yanı sıra Hitit hukuku ve ordusuyla ilgili önemli konuları işlemektedir⁹⁸.

Contenau tarafından yazılan, *Elements de Bibliographie Hittite*, 1922⁹⁹; *Supplement aux Elements de Bibliographie Hittite*, 1927¹⁰⁰; *La Civilisation des Hittites et des Mitannies*, 1934¹⁰¹; adlı eserlerde Hititlerin Anadolu coğrafyasındaki faaliyetleriyle ilgili bilgiler mevcuttur. Ayrıca bahsettiğimiz bu eserlerden Hititlerin bölgedeki önemli tampon devletlerden biri olan Mitanni Krallığı özelinde olmak üzere yerel beyliklerle olan ilişkileri hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. E. Forrer tarafından yazılan “Die acht Sprachen der Boğazköy-Inschriften” isimli makele ile yazar Hitit çalışmalarıyla ilgili önemli ipuçlarını sunmaktadır. Ayrıca bu eserle Boğazköyde ele geçirilen Hitit tabletlerinin çözümünde olumlu katkı sağlandığı gibi eserde bu krallığın dil yapısıyla ilgili önemli bilgiler de bulunmaktadır¹⁰². 1962 yılında ülkemizde Hitit uygarlığıyla ilgili yapılan önemli çalışmalardan biri Füzuran Kınal tarafından yazılan ve Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında çıkan *Eski Anadolu Tarihi* kitabıdır. Bu eserle Kınal, Eski Hitit Devleti, Hitit İmparatorluğu, Hitit devlet teşkilatı, Hitit hukuku, Hitit cemiyeti, Hitit sanatı ve diniyle ilgili konuları incelemiştir¹⁰³.

Son dönemlerde ise ülkemizde Hitit araştırmalarında oldukça önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Hitit tarihiyle ilgili birçok kitap ve makale yayımlandığı gibi uluslararası bilim otoritelerince önemli görülen birçok eser de Türkçeye çevrilmiştir. Bu alanda ülkemizde yazılan önemli eserler arasında Ahmet Ünal tarafından kaleme alınan 3 ciltlik *Hititler Devrinde Anadolu* isimli eseri, 2002’de Arkeoloji ve Sanat Yayınları arasında piyasa çıkmıştır. 3 ciltlik bu eser Hitit ülkesindeki diplomasi ve politika, askeri seferler, bu krallığın coğrafyası, Hitit dini’nin ana hatları, Hitit edebiyatı, Hititlerde çevre ve insan, Hititlerde devlet yönetim sistemi ve Hitit, Batı Anadolu ilişkileri gibi birçok konuda her zaman için başvurulacak önemli bir kaynaktır. Ayrıca Türkçeye

⁹⁷ John Garstang, *The Hittite Empire*, Cambridge Universty Press, Cambridge 1929, s. 6-89.

⁹⁸ O. R. Gurney, *The Hittites*, Pelikan Books, New York, 1952, s. 15-115.

⁹⁹ G. Contenau, *Elements de Bibliographie Hittite*, Paris 1922, s. 11-78.

¹⁰⁰ G. Contenau, *Supplement aux Elements de Bibliographie Hittite*, Paris 1927, s. 23-45.

¹⁰¹ G. Contenau, *La Civilisation des Hittites et des Mitannies*, Paris 1934, s. 23-89.

¹⁰² E. Forrer, “Die acht Sprachen der Boğazköy-Inschriften”, *SPAW Philologisch-historische Klasse* 53, 1919, s. 29-41.

¹⁰³ Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 84-207.

çevrilen Birgit Brandau ve Hartmut Schickert'in *Hititler*, 2004; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, 2003¹⁰⁴ ve Stefano De Martino, *Hititler*, 2003; adlı kitaplar da Hitit başkenti Hattuşa, Hitit tanrıları, ölü gömme gelenekleri, Hitit kralları, Hitit İmparatorluğunun yükselişi ve Kadeş Savaşı gibi konularda standart kaynak konumundadırlar.

1.2. TEZE KONU OLAN BÖLGELERİN COĞRAFYASININ GENEL ÖZELLİKLERİ

Eski Anadolu ve Yakındoğu'da kurulup, kültürel ve askeri açıdan söz sahibi olan devletlerin, bu başarılarında birçok faktörün yanında kuruldukları bölgelerin coğrafi özellikleri de oldukça etkili olmuştur. Tezimizin konusunu oluşturan Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya coğrafyalarının doğal zenginlikleri, ikliminin tarım ve hayvancılığa uygun oluşu, sulanabilen yeterli arazilerin varlığı veya komşu coğrafyalarında kurulan devletlerle kurulacak ilişkileri engellemeyen arazi yapısı sayesinde bu iki bölgede Asur ve Urartu gibi dönemin çok önemli iki süper gücü kurulup gelişmiştir. Bahsettiğimiz bu coğrafi şartlardan dolayı erken çağlardan itibaren Mezopotamya'da kurulan uygarlıklar, farklı dönemlerde ve bölgelerde Anadolu'da kurulan devletlerle sürekli bir temas halinde olmuşlardır¹⁰⁵.

Asur ve Urartu Krallıklarının kuruldukları coğrafi bölgelerin fotoğrafını çekecek olursak; Urartu Krallığı, günümüzdeki haritaların oluşturduğu siyasal sınırları göz ardı edersek "Doğu Anadolu" toprakları üzerinde kurulmuştur. Doğu Anadolu kavramı sadece Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal sınırları içinde kalan topraklar değildir. Coğrafi açıdan Doğu Anadolu kuzeydoğuda Kura çöküntüsüne, doğuda ise Urmiye Platosuna kadar uzanır. Bölgenin batı sınırını ise Fırat Nehri'nin oluşturduğu kavis belirler. Doğu Anadolu'nun güney sınırı Toros Dağları ile sona erer. Doğu Karadeniz dağları bu bölgenin kuzeyini oluşturur. Söz konusu olan bu bölgemiz aynı zamanda kendi içinde çeşitli alt bölümlere de ayrılmaktadır. Urartu Krallığı bazı bölgelerin dışında bu coğrafi alanlarda kurulmuş ve Yakındoğu siyasetinde söz sahibi bir hale gelmiştir¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Dost Yayınevi, Ankara 2003, s. 7-134.

¹⁰⁵ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1997, s. 4

¹⁰⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 4

Tezimizin konusunu oluşturan bir başka önemli güç olan Asur Krallığı ise günümüzde tümüyle Irak sınırları içinde kalan ve Musul havzası boyunca uzanan topraklarda kurulup, gelişmiştir. Asur bölgesi, aynı zamanda Mezopotamya'nın bereketli topraklarını da oluşturan Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki bölgenin dışına taşan, kuzeyde bütün Musul havzası boyunca uzanan ve doğuda İran'ın batısını içine alan Mezopotamya'nın kuzeyindeki bereketli toprakları kapsamaktadır. Özellikle Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki bereketli toprakların Asur'un gelişimine çok önemli katkısı olmuştur¹⁰⁷.

1.2.1. Doğu Anadolu Bölgesinin Coğrafyası

Doğu Anadolu Bölgesi, 163.200 km²'lik alanı ile Türkiye coğrafi bölgelerinin en geniş yüz ölçümüne sahip olup, ülke arazisinin yaklaşık % 21'ini oluşturmaktadır. Bölgenin sınırları, ulusal sınırlarımızın dışında kalan kısmı hariç tutulduğu takdirde, büyük ölçüde coğrafi esaslara bağlı kalınarak çizilmiştir. Türkiye sınırları içerisinde kalan Doğu Anadolu Bölgesi'nin, kabaca sınırları Fırat Nehri ile Karadeniz ve Kızılırmak'a su gönderen sahaları ayıran çizgiler arasında kalmış olup, Güneydoğu Toroslar ile güneyden kuşatılmış, İç Anadolu'ya kadar uzanmaktadır, tabanı ise İran, Nahçıvan (Azerbaycan), Ermenistan ve Gürcistan'a dayanmış bir üçgeni andırmaktadır¹⁰⁸.

Sıra dağların birbirine çok fazla yaklaşıp sıklaştığı ve aynı zamanda doğuya gidildikçe yüksekliklerin arttığı Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi anlamda en belirgin özelliklerinden birisi de son derece dağlık bir yapıya sahip olmasıdır. Bölgenin dikkat çekici bir başka özelliği ise 2000 metrenin üstünde olan düzlüklerle kaplı olmasıdır. Bölge genel olarak "Alp Sistemi" olarak adlandırılan dağ sıralarına bağlı, dağ sıraları ile çok sıkışık geçit vermez bir görünüme sahiptir. Tunceli'nin doğusunda bir araya gelen bu dağ sıraları, batıya doğru gidildikçe birbirlerinden uzaklaşmaya başlarlar ve aralarına yer yer dalgalı yayla düzlükleri ile ovaya girer. Doğuya doğru uzanan dağlar daha doğuda tekrar birbirlerinden ayrılmaya başlar ve aralarına yaylalar ve geniş çöküntü alanları girmeye başlar. Bu coğrafi yapıya bağlı olarak bölge, kuzeyden güneye

¹⁰⁷ İlknur Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 49.

¹⁰⁸ Kenan Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, Biyosfer Araştırmaları Merkezi, Erzurum 2011, s. 1.

olmak üzere Erzurum-Kars Bölümü, Yukarı Murat-Van Bölümü, Hakkari Bölümü ve Yukarı Fırat Bölümü olmak üzere dört alt bölgeye ayrılır. Bu alt bölümlerden Yukarı Fırat Bölümü ve Yukarı Murat-Van Bölümü, Doğu Anadolu'nun diğer bölgelerle iletişimini sağlayan önemli geçitlere sahiptir. Bu bölümdeki dağlar arasında bulunan vadilerin sahip olduğu geçitler Asur'un, Urartu merkezine düzenlediği seferlerde sürekli olarak bu bölgeleri kullanmasına neden olmuştur¹⁰⁹.

Resim 5. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Fiziki Haritası (Atalay ve Mortan, 2007: 442)

Bölgenin en yüksek dağ sırasını Güneydoğu Toroslar oluşturmaktadır. Malatya-Elazığ-Bingöl-Muş ve Van Gölü çukurluğunun güneyinde kalan yükselen bu dağların ortalama yükseklikleri 3000 m'yi aşmaktadır. Diğer önemli dağ kuşağı, Toros sisteminin Doğu Anadolu'daki bir uzantısı olan Mercan (Munzur) Dağları'dır. Üçüncü kuşağı ise Kuzey Anadolu dağlarının iç kısmındaki bölümü oluşturmaktadır¹¹⁰. Bu dağlar, Kargapazarı, Kop, Yalnızçam ve Allahüekber Dağları'dır¹¹¹.

Güneydoğu Toroslar'ın kuzeyinde kalan Elbistan Havzasından başlayarak, Mollakendi Ovası, Muş Ovası, Van Gölü Havzası ile uzanan nispeten çukur alanların bulunduğu düzlük alanlar Doğu Anadolu Bölgesi'nin, güney bölümlerinin sınırları

¹⁰⁹ A. N. Sözer, Ş. Işık, "Doğu Anadolu", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Ders Notları*, İzmir 1993, s. 89.

¹¹⁰ İ. Atalay, K. Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp, İstanbul 2007, s. 447.

¹¹¹ M. Taner Şengün, Kemal Kıranşan, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Çöl Kaynaklı Tozlar ve Genel Çevresel Etikileri*, İlhan Ofset-Matbaa, Elazığ 2012, s. 2.

içerisindedir¹¹². Işıklı'ya göre bölgenin güney bölümlerinde yer alan ovalık alanlar bizim de daha önce ifade ettiğimiz gibi Asur'un kuzey yayılımında bölgenin dağlık alanlarında ulaşımı sağlayan son derece önemli geçitlere sahiptir¹¹³. Asur'un kuzey yayılım alanları açısından önemli olan geçiş alanları Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nün alt kesimleri'nin yanı sıra Hakkari Bölümündeki geçitlerde yer almaktadır. Yukarı Fırat Bölümünün doğal sınırları; kuzeyde kuzeydoğu Anadolu Dağları, güney ve güneybatıda Güneydoğu Toros Dağları ile sınırlanır¹¹⁴. Bölge Doğu Akdeniz Bölgesi'nden ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden Elbistan Havzası'nı içerisine alarak Güneydoğu Toroslar yayı ile ayrılmaktadır. Doğu Anadolu'nun, doğu sınırları Muş Çöküntüsü ve Bingöl Dağları, batısı ise Tacer Dağları ve Kangal Havzası ile sınırlandırılmaktadır. Bölgede Güneydoğu Toroslar yukarıda belirttiğimiz gibi Asur Devleti'nin kuzey bölgelerinde hâkimiyet kuracağı sahanın doğal sınırını oluşturacak şekilde bir bariyer gibi doğudan batıya doğru yükselerek uzanmaktadır¹¹⁵. Doğu Anadolu'nun sınırları içerisinde bulunan Güneydoğu Toroslar, Yukarı Fırat Bölümü sınırları içerisinde bulunmaktadır. Söz konusu bu dağların orta kesimleri, doğu ve batı kesimlerine göre nispeten daha alçaktır. Bu durum bölgenin güney ve kuzeyi arasında ilişkilerin kurulabilmesinde oldukça elverişli özellikler sağlamaktadır¹¹⁶.

Bölgedeki tarımsal ve ulaşım aktivitelerinde oldukça önemli rol oynayan Fırat Nehri, doğal bir sınır ve bariyer olan Güneydoğu Torosları, yarararak akarken, bu yarma vadisinin batısında Toroslar'dan Kâhta ve Göksu Irmakları iner. Güneydoğu Toroslar'ın kuzeyinde Elbistan Havzası'ndan başlayarak doğuya doğru bir takım havzalar zinciri bulunmaktadır. Birbirlerinden dağ eşikleri ile ayrılmış olan bu çukur alanlar, Darende, Malatya, Uluova, Palu, Yarımca, Karınca ve Çapakçur adları ile anılmaktadır. Elbistan Havzası, Ceyhan Nehri'nin yukarı bölümünün su toplama havzası içerisinde kalmaktadır. Bu havzaların en büyüklerinden olan Malatya Havzası doğu kenarından geçen Fırat'ın batıdan aldığı kolları, Kuruçay, Tohma gibi daha küçük akarsular bu havzanın tabanını yarararak akarlar. Bahsettiğimiz bu akarsular Malatya Ovası'nın verimli

¹¹² Sözer, Işık, "Doğu Anadolu", s. 89.

¹¹³ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 22–24.

¹¹⁴ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 22–24.

¹¹⁵ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 22–24.

¹¹⁶ Sözer, Işık, "Doğu Anadolu", s. 80–89.

olmasında son derece önemli role sahiptirler. Güneydoğu Toroslar içerisinde yer alan bir diğer çöküntü alanı Uluovadır. Mayram Dağları'nın ikiye ayırdığı ovanın güneyinde Mollakendi yerleşkesinin kuzeyinde Elazığ Ovası yer alır. Elazığ Ovası, Güneydoğu Toroslar yönünde güneybatı – kuzeydoğu doğrultusunda uzanır. Güneydoğu Toroslar'ın daha güneyinde Dicle'nin kaynak bölgelerinden de kabul edilen Hazar Gölü ve çöküntü alanı yer almaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu çöküntü alanları ve akarsu vadileri Asur için bir doğal bir engel konumunda olan Toroslar'ın aşılabilmesinde oldukça önemli bir konuma sahiptirler¹¹⁷.

Oldukça engebeli ve yüksek olan Hakkari Bölümü, Asur Devleti'nin kuzey yayılımından en az etkilenen bölge konumundadır¹¹⁸. Bunun en önemli nedeni ise bu bölgenin sahip olduğu dar, derin vadiler ve boğazlarla çentilmiş yüksek dağlarıyla, Asur'un kuzey yayılım alanları arasındaki en arızalı ve en tenha kesimi oluşturmasıdır. Bu alandaki ulaşım yollarını kışın kapanan ve devamlı çığ tehdidi taşıyan vadiler izlemektedir. Bu nedenle diğer bölge, bölüm ve yörelerle bağlantısı zayıf, izolasyon şartları kuvvetli bir kesimdir¹¹⁹. Bu bölümdeki dağlar, Güneydoğu Torosların diğer kısımlarından daha yüksek kıvrımlı ve çok az geçit veren, aşılması oldukça güç olan geniş dağ kütleleri durumundadırlar. Bu dağların sahip oldukları geçilmezlik özelliklerinden dolayı Torosların bu bölgedeki kesimine “Hakkari Torosları” adı verilmektedir. Bu kesimde tek ve en önemli düz çöküntü alanı “Yüksek Ova” alanıdır¹²⁰.

“Bitlis Kütleleri” olarak adlandırılan alan Van-Muş çöküntüsünün hemen güneyinden dik bir şekilde yükselmektedir ve 50 km genişliğinde bir hat şeklinde Palu'dan Hakkari yakınlarında Kara Dağ'a kadar uzanmaktadır¹²¹. Bitlis yöresi sahip olduğu coğrafi özellikler gibi pek çok açıdan Doğu Anadolu'nun imtiyazlı bir köşesi sayılabilir. Çünkü Torosları aşan en önemli ulaşım güzergâhı coğrafi şartların el vermesinden dolayı Bitlis yöresinden geçer. Bitlis Çayı Vadisi oluşturduğu doğal bir geçit, Eski Çağlar boyunca, Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleriyle

¹¹⁷ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 23.

¹¹⁸ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 23–24.

¹¹⁹ Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, s. 21.

¹²⁰ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 23–24.

¹²¹ Sözer, Işık, “Doğu Anadolu”, s. 90.

Mezopotamya arasındaki ilişkilerin sağlandığı yegâne konum durumundaydı¹²². Hakkari Bölümü'nün yüksek dağlık kesimlerinde belirli bir yükseklikten sonra geniş düzlüklere rastlanır. Bunlara en güzel örnekler; 2000 m de Mutki çevresinde, 2000 – 2500 m de Hakkari civarında ve 2000 m de Van Gölü'nün güneyinde bulunan düzlüklerdir. Bahsi geçen bu geniş düzlükler Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yaşamsal alanlar için oldukça önem arz etmektedir. Bölgenin güneyinde yer alan ve Dicle'nin kolları olan Batman, Garzan, Bitlis, Botan, Büyük Zap ve Habur ırmakları güney-güneybatı yönünde akmaktadırlar. Bu ırmaklar üzerinde aynı zamanda önemli ulaşım aktiviteleri de sürdürülmektedir. Bölgenin en önemli yerleşimlerinden biri olan Bitlis yöresi, Diyarbakır Havzası'nı, Van Gölü Havzası'na bağlayan Güneydoğu Toroslar üzerindeki konumu ile hemen her dönemde stratejik bir öneme sahip olmuştur¹²³.

1.2.2. Kuzey Mezopotamya'nın Coğrafyası

Eski Çağ tarihinde son derece önemli bir anlam ifade eden, Fırat ve Dicle arasındaki verimli ovalardan oluşan Mezopotamya, iki yüksek dağ zinciri ile çevrilmiştir. Bunlardan birisi, batıda bölgeyi Kuzey Suriye'den ayıran Amanos Dağları, diğeri ise doğuda İran sınırından başlayarak uzanan Zağros Dağlarıdır. Kuzeyden güneye hafif bir meyille uzanan ve dik dağlarla birbirinde ayrılan bölgenin ortasında, tuzlu göller ve çöller bulunmaktadır¹²⁴.

Mezopotamya coğrafi anlamda yapılan genel tanımlamaya göre, Toroslar ve Zağrosların etekleriyle Suriye Çölü arasında, Fırat ve Dicle Nehirlerinin suladığı bereketli bölgeler olarak belirlense de, ancak iklim koşulları ve coğrafi şartlardan dolayı birbirinden farklı bölgelere ayrılmaktadır. Dağ etekleri dışında genellikle çöl özellikleri taşıyan bu alanda yazın sıcaklık en üst seviyelere kadar çıkmaktadır örneğin gölgede ölçülen sıcaklık 50 dereceyi bulmaktadır. Orta Asya ve İran'dan gelen soğuk hava akımı nedeniyle bölgede kış mevsimi soğuk geçer. Ocak ayı ortalaması Musul'da 5 derece, Basra'da 11 derecedir. 11 ay boyunca yağmur yağmadığından kuraklık hâkimdir. Güney kesimleri nehir alanları dışındaki bölgeler genelde çöldür. Ancak kuzeye doğru çıkıldıkça çöl yerini bozkırlara bırakır ve dağlara doğru yağış artar. Bu nedenle Toros

¹²² Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, s. 210.

¹²³ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 24.

¹²⁴ G. Contenau, *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, Paris 1934, s. 12.

etekleri ve bozkırlardan oluşan kuzey kesim, merkez ve güney kesimin tersine yeterli miktarda yağış alan tarım bölgesidir ve bu bölgelerde yoğun tarımsal faaliyetlerde sürdürülmektedir. Nitekim Zagros etekleri yöredeki ilk insanların Paleolitik Çağ'daki yaşam alanlarını oluştururken, meşe, çam ormanları; buğday, arpa, meyve ve yenilebilen çeşitli bitkilerin yetiştiği yüksek düzlükler ve bereketli vadiler ise yerleşik yaşama açılarak ilk köy topluluklarının ortaya çıkmasını sağlayan bir ortam hazırlanmıştır. Uygun yaşam şartlarından dolayı kuzey bölgeleri her zaman için daha yoğun bir şekilde yerleşime sahne olmuştur¹²⁵.

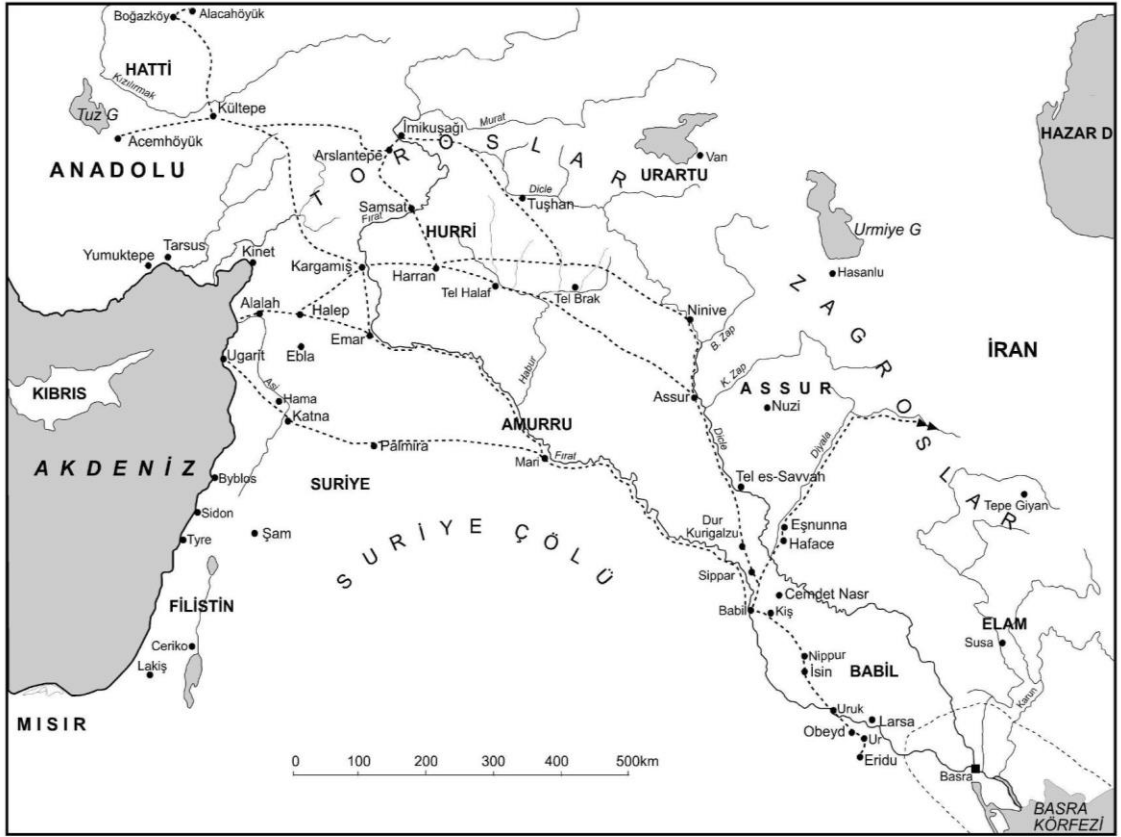
Dicle ve kolları Büyük Zap, Küçük Zap, Adhem ve Diyala Irmaklarının suladığı tarım ve hayvancılığa elverişli bu verimli bölge sonraları güçlü Assur Krallığı'nın kurulup gücünün zirvesine ulaştığı çekirdek bölgeyi oluşturmuştur. Kuzey Mezopotamya'da iklim şartlarına bağlı olarak nehir yatakları fazla değişkenlik göstermez. Bu durumun yol açtığı en önemli özellik ise bölgede kurulan kentlerin uzun süre aynı sahada kalmalarına neden olmuştur. Örneğin Fırat üzerindeki Mari, Dicle üzerindeki Asur, Ninive ve Kalhu gibi kentlerin coğrafi alanlarını incelediğimizde bu kentlerin uzun tarihleri boyunca konumlarını koruduğuna şahit oluyoruz¹²⁶.

Fırat ve Dicle Nehirlerinin birbirlerine en fazla yaklaştıkları, Babil'in kuzeyindeki orta bölge, hem az yağış alması hem de nehirlerin derin yataklar içinde akması nedeniyle kuzeye ve güneye göre birtakım zorluklar içermekteydi. Bu şartlar bölge insanını günlük yaşam içerisinde tarımsal faaliyetleri daha geliştirmek için derin sulama kanalları ve su bentlerinin yapılması gibi bazı arayışlara yönlendirmiştir. Neticede sonraları baraj ve sulama sisteminin bölgede etkili olduğunu görmekteyiz¹²⁷.

¹²⁵ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 14-16; ayrıca bkz. P. A. Akkermans, "Tradition and Social Change in Northern Mesopotamia during the Later Fifth and Fourth Millennium B. C.", (Ed. E. F. Henrickson, I. Thuesen), *Upon This Foundations, CNI Publications 10*, Kopenhag, 1989, s. 330-367; J. Black, A Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, Tanrılar İfritler Semboller*, Aram Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 12-56.

¹²⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 14-16; ayrıca bkz. J. N. Postgate, *Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History*, 1992, s. 3-21; D. Oates, "The Development of Assyrian Towns and Cities", (Ed. P. J. Ucko, R. Tringham), *Man Settlement and Urbanism*, London 1972, s. 780-804.

¹²⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 16.

Resim 6. Mezopotamya Ve Yakın Çevresi (Köröglü 2011: 13)

Mezopotamya'nın Basra Körfezi ile Babil arasında kalan bölümü ise Fırat ve Dicle Irmaklarının on binlerce yıldır taşıdıkları alüvyonlarla dolmuş, insanların yaşamsal faaliyetleri için oldukça bereketli bir bölge konumundadır. Nil'in Mısır için sahip olduğu öneme Mezopotamya'da, Dicle ve Fırat Nehirleri sahiptir. Ayrıca bu nehirler daha önce de ifade ettiğimiz gibi Mezopotamya'da hem kent yaşamının gelişmesi için hem de bu coğrafyada önemli bir medeniyetin doğması için uygun bir ortam sağlamıştır. Özellikle Erken Sümer Hanedanları tarafından kurulan birçok kentin bulunduğu bu verimli topraklar, Sami toplumlarının Mezopotamya'ya gelişinden sonra Akkad ve Babil Krallığı'nın da gelişmesi için uygun zemini hazırlamıştır. Nehir yatakları, kuzey bölgelerinin aksine bu bölgede oldukça değişkendir. Bu nedenle başlangıçta nehir vadisi kenarında kurulmuş olan İsin, Nippur, Umma ve Larsa gibi kentler zaman içerisinde nehir yataklarının yer değiştirmesi sonucu ilk kuruldukları bölgelerden kilometrelerce uzakta kalmışlardır. Fırat ve Dicle bu bölgede birleştikten sonra Basra Körfezine ulaşır. Basra Körfezi'nin ağız bölgesi Mezopotamya

coğrafyasının aksine tümüyle bataklık ve sazlıklarla kaplı, farklı özellikler sergileyen bir ortamdır¹²⁸.

Güney Mezopotamya’da yaptıkları tarımsal faaliyetlerin tümünü geliştirmiş sulama sistemlerine borçlu olan insanlar, yıl içinde iki nehrin akış rejiminde meydana gelen farklılıklardan, yani büyük taşkınlardan veya kurak dönemlerde su seviyelerindeki azalmadan doğrudan etkilenmişlerdir. Basra Körfezi’ndeki yüzey şekillerinin tektonik hareketler sonucunda günümüzdeki halini alması da bu bölgede yerleşik yaşamın sürdüğü dönemde gerçekleşmiş gözükür. Yapılan jeolojik araştırmalar neticesinde, körfezin seviyesinin günümüzden 16 bin yıl kadar önce bugünkünden 110 m kadar daha derinde olduğunu ve Fırat ile Dicle’nin sularının Umman Körfezi’nde denizle buluştuğu ortaya çıkarılmıştır. Yerkürenin yaşadığı son buzul sürecinin sona ermesi ve yüksek bölgelerde birikmiş kar ve buzulların erimesiyle deniz seviyesi yükselmiş ve 4 bin – 3 bin yıllarında bugünkü seviyesinden 1–2 m yükselmiştir. Bu durum aynı zamanda, güneydeki Ur ve Erida gibi kentlerin başlangıçta kıyıda geliştiğinin kanıtı olarak öne sürülebilir. Daha sonraki dönemlerde sular tekrar alçalmış ancak Fırat ve Dicle Nehirlerinin sürekli olarak taşıdığı alüvyonlar nedeniyle kıyıdaki fiziki değişim sürmüştür¹²⁹.

Mezopotamya’nın alçak alanlarındaki ovalık kesimlerle Toroslar-Doğu Toroslar ve Zağros Dağları arasında kalan bölgeyle bağ kuran alanlarda, bir yandan yaz aylarında havaların daha serin geçmesi nedeniyle hayvanların yaylaya götürülmesi ve sonbahar gibi mevsimsel sıcaklıkların daha da düştüğü dönemlerde ise alçak kesimlere doğru hareket edilmekteydi. Bu durum aynı zamanda bu coğrafyada mevsime göre değişen iniş çıkış geleneklerinin bulunduğunu göstermektedir. Bahsettiğimiz bu geleneklerin taş, kereste, maden gibi insanlar için oldukça elzem olan hammaddelerden tümüyle yoksun ova insanları üzerindeki çekiciliği her zaman için olmuştur. Ne var ki, bu çeşitli gereksinimlerin işlevi hep aynı kalmamıştır örneğin Mezopotamya’da tarımsal

¹²⁸ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 16; ayrıca bkz. J. A. Brikman, “Mesopotmian Chronology of the Historical Period”, (Ed. A. L. Oppenheim), *Ancient Mesopotamia, Portrait of Dead Civilization*, Chicago 1964, s. 335-352; H. Erkanal, “Mezopotamya”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi II*, İstanbul 1998, s. 1216-1229; Özlem Çevik, *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci, Kuramsal bir değerlendirme*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 9-52; S. Lloyd, *Foundation in the Dust, The Story of Mesopotamian Exploration*, Londra 1980, s. 21-56; A. H. Layard, *The Monuments of Nineveh*, Londra 1980, s. 21-67.

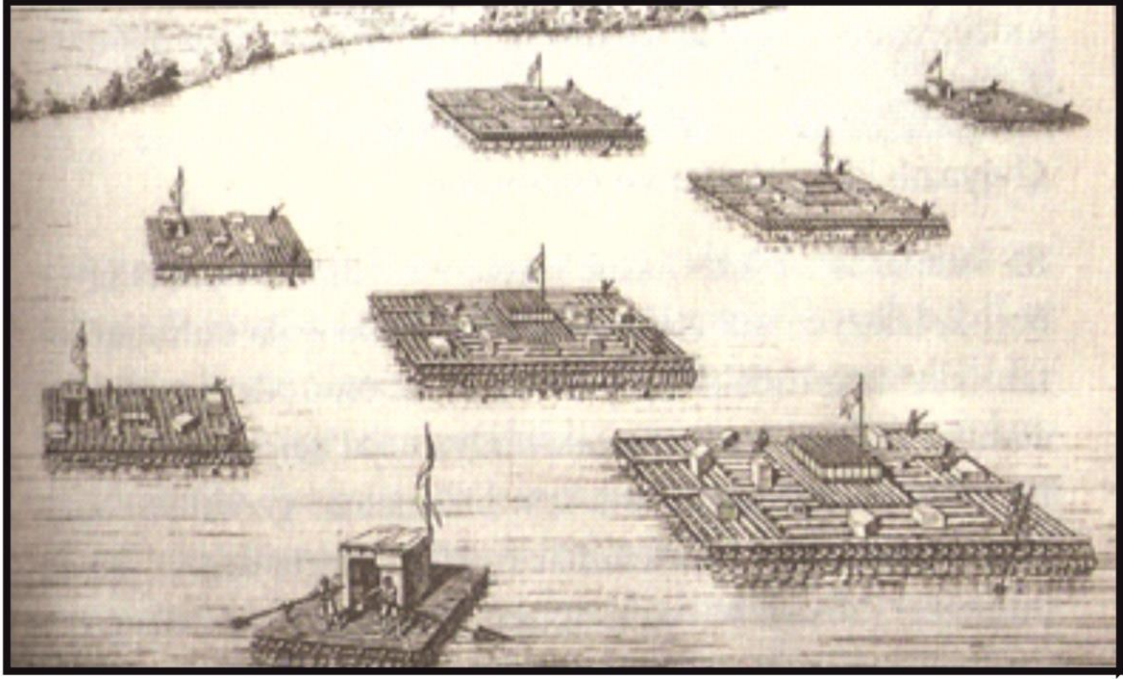
¹²⁹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 16-17; ayrıca bkz. K. Kessler, *Untersuchungen zur Historischen Topographie Nordmesopotamiens*, Wiesbaden 1980, s. 34-87.

faaliyetlerin henüz yoğunlaşmadığı dönemlerde, yani üretimin daha çok tarımsal ekonomiye dayandığı eski evrelerde, Mezopotamya toplumlari en çok Zağros Dağları yöresiyle etkileşim içinde olmuşlardır. Ancak Orta ve Son Kalkolitik Çağlarda ise hammaddeye olan gereksinimin artışıyla birlikte, içinden geçen ırmak vadilerinin rahat ulaşımı sağladığı Toroslar ile olan ilişkiler yoğunlaşacaktır¹³⁰.

Neolitik Çağ'dan itibaren Mezopotamya uygarlıklarının temel yaşam ihtiyaçlarını karşılamalarındaki en önemli faktör diğer bölgelerle yapılan ticari ilişkiler neticesinde olmuştur. Ancak bu bölgelerle olan iletişim nehirler, nehir vadilerindeki yollar, dağları aşan belli geçitler ve denizler üzerinden yapılabilmekteydi. Bölgenin batısını kuşatan çöl sadece sıcaklığın daha düşük olduğu sonbahar gibi belli mevsimlerde ve yeterli tedbirler alındığında geçilebilmekteydi. Bölge için hayati bir konuma sahip olan Fırat ve Dicle Nehirleri, sadece bölgedeki tarımsal faaliyetler için gerekli su kaynağını taşımamaktaydı, aynı zamanda bu nehirler taşıdıkları alüvyonla da yeni tarım alanlarını oluşturmuşlar ve bölgede özellikle konut yapımında kullanılan kerpicingin hammaddesi olan kili de bölgeye bol miktarda getirmişlerdir. Mezopotamya'da çok fazla ihtiyaç duyulan kereste, maden ve taş gibi hammaddeler, sallarla bu iki nehir üzerinden bölgeye getirilmekteydi. Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde sallarla yapılan taşımacılık faaliyetlerinin, Anadolu ile sürdürülen ticari ilişkilerin gelişmesine önemli katkıları olmuştur¹³¹.

¹³⁰ Marcella Frangipane, *Yakınoğu'da Devletin Doğuşu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 38-39; ayrıca bkz. H. Pittman, "Pictures of an administration: The Late Uruk Scribe at Work", (Ed. M. Frangipane, H. Hauptman, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink), *Between The Rivers and Over The Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichita, Universita delgi Studi di Roma "La Sapienza"*, Roma, 1993, s. 235-245; M. Roaf, "Social Organization and Social Activities at Tell Maddhur", (Ed. E. F. Henrickson, I. Thuesen), *Upon This Foundation, CNI Publications 10*, Kopenhag, 1989, s. 91-146; J. C. Margueron, "Architecture et Societe a'l Epoque d'Obeid", (Ed. E. F. Henrickson, I. Thuesen), *Upon This Foundation, CNI Publications 10*, Kopenhag 1989, s. 43-77.

¹³¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 17; ayrıca bkz. Black, Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, Tanrular İfritler Semboller*, s. 12-56; Brikman, "Mesopotmian Chronology of the Historical Period", s. 335-352.

Resim 7. Fırat ve Dicle Nehirleri Üzerinde Hammade Kaynaklarının Sallarla Taşımacılığının Yapılması (Köroğlu 2011: 27)

Dicle'ye oranla daha geniş ve uzun olan Fırat Nehri, Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarının bulunduğu, Van Gölü'nün kuzeyindeki Ağrı ve Erzurum havzasından doğar. İki ana kolu olan nehir, Karasu ve Murat'ın birleşiminden sonra Torosları aşarak güneye doğru akar. Bu alanda Tel Brak, Çagar Bazar, Tel Halaf (Guzana), Harran ve Arslantaş (Hadatu) gibi Mezopotamya'nın önemli kentlerin bulunduğu bölgeye hayat veren Balih ve Habur ırmakları ile birleşir. Akdeniz kıyılarına 150 km yaklaştıktan sonra güneydoğuya doru kıvrılır. Orta Mezopotamya bölgesindeki Sippar yakınlarında Dicle'ye en yakın konuma geldikten sonra da ana yatağına ulaşır. Güneydeki düzlükte eski yatağından daha batıda akan Fırat, 2780 km'lik yolunu tamamlayıp buradan Basra Körfezi'ne dökülür. Fırat Nehri izlediği güzergâh boyunca aktığı hemen hemen bütün bölgelerde yaşamsal ve tarımsal faaliyetlere her zaman için önemli katkı sunmuştur¹³².

Fırat Vadisi'nin Mezopotamya sınırları içerisinde kalan son bölümü, Eski Çağlardan itibaren Güney ve Orta Mezopotamya'dan Akdeniz kıyılarına ulaşmak için kullanılmıştır. Bağdat'ın güneyindeki Sippar'dan başlayan yol, Fırat kıyısını izleyerek

¹³² Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 17-18; ayrıca bkz. C. K. Maiseles, *Uygarlığın Doğuşu, Yakınoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma, Kentlere ve Devlete Geçiş*, (Çev. A. Şenel), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 5-78.

Mari'ye (Tel Hariri), daha sonra da Tadmor Çölü üzerinden vahalar aracılığıyla aşarak Homs üzerinden Fenike limanlarına, Şam'a veya Filistin'e ulaşıyordu. Söz konusu bu güzergâh Neolitik Çağ'dan itibaren Mezopotamya'nın diğer bölgelerle sürdürdüğü ticari ilişkilerde sürekli olarak kullanılmıştır. Bu güzergâhlar bütün dönemlerde Mezopotamya coğrafyası için son derece önemli olmuştur. Ancak ikinci bin yılda devenin kervanlarda ulaşım aracı olarak kullanılmaya başlanmasına kadar, tek taşıma aracı olan eşek ile genişliği 500 km'yi bulan çöller geçilmekteydi¹³³.

Dicle'nin ana kaynağını ise Mezopotamya'nın kuzeyinde, "Verimli Hilal" olarak da adlandırılan bölgenin sınırını oluşturan Toros Dağlarındaki Hazar Gölü ve Briklinçay adlı iki kaynak oluşturmaktadır. Dicle tıpkı Fırat Nehri gibi aktığı coğrafyadaki tarımsal faaliyetlere her zaman için önemli katkılar sunmuştur. Dicle Nehri, Diyarbakır Havzası'na ulaştığında buradaki Pamukçay ve doğuya doğru Batman, Garzan ve Botan Çaylarıyla beslenir. Tur Abdin Dağlarının güneyinde, Assur Krallığı'nın merkezi bölgesinde bulunan ve bu bölgelerdeki yaşamsal faaliyetler için oldukça önemli olan Büyük Zap ve Küçük Zap ve Adhem Irmaklarıyla birleşir. Dicle de Fırat gibi, güney uçta Basra Körfezi'ne ulaşmadan önce büyük bölümü bataklık olan değişken kıyı şeridinde birçok küçük kola ayrılır. Tarih boyunca Dicle Nehri'nin aktığı gerek Anadolu ve gerekse Mezopotamya coğrafyalarında sürekli olarak bu nehrin kıyı bölgelerinde önemli kentler kurulmuştur¹³⁴.

Dicle ve kollarının içinden aktığı vadiler ise Mezopotamya'dan kuzeye ve kuzeybatıya ulaşmak için kullanılan önemli geçitlerdi. Kuzey yolu olarak tanımlanan güzergâh, Asur ülkesinin merkezi bölgesinden batıya döner. Habur ve Balih ırmaklarının kaynak bölgesinden, Türkiye-Suriye sınırı yakınlarındaki Şubat Enlil (Tel Leilan)-Guzana (Tel Halaf)-Harran-Kargamış-Halep hattını izleyerek Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşır. Bu güzergâh tarih öncesi dönemlerde Doğu Akdeniz dünyasıyla kurulan ticari ilişkilerde sıklıkla kullanılmaktaydı. Bu yol, batıda birçok kola ayrılır. Anadolu ile bağlantıda da kullanılan yolun batı bölümü, Fırat'ı Kargamış veya Samsat

¹³³ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 18; ayrıca bkz. E. Paroda, D. P. Hansen, S. Dunham, S. H. Babcock, "The Chronology of Mesopotamia, ca 7000-1600 B. C.", (Ed. R. W. Ehrich), *Chronologies in the World Archaeology I-II*, Chicago 1992, s. 77-124; Lloyd, *Foundation in the Dust, The Story of Mesopotamian Exploration*, s. 21-56.

¹³⁴ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 18; ayrıca bkz. N. Postgate, *Early Mesopotamia, Society and Economy at the Dawn of History*, Londra 1992, s. 9-51; Brikman, "Mesopotmian Chronology of the Historical Period", s. 335-352.

(Samosata) yakınlarında aşarak ya da Mardin yakınlarında kuzeye dönerek Diyarbakır-Ergani, Maden-Toros Geçidi, Elazığ-Malatya üzerinden Orta Anadolu'ya bağlanır. Bahsettiğimiz bu yollar sadece Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Asurlu tüccarlar tarafından değil aynı zamanda Asur kralları kuzey bölgelerine düzenlediği seferler esnasında yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Doğu dünyasıyla ulaşımın önünde ise zorlu Zağros Dağlarının uzanmasından dolayı Dicle'nin kollarından Diyala Çayı Vadisi üzerinden geçen yol veya dağların güneyindeki Elam ülkesinin merkezine uğrayan, daha güvenli bir hat kullanılmaktaydı¹³⁵.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Mezopotamya'da geliştirilen sallar ve yelkenli tekneler dış dünyaya açılmada ve güneydeki Basra Körfezi'nin de kullanılmasında oldukça önemliydi. Sızıntılardan elde edilen ve inşaatlarda da kullanılan zift yardımıyla yalıtımı yapılan tekneler uzak bölgelerle yapılacak ticari ilişkilerde daha dayanıklı hale getirildikten sonra üçüncü binyılın sonlarından başlayarak, Ur ile Dilmun (Bahreyn) ve Umman gibi uzak ülkeler arasında deniz ulaşımı yapılabilmekteydi. Üçüncü ve ikinci binyıllarda bir Pazar yeri konumunda bulunan Dilmun kanalıyla Uzakdoğu veya Mısır'dan gelen mallar Mezopotamya'ya ulaştırılabiliyordu. Uzak bölgelerle yapılan bu ticari faaliyetler, Mezopotamya'da ihtiyaçların karşılanması ve günlük hayatın devamı konusunda hayati bir konuma sahipti¹³⁶.

Mezopotamya, coğrafyası gereği inşaatın temel malzemesi olan kerpiç için gerekli kil ve tarımsal ürünler bol miktarda bulunmaktaydı. Ancak yoklar ülkesi olarak nitelendirilen Mezopotamya coğrafyasında günlük yaşamın vazgeçilmez aletlerini üretmek için gerekli maden, kaliteli kereste ve sert taş (çakmaktaşı, obsidyen) kaynakları bulunmamaktaydı. Adı geçen bu kaynaklar bölgeye oldukça uzakta bulunan Anadolu coğrafyasından karşılanmaktaydı. Bölgenin birçok yerinde düz dam yerine, Harran evlerinde olduğu gibi kubbe biçimli kerpiçten üst örtü yapılması, ahşap eksikliği nedeniyle geliştirilen dönemin zorunlu çözümlerinden biriydi. Fakat Mezopotamya'da zamanla kentlerin büyümesi ve sosyal yaşamın gelişmesiyle birlikte, artan temel ihtiyaç maddelerinin gereksinimi komşu bölgelerden ticaret yoluyla elde edilmekteydi.

¹³⁵ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 19; ayrıca bkz. Layard, *The Monuments of Nineveh*, s. 21-67; Paroda, Hansen, Dunham, Babcock, "The Chronology of Mesopotamia, ca 7000-1600 B. C.", s. 77-124; Black, Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, Tanrılar İfritler Semboller*, s. 12-56.

¹³⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 19; ayrıca bkz. Postgate, *Early Mesopotamia, Society and Economy at the Dawn of History*, s. 9-51; Pittman, "Pictures of an administration: The Late Uruk Scribe at Work", s. 235-245.

Mezopotamya’da artan ihtiyaçların karşılanması gereği Orta Tunç Çağı’nda Anadolu ile yapılan ticaretin sonucu olan Ticaret Kolonileri Çağı’nın başlamasına, Yeni Asur Dönemi’nde ise Anadolu’ya yönelik askeri seferlerin düzenlenmesine neden olmuştur¹³⁷.

Özetle Mezopotamya’da uygarlığın da gereği olan kentleşme, mimari ve sanat gibi alanlarda önemli ilerlemelerin sağlanabilmesi için başta Anadolu olmak üzere çevre bölgelerle kurulacak sağlıklı ilişkilere bağlıydı. Bu ilişkilerin başlangıcı yerleşik köy toplumlarının oluşturulduğu Neolitik Çağ’a kadar inmektedir. Örneğin dönemin saldırı ve savunma aletlerinin yapımında kullanılan maddelerden biri olan obsidyenler, Fırat Nehri’nin kaynak bölgesine yakın olan Bingöl yöresinden ve Van Gölü çevresinden, değişik tokuş esasına dayalı olarak bu bölgelerle sürdürülen ticari ilişkiler vasıtasıyla elde ediliyordu. Anadolu ve Mezopotamya arasında Neolitik Çağ’dan itibaren başlayan bu ticari ilişkilerde, Yukarı Dicle Havzası’ndan Toroslari aşan kuzey yolu güzergâhı kullanılmıştır¹³⁸.

Mezopotamya’nın batısındaki bölgelerin obsidyen ihtiyacı ise büyük oranda Orta Anadolu’daki obsidyen kaynaklarından karşılanıyordu. Sadece obsidyenler değil uzun tarihi süreç boyunca günlük eşya üretiminde son derece elzem olan bakır ve gümüş gibi madenlerde Anadolu coğrafyasından temin edilmekteydi. Tarih öncesi dönemlerden itibaren Mezopotamya halklarının, bakırı Yukarı Dicle yöresindeki Ergani’den, gümüşü Toroslardan, kalayı ise doğudan yani Afganistan’dan getirttikleri şeklinde genel bir düşünce bulunmaktadır. Saray ve tapınaklarda kullanılan kaliteli ahşap malzemelerden sedir, servi ve ardıç ağaçları Lübnan ya da Amanoslardan Fırat üzerinden sallarla getiriliyordu. Daha yakın olan Zağroslardaki ormanlar ise bölge halkının kereste ihtiyacını karşılıyordu. Ayrıca Mezopotamya’nın doğusundaki İran’ın kaliteli taş yataklarına sahip olduğu yapılan araştırmalar sonucunda açığa çıkarılmıştır. Kısacası Mezopotamya’da uygarlığın gelişimi, büyük oranda çevre bölgelerde bulunan hammadde kaynaklarına bağlıydı¹³⁹.

¹³⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 19.

¹³⁸ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 20; ayrıca bkz. Kessler, *Untersuchungen zur Historischen Topographie Nordmesopotamiens*, s. 34-87; Joannes, *The Age of Empires, Mesopotamia in the First Millenium BC*, s. 45-83; Schwartz, ‘‘The Origins of the Aramaeans in Syria and Northern Mesopotamia: Research Problems and Potential Strategies’’, s. 275-291.

¹³⁹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 20; ayrıca bkz. Brikman, ‘‘Mesopotmian Chronology of the Historical Period’’, s. 335-352; Çevik, *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme*

Yukarıda bahsettiğimiz bütün bu yollar, yalnızca Mezopotamyalıların ihtiyaç duyduğu hammadde veya değerli madenler için yaptıkları ticarete kullanılmıyordu. Çeşitli dönemlere ait siyasi ve askeri gelişmeleri incelediğimizde, uzun tarihsel bir süreç boyunca Akkad, Guti, Hurri, Kassit, Mitanni ve Arami gibi göçlerle önemli devletler kuran toplumların Anadolu ve Kuzey Suriye'ye geliş rotasını da belirliyordu. Ayrıca Mezopotamya'dan Anadolu gibi dışarıdaki hedeflere odaklanan Asur ordusu gibi güçlü ordular ve dışarıdan bu bölgeye gelen diğer orduların seferlerinde bu güzergâhlar kullanılmaktaydı. Akad Krallığı'nın Amanos Dağlarına ve Anadolu'ya ulaşmasında (üçüncü binyılın sonları), Hitit kralı I. Murşili'nin Babil kentine saldırması sırasında, Köroğlu'na göre büyük bir olasılıkla Fırat ve Mari yolu kullanılmıştır¹⁴⁰. Birinci binyılda Yeni Assur Krallığı ise Anadolu'yu hedef alan seferlerinde daha çok kuzey yolunu tercih etmiştir. Bunun en önemli nedeni ise bu yolun Asur ordusuna manevra kolaylığı sağlamasıdır¹⁴¹.

Kuzey Mezopotamya'nın bir başka alanını oluşturan Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise Güneydoğu Toroslar yayının dış kenarı ile Türkiye – Suriye sınırı arasında yer almakta olup yüzey şekilleri ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin aksine oldukça geniş bir plato görünümündedir. Bu geniş plato'nun dikkat çekici özelliği ise kuzeyden güneye doğru alçalma özelliğine sahip olmasıdır. Bölgenin doğu yarısında kalan, 750 m yüksekliğe sahip olan ve bölgenin en önemli kesimini oluşturan “Diyarbakır Havzası”, kuzey ve kuzeydoğudan Toros Dağları ile güneyde Mardin – Midyat Eşiği (Tur – Abdin) ile ve batıda Karacadağ volkan kütlesi ile çevrelenmiştir¹⁴². Işıklı'ya göre Havzanın kuzey sınırını oluşturan ve Asur'un kuzey, siyasi – ekonomik etki alanının doğal sınırı olan Toroslar, Bu bölgede “Bitlis Kütlesi” olarak adlandırılan dağlık alanla temsil edilmektedir¹⁴³.

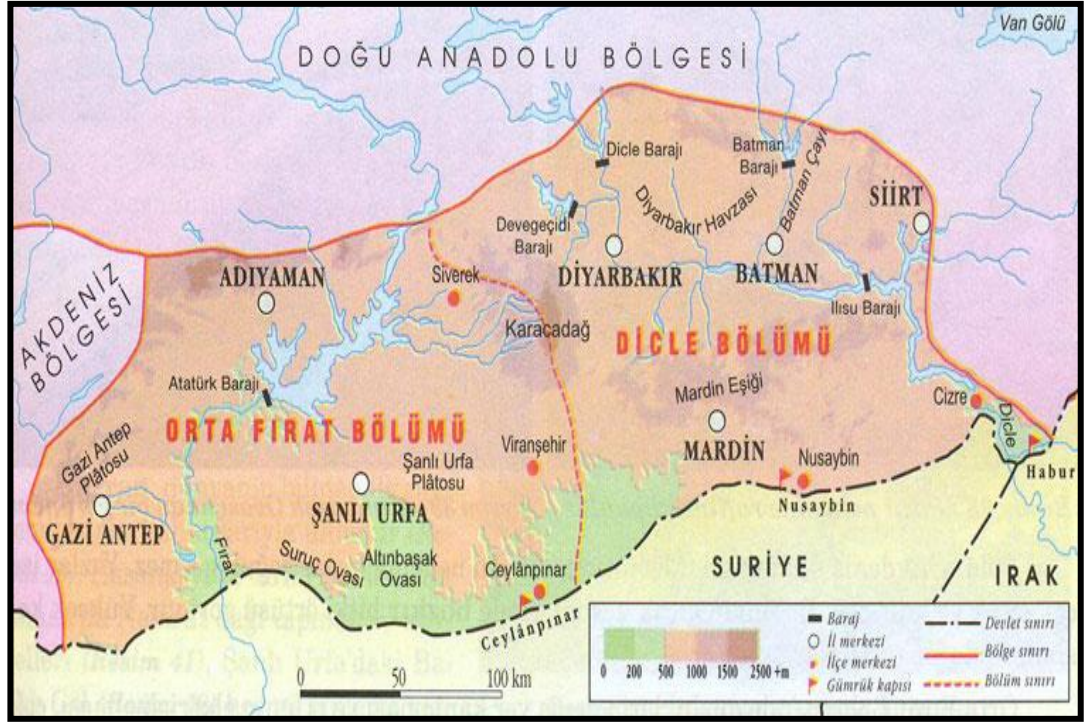
Süreci, Kuramsal bir değerlendirme, s. 9-52; Erkanal, “Mezopotamya”, s. 1216-1229; Lloyd, *Foundation in the Dust, The Story of Mesopotamian Exploration*, s. 21-56.

¹⁴⁰ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 20.

¹⁴¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 20; ayrıca bkz. Bottero, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, s. 11-89.

¹⁴² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 20; ayrıca bkz. A. N. Sözer, Ş. Işık, “Güneydoğu Anadolu Bölgesi”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Ders Notları*, İzmir s. 68.

¹⁴³ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 20

Resim 8. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Fiziki Haritası (Atalay ve Mortan, 2007: 467)

Diyarbakır Havzası'nın güney kesimini oluşturan Mardin – Midyat Eşiği, Diyarbakır Havzası ile Suriye'ye doğru alçalan düzlükler arasında 1500 m kadar yükselmiş dağlardan, tepelerden ve yüksek düzlüklerden oluşan arızalı bir bölge konumundadır. Eşik sahasının tamamı, başta Asur kaynakları olmak üzere eski kaynaklarda “Tur Abidin Dağı” olarak tanımlanmıştır¹⁴⁴. Bununla birlikte Fırat Irmağı'nın kollarından biri olan Çağçağa Suyu Vadisi'yle iki bölüme ayrılmıştır. Mardin-Midyat Eşiği, doğuda Dicle Ana Vadisi ve bu vadinin güneydeki darlaşma yeri olan Kasrik Boğazı'yla, Cudi Dağı'ndan ayrılır. Bu eşiğin kuzeydoğusunda Ramadan civarında eğilim, güneye doğru fark edilir bir şekilde azalma görülür ve yatay bir durum kaydeder. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni biri doğuda Dicle, diğeri ise batıda Fırat olmak üzere iki drenaj havzasına ayıran Karacadağ bazaltik kütleli bölgenin yüzey şekilleri açısından dikkat çekici bir konuma sahiptir. Antep Platosu'nun doğuya doğru devamı niteliğinde olan Urfa Platosu'ndaki yükseltilerin oranı oldukça azdır örneğin bu sahadaki dağlar, ortalama 700 – 800 m arasında yüksekliğe sahiptirler. Urfa – Antep platolarının güneyinde kalan kesimde, Suriye sınırı boyunca uzanan ovalık bölgeler

¹⁴⁴ Arınç, Doğan, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri, s. 429-453.

mevcuttur. Söz konusu bu ovalık bölgelerde günümüzde önemli tarımsal faaliyetler sürdürülmektedir¹⁴⁵.

Batıdan doğuya doğru olan Suriye sınırındaki bu ovalar; Kilis, Elbeyli, Haral, Suruç, Harran ve Ceylanpınar Ovalarıdır. Bölgenin batı kesiminde bu ovalar, Antep yöresinde daha kuzeyde Tilbeşar ve Oğuzeli ovaları ile plato içlerine kadar sokulmaktadır. Özellikle Karacadağ eteklerinden başlayarak, Suriye sınırına doğru alçalan Urfa Platosu'nun, nispi yükseltisi, yaklaşık olarak 1000 m den 500 m ye iner. Platonun güney kenarında, aralarında eşikler bulunan, irili ufaklı ovalar sıralanır. Hilvan-Viranşehir hattının doğusunda kalan plato kesimi, volkanik kayalarla kaplı olduğundan tarla tarımından çok hayvancılığa elverişlidir¹⁴⁶. Bahsettiğimiz bu ovalar dizisine, bölgenin doğusundaki Mardin – Midyat eşiğinin güneyinde yer alan ve doğudan batıya doğru uzanan ova görünümündeki düzlükleri de dâhil edebiliriz¹⁴⁷. Günümüzde birçok önemli araştırmacı Güneydoğu Anadolu'nun, genel olarak Güneydoğu Toroslar dış yayının bindirme yapan üç büyük dağ kütesinin güneyinde doğu – batı yönlerine doğru uzanan dağ kütlelerine sahip kıvrımlaşmış bir kuşak içerisinde yer aldığını düşünmektedir. Bu bölge sahip olduğu coğrafi yapı özellikleri ile de komşu bölgeleri olan Suriye, Irak ve İran havzalarına benzemektedir¹⁴⁸.

Bulduğu coğrafi konum itibariyle kuzey Mezopotamya sınırları içerisinde bulunan ve aynı zamanda çalışmamızın önemli bir başka coğrafi sahasını oluşturan Kuzey Suriye bölgesi ise genel hatlarıyla Asur ülkesi ile Akdeniz arasında kalan topraklar için kullanılmaktadır. Bu bölge batıda Amanos dağlarıyla, kuzeyde Toroslar, doğuda Fırat Nehri ve güneyde Asi Nehrinden Halep'e çekilen bir hat ile tanımlanabilir. Bölgenin yer şekillerinde önemli bir konuma sahip olan Amanos Dağları, İskenderun Körfezi'ne paralel olarak, dar bir kıyı şeridi bırakarak uzanır. Torosların bir devamı olarak benimsenen bu dağların üzerinde, deniz ile iç bölgeler arasında ilişkiyi sağlayan önemli geçitler vardır. Güney Anadolu'da başlayan Toroslar Antakya Körfezi'nden itibaren kuzeye doğru bir eğim yaparak doğuya uzanmakta ve Van Gölünün batısında

¹⁴⁵ Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, s. 429-453.

¹⁴⁶ Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, s. 437.

¹⁴⁷ Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, s. 430-431.

¹⁴⁸ Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, s. 375-389; ayrıca bkz. Şengün, Kranşan, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Çöl Kaynaklı Tozlar ve Genel Çevresel Etkiler*, s. 65-103.

Doğu Anadolu dağları ile birleşmektedir. Kuzey ve kuzey-doğuya doğru uzanan anti-Toroslar ile birleşen Toros Dağları Anadolu yarımadasını bir anlamda ikiye bölerler¹⁴⁹.

Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarından doğup Torosları aşarak güneye doğru akan Fırat Nehri Gerger Ovası'ndan sonra batıya doğru sapar. Akdeniz'e doğru yaklaşan Fırat, daha sonra güneydoğuya kıvrılarak, Kuzey Suriye'nin doğu sınırını oluşturur. Kuzey Suriye'nin güney sınırını saptamak arazinin sahip olduğu dağlık yapısı nedeniyle daha güçtür. Amanos Dağlarını, Amik Ovası kuzeyde kalacak şekilde ikiye ayıran Asi Nehri sanırım bu bölgenin güney sınırı olarak kabul edilebilir. Ancak Antalya'dan Halep'e çekilecek bir hat bu sınır için daha uygun tanımlama olabilir¹⁵⁰.

Asur'unda yayılım alanları arasında bulunan Doğu Akdeniz bölgesindeki Taşeli Platosu ve Alt bölgesi Eski Çağ'da Dağlık Kilikya bölgesi olarak adlandırılmaktaydı¹⁵¹. Taşeli Platosu, Konya Ovası ile Akdeniz arasında, denize doğru geniş bir çıkıntı meydana getiren, kuzeybatıda Hadim-Taşkent ile güneydoğuda Mersin-Erdemli arasında uzanan, Türkiye'nin en büyük plato alanıdır. Burası yükseltisi yer yer 2000 m yi aşan, çoğunlukla kalkerden oluşan bir yapı özelliğindedir. Arazinin büyük kısmını, aralarında yer yer marınlı, seyrek olarak da kumlu, çakıllı tabakalar bulunan kalın miyosen denizel kalkerleri meydana getirir. Bu kalkerler, Doğu Toros Dağlarının daha Tersiyer ortalarında aşınmış olan yüzeyi üzerine, o zamanın Akdeniz'i tarafından çökeltilmiş ve daha sonra da kıvrım hareketlerine maruz kalmamıştır. Taşeli Platosu sahip olduğu coğrafi özelliklerinden dolayı ifade ettiğimiz gibi Eski Çağlardan itibaren sürekli olarak yerleşime sahne olmuştur¹⁵².

Sahip olduğu coğrafi konumu itibariyle Karaman-Silifke arasında uzanan Göksu Irmağı eksenini etrafında Taşeli Platosu'nu meydana getiren söz konusu Neojen örtü tabakası, Batı ve Orta Torosların kıvrımlı bir şekilde uzanan dağlık alanlarını birbirinden ayırmaktadır. Bütün bu coğrafi özelliklerden yola çıkan Arınç, Taşeli Platosu'nda bir masa yapısı olduğunu ileri sürmektedir¹⁵³. Paleozoik ve Mesozoyik yaşlı

¹⁴⁹ Kenan Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin Kıyı Bölgeleri*, Biyosfer Araştırmaları Merkezi, Erzurum 2011, s. 89-150.

¹⁵⁰ I. Winter, "North Syria in the Early First Millennium B.C. With Special Reference to Ivory Carving", *Ann Arbor*, 1982, s. 11-34.

¹⁵¹ Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin Kıyı Bölgeleri*, s. 150.

¹⁵² Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin Kıyı Bölgeleri*, s. 150.

¹⁵³ Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin Kıyı Bölgeleri*, s. 150.

temel üzerine transgresif olarak yerleşen Tersiyer istifinin en iyi kesitlerini: Kraman, Mut, Ermenek, Gülnar ve Sarıkavak civarında bulmak mümkündür¹⁵⁴.

Kalker örtü Karaman-Silifke ekseninin doğusunda, Silifke-Limonlu (Lamas) Çayı arasında, doğrudan doğruya deniz kıyısından başlar. Taşeli’de yüksek kalker yüzeyi ile bunu yaran seyrek fakat derin vadilerin görünüşü, birbirine zıt iki şekil gösterir. Plato, ortadaki yüksek kısmında mükemmel bir karst görünüşe sahiptir ve lapyalar oldukça geniş yer tutar. Yörede “tava” adı verilen dolinlerin içinde biriken killi kıvıllı toprak, yağışlı dönemlerde zeminin su tutmasına neden olur ve zamanla sığ bir göl meydana gelir. Kalkerlerin aşınmasıyla meydana gelen şekiller, bazı yerlerde büyük şehir kalıntılarını andırmaktadır. Bu tür karstik taş yığınları, Dinar karstında ve Fransa “causselarında” da vardır. Aynı coğrafi özelliklere sahip olmalarından dolayı Eski Çağ kaynaklarında, Gülnar ve çevresi “Taşlık Kilikya” (Cilicia Trakheia) şeklinde ifade edilmektedir. Fenikeliler ise bu yöre için “Dağlık Kilikya” tabirini kullanmışlardır. Limonlu Çayı Vadisi ise İlk Çağ’da Dağlık Kilikya’nın doğu sınırını oluşturmaktaydı¹⁵⁵.

Taşeli Platosu üzerinde, 800 m ye kadar makilikler, 1400 m ye kadar kızılçam ormanları, 1200 m den sonra sedir, köknar gibi Akdeniz dağ kuşağı ormanları yer alır. Ayrıca yaklaşık 1500 m yükseltisine kadar yer yer meşelikler göze çarpar. Platoyu parçalayan akarsu boylarında ise selvi ve kavak ağaçları yoğunlaşır. Ancak bu ormanlar İlk Çağlardan itibaren büyük ölçüde gemi kerestesi sağlamak için tahrip edilmiş, bakiyeleri ancak kuytu yerlerde tutunabilmiştir. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi bu bölgedeki ormanlık alanlar Yeni Asur Dönemi’nden itibaren kuzey bölgelerine askeri seferlerin en önemli nedenlerinden biri olmuştur çünkü Mezopotamya coğrafyası ormanlık alan açısından Yakındoğu’nun en fakir bölgelerinden biri konumundaydı. Eski Çağlardan itibaren başlayan tahribat nedeniyle orman alçak alanlarda yerini garig formasyonuna bırakmıştır. Plato üzerinde gerçek şehir kalıntıları da vardır. Yaklaşık 2200 m yüksekliğindeki Kemeryayla’da yapılan çeşitli araştırmalar sonucunda eski bir şehir harebesi ve yer altı suyuolları bulunmuştur. Ancak günümüzde burada bir keçi sürüsünün bile beslenemeyeceği düşünülürse, bölgedeki ormanlık alanların ve doğal

¹⁵⁴ Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye’nin Kıyı Bölgeleri*, s. 150; ayrıca bkz. Ü. Tanar, N. Gökçen, “Mut-Ermenek Tersiyer İstifinin Stratigrafisi ve Mikropaleontolojisi”, *MTA Dergisi*, Sayı 110, Ankara 1977, s. 175–180¹⁵⁴; Ş. Işık, A. Necdet, “Güneydoğu Anadolu”, s. 7–34.

¹⁵⁵ Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye’nin Kıyı Bölgeleri*, s. 150–151.

bitki örtüsünün ne derece bozulduğu daha kolay anlaşılabilir. Bu ıssız ve kasvetli dekor içinde, bugün yer yer şehir kalıntıları (Silifke kuzeyinde Uzuncaburç), kaleler (akropol), kaldırımlı yol parçaları ve tapınaklar görülür. Taşeli Platosu büyük vadiler, yüksek araziler arasında çok defa gayet dik ve mağaralarla oyulmuş yamaçlara sahiptir. Vadiler boyunca boğazların birleştiği genişçe çukurlara rastlanır. Başlıca derin vadiler, Liminlu (Lamas) Çayı ile Göksu Irmağı tarafından oluşturulmuştur¹⁵⁶.

1.3. TEZE KONU OLAN COĞRAFYANIN TARİHİ VE POLİTİK COĞRAFYASI

1.3.1. Doğu Anadolu Tarihi Coğrafyası

M.Ö. 1200 civarında Anadolu’da yaşanan kargaşa ortamı sonucunda Hitit İmparatorluğu çöküş sürecine girecektir. Bu İmparatorluğun yıkılmasıyla birlikte elbette Yakındoğu’nun siyasi yapı ve dengelerinde oldukça stratejik değişiklikler meydana gelecektir. Anadolu’daki bu değişim ve onun beraberinde getirdiği siyasi otorite boşluğu, başta Asur olmak üzere bölgenin diğer siyasi güçleri üzerinde ciddi etkiler yaratmış olması kaçınılmazdır¹⁵⁷. Işıklı’ya göre M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren bir “çöküş sürecine” girmiş olan Hitit Devleti’nin, bu süreçte uğraşmak zorunda olduğu önemli sorunlardan biri de kuşkusuz güneyindeki Asur Devleti sorunuydu¹⁵⁸. Zaten bu dönem için Asur tahtında yer alan krallar, I. Salmanasar ve I. Tukulti – Ninurta artık Asur Devleti’nin resmi ideolojisi haline gelmiş olan Mezopotamya’nın kuzey bölgelerini ve Anadolu’yu hedef alan, Asur askeri seferlerini devam ettiren bir siyaseti sürdürmeleri bu görüşü desteklemektedir. Asur özellikle I. Adad – Nirari Dönemi’nden itibaren, gerek hammadde gerekse de stratejik açıdan büyük bir öneme sahip olan bu bölgelerde kalıcı ve etkin olacak politikalar geliştirmeye başlayacaktır. I. Adad – Nirari ve I. Salmanasar Dönemlerinde Asur orduları bölgeye girerek Mitanni Krallığına ait olan toprakları da hâkimiyetleri altına alacaktır¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye’nin Kıyı Bölgeleri*, s. 151.

¹⁵⁷ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 27.

¹⁵⁸ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 27.

¹⁵⁹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 27; ayrıca bkz. J. D. Munn – Rankin, “*Assyrian Military Power 1300 – 1200 B.C.*” CAH

Bu dönem için hala varlığını devam ettirmeye çalışan Hitit İmparatorluğu ile bölgedeki askeri etkinliğini giderek artıran Asur Devleti, “Hanigalbat ” veya “Mitanni ülkesi” için mücadeleye devam etmektedirler. Ancak Asur, askeri ve siyasi alanlarda daha etkili olduğundan gerek Anadolu topraklarında gerekse Kuzey Suriye’de daha başarılı bir politika izler. Bu dönem için Hanigalbat ülkesinin öngörülen sınırları; Tur – Abdin’den batıya doğru Habur ve Fırat Nehirleri arasında kalan bölge olarak tanımlanabilir. Söz konusu bu bölge üzerinde kurulabilecek bir üstünlük, Asur için hayati bir durum arz etmekteydi. Bölgedeki üstünlüğün Asur için kuzey sınırların güvenliğini sağlamak ve bu bölgede askeri üs ele geçirmek anlamına gelmekteydi. Hitit krallarının yaptığı gibi Asur’un da “Hanigalbat ülkesi” ne yönelik politikalarının asıl hedefi Hitit ile aralarında güvenlik açısından bir askeri bölge oluşturmaktı. Asur’un Hitit’e karşı bu dönemde üstünlük sağlaması, Asur’ un kuzeye yönelik girişimlerinin hızlanmasını ve daha başarılı olmasını sağlamıştır. Ancak Asur’un kuzeyde, özellikle Hanigalbat üzerindeki hâkimiyeti uzun sürmez. Hanigalbat ülkesinin kralı “Waşaşatta” Asur’a karşı ayaklanır ve Asur’un bölgedeki hâkimiyeti kısa süreliğine bozulsa da “Waşaşatta” Hitit’ten almayı umduğu askeri destek gelemeyince uzun süre dayanamaz, böylece Asur, kısa bir süre sonra tekrardan kuzey bölgelerinde etkin olmaya başlar¹⁶⁰.

Asur kaynaklarına göre daha sonraki tarihlerde özellikle I. Salmanasar Dönemi’nden itibaren kuzey sınırını yeniden hâkimiyet altına almak için Asur’un Mitani–Hitit koalisyonu ile mücadele etmek zorunda kaldığına şahit olmaktayız. Bu ittifaka karşı kazanılan zafer Asur’a “Kaşari bölgesi”nden Kargamış’a kadar olan tüm kuzey sınırının hâkimiyetini getirecektir. Ayrıca bu zaferin Asur’a bir başka getirisi ise kuzeyde Hitit’e karşı mutlak hâkimiyet sağladığı gibi bölgede vergilerin toplanmasında Asur’un elini daha da güçlendirecektir¹⁶¹.

II/ 1, Cambridge Press, 1967, s.274–284; E. Joannes, *The Age of Empires, Mesopotamia in the First Millenium BC*, Edinburg, 2000, s. 45-83.

¹⁶⁰ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 28; ayrıca bkz. J. D. Munn – Rankin, “*Assyrian Military Power 1300 – 1200 B.C.*”, s.279–284; G. M. Schwartz, “The Origins of the Aramaeans in Syria and Northern Mesopotamia: Research Problems and Potential Strategies”, (Ed. O. M. C. Haex, H. H. Curves, P. M. M. G. Akkermans), *To The Euphrates and Beyond*, Rotterdam, 1989, s. 275-29; J. Bottero, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, Çev. A. Tather, İstanbul 2002, s. 11-89.

¹⁶¹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 28; ayrıca bkz. D.D. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, Chicago 1926, 38–49.

Asur, kuzeye yönelik olarak geliştirdiği ve askeri istilalara dayanan yayılmacı siyasetini erken dönemlerden itibaren devam ettirmeye çalışacaktır. Ancak bu dönemde Asur'un geliştirdiği siyaset kuzeydeki güçlü komşulardan dolayı askeri seferlere dayanan işgal hareketlerinden ziyade daha çok sınır güvenliğine yönelik bir nitelik taşımaktadır. Fakat bu siyaset anlayışı Asur'un gelişme sürecini tamamlayıp imparatorluk seviyesine ulaşmasıyla birlikte farklı bir seyir izleyecektir. Kısacası Yeni Asur Döneminde gelişim sürecinde olan krallık, ilk dönemlerde kuzeye yönelik sürdürdüğü yayılım siyasetinin temelindeki düşünce daha çok sınır güvenliğini sağlamak şeklinde iken daha sonraki dönemlerde ise bu siyaset tarzı değişikliğe uğruyarak kuzey bölgelerinde siyasi ve ekonomik üstünlük kurmaya ve bu bölgeleri sömürmeye yönelik bir nitelik kazanacaktır¹⁶².

Asur Devleti'nin kuzeye yönelik siyaseti Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışı ve Asur kralı I. Tukulti – Ninurta'nın ölümüyle birlikte ülkenin içine girdiği iç çatışmalardan dolayı farklı bir seyir izlemeye başlar. Bu dönemden sonra Asur Krallığında gerileme dönemi başlar ve çok uzun bir süre bu ülkenin kuzey ve kuzeybatıdaki varlığından söz edilemez¹⁶³. Asur'un kuzeye yönelik izlediği askeri politikaların gerilemesine neden olan taht kavgaları ülkeyi yeniden toparlayan II. Assurnasirpal Dönemi'ne kadar bütün yoğunluğuyla devam edecektir. Orta Asur Dönemi'nde Fırat'ı aşan tek Asur kralı I. Tiglat – Pileser'dir. I. Tiglat – Pileser (M.Ö. 1104 – 1087) Fenike kenti olan Amurr'a yönelik seferinden dönerken Hatti kralı Ini – Tesup'tan haraç aldığını belirtir¹⁶⁴.

Boğazköy de yapılan kazıda ele geçen bir tunç tablet Hitit'in yıkılma sürecine girmesiyle birlikte Anadolu'nun güneyindeki yerel beyliklerle olan ilişkisini göstermesi açısından son derece önem arz etmektedir. Bu metinde Hitit Kralı IV. Tudhaliya ile Anadolu'nun güneyindeki krallıklardan biri olan “Tarhuntaşsa”nın kralı “Kurunta” ile yaptığı antlaşmanın maddeleri yer almaktadır¹⁶⁵. Bu tablet Hitit'in son dönemlerinde

¹⁶² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 29.

¹⁶³ A. T. Olmstead, *The History of Assyria*, Chicago 1975, s. 70–79; ayrıca bkz. R. D. Barnet, M. Falkner, *The Sculpture of Assurnasirpal II, Tiglath-Pileser III and Esarhaddon from the Central and SW Palaces at Nimrud*, Londra 1962, s. 7-10; T. A. Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Londra 1970, s. 12-21; Joannes, *The Age of Empires, Mesopotamia in the First Millenium BC*, Edinburg 2000, s. 45-83.

¹⁶⁴ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 29; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, “The Neo – Hittite States in Syria and Anatolia” *CAH III / 2*, 1993, 372–546.

¹⁶⁵ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 29.

güneydeki krallıklarla siyasi ilişkilerinin hala devam ettiğini ve bölgedeki varlığının kısmen de olsa hala mevcut olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca 1988 yılı Boğazköy kazılarında ele geçen kil mühür üzerinde Hitit Kralı “Şuppiluliuma” ve onun çağdaşı olan imparatorluk döneminin bilinen en son Kargamış Kralı olan “Talmi – Teşub” un oğlu “Kuzi – Teşub” un adı yer almaktadır¹⁶⁶. Söz konusu bu iki belge Hitit İmparatorluğu’nun yıkılışından sonra güneyde imparatorluğa bağlı krallıklarla, bağlantılarını kesmediğini göstermektedir. Ele geçirilen kil mühür 13. yüzyılda bölgenin en önemli beyliği konumunda olan ve genel anlamda sürekli olarak Hitit krallarıyla ittifak halinde olan Kargamış’ın Malatya’dan başlayarak tüm Fırat boyunca olan bölgeye hâkim olduğunu göstermesi açısından da önemlidir¹⁶⁷.

M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren ülkesindeki iç karışıklıklara son veren ve giderek güçlenen Asur Devleti başta Doğu Anadolu’daki yerel krallıkları olmak üzere kuzeyindeki tüm halklar ve Geç Hitit Krallıkları için ciddi bir tehdit oluşturmaya başlamıştır. Asur’un özellikle Doğu Anadolu’ya yönelik emperyalist faaliyetleri I. Salmanasar Dönemi’yle birlikte daha ciddi boyutlara ulaşacaktır. Bu kraldan sonra tahta geçen I. Tukulti – Ninurta Döneminde Asur’un kuzeye yönelik askeri girişimleri devam eder. Bu kral döneminde bölge ile ilgili bir başka önemli gelişme, “Papahhi ülkesi” konusunda Hitit kralı “IV. Tudhaliya” ile olan sürtüşmesidir. Hitit Krallığı’nın, Asur’un kuzeye yönelik bu girişimlerinden kaynaklanan rahatsızlığını “Tudhaliya” tarafından muhatabı Asur kralına yazdığı bir mektupla bildirmiştir¹⁶⁸. I. Tukulti – Ninurta Dönemi’nin dikkat çekici gelişmelerden bir diğeri de “Nairi ülkesi” ve “Nairi Denizi” tanımlarıdır. Bu tanımlamalar Doğu Anadolu’nun tarihi coğrafyası açısından son derece önem arz etmektedir. “Nairi ülkesi” olarak bilinen bu ülkede yaşayan halk Asurlular tarafından bu coğrafi isme bağlı olarak, aynı şekilde “Uruadri ülkesi” ve “Uruadri ülkesi halkı” olarak da tanımlanmaktadır¹⁶⁹. Bu dönemden sonra Doğu

¹⁶⁶ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 29.

¹⁶⁷ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 29-30; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, “The Neo – Hittite States in Syria and Anatolia”, s. 91–93.

¹⁶⁸ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 30-31; ayrıca bkz. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, 38–89; O. R. Gurney, *The Hittites Harmondsworth*, Penguin Books, 1955, s. 48; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Londra 1970, s. 12-21.

¹⁶⁹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, İzmir 1994, s. 6-7.

Anadolu ile ilgili bilgileri daha çok I. Tilat – Pileser Dönemi'ne ait yazıtlardan öğreniyoruz¹⁷⁰.

M.Ö. 11. yüzyılda Yukarı Mezopotamya'da ve özellikle Suriye'de etkin olan güç Aramilerdir. Bu bölgelere göçlerle gelen Arami halkları, kent devletleri kurduktan kısa bir süre sonra da Asur'un kuzey bölgelerinde en etkili topluluklar haline gelecektir. Hatta dönemin yazılı kaynakları üzerinde inceleme yaptığımızda Arami kent devletlerinin Yukarı Dicle bölgesinin en önemli askeri güçlerinden biri konumuna geldiklerini de görüyoruz. Bu dönemde Asur, dış siyasetinde olduğu gibi kuzeye yönelik yayılım siyasetinde de zayıf olduğu bir süreç yaşamaktadır. Bu tarihlerde Asur tahtında olan Assur Bel Kala'nın kuzeye yönelik tek girişimi “Arame, Shubari ve Uruadri” ülkelerine yöneliktir¹⁷¹.

M.Ö. 10. yüzyıldan itibaren Asur'un kuzey sınır hattındaki etkinliği giderek düşmeye başlar. Assur Bel Kala'nın seferlerinden sonra ülkenin içinde bulunduğu çatışma ortamından dolayı II. Adad – Nirari Dönemi'ne kadar geçen sürede tahta geçen Asur kralları daha çok iç politikaya yönelmek zorunda kaldıklarından kuzey bölgelerindeki varlıkları son derece zayıftır. Daha öncesinde olduğu gibi bu dönemde Asur'un kuzeyde karşı karşıya kaldığı en ciddi sorunların başında Kuzey Suriye'yi ve Aşağı Dicle Havzası'nı göçlerle etkisi altına alan Arami halkları meselesi gelmektedir. Bu kralın M.Ö. 911 yılında “Kumane, Namri ve Uruadri” ülkelerine seferler düzenlendiğini bilmekteyiz. II. Adad – Nirari'den sonra Asur tahtına geçen II. Tukulti – Ninurta döneminde Asur, Yakındoğu siyasetinde yeniden ön plana çıkmaya başlar. II. Tukulti – Ninurta (M.Ö. 911 – 891) kuzeye özellikle “Nairi ülkeri” ne yönelik seferlere devam eder. M.Ö. 9.yüzyılın başlarında kuzeyde Asur'un en önemli rakibi, II. Tukulti – Ninurta Dönemi'ne ait kayıtlarda bahsedildiği gibi Nairi ülkeleri'nin yanı sıra “Ammi Ba'li” yönetimindeki Arami Krallığıdır. Arami kralları, bu dönemlerde Asur'un kuzey yayılımındaki en önemli engeli oluşturmaktaydılar. Asur kralı, Aramilerin bölgedeki etkinliğini kırmak için “Bit- Zamani”, “Bit-Bahiani” ve “Bit-Adini” gibi Arami ülkeleri üzerine seferler düzenler. II. Tukulti – Ninurta yönetimindeki Asur Devleti'nin, bu gelişmelere bağlı olarak daha sonraki hedefleri ise, Orta Fırat ve Habur bölgeleri başta olmak üzere bütün Doğu Anadolu Bölgesi olacaktır. Asur kralının bu bölgeki en

¹⁷⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 6-7.

¹⁷¹ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 105.

önemli hedefleri; “Nişibina, Huzurina ve Muşki ülkeleri” olacaktır. II. Tukulti – Ninurta Dönemi’ne ait yazıtlarda Asur’un bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesi’ne düzenlediği seferler şu sözlerle ifade edilmektedir¹⁷²:

‘‘Şubria ülkesinden Nairi ülkelerine kadar uzanan yüksek dağlarla çevrili olan bölgeyi ele geçirdim ve bu bölgelerden ele geçirdiğim ganimetleri Asur’a götürdüm’’¹⁷³.

II. Tukulti – Ninurta’dan sonra Asur tahtına II. Assurnasirpal geçmiştir. Bu krallığın iktidarda olduğu yıllar Yeni Asur Devleti’nin biçimlenmeye ve kuzey bölgelerinde daha etkili olmaya başladığı dönemdir. Bu tarihten sonra Asur artık tüm kuzey sınırlarında daha etkili bir yayılım siyaseti izlemeye başlayacaktır. Doğu Anadolu’nun siyasi yapısı ve tarihi coğrafyasına ait bilgileri II. Assurnasirpal ve onun oğlu olan III. Salmanasar Dönemlerine ait sefer kayıtlarından daha detaylı bilgiler bulabilmekteyiz. II. Assurnasirpal ve daha önceki Asur krallarına ait yazıtlardan Doğu Anadolu Bölgesi’nde siyasi açıdan birbirlerinden bağımsız yaşayan birimlerin varlığına şahit olmaktayız. Ancak II. Assurnasirpal ve III. Salmanasar Dönemlerinde Yeni Asur Devleti’nin, Doğu Anadolu’da yaşayan bağımsız beyliklere yönelik olarak geliştirdiği askeri seferler zirve yapacaktır. M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu dağlık bölgesinde feodal yapıda varlıklarını devam ettiren bu aşiretler, M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren ifade ettiğimiz gibi artan yoğun Hitit ve Asur askeri baskıları altında Urartu Devletini oluşturmaya başlarlar¹⁷⁴.

II. Assurnasirpal ve onu izleyen III. Salmanasar Dönemleri ile birlikte tüm Kuzey Mezopotamya’yı hâkimiyeti altına alan Asur, bu tarihten sonra Doğu Anadolu’yu hedef alan askeri seferlere girişir. Özellikle III. Salmanasar Dönemi’nde gücünün zirvesine ulaşan Asur’un Doğu Anadolu’ya yönelik askeri sefer sayısında dikkat çekici bir artış görülmektedir. Asur bu seferlerle gerek Doğu Anadolu’da gerekse Kuzey Mezopotamya’da bulunan yerel beyliklerden önemli miktarda ganimet elde etmiştir. Ancak Asur bu seferlerle aynı zamanda kendisinin bu bölgedeki en önemli rakibi olan

¹⁷² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 32; ayrıca bkz. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 105–137.

¹⁷³ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 126–137.

¹⁷⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 1–54; ayrıca bkz. Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 23–24.

Urartu Devleti'nin Kuruluşu için gerekli olan ortamı da hazırlamıştır. Adı geçen bu kralın sefer kayıtlarına bağlı olarak öne sürülen birçok sefer güzergâhı ve yine bu kayıtlardan yola çıkılarak Doğu Anadolu'nun bu dönemlerdeki tarihi coğrafyası ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Özellikle III. Salmanasar Dönemi kayıtları, bu açıdan daha verimlidirler. Demir Çağlara ait Doğu Anadolu Bölgesi'nin siyasi yapısı ve tarihi coğrafyası incelenirken Işıklı'ya göre bölgenin batıdaki doğal sınırı durumunda olan Fırat Nehri'nin doğusundan başlamak yerinde olacaktır¹⁷⁵. Bu açıdan bakıldığında III. Salmanasar'ın M.Ö. 856 yılındaki 3. saltanat yılı sefer güzergâhı oldukça önemli bilgiler sağlamaktadır. III. Salmanasar'ın 3. yıl sefer kayıtlarında karşımıza çıkan ilk ve en önemli durak; ‘‘Işua ülkesinin Enzite’’sidir. III. Salmanasar'ın kayıtlarında bu isimler şu şekilde geçmektedir¹⁷⁶:

‘‘...Bit – Zamani ülkesine saldırdım ve burayı yakıp yıktım. Daha sonra buradan harekete geçip Namdanu ve Meruşu Dağları'nı aştım ve Işuwa ülkesindeki Enzite'yi ele geçirdim. Şehirlerini tamamen yakıp, yağmaladım. Enzite'den ayrılıp Arzania Irmağı'nı geçtim. Şuhme ülkesine yaklaştım...’’¹⁷⁷.

III. Salmanasar Dönemi sefer kayıtlarında Doğu Anadolu, Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye Bölgeleriyle ilgili, farklı bilgi ve ifadelerde yer almaktadır. ‘‘Siyah Obelisk’’ olarak bilinen III. Salmanasar Dönemi'nin bir diğer önemli yazıtında ‘‘Alzi ülkesi’’ ile ilgili şunlar ifade edilmektedir¹⁷⁸:

‘‘...Dönüş yolunda Alzi ülkesinin geçitlerine girdim. Şuhni, Daiaeni, Yumme, Urartulu Arame(u)'nin krali kenti Arzaşkun'u, Gilzanu ve Hubuşkia ülkelerini ele geçirdim’’¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 72-73.

¹⁷⁶ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 72-73; ayrıca bkz. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s.200–252.

¹⁷⁷ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s.200–252.

¹⁷⁸ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 73; ayrıca bkz. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s.200–252.

¹⁷⁹ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s.200–252.

Resim 9. Günümüzde British Museum’da Sergilenen Siyah Obelisk Yazıtı

Söz konusu Asur kralı dönemi kaynaklarında “Enzite ülkesine” dair bir başka bilgide, Asur kralının düzenlediği sefer neticesinde “Dicle’nin Kaynak Bölgesi” olarak nitelendirdiği bölgeye diktirdiği ve “Dicle Tüneli Yazıtları” olarak tanımlanan bir grup kaya yazıtından birinde yer almaktadır¹⁸⁰. Bu yazıtta Enzite ile ilgili olarak:

“...Enzite ülkesinin geçitlerine girdim. Şuhme, Daianei ve Urartu ülkesini ele geçirdim...”¹⁸¹

III. Salmanasar’ın, 3. yıl seferinin anlatıldığı farklı kayıtlara baktığımızda ise “Alzi / Enzi” veya “Enzite” olarak yer alan kent veya ülkenin, “İşua / İşuwa ülkesi” ile bağlantılı bir bölge olduğunu görmekteyiz¹⁸².

Asur kayıtlarında geçen “İşua ülkesi”nin, Hitit İmparatorluk Dönemi yazılı belgelerinde geçen “İşua ülkesi” ile aynı yerde olduğu konusunda genel anlamda fikir

¹⁸⁰ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 74; ayrıca bkz. P. Calmeyer, “Ikonographie und Stil Urartaischer Bildwerke”, *Urartu Ein Wiederentdeckter Rivale Assriens*, München, 1976, s. 45-52; Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 23-24.

¹⁸¹ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s.200-252.

¹⁸² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 74; ayrıca bkz. C. A. Burney, “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere”, *Anatolian Studies XVI*, 1966, s. 55-111; Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 23-24.

birliği vardır. Hitit yazılı metinlerinde bölge ile ilgili geçen yer adları İşuwa ve Enzite ile bağlantılı olarak geçen, “Alzi / Enzi” dir. Bütün bu veriler aynı zamanda Hitit İmparatorluk Dönemi kayıtları ile Orta Asur Dönemi belgeleri arasında önemli farklılıkların olmadığını da göstermektedir. I. Tukulti – Ninurta’nın kuzeye yaptığı sefer kayıtlarındaki yazılı belgeye göre “Enzatu / Enzite” nin Fırat’ın doğusunda Hatti ülkesi’nin bir kenti olan “Melitea / Melid” in karşısında yer almaktadır¹⁸³. Söz konusu bu belgeye göre:

*‘‘Büyük Hatti ülkesinin Milidia kentine doğru harekete geçtim Allumaru dan haraç aldım. İşua ülkesinin Enzatu kentini ve Şuhmu ülkesini ele geçirdim. Bu kentleri yağmaladım ve buralardan esir alarak ülkem Asur’a götürdüm’’*¹⁸⁴

Yazıtta adı geçen bu isimler üzerinde kapsamlı bir değerlendirme yaptığımızda söz konusu olan bu isimlerin, M.Ö. II. binyıldan Ortaçağ Dönemi’ne kadar olan yazılı belgelerde farklı şekillerde yazıldığını görüyoruz. Ancak bu isimlerin tümünün Elazığ bölgesine konumlandırılan yerleşim alanları ile bağlantılı olduğu konusunda görüş birliği bulunmaktadır¹⁸⁵.

Asur yazılı belgelerine göre; III. Salmanasar, başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere kuzey bölgelerine en çok askeri sefer düzenleyen Asur yöneticisi konumundadır. Bu kral döneminde (M.Ö. 858–824) Doğu Anadolu Bölgesi’nde devam eden etnik, siyasi ve coğrafi “kargaşa” görüntüsü, bölgedeki yoğun Asur baskısı nedeniyle yerini Doğu Anadolu yüksek yaylalarında “Uruadrili” ve “Nairili” halk topluluklarının uzun süreden beri devam eden birleşme sürecine bırakır. Bu tarihten itibaren bölgenin en önemli hâkimi ve bu bölgedeki askeri, siyasi gelişmelere yön veren “Urartu Devleti” olacaktır¹⁸⁶.

¹⁸³ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 74-75; ayrıca bkz. Oktay Belli, “Urartu Kralı İşpuini’ye Ait Çiviyazılı Resimli Tunç Eserler”, *Anadolu Araştırmaları IX*, 1983, s. 325-357; Gurney, *The Hittites Harmondsdworth*, Penguin Books, 1955, s. 48.

¹⁸⁴ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 51–68.

¹⁸⁵ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 75.

¹⁸⁶ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 76; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.23-24; P. Calmeyer, “Some Remarks on Iconography”, (Ed. R. Merhav), *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B. C.*, Jerusalem 1991, s. 311-319; Burney, *A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere*, s. 55-111; Belli, “Urartu Kralı İşpuini’ye Ait Çiviyazılı Resimli Tunç Eserler”, s. 325-357; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, s. 12-21.

III. Salmanasar'ın üçüncü yıl sefer kayıtlarının yanı sıra, Doğu Anadolu ile ilgili olarak, tahta çıkış yılı ve sefer kayıtları da önemlidir. Asur kralının tahta çıkış yılı olan M.Ö. 858 yılı kayıtlarından yola çıkarak, kralın düzenlediği askeri seferler boyunca izlediği güzergâhlar ve yaptığı işler şu şekilde sıralandırılır; ilk önce “Aridi” kenti alınır, daha sonrasında ise “Hubuşkia ülkesi”ne sefer düzenlenir ve bu ülke ele geçirilir. Asur kralı Hubuşkia ülkesini ele geçirdikten sonra “Urartulu Arame”nin kralı kenti olan “Sugunia”ya doğru ilerler ve kenti ele geçirerek yağmalar. Bu seferlerin sonucunda Nairi Denizi'nin kıyısına kralın simgesi olan bir anıt dikilir ve dönüşte “Gilzanulu Asau” haraç aldıktan sonra Asur merkezine doğru dönüşe geçer¹⁸⁷.

1.3.2. Kuzey Mezopotamya'nın Tarihi Coğrafyası

Mezopotamya, Antik dönem yazarlarının Fırat ve Dicle Nehirlerinin arasında kalan ve günümüzdeki modern Irak topraklarının bir bölümünü tanımlamak için, *mesos* (orta) ve *potamos* (ırmak) sözcüklerini biraraya getirerek türettikleri ve “iki nehir arası” anlamına gelen coğrafi bir terimdir. Mısırlılar da bölge için genelde aynı anlama gelen “Naharina” adını kullanmışlardır¹⁸⁸. Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan bölgeyi Sümerliler “Kengi” olarak adlandırırken, İslami dönemlerde “Cezire” ismi kullanılmıştır. Kullanılan “Cezire” ismi ada anlamına gelmektedir. Mezopotamya terimi, Eski Çağ tarihi coğrafyasında Toroslardan Basra Körfezi'ne kadar uzanan iki ırmak arasındaki bölgeyi ifade için kullanılmıştır. Ancak bölgedeki askeri ve siyasi güçlerin varlığı, Kuzey Suriye ve Basra Körfezi'nin doğusunu da coğrafi olarak Mezopotamya tarihi içerisinde değerlendirmeyi zorunlu kılmıştır. Bunun sonucu olarak, Toroslardan Bağdat'a kadar olan bölgeler, Yukarı Mezopotamya; Bağdat'tan Basra Körfezi'ne kadar olan bölüm ise değişik zamanlarda sırasıyla Akkad, Babylonia ve Sümer adlarını almıştır. Körfezin doğusundaki bölge Elam, güneyindeki kısım ise Kalde olarak adlandırılmıştır¹⁸⁹.

Mezopotamya'nın iki ayrı bölge şeklinde tanımlanmasındaki en önemli etkenler, çeşitli şartların yanında birbirinden tamamen farklı özellik taşıyan yeryüzü şekillerinin

¹⁸⁷ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 76-77; ayrıca bkz. L. W. King, *Bronz Relief from the Gates of Shalmaneser*, London 1915, s. 17-31.

¹⁸⁸ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 12.

¹⁸⁹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 12.

varlığıdır. Başlangıçta bölgenin tek bir adı yoktu; güney bölümü Sümer ve sonrasında ünlü Babil kentinden dolayı Babilonya, kuzeyi ise Asur ülkesi olarak ifade edilmekteydi. Örneğin ünlü coğrafyacı Strabon, Fırat ve Dicle Nehirlerinin suladığı bu alanın kuzeyini Mezopotamya, güneyini Babil olarak adlandırmıştı. Tevrat'ı kendi dillerine çeviren Yunanlılar Mezopotamya'yı Harran civarında İbrahim Peygamberin yaşadığı yer olarak olarak tanımlamışlardır¹⁹⁰.

M.S. 1. yüzyılda Plinius bu tanımlı coğrafi alan itibariyle bugünkü Irak sınırlarını içine alacak şekilde genişletmişti¹⁹¹. Ancak bu tanımla ifade edilmek istenen sınırlar zaman içerisinde, bölgede ortaya çıkan kültürlerin farklı coğrafi alanlara yayılmalarına paralel olarak oldukça genişledi. Günümüzde ise ‘‘Mezopotamya’’ terimi daha çok kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zağros Dağları, batıda da Suriye Çölü tarafından çevrelenen alanı ifade etmek için kullanılmaktadır. Köroğluna göre Mezopotamya'nın kesin hatlarla belirlenmesi mümkün olmayan kültürel sınırları, batıda Suriye Çölü'nü Fırat Vadisi boyunca aşarak Filistin ve Lübnan Dağlarına, güneyden de Elam üzerinden doğuya doğru olan alanı kapsamaktadır¹⁹². Mezopotamya bir coğrafi terim olmakla birlikte, bu coğrafyada kurulup gelişen ve geniş bölgelerde hâkimiyet kurmuş olan Sümer, Akad, Babil ve Asur gibi uygarlıkların günümüze kadar ulaşmış olan kültürel kimliklerini de ifade etmek için kullanılmaktadır¹⁹³.

Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte imparatorluk döneminde Hitit'e bağlı eyaletler durumunda olan Güney Doğu Anadolu Bölgesi, Toroslar ve Fırat Nehri'ne kadar olan Kuzey Suriye bölgelerinin halkları Hitit'in bölgedeki hâkimiyetinin ortadan kalkmasıyla birlikte halkı tamamen Hititli olan güçlü bölgesel kent devletlerini kuracaklardır. Hitit İmparatorluk döneminde Güney Doğu Anadolu Bölgesi ‘‘Kizzuwatna ülkesi’’ olarak bilinmekteydi. Ayrıca Anadolu'nun güneyini oluşturan bölgeler için Urartu, Asur ve diğer devletlerin kayıtlarında ise ‘‘Hatti ülkesi’’ ifadesi kullanılmaktadır. Asur'un kuzey yayılımında en önemli alanı oluşturan Anadolu'nun

¹⁹⁰ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 12.

¹⁹¹ C. Plinii Secundı, *The Naturalis Historia*, Apud HACKIOS, 1669, s. 13-67.

¹⁹² Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 12.

¹⁹³ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 12.

güney bölgelerinde bu dönemde “Geç Hittit Kent Devletleri” siyasi varlıklarını sürdürmekteydi¹⁹⁴.

Fırat Nehri'nin geçiş noktasında bu kent devletlerinin merkezi durumunda olan “Kargamış” kent devleti yer alıyordu. Onun hemen güneyinde, başkenti Til – Barsip olan ve bölgede oldukça etkili olan Arami kent devleti “Bit – Adini” yer almaktaydı. Bit – Adini, ifade ettiğimiz gibi Fırat'ın aşağısında Habur nehri'nin ağzına kadar olan bölgeyi elinde tutan güçlü bir kent devletiydi. Bit – Adini'nin batısında ise, başkenti Arpad olan diğer Arami kent devleti “Bit – Agusi” yer almaktaydı. Amanos ve Toroslar arasında kalan bölgede ise “Gurgum” kent devleti yer almaktaydı. Bahsi geçen kent devletleri Asur'un kuzey bölgeleriyle olan münasebetlerinde oldukça etkili bir denge siyaseti sürdürmüşlerdir. Bu krallıklar bölgedeki hâkimiyet ve güçlerine paralel olarak bazen Asur bazen de Urartu ile ittifak kurmuşlardır¹⁹⁵.

Gurgum'un doğu, Kargamış'ın ise kuzey komşusu olan bir diğer önemli Geç Hitit Krallığı “Kummuh” idi. Bu krallığın sınırları bugünkü Adıyaman ile hemen hemen örtüşür. Ancak son dönemde yapılan kazılar neticesinde ele geçen bulgular bu krallığın sınırlarının Birecik'e kadar yayıldığını ortaya koymaktadır¹⁹⁶. Bu kent devletinin kuzeyinde “Melid Krallığı” yer almaktaydı. Bu krallık, Urartu'nun yayılım alanları arasında bulunan önemli kent devletlerinden biriydi. Geç Hitit Krallıklarının en batısında “Tabal Krallığı” yer almaktaydı. Yazılı ve arkeolojik kanıtların değerlendirilmesi sonucunda Tabal ülkesi sınırlarının bugünkü Kayseri ve Nevşehir illerini kapsadığı düşünülmektedir¹⁹⁷. Melid Krallığı'nın, Urartu hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte Urartu ülkesinin sınırları Tabal ülkesine kadar uzanmıştır. Urartu kralı I. Argiştı düzenlediği bir seferde ülkesinin sınırlarını Tabal ülkesine kadar genişlettiğini ifade etmektedir. Tabal ülkesi'nin güneyinde “Tuwana Krallığı” yer almaktadır¹⁹⁸. Bölgede önemli bir başka güç olan “Tuwana Krallığı” bugünkü Niğde

¹⁹⁴ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 33-37; ayrıca bkz. O. R. Gurney, J. Gastang, *The Geography of Hittite Empire*, London 1959, s. 216-220.

¹⁹⁵ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 36; ayrıca bkz. Gurney, *The Hittites Harmondsworth*, s 48-55; Grant, Frame, “Rulers of Babylonia. From the second dynasty of Isin to the end of Assyrian domination (1157-612 BC)”, *RIMB 2*, University of Toronto Press. Toronto: 1995, s. 554-555; King, *Bronz Relief from the Gates of Shalmaneser*, London 1915, s. 17-31.

¹⁹⁶ Hawkins, “The Neo – Hittite States in Syria and Anatolia”, s. 382.

¹⁹⁷ Hawkins, “The Neo – Hittite States in Syria and Anatolia”, s. 382.

¹⁹⁸ Hawkins, “The Neo – Hittite States in Syria and Anatolia”, s. 382.

ili ile özdeşleştirilir¹⁹⁹. Tuwanna'nın güneyindeki Kilikya Ovası'nda ise "Que ve Hilakku" Krallıklarının hüküm sürdükleri düşünülmektedir. Aynı zamanda bu krallıkların kurulmuş olduğu bölgeler Asur'un yayılım alanları arasında bulunan önemli sahalardan biriydi²⁰⁰.

Bölgenin sahip olduğu bu karmaşık halk topluluklarının yapısına ek olarak, M.Ö. 1000'li yıllarda bölgeye kabileler halinde göç eden Arami halkları, çeşitli kent devletleri kurarak bölgedeki etkin halk toplulukları arasında yer almaya başlayacaktır. Arami halklarına dair ilk bilgiler Asur kralı I. Tiglat – Pileser Yazıtlarında geçmektedir. Bu krala ait yazıtlarda Aramilere karşı yaptığı seferler neticesinde Fırat'ı birçok kez geçtiğinden bahseder. Ayrıca bu yazıtlar, Arami Halklarının Yukarı Mezopotamya'nın Habur bölgesindeki Sami ırkının göçebe bir kabilesi olduğunu ifade eder²⁰¹.

Yaklaşık olarak M.Ö. 11 yüzyıl sonlarında Kuzey Mezopotamya'da özellikle Orta Fırat bölgesine yerleşmiş olan Aramiler, Nusaybinden Halaf'a kadar olan alanı hâkimiyetleri altında tutmuşlardır. Bit – Adini, Bit – Zamani, Bit – Bakhiani, Bit – Halupe gibi kent devletleri kuran bu halklar aynı zamanda bu kentlerin kurulduğu bölgeyi de Aramileştirmişlerdi. Ayrıca Fırat'ın batısında ve Kargamış'ın güneyinde benzer durum bulunmaktaydı. M.Ö. 8. yüzyıl kayıtlarından Fırat ve Dicle Nehirleri boyunca Basra Körfezine kadar olan alanda çok sayıda Arami Kabilesi'nin varlığı bilinmektedir. Bahsi geçen bu kabileler daha önce de ifade ettiğimiz gibi buldukları bölgelerde güçlü kent devletleri kurarak dönemin oldukça etkili gücü olan Asur'a kafa tutabilecek konuma geleceklerdir²⁰².

Asur'un kuzey yayılım alanları içerisinde yer alan ve askeri gücü itibarıyla en etkili Arami Kent Devletlerinden biri de başkenti Til – Barsip kenti olan Bit – Adini Devleti'dir. Asur kaynaklarına göre Bit – Adini kent devleti M.Ö. 9. yüzyılda bölgede Asur'la mücadele edebilen en etkin kent devleti pozisyonuna sahipti. Bit – Adini'nin

¹⁹⁹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 36.

²⁰⁰ Hawkins, "The Neo – Hittite States in Syria and Anatolia", s. 382.

²⁰¹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 36.

²⁰² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 37; ayrıca bkz. J. Oates, "The Fall of Assyria (635 – 609 B.C.)" *CAH. III/2*, 1993, s. 162–193; D. Ussishkin, "was Bit – Adini A Neo – Hittite or Aramaen State?" *Orientalia 40/Fasc. 4*, 1971, s. 431 – 437; Grant. Frame, "Babylon: Assyrias Problem and Assyrias Prize", *Canadian Society for Mesopotamian Studies Journal*, 3, 2008, s. 21-31.

batısında yer alan bir diğer önemli Arami Kent Devleti, başkenti Arpad kabul edilen Bit – Agusi'dir. Bölgedeki bir başka önemli Arami Kent Devleti ise başkenti Antep ilinin güneyindeki Zincirli olan “Samal”dır. Asur ve Sam'al arasındaki ilk ilişkilere III. Tiglat – Pileser'in ülkedeki iç isyanlara son verdikten sonra Anadolu'nun güney bölgelerine düzenlediği sefer kayıtlarında rastlanmaktadır. III. Salmanasar Dönemi'nden itibaren Asur devlet kayıtlarında, “Bit – Gabbar” adıyla yer alan bir başka Arami Kent Devleti, III. Tiglat – Pileser Dönemi'nde Asur'a bağlı yerel bir kent devleti durumuna getirilmiştir²⁰³.

Yeni Asur Dönemi'nde bölgede var olan Geç Hitit ve Arami gibi güçler dışında Asur'un kuzey yayılım politikasında bölgede aktif rol oynayan bir başka önemli güç de “Muşkiler”dir. Muşki adı Asur kayıtlarında ilk kez I. Tiglat – Pileser'in birinci yıl sefer kayıtlarında geçmektedir. Bu kayıtlara göre²⁰⁴; M.Ö. II. binyılın sonlarında Elazığ bölgesi başta olmak üzere Kızılıрмаğ'ın doğusundan Toroslar'ın kuzeyine ve Yukarı Dicle bölgesi'ne kadar uzanan sahada “Muşki” adı verilen önemli bir askeri gücün varlığı söz konusudur. I. Tiglat – Pileser, yıllıklarında Muşkiler'in önceden Asur'a vergi ödediğini ancak daha sonrasında güçlerine güvenerek “Kummuh ülkesi”ne saldırdığını ifade eder. Asur kralı söz konusu kayıtlarında kalabalık Muşki ordusunu beş kralın komuta ettiğini belirtir. Asur kralına ait bu kayıtlardan Muşkiler'in M.Ö. 12. – 9. yüzyıllar arasında Orta Anadolu'da etkin olduklarını ve güneye doğru yayıldıklarını görebiliyoruz²⁰⁵.

I. Tiglat – Pileser'in saltanatının ilk yıllarında askeri faaliyetlerin yoğunluğu daha çok kuzeydeki “Nairi ülkelerine” yöneliktir. Nairi ülkeleri dışında Asur'un bir diğer önemli hedefi “Bit – Zamani ülkesi” olarak bilinen ve bugünkü Diyarbakır bölgesine lokalize edilen Arami kent devletidir. Bu dönemde Fırat, Habur ve Dicle Irmakları boyunca yayılmış durumda olan Arami yerleşimlerinden Asur kralarının aldıkları haraç ve ganimet listelerini incelediğimizde bu kent devletlerinin oldukça güçlü ve zengin merkezler durumunda olduklarını görmekteyiz. Asur kralı II. Tukulti – Ninurta, Bit –

²⁰³ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 37-38; ayrıca bkz. B. Landsberger, *Sam'al I*, Ankara 1948, s. 48.

²⁰⁴ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 38-40; ayrıca bkz. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 74–137.

²⁰⁵ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 38-40; ayrıca bkz. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 74–137.

Zamanili “Amme – Baal” ile yaptığı anlaşma sonucu kuzey sınırını daha da ilerletmiştir²⁰⁶. Daha sonraki dönemlerde Asur tahtına geçecek olan II. Assurnasirpal saltanatının ilk yıllarındaki yayılım hareketlerinin ağırlığını daha çok Asur ülkesinin doğu ve kuzeydoğu sınırlarına yöneliktir. Bu seferlerdeki asıl hedefi ise sahip oldukları zenginlikler ve bölgede aktif rol oynamaları itibariyle Zamua ve Kurruri ülkeleri oluşturmaktaydı. Asur kralının daha sonra bölgeye düzenlediği iki seferde hedef Asur’un kuzey ve kuzeybatıdaki doğal sınırı olan “Kaşari Dağlık Bölgesi”dir. Yukarı Dicle Havzası boyunca ilerleyen II. Assurnasirpal “Tuşhan”’a ulaşır ve bölgeyi Asur eyaleti konumuna getirir. Tuşhan’la ilgili ilk bilgilerimiz II. Assurnasirpal’in M.Ö 822’de Yukarı Dicle Havzası’na yönelik düzenlediği sefer kayıtlarına dayanmaktadır²⁰⁷.

Ayrıca bu dönemde II. Assurnasirpal tarafından Tuşhan eyaleti, Arami Kent Devletleri gibi kuzeydeki tehditlere karşı sınırın güvenliğini sağlamak amacıyla askeri üs haline getirilerek tüm kuzey sınırını kapsayan bir güvenlik şeridi oluşturulur. Asur kralı kendi iktidarı döneminde Anadolu’nun güney bölgelerine toplam dört sefer yapmıştır. Bu seferlerde asıl hedef artan Arami tehdidini bertaraf etmektir. Nitekim II. Assurnasirpal’in bu seferlerde ilk saldırdığı kent, Arami yerleşim yeri olan “Bit – Adini” dir. Daha önce de değindiğimiz gibi başkenti Til – Barsip kenti olan Bit – Adini ülkesi, Yukarı Fırat ve Habur bölgeleri’nde Asur’a daha önceden bağlılıklarını bildiren birçok krallığın ayaklanmasında ve Asur’un bölgedeki hâkimiyetinin zayıflamasında etkili olmuşlardır. Bit – Adini ülkesinin yağmalanmasından sonra Asur kralı Fırat Nehri’ni aşarak Kargamış ülkesine girer. Buradan da Doğu Akdeniz kıyılarındaki Tyre, Sidon ve Arvad gibi Fenike kıyı kentlerine saldırır. Ticaret ve hammadde zengini olan bu kentler, Mezopotamyada ihtiyaç duyulan hammadde kaynaklarının karşılanmasında ve Asur’un Doğu Akdeniz yayılımında kilit bir konuma sahiplerdi. Bu dönemde II.

²⁰⁶ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 105-106.

²⁰⁷ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 105-106; ayrıca bkz. Grayson, “Studies in Neo – Assyrian History; The Ninth Century B.C.”, s. 254–255; David Ussishkin, *The conquest of Lachish by Sennacherib*, Tel Aviv University, Tel Aviv, 1982, s. 20-93; A. K. Grayson, “Studies in Neo – Assyrian History; The Ninth Century B.C.” *Bibliotheca Orientalis* XXXIII, 1976, s. 134–145; Stronach, David. “Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud.” *Iraq* 20, 1958, s. 169-181; Ussishkin, “was Bit – Adini A Neo – Hittite or Aramaen State?”, s. 431 – 437; Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.23-58; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, s. 12-21; Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 141–173.

Assurnasirpal'in uğraştığı sorunlardan biri de Muşkilerdir. Asur'un, Muşki ülkesinden haraç aldığını döneme ait kayıtlardan öğreniyoruz²⁰⁸.

Bu dönemden sonra Asur kaynaklarında II. Sargon Dönemi'ne kadar Muşkilerle ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır. Yeni Asur başlangıcının en önemli kurucusu olarak kabul edilen II. Assurnasirpal'in başarılı siyasetini, kendisinden sonra tahta geçen III. Salmanasar (M.Ö. 858 – 824) sürdürecektir. Her iki kralın saltanat dönemleri tüm Yakındoğu'daki yerel halklar ve devletler için önemli gelişmelere neden olmuştur. III. Salmanasar Dönemi'ne ait yazılı kaynaklardan kuzey sınırlarına 34 sefer gerçekleştirdiğini öğreniyoruz. Bu seferler daha çok Asur'un kuzey sınırına yapılmış olup öncelikli hedef ise artan Arami tehdidinin göstergesi durumunda olan “Bit – Adini ülkesi”dir. Bu seferler sonucunda tüm bölge, Asur eyaleti haline getirilirken “Bit – Adini” nin başkenti olan Til – Barsip restorasyondan geçirilerek, ismi “Kar – Şalmanu – Aşerid” olarak değiştirilir ve Asur'un kuzeye sefer düzenlerken konakladığı bir eyalet merkezi haline getirilir²⁰⁹. Bu durum, Asur için son derece önemli olan Kuzey Suriye'nin konumunu daha da pekiştirmiş olacaktır. Ayrıca kuzeybatı sınırındaki ve kuzey Suriye'deki bu başarılı hamleler III. Salmanasar'a Anadolu'nun güneydoğusunu ve Asur sınırının kuzey kesimlerinde yer alan; Que, Tabal ve Melid gibi Geç Hitit Krallıklarının ele geçirilip sömürülmesinde önemli fırsatlar da verecektir²¹⁰.

Asur'un kuzey sınırında elde ettiği bu askeri başarılar kendisine ekonomik açıdan çok büyük avantajlar sağlayacaktır. III. Salmanasar kuzey sınırına yaptığı seferlerde genelde babası II. Assurnasirpal'in izlediği güzergâhları takip etmiştir ancak aralarındaki en önemli fark III. Salmanasar'a karşı Urartu Krallığı önderliğinde ciddi “Anti Asur” koalisyonlarının oluşturulmasıdır. Bu koalisyonların en önemlisi “Damaskus Koalisyonu” olarak bilinen Anadolu ve Kuzey Suriye ittifaktır. III. Salmanasar kendisine karşı oluşturulan bu ittifakı dağıtıktan sonraki hedefi; Asur'a

²⁰⁸ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 106–107; ayrıca bkz. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 141–173; H. W. F. Saggs, *The Might that Was Assyria*, London 1984, s. 72-73; H. W. F. Saggs, “Assyrian Warfare in the Sargonid Period”, *Iraq* 25, 1963, s.144–145.

²⁰⁹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 108-109.

²¹⁰ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 108-109; ayrıca bkz. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 200–252; David Stronach, “Notes on the fall of Nineveh.”, (Ed. S. Parpola and R.M. Whiting), *In Assyria 1995: Proceedings of the 10th anniversary symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project Helsinki, September 7-11, 1995*, Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki 1997, s. 1-8.

karşı sürekli olarak Urartu Krallığı ile ittifak halinde olan Que, Tabal, Melid ve Hillakku ülkelerini kapsayan kuzey bölgeleri olacaktır. III. Adad – Nirari Dönemi’ne geldiğimizde ise bu kral döneminde yapılan seferlerin daha çok kuzey ve kuzeydoğu bölgelerine yapılmasına karşın kuzeybatıda bulunan devletlerin askeri faaliyetlerine karşı ilgisiz kalınmamıştır. Nitekim bu döneme ait stel yazıtlarından Asur Devleti’nin bölgedeki siyasi gelişmelerde etkin bir rol oynadığını öğreniyoruz. Örneğin Asur’un kuzey seferlerine dair önemli bilgilere sahip “Saba’a” ve “Rimah” Yazıtlarına göre; Asur, Arpad kentine müdahale ederek bölgedeki hâkimiyetini sürdürmeye çalışmıştır²¹¹.

III. Adad – Nirari Dönemi’ne tarihlendirilen bir başka yazıt olan “Antakya Steli”e göre Asur bu dönemde Arpad ve Hamat krallıkları arasındaki sınır probleminde hakem görevini üstlenmektedir²¹². “Pazarcık Steli”ne göre aynı dönemde benzer bir olay Kummuh ile Gurgum ülkeleri arasında yaşanmaktadır ve Asur Krallığı burada hakem konumundadır. Bu gelişmelerin yanında III. Adad Nirari, Asur ülkesinin batı sınırında ki Damaskus, Sidon, Tyre ve Samaria gibi kentlerden düzenlediği seferler sonucunda haraç almıştır. III. Tiglat – Pileser, Asur tahtına geçtiğinde ülkede yoğun isyanlar yaşanmaktaydı. Ancak bu kral Asur’u içine düştüğü zor dönemden kurtaracak ve ona imparatorluk yolunu açacak önemli reformlara imza atacaktır. Bu kral döneminde Asur’un sefer düzenlediği cephelerden biri de kuzey sınırıydı. III. Tiglat – Pileser’in bölgedeki hedefleri doğuda Namri ve Med ülkesi, kuzey ve daha batıda ise Urartu ve onun batısındaki kent devletlerinin oluşturduğu Asur karşıtı oluşumlardır²¹³.

Asur’a karşıtı koalisyon M. Ö. 743 yılında III. Tiglat – Pileser tarafından bozguna uğratıldıktan sonra bölgedeki Asur hâkimiyeti daha da pekiştirilir. Bu tarihten kısa bir süre sonra, M.Ö. 735 yılında Asur kralı, Kuzey Suriye ve Anadolu’daki hâkimiyeti için tehlike olarak gördüğü Urartu ülkesine yönelir ve bazı kaynaklara göre Urartu’ya son

²¹¹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 109-112; ayrıca bkz. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 260-265; Stronach, David. “Metal Objects from the 1957 Excavations at Nimrud”, *Iraq 20*, 1958, s. 169-181; JoAnn Scurlock, “Neo-Assyrian battle tactics.”, (Ed. Gordon D. Young, Mark W. Chavalas, Richard E. Averbeck), *In Crossing boundaries and linking horizons, Studies in honor of Michael C. Astour on his 80th birthday.*, CDL Press, Maryland, 1997, s. 23-28; A. K. Grayson, “Assyria; Ashur – dan II to Ashur – Nirari V (934 – 745). *CAH, III/ 1*, 1990, s. 264-265.

²¹² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 112-115.

²¹³ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 112-115; ayrıca bkz. A. K. Grayson, “Assyria; Tiglat – Pileser III to Sargon II (744 – 705 B.C.)”, *CAH III /2*, 1993, s. 80-83; Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 260-265; G. Galil, “Conflicts Between Assyrian Vassals” *SAAB, VI/1*, 1990, s. 55-53.

darbeyi vurabilmek için başkent Tuşpa'yı kuşatmıştır ancak kış mevsiminin yaklaşmasından dolayı ele geçiremez. Bu seferden önce Asur'un kuzey sınırında bulunan "Ulluba ülkesine" M.Ö. 739 yılında III. Tiglat – Pileser sefer düzenleyecektir. Bu sefer sonucunda "Ulluba ülkesi" bir Asur eyaleti durumuna getirilir ve toplu nüfus aktarımları sonucunda, bu eyalet Asurlaştırılır²¹⁴.

Bu kral döneminde "Arpad kenti" Asur ülkesinin kuzeyde istediği gibi hareket edebilmesi için hâkimiyeti altına alması gereken bir hedef konumundaydı. M.Ö. 743 yılında Asur karşıtı koalisyonla mücadele planı çerçevesinde III. Tiglat – Pileser, Arpad'ı kuşatır. Asur kayıtlarına göre uzun süren bir kuşatmadan sonra Arpad ele geçirilir ve bölgede önemli bir üs haline getirilir²¹⁵. III. Tiglat – Pileser, kuzey sınır sahasında yürüttüğü başarılı askeri ve siyasi politikalarla başta Urartu olmak üzere kuzeydeki bütün güçlere karşı önemli siyasi ve ekonomik başarılar kazanacaktır. Asur kralının elde ettiği bu askeri başarılar sayesinde kendisinden sonra devam edecek olan Asur Devleti'nin bölgede rahat bir şekilde hareket etmesini de sağlamıştır. III. Tiglat – Pileser Dönemi sona erdiğinde Asur kralı ardında kabaca kuzeyde Tabal, Melid, Kummuh ve Gurgum ülkelerine kadar uzanan siyasi ve ekonomik açıdan güçlü bir devlet bırakacaktır²¹⁶.

II. Sargon Dönemi'nde ise Muşkiler, Asur için önemli bir sorun teşkil etmektedir. Dönemin yazılı kaynaklarına göre Asur ile Muşki arasında siyasi çekişmeler ve hatta savaşlar olduğunu görmekteyiz. Özellikle Anadolu'nun güney bölgelerinde Asur'a karşı oluşturulan siyasi ve askeri oluşumlara Muşki'li Mita öncülük yapmaktaydı. Örneğin dönemin yazılı belgelerinden Muşkili Mita'nın Urartulu Rusa ile birlikte Asur karşıtı oluşumlar içerisinde yer aldığını öğreniyoruz. II. Sargon M.Ö. 705 yılında Tabal ülkesinde Kimmerlerle yaptığı bir savaşta hayatını kaybedince Asur tahtına deneyimli ve başarılı bir asker olan Sanherib geçecektir²¹⁷.

²¹⁴ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 115-116; ayrıca bkz. Ussishkin, *The conquest of Lachish by Sennacherib*, s. 20-93.

²¹⁵ Grayson, "Assyria; Tiglat – Pileser III to Sargon II (744 – 705 B.C.)", s. 50-75.

²¹⁶ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 116; ayrıca bkz. Frame, "Babylon: Assyria's Problem and Assyria's Prize.", s. 21-31.

²¹⁷ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 118-119; ayrıca bkz. J. N. Postgate – J. D. Hawkins, "Tribute from Tabal" *SAAB II /1*, 1988, s. 32-39; O. W. Muscarella "King of Phrygia and Greeks", (Ed. K. Emre, M. Mellink, B. Hrouda, N. Özgüç), *Anatolia and the Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara 1989, s. 333-334.

Sanherib Dönemi siyasetinin ağırlığı güneye yönelik olsa da kuzeydeki beyliklerin Asur karşısı askeri faaliyetlerine kayıtsız kalmamıştır. Örneğin Que ülkesinde Asur karşısı bazı gelişmeler yaşanmış ve Sanherib'in buna müdahalesi olmuştur. “Sanherib”in ölümünden sonra yerine oğlu “Esarhaddon” geçmiştir. Esarhaddon Dönemi'ne ait kayıtlardan Asur'un M.Ö. 679 – 676 yılları arasında Anadolu'ya Tabal ve Hilakku ülkelerine seferler düzenlediğini öğreniyoruz. Ancak Asur'un bu seferlerden istediği başarıyı elde edemediğine şahit oluyoruz çünkü Esarhaddon, ülkesine döndükten hemen sonra bu beylikler yeniden Asur'a karşı baş kaldıracaktır. Bu gelişmelerin dışında Esarhaddon, kuzeyde Kilikya bölgesi'nde varlık gösteren yerel bir kral ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu kral, kayıtlarda “Sissu ve Kindu ülkelerinin kralı Sanduarri” olarak geçmektedir. M.Ö. 676 yılında Esarhaddon, bu krala ve onun Kilikya bölgesi'nde ittifak kurduğu diğer krallara karşı önemli zafer elde edecektir. Asur kralının elde ettiği bu zaferler sonucunda kısa bir süreliğine de olsa Asur, Kilikya bölgesinde yeniden hâkimiyet sağlayacaktır. Ayrıca bu dönemde Asur'un Anadolu'da uğraşmak zorunda kaldığı bir diğer askeri güç ise “Melidli Mugallu”dur. Asur kayıtlarında Mugallu'ya ait fazla bir bilgi yer almamasına rağmen, M.Ö. 676 yılında bu krala karşı bir Asur seferi kayıtlıdır²¹⁸.

Esarhaddon'un ani ölümü üzerine yerine Assurbanipal tahta geçmiştir. Assurbanipal Dönemi'nde Anadolu'nun güneydoğusunda, Kimmer ve İskit tehditinden dolayı Asur'un Tabal, Hilakku, Melid gibi Geç Hitit Devletleri'nin yanı sıra daha batıda Lidya ile yaşadığı siyasi ve askeri ilişkilerin varlığı söz konusudur. Ayrıca Asur bu dönemde kuzey sınırında Medler, Mannealılar ve Urartularla mücadele etmek zorunda kalmıştır²¹⁹.

²¹⁸ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 119-120; ayrıca bkz. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 235 – 320; Hawkins, “The Neo – Hittite States in Syria and Anatolia”, s. 426 – 427.

²¹⁹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 121-122; ayrıca bkz. Grayson, “Assyria; Tiglat – Pileser III to Sargon II (744 – 705 B.C.)”, s. 145 – 146; Çevik, *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci, Kuramsal bir değerlendirme*, İstanbul s. 9-52.

İKİNCİ BÖLÜM

DEMİRÇAĞ ÖNCESİ ANADOLU – MEZOPOTAMYA İLİŞKİLERİ

2.1. NEOLİTİK ÇAĞ

İnsanoğlunun bir milyon yıla yakın bir sürede yaşadığı avcı, toplayıcı ve göçebe yaşam tarzından sonra sürdürdüğü tarımsal faaliyetlerin yanı sıra hayvan evcilleştirmeye ve sabit köyler kurmaya başladığı Neolitik Çağ, alet yapma ve yaşam tarzlarındaki değişiklik gibi çeşitli evrelerden geçerek 6 bin yıl gibi uzun bir süreyi kapsamaktadır. Bu dönem yalnızca teknolojiye önemli yenilikler ortaya çıkmamıştır, aynı zamanda toplumun yaşam biçimi, hayata bakışı ve yaşam düzeninde de köklü değişikliklerin meydana geldiği bir zaman dilimidir. Kısacası günümüzdeki modern dünyanın temelleri bu dönemde atılmaya başlanmıştır²²⁰.

Modern uygarlığımızın temelini oluşturan ve neos= yeni lithos= taş sözcüklerinden türetilerek Neolitik yani Yeni Taş Dönemi, Türkiye’deki yaygın kullanımıyla Cilalı Taş Devri insanlığın kültürel gelişiminde adından söz ettiren oldukça etkili dönemlerden biridir. Bunun en önemli nedeni ise bu süreçte başta yaşam ve geçim tarzı olmak üzere insanoğlunun yaşam alışkanlıklarında önemli değişimlerin meydana gelmesidir. Neolitik Çağ’la birlikte insanlar artık geçici doğal yerleşim yerlerinden köysel yaşama geçmiştir. Ayrıca bu dönemin öne çıkan bir başka özelliği de giderek avcılık ve toplayıcılıktan da üretime yani tarım ve hayvancılığa geçilmesidir. Aslında insanların yaşam tarzlarında meydana gelen bu olağanüstü değişimler, aynı zamanda insanoğlunun doğal çevreye sadece yıkıcı anlamda karışmakla yetinmediğini, hayatını devam ettirebilmek için yararlı bitki ve hayvan türlerinin çoğaltılmasını sağlayarak üretimi bir konuma geçtiği gibi doğal çevreye karşı da yapıcı olduğunu göstermektedir²²¹.

²²⁰ Mehmet Özdoğan, “Neolitik Çağ”, *Arkeo Atlas Özel Sayısı, 1. Cilt*, İstanbul 2011, s. 56.

²²¹ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003, s.18; ayrıca bkz. J. Oates, “The Background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and the Zagros”, *Proceeding of the Prehistoric Society* 39, 1973, s. 147-155.

Child'ın "Neolitik Devrim" olarak nitelendirdiği bu dönem ilk kez Yakındoğu'da ortaya çıkacaktır²²². Oysa bu gelişim ve değişim gerçek bir devrim gibi birdenbire olmamıştır. M.Ö. 10.500–7000 yılları arasında yavaş yavaş ve sürekli bir değişim sonucunda olgunlaşma sürecine ulaşmıştır²²³. Yaklaşık dört bin yıl sürecek olan Neolitik süreçte²²⁴ üretim aşamasının yanında koyun, keçi, sığır gibi hayvanlar evcilleştirilmiş, bunun yanında çanak çömlek yapımının günlük yaşama girmesiyle birlikte insanoğlunun yaşam tarzında çeşitli kolaylıklar da görülecektir. Bu dönemin ilk tarımsal yerleşim yerleri iklim şartlarının da uygun hale gelmesiyle birlikte yüksek bölgelerde ve sulak alanlarda konumlanmıştır. Dönemin yerleşim yerleri üzerinde genel bir değerlendirme yaptığımızda bu alanların genellikle ırmak boyları, göl ve suya kolay ulaşılabilen alanlar olduğunu görüyoruz. İnsanların avcı ve toplayıcı yaşam geleneğinden üretime, göçebelikten yerleşik yaşama geçtiği Milattan yaklaşık 10.000 yıl önce başlayan ve R. Braidwood tarafından "İlk Üretimciliğe Geçiş Evresi" olarak da adlandırılan Neolitik Çağ'ın en önemli özelliği, insanoğlunun temel beslenme sorunlarının çözümü için daha farklı çözüm tekniklerini keşfedip geliştirmeleridir²²⁵.

Neolitik Devrim'in, gelişimi her yerde aynı zamanda ve aynı şekilde yaşanmamıştır. Örneğin Epi-Paleolitik toplulukların bulunduğu Doğu Akdeniz, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu'nun güney kısımlarına baktığımızda bu bölgeler M.Ö. 11 bin yıllarından itibaren Neolitik yaşam tarzı geliştirmeye başlamış olsa da bu yaşam biçiminin son şeklini alması çok daha sonraki dönemlerde yaşanan gelişmeler paralelinde olacaktır. Aynı zamanda bu dönem için Orta Anadolu'da farklı özellikler taşıyan benzer bir kültür bölgesinin varlığına şahit olmaktayız. Orta Anadolu'da bu gelişmeler yaşanırken dünyanın farklı bölgelerinde olduğu gibi Batı ve Kuzey Anadolu'da halen farklı kültürel oluşumlar çağdaş olarak varlıklarını sürdürmekteydi²²⁶.

Neolitik Çağ ile birlikte dikkat çeken bir başka önemli olgu da hızlı gelişen değişim sürecidir. Oysa bundan önceki dönemlerde, uzun bir süreyi kapsayan insan

²²² Gordon Child, *Tarihte Neler Oldu*, Çev. A. Şenel-M. Tunçay, Kırmızı Yayınları, 2006, s.63

²²³ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 18.

²²⁴ R. Adams, "The Evolution of Urban Society", *McC*, Chicago 1966, s. 75.

²²⁵ R. J. Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, Çev. B. Altınok, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, s. 85–90; ayrıca bkz. Oates, "The Background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and the Zagros", s. 147–155; Humphrey Case, "Neolithic Explanations", *Antiquity* 43, 1969, s. 176-180.

²²⁶ Özdoğan, "Neolitik Çağ", s. 56.

yaşamındaki değişim süreci çok yavaş gerçekleşmiştir. Bu dönemi deneme yanılma yöntemiyle yeni arayışların olduğu ve kültürü oluşturan öğelerin tamamının öğrenilen tecrübeler sonucunda sürekli olarak şekil değiştirdiği çok daha hareketli olan bir zaman dilimi olarak algılamalıyız. Ancak Neolitik Çağ'da hızlı bir şekilde gerçekleşen bu değişim süreci, yalnızca İlk Üretimci Toplulukların bulunduğu ve “merkezi bölge” olarak tanımlanan yaşam alanı için geçerlidir. Bahsettiğimiz bu merkezi bölge dışında bulunan topluluklarda değişimin, içinde yaşanan coğrafi ve kültürel şartlara da bağlı olarak çok daha yavaş gerçekleştiği bir yaşam tarzı hüküm sürmekteydi. Bahsi geçen bu çekirdek bölgenin yanında Yakındoğu Neolitiği olarak adlandırılan Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu'nun güney kısımlarının dâhil olduğu bölgelerin yanında İç Anadolu'da özellikle Konya, Niğde çevresindeki bölgelerde önemli merkezi bölgeler arasında bulunmaktaydı²²⁷.

Neolitik Çağ insanın yaşam tarzında yoğun olarak görülen tarım ve hayvancılık gibi faaliyetlerin yanı sıra bu dönemde yapılan üretime bağlı olarak yeni bir geçim kaynağı daha belirginleşmeye başlayacaktır. Çiğdem'e göre bu çağda gerçekleştirilen yiyecek üretimi, giyecek yapımı, barınak kurma gibi yaşamsal aktivitelerin yanında, gereksinimi duyulan ancak yerleşim bölgelerinde bulunmayan maddelerin varlığı insanları bölgelerarası ticaret gibi yeni arayışlara yönlendirmiştir²²⁸. Çiğdem'e göre ihtiyaç duyulan bu maddelerin buldukları bölgelerden getirilmeleriyle birlikte, karşılıklı değişimin temel felsefe olarak kabul edildiği ilk ticari faaliyetler gerçekleşmiş bulunuyordu²²⁹. Bu dönemde ve daha sonraki tarihlerde ticaret, üretilen ve elde bulunan mallara pazar bulma amacından ziyade, ihtiyaç duyulan malların veya hammadde kaynaklarının bulunduğu bölgelerden ticaret yoluyla elde edilmesi düşüncesi ön plana çıkmaya başlar.²³⁰

İlk ticari faaliyetlerin başlangıç aşaması Neolitik Çağ'dan önceki devirlerde başlatılmaktadır²³¹. Birbirlerinden uzak ve değişik kültür bölgelerine sahip coğrafyalarda bulunan toplulukların Paleolitik Çağ'dan itibaren başta obsidyen olmak

²²⁷ Özdoğan, “Neolitik Çağ”, s. 56.

²²⁸ Stüeymen Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1996, s. 56.

²²⁹ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 57.

²³⁰ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 57; ayrıca bkz. A. C. Renfrew, “Trade and Culture Process in European Prehistory”, *Current Anthropology* 10, 1969, s. 151–169.

²³¹ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 57–58.

üzere çağ'ın gereksinimi olan hammadde kaynaklarına sahip göçebe avcı toplulukların buldukları bölgelerde işledikleri araç gereçlerle uzmanlaşma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır. Bu işin faydası ve çok fazla getirisi olduğunu gördüklerinde ise ticari faaliyetlerde bir sektör oluşumuna yöneldikleri düşünülmektedir. Neolitik Çağ'ın başlamasıyla birlikte taş aletlerin yanında tahta ve keramik gibi hammadde kaynaklarının diğer bölgelere satışının da eklendiği ve bundan daha çok dönemin ihtiyaçlarının gereği olarak göçebe toplulukların faydalandığı, yerleşik toplulukların ise bu kaynakları ihtiyaçlarını karşılayacak kadar kullandıkları düşünülmektedir²³².

Açıkçası, ister göçebe ister yerleşik olsun değişik bölgelerdeki ve farklı anlayıştaki Neolitik toplulukların gereksinimleri, yaşama biçimleri, yaşama bakış açıları ve anlayışları, buldukları bölgenin jeolojik yapıları, dünyayı ve insanları tanıma ve ilişki kurma istekleri bu dönem insanlarını ticari faaliyetlere doğru yönlendirmiştir. İlerleyen dönemlerde ise bölgeler arası ticari faaliyetler çok daha yoğunluk kazanmaya başlayacaktır²³³.

Maden öncesi dönemlerde özellikle Neolitik Çağ'dan itibaren kesici, kazıcı, dürtücü alet ve silahları çoğunlukla obsidyenden yapılmaktaydı. Obsidyen ise ancak Anadolu'daki belirli volkanik arazilerde bulunabilen bir cam türüydü. Bu cam türü Doğu Anadolu'da Bingöl, Nemrut ve Sübhan Dağları yöresinde; Orta Anadolu'da Hasan Dağ ve Melendiz dağı çevresindeki Çiftlik, Acıgöl ve Göllüdağ'da, hem Neolitik Çağ insanların ihtiyacını karşılayacak hem de diğer bölgelere ticareti yapılabilecek kadar fazlasıyla bulunmaktaydı²³⁴. Daha batıda bir başka önemli obsidyen kaynağı ise Melos Adası idi. Sevin'e göre en eski bölgeler arası ticari ilişkiler ilk kez bu taşın farklı bölgelere pazarlanmaya başlamasıyla birlikte gelişti²³⁵. Örneğin Doğu Anadolu

²³² Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 57–58; ayrıca bkz. R. M. Adams, “Anthropological Perspectives on Ancient Trade”, *Current Anthropology* 15, 1974, s. 239–258.

²³³ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 58; ayrıca bkz. E. F. Bloedow, “Aspects of Ancient Trade in the Mediterranean: Obsidian”, *SMEA* 26, 1987, s. 57–124; C. Renfrew, J. E. Dixon, J. R. Cann, “Further Analysis of the Near Eastern Obsidians”, *PAPS* 9, 1968, s. 319–331; J. Mellart “The Neolithic Obsidian Industry of Ilcapınar and Its Relations”, *Istanbul Mitteilungen* 8, 1958, s. 72–86; Schwartz, “The Origins of the Aramaeans in Syria and Northern Mesopotamia: Research Problems and Potential Strategies”, s. 275-291; Aslı Kerim Özdoğan, “Çayönü Tepesi”, *Arkeo Atlas Özel Sayısı*, I. Cilt, İstanbul 2011, s. 62; Mehmet Özdoğan. “Redefining the neolithic of Anatolia, The Dawn of Farming in the Near East”, (Edt. R. Cappers and S. Bottema), *Ex Orients*, 1999, s. 153–159; Micheal Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, (Çev. Zülâl Kılıç), İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.42.

²³⁴ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 41–43.

²³⁵ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 41–43.

obsidyenleri, bölgede bulunan çeşitli ticaret kolonileri vasıtasıyla başta Mezopotamya olmak üzere geniş bir alana yayılmıştı²³⁶.

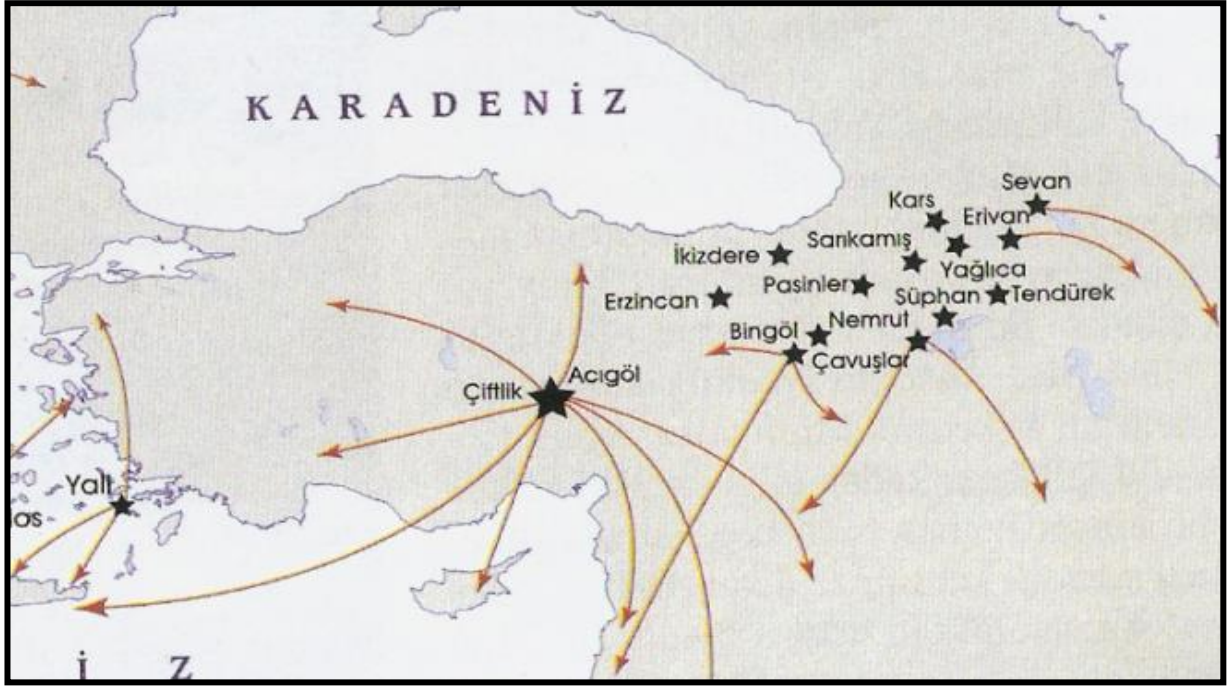
Resim 10. Yakındoğu’da Obsidyen Kaynakları ve Obsidyen Ticaretine Dair Buluntuların Ele Geçirildiği Yerler (Sevin, 2003: 50)

Doğu Anadolu obsidyenlerinin başta Mezopotamya olmak üzere uzak bölgelere dağıtımında bölge sınırları içerisinde bulunan, Elazığ yakınlarındaki Caferhöyük, Boytepe ve Saraybahçe gibi uzak bölgelerle çeşitli ticari ve kültürel ilişkileri olan kaynağa yakın merkezler aracılığıyla pazarlanmış olması ihtimal dâhilinde görülmektedir. Nitekim Doğu Anadolu kökenli obsidyenlere, Halep yakınlarındaki Mureybet I’de (10.000) ve daha sonra da Filistin’deki Eriha’nın çanak çömleksiz Neolitik tabakalarında (8500) rastlanılmış olması bu görüşümüzü desteklemektedir²³⁷. Doğu Anadolu kökenli obsidyelerin dışında Orta Anadolu’da bulunan kaynaklardan çıkarılan obsidyenler ise batıda Çatalhöyük, Can Hasan ve Suberde; güneybatıda Karain ve Öküzini; güneyde ise Çukurova üzerinden Kıbrıs ve Filistin’e kadar pazarlanmıştı. Niğde ilinin, Göllü Dağ yakınlarındaki Kalatepe’de ortaya çıkarılan

²³⁶ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 41–43; ayrıca bkz. L. S. Bradwood, “The Çayönü Chipped Stone Industry and Its Possible Interrelations”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1979, s. 37–45.

²³⁷ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 41–43.

obsidyen atölyesi dönemin obsidyen kullanımına dair dikkat çekici öğeleride bünyesinde barındırmaktadır. Kaletepe atölyesinin varlığı, obsidyenin hammadde olarak değil, taşınması daha kolay olduğu için yonga biçiminde uzak bölgelere taşındığını ortaya koymaktadır. Kuzey Suriye’deki Dja’de, Mureybet, Halula ve Kıbrıs’ta Shillourokambos yerleşmelerindeki obsidyen aletlerin, kimyasal ve teknolojik analizlerle Kaletepe atölyesi ürünü oldukları belirlenmiştir²³⁸.

Resim 11. Neolitik Çağda Anadolu Kökenli Obsidyelerin Yayılım Bölgeleri (Özdoğan 2011: 70)

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Neolitik Çağ’ın ilk başlarından itibaren obsidyenler giderek artan miktarlarda başta Mezopotamya olmak üzere güney bölgelerine aktarılmaktaydı. Çeşitli binek ve yük hayvanlarının evcilleştirilemediği Neolitik Çağ’da oldukça ağır bir hammadde olan obsidyen tonlarla ölçülecek ağırlıklarla güney bölgelerine aktarılmış ve yoğun olarak kullanılmış olması Neolitik Çağ şartlarında son derece dikkat çekicidir²³⁹. Günümüzden önce 14 binli yıllara tarihlenen Suriye, İsrail ve Ürdün’deki yerleşmelerde Kapadokya kökenli obsidyenlerin

²³⁸ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 41–43; ayrıca bkz. S. Kuşç, A. Çukur, “Tarih Boyunca Metal Endüstrisinin Fırat Havzasındaki Gelişimi”, *Fırat Havzasının Sosyal Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu*, Elazığ 1988, s. 285; U. Silistreli, “Pınarbaşı ve Köşk Höyükleri”, *V. KST*, İstanbul 1984, s. 11–15.

²³⁹ Özdoğan, “Neolitik Çağ”, s. 69; ayrıca bkz. Mehmet Özdoğan, “Lower Euphrates Basin 1977”, *Survey*, İstanbul 1977, s. 57–60.

bulunması bu hammadenin, belirttiğimiz gibi henüz yük hayvanlarının evcilleştirilmediği bir dönemde bile uluslararası ticarete önemli bir konuma geldiğini ortaya koymaktadır²⁴⁰.

Bu dönemde yapılan obsidyen ticaretinin yanı sıra diğer hammadde kaynaklarının ticaretini gösteren başka önemli kanıtlar da mevcuttur. Bahsi geçen hammadde kaynaklarının en iyi örneklerini Çayönü kazıları esnasında ortaya çıkarılan Kızıldeniz ve Akdeniz kökenli deniz kabukları verir²⁴¹. Bu kabuklar, bazı durumlarda basit bir şekilde oyularak takı olarak kullanılmış, bazen de daha özenli bir şekilde işlenmiştir, hatta bu kabuların bazılarının üzerleri bakır kakmalarla işlenmiştir. Ayrıca ilk başlarda çakmaktaşı, takı ya da heykelcik yapımında kullanılan yarı değerli taşlar, doğal bakır ve malahit gibi günümüze kadar gelebilen maddelerin ticari ilişkiler vasıtasıyla yaygın dolaşimleri söz konusudur. Bütün bunların dışında günümüze kadar gelemeyen tuz, çeşitli dokumalar, hasır işleri, boyalar ve bazı mayalandırılmış besinlerin de bölgelerarası ticaretinin yapıldığı düşünülmektedir²⁴².

M.Ö. 10 binli yıllara geldiğimizde ise yerleşik yaşam alışkanlıkları hızlı bir gelişim süreci içine girer, tarım ve hayvan evcilleştirilmesinin yanı sıra toplumsal yaşam biçimi yeniden şekillenmeye başlar. Ayrıca kullanılmaya başlanan yeni teknolojilerle birlikte günlük yaşamda yeni alet türleri denenmeye başlandı. M. Ö. 7 binli yıllardan itibaren kilin farklı özelliklerinin keşfiyle birlikte, yaşama yeni bir buluntu türü olan kap kacağın girdiğini görmekteyiz. Kilin belirli işlemlerden geçirilip biçimlendirilmesinden sonra ateşte pişirilerek sertleştirilmesiyle elde edilen kap kacağın yaşama girişi bünyesinde basit bir teknolojik gelişmenin ötesinde çok daha farklı anlamlar taşımaktadır çünkü bu kap kakalar, zamanla bölgelerarası ilişkilerde önemli bir rol oynayacaktır²⁴³.

Henüz çanak çömlek üretimine geçmeyen ilk üretimi topluluklardan sonra 7. bin yılın başlarına doğru insanoğlunun doğada rahatlıkla ve bolca bulunan kilin özelliklerini keşfetmelerinin bir başka sonucu kile elle şekil vererek çanak çömlek üretimine geçen

²⁴⁰ Nur Balkan Atlı, “Neolitik Çağ”, *Arkeo Atlas Özel Sayısı*, I. Cilt, İstanbul 2011, s. 71.

²⁴¹ Özdoğan, “Neolitik Çağ”, s. 69.

²⁴² Özdoğan, “Neolitik Çağ”, s. 69; ayrıca bkz. R. F. Tylecote, “Early Metallurgy in the Near East Metals and Materials”, *The Metal Society London* London London 1970, s. 285–294.

²⁴³ Özdoğan, “Neolitik Çağ”, s. 78; ayrıca bkz. R. F. Tylecote, “Metals and Ores in the Neolithic Period A History of Metallurgy”, *The Metal Society London* London 1976, s. 1–10.

yeni köy toplulukları ortaya çıkacaktır. Çanak çömlek üretimine geçilmesi bölgelerarası ticari ilişkileri geliştirdiği gibi insanoğlunun kültürel yaşamında çeşitli değişikliklere de neden olduğu bilinmektedir. Örneğin günlük yaşamda sıvı ve katı yiyeceklerle tahılların saklanıp pişirilmesi kolaylaşmış; belki de bu döneme dair yaşanan en önemli yenilik mutfak kavramının ortaya çıkmaya başlamasıdır²⁴⁴.

Bu dönemde bölgeler arası çeşitli münasebetler sonucunda yeni tarımsal teknolojilerinin kullanımıyla birlikte başta buğday ve arpa olmak üzere mercimek ve baklagillerin yoğun olarak ekildiği, biçildiği ve giderek bunların tür çeşidinin arttığı görülür. Tarımsal alanda yaşanan bu gelişmeler yalnızca insanların tarım teknolojisini öğrenmeleriyle bağlantılı değildir; ayrıca bu türlerin de çeşitli ticari ve kültürel ilişkiler sonucunda kendi doğal bölgelerinin dışına götürüldükleri ve bu ürünlerin ekildikleri kendi doğal çevrelerinin dışındaki ortama uyum sağlamaları zaman almıştır. Olasılıkla tür çeşitlenmesi de bunların doğal ortamlarından uzaklaşmasının ve birtakım ilişkiler vasıtasıyla taşınmasının sonucudur. Aynı durumu birtakım kültürel münasebetler sonucunda evcilleştirilen domuz, koyun, keçi, sığır gibi bu dönemde hayvanlar için de düşünebiliriz²⁴⁵.

Bölgeler arası ilişkiler sonucunda tarım ve hayvancılığın temel ekonomik uğraş haline gelmesi sonucunda tarla açmak için doğal çevrede birtakım olumsuz gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Örneğin kimi yerde çayırın, kimi yerlerde ise funda ve ormanlık alanların açılarak tarla haline getirildiği düşünülmektedir. Ancak çeşitli araştırmalar sonucunda elde edilen veriler Anadolu doğal orman örtüsünün Neolitik Çağ'da halen varlığını sürdürdüğünü, tarımsal faaliyetler nedeniyle orman alanlarındaki belirgin azalmanın çok daha sonra, İlk Tunç Çağı'nda ortaya çıktığını göstermektedir. Bu çağda insanlar tarafından sürdürülen tarımsal faaliyetler daha çok kuru tarım şeklindedir; saban, döven gibi ilkel tarımın teknolojik denilebilecek aletleri bilinmemektedir. Yine bu dönemde yük ve binek hayvanlarının hala evcilleşmemiş olduğunu unutmamak gerekir²⁴⁶.

²⁴⁴ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 48; ayrıca bkz. H. Çambel, "Arkeometri Açısından Çayönü Kazısı", *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri I*, 1984, s. 30-42.

²⁴⁵ Özdoğan, "Neolitik Çağ", s. 78; ayrıca bkz. H. Çambel, "Çayönü Tepesi Maden Buluntuları ile İlgili Sorunlar", *AÜBTB VI*, 1986, s. 123-130.

²⁴⁶ Özdoğan, "Neolitik Çağ", s. 78; ayrıca bkz. H. Çambel, R. J. Braidwood, M. Özdoğan, "1986 Yılı Çayönü Kazısı", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1987, s. 39-43.

Güneydoğu Anadolu’da Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ’ı yaşayan toplulukların kültürel ilişkileri daha çok güney bölgeleriyle özellikle Suriye ve Doğu Akdeniz kıyılarıyla çeşitli ticari ve kültürel ilişkilerin varlığı söz konusudur. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ ile birlikte kuzey-güney yönündeki ticari ve kültürel iletişimin zayıfladığı, bunun yerini doğu batı eksenindeki kültür bölgesinin aldığı bu coğrafyalarda yapılan çeşitli arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntularla kanıtlanmıştır. Yaşanan bu değişim muhtemelen ihtiyaçların şekil değiştirmesinden kaynaklanmaktaydı. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ’a ait Güney Doğu Anadolu kültür bölgesinin diğer bölgelerle olan iletişimi devam edecektir. Bu kültür bölgesi, başta Kuzey Irak ve Kuzey Suriye bölgeleri olmak üzere Çukurova’ya kadar olan coğrafyayı kapsayacaktır. Oldukça geniş bir alana yayılmış olan bu kültürlerin ortaya çıkarıldığı bölgelerde ortak özellikler belirgin olarak izlenmektedir. Dönemin ilk başlarında Fırat’ın doğusu ile batısı arasındaki kültürel oluşumların daha belirgin olduğu ancak Kalkolitik Çağ’a doğru bu farkların ortadan kaybolduğu ve bölgenin tümüne damgasını vuracak ortak kültürlerin daha ön plana çıktığını rahatlıkla gözlemleyebiliyoruz²⁴⁷.

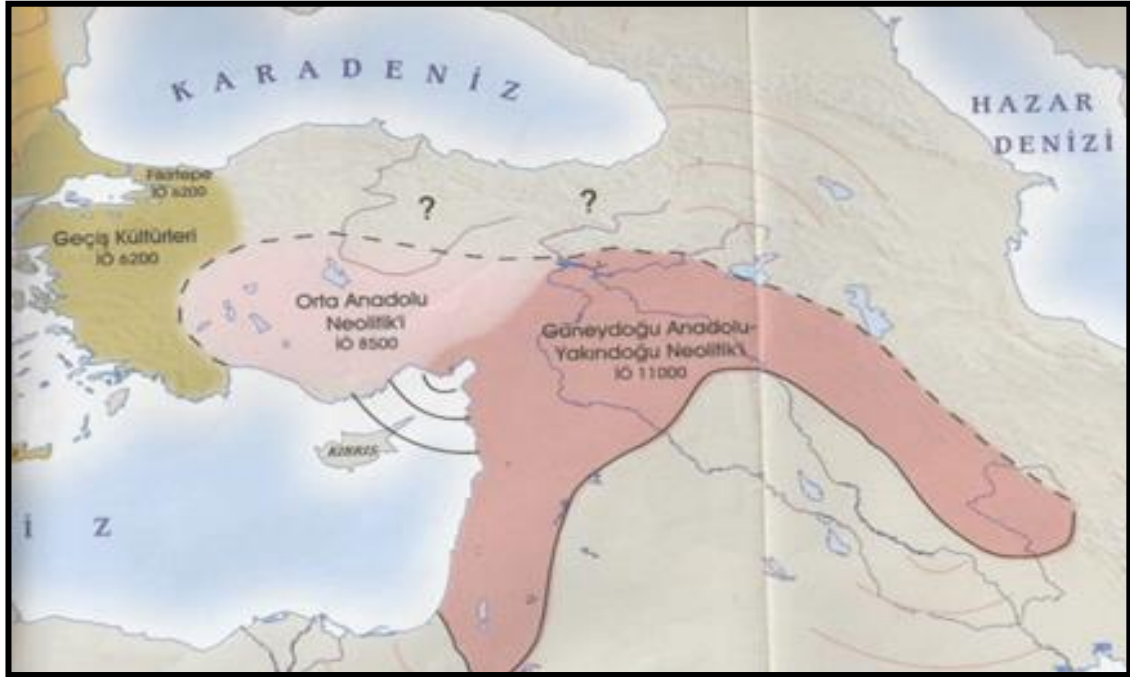
Çanak Çömlekli Neolitik’in kültürel ve ticari ilişkiler sonucunda kuzey bölgelerinde ulaştığı sınır tam olarak bilinmemektedir. Fakat genel kanı Güneydoğu Toros sıradağlarının bir sınır oluşturduğu düşüncesine bağlı olarak bu dağların hemen kuzeyindeki ovalarda, özellikle Elazığ, Malatya Ovalarında yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları sonucunda bu bölgelerin de bu kültürün yayılım alanları içerisine girdiğini düşünüyoruz. Örneğin Elazığ Tepecik Höyük ile Malatya yakınlarındaki İkiz Höyük gibi kazı yerlerinde yapılan çalışmalar sonucunda ele geçen bulgular bu düşüncemizi kanıtlar niteliktedir. Ancak Özdoğan’a göre, Doğu Anadolu’nun yüksek dağlık kesimlerine doğru gidildikçe avcı yaşam tarzı bu dönemde de varlığını sürdürmekteydi²⁴⁸. Bu avcı topluluklarla güneyin tarımcı toplulukları arasındaki ilişkinin türü tam olarak netleştirilmemiştir. Fakat yine de bazı hammadelerin ya da o dönemin endüstrileşme ürünü olarak sayılabilecek dokuma gibi maddenler ve bazı yiyecekler iki farklı kültürel oluşum arasında ticaretin yapıldığını ortaya koymaktadır. Özellikle Van ile Hakkari arasında ve oldukça yüksek bir bölgede bulunan Tirişin

²⁴⁷ Özdoğan, “Neolitik Çağ”, s. 81; ayrıca bkz. P. De Jesus, “Prehistoric Metallurgy Another Look”, *Anatolia XVI*, 1972, s. 130–131; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 26–66.

²⁴⁸ Özdoğan, “Neolitik Çağ”, s. 81; ayrıca bkz. Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 26–66.

mevkiinde bulunan kaya resimleri büyük bir olasılıkla bölgelerarası ilişkileri simgeler²⁴⁹.

Neolitik Çağ, Güneydoğu Anadolu kültür bölgesinin güney sınırını günümüzdeki Türkiye Cumhuriyeti'nin politik sınırının ortalama 100 km kadar güneyinde uzanan doğal bir hat belirler. Bu hattın batı kesiminde Lübnan ve Filistin bölgelerine doğru güneye inildiğinde bünyesinde çok farklı özellikler barındıran kültürlerle karşılaşmaktayız. Bahsettiğimiz kültürlerin doğu kesiminden Mezopotamya'ya doğru inildiğinde oldukça ilginç ve aynı zamanda son derece hareketli olan bir hattın varlığı gözlemlenmektedir. İlk Neolitik kültürlerden itibaren günlük yaşam şartları açısından son derece elverişsiz koşullar gösteren güney bölgesinin çöl ve yarı kurak ortamına bu dönemin tarımsal faaliyetleriyle uğraşan topluluklarının giderek daha çok uyum sağladığı ve bunların 6 binli yıllardan itibaren muhtemelen farklı ihtiyaçların da belirmesi sonucu hızla güneye yayıldığı görülmektedir²⁵⁰.

Resim 12. Neolitik Kültürün Yayılım Alanları (Özdoğan, 2011: 82–83)

²⁴⁹ Özdoğan, “Neolitik Çağ”, s. 81; ayrıca bkz. J. M. Wagstaff, *The Evolution of Middle Eastern Landscapes to AD 1840*, London- Sydney, 1985, s. 88; Mehmet Özdoğan, “Neolitik Yaşam Biçiminin Orta Anadolu’dan Avrupa’ya Aktarımı”, (Ed. N. Başgelen), *1200 Yıl Önce: “Uygarlığın Anadolu’da Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı”*, *Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık*, İstanbul 2007, s. 63-70.

²⁵⁰ Özdoğan, “Neolitik Çağ”, s. 81-83; ayrıca bkz. J. Mellaart, *Çatal Höyük a Neolithic Town in Anatolia*, London 1967, s. 218; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 26–66.

Neolitik Çağ'daki yerleşim merkezlerini incelediğimizde bunların en belirgin özelliklerinden birinin yerleşim yerlerinin etrafında savunma amaçlı herhangi bir sur duvarının bulunmadığını görüyoruz. Fakat evlerin aralarında boşluk bırakılmadan yan yana inşa edilmiş olması dönemin insanları tarafından surun yerini tutacak bir savunma hattı oluşturduğunu göstermektedir. Ancak bu dönem için insanoğlunun şehirleşme tarihinde önemli bir konuma sahip olan Çatalhöyük yerleşiminin önemi üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmamızda fayda bulunmaktadır. Bunun en önemli nedeni ise Çatalhöyük'ün diğer çağdaş Neolitik kültürlerine göre çok daha gelişmiş bir yapıya sahip olmasının yanı sıra bu yerleşim yeri bölgelerarası ticarete de ön plandaydı²⁵¹. Tarım ve hayvancılık alanlarında büyük bir ilerlemenin görüldüğü Çatal Höyük'te geçim kaynakları arasında uzak bölgelerle sürdürülen ticari faaliyetler de bulunmaktaydı²⁵².

Bölgede Karacadağ Dağ ve Hasandağ gibi obsidyen kaynaklarının varlığı ve Çatal Höyük'ün bu kaynaklara yakın olması oldukça önemliydi. Ayrıca diğer yerleşim alanlarına nazaran daha organize bir ticaret sistemine sahip olması nedeniyle Doğu Anadolu, Kıbrıs, Batı Akdeniz, Suriye, Filistin ve Mezopotamya ile gerçekleştirilen obsidyen ticaretinde Çatal Höyük çok daha ön plana çıkmıştır²⁵³. Diğer taraftan Çatal Höyük halkı 100 mil kuzeydoğusunda bulunan Acıgöl'den obsidyen getiriyordu. Kazı faaliyetleri esnasında bulunan aletlerin büyük çoğunluğunun obsidyenden yapılmış olması Çatal Höyük'te obsidyenlerden üretimin yapıldığını ve bunun ticarete yansımalarını ortaya koymaktadır²⁵⁴.

Çatal Höyük halkının yürüttüğü ticari faaliyetler, yerleşme alanının yakınındaki bölgelerin çok uzağındaki yerlere kadar yayılan ve sürekli hareketlilik gösteren bir ticari yapı şeklindeydi. Bu yerleşim alanının içinde üretime dayalı yeni sektörler de bulunmaktaydı. Başka bölgelere Obsidyen pazarlayan bu halk karşılığında farklı hammadeler almaktaydı. Örneğin hançer ve alet yapımında kullanılan kumaş gibi hammadeleri Suriye'den, boncuk yapımında kullanılan deniz kabuğu ise büyük miktarda Akdeniz'den getirtiliyorlardı. Yerleşim merkezinde yapılan arkeolojik kazılar

²⁵¹ James Mellaart, *Çatalhöyük*, Çev. Gökçe Bike Yazıcıoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.176; ayrıca bkz. Rudolf Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, Çev. Beral Marda, TTK Yayınları, Ankara 1975, s. 247.

²⁵² Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 60.

²⁵³ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 60.

²⁵⁴ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 60.

sonucunda ortaya çıkarılan lüks kaplar, boncuk ve takılar, cilalayıcılar, öğütme taşları, ezme taşları, hayvan ve dibek, küçük kült heykelleri yapmak üzere değişik türden taşlar Çiğdem'e göre ticari ilişkiler vasıtasıyla Çatalhöyük'e dışarıdan gelmekteydi²⁵⁵. Fosil kabuklar, doğal bakır, sülyen ve galen ile birlikte aşı boyası ve diğer boyalar ise bu bölgedeki yerel kaynaklardan elde edilmekteydi²⁵⁶.

Mersin Yumuktepe ve Tarsus Gözlükule dönemin diğer önemli yerleşim yerleri arasında yer almaktadır. Konya Ovası ile Kuzey Suriye ve Mezopotamya üçgeni arasında geçiş noktası gibi önemli kavşakta bulunan Mersin-Tarsus bölgesi, bu çağda önemli bir ticari potansiyele sahip yerleşim yerlerinden biriydi. Çiğdem'e göre monokrom kapların yanında boyalı seramikler de Mersin üst Neolitik kültürünün en önemli özellikleri arasında bulunmaktaydı²⁵⁷. Bu bölgeden elde edilen boyalı seramikler, Kuzey Mezopotamya'nın Hassuna kültüründeki boyalı kaplara büyük oranda benzemektedir. Mersin Neolitiğine dair dikkat çekici en önemli özelliklerin başında bu bölgedeki yerleşim yerlerinde özellikle obsidyenden yapılmış aletlerin bol miktarda ortaya çıkarılmasıdır. Sivri uçlu, ince ok uçları, kesici ve delici veya kazıyıcı şekilde değişik aletlerin yapımında kullanılan obsidyenler, büyük bir olaslıkla İç Anadolu'daki Karacadağ Dağ ve Hasan Dağı gibi obsidyen kaynaklarından getirilmekteydi. Getirilen bu obsidyenlere karşı İç Anadolu, Neolitik yerleşmelerine, Mersin türü çanak çömlek gönderiliyordu. Diğer bir geçiş noktası olan Tarsus bölgesi bu çağda, hem Kuzey Suriye-Filistin hem de Konya Ovası obsidyenine dayanan ticari faaliyetlerin içerisinde bulunmaktaydı²⁵⁸.

Netice itibariyle gerek mimari açıdan gerekse ele geçen buluntuları değerlendirdiğimizde Neolitik Çağ'da, Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ilişkilerinin giderek canlandığını bütün yönleriyle görmekteyiz. Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ticari ilişkilerin artmasının en önemli nedeni ise Mezopotamya'da hızla artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için bölgelerarası ticaretin

²⁵⁵ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 60–61.

²⁵⁶ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 60–61.

²⁵⁷ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 61.

²⁵⁸ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 61; ayrıca bkz. J. Mellaart, "Neolithic City in Turkey", *Scientific American* 210/4, 1964, s. 90–98; C. M. Cippola; *Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus*, Çev. M. J. Gezgin, İstanbul 1980, s. 9–11; J. Mellaart, *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*, Çev. B. Altınok, İstanbul 1988, s. 75–76, Jak Yakar, "Transhumance and Questions of Nomadism in Early Anatolia", *X. Türk Tarih Kongresi I*, 1990, s. 34–78.

zorunlu hale gelmesidir. İki bölge arasındaki ticari ilişkilerin en önemli örneklerini Asur Ticaret Kolonileri Çağında görüyoruz.

2.2. KALKOLİTİK ÇAĞ

İlk kalıcı köylerin ortaya çıkışından bir süre sonra tarımsal faaliyetler insanoğlunun yaşantısında çok önemli bir yer tutmaya başlamış ve yerleşik yaşama geçişle birlikte en önemli geçim kaynakları ekip biçme olan tarımcı topluluklar ortaya çıkacaktı. Besin üretimi ve yerleşik yaşamın giderek daha organize bir hale gelmeye başladığı bu dönemde tarımsal aletlerin kullanılmaya başlanmasıyla tarımsal ürünlerden elde edilen verim daha da artacaktır. Bütün bu gelişmeler sonucunda Anadolu dâhil tüm Yakınoğu’da artan nüfusa paralel olarak yerleşme yerlerinin sayısı da artmıştır. Güney Anadolu ve Mezopotamya’da sulu tarım alanında ilk adımlar atılmaya başlanmıştır. Eskinin kimi küçük yerleşim yerleri giderek büyüüp adeta birer kasabaya dönüşmüş; toplumsal yaşamda iş bölümü eskiye oranla çeşitlendiği gibi belli konularda uzmanlaşma da görülmektedir. Yerleşik yaşamda meydana gelen bu gelişmelere paralel olarak, kimi ormanlık ve dağlık alanlar dışında avcılık faaliyetlerinde genel itibariyle azalma görülmektedir²⁵⁹.

Kalkolitik ya da Türkiye’deki yaygın kullanımıyla “Bakır Taş Çağı” adı verilen bu dönem için, Sevin tarafından “İleri Üretici Dönem” ya da “Gelişkin Köy Dönemi” gibi çeşitli ifadeler kullanılmaktadır²⁶⁰. Bu dönemde iklim şartlarının uygun hale gelmesi ve nüfusun artmasıyla birlikte Anadolu’daki yerleşime uygun alanlarda basit köy toplulukları ortaya çıkamaya başlayacaktır. Daha çok 6. bin yılın ilk yarısı ile 6. bin yılın sonları arasına tarihlenen bu çağın en önde gelen özelliği bakırdan yapılan aletlerin zamanla taş aletlerin yerine geçmeye başlaması ile köklerinin Neolitik Çağ’ın erken evrelerine kadar uzandığı düşündüğümüz boya bezemeli çanak çömleklerin ortaya çıkmaya başlamasıdır²⁶¹. Nüfus artışına paralel olarak yerleşim alanlarının sayısında artışın görüldüğü Kalkolitik Çağ’da, Neolitik Çağ’da olduğu gibi Anadolu’da yine farklı coğrafi bölgelerde farklı kültür bölgelerinin varlığı söz konusudur. Batıdan doğuya

²⁵⁹ Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 75.

²⁶⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 78.

²⁶¹ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 78.

doğru bu bölgeler şu şekilde sıralanabilir: Trakya ve Kuzeybatı Anadolu, Göller bölgesi, Konya Ovası, Çukurova, Doğu ve Güneydoğu Anadolu²⁶².

Kalkolitik Çağ'la birlikte kentleşme sürecine giren yeni toplulukların dönemin şartlarının gereği olarak geliştirdikleri ekonomik düzenin sonucuna bağlı olarak ve aynı zamanda daha çok ticari ilişkilere dayanan “ekonomi çıkar bölgesi oluşturmak” ilk kez bu dönemde gerçekleşmiştir. Neolitik Çağ'ın en belirgin özelliklerinden olan tarım ve hayvancılığa dayalı besin üretimi ve yerleşik köy yaşantısı gibi faaliyetler, Anadolu'da Kalkolitik Çağ'a ait birçok yerleşim alanında bu özelliklerini koruyarak uzun bir süre devam ettirecektir. Ancak Özdoğan'a göre, Neolitik Çağ'ın getirdiği ve daha çok tarıma dayanan ekonomik hareketlilik zamanla etkisini yitirerek zengin kültürler, basit köy topluluklarına dönüşür²⁶³. Fakat bütün bunlara karşılık coğrafi özellikleri nedeniyle bazı bölgelerdeki köy yaşantısı çağ'ın yaşam tarzında meydana gelen gelişmelere bağlı olarak yeni bir dönüşüm geçirecek ve daha sonraki dönemlerde görülecek olan Kent-Devlet-İmparatorluk eksenli ekonomik sisteminin temeli atılmıştır. Yaşanan bütün bu gelişmelere bağlı olarak Kalkolitik Çağ'da, bölgelerin yerel özelliklerine göre çok farklı sosyo-ekonomik düzeyi yansıtan kültürler mozağı ortaya çıkmıştır. Ayrıca insanoğlunun yaşam tarzında meydana gelen değişmelere bağlı olarak kentleşmeye dayalı ekonominin temelleri de bu dönemde atılmıştır. Kısacası bizler bu dönemi, tarımsal faaliyetleri sürdüren köylerin kentleşme sürecine geçişi olarak tanımlayabiliriz²⁶⁴. Bu gelişmeler sonucunda Anadolu'da söz konusu dönemde yerleşim yerlerinin sayısının oldukça yüksek bir rakama ulaştığı görülür. Önemli merkezler arasında Alishar, Domuztepe, Yumuktepe, Arslantepe, Değirmentepe ve Girikihacıyan'ın ismini sayabiliriz²⁶⁵.

Kalkolitik Çağ'ı en genel anlamıyla kent ve devlet ekonomisinin temellenmeye başladığı, yönetici sınıfın ve organize ticaretin ortaya çıktığı dönem şeklinde tanımlamak sanırım en doğrusu olacaktır. Ayrıca günümüz uygarlık sisteminin belki de temelini oluşturan ticari faaliyetler artık somutlaşmaya başlamıştır. Kalkolitik Çağ bu anlamı ile toplumların kentleşme sürecini içerir ve yaklaşık olarak 5500–3100

²⁶² Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 79.

²⁶³ Özdoğan, “Neolitik Çağ”, s. 102; ayrıca bkz. Yakar, *Prehistoric Anatolia The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*, s. 200–210.

²⁶⁴ Özdoğan, “Neolitik Çağ”, s. 102; ayrıca bkz. Yakar, *Prehistoric Anatolia The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*, s. 200–210.

²⁶⁵ Altun, *Yukarı Mezopotamya'da –Başlangıcından 3. Binyıla Kadarki Süreçte Ortaya Çıkan- Devletin Temelleri ve İnşası*, s. 110; ayrıca bkz. Yakar, “Transhumance and Questions of Nomadism in Early Anatolia”, s. 34–78.

dönemlerine tarihlenir²⁶⁶. Bu dönemin dikkat çekici bir başka özelliği ise, daha önce de ifade ettiğimiz gibi taş aletlerin yaygın bir şekilde kullanılmasının yanında madenlerin de kullanılmaya başlanmasıdır. Bu dönemde, yaygın olmamakla birlikte en çok kullanılan maden bakır olarak dikkat çekmektedir²⁶⁷.

Anadolu'da Kalkolitik Çağ'a ait yaşamsal faaliyetler arasında ticaretin, hayvancılık ve tarıma oranla daha büyük bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Neolitik Çağ'da olduğu gibi bu dönemde de Kuzey Suriye ve Mezopotamya ile obsidyen ve çanak çömlek ticareti artarak devam etmektedir. Madenin insanoğlu tarafından günlük aletlerde kullanılmaya başlanmasıyla birlikte hem kullanılan alet çeşidi artacaktır hem de bu dönemde başta bakır olmak üzere maden ticareti de yaygınlaşacaktır²⁶⁸. Çiğdem'e göre Kalkolitik Çağ'da Anadolu'da başlatılan ticari faaliyetlerin boyutu güney bölgeleri ve Mezopotamya ile sınırlı kalmayıp batıya doğru özellikle Balkanları da içine alacak şekilde büyük bir alana yayılmıştır²⁶⁹. Bölgelerarası ticarete yaşanan bu dinamizm Anadolu'daki iç ticareti de etkilemiş, yerleşmeler arasında değişik maddelerin ve obsidyenin ticareti yapılmıştır. Örneğin bu dönem ait Bingöl obsidyenleri güneydeki yerleşim yerlerine pazarlanmıştır. Böylece Kalkolitik Çağ'da Yakındoğu'da ticaret daha organize bir hal almaya başlayacaktır²⁷⁰.

Kalkolitik Çağ'a ait Mersin Höyükte yapılan kazılarda bir taraftan Kuzey Suriye'nin Amuk A-B kültürü ile diğer taraftan Kuzey Mezopotamya'nın Hassuna ve Halaf kültürü ile ortak özelliklere rastlanılmaktadır. Bu olgu Çukurova bölgesinde yaşayan halkların Kuzey Suriye ve Mezopotamya Bölgeleriyle bu dönemde ekonomik ilişkilerinin olduğu sonucunu ortaya koymaktadır²⁷¹. Kuzey Suriye ve Mezopotamya'dan gelen çanak-çömleğe karşı Anadolu'daki kaynaklardan, Mersinde bulunan yerleşim yerleri vasıtasıyla bu bölgelere maden ve obsidyen gönderiliyordu. Düşüncemize göre Mersin bu dönem için Kuzey Suriye ve Mezopotamya arasında geçiş

²⁶⁶ Mehmet Altun, *Yukarı Mezopotamya'da –Başlangıcından 3. Binyıla Kadarki Süreçte Ortaya Çıkan-Devletin Temelleri ve İnşası*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 109.

²⁶⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Çizgi Kitapevi, Konya, 2002, s.10; ayrıca bkz. Yakar, “Transhumance and Questions of Nomadism in Early Anatolia”, s. 34–78.

²⁶⁸ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 93-94.

²⁶⁹ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 94.

²⁷⁰ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 94.

²⁷¹ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 94.

noktası konumuna sahip önemli bir yerleşim alanı durumundaydı²⁷². Ayrıca Hacılar V-I, Mersin XXIV-XXII ile aynı paralelde olup erken kalkolitik kültürüne dair önemli öğeler içermektedir. Bu dönemde her iki yerleşme yeri de Samarra ve Hassuna kültürlerine ait verilerle ön plana çıkmaktadırlar. Bu özellik Orta Anadolu ile Mersin ve Kuzey Mezopotamya arasındaki ticari ve kültürel ilişkilerin de en önemli kanıtıdır. Hacılar'da Hasan Dağı etrafında bulunan obsidyenden yapılmış bıçaklar, baltalar, keskinler, ağırlıklar, havanlar ve el değirmenleri ele geçirilmiştir. Bunlar Anadolu'nun kendi iç bölgeleri arasındaki ticaretin devam ettiğini göstermesi açısından önemli buluntulardır²⁷³.

Genel anlamıyla Kalkolitik Çağ'ı alet yapma ve kullanma becerilerine göre ilk, orta ve son Kalkolitik Çağ olmak üzere olarak üç aşamada ele alabiliriz. Dönemlere göre ayrılmalar daha çok Anadolu için yapılmaktadır. Bahsettiğimiz bu dönemlerin Mezopotamya kronolojisindeki karşılığı ise Halaf, Ubeyd ve Uruk Dönemleri olarak bilinir. Halaf kültürünün yayılım alanı daha çok Yukarı Mezopotamya olurken; Ubeyd ve Uruk kültürleri ise daha çok Aşağı Mezopotamya'da yayılım alanı bulmuştur. Bu çağda ortaya çıkan yeni yaşamsal düzenin ve beklide devletleşme otoritesinin en belirgin özelliği olarak kullanılan mühürleri gösterebiliriz. Mülkiyetin gelişmesi ve organize ticarete kayıt tutmanın gerekliliği Ubeyd öncesi, Halaf Dönemi'nden itibaren mühür sanatının hızla gelişmesinin en önemli nedenlerinden biri olur. Bu mühürlerin kullanımı Ubeyd Dönemi'nde ticari faaliyetlerde görülen artışa bağlı olarak yaygın bir şekilde devam eder²⁷⁴. Kalkolitik Çağ'da kullanılan bu mühürler bölgeler arası ilişkilerin varlığının ortaya konulması için önemli kanıt olarak kabul edilebilir.

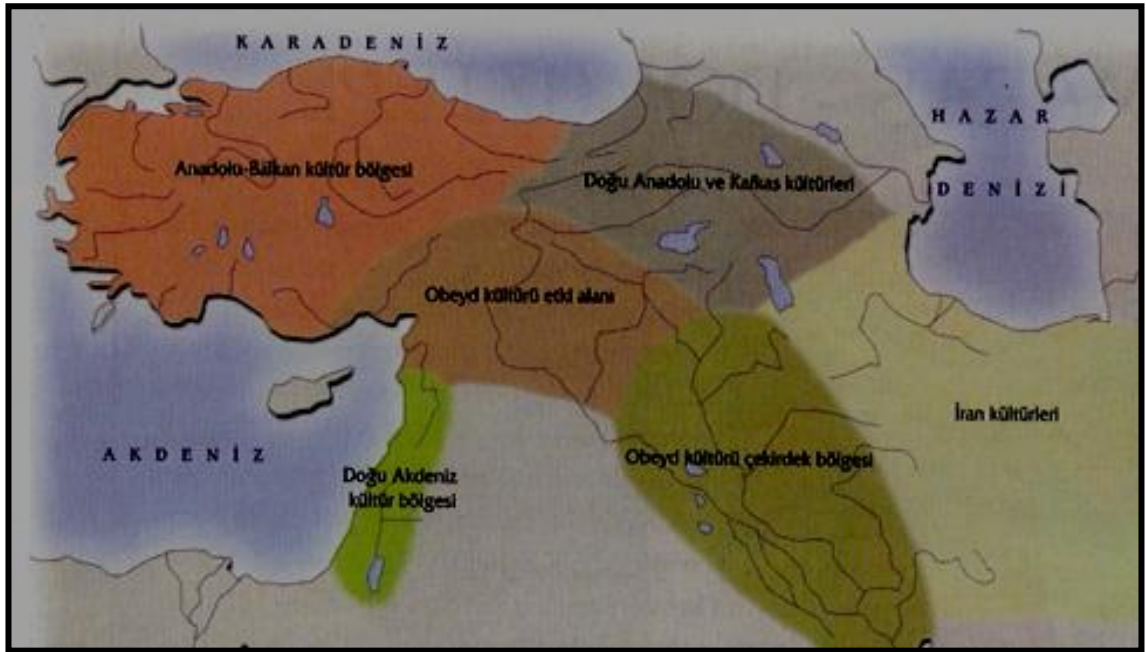
Resim 13. Kalkolitik Çağ'da Yaygın Olarak Kullanılan Mühür Çeşitleri (Esin, 2003:

²⁷² Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 95.

²⁷³ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 96-97.

²⁷⁴ Altun, *Yukarı Mezopotamya'da -Başlangıcından 3. Binyıla Kadarki Süreçte Ortaya Çıkan- Devletin Temelleri ve İnşası*, s. 110.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi kentleşmenin yaşandığı Kalkolitik Çağ'ı, başta Childe olmak üzere bazı araştırmacılar bu döneme ait ikinci büyük kırılmayı, toplumlar açısından organize ticaret ve onun korunumunu sağlayabilecek en önemli kanıtlardan biri olarak sahip olduğu mühür ve geliştirdiği mühürcülük sanatını göstermektedirler. Kentleşme sürecini yaşayan toplumların dikkat çekici bir başka özelliği, anıtsal kamu yapılarına sahip olmalarıdır. Bunlar topluma ait olan fazla ürünün kentlerde toplanmasının ve aynı zamanda yerel politik güçlerin oluştuğunun göstergesidir²⁷⁵.

Resim 14. Anadolu ve Mezopotamya'daki Orta Kalkolitik Çağ Kültür Bölgelerinin Yayılım Alanları (Özdoğan,2011: 106)

Dönemin sonlarına doğru başta Arslantepe olmak üzere Anadolu'da yerel politik güçler oluşmaya başladı. Malatya-Arslantepe yerleşiminin en önemli yönü dönemin özelliklerini yansıtan önemli politik güçlerden biri olmasıdır. Arslantepe'nin belirgin bir şekilde öne çıkmasının arka planında Neolitik kültürlerinin hazırladığı bilgi birikiminin ve bu kültüre ait yaşam biçiminin giderek bir üst kültüre evrimle yeteneğinde yatmaktadır. Ayrıca Anadolu'daki diğer yerel güçlerin Kalkolitik Çağ'la birlikte daha

²⁷⁵ Altun, *Yukarı Mezopotamya'da –Başlangıcından 3. Binyıla Kadarki Süreçte Ortaya Çıkan- Devletin Temelleri ve İnşası*, s. 110; ayrıca bkz. Gordon Child, *Doğunun Prehistoryası*, (Çev. Şevket Aziz Kansu), TTK Yayınları, İstanbul 1984, s. 43; Özdoğan, "Neolitik Çağ", s. 105.

örgütlü bir yapı kazanmaya başlamaları sonucunda başta Mezopotamya olmak üzere güney kültürleriyle ticari münasebetlerin artarak devam ettiği görülür²⁷⁶.

2.2.1. Halaf Dönemi (5600–5000)

Yaklaşık olarak M.Ö. 5600’lü yıllara doğru Kuzey Mezopotamya’da ortaya çıkıp M.Ö. 5000’li yıllara kadar varlığını sürdüren Halaf Kültürü, Sevin’e göre Yakındoğu’nun en gelişmiş boya bezemeli çömlekçilik geleneğine sahip kültürlerinden biridir²⁷⁷. Halaf kültürü adını Türkiye-Suriye sınırındaki Re’sül Ayn kasabası yakınında, ilk kez görüldüğü Halaf Höyüğü’nden (Tell Hallaf) alır. Bu kültürün ana vatanı olarak batıda, Fırat’ın kollarından Belih ve Habur vadileri ile doğuda Musul’un kuzeyindeki Dicle Havzası arasında kalan bölge olarak görülmektedir. Bununla birlikte bu kültüre ait boya bezemeli çömlekçilik geleneği dönemin çeşitli ticari ve kültürel ilişkileri sonucunda doğuda Zağros Dağlarının eteklerinden, batıda Fırat Irmağı ve hatta Çukurova’ya, kuzeydoğuda Malatya-Elazığ ve Kuzeybatıda da Van Gölü’nün doğu kıyılarına kadar olan bölgelere yayılmıştır²⁷⁸.

Resim 15. Halaf Kültürü Yayılım Alanları (Sevin 2003: 83)

²⁷⁶ Altun, *Yukarı Mezopotamya’da –Başlangıcından 3. Binyıla Kadarki Süreçte Ortaya Çıkan- Devletin Temelleri ve İnşası*, s. 114; ayrıca bkz. Aleaddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Bilim Sanat Yayınları, İstanbul 1991, s. 175–183.

²⁷⁷ Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 83.

²⁷⁸ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, s. 83; ayrıca bkz. Mehmet Özdoğan, “Pendik, A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region”, Ed. R. Mibdehmer, H. Hauptmann), *Beitrag zur Alttertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bitel*, Mainz, 1983, s. 395–405; French, “Excavations at Can Hasan First Preliminary Report 1961”, s. 27-35.

Kalkolitik Çağ'ın başlangıç aşamasını Halaf kültürü temsil etmektedir²⁷⁹. Halaf kültürü bünyesinde yeni ve kendine özgü farklı özellikler barındırmaktadır ve bu kültürün özgünlüğü özellikle mimari alanda ön plana çıkmaktadır. Adeta bu kültürün markası olarak kabul edilebilecek “tholos” adı verilen konut tipleri bu dönem için dikkat çekicidir. Daha önceki dönemlerde inşa edilen taş temel üzerine yükselen kerpiç duvar tekniği varlığını sürdürmekle birlikte, inşa edilen üstü kapalı mekânların boyutlarında küçülmeler görülmektedir. Tholos, çapı ortalama 3 ile 7 m arasında değişen, yuvarlak planlı bir oda ile bu odaya ek olarak yapılmış dikdörtgen bir mekândan oluşan, küçük bir ailenin günlük ihtiyaçlarını rahatlıkla karşılayabileceği büyüklükte bir konut tipinin adıdır²⁸⁰.

Tholos tipi evlerin çatılarının günümüz Harran evlerine benzeyen yuvarlak veya sivri kubbe biçiminde kapatıldığı düşünülmektedir. Bu tarz yuvarlak ve sivri kubbe damların tercih edilmesinin nedeni büyük olasılıkla Mezopotamya ve Kuzey Suriye gibi bölgelerde düz dam yapmak için gerekli olan ahşap ürünlerin bulunmasındaki zorluktan kaynaklanmaktaydı. Bu tarz evlerin yapıldığı bölgeleri incelediğimizde buralarda kerestenin az olması bu görüşümüzü desteklemektedir. Bu dönemin moda olan boya bezemeli çanak çömleği, muhtemelen ticari ve kültürel ilişkiler vasıtasıyla mimari etkilerin ulaşamadığı Anadolu'nun çeşitli bölgeleri gibi uzak coğrafyalara kadar yayılmıştır. Halaf boyalı çanak çömleklerde bezeme olarak kapların dış yüzüne, gövde çevresine geniş bir bant yapılmış, ya da bezemeler alttan ve üstten dar boya bantla sınırlandırılmıştır. Bezemeler arasında kuş, yılan, boğa başı, geyik, eşek, dalgalı çizgiler, içi dolu kareler, üçgenler ve dama tahtası biçiminde olanlar yaygındır²⁸¹.

Bu kültürün yayılım alanı, Zağros Dağları ile Akdeniz arasındaki Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'yu kapsar. Halaf kültürünün bu kadar geniş alanlara yayılmasında bu dönemde bölgeler arası ticaretin önemli bir katkısı olmuştur. Arkeolojik kazılarda elde edilen bulguların değerlendirmesi sonucu bu döneme ilişkin

²⁷⁹ Mehmet Özdoğan, “Kalkolitik Çağ, Köyden Kente”, *Arkeo Atlas Özel Sayısı*, I. Cilt, İstanbul 2011, s. 105; ayrıca bkz. D. H. French, “Excavations at Can Hasan First Preliminary Report 1961”, *AS 13*, 1963, s. 29–42, Mellaart, “Western Anatolia, Beycesultan and Hittites”, s. 493–526.

²⁸⁰ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 43–44; ayrıca bkz. Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, s. 5–8.

²⁸¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 44; ayrıca bkz. D. H. French, “Prehistoric Sites in Northwest Anatolia I: The İznik Area”, *AS 17*, 1967, s. 56–57; J. Yakar, “The Later Prehistory of Anatolia the Late Chalcolithic and Early Bronze Age”, *BAR 268*, 1985, s. 133–155; Wells, Postgate, *The Outline of History*, s. 80–88; R. M. Adams, “Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran”, *Science 136*, 1964, s. 114; ayrıca bkz. Yakar, “The Later Prehistory of Anatolia the Late Chalcolithic and Early Bronze Age”, s. 133–155.

merkezler arasında Yarım Tepe, Arpaçiyi, Tel Halaf, Tel Brak, Çagar Bazar, Griki Hacıyan, Samsat, Kahramanmaraş'taki Domuztepe ve Şanlıurfa-Kazane sayılmaktadır. Dönemin moda olan çanak çömleği, kültürel ve ticari ilişkiler sonucu Toroslarn kuzeyinde, Elazığ, Malatya ve Van bölgelerine kadar yayılmıştı. Bu kültürün etkilerinin doğuda Zağrosları aşip İran'a, batı da Mersin-Yumuktepe'ye kadar ulaşması bölgeler arası ilişkilerin vardığı aşamayı da ortaya koymaktadır. Halaf kültürünün yayıldığı tüm bu alanların ortak özelliği ise genel olarak kuru tarım yapılabilecek coğrafi bir yapıya sahip olmalarıdır. Ayrıca ifade ettiğimiz bu bölgelerin bir başka özelliği ise temel ihtiyaçların tarım ve hayvancılık ile karşılanmasıdır²⁸².

Halaf kültürü, kendi içindeki gelişim evrelerine bağlı olarak İlk, Orta ve Son Halaf olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır. Halaf'ın ilk dönemi Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin sonundan itibaren görülmeye başlanan boya bezemeli çanak çömleğin daha gelişkin türleriyle ön plana çıkmaktadır. Ancak bu döneme ait boyalı çanak çömlekler arasında görülen yerel farklılıklar coğrafi şartlar başta olmak üzere çeşitli sebeplerden dolayı oldukça belirgindir. Orta Halaf Dönemi'nde ise işler tersine dönmekte bölgenin tümünde artık bir kültürel bütünlük sağlandığı gibi dönemin kap kaçağı arasında ise önemli benzerlikler görülmektedir. Bölgenin genelinde görülen bu kültürel bütünlük devletleşme gibi siyasi oluşumlardan ziyade daha çok ticari ve ekomik temele dayanır. Oldukça kısa süren ve bu kültürün zirve noktasını temsil eden Son Halaf Dönemi, aynı zamanda giderek Güney Mezopotamya etkilerinin bölgeye girmeye başlamasından dolayı bu süreç genelde Halaf-Obeyd Geçiş Dönemi olarak da tanımlanmaktadır²⁸³.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Kalkolitik Çağ, genel bir ifadeyle kent ve devlet ekonomisinin temellerinin atıldığı, yönetici sınıfının yanında organize ticaretin gelişmesi sonucu güçler arasında mücadelenin de başladığı dönemdir. Bazı araştırmacılar tarafından “organize kavga” olarak da adlandırılan bu mücadeleler daha

²⁸² Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 45; ayrıca bkz. H. Hauptman; “Historische Geographic und Ergebnisse der Granbung 1968/1969”, *İstanbul Mitteilungen 19-20*, İstanbul 1969-1970, s. 17-25.

²⁸³ Özdoğan, “Kalkolitik Çağ, Köyden Kente”, s. 105; ayrıca bkz. J. M. May, *The Ecology of Malnutrition in the Far and Near East*, New York, 1961, 340-348; Firuzan Kınal, “Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler”, *Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974, s. 400-403; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 70-86; Yakar, “Transhumance and Questions of Nomadism in Early Anatolia”, s. 34-78; Mellaart, *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*, s. 75-76.

sonraki dönemlerde çok daha şiddetlenecektir²⁸⁴. Ayrıca bu dönemin başlarında, Halaf kültür evresinde daha sonraki gelişmelerin önemli ipuçlarını görebiliriz²⁸⁵.

Neolitik Çağ'dan itibaren gördüğümüz sürtme taştan yapılan takı işçiliğinin Halaf kültürü ile birlikte hızlı bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Çeşitli takı ve süs eşyalarının yanı sıra Halaf kültürüyle birlikte mühürcülük zanaatı da ortaya çıkar. Bu dönemle birlikte kullanılmaya başlanan mühürler, Neolitik Çağ içindeki basarak bezeme amaçlı kullanılan basmakalıpları, pintaderalardan çok farklıdır. Halaf kültüründe mühürlerin kullanılmaya başlanması Kalkolitik Çağ'da "ortak mülkiyet" kavramının çok daha fazla belirginleşmeye başladığını göstermektedir. Ancak bu dönemde mühürlerin kullanımı modern dünyadaki kullanımlarından çok daha farklıydı. Bunlar, yazılı bir belgenin altına imza olmaktan çok bir deponun kapısına ya da bir yere yollanan kabın ağzına yerleştirilen kil topanın üzerine basılarak kullanılmaktaydı. Bu şekilde hırsızlık olaylarının önüne geçilmeye çalışılmıştır²⁸⁶.

Halaf kültürü halkları iyi düzenlenmiş bir ticari sisteme sahip olduklarından geniş bir coğrafi alan üzerinde ticaret yapabilecek imkâna sahiptiler. Sevin'e göre, Doğu Anadolu'da Van Gölü'nün doğu kıyısı üzerinde, bir ticaret ve kültür kolonisi olarak nitelenen Tilkitepe büyük bir olasılıkla Mezopotamya'ya yapılan obsidyen ticareti açısından Nemrut ve Süphan gibi kaynaklara yakınlığı nedeniyle oldukça önemli bir konuma sahipti²⁸⁷. Bugün Van kent merkezinde, havaalanı sahası içinde kalmış olan Tilkitepe yerleşiminde 1937 yılında Edward B. Reilly, 1939'da da Kirsopp ve Silva Lake gibi araştırmacılar tarafından çeşitli kazılar yapılmıştır. 4 tabakası bulunan höyüğün en alttaki III. tabakasında ele geçirilen çanak çömlekler tümüyle halaf kültürünün özelliklerini taşır. Halaf kültürüne ait ürünlerin Van bölgesine kadar geniş

²⁸⁴ Özdoğan, "Kalkolitik Çağ, Köyden Kente", s. 105.

²⁸⁵ Özdoğan, "Kalkolitik Çağ, Köyden Kente", s. 105; ayrıca bkz. J. Mellaart, *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*, Çev. B. Altınok, İstanbul 1988, s. 102; J. Mellaart, "Archaeological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginning of the Middle Bronze Age", *Studi Eblatti* 5, 1982, s. 34-50.

²⁸⁶ Özdoğan, "Kalkolitik Çağ, Köyden Kente", s. 106; ayrıca bkz. Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 75-90; s. 45-50; M. J. Melink, "Anatolia and Foreign Relations of Tarsus in the EBA", *Anatolian and the Near East*, 1989, s. 56-60; Mellaart, *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*, s. 75-76; May, *The Ecology of Malnutrition in the Far and Near East*, New York, 1961, 340-348; Özdoğan, "Redefining the neolithic of Anatolia, The Dawn of Farming in the Near East", s. 56-60; Yakar, "Transhumance and Questions of Nomadism in Early Anatolia", s. 34-78; Mellaart, "Archaeological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginning of the Middle Bronze Age", s. 34-50.

²⁸⁷ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, s. 85; ayrıca bkz. Mahmut Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartuların Yıkılışına kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984, s. 23-97.

bir alana yayılmasında muhtemelen ticari ilişkilerin çok önemli rolü olmuştur. Bünyesinde küçük bir yerleşimi barındıran ve Mezopotamya ile sürdürülen ticari ilişkilerde oldukça önemli bir konuma sahip olan Tilkitepe, Halaf kültürünün kuzey doğu sınır noktasında yer almaktadır²⁸⁸.

Halaf kültürünün yayılım alanlarının, Doğu Anadolu'nun kuzeyindeki Tilkitepe'den başlayarak, Van Gölü'nün batısında bulunan Muş Ovası'ndan, Elazığ'ın Kovancılar İlçesi yakınındaki Çınaz Höyük ve en son Altınova'daki Korucutepe, Çayboyu ve Tülintepe'ye doğru uzanan hat üzerinde olduğu görülmektedir. Tülintepe'de yapılan kazılar sonucunda ele geçirilen pişmiş topraktan kadın idolleri, Halaf'ın yayılım alanlarında ev kültürünün varlığına işaret ediliyor olmalıdır. Çanak ve çömlekler açısından Orta ve Geç Halaf evreleriyle ilişki içinde olan Tülintepe'de parlak boya bezemeli Halaf türlerinin yanında Ubeyd türü boya bezekli kaplar da ele geçirilmiştir. Bu durum aynı zamanda Tülintepe'nin, Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya kökenli kültürlerle yoğun ilişkiler içerisinde olduğunu kanıtlamaktadır. Güneydoğu Anadolu'da Halaf kültürünün yayıldığı en önemli yerleşme yerleri arasında İslâhiye ovasındaki Sakçağözü, Adıyaman yakınlarındaki Kargamış ve Harran Ovası höyüklerinin adları sayılabilir²⁸⁹.

Halaf Dönemi'ne ait en önemli yenilik, yüksek kalitedeki boyalı çanak çömlek üretimindeki sıra dışı gelişmedir. Halaf kültürünü oluşturan halkların bulunduğu coğrafyaların tamamında ve hatta bu bölgeleri de aşarak Kilikya ile sınırdaş yörelerde yaygın olarak bulunan bu zanaat, alanında bir uzman sınıfının çalışması sonucu olduğunu düşünmemize neden olmaktadır. Ayrıca dönemin boyalı seramiğine Lübnan kıyılarında da rastlanmıştır; ancak bu seramiklerin ticari ilişkiler sonucu buraya başka yerlerden getirildiği düşünülse de, bu bölgelerde yapılan yerel taklitlerinin ortaya çıkarılmış olması beraberinde soru işaretlerini de getirmektedir. Frangipane'ye göre bu seramiğin üretimi, alanında iyi bir uzmanlaşmanın varlığını da ortaya koymaktadır çünkü yapılan bu seramikler genellikle yararsız maddelerinden arındırılmış, ince bir ürün alınmasına olanak veren, fakat bu işe uygun fırınlarda ve iyi bir denetim altında

²⁸⁸ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, s. 85; ayrıca bkz. Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 74-110, C. A. Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *AS VIII*, 1958, s. 165.

²⁸⁹ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, s. 85; ayrıca bkz. Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", s. 165.

pişirilmesini gerektiren ince mineral parçalar içeren bir karışımla yapılmıştır²⁹⁰. Fırınlara varlığı ve bunların ufak ölçülerde olması çanak çömlek üretimi etkinliğinin daha çok aile üyeleri arasında uzmanlaşmaya gidilmesi sonucunda gerleştiğini göstermektedir²⁹¹.

Halaf kültürüne ait seramikler yukarıda da belirttiğimiz gibi muhtemelen alanında uzman olan bir grup tarafından yapılmış ve bu ürünler ticari ilişkiler sonucunda Anadolu'nun çeşitli bölgelerine kadar yayılmıştır. Halaf seramiklerinin yapımını ve dağılımını göz önünde bulunduran birçok araştırmacı, Halaf kültürü halklarını ticarete sivrilen toplumlar olarak görmüş ve bu görüşe dayanarak söz konusu yoğun ticari ilişkilerin merkezi bir bölgeden denetlenmesi sonucu birtakım yeni biçimlerin ilk kez ortaya çıktığını varsaymıştır. Buna bir de, seramiklerin estetik açıdan yüksek boyalı olmasının yanında güzel bir görünüme sahip olması ve bu ürünlerin halk içinde yüksek bir toplumsal konuma gelmiş ya da idareci sınıfa mensup birtakım kişiler amaçlanarak yapıldığı, bundan ötürü bu maddenin ticaretinin “seçkin”ler arasında yürütüldüğü şeklinde düşünmemize neden olmaktadır²⁹². Fakat her sitin kendi içindeki boyalı seramik üretiminin bile başka hiçbir ürününkiyle karşılaştırılmayacak kadar zengin olduğunu öne süren Frangipane ise söz konusu ürünün yalnızca seçkinleri hedefleyen bir mal olduğu yolundaki tezi doğru bulmuyor²⁹³.

Halaf kültürünün yayıldığı alanlarda seramik üretimini yapan uzmanların ürünlerini kendi yerleşim alanlarının dışındaki bölgelere küçük miktarlarda bile olsa, “ihraç” etikleri düşünülmektedir²⁹⁴. Ancak yaptığı gözlemlerden yola çıkan Frangipane, Halaf boyalı seramiğinin her şeyden önce ve ait olduğu toplumsal birliklerin temsilcisi olan simgesel bir öge olarak düşün, eğlence ve tören gibi çeşitli etkinliklere bağlı bir

²⁹⁰ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 99.

²⁹¹ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 99; ayrıca bkz. T. N. Chubınışvılı, “The Interconnections between the Caucasian (Kura Araxes) and The Near East Cultures in The Millenium B. C.”, *AS VIII*, 1958, s. 34-78; Yakar, *Prehistoric Anatolia The Neolithic Transformation and The Early Chalcolitic Period*, s. 200-210; H. R. Cohen, “The Palaeocology of South Central Anatolia at The End of The Pleistocene and Begining of The Holone”, *AS 20*, 1970, s. 23-67; T. N. Chubınışvılı, “The Interconnections between the Caucasian (Kura Araxes) and The Near East Cultures in The Millenium B. C.”, *AS VIII*, 1958, s. 34-78; Yakar, *Prehistoric Anatolia The Neolithic Transformation and The Early Chalcolitic Period*, s. 200-210; H. R. Cohen, “The Palaeocology of South Central Anatolia at The End of The Pleistocene and Begining of The Holone”, *AS 20*, 1970, s. 23-67.

²⁹² Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 102-143.

²⁹³ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 102-143; ayrıca bkz. Yakar, “Transhumance and Questions of Nomadism in Early Anatolia”, s. 34-78.

²⁹⁴ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 103.

armağan niteliğiyle dolaştığını ifade etmektedir²⁹⁵. Kanımızca oldukça geniş alanlara yayılmış Halaf seramiğinin ticari ilişkiler olmadan bu kadar geniş bölgelere yayılması mümkün görünmemektedir. Ayrıca bu dönem en çok dolaşan seramiğin büyük merkezlerde üretilen ürün olması, bu yerleşim yerlerinde sadece seramik üreticisinin değil, genellikle nüfusun çokluğu ve yolculuk yapanların oranının yüksek olmasıyla bağlantılı olarak görülebilir.

Seramiğin ilk olarak kullanılıp yaygınlaşmasından sonra dış görünüş bakımından daha ince bir yapıya sahip olmakla beraber, küçük miktarlarda olsa bile ticari ilişkiler sonucunda, geniş bir coğrafi bölgede dolaştığına şahit olmaktayız. Örneğin, Cezire'nin ve Güneydoğu Anadolu'nun çeşitli yerleşim alanlarında Orta Mezopotamya'daki Samarra seramiğine rastlarız ya da daha Halaf öncesi evrelerde cilalanmış koyu renk batı seramiklerinin Habur'a ve Musul yöresine kadar gittiğini görürüz. Fakat bu olgu Mezopotamya'nın çeşitli bölgelerinde üretilen boyalı seramik örneklerinin kendi sınırlarını aşıp çok uzak yerlere ulaşmasıyla VI. binyılda yaşanan gelişmelerin en belirgin niteliğini alır²⁹⁶.

Halaf kültürüne mensup halkların, kendi bölgelerinde ürettikleri çanak çömlekler zamanla Akdeniz kıyılarına ve dönemin sonlarına doğru, Orta Mezopotamya bölgesine varıp güney bölgelerinin üretimi olan seramik türleriyle karışmıştır. Örneğin Samarra kültürüne ait olan seramiklere Antik Çağ'da Halaf'ta rastlayabiliyoruz. Bu durum Mezopotamya'nın kendi iç bölgeleri arasındaki iletişimin hemen hemen her dönem için var olduğunu göstermektedir. Ayrıca Cezire'deki Samarra seramikleri ya da Akdeniz kıyısındaki Halaf seramikleri gibi bazı örnekler daha çok bahsettiğimiz bu bölgelerde bulunan uzmanlar tarafından yapılmış yerel taklitlerdir. Bu tip uzak bölgeler arasında dolaşıma konu olan ürünler de daha çok ağzı açık sofrta tabak ve çanağıdır. Bunların Halaf toplulukları arasındaki geniş çapta ve yoğun seramik alışverişine konu olanlarla aynı özellikleri taşıdıkları söylenebilir. Bütün bunlardan yola çıkan Frangipane'ye göre, malların dolaşımında, bir ticaret etkinliğinin bulunması zayıf olasılık olarak

²⁹⁵ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 103; ayrıca bkz. T. E., Davidson, H. McKerral, "The neutron activation analysis of Halaf and Ubaid pottery from Tell Arpachiyah and Tepe Gawra", *Iraq*, 42/2, s. 155; P.A. Akkermans, Villages in the steppe, *Ann Arbor*, 1993, s. 284.

²⁹⁶ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 103-104; ayrıca bkz. Mahmut Pehlivan, "Karaz Kültürü ve Hurriler", *100 Yıl Üniv. Fen Edeb. Fak. SBD 1/1*, 1990, s. 167-171; Davidson, McKerral, The neutron activation analysis of Halaf and Ubaid pottery from Tell Arpachiyah and Tepe Gawra, s. 155; Cohen, "The Palaeocology of South Central Anatolia at The End of The Pleistocene and Beginning of The Holone", s. 23-67; Akkermans, "Villages in the steppe", *Ann Arbor*, 1993, s. 284-285; Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, s. 15-112; Özdoğan, "Kalkolitik Çağ, Köyden Kente", s. 105.

görülmektedir; yazara göre bu dolaşım daha çok bireysel dolaşmalarla ya da çeşitli etnik ve kültürel gruplar arasında armağan alıp verme şeklinde olmuştur²⁹⁷.

Ancak Halaf'ın ileri bir ticari sisteme sahip olmadığını öne süre Frangipane'nin aksine Sevin ise Halaf kültürünün iyi düzenlenmiş bir ticari sistemlerinin olduğunu ve bu kültürün geniş bir coğrafi alanla ticaret yapabilecek durumda olduğunu belirtmektedir²⁹⁸. Daha öncesinde ifade ettiğimiz gibi Doğu Anadolu'da Van Gölü'nün doğu kıyısı üzerindeki bir tür ticaret kolonisi olarak nitelenen Tilkitepe, büyük bir olasılıkla Mezopotamya'ya yapılan doğal cam ticereti açısından, Nemrut ve Süphan gibi kaynaklara yakınlığı nedeniyle önem arz etmekteydi²⁹⁹. Bu kültürün Van Gölü'nün batısındaki Muş Ovası'ndan başlayarak, Elazığ'ın doğusunda, Kovancılar yakınındaki Çınaz'dan, Altınova'daki Korucutepe, Çayboyu ve Tülintepe'ye doğru uzanan hatta kadar geniş bir alana yayılmış olması Halaf'ın gelişmiş bir ticari sisteme sahip olmasının önemli kanıtları arasında göstermiştik³⁰⁰.

2.2.2. Ubeyd Dönemi (5500–4000)

Kuzeydeki Halaf kültürü ile aynı dönemlere tarihlendirilebilecek Güney Mezopotamya'da ise ilk buluntu yerinden dolayı Ubaid ve Ubeyd olarak adlandırılan yeni bir kültürün ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yeni kültür, 6. binyılın sonlarına doğru çeşitli ticari ve kültürel ilişkiler sonucunda kuzeye yayılarak Halaf kültürünün yerini almış ve kısa bir süre sonra Ubeyd kültürünün madi öğeleri bütün Mezopotamya'da benimsenmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Halaf kültürünün tipik bir karakteri olan Tholos tipi ev yapımı son bulmuş, çok renkli bezemeleri olan Halaf çanak çömleğinin yerini bu dönemde yeni gelenekler almıştır. Özellikle güneyin bereketli ovalarında kullanılan yeni tarımsal tekniklerle birlikte günlük yaşamın içerisinde sulu tarım uygulamaları daha da yaygınlaşacaktır. Gerek tarımsal aletlerde

²⁹⁷ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 103–104; ayrıca bkz. W. Van Zeist, J. AH. Bakker-Heeres, ‘‘Prehistoric and Early Historic Plant Husbandary in The Altınova Plain Southeastern Turkey’’, *Korucutepe I*, Amsterdam, 1975, s. 227-235.

²⁹⁸ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 93; ayrıca bkz. Mellaart, ‘‘Archacological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginnig of the Middle Bronz Age’’, s. 34-50.

²⁹⁹ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 93; ayrıca bkz. Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 74–110; Mellaart, ‘‘Archacological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginnig of the Middle Bronz Age’’, s. 34-50

³⁰⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi* s. 94; ayrıca bkz. Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 74–110.

gerekse yaşam standartlarında yaşanan bütün bu gelişmelerle birlikte güney bölgelerinde yaşayan halkların ekonomik ve sosyal yapıları, yağmurlu tarım yapabilen kuzey bölgelerindeki halklardan belirgin bir biçimde farklılaşma sürecine girecektir. Sulama amaçlı geniş ve uzun kanalların kazılması ve sulamanın organize edilmesi, artık insanların iş bölümüne gittiğini göstermektedir³⁰¹.

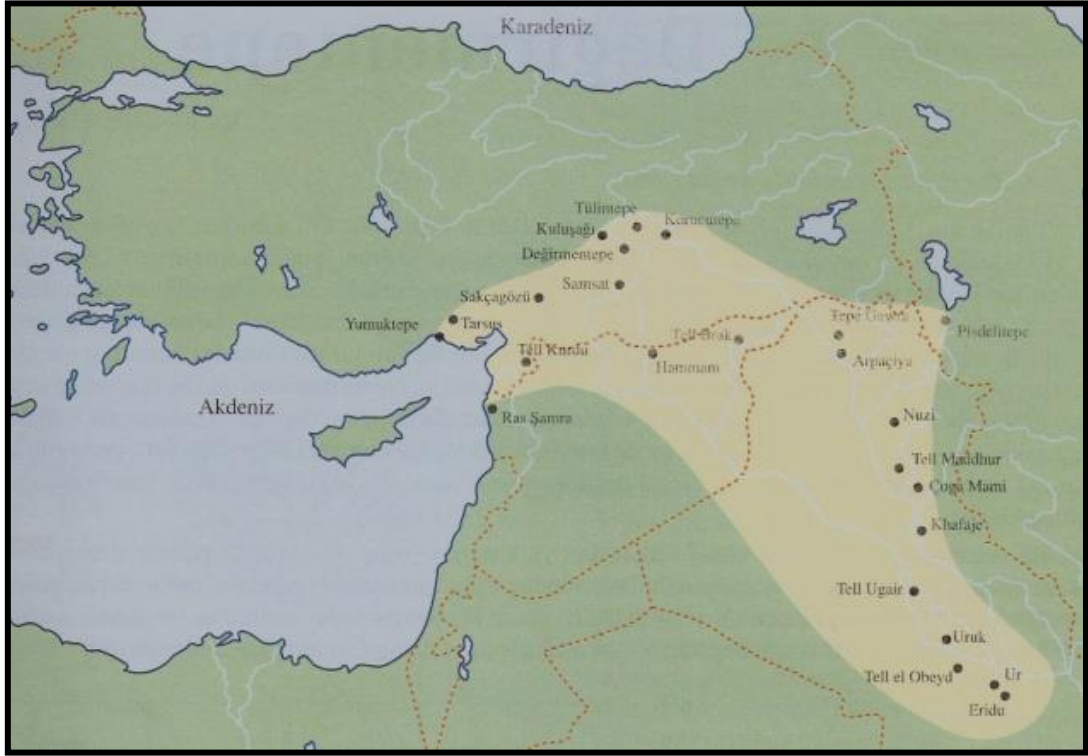
Ubeyd Dönemi'nde tarım, mimari ve sanat alanında yaşanan gelişmeler, Mezopotamya uygarlıklarının gelişmesinde öncü bir rol oynadığı gibi Sümerler Dönemi'nde inşa edilen birçok mimari yapı, bu dönemde atılan temeller üzerinde gelişmiştir. Bu duruma verebileceğimiz en güzel örnek ise Güney Mezopotamya'da bulunan Ur kenti yakınındaki Eridu'da yapılan arkeolojik kazılar, buradaki büyük bir zigguratın aynı alanda 3 bin yılı aşkın bir süre boyunca inşa edilip, yıkılan 17 tapınaktan sonra yapıldığının ortaya çıkarılmasıdır. Bu durum, hem aynı noktada inşa edilen mimari yapıların zaman içerisinde gelişmelerini göstermekte hem de binlerce yıl süren kesintisiz bir inanç sisteminin bölgede varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Geç Ubeyd Dönemi'nin sonuna kadar tapınaklar oldukça ön plandaydı çünkü bu tapınaklar yerleşmelerdeki bütün faaliyetlerin merkeziydi. Kentler bu merkezlerin çevresinde gelişmiştir. Tapınakların etrafında toplanılarak inşa edilen kentleşme modeli daha sonraki Sümer şehirlerinin bir öncüsü niteliğindedir. Bu döneme ait en önemli yerleşim alanları Güney Mezopotamya'daki Ur, Uruk, Ubeyd ve Eridu gibi kentlerdir³⁰².

Ubeyd kültürü kuzeye yayılırken, yayıldığı bölgelerdeki yerel unsurlarla da kaynaşmıştır. Ancak Ubeyd öğelerinin yerel unsurlar tarafından kolay bir şekilde benimsenmesi, bu yayılımın savaşlardan ziyade daha barışçıl bir özelliğe sahip olan göçler ve ticari ilişkilerle gerçekleştiği düşünülebilir. Orta Mezopotamya'da Hamrin bölgesindeki Tel Madhur ve diğer birçok merkezde ortaya çıkarılan bu döneme ait mimari yapılar genel olarak Ubeyd mimari özelliklerini yansıtacak tarzda inşa edildiğini görüyoruz. Mimari yapılar arasında görülen dönemin karakteristik özellikleri aynı

³⁰¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 46; ayrıca bkz. T. W. Beak, "Bevelled Rim Bowls and Their Implications for Change and Economic Organization in the Later Fourth Millennium B. C.", *JNES* 37, 1978, s. 289-313; Özdoğan, "Redefining the neolithic of Anatolia, The Dawn of Farming in the Near East", s. 30-43; Şenel, *İkel Topluluktan Uygur Topluma*, s. 160-175; M. Tadmor, "Contacts Between the Amaq and Syria-Palestine", *IEJ* 14, 1964, s. 253-269; Şenel, *İkel Topluluktan Uygur Topluma*, s. 160-175; Özdoğan, "Neolitik Çağ", s. 105-107; Mellaart, "Western Anatolia, Beycesultan and Hittites", s. 493-526; Mellink, "The Prehistory of Syro-Cilicia", s. 219-226; Akkermans, "Villages in the steppe", s. 284; Tadmor, "Contacts Between the Amaq and Syria-Palestine", s. 253-269.

³⁰² Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 47; ayrıca bkz. M. J. Mellink, "The Prehistory of Syro-Cilicia", *Bİ. OR* 19, 1962, s. 219-226; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 74-110.

zamanda çanak çömlek yapımında da görülmüştür. Örneğin Kuzey Irak'ta Tepe Gawra'da ortaya çıkarılan tapınak Eridu'dakine benzemekle birlikte, mezar geleneğindeki bazı farklar dışında yapılar arasında önemli benzerlikler görülmektedir. Eridu'da cesetler yerleşim yerlerinin dışına gömülürken, Ur'da kutsal alanların bulunduğu mekânlara, Tepe Gawra'da ise evlerin çevresine gömülmekteydi³⁰³.

Resim 16. Ubeyd Kültürü Yayılım Alanları (Sevin 2003: 85)

Ubeyd çanak çömleği, Halaf'ta olduğundan farklı olarak oldukça yavaş dönen bir çarkta yapılmaya başlanmıştır. Bu durum, üretilen kapların daha standart hale gelmesine ve üzerlerindeki bezemenin tekdüze yapılmasına yani bir standartizasyona neden olmuştur. Bezemeler kapların üst yarısında ya da omuza kadar uygulanmıştır. Kaplar üzerine işlenen ana motifler zikzaklar, üçgenler, şevronlar, haç ve gamalı haçlar, kareler, baklava ve dairelerden oluşur. Ubeyd Dönemi'nde genel karakterini yansıtan

³⁰³ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 47; ayrıca bkz. M. J. Mellink, *Anatolian Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago 1965, s. 103; Zeist, Bakker-Heeres, "Prehistoric and Early Historic Plant Husbandary in The Altınova Plain Southeastern Turkey", s. 227-235; Cohen, "The Palaeocology of South Central Anatolia at The End of The Pleistocene and Begining of The Holone", s. 23-67; Davidson, McKerral, *The neutron activation analysis of Halaf and Ubaid pottery from Tell Arpachiyah and Tepe Gawra*, s.155-163.

ve yaygın olarak kullanılan doğal motifler dal-filiz ve farklı çiçeklerden oluşmaktadır. Bu dönemin sonlarına doğru çömlekçilik yapımında önemli mesafeler kat edildiğini görüyoruz ve geliştirilen çömlekçi çarkı ile çanak çömlek yapımında önemli tarzlar ortaya çıkarılmaya başlanmıştır³⁰⁴.

Ana vatanı Güney Mezopotamya olan Ubeyd kültürünün başta çanak çömlek olmak üzere bütün maddi öğelerine, kuzeyde Halaf kültürünün yayıldığı tüm bölgelerde rastlanılmıştır. Torosların kuzeyinde Elazığ-Malatya bölgesindeki Arslantepe, Değirmetepe, Tülintepe, batıda Amuk Ovası ve Mersin-Yumuktepe, Ubeyd kültürünün kuzeyde izlerine rastlanılan merkezlerden sadece birkaçıdır. Halaf yayılımında olduğu gibi Ubeyd kültürünün gelişiminde ve yayılımında ticari ilişkilerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Geniş avlulu dikdörtgen mekânlardan oluşan Değirmetepe yerleşimindeki dönemin temsilcisi olan damga mühürler ve mühür baskıları (bullalar) Mezopotamya ve Anadolu arasındaki sıkı ticari ilişkilerin varlığını göstermektedir. Dönemin bir diğer önemli yerleşim yeri olan Yumuktepe’de ortaya çıkarılan Halaf Dönemi’ne ait yapı buluntusu üzerinde bulunan ve çevresi kerpiç duvarlarla kuşatılmış Ubeyd Dönemi sitadeli ise günlük hayata meydana gelen saldırılara karşı savunma öncelikli bir değişimin belirgin örneklerinden biri olarak görebiliriz³⁰⁵.

Resim 17. Değirmetepe Damga Mühürler (Esin 2003: 118)

Bu dönemde başta Anadolu-Mezopotamya olmak üzere bölgeler arasındaki ticari ilişkiler oldukça gelişmişti. Güney Mezopotamya’da sulu tarım imkânlarının kullanılması sonucu refah seviyesinin yükseldiği ve nüfusun arttığı kentlerde yaşayan halklar, farklı madenler, değerli taşlar ve kereste gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere, uzak bölgelere gidip gelmek ve ticari koloniler kurmak zorunda kalmışlardır. Kuzeyde

³⁰⁴ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 47; ayrıca bkz. J. Seeher, ‘‘Der Übergang Vom Neolithikum Zum Chalkolithikum in Nordwestanatolien’’, *X. Türk Tarih Kongresi*, 1990, s. 63; Zeist, Bakker-Heeres, ‘‘Prehistoric and Early Historic Plant Husbandary in The Altınova Plain Southeastern Turkey’’, s. 227–235.

³⁰⁵ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 48.

Toroslar ve Anadolu'nun yüksek bölgelerine ulaşan Mezopotamya etkili mimari ve sanatsal unsurlar ile buralarda güney modelinde gelişen yerleşmeler bu tür ticari ve kültürel ilişkiler sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu tarz yerleşim yerlerinin en güzel örneğini Van-Tilkitepe yerleşiminde görmekteyiz. Bu yerleşim yerinde Halaf Dönemi'nin modası olan çanak çömleklerin günlük yaşamda kullanılmalarının yanında, Güney Mezopotamya'da ise Anadolu'daki kaynaklardan giden obsidyenlerden alet yapılmaktaydı³⁰⁶.

Dönemin sonlarına doğru Ubeyd yerleşim yerlerindeki dikkat çekici bir diğer gelişme de bu yerleşim yerlerinde kullanılmaya başlanan *cretula* mühürleridir. Çeşitli görüşlere göre muhtemelen güneyden gelen bazı yabancı kökenli aileler, gelmiş oldukları yeni bölgelerde daha önce Halaf ekonomisinin ticari uygulamalarında kullandığı ve bir yönetim aracı olarak kabul edilen *cretula* mühürlerini kullanmaya başlamışlardır. Kuzey bölgelerinde Ubeyd Dönemi taş işlemeciliği, muhtemelen ev gereksinimlerinde yer aldığı ve buna bağlı olarak, günlük yaşamın içerisinde çok sayıda insan taş işçiliğinde çalıştığı için büyük gelişme göstermiştir. Taş işçiliğindeki bu ilerlemeler aynı zamanda mühürlerin biçiminde sadeleştirme ve sınırlandırmaya sebep olduğu gibi diğer taraftan mührün ön yüzündeki motiflerin zenginleşmesine neden olmuştur³⁰⁷.

Cretula mühürlerinin çeşitli ticari ve kültürel ilişkiler vasıtasıyla dağılımı ve kullanım biçimi konusundaki en önemli kanıtlar, Anadolu'da, Yukarı Fırat bölgesindeki Tepe Guara ve Değirmentepe yerleşim alanlarında bulunmaktadır. Dönemin geç evrelerine tarihlendirilip, detaylı bir şekilde kazılmış bu iki yerleşim alanı dışında başka yerleşim yerleri bulunmamaktadır. Tepe Guara'da bulunan mühürlerin nereden geldiği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bu yerleşmenin hemen her bölümünde

³⁰⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 48.

³⁰⁷ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 161-162; ayrıca bkz. Ufuk Esin, "Some Small Finds From the Chalcolithic Occupation at Değirmentepe (Malatya) in Eastern Turkey", *Estratto da Studi Di Paleologia In Onore Di S. M. Puglisi*, Roma, 1985, s. 250-260; Seeher, "Der Übergang Vom Neolithikum Zum Chalkolithikum in Nordwestanatolien", *X. Türk Tarih Kongresi*, 1990, s. 63; Mellaart, "Archaeological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginning of the Middle Bronze Age", s. 34-50; Dzhaparidze, "The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia", *VII International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*, Moscow, 1964, s. 20-89; Yakar, "The Later Prehistory of Anatolia the Late Chalcolithic and Early Bronze Age", s. 133-155.

cretula mühürlerin seyrek olarak dağılmış olması bu mühürlerin yerleşimin içinde bulunan birimlere ait olduklarını göstermektedir³⁰⁸.

Değirmentepe’de çeşitli dönemlerde kazı yapan Ufuk Esin, hammadde, özellikle metaller açısından zengin olan bu bölgede, alışveriş amaçlı çeşitli faaliyetler yürütmek üzere bir ticaret merkezinin kurulmuş olabileceğini ifade etmektedir³⁰⁹. Ancak Frangipane ise Değirmentepe’nin tüm binalarında ortaya çıkarılan cretularların çokluğunu, sadece dışarıdan mühürlü gelen kapların açılmasına bağlamamaktadır. Çünkü Frangipane, köyde oturanlara ait olması ve yerinde kullanılması gereken birçok mührün varlığını yine bu yerleşim yerlerinde mühürlenmiş olan kaplardan bazılarının orada açılmış olmasına bağlamaktadır³¹⁰.

Öte yandan, cretular yapılmış bir işin belgesi olarak yani bir çeşit alındı makbuz işlevini görmekteydi³¹¹. Değirmentepe evlerinde cretula mühürlerinin bulunması, daha önceden tarımsal ürünlerin toplandığı eski ortak ambarlarda olduğu gibi burada genellikle toplanmış ürünlerin bir miktarının dışarı çıkarılmalarıyla ilgilidir. Ürün dağıtma işlemi genelde ev halkı tarafından yürütülen bir faaliyet şeklinde gelişmekteydi. Ayrıca bu mühürlerin hane halkı ortamında kullanılmaları, mühürlerin özel bir işlevlerinin de olduğunu göstermektedir. Mühürler, muhtemelen tüm topluluk ya da topluluğun temsilcisi yani ortak ambar bekçisi karşısında aile bireylerinin hasattan çektikleri miktarın meşruluğunu göstermek amacıyla kullanılmaktaydı³¹².

³⁰⁸ Frangipane, *Yakındoğu’da Devletin Doğuşu*, s. 162; ayrıca bkz. Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 74-10; Pehlivan, “Karaz Kültürü ve Hurriler”, s. 167-171; French, “Excavations at Can Hasan First Preliminary Report 1961”, s. 27; Wells, Postgate, *The Outline of History*, Newyork 1971, s. 80-88.

³⁰⁹ Ufuk Esin, “The Functional Evidence of Seals and Sealing of Değirmentepe”, (Ed. P. Ferioli, E. Fiandra, G. G. Fissore, M. Frangipane), *Archives Before Writing*, Roma, 1994, s. 59-81.

³¹⁰ Frangipane, *Yakındoğu’da Devletin Doğuşu*, s. 164; ayrıca bkz. Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 74-110; Mellink, “The Prehistory of Syro-Cilicia”, s. 219-226; Seeher, “Der Übergang Vom Neolithikum Zum Chalkolithikum in Nordwestanatolien”, s. 63; Breton, “The Early Periods at Susa Mesopotamian Relations”, s. 79-124; Mellink, “The Prehistory of Syro-Cilicia”, s. 219-226.

³¹¹ E. Fiandra, *The connection between clay-sealing and tablets in administration, South Asian Archeology 1979*, Berlin 1979, s. 34; ayrıca bkz. P. Anımet, “Archaeological Discontinuity and Ethnic Duality in Elom”, *Antiquity LII*, 1979, s. 195-204; Esin, “Some Smal Finds From the Chalcolithic Occupation at Değirmentepe (Malatya) in Eastern Turkey”, *Estratto da Studi Di Paletnologia In Onare Di S. M. Puglisi*, Roma, 1985, s. 250-260; L. Le Breton, “The Early Periods at Susa Mesopotamian Relations”, *Iraq XIX*, 1957, s. 79-124; French, “Prehistoric Sites in Northwest Anatolia I: The İznik Area”, s. 56-57.

³¹² Frangipane, *Yakındoğu’da Devletin Doğuşu*, s. 164-166; ayrıca bkz. A. Palmieri, “The 1980 Excavations at Arslantepe”, *III KST*, 1980, s. 73-76; Kınal, “Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler”, s. 400-403; Davidson, McKerral, “The neutron activation analysis of Halaf and Ubaid pottery from Tell Arpachiyah and Tepe Gawra”, s.155; Esin, “Some Smal Finds From the Chalcolithic Occupation at

Resim 18. Değirmentepe’de Ele Geçirilen Diğer Mühür Örnekleri (Özdoğan, 2011: 121)

Bu tarz yeni örgütlenme tipi doğrudan doğruya güneydeki Mezopotamya bölgesi’nden Anadolu’ya gelen yeni bir halkın varlığıyla bağlantılı görülebilir. Bu durum kalabalık ailelerin her birinin etkili olduğu özerk role büyük esneklik getirmiştir. Güneyden gelen bu kalabalık aileler, ayrı yaşam biçimlerinin ve daha sade sosyo-ekonomik bir örgütlenmeye sahip halkların bulunduğu bölgeye vardıklarında buralarda yönetsel anlamda bazı değişikliklere ortam hazırlamış olabilirler. Bunu da kendilerinden önceki Halaf topluluklarınca yürütülen rol modelleri örnek alıp ve o toplulukların ekonomik ve toplumsal örgütlenmelerini etkileyecek şekilde yapmış olmaları yüksek olasılık olarak görülmektedir³¹³.

Mevcut hammadde kaynaklarının yönetici sıfatına sahip ailelerin eliyle yönetildiği güney modeliyle kuzey bölgelerinde daha önceden varolan yönetim geleneği arasındaki ortak yaşamın bir ürünü olarak Ubeyd toplumu Anadolu’da filizlenmiştir. Anadolu’da beliren Ubeyd grupları muhtemelen daha önceden bölgeler arasında varolan iletişim alışkanlığını ve Halaf gruplarıyla aralarındaki yaygın ticari ve kültürel temasları değerlendirebilmiştir. Uzak bölgelerle yapılan alışverişin avantajlarını fark eden toplumlar, ticari faaliyetlere eskisinden daha büyük bir özen göstermiştir. Bu dönemde bölgeler arasında yapılan ticaret genelde iki noktaya yönelmiştir. Birincisi, Zağros Dağları’nın İran kesimiyle Urmiye Gölü’nü içeren yöredir; burada Ubeyd etkisi

Değirmentepe (Malatya) in Eastern Turkey”, s. 250-260; Tadmor, “Contacts Between the Amaq and Syria-Palestine”, s. 253-269.

³¹³ Frangipane, *Yakındoğu’da Devletin Doğuşu*, s. 166; ayrıca bkz. Ufuk Esin, “Değirmentepe (Malatya) Kalkolitik Obeyd Evresi Damga Mühür Baskıları”, *X Türk Tarih Kongresi*, 1990, s. 40-50; Yakar, *Prehistoric Anatolia The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*, s. 200-210; S. Tusa, “Notes on the Tell Abu Hasani Excavation”, *Paleorient* 6, 1980, s. 225-227; Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, s. 2-56.

özellikle Hamrin ve Tepe Gaura örneklerine benzeyen boyalı seramik biçiminde³¹⁴ olmak üzere belgelenmiştir³¹⁵. İkincisi ve bu doğrultudaki yönelme Anadolu'nun Yukarı Fırat kesiminde daha güçlüdür³¹⁶.

Ubeyd Dönemi'ndeki ticari ilişkilerin Yukarı Fırat Bölümü'ne yönelmesinin en önemli nedeni ise Değirmentepe'nin bu bölgede yer almasının yanı sıra bu bölgelerde bulunan bakır yataklarının güneydeki halkların dikatini çekmesidir. Elazığ yöresinde Ubeyd etkisi görülen başka sitlerin bulunmuş olması Mezopotamya topluluklarının Fırat ve Dicle vadilerini izleyerek Doğu Anadolu'nun metal bulunan ve hammadde bakımından zengin bölgelerine doğru ilerleyişlerinin bir habercisidir. Mezopotamya'dan gelen insanların bu bölgelere yerleşmeleri kuşkusuz bu bölgelerin daha önce Halaf toprakları içinde yer almış olmalarının ve bu bölgelerdeki hammadde kaynaklarının Mezopotamya halklarınca bilinmesinin bir sonucudur³¹⁷.

Ubeyd kültürünün başta Basra Körfezi olmak üzere Doğu Anadolu'nun dağlık yörelerinde bulunan Dicle ve Fırat Havzaları'nın geniş topraklarına kadar yayılması, Büyük Mezopotamya'nın temellerini atarak Anadolu-Mezopotamya arasında belirgin bir kültürel ortaklık doğurmuştur. Ancak bu kültürel ortaklığın yayıldığı bölgelerin coğrafi bütünlüğünden bahsedilemez aksine iki büyük bölgesel merkezin karşılıklı etkileşimi söz konusudur. Bu coğrafi sahalar, Bağdat yöresine kadar uzanan Aşağı ve Yukarı Mezopotamya bölgeleri ile Suriye-Anadolu bölgeleridir. Bahsettiğimiz gibi her ne kadar Anadolu ve Mezopotamya arasında bir coğrafi bütünlük olmasa da bu bölgelerde yaşayan gruplar arasında ortak köklerle birbirlerine bağlılık vardır ancak farklı coğrafi bölgeler olması hasebiyle toplumsal, ekonomik ve politik özellikler bakımından birbirlerinden farklılık gösterirler. Bu dönemde bazı güneyli toplulukların

³¹⁴ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 169; ayrıca bkz. Recep Duru, “Değirmentepe Kazısı ve Kuzey Suriye Kuzey Mezopotamya Kökenli Denilen Bazı Çanak Çömlek Türlerinin Yayılışı”, *VIII Türk Tarih Kongresi*, 1979, s. 120–129; Breton, “The Early Periods at Susa Mesopotamian Relations”, s. 79-124.

³¹⁵ E.F. Henrickson, “Ceramic Evidence for Cultural Interaction between the Ubaid Tradition and the Central Zagros Highlands, Western İnan”, *I Thusen, Upon this Foundation, CNI Publications 10*, Kopenhag, 1989, s. 380.

³¹⁶ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 169.

³¹⁷ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 168–169.

başka gruplarla karşılaşmaları ve kaynaşmaları neticesinde yaşam tarzlarında önemli değişiklikler meydana gelmiştir³¹⁸.

Güneyin verimli ovalarında yapılan tarımsal faaliyetlere bağlı olarak zamanla Ubeyd'in ileri gelen ailelerinin oluşturduğu seçkinler sınıfı oluşmaya başladı. Ubeyd'in ileri gelen ailelerinin oluşturduğu yönetici sınıf temelde topluluğa bağlı ya da başka bir deyişle politik yapılanma bakımından zayıf olan Halaf grupları üzerinde hâkim bir sınıf oluşturmuştur. Kuzeydeki yönetici konumuna sahip sınıfını ise burada bulunan yüksek statüdeki ailelerin aksine güneyden gelen Ubeyd kültürüne mensup gruplar oluşturmaktaydı. Bütün bu bilgilerden yola çıkığımızda kuzey nüfusunun politik ve ekonomik gücünün kalabalık aile birimlerinin elinde olduğunu, bir bölümü ise başka coğrafyalardan gelen yabancı kökenli olan bu ailelerin geldikleri bölgelerdeki yerli nüfusun en zayıf kesimleri üzerinde gittikçe artan bir denetime sahip olduklarını söyleyebiliriz³¹⁹.

Aile birimlerine dayalı yönetici sınıfının oluşturduğu sistem V. binyıl sonuyla IV. binyıl başları arasında daha da gelişme gösterir. Bunu üç bölüm şeklinde planlanan evlerde bol miktarda *cretula* tarzı mühürlerin bulunmasından ve toplu yeme alışkanlığına yönelik sofra kaplarının seri bir şekilde üretilmesinden anlıyoruz. Aynı zamanda, büyük kamu yapılarının ortaya çıkması ve bunların içinde damga basımında kullanılmış büyük miktarlarda *cretulalar*ın bulunması, bu çekirdek ailelerden birkaçının gerçekten öne çıkıp yönetici konumuna yükseldiği yani kuzeyde politik bir yetki sürdürerek, topluluğun mallarını ve emeğini denetleyecek bir seçkinler grubunun doğduğunu gösterir. Yönetime dair faaliyetlerin seçkinler grubunun bulunduğu merkezi bölgelerden yürütülmesinden yola çıktığımızda nüfusun bir bölümünün üretimini ve

³¹⁸ Frangipane, *Yakınoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 170; ayrıca bkz. Ufuk Esin, Güven Arsebük, "1982 Yılı Değirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı", *V. KST*, 1983, s. 76–90; Dzhaparidze, "The Culture of Early Agrucultural Tribes in the Territory of Georgia", s. 20–89; Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s. 160–175.

³¹⁹ Frangipane, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 170; ayrıca bkz. R. J. Braidwood, "Excavations in the Plain of Antioch, The Earlier Assemblages, Phases", *A. J. OIP LXI*, Chicago 1960, s. 176–185; Yakar, "The Later Prehistory of Anatolia the Late Chaliolithic and Early Bronz Age", s. 133–155; . May, *The Ecology of Malnutrition in the Far and Near East*, s. 340-348; Cohen, "The Palaeocology of South Central Anatolia at The End of The Pleistocene and Begining of The Holone", s. 23–67; Akkermans, "Villages in the stepe", s. 284-295.

emeğinin üzerinde büyük ailelerin yürüttüğü denetimin yeni ortaya çıkan yönetici sınıf tarafından kamu alanını kapsar biçimde genişletildiğini görmekteyiz³²⁰.

Anadoludaki bu yönetici sınıflar politik anlamda çok güçlü değillerdi. Bu grupların elde ettikleri üstünlük muhtemelen saygınlık uyandıracak malları kullanmalarından ve bu malları elden geçirmelerinden kaynaklanmaktaydı. Bu durum ortaya çıkarılan mezarlardaki gösterişli nesnelere daha iyi anlaşılmaktadır. Böylece Mezopotamya ile yapılan alışverişe bağlı olarak bu dönemde ortaya çıkan çeşitli zanaatların gelişmesi için gerekli olan şartlar da ortaya çıkmış oluyordu. Anadolu-Mezopotamya arasındaki ilişkiler, zanaatların gelişmesinde önemli bir ağırlık teşkil eden maden işlenmesinin gelişimine de önemli katkıları olmuştur. Kuzey halkının ekonomisi üzerinde toplumun önde gelen gruplarının denetimi Ubeyd Dönemi'nde henüz başlangıç evresindedir ve muhtemelen bu dönemde maden işlenmesinin ön planda olmasından dolayı tarımsal üretim üzerinde fazla durulmamıştır³²¹.

Bu dönem için Anadolu'da tarımsal ürünlerin depolandığı merkezi ambarlarının olmaması tarımsal üretimin yayılma olasılığının zayıflığını göstermektedir. Bu dönemin temel uğraş alanı tarımsal faaliyetlere dayalı besin üretiminden ziyade lüks eşyanın edinilmesine ve yapımına yöneliktir. Geliştirilen bu yaşam tarzı sayesinde kuzey ve güney bölgeleri arasındaki ilişkilerde daha fazla yoğunluğun oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca bu dönem için dikkat çekici bir başka husus ise bölgeler arasındaki ilişkilerde, daha az merkezleşmiş bir sistemin varlığı söz konusudur³²².

Muhtemelen Kuzey bölgeleriyle Aşağı Mezopotamya arasındaki temaslar Ubeyd Dönemi'nde kesintiye uğramadan devam etmiştir; buna en önemli kanıt olarak Ueyli'de

³²⁰ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 172; ayrıca bkz. P. Benedict, M. Özdoğan, A. Gordus, G.A. Wright, "Location and Chemical Identification of Some Obsidian Sources in the Aksaray-Nevşehir-Niğde Region", (Ed. H. Çambel ve R. J. Braidwood), *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları No. 2589, İstanbul 1980, s. 239-283; Mellaart, "Western Anatolia, Beycesultan and Hittites", s. 493-526; Anımet, "Archaeological Discontinuity and Ethnic Duality in Elom", s. 195-204; Esin, "Some Small Finds From the Chalcolithic Occupation at Değirmentepe (Malatya) in Eastern Turkey", s. 250-260; Mellaart, "Archaeological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginning of the Middle Bronze Age", s. 34-50.

³²¹ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 172; ayrıca bkz. D. L. Giles, E. P. Kuijpers, "Stratiform Copper Deposits North Anatolia Evidence From EB I. Mining Activity", *Science* 186, 1974, s. 823-825; Yakar, "The Later Prehistory of Anatolia the Late Chalcolithic and Early Bronze Age", s. 133-155.

³²² Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 172; ayrıca bkz. T.N. D'Altroy, T.K. Earle, "Staple Finance, Wealth Finance and Storage in the Inka Political Economy", *Current Anthropology*, 26/2, 1985, s. 195.

bulunan Anadolu kökenli obsidyenle Kuzey Irak kökenli bitümü gösterebiliriz. Her ne kadar Ubeyd Dönemi'nde kuzey ve güney arasındaki temasların kesintiye uğramadığını söylemiş olsak da, daha dengeli politik birimlerin oluşmaya başlamasına bağlı olarak açık bir azalma görülmektedir. Bu durum Ubeyd boyalı çanak çömleğinin (Frangipane'ye göre her ne kadar temas ettiği her yerde ortak gelenek ve simgelerden gelen biçimleri ve süsleme motifleriyle kabul görmüşse de) fiziksel olarak dolaşımından daha iyi anlaşılmaktadır³²³. Böylece V. binyılın sonuna doğru grupların ve kişilerin gittikçe genişleyen bir yeryüzü parçası üzerindeki hareketleri gittikçe azalmaktadır³²⁴.

2.2.3. Uruk Dönemi (4000–3100)

Özellikle Anadolu ve Mezopotamya'daki toplumların IV. binyılın ortasına doğru başlamış olan örgütlü yapıya girme yolundaki derin değişme süreçleri binyılın ikinci yarısında yeni bir dinamizm dönemine girer. Bu değişim süreci başta Mezopotamya coğrafyası olmak üzere yeryüzü parçasının tümünde sosyal, ekonomik ve politik ilişkileri kökten değiştiren ve katlanarak çoğalan birtakım olumlu gelişmelere neden olur. Uruk Dönemi'yle birlikte daha büyük kentsel merkezlerin varlığına şahit oluyoruz, ayrıca yönetime dayalı merkezi otoritenin bulunduğu coğrafyalarda malların dağıtımı ve denetimi artık tek bir merkezden yapılmaktaydı. Bu büyük gelişmeler, yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilen materyallerle kanıtlanmıştır. Bu dönemde üretim, iklim şartlarının daha uygun hale gelmesiyle birlikte daha geniş alanlara yayılmış olup, mühür ve başka yönetim araçları kullanılmıştır. Yiyecek dağıtımında kullanılan kapların üretiminde patlama yaşanmış olması nüfusun gittikçe arttığını göstermektedir. Ayrıca metal ve saygınlık belirtisi olan malların üretiminde ilerlemeler sağlanmıştır³²⁵.

³²³ Frangipane, *Yakınoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 173; ayrıca bkz. Özdoğan, "Redefining the neolithic of Anatolia, The Dawn of Farming in the Near East", s. 153–159; Mellaart, "Archaeological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginning of the Middle Bronze Age", s. 34-50; Özdoğan, "Neolitik Çağ", s. 105-108.

³²⁴ Frangipane, *Yakınoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 173; ayrıca bkz. F. Schweizer, "Copper and Copper Allays in Ancient Turkey", *Archaeometry* 16, 1974, s. 112-115; Zeist, Bakker-Heeres, "Prehistoric and Early Historic Plant Husbandary in The Altınova Plain Southeastern Turkey", s. 227-235; Mellaart, *Yakınoğu'nun En Eski Uygarlıkları*, s. 102; Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", s. 165.

³²⁵ Frangipane, *Yakınoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 207; ayrıca bkz. J. D. Muhly, "Copper and Tin", *Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences* 43, 1973, s. 155-535; Çiğdem, *Eski*

Uruk Dönemi'nde madencilik kullanımının artmasıyla birlikte el sanatlarında önemli gelişmeler yaşanmış ve dönemin sonlarına doğru yazının kullanılmaya başlandığını ortaya çıkan kanıtlardan rahatlıkla anlamaktayız. Son Uruk kültürü olarak adlandırılan bu dönem, güneydeki bereketli ovalardan Kuzeydeki Suriye-Anadolu bölgelerine, yani Fırat ve Dicle tarafından sulanan topraklarda yeniden önem kazanır. İran'ın batısında ve doğusunda bulunan alüvyonlu topraklara paralel olarak uzanan dağlık bölgelerin bazıları bu dönemde ilk kez bu kültürün içine güçlü biçimde çekilir. Uruk kültürünün kuzeye doğru hızlı bir şekilde yayılması genel anlamda aniden ortaya çıkan bir "enternasyonalizm" olarak tanımlanmaktadır. Uruk Dönemi'nde Anadolu-Suriye topraklarında ilk kez tam anlamıyla yerleşimcilerin ya da yaygın adıyla kolonilerin ortaya çıktığı görülür oysaki şimdiye kadar Yukarı Mezopotamya, Yukarı Fırat Vadisi ve Anadolu'nun en kuzeyindeki dağlık bölgelere kadar olan sahada bu tür yerleşimci koloniler görülmemiştir³²⁶.

Uruk kültürü, Kalkolitik Çağ'da kentli yaşam biçiminin ortaya çıkışını temsil eder. Dördüncü binyılın başlarından itibaren Güney Mezopotamya'daki kentler, yapılan sulu tarımdan dolayı çekim merkezi olmuş ve nüfusları hızla artmıştır. Daha öncesinde denen tarımsal tekniklerin değişmesiyle birlikte ekilip biçilen alanlardan daha çok ürün elde edilmeye başlanmış ve depolama olanakları daha da artmıştır. Günlük yaşamda çok sık kullanılan saban, tekerlekli araba ve nehir taşımacılığı kullanıma girmiştir. Daha önce değindiğimiz gibi, göçler sonucu büyüyen kentlerde tarım ve hayvancılıktan elde edilen ürünlerin dışında kalan maden, değerli taş ve kereste gibi ihtiyaç duyulan ürünler, uzak bölgelerle değiş-tokuş esasına dayanan ticaret aracılığıyla sağlanmaktaydı. Özellikle kuzey bölgelerinde hammade kaynaklarındaki bolluk Uruklu tüccarların Mezopotamya'nın bilinen sınırlarının dışına çıkarak bir ticaret ağı oluşturmasına neden

Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri, s. 74-110; French, "Excavations at Can Hasan First Preliminary Report 1961", s. 27.

³²⁶ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 207-208; ayrıca bkz. H. Özbal, A. Yener, "Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu'da Gümüş Üretimi Kullanımı ve Ticari Gelişimi: Kaynak Tanımlama Analizleri", *TUBİTAK-ARUTOB III*, 1983, s. 73-84; Schweizer, "Copper and Copper Allays in Ancient Turkey", s. 112-115; Muhly, "Copper and Tin", s. 155-535; Seeher, "Der Übergang Vom Neolithikum Zum Chalkolithikum in Nordwestanatolien", *X. Türk Tarih Kongresi*, 1990, s. 63; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 74-110; Mehmet Özdoğan, "Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları", (Ed. N. Başgelen), *1200 Yıl Önce: Uygarlığın Anadolu'da Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 9-20.

oldu. Kentli hayat tarzının zorunlu hale getirdiği iş bölümü, tüccarların yanı sıra değişik iş kollarının oluşmasını da sağladı³²⁷.

Bütün bu gelişmelere paralel olarak inşaat, tekstil ve çömlek gibi alanlarda belli bir mesai saatini doldurup birtakım gelirler elde eden meslek uzmanları ortaya çıktı ve bu uzmanlar gelirleriyle diğer ihtiyaçlarını karşılamaya başladılar. Örneğin, Uruk Dönemi'nin başlangıcına tarihlendirilen yalın, biçimi ve boyutları standartlaşmış çanak ve çömleklerin üretiminde bu durum açıkça görülebilmektedir. Dönemin başlangıcında çömlekçi çarkının geliştirilerek daha seri bir şekilde çalışır hale getirilmesiyle, çömlekçi atölyelerinde adeta bir endüstrileşmeye gidilerek temel ihtiyaçlara yönelik seri üretime geçilecek ve elde edilen ürünler uzak bölgelere pazarlanacaktır. Kalıpta yapılmaya başlanan devrik ağızlı çanaklar, Mezopotamya'nın sınırları içerisinde oldukça geniş alanlara yayılacaktır³²⁸.

M.Ö. 4. binyılın erken dönemlerinden başlamak üzere yaklaşık bin yıllık zaman dilimini kapsayan Uruk Dönemi'nde Güney Mezopotamya "kent devrimi" olarak adlandırılan bir dizi yeniliğe sahne olmuştur. Çevik'e göre bu yenilikler arasında özel mülkiyet ve kontrol mekanizmasının simgesi olan silindir mühürler ve yazı, seri üretimi mümkün kılan çömlekçi çarkı, saban, akrabalık bağlarının ötesinde siyasi temelde örgütlenmiş bir toplumun varlığını gösteren anıtsal kamu yapıları sayılabilir³²⁹. Bahsettiğimiz bu yenilikler çok daha kısa sürede gerçekleşmiş ve toplumun sosyal yapısında köklü değişikliklere neden olduğundan, bu süreç devrim olarak nitelendirilebilir. Ayrıca bu dönemde görülen bazı geleneklerin M.Ö. 5 binyıl kadar

³²⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 49–50; ayrıca bkz. Özdoğan. "Redefining the neolithic of Anatolia, The Dawn of Farming in the Near East", 153–159; Duru, "Değirmentepe Kazısı ve Kuzey Suriye Kuzey Mezopotamya Kökenli Denilen Bazı Çanak Çömlek Türlerinin Yayılışı", s. 120–129; Davidson, McKerral, "The neutron activation analysis of Halaf and Ubaid pottery from Tell Arpachiyah and Tepe Gawra", s.155-160; A. Yener, "The Production, Exchange Utilization of Lead Metal in Ancient Anatolia", *Anatolica*, 1983, s. 12–15; Özbal, Yener, "Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu'da Gümüş Üretimi Kullanımı ve Ticari Gelişimi: Kaynak Tanımlama Analizleri", s. 73–84.

³²⁸ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 49–50; ayrıca bkz. Hans j. Nissen, *Between the Rivers and Over the Mountains: Archaeologica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, (Ed. M. Frangipane – H. Hauptmann – M. Liverani – P. Matthiae – M.Mellink The Early Uruk Period- A Sketch), 1993, s.123–131; M. Van de Mierop, *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford, 1999, s. 19; Michael Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, Atlash Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi 9*, İletişim yayınları, İstanbul s. 45-50.

³²⁹ Özlem Çevik, *Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 25; ayrıca bkz. Tadmor, "Contacts Between the Amaq and Syria-Palestine", *IEJ* 14, 1964, s. 253–269; Özdoğan. "Redefining the neolithic of Anatolia, The Dawn of Farming in the Near East", 153–159; Hans J. Nis Ed. J. Curtis, sen, "The Urban Revolution of Mesopotamia-Reconsidered", (Ed. J. Curtis), *Studies in the Neolithic and Urban Revolution*, 1987, s. 287–295.

geriye uzanması, Uruk Dönemi'nin, Halaf ve Ubeyd kültürlerinin bir devamı şeklinde geliştiğini kanıtlamaktadır³³⁰.

Neolitik Çağ'dan itibaren özellikle depolarda kullanılan baskı mühür geleneği Uruk Dönemi'yle birlikte yerini büyük oranda silindir mühürlere bırakmıştır. Değerli ve yarı değerli taşlar çeşitli evrelerden geçirildikten sonra silindir biçimine getirilip ortası delindikten sonra mühür halini alan bu taşların üzerlerine hayvan, bitki gibi günlük yaşamda yaygın olarak kullanılan nesnelere veya mitolojik sahne motifleri kazınıyordu. Bu mühür, henüz kurumamış kil üzerine yuvarlanarak, negatif olarak hazırlanmış bezemenin kil üzerinde pozitif baskısı elde ediliyordu. Uruk döneminden itibaren Mezopotamya'nın önde gelen birçok yerleşim yerinde baskı mühürlerle birlikte silindir mühürler de kullanılmıştır ve bu durum aynı zamanda bir kültürel birlikteliğin devamının kanıtı olarak da gösterilebilir. Mezopotamya'da mühürcülük zanaatının gelişimindeki en önemli etken kuzey ve güney bölgeleri (Anadolu-Mezopotamya) arasında giderek artan ticari ilişkilerin önemli rolü olmalıdır³³¹.

Tarih öncesi dönemler için Aşağı Mezopotamya'daki hammadde eksikliğinden dolayı, bu bölgenin Çevik tarafından "yoklar ülkesi" olarak tanımlanması sanırım oldukça yerinde bir tespittir³³². Çünkü sulu tarım sayesinde bereketli ovoidan elde edilen tarımsal ürün ve deri, kuru balık gibi hayvansal ürünler dışında, günlük yaşamda oldukça ihtiyaç duyulan ve hatta olmazsa olmaz diye tanımlayabileceğimiz kereste, bitümen, değerli taşlar, kalay ve bakır gibi hayati konuma sahip temel hammadde kaynakları bulunmamaktaydı. Arkeolojik kanıtlar Geç Uruk Dönemi halklarının söz konusu hammadde kaynaklarını doğuda İran, kuzeyde Suriye ve Anadolu'dan ticaretle elde ettiklerini göstermektedir. Ubeyd kültürünün kuzeye yayılımını göz önüne aldığımızda, güney ve kuzey arasındaki ilişkiye dair izlerin Neolitik Çağ'a kadar

³³⁰ Çevik, *Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci*, s. 25; ayrıca bkz. R. M. Adams, *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*, Chicago 1966, s. 368; Mellink, "The Prehistory of Syro-Cilicia", s. 219-226; Hans J. Nissen, "The Context of the Emergence of the Writing in Mesopotamia", (Ed. J. Curtis), *Early Mesopotamia and Iran I*, 1993, s. 54-71.

³³¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 52; ayrıca bkz. R. M. Adams, *Heartland of Cities: Survey of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*, Chicago 1981, s. 12-67; Hans J. Nissen, *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, Çev. Z. Zühre İlkgen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s. 150; R. Stronach, "Excavations at Beycesultan 1958", *AS 19*, 1959, s. 49-50; Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İnkılap Yayınları, İzmir 1982, s. 23-78.

³³² Çevik, *Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci*, s. 41; ayrıca bkz. G. J. Stein, A. Mısır, "Hacınebi Excavations, 1992", *KST XV-1*, Ankara 1994, s.131-152; D. Sürenhagen, "The Dry Farming Belt: The Uruk Period and Subsequent Developments", (Ed. H. Weiss), *The Origins of Cities in Dry Farming Syria and Mesopotamia in The Third Millenium BC*, 1986, s. 7.

gittiğini daha önceden ifade etmiştik. Uruk kültürünün maddi kalıntıları arasında olan keramik, mimari ve idari araçlar gibi bu dönemin kendine özgü kültürel özelliklerinin, kuzeydeki yerleşim yerlerinde çeşitli oranlarda bulunması, kurulan ticari ilişkilerin en somut kanıtlarıdır³³³.

Kronolojik olarak Anadolu’da Geç Kalkolitik Dönem’den İlk Tunç I’e geçiş dönemine denk gelebilecek bu evrenin “Geç Uruk” denilen dönemde Sevin’e göre Sümer uygarlığının başlangıç aşamasıyla ilgili olarak ilk önemli adımlar da atılmıştır³³⁴. Bu dönemde bölgeler arasındaki ticaret çok daha gelişmeye başladı ve ayrıca çeşitli meslek alanlarında uzmanlık daha da ilerledi. Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu gibi hammade kaynaklarının fazla olduğu bölgelerde yeni ticaret merkezleri belirmeye başladı. Ticaretin daha iyi örgütlenebildiği ve içinde Mezopotamyalı tüccar gruplarının yaşadığı bu dönem kasabaları ya da ticari istasyonlar ulaşım kolaylıkları yüzünden daha çok Fırat kıyılarında kuruluyordu. Kurulan bu ticari istasyonlar vasıtasıyla Anadolu-Mezopotamya arasında sürekli olarak ticari malzeme akışı sağlanmıştır. Kuzey Suriye’deki Habuba Kabira (Tell Kannas), Cebel Aruda ve Tell Hadidi bunlardan en ünlüleridir. İşleyiş şekillerinde daha çok Kuzey Mezopotamya geleneklerinin egemen olduğu bu istasyonlarda genel anlamda bakır, kurşun ve gümüş ticareti ağırlık kazanmaktaydı. Doğu Anadolu’da hammade kaynaklarına yakın olan Elazığ yöresindeki Altınova’da Tepecik ve Norşuntepe gibi bu türde küçük ticari merkezlerin Mezopotamya halklarıyla yoğun ticari ilişkileri bulunmaktaydı. Nitekim gerek her iki merkezin bu döneme ilişkin yapılarında ele geçirilen bakırcılıkla ilgili veriler ile maden köpüğü, izabe fırınları, bakır kümeleri ve döküm kalıpları, bu yerleşim yerlerinde yaşayan grupların metallürji etkinlikleri hakkında önemli bilgiler vermektedir³³⁵.

³³³ Çevik, *Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci*, s. 41; ayrıca bkz. Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 74-110; Mellaart, *Yakındoğu’nun En Eski Uygarlıkları*, s. 75–76; Mehmet Özdoğan, “Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey”, (Ed. D. Keller, D. Rupp), *Archaeological Survey in the Mediterranean Area B.A.R. International Series no.155*, Oxford, 1983, s. 303–305.

³³⁴ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 109–110.

³³⁵ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 109–110.

Resim 19. Son Kalkolitik Çağ'da Uruk Yerleşim Merkezleri ve Aralarındaki Ticari İlişkiler (Özdoğan, 2011: 140)

Daha öncesinde değindimiz gibi, Güney Mezopotamya'da çeşitli göçlerle büyüyen kentlerin zorunlu ihtiyaçları, yaygın ve düzenli yürüten bir ticaret ağının kurulmasıyla sağlanmaktaydı. Özellikle temel ihtiyaç maddelerinin daha çok Anadolu'daki kaynaklardan karşılanması nedeniyle Uruk kültürü Fırat üzerinden Orta ve Yukarı Fırat bölgesindeki birçok merkeze taşınmıştır. Uruk kültürünün tipik kalıntıları arasında olan ve mekânları süslemek için kullanılan konik çiviler, kalıpta yapılmış devrik ağızlı kâseler ve silindir mühürler gibi buluntular ifade ettiğimiz bu ticari ilişkiler vasıtasıyla Anadolu'daki birçok ticari merkeze taşınmıştır. Örneğin Orta Fırat bölgesindeki Habuba Kabira, Tel Kannas ve Tel Brak gibi merkezler aracılığıyla Uruk kültürünün maddi kalıntıları kuzeye taşınmıştır. Karakaya ve Atatürk Barajı Gölleri altında kalan Hassek Höyük, Samsat, Malatya-Arslantepe gibi merkezlerde rahatlıkla Uruk kültürünün maddi öğeleri görülebilmektedir. Uruk kültürüne ait maddi buluntuların böylesine uzak bölgelerde bile etkilerini belirgin bir biçimde göstermesi muhtemelen ticari ve kültürel münasebetler vasıtasıyla olmuştur. Uruk kültürüne ait izlerin görüldüğü Hassek Höyüğe dair sanırım ayrı bir parantez açmamızda fayda bulunmamaktadır çünkü bu yerleşim yeri Geç Uruk Dönemi'nde kurulan, çevresi surlarla çevrilmiş, kuruluşunda Mezopotamya'dan gelen tüccarların oynadığı rolün

rahatlıkla gözlenebildiği ve dönemin tipik buluntularına sahip ticari merkezlerden biridir³³⁶.

Bu dönemde Anadolu'da güçlü güneyli etkilerinin görüldüğü merkezlerden bir diğeri Arslantepe yerleşimidir. Burada ortaya çıkarılan saray kalıntıları, depolar ve bu depolarda malların denetimi amacıyla kullanılmış çok sayıdaki betimlemeye sahip mühür baskısı, belli bir endüstrileşme sonucu seri olarak üretilmiş çanak çömlekler ve çeşitli kazılar sonucunda elde edilen belgelerin değerlendirilmesiyle bölgede bir kent devleti'nin oluşmaya başladığı sonucuna varılmıştır³³⁷. Aynı zamanda Arslantepe de bu dönemde güneyli toplumlarla sağlanan etkileşimin daha başka belirgin sonuçları da olmuştur. Örneğin Mezopotamya sistemi üzerine kurulu çeşitli idari yapılarla sürdürülen ticari ve kültürel ilişkiler sonucunda Arslantepe'de yerel bir devletçi yapının meydana çıkış sürecini daha da hızlandırmıştır³³⁸.

Resim 20. Farklı Tarzdaki Arslantepe Mühürleri (Frangipane, 2011: 141; Frangipane, 2003: 26)

³³⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 52; ayrıca bkz. Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartuların Yıkılışına kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984, s. 23-50; Özdoğan, "Redefining the neolithic of Anatolia, The Dawn of Farming in the Near East", 153-159; Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", s. 165; Mehmet Özdoğan, "A Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey", *National Geographic Research for 1979*, Washington, 1985, s. 517-541.

³³⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 52; ayrıca bkz. Çevik, *Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci*, s. 30-45.

³³⁸ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 249-250.

Arslantepe, muhtemelen bu dönemde Anadolu'da daha çok politik ve dinsel yönleriyle ön plana çıkmıştır. Bu yerleşim yerinde bulunan gerek mimari gerek zanaat ürünleri, Mezopotamya ile sürdürülen çeşitli ilişkiler sonucunda burada yerel bir Uruk kültürünün varlığını ortaya koymaktadır. Kısacası bu yerleşim yerinde daha önceden varolan çeşitli kültürlerin yanında Mezopotamya'da ortaya çıkmış ve geçmişi ortak Ubeyd kültürüne kadar giden birtakım öğelerde eklenmiştir. Bu yerleşim yerinde bulunan kalıntılar arasında Mezopotamya'dan geldiği hemen hiç tartışılmayacak simgesel malzeme ve öğeler vardır. Ancak güneyden gelen bu öğeler, çeşitli araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılan bütün buluntuların içinde pek düşük oranda kalmaktadır. Arslantepe'nin dikkat çekici bir başka özelliği ise ön plana çıkan yabancı gruplardan çok, buradaki yönetici sınıfın iktidar kavramını benimsediklerini ve belki de bu sınıfın isteği üzerine dışarıdan bazı dönemlerde ürün ya da zanaatkâr getirdiklerinin anlaşılmasıdır³³⁹.

Her ne kadar Frangipane, Son Uruk Dönemi'nde Torosların kuzeyindeki Yukarı Fırat ve Yukarı Dicle bölgelerinde Uruk etkisinin fazla olmadığını öne sürse de kanımızca tersi bir durum söz konusudur³⁴⁰. Çünkü bu dönem itibariyle Mezopotamya ile Anadolu'nun doğu ve güney bölgeleri arasında bakır, kurşun ve gümüş ticaretine dayanan ilişkilerde artış mevcuttur. Kolonilere yerleşmiş güney gruplarıyla, kurulan sıkı ilişkiler sonucunda başta Arslantepe olmak üzere kuzeydeki kültür ve yönetim yapıları güçlü biçimde etkilenmiştir. Bu ilişkiler sonucunda kuzey bölgelerinde başta seramik olmak üzere çeşitli üretim dallarında IV. binyıl sonlarında önemli bir değişiklikler meydana gelecektir. Muhtemelen bu dönemdeki seramik üretiminde güneyden yeni gelen grupların kendileriyle birlikte getirdikleri örneklerle hissedilir biçimde uyulmuştur³⁴¹.

³³⁹ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 249–250; ayrıca bkz. Mehmet Özdoğan, “Neolithic Cultures of Northwestern Turkey”, (Ed. S.Bökönyi) *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, Varia Archaeologica Hungarica II*, Budapest, 1989, s. 201–215; Özdoğan, “Neolitik Yaşam Biçiminin Orta Anadolu'dan Avrupa'ya Aktarımı”, (Ed. N. Başgelen), 1200 Yıl Önce: “Uygurluğun Anadolu'da Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı”, s. 63-70; Mellink, “The Prehistory of Syro-Cilicia”, s. 219–226.

³⁴⁰ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 269; ayrıca bkz. Mellaart, “Archaeological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginning of the Middle Bronze Age”, s. 34-50.

³⁴¹ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 269; ayrıca bkz. Esin, “Değirmentepe (Malatya) Kalkolitik Obeyd Evresi Damga Mühür Baskıları”, s. 40–50.

Anadolu’da bu dönemde yaşayan gruplar seramik yapımında daha çok Mezopotamya’daki Son Uruk Dönemi’ne ait bazı türleri kopya etmekteydiler. Bu seramik türlerinden en yaygın olan tip ise, saklı astar bezemesi ile süslü olanlardı, ancak bu ürünler taklit edilirken yerel zevke uygun bir takım yeni geleneklerle harmanlanmıştır. Anadolu’daki çanak çömlek geleneğinin en önemli temsilcisi olan el yapımı siyah seramik çeşitleriyle birlikte devam eden bu üretim, somut kültürün daha birçok başka cephesinde olduğu gibi bu ürünlerde de Mezopotamya ile sürdürülen ilişkilerden dolayı bu coğrafyanın etkisi fazlasıyla görülür. Arslantepe’de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntular arasında bulunan çeşitli kaplardan Mezopotamya’daki örneklerine oldukça fazla benzeyen türler bulunmaktadır; bunlar ilginç görünümlü ince uzun bir küp ile kırmızı sıvalı, ufak tava türünde bir yemek kabıdır³⁴².

Ayrıca tapınağa sunu olarak getirildiğine inanılan nesnelere arasında pek az sayıda burada bulunan yerel kültüre ait olmayan ve başka coğrafyalarda üretildiği düşünülen el yapımı ürünlere oldukça benzeyen eşyalarda bulunmaktadır. Bu durum, ister dışarıdan mal getirilmesi şeklinde olsun ister işin ustası olan yabancı zanaatçıların dışarıdan getirtilip burada çalıştırılmaları nedenine bağlansın, sonuç olarak güney gruplarıyla Anadolu’da yaşayan halklar arasında sıkı ilişkilerin bulunduğu en önemli kanıt sayılabilir. Güneyin seçkinler sınıfını oluşturan komşularına imrenme ve onların kültürel varlıklarını taklit etme örneklerine başta Arslantepe olmak üzere Değirmentepe, Tülintepe ve Hassek Höyük’te sıklıkla karşılaşılır³⁴³.

Arslantepe’de bulunan seçkinler grubu Uruk Dönemi sonlarına doğru, politik ve dinsel otoritelerini daha da artırmak için ekonominin büyük kesimlerini Mezopotamya modeline göre merkezileştirme yoluyla ellerindeki gücü bol bol yaymışlardır³⁴⁴. Yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde höyüğün güneybatı yamacında Uruk Dönemine tarihlendirilen olağanüstü boyutlarda kamu yapıları ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan bu yapıların coğrafi alan itibarıyla son derece geniş yüz ölçümüne

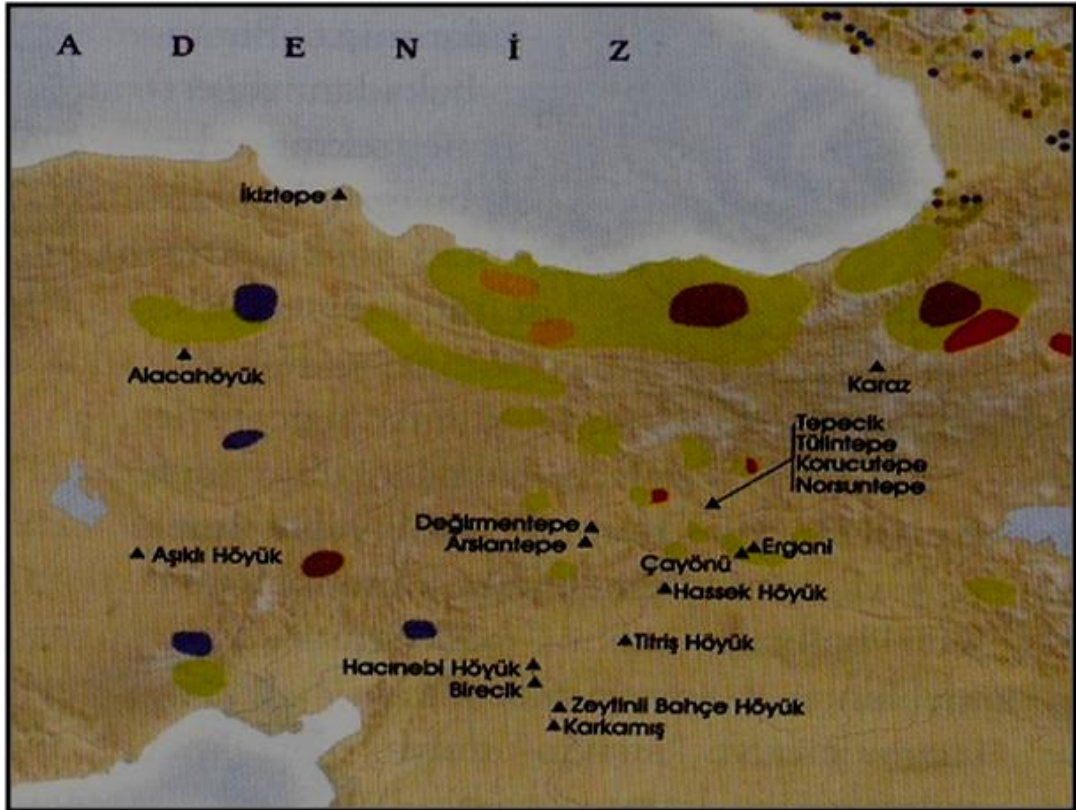
³⁴² Frangipane, *Yakınoğu’da Devletin Doğuşu*, s. 269–274.

³⁴³ Frangipane, *Yakınoğu’da Devletin Doğuşu*, s. 269–290; ayrıca bkz. Özdoğan, “A Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey”, s. 517-541; Benedict, Özdoğan, Gordus, Wright, “Location and Chemical Identification of Some Obsidian Sources in the Aksaray-Nevşehir-Niğde Region”, s. 239–283; Esin, “Değirmentepe (Malatya) Kalkolitik Obeyd Evresi Damga Mühür Baskıları”, s. 40-50.

³⁴⁴ M. Frangipane, A. Palmieri, “A Protourban Centre of Late Uruk Period”, *Origini* 12/2, 1983, s. 312; ayrıca bkz. Esin, “Some Small Finds From the Chalcolithic Occupation at Değirmentepe (Malatya) in Eastern Turkey”, s. 250–260.

sahip kamu yapıları olması oldukça dikkat çekicidir. Ancak bu yerleşim yerinde konuta ayrılan coğrafi alanın bir önceki döneme oranla daha da küçülmesi ve çok büyük ölçülerde merkezileşmiş politik, ekonomik örgütlenme arasında gördüğümüz bu çelişki topluluğun büyümesinin belirgin bir işareti olarak kabul edilebilir³⁴⁵.

Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen Son Uruk evresine ait Değirmen-tepe, Hassek Höyük ve Arslantepe gibi dönemin önde gelen yerleşim yerlerinde bulunan egemen sınıfların gücü ve saygınlığı, metalin yaygın bir şekilde kullanımında kendini göstermektedir. Bu durumu Anadolu'da bol miktarda bulunan bakır, kurşun ve daha az olmak üzere gümüş ve altından çeşitli nesnelere yapılmasının yanı sıra arsenikli bakırdan mızrak uçları, kılıç ve sıra dışı silahların yapılmasından anlamaktayız. Maddencilığe dayalı silah ve günlük yaşamda kullanılan çeşitli nesnelere yapımındaki artış metalürjinin artık yayılmakta olduğunu ve yüksek bir teknolojik seviyeye ulaştığının kanıtı olarak tarafımızdan değerlendirilmektedir³⁴⁶.

Resim 21. Son Kalkolitik Dönem'e Ait Maden Yatakları (Özdoğan, 2011: 150)

³⁴⁵ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 269–284; ayrıca bkz. Özdoğan, “Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey”, s. 303–305; Kınal, “Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler”, s. 400–403.

³⁴⁶ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 284.

Güneyli halk topluluklarıyla sürdürülen çeşitli ilişkiler neticesinde metal kullanımı Anadolu'nun doğu ve güney bölgelerinde zamanla birinci derecede bir saygınlık nesnesi durumuna gelmiştir. Burada bulunan seçkin sınıfının metal kullanma yönündeki taleplerinin artması sonucu son derece incelik isteyen ilk alaşımların kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir. Metalürji işçiliğinin gelişmesinde elbetteki tüm Doğu Anadolu'da bulunan geniş yataklardan yararlanılmasına bağlanılabilir ancak metal kullanımındaki büyük artışta Suriye-Mezopotamya topluluklarının kullanıma yönelik yoğun istemlerinin rolü olduğunu söyleyebiliriz. En başından itibaren vurguladığımız gibi Anadolu metalleri, güneyli toplulukların kuzeydeki bölgelerle temasa geçmeleri için iyi bir nedendi³⁴⁷.

2.3. TUNÇ ÇAĞLAR

Kalkolitik Çağ'ın başlarından itibaren tüm Anadolu'da iklimin şartlarının giderek ılımanlaşmasına bağlı olarak beliren günümüze yakın iklimsel şartlar, güney bölgelerinden Anadolu'ya yoğun nüfus göçüne neden olmuştu. Artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak üzere insanoğlu giderek daha fazla sayı ve türde mal üretmenin yollarını araştırmaya başlamıştı. Daha fazla mal üretimi yoluna giden insanoğlunun yeterli verimi elde edebilmesi için organize bir iş gücü, depolama tesisleri ve bunların korunması için etkili bir organizasyona gereksinim vardı. Bu yolda ilk adımlar daha hızlı üretim için seramik çarkının kurulduğu Kalkolitik Çağ içinde atılmıştı. Üretim ekonomisinin gelişiminde madencilik son derece önemli bir konuma sahipti. Ayrıca madenciliğin uluslararası ticarete çok önemli katkıları olmuştur çünkü tunç gibi alaşımları yapabilmek için gerekli bakır ve kalay gibi madenlerin zaman zaman uzak bölgelerden sağlanması ve karmaşık üretim teknolojisi ileri düzeyde uzmanlaşmayı gerektirmektedir³⁴⁸.

³⁴⁷ Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 284–287; ayrıca bkz. Mellaart, “Archacological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginnig of the Middle Bronz Age”, s. 34-50; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 74-10; Şenel, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, s. 100–175; Yakar, *Prehistoric Anatolia The Neolithic Transformation and The Early Chalcolitic Period*, s. 200–210; Yakar, “Transhumance and Questions of Nomadism in Early Anatolia”, s. 34–78; Özdoğan, “Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları”, s. 9-20; De Jesus, “Eski Çağlarda Anadolu'da Yapılmış Olan Metalürjik Faaliyetler”, *MTAED* 87, 1976, s. 55-60.

³⁴⁸ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 116–117; ayrıca bkz. Yakar, *Prehistoric Anatolia The Neolithic Transformation and The Early Chalcolitic Period*, s. 200–210; Mellaart, *Yakındoğu'nun En Eski*

Tunç Çağ'ına ait yerleşim merkezlerinin en dikkat çekici özelliği, bu yerleşim alanlarının gerek Anadolu içerisinde birbirleri arasında gerekse Mezopotamya'nın gelişmiş merkezleriyle kurdukları geniş ticari ilişkilerdi. Çiğdem'e göre Neolitik Çağ'dan itibaren başlayan Anadolu'nun dış ticaret potansiyeli Tunç Çağlarının başlamasıyla birlikte daha da artacaktır³⁴⁹. Anadolu'da bu dönemde maden işçiliğinde çok önemli gelişmeler yaşanmış ve buna bağlı olarak Anadolu'da yaşayan gruplar Kuzey Suriye ve Mezopotamya ile daha önemli ilişkiler geliştirmeye başlamışlardır. Mezopotamya halkları ile geliştirilen bu ilişkiler sonucunda Kızılırmak bölgesinde çanak çömlek çarkta yapılmaya başlanmıştır³⁵⁰.

Metal teknolojisinde yaşanan bu gelişmeler daha güçlü bir siyasal denetim ve sosyal yapıda önemli değişikliklere gereksinim gibi ihtiyaçları da beraberinde getirmekteydi. Sosyal ve siyasal alanlarda meydana gelen gelişmelerden sonra Aşağı Mezopotamya ve Güneybatı İran'da Sümer ve Elam gibi devletler belirmeye başlamıştı. Oldukça uzun bir zaman dilimine yayılan bu gelişmeleri en sonunda (IV. bin yılın sonları) yazının keşfi izledi. Yazıyla birlikte başta metal ürünler olmak üzere kimi hammaddelere olan gereksinimin artışıyla ilişkili olarak ticarete duyulan büyük ilgi daha da artacaktır. Önceki dönemlerin dışı fazla açılmayan yerel izole kültür geleneğinin yerini uluslar arası ticaret gibi olgular çerçevesinde ülkelerin birbirleriyle ilişkileri alacaktır. Böylelikle Anadolu-Mezopotamya arasındaki ilişkilerin ve metal kullanımının zirve yaptığı yeni bir dönem başlamış oldu³⁵¹.

Tunç Çağlarında metal kullanımının yaygınlaşmasının yanında Anadolu'daki halklar çok daha iyi örgütlenebilme yoluna gitmişlerdir. Bu dönemde Anadolu'da bulunan sosyal sınıfların, iş kollarındaki uzmanlaşmaya bağlı olarak giderek daha belirgin şekilde ortaya çıkmalarına ek olarak yönetici sınıfın saray benzeri mekânsal anlamda görkemli bir yaşama geçmesine tanık olunur. Ancak bu toplumsal örgütlenmeler coğrafi nedenlere bağlı olarak bölgeler arasında farklı özellikler göstermekteydi. Örneğin bu dönemde Anadolu'daki toplumsal örgütlenme komşu Mısır ve Sümer'dekinden daha küçük çapta idi ve bölgesel ya da yerel anlama gelebilecek

Uygurlukları, s. 75–76; Yakar, “The Indo Europeans and Their Impact on Anatolian Cultural Development”, s. 94–112.

³⁴⁹ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, s. 125.

³⁵⁰ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, s. 125.

³⁵¹ Veli Sevin, *Eski Anadolu Uygurlukları ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 100.

karakterini hala koruyordu. Bu yeni dönem, önceki çağlarda temel uğraş alanları olan tarım, dokumacılık ve çömlekçilik gibi buluşlarına, daha etkili silahların üretilmesinin yanı sıra ince süs eşyalarının yapılmasını olanaklı kılan bakır-arsen ya da bakır-kalay alışımı olan tuncu eklemiştir.³⁵²

Eski Tunç olarak adlandırılan dönem Anadolu’da IV. bin yılın sonları ve III. bin yılın başlarında ortaya çıkmıştır. Yeni belirmeye başlayan bu dönem kanımızca önceki kültürlerden ani bir kopuş veyahut yepyeni bir başlangıç sayılmamalıdır. Aksine kendisinden önceki Kalkolitik ve Neolitik Çağ gibi dönemlerin bir gelişimi söz konusudur. Bu dönemde Anadolu hala yazıyı tanımadığı gibi ve yine birtakım kültür bölgelerine ayrılmıştı. Oldukça kalabalık nüfus potansiyeline sahip eskinin köylerinden daha gelişmiş kasabalar çevresinde ve verimli ovalar içinde yerleşim imkânı bulan bu kültür bölgeleri daha çok dağlık alanlar veya nehirler gibi doğal sınırlarla belirlenmişti. Bölgedeki bu yerleşim yerlerinin çoğu yerel anlamdaki öz kimliklerini çağlar boyunca korumuştur. Batı, orta ve güney bölgelerinde farklı kültürlerin hüküm sürmelerine karşılık, Doğu Anadolu’da ise kültürel anlamda tam bir birlik söz konusuydu³⁵³.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Eski Tunç Çağı ile birlikte ortaya çıkan Anadolu kültürleri, Geç Kalkolitik Çağ’da ortaya çıkmaya başlayan kültürlerin bir gelişimi görünümündedir. Bu dönemde Anadolu’nun öteki bölgelerinden hemen hemen tümüyle farklı bir gelişim çizgisi izleyen Doğu Anadolu Eski Tunç Çağı’nın başlarında (3300) hala Kuzey Suriye ve Mezopotamya’da bulunan kültürlerin etkisi altındaydı. Genelde taş temel üzerine yükselen kerpiç duvarlı, tek ya da çift odalı evlerde oturan bu halkın geçiminde avcılığa dayalı besin edinme faaliyetleri hala etkisini devam ettirmektedir. Koyu yüzlü açkılı, kaba el yapımı çömlüklerin yanında, Mezopotamya ve Suriye etkili,

³⁵² Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 116–117; ayrıca bkz. M. A. Dinçol, “Hititler Öncesinde Anadolu”, *AU 1*, İstanbul 1982, s. 15-20; E. R. Eaton, H. Mc Kerrel, “Near Eastern Alloying and Some Textual Evidence for Early Use of Arsenical Copper”, *World Archaeology* 8, 1976, s. 169-171; Renfrew, “Cycladic Metallurgy and Aegean Bronze Age”, s. 1-20; Maxwell-Hyslop, *Western Asiatic Jewellery*, s. 42-46; Muscarella, *Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York, s. 400-404; Mellaart, “Archaeological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginning of the Middle Bronze Age”, s. 34-50; Maxwell-Hyslop, *Western Asiatic Jewellery*, s. 42-46; de Jesus, “The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia”, s. 190.

³⁵³ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 116–117; ayrıca bkz. J. Mellaart, “The Late Chalcolithic and Early Bronze Ages in Konya Plain” *AS 13*, 1963, s. 195-199; P. S. de Jesus, “The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia”, *BAR 74*, Oxford, 1980, s. 190; A. Yener, “A Review of Interregional Exchange in Southwest Asia 9”, *Anatolica* 9, s. 52-60.

açık renkli ve çark yapımı ince kaplar da günlük hayatta oldukça sık kullanıyorlardı³⁵⁴. Bu dönemin önde gelen ve Mezopotamya ile sürekli iletişim halinde merkezleri arasında, Arslantepe, Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe, Kültepe, Troya ve Alişar sayılabilir³⁵⁵.

Dönemin önemli yerleşim yerleri arasında bulunan Kültepe’de yapılan kazılar sonucunda Tunç Çağı I-II ve III katlarını temsil eden buluntular ele geçmiştir. Erken Tunç II tabakaları arasında Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya’da bulunan merkezlerden getirilen kaplar ortaya çıkarılmıştır³⁵⁶. Çiğdem’e göre, Kültepe’de ortaya çıkarılan kaplar Kuzey Suriye ve Mezopotamya ile sürdürülen ticari ilişkilerin bu çağda da devam ettiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir³⁵⁷. Mezopotamya ve Kültepe arasındaki ticari ilişkilerin varlığını gösteren bir diğer önemli buluntu ise lapis lazuliden yapılmış silindirik kolye ve mühürlerdir. Bu yerleşim yerinde Eski Tunç Çağı’nın son dönemlerine ait yapı katları arasında Kuzey Suriye’den ithal edilmiş madeni ve cam eşyaya da rastlanmıştır. Ayrıca Altınova’daki Norşuntepe’de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çok sayıda Uruk mallının ele geçirilmesi birçok araştırmacının burayı Mezopotamya kolonisi olarak tanımlamasına neden olmuştur. Bu yerleşim yerinde çark yapımı, Suriye’den ithal malı ince çanak çömlekler, kanımızca Suriye üzerinden Mezopotamya’ya bağlanan bir ticari oluşumun varlığını da ispatlamaktadır³⁵⁸.

Ayrıca Mezopotamya’nın kuzey ve güney bölgelerinde bulunan verimli ovalık alanlarındaki yerleşmeler, dönemin alet yapımındaki gelişmelere paralel olarak kentsel gelişimlerini arttırarak sürdürmekteydiler. Ancak kuzeyde bulunan daha dağlık ve sınır bölgeler ise kültürel anlamda kendilerini güneyle binlerce yıldır bütünleştiren bu süreç kesintiye uğrar. Bu bölgelerde, Doğu Anadolu ve Transkafkasya kökenli, özellikle Fırat Havzası’nda değişmelere yol açacak yeni kültürel öğeler kendisini göstermeye başlayacaktır. Ortaya çıkmaya başlayan bu yeni kültürün öğeleri 4. binyılın son

³⁵⁴ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 142-143; ayrıca bkz. Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 118-143; J. Mellaart, “Some Thoughts on the Interpretation of Anatolia’s Cultural Development”, *Anadolu XI*, 1978-1980, s. 225-230; Yener, “A Review of Interregional Exchange in Southwest Asia 9”, *Anatolica 9*, s. 52-60; Mellink, “Archaeology in Asia Minor”, s. 468-469.

³⁵⁵ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, s. 125.

³⁵⁶ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, s. 126-129.

³⁵⁷ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, s. 126-129.

³⁵⁸ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, s. 126-129.

yüzyıllarından itibaren bu bölgelerle sıkı bir ilişki içerisindeki Arslantepe ile Malatya, Tuluntepe ve Değirmentepe gibi yerleşimlerle Elazığ çevresine dağılmıştır. Doğu Anadolu'daki birçok yerleşimde Uruk çanak çömleğinin en belirgin özelliği olan kırmızı-siyah renkli bir çömlek türünün ortaya çıkmaya başlamasıyla güneyli topluluklarla olan ticari ve kültürel ilişkiler belirginlik kazanır³⁵⁹.

Muhtemelen bu dönemlerde Mezopotamya da merkezi yönetimlerin başta tarım ve hayvan yetiştiriciliği olmak üzere sosyo-ekonomik alanlardaki denetimlerin azalması sonucu oluşan ya da doğu bölgeleriyle kurulan yeni ilişkilerin neden olduğu huzursuzluklardan kaynaklanan bazı iç çatışmalar yaşanacaktır. Fakat Mezopotamya'daki kültürlerin kendilerine özgü merkezileştirme ya da yönetici sınıfın bu coğrafyadaki otoritesinin gerilemesine neden olan bütün bu olaylar, kuzeydeki topluluklarla sürdürülen ilişkiler sonucunda zamanla oldukça geniş bir coğrafyada etkili olacak yeni bir politik ve ekonomik düzenin oluşmasına neden olacaktır. Ayrıca bu döneme dair dikkat çeken bir başka gelişme ise Mezopotamya kültürlerine özgü tapınaklar ve saraylar ile bunların bağlı olduğu, kil mühürlere dayanan yönetim düzeninin tarih sahnesinden çekilmeye başladığına tanık olmamızdır³⁶⁰.

Mezopotamya ile sürdürülen ticari ve kültürel ilişkiler sonucunda elde edilen maddi öğelerin yanı sıra Fırat Havzası'na yerleşmiş topluluklarla, Doğu Anadolu-Transkafkasya geleneğinden gelen toplulukların uzun bir dönem boyunca sürdürdükleri

³⁵⁹ Frangipane, "İlk Tunç Çağı I. Dönemi Doğu Anadolu", s. 158; ayrıca bkz. E. R. Eaton, H. Mckerrell, "Near Eastern Alloying and Some Textual Evidence for Early use of Arsenical Copper", *WA* 8, 1976, s. 171-172; Z. A. Stos-Gale, N. H. Gale, "Early Bronze Age Trojan Metal Sources and Anatolians in the Cyclades", *Oxford Journal of Archaeology* 3/3, 1984, s. 39-40; R. W. Hutchinson, "Prehistoric Town Planing in and Around Aegean", *Town Planing Review* 23/1, 1953, s. 27-30; S. M. Pulgisi, "Third Report on the Excavations at Arslantepe (Malatya)", *TAD XIII/2*, 1964, s. 41-48; B. Jovanovic, "The Oldest Copper Metallurgy in The Balkans A Study of The Diffusion of Copper From Asia II", *Expedition* 21/1, 1987, s. 17; J. V. Canby, "Early Bronze Age "Trinket" Moulds", *Iraq* 27, 1967, s. 52-54; G. A. Wright, "Archaeology and Trade", *Addison-Wesley Module in Anthropolgy* 49, 1974, s. 35-36; J. D. Muhly, "The Troad in the 3 rd Millennium B. C. And Sources of Gold and Tin", *Transcastions from the IV th International Colloquium on Aegean Prehistory*, Sheffield, 1977, s. 23-30; Mellink, "Archaeology in Asia Minor", s. 468-469.

³⁶⁰ Frangipane, "İlk Tunç Çağı I. Dönemi Doğu Anadolu", s. 159; ayrıca bkz. S. M. Puglisi, "Second Report on the Excavations at Arslantepe (Malatya)", *TAD XIII/2*, 1964, s. 41-48; T. S. Wheeler, R. Maddin, J. D. Muhly, "Ingnots and The Bronz Age Copper Trade in the Mediterranean; a Praogres Reput", *Expedition* 17/4, 1975, s. 32-40; de Jesus, "Eskiçağlarda Anadolu'da Yapılmış Metalurjik Faaliyetler", s. 55-69; Mellink, "Anatolian and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age", s. 322-323; de Jesus, "The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia", s. 23-67; Muhly, "The Troad in the 3 rd Millennium B. C. And Sources of Gold and Tin", s. 45-67; Yener, "A Review of Internegional Exchange in Southwest Asia 9", s. 52-60; C. Renfrew, "Cycladic Metallurgy and Aegean Bronze Age", *ASA* 71, 1967, s. 1-20; N. H. Gale, Z. A. Stos-Gale, R. Gilmore, "Alloy Typos and Copper Sources of Anatolian Copper Alloy Artifacts", *AS* 35, 1985, s. 147-149.

karşılıklı ilişkiler ve etkileşimler en iyi Arslantepe’de gözlemlenir. Yaklaşık bir yüzyıl kadar kısa süren VIB2 döneminde Arslantepe’de bir ya da iki odalı, kerpiç tuğlalardan yapılmış evlerin bulunduğu alanda bir köy kurulur. Eski Tunç Çağı’nda, Mezopotamya ile sürdürülen ilişkilerin en yoğun yaşandığı Yukarı Fırat bölgesindeki merkezlerden bir başkası ise Arslantepe yerleşimidir. Bu yerleşim yerinde bulunan evlerin arasında ise hayvan kesiminin ya da daha da önemlisi küçük çukurlarda veya kaplarda bakır eritme gibi ancak belli bir uzmanlaşma sonucu elde edilen işlerin gerçekleştirildiği açık alanlar bulunmaktadır³⁶¹.

Eski Tunç Çağı ile birlikte toplumların politik ve ekonomik düzenlerinde gerçekleşen çok yönlü değişimler bütün bölgelerdeki maddi kültüre aynı şekilde yansımamıştır. Örneğin Fırat Nehri’nin Türkiye sınırları içerisinde kalan, Keban bölgesinden Karkamış’a kadar uzanan yerlerde, özellikle çanak çömlek üretiminde Geç Uruk geleneğinin daha da geliştirilerek devam ettirildiği gibi bu bölgelerdeki mimari yapılarda da hala Geç Uruk etkisinin devam ettiğini görmekteyiz. Aynı zamanda bu bölgelerdeki Eski Tunç Çağı I Dönemi’ne ait yerleşmelerde, çömlekçi çarkında yapılmış, açık renkli ve Geç Uruk Dönemi çanak çömlek geleneğine sahip kap kacak örnekleri varlıklarını korumaya devam eder³⁶².

Anadolu’daki yerleşim yerlerinde devam eden Geç Uruk Dönemi çanak çömlek geleneğinin yanı sıra yeni türler ortaya çıkmaya başlar. Daha erken dönemlerde Toroslar’ın güneyindeki, yalnızca Uruk etkisi altındaki yerleşmelerde görülen, mineral katkı maddeleri içeren, düzgün olmayan bir yüzeye sahip, bezemesiz kaplar özellikle kuzeyde Arslantepe’de yaygın olmak üzere diğer yerleşim yerlerinde kullanım alanı bulmuşlardır. Aynı durum, karmaşık yatay ve dikey çizgilerden oluşan saklı astar bezemeli kaplar da görülmektedir. Bu tür kaplar Uruk Dönemi boyunca, Zeytinli Bahçe

³⁶¹ Frangipane, “İlk Tunç Çağı I. Dönemi Doğu Anadolu”, s. 162; ayrıca bkz. F. Hrozny, “Report; Preliminary Sur Les Foilles Tchoeslovaques Du Kultepe”, *Syria VIII*, 1927, s. 37-93; A. Scherratt, “Resources Technology and Trade An Essay in Early European Metallurgy”, *Problems in Economic and Social Archoeology*, London 1975, s. 55-581; K. Branigan, *Aegean Metalwork in the Early and Middle Bronz Age*, Oxford, 1974, s. 126; J. R. Alden, “Trade and Politics in Proto-Elaminate Iran”, *Comments CA 23*, 1982, s. 613-640; H. E. W. Crawford, “The Problem of Tin in Mesopotamian Bronzes”, *WA 6*, 1974, s. 242-247.

³⁶² Frangipane, “İlk Tunç Çağı I. Dönemi Doğu Anadolu”, s. 162-163; ayrıca bkz. Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 145-150; ayrıca bkz. O. W. Muscarella, *Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York, 1988, s. 400-404; E. Neufeld, “Fabrication of Objects From Fish and Sea Animals in Ancient Israel”, *JANES 5*, 1973, s. 309-312; J. C. Waldbaum, “From Bronz To Iron The Transition From The Bronz Age The Eastern Mediterranean Studies Mediteranean Archalology”, *LIV*, Göterborg, 1978, s. 20-34.

yerleşiminde gördüğümüz örnekler sadece Güney Doğu Anadolu'nun Orta Fırat bölgesinde bulunurken, Eski Tunç Çağı I Dönemi'nden itibaren bölgeler arası ilişkilerin daha da artmasıyla birlikte hemen hemen her yerde karşımıza çıkar³⁶³.

Eski Tunç Çağı'nda çanak çömlek üretiminde gerçekleşen sürekliliğin yanı sıra Uruk kökenli çanak çömlek türlerin Yukarı Fırat bölgesinde varlıklarını daha da kalıcı olacak şekilde sürdürüyor olmaları, Mezopotamya'daki çanak çömlek yapma geleneğinin toplumların üretim sistemlerine ve el sanatlarına derin bir şekilde yerleşmiş olduğu düşüncesini kanıtlamaktadır. Fakat güneyde Eski Tunç Çağı II ve III dönemlerine aktarılacak olan yeni maddi öğeler, daha önce varolan eski geleneklerle uyum içerisinde şekillenmeye başlamıştır. Malatya ve Elazığ çevreleri başta olmak üzere daha güçlü bir merkezi yönetime dayalı toplumsal örgütlenmelerin artık silinmeye başladığı kuzey bölgelerinde Transkafkasya kökenli öğelerin güçlü etkisi çeşitli ilişkiler sonucunda, kendisini özellikle çanak çömlek yapımında meydana gelen değişikliklerle gösterir. Kuzeyin, çark yapımı çanak çömlek gibi kendisine özgü kültürel özelliklerinin hala devam ediyor olması, bölgenin kendi öz kültürel özelliklerinin tamamıyla kaybolmadığını gösterir, fakat Norşuntepe, Taşkun Mevkii ve Arslantepe gibi yerleşmelerde güneyin tipik kırmızı, siyah renkli yeni tür kapları bulunmuştur. Ayrıca bu dönem için Arslantepe'den ise güneye başta bakır olmak üzere çeşitli metal ürünler gönderilmekteydi³⁶⁴.

³⁶³ Frangipane, "İlk Tunç Çağı I. Dönemi Doğu Anadolu", s. 163; ayrıca bkz. J. D. Muhly, "New Evidence for Sources of and Trade in Bronze Age Tin", *The Search for Ancient Tin*, Washington, 1978, s. 43-48; P. S. De Jesus, "Eskiçağlarda Anadolu'da Yapılmış Metalurjik Faaliyetler", *MTA* 87, 1976, s. 55-69; Muhly, "New Evidence for Resource of Trade in Broz Tin", s. 43-49; Mellaart, "Some Thoughts on the Interpretation of Anatolia's Cultural Development", s. 225-230; Özdoğan, "A Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey", s. 517-541; Muhly, "Copper and Tin", s. 155-535; Braidwood, "Excavations in the Plain of Antioch, The Earlier Assemblages, Phases", s. 176-185.

³⁶⁴ Marcella Frangipane, "İlk Tunç Çağı I. Dönemi Doğu Anadolu", *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayı*, İstanbul 2011, s. 158-163; ayrıca bkz. J. W. Renfrew, *The Prehistoric Food Plants of Near East and Europe*, London 1973, s. 118-120; I. Payanotov, "EBA Metallurgy in Anatolia and the Balkans Typological Similarities", *Transactions From the 4th International Colloquium on Aegean Prehistory*, Sheffield, 1977, s. 45-51; *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 74-110; J. Yakar, "Transhumance and Questions of Nomadism in Early Anatolia", *X. Türk Tarih Kongresi*, 1990, s. 605; Mellaart, "Archaeological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginning of the Middle Bronze Age", s. 34-50; . E. Kaptan, "Eski Anadolu Madencilikine Ait Yeni Tarihlenen Buluntular", *VII. Arkm. ST*, 1992, s. 95-98; Muhly, "New Evidence for Sources of and Trade in Bronze Age Tin", s. 43-48; T. A. Wertime, "The Beginning of Metallurgy A. New Look", *Science* 182, 1973, s. 875-887.

Resim 22. Eski Tunç Çağı I, Anadolu ve Mezopotamya’da Bulunan Kültür Bölgeleri (Frangipane 2011: 171)

Bu dönem için Anadolu-Mezopotamya arasındaki ilişkilerin sonucu olan yeni metal teknolojisinin ve aletlerin yayılmasına eşlik eden bir başka önemli gelişme ise yeni bir ölü gömme âdeti olan taş sanduka mezarların ortaya çıkmasıdır. Anadolu’nun coğrafi sınırları içerisinde ilk kez görülmeye başlanılan bu yeni geleneğin en önemli kanıtları Arslantepe’de görülmektedir. Burada, 4. binyılın sonlarına tarihlendirilen ve yönetici sınıfa ait yapı kalıntılarının bulunduğu kamusal alanda şimdiye kadarki örneklerine Anadolu’da hiçbir şekilde rastlanılmayan sıra dışı bir mezar bulunmuştur. Üsteki kapak kısmının kalın taş bloklar ile örtülü olduğu bu taş sanduka mezar, yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda yaklaşık 5 metre çapında kazılmış bir alan içerisine gömülü olarak açığa çıkartılmıştır³⁶⁵.

³⁶⁵ Frangipane, “İlk Tunç Çağı I. Dönemi Doğu Anadolu”, s. 167; ayrıca bkz. C. A. Burney, “Northern Anatolia Before Classical Times”, *AS* 6, 1956, s. 181-182; R. Maxwell-Hyslop, *Western Asiatic Jewellery*, 1971, s. 42-46; M. J. Mellink, “Archaeology in Asia Minor”, *ASA* 85, 1981, s. 468-469; L. Deroy, “L’expansion Préhistorique du fer et les Noms de ce metal en grec ancien et Latin”, *An. Ar II/1-2*, 1965, 181-185; E. Kaptan, “Eski Anadolu Madencilğine Ait Yeni Tarihlenen Buluntular”, *VII. Arkim. ST*, 1992, s. 95-98; Muhly, “The Troad in the 3rd Millennium B. C. And Sources of Gold and Tin”, s. 45-67.

Arslantepe'deki saray kalıntılarının bulunduğu bölgede ortaya çıkarılan mezarda, yetişkin bir erkeğe ait iskeletin yanına ölü hediyesi olarak çok sayıda metal nesne bırakılmıştır. Bu nesnelerin arasında özellikle bakır, bakır-arsenik, bakır-gümüş karışımı, gümüş ve altından yapılmış birçok silah, alet ve süs eşyaları vardır. Mezarda ayrıca 14 tane çark yapımı kap, bir kalkit çanak ile gümüş, altın, kaya kristali ve akik taşından yapılmış sayısız boncuk bulunmuştur. Ölü hediyelerinin olağanüstü zenginliği, mezar örten taş blokların üzerinde bulunan ve kurban edildikleri sanılan 4 adet yetişkine ait iskelet ile gene çok değerli bakır-gümüş karışımı bir alınlık (taç) bu mezarın şu ana kadar bilinen en erken "soylu mezarı" olduğunu düşündürür. Ortaya çıkarılan bu mezardaki metal nesne sayısının fazlalığı, Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ilişkilerin bu dönemdeki metal endüstrisi üzerinde olumlu katkısını göstermesi açısından önem arz eder³⁶⁶.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi ilk olarak Arslantepe'de görülen taş sanduka mezar ve çeşitli metal silahların da ölüye hediye olarak sunulduğu bu yeni ölü gömme tarzı, Tunç Çağı'nın ilerleyen dönemlerinde çeşitli münasebetler sonucunda Orta ve Yukarı Fırat vadilerinde çok yaygın bir gelenek haline gelir. Bu zaman diliminde aşağı bölgelere doğru gidildikçe örneğin Hassek Höyük'ten Lidar'a, Birecik'ten Karkamış'a kadar uzanan geniş bir alanda bu geleneğin uygulandığı mezarlar bulunmaktadır. Hassek Höyük'te Eski Tunç Çağı'nın I. Dönemine tarihlenen, küp mezarlar genelde yerleşim alanlarının dışında bulunan bölgelerde ortaya çıkarılmıştır. Fakat bu dönemin ilerleyen aşamalarında çeşitli metal öğelerin yanı sıra içlerinde çeşitli silah türlerinin de bulunduğu ve dönemin metalcilik faaliyetlerinin ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından bir taş sanduka mezarının bulunması oldukça önemliydi³⁶⁷.

Yapılan arkeolojik kazılarla bu mezarlarda çok sayıda metal nesne ile çanak çömlek buluntuları ele geçirilmiştir. Burada ele geçirilen mızrak uçları, baltalar ve metal iğneler gibi mezar buluntuları Fırat Vadisi'nde, Karkamış'tan Norşuntepe'ye kadar

³⁶⁶ Frangipane, "İlk Tunç Çağı I. Dönemi Doğu Anadolu", s. 167; ayrıca bkz. M. Kelly-Buccellati, "Trade in Metals in the Millennium Northeastern Syria and Eastern Anatolia", *Resurrecting the Past LXVII*, İstanbul 1990, s. 117-118; R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology VII*, Leiden, 1964, s. 16-21; K. A. Yener, P. B. Vander, "Reply to J. D. Muhly, Early Bronze Age Tin and the Taurus", *AJA* 97, s. 255-260; Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s. 160-175; Özdoğan, "Redefining the neolithic of Anatolia, The Dawn of Farming in the Near East", 153-159.

³⁶⁷ Frangipane, "İlk Tunç Çağı I. Dönemi Doğu Anadolu", s. 170; ayrıca bkz. G. Hermann, "Lapis Lasuli in the Early Phases of its Trade Relations", *Iraq* 30, 1968, s. 21-57; J. D. Muhly, *The Coming Age of Iron*, London 1980, s. 29-34.

birçok yerleşkede ortaya çıkarılan diğer buluntularla yakın benzerlikler gösterir. Örneğin Birecik Mezarlığı'nda ortaya çıkan, üzerlerinde hayvan figürlerinin bulunduğu metal silindirler, Hassek Höyük'te ortaya çıkarılan buluntunun aynısıdır. Bu durum aynı zamanda şampanya kapları olarak adlandırılan bu kapların ve ayaklı çömlekleri içeren kap türlerinin, bu dönemde Fırat Nehri'nin Türkiye'nin politik sınırları içerisinde kalan bölümünün güneyindeki yerleşkelere özgü bir kültürel özellik olarak algılamamıza neden olmaktadır. Bütün bu veriler Anadolu ve Mezopotamya'nın maddi kültürlerine ait gözlemlenen birçok benzerliği ortaya koymaktadır. Ancak bütün bu benzerliklere rağmen iki bölge arasındaki farklılıklar da dikkat çekmektedir³⁶⁸.

Bu dönem için Hassek Höyük'te ortaya çıkarılan buluntular bu yerleşkenin bölgeler arası ilişkilerde aracı bir görev üstlendiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Hassek Höyük'te ortaya çıkarılan buluntularda Transkafkasya etkisi görülmemesine rağmen burada açığa çıkarılan çanak çömlekler, kuzeydeki Arslantepe ve Norşuntepe gibi yerleşkelerin yanı sıra Mezopotamya'da ortaya çıkarılan çanak çömleklerle aynı özellikleri paylaşır. Bu durum ifade ettiğimiz bu bölgeler arasındaki iletişimin boyutlarını da ortaya koymaktadır. Çanak çömlek türlerindeki ortak özelliklerin yanında çeşitli metal buluntular ve taş sanduka mezar geleneği gibi ortak öğelerin bulunduğu başka nesnelere bulunmaktadır. Ancak bütün bunlardan başka iki bölge arasında bulunan ayırt edici nitelikleri gösteren çanak çömlek türleri, Anadolu ve Mezopotamya coğrafyaları arasındaki toplumsal düzen ve gelişimindeki farklılıkları da gözler önüne sermektedir. Ayrıca Eski Tunç Çağı'nın ilerleyen aşamalarında taş sanduka mezarlar özellikle Orta Fırat bölgesinin Suriye ve Anadolu'ya ait kültürlerin tipik bir ögesi haline gelecektir. Bu durum bölgeler arası ilişkilerin varlığının kanıtlanması açısından oldukça önemlidir³⁶⁹.

Eski Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'nun verimli düzlükleri ve dağ eteklerine baktığımızda ise bu bölgeler yerleşik köylerin ortaya çıktığı, tarımın başladığı ve

³⁶⁸ Frangipane, "İlk Tunç Çağı I. Dönemi Doğu Anadolu", s. 170; ayrıca bkz. E. French, "A Reassessment of the Mycenaean Pottery at Tarsus", *AS* 25, 1975, s. 5-10; M. J. Mellink, "Anatolian and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age", (Ed. K. Emre), *Anatolian and Ancient Near East*, 1974, s. 322-323.

³⁶⁹ Frangipane, "İlk Tunç Çağı I. Dönemi Doğu Anadolu", s. 170-171; ayrıca bkz. A. Palmieri, "Storage and Distribution at Arslantepe-Malatya in the Late Uruk Period", *Anatolia and Ancient Near East*, Ankara 1983, s. 420-423; U. Zwicker, *Aspect of Early Metallurgy*, 1977, s. 13-26; Yakar, "Transhumance and Questions of Nomadism in Early Anatolia", s. 34-78; Mellaart, *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*, s. 102.

hayvanların ilk olarak evcilleştirildiği yerler olarak değerlendirilir. Bölgedeki ilk kentler genelde yoğun arkeolojik araştırmaların yapıldığı ve tarih öncesi dönemlerde uygun iklim şartlarına bağlı olarak yeni gelişmelerin izlendiği Fırat Vadisi ve onun yanındaki Urfa Ovası'nda kurulmuştur. Anadolu kentlerinin ahşap ve metal kaynaklarına olan yakınlığı bütün Yakındoğu uygarlıkları için önemliydi. Ayrıca daha öncede değindiğimiz gibi bu kentlerin Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunmalarından dolayı kuzey ve güneyde bulunan alanlar arasındaki hareketten faydalanan ideal bir konuma sahipti³⁷⁰.

Kalkolitik Çağ'da olduğu gibi Güneydoğu Anadolu'daki İlk Tunç Çağı kentleri bir anda ortaya çıkmamış, tam aksine Neolitik ve Kalokolitik Çağlarda kurulmuş yerleşkelerin devamı niteliğindeydi. Anadolu'da Eski Tunç Çağı'nda kurulan ilk kentlerden çoğunun daha önceki Neolitik ve Kalkolitik Çağlardan gelen özel statüleri vardı ve muhtemelen kentleşmeden önceki dönemlerde dinsel ya da ekonomik merkezler olarak ön plana çıkmışlardır³⁷¹. Titriş ve Kazane, Güneydoğu Anadolu'da kentleşme sürecinin iki önemli örneğini oluşturur. İki yerleşme de Tunç Dönemi'nden önceki çağlara tarihlendirilen kale ve kentsel yayılımın bir parçası olarak bir aşağı şehir yerleşimine sahiptir. Kazane'de dönemin yönetsel anlayışına işaret eden bir sur duvarı bulunmaktadır³⁷².

Kazane'de açığa çıkarılan savunma duvarı, Eski Tunç Çağı halkları arasında bir takım yerel çarpışmaların olduğunu gösterir. Arkeolojik kazılar sonucunda Halep yakınlarındaki Ebla yerleşim yerinde ortaya çıkarılan yazılı kaynaklar 3. binyılına ait merkezlerin kendi aralarındaki barışı sağlamak ve sürdürmek için ticaret yaptığını ortaya koymaktadır. Ayrıca dönemin arkeolojik verileri üzerinde kapsamlı bir değerlendirme yaptığımızda Kazane'nin 35 kilometre güneyinde bulunan Harran'ın da bu çağda Kuzey Suriye de bulunan Ebla ile diplomatik ilişkiler kurduğunu görmekteyiz.

³⁷⁰ Patricia Wattenmaker, "Kentleşme", *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayı*, İstanbul 2011, s. 186; ayrıca bkz. J. Yakar, "The Indo Europeans and Their Impact on Anatolian Cultural Development", *Journal of Indo-European Studies* 9, 1981, s. 94-112.

³⁷¹ Wattenmaker, "Kentleşme", s. 186; ayrıca bkz. P. S. de Jesus, "The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia", *Bar* 74, 1980, s. 23-67; J. Yakar, A. Gursan-Salemann, "The Province of Malatya and Sivas An Archaeological Survey of Preclassical Sites", *Expedition* 20/4, 1978, s. 61; J. A. Charles, "The Development of The Usage of Tin and Tin-Bronze; Some Problems", *The Search For Ancient Tin*, 1978, s. 25-32; P. Astrom, "Early Connections Between Anatolia and Cyprus", (Ed. K. Emre), *Anatolia and The Ancient Near East*, 1989, s. 15-16.

³⁷² Wattenmaker, "Kentleşme", s. 186; de Jesus, "The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia", s. 23-67.

Ebla’da bulunan bir tablet hammade kaynaklarına yakın olan Harran ile Ebla arasında düzenli olarak dokuma, altın, gümüş ve tunç nesnelere ticaretinin yapıldığını göstermektedir. Bu nedenle, Kazane, Harran, Titriş gibi kent merkezlerinde bulunan yönetici gruplar büyük olasılıkla kendi bölgelerindeki hammade kaynaklarına dayalı kaliteli zanaat mallarının üretimini destekleyerek, bölgeler arası ticaret ağının çalışmasını destekliyorlardı³⁷³.

Günümüzde Anadolu’daki kentleşme faaliyetleri, Mezopotamya’daki Akad Devleti’nin 3. binyılın sonlarında kuzey yayılımının bir sonucu olarak görülmektedir. Ancak Titriş’ten elde edilen 14 C tarihleri ile Kazane ve Titriş’te bulunan çanak çömleğin benzerliği bu iki merkezin Akad Dönemi’nin öncesinde kurulduğunu ispatlamaktadır. Güneydoğu Anadolu’da kentlerin ortaya çıkışı açıkçası bölgenin kendi şartlarına bağlı olarak gelişen yerel bir süreci temsil etmektedir. Muhtemelen Anadolu’daki kentleşme süreci, buradaki yerleşmelerin birbirleriyle ve Mezopotamya’daki yerleşkelerle olan ticari ve kültürel ilişkilerine dayanmaktaydı. Elbette ki idareci konumuna sahip bazı ailelerin ve çeşitli meslek gruplarının Kazane’de kentleşme sürecine olumlu etkileri olmuştur. Ancak Titriş’teki yerleşim planlaması İlk Tunç Çağ’ından itibaren gerek Anadolu gerek Mezopotamya’daki bazı merkezlerin taşradan ve diğer bölgelerden büyük miktarlarda göç aldığını gösterir³⁷⁴.

M.Ö. 3. binyılın başlarından itibaren Kafkaslar üzerinden gelip tüm Doğu Anadolu’yu etkisi altına almış görünen yoğun göçlerden, coğrafi konumundan dolayı Güneydoğu Anadolu Bölgesi fazla etkilenmemiştir. Güneydoğu Anadolu’nun bu dönemde kuzey bölgelerinden ziyade Suriye ve Mezopotamya kültürleriyle çeşitli

³⁷³ Wattenmaker, “Kentleşme”, s. 187; ayrıca bkz. Mellink, “Anatolian and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age”, s. 322-323; J. Mellaart, “Notes on the Architectural Remains of Troy I and II”, *AS* 9, 1959, s. 34-45; Mellaart, “Archaeological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginning of the Middle Bronze Age”, s. 34-50; Muscarella, *Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, s. 400-404; J. D. Muhly, “New Evidence for Resource of Trade in Bronze Tin”, (Ed. A. D. Franklin, J. S. Olin, T. A. Wertime), *The Search for Ancient Tin*, Washington, 1978, s. 43-49; D. Stronach, “The Development and Diffusion of Metal Types in Eba Anatolia”, *AS* 7, 1957, s. 89-125; J. M. Wagstaff, *The Evolution of Middle Eastern Landscapes*, 1985, s. 87-90; K. A. Yener, H. Özbek, H. Kaptan, E. Pehlivan, A. N. Goodway, M. Goodway, “Kestel An Early Source of Tin ore in the Taurus Mountains, Turkey”, *Science* 244, 1989, s. 200-203.

³⁷⁴ Wattenmaker, “Kentleşme”, s. 187; ayrıca bkz. P. S. de Jesus, “Eski Çağlarda Anadolu’da Yapılmış Olan Metalurjik Faaliyetler”, *MTAED* 87, 1976, s. 55-60; Mellink, “Anatolian and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age”, s. 322-323; Mellaart, “Notes on the Architectural Remains of Troy I and II”, s. 34-45; Muhly, “New Evidence for Sources of and Trade in Bronze Age Tin”, s. 43-48; Akkermans, “Villages in the steppe”, s. 284; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 74-110.

ilişkileri bulunmaktaydı. Tunç Çağı'nın erken dönemlerinden itibaren Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'da her biri etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiş korunaklı bir kenti merkez edinmiş ve birbirleriyle mücadele halinde olan çok sayıda prenslik belirmişti. Suriye'deki Tell el Mardikh, Tell Brak ve Tell Leilan; Irak'taki Tell Taya ifade ettiğimiz bu merkezi kentlerin en tanınmışlarıdır. Türkiye coğrafyasında ise, daha önce bahsettiğimiz Harran Ovasındaki Harran, Şanlıurfa yakınlarındaki Titriş ve Kazane Höyüklerinin adları sayılabilir. Suriye'deki Ebla'da bulunan çivi yazılı belgelerden Harran'ın XXIV. yüzyıllarda bir kraliçe tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu bu üç bölgedeki prensliklerin kendi aralarında çeşitli ticari ve kültürel ilişkileri de bulunmaktaydı³⁷⁵.

Sonuç olarak ilk Tunç Döneminden itibaren Anadolu ve Mezopotamya halkları arasında, artan ilişkiler sonucunda maden işleme tekniklerindeki gelişmişliğin yanında altın, gümüş, bakır, tunç, elektron ve hatta demir bile ustalıkla işlenebilmiştir. Madencilik gelişmesine paralel olarak uzmanlık gerektiren yeni meslek grupları ortaya çıkacaktır, elbetteki yaşanan bütün bu ilerlemeler gerek Anadolu'da gerekse Mezopotamya'da iş bölümüne dayanan kent yaşamının başlamasına neden olunur. Hammade kaynakları açısından zengin olan bölgelerde ve bu bölgelere yakın olan kentlerde nüfus şimdiye kadar hiç görülmemiş biçimde artmış; yerleşim yerlerinin sayısı, kimi yörelerde hemen hemen günümüz köylerinin sayısı ile eşitlenebilecek düzeye yükselmişti. Bu yerleşim yerlerinde aynı zamanda çeşitli meslek gruplarındaki uzmanlaşma sonucunda çanak çömlek ve diğer diğer zanaatlarda belli bir endüstrileşmeye gidilecektir³⁷⁶.

Genel anlamda daha çok alüvyonlu ovalarda kümelenen bu yerleşme birimlerinin hemen pekçoğunda, önceki dönemlerde örneklerine çok fazla rastlanılmayan savunma amaçlı sur duvarları inşa edilmeye başlandı. Yerleşim yerlerinde görülmeye başlanan sur duvarlarının en önemli sebebi ise Kalkolitik Çağ'ın huzurlu ve sakin yaşamının artık son bulmuş olmasına bağlı olarak düşman tehdidinin arttığı yeni bir dönemin başlamış olmasındandır. Sosyal yaşamda görülen değişimler dinsel alanda da görülmektedir.

³⁷⁵ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 148–149; ayrıca bkz. D, L. Giles, E. P. Kuijpers, “Stratiform Copper Deposits Northern Anatolia, Turkey. Evidence From Early Bronze I, (2800 B. C.), Mining Activity”, *Science* 186, 1974, s. 823–825; Burney, “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”, s. 165.

³⁷⁶ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 149–150.

Örneğin özel bir ibadet yeri olarak, içinde tanrısal simgeler bulunan dinsel yapılar gelişimini sürdürmüştür; ancak mimari anlamda dış görünüşleri hala öteki yapılardan farklı değildir. Anadolu-Mezopotamya arasındaki ilişkilerin artışına bağlı olarak toplumlar daha iyi örgütlenebilme yöntemlerini oldukça geliştirmişlerdir. Bu dönemin dikkat çekici bir başka özelliği ise yöneticilerin bir sınıf halinde ve güçlü bir biçimde ortaya çıkmalarıdır. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi Anadolu’da hammadde kaynaklarına yakın irili ufaklı pek çok beyliğin ortaya çıkması, Orta Tunç Dönemi’nde Anadolu-Mezopotamya ilişkilerinin tavan yaptığı Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nın temelleri de aslında atılmış oluyordu³⁷⁷.

2.4. ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI

M.Ö. II. binyıl başlarında Anadolu’da köysel anlamda küçük yerleşmelerin yerini, sayıları ve nüfusları gittikçe artan büyük kentler alacaktır. Bu kentleşme bir yandan değişik sosyal sınıfların ortaya çıkmasına yol açarken, diğer yandan çevre halklarının ilgisini çekerek onların da bu bölgelere göç etmelerine neden olmuştur. Yaşanan göçlere bağlı olarak artan nüfusla, doğal olarak bu kentlerin tüketimi büyük ölçüde artacaktır. Nihayetinde coğrafi konumu itibariyle elverişli olan kentler, önemli birer pazar durumuna gelmiş ve bölgeler arası ticari ilişkilere bağlı olarak hızlı bir şekilde zenginleşmiştir. Anadolu’nun bu dönemi Orta Tunç Çağı olarak ifade edilmektedir³⁷⁸.

Mezopotamya’da III. Ur Hanedanlığının yıkılması sonucunda Asur ülkesinde ticari faaliyetlere dair köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Ur hanedanından sonra tahta geçen İluşuma, Asur’da yapılan ticarete destek vermiş, arkasından, halefi Erişum tüccarlara birtakım yeni imkânlar tanımıştır. Asur’da yaşanan bu olumlu gelişmeler sayesinde, buradaki tüccarlara kısa sürede diğer bölgelerle ticari faaliyetlerde bulunma imkânı verilmiştir. Bu ticari faaliyetler coğrafi açıdan daha çok Anadolu yönünde idi. Anadolu’da Asur için son derece önemli olan iki hammadde olan bakır ve gümüş bulunmaktaydı. Bakır, tunç yapımında yüzde doksan oranında kullanıldığından dönemin en önemli madenlerindendi. Mezopotamya’da ise bakır hammadde olarak bulunmadığından, bu madenin mutlaka Anadolu’dan getirilmesi gerekiyordu. Asur için

³⁷⁷ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 150.

³⁷⁸ Metin Alparslan, *Eski Anadolu’da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2010, s. 9; ayrıca bkz. H. Otten, “Hethiter, Hurriter und Mitanni”, *Fischer Weltgeschichte III*, Frankfurt, 1966, s. 104-107.

son derece kıymetli olan diğer maden ise gümüşü³⁷⁹. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde gümüş, özellikle Anadolu'da para yerine kullanılmaktaydı ve çok değerliydi. Dönemin ticari belgelerine bakıldığında, ödemelerin genelde gümüş ile yapıldığını görüyoruz. Kısacası Anadolu hammadde kaynakları açısından oldukça zengindi, bu nedenle Anadolu, Asur için son derece zaruri ihtiyaçların giderildiği coğrafi bölge anlamına gelmekteydi³⁸⁰.

Tuncun çok büyük oranda bakırdan yapıldığını ve bu metalin Anadolu'da yoğun olarak bulunduğunu ifade ettik. Bu maddenin kalan yüzde onluk kısım ise kalaydan oluşur. Kalay madenlerinin ise Anadolu'da yer alıp almadığı yahut o dönemde işlenip işlenmediği konusu, günümüzde araştırmacılar tarafından halen tartışılmaktadır. Ancak genel kabul gören düşüncenin kalayın Afganistan'dan Mezopotamya'ya ihraç edildiği şeklindeki varsayıma dayanmaktadır. Asurluların götördükleri madenlerin karşılığında Anadolu'ya daha çok ticari değeri olan dokumalar getirmekteydiler. Anadolu'ya getirilen dokumaların ağırlıklı üretim ve ihraç merkezleri Asur ve Babil kentleri idi. Bütün bunların dışında ziynet eşyası, buğday ve yün gibi ürünlerde ticareti yapılan mallar arasında yer almaktaydı. Böylece, karşılıklı olarak ve son derece hayati olan ihtiyaçların giderilmesi esasına dayalı sürekli bir ticari sistemin oluşması için gerekli olan ön koşullarda, sağlanmıştı³⁸¹.

Çiğdeme'e göre, M.Ö. 2 binin başlarında karşılıklı ihtiyaçlar ve üretim fazlası gibi farklı sebeplere bağlı olarak Anadolu ile Mezopotamya arasında çok kuvvetli ve yaygın bir ticaret ağı kurulmaya başlandı³⁸². Bu ticari faaliyetlerin asıl yönetildiği merkez ise yüzlerce yıl Asur Devleti'nin siyasi, dini ve kültürel başkentliğini yapmış olan Asur kenti idi³⁸³. Asur coğrafi konumu itibariyle (Qalat at Shergat) Dicle Nehri'nin

³⁷⁹ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 11; ayrıca bkz. M. T. Larsen, *Assyrian Carovan Procedurs*, İstanbul 1967, s. 94; ayrıca bkz. F. Hrozny, "Report Preliminaire Sur les Tchecoslovaques Du Kultepe", *Syria VIII*, 1927, s. 1-5; H. Sever, "Kultepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi bakımından Önemi", *DTCFD XXXV/2*, 1991, s. 245-250; Veysel Donbaz, "Kultepe 1-B Katı Tabletlerine Genel Bakış", *X Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1990, s. 433; M. T. Larsen, *The Old Assyrian City-State and its Colonies, Copenhagen*, London 1976, s. 48; H. Lewy, "Anatolian in the Old Assyrian Period", *CAH III*, 1971, s. 707-709.

³⁸⁰ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 11.

³⁸¹ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 11-12.

³⁸² Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanının Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, s. 186-187.

³⁸³ Asur tahtında oturan kral Asur kentinin mutlak hâkimi olarak tanımlanmamalıdır çünkü eski Asur belgeleri, bir tür meclis anlamına gelen, olasılıkla oradaki büyük kent evlerinin reislerinden oluşan "kent" isimli bir yapının varlığından bahsetmektedir. Bahsettiğimiz bu kurum kısmen de olsa Asur merkezindeki yönetime ortaklardı. Örneğin dönemin yazışmalarından yola çıktığımızda siyasi ve idari

kenarında, Hamrin sıradağları üzerinde kurulmuştur. Aşağı Zab Nehri'nin Dicle'ye birleştiği yerin 25 km yukarısında, Bağdat'ın aşağı yukarı 350 km kuzeyindedir. Kuzey Mezopotamya'nın en verimli tarım bölgesinde kurulmuş olmasına rağmen yeterli miktarda yağış alamamaktadır³⁸⁴.

Asur, bulunduğu coğrafya itibariyle yalnız Güney ve Kuzey Mezopotamya arasındaki en önemli nehir yoluna hâkim olmakla kalmamakta, aynı zamanda Anadolu ve İran'a giden önemli kervan yolları üzerinde bulunmaktaydı. Asur kentinin bulunduğu coğrafi konumunun sağladığı bu avantajlı durum, hem Babil ve Mısır hem de Anadolu ile yapılacak olan ticari faaliyetlerde kendisine kolaylıklar sağlayan en önemli bir etken olmuştur. Örneğin Dicle boyunca Asur'u, Babil ülkesine bağlayan ticaret yolu, bu kente önemli sosyo-ekonomik imkânlar sağlamıştır. Bu durum Asur'a ülkeler arası ticaret kolaylığı sağladığı gibi, bu alanda Neolitik Çağ'dan itibaren devam eden girişim ve deneyimlerinin bölgeler arası ticarete çok önemli katkıları olmuştur. Anadolu'daki maden türlerinin zenginliği, tarım ve hayvan ürünlerinin çeşitliliği, komşu bölgelerin ilgisini tarih öncesi dönemlerden itibaren buraya çekmiştir³⁸⁵.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan bu dönem hakkındaki bilgilerimiz, Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de (Kaniş/Neşa) yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda ele geçen çivi yazılı tabletlere dayanmaktadır³⁸⁶. Bugüne kadar

konularda "kentlerin" önemli kararlar verdiklerine şahit oluyoruz. Topluluğu bağlayıcı kararlar (awat âlim = "emir/kentin komutası") ve yasal hükümler (din âlim = "kent'in yargısı") kent tarafından alınırdı. Ayrıca bu kentler Koloni Çağı Dönemi'nde Asurlu tüccarların Anadolu'da ticari faaliyetler yürüttüğü bölgelerde Anadolu beylikleriyle olan diplomatik ilişkileri denetlerdi. Bu yerleşmelerdeki idari görevler kent elçileri (şipru sa âlim) tarafından yürütülmekteydi. Bu kurum olasılıkla kentin belirli bir oran üzerinden bütün ticaret kervanlarına uygulanan ihracat vergisini belirleyip, taşıdıkları yükleri mühürlendi. Elimizde kesin deliller olmamakla birlikte bu önemli kuruluş "kent evi" (bit âlim) adı verilen ve dönemin yöneticileri tarafından kendilerine ayrılmış özel binalarda toplanırdı. Asur'da yönetimde etkili olan bir başka siyasal kurum da "limum"du. Bu isim aynı zamanda her yıl kurayla seçilen ve o yıla adını veren bir devlet görevlisinin adıydı ve anlaşıldığı kadarıyla bu görev hiçbir zaman kral tarafından üstlenilmemiştir. Limum olarak seçilen şahıslar, olasılıkla Asur'daki belli başlı ailelerin reisleri olan ve Asur yönetimine yakın kişilerdi. Kent meclisi başkanının o yılki limmum olarak seçilmesi yüksek olasılık olarak görülmektedir; böylece görev yıllık olarak kralın gücünü etkili bir biçimde dengeleyen küçük ama güçlü bir yurttaş grubu tarafından dönüşümlü olarak yerine getirilirdi. Limuların yürüttükleri görevlerinin günümüzdeki belediye başkanlarıyla aynı paralellikte olduğu düşünülebilir. Bkz. Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, I,115.

³⁸⁴ Tahsin Özgüç, *Kültepe*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 3.

³⁸⁵ Tahsin Özgüç, *Kültepe*, s. 3.

³⁸⁶ Karum Kaniş'te ortaya çıkarılan ve dönemin ticari ilişkileri hakkında oldukça önemli bilgiler içeren bu belgeler, Anadolu ve Mezopotamya arasında gerçekleşen ticari ilişkilerin yanı sıra Eski Asurlulara ait ticaret sistemine dair önemli ayrıntıları da gözler önüne serer. Döneme ilişkin başka belgelerde Yakındoğu'nun diğer kesimlerinde de bölgeler arası kapsamlı ticari ilişkilerin yürütüldüğüne dair ipuçları görülür. Asurlu tüccarlar tarafından kurulan bu sistem, bu dönemde örgütlenmiş ticari yapılanmaların

sayısı 20.000'e yaklaşan tabletler sayesinde, bu dönemin ticari ilişkileri, alım satımı yapılan mallar ve alınan vergiler hakkında ayrıntılı bilgiler edinmekteyiz. Bu belgelerden anlaşıldığına göre Anadolu'da Asurluların ticaret yaptığı çok sayıda kent bulunmaktaydı. Bu kentlerden büyük birer ticaret merkezi halinde olanlar, karum adını almaktaydı. Karum ismi, Asurca olup, "liman, rıhtım" anlamına gelmektedir. Yazılı kaynaklarda şimdiye kadar yirmi karum adı tespit edilmiştir: Abum, Buruddum, Durhumit, Eluhut, Hahhum, Hattuş, Hurrama, Kaniş, Nihriya, Buruşhattum, Samuha, Simala, Tawiniya, Tegarama, Timelkia, Şupululia, Ursu, Wahşuşana, Wa/uşhania ve Zalpa idi³⁸⁷. Asurlu tüccarlar Anadolu'daki yerel prenslerle yaptıkları antlaşmalar sonucunda kendi ülkelerinden getirdikleri mallarını karumlarda ve wabartumlarda pazarlamaktaydılar³⁸⁸.

Dönemin şartlarını değerlendiren Asurlular, Orta ve Güneydoğu Anadolu'da, İlk Tunç Dönemi'nden itibaren kurulmaya başlayan yerli krallıkların merkezlerinde veya hammadde açısından zengin olan şehirlerde ticari anlamda son derece etkili olmaya başladılar. Asurlu tüccarların bahsettiğimiz "karum" denilen ticaret merkezlerini kurmalarıyla birlikte gerek Anadolu gerek Mezopotamya ticaretinde önemli gelişmeler yaşanmaya başladı. Güney Mezopotamya'daki suyollarını kullanan "teknelerin" yanaştığı karumlar bölge ticareti için son derece hayati bir konuma sahipti. Ancak ilk başlarda genelde liman şeklinde kurulan karumlar, zamanla, Asur'dan gelen tüccarların yerleştiği, ambarlarını kurduğu, mallarını depo ettiği, alışverişini yönettiği ayrı bir ticaret mahallesi olarak gelişti. Zamanla ayrı bir mahalle olarak gelişen karumlar, Güney Mezopotamya'nın aksine Anadolu'da özerk bir yönetime ya da sosyal bir statüye sahip değillerdi. Anadolu'da "karum" kelimesi daha çok şehirlerde hukuksal statüleri, memurları, tüzel kişilikleri olan organize bir yerleşik ticaret birimi anlamında kullanılırdı³⁸⁹.

rastlantı sonucunda ortaya çıkarılmış bir yönüdür ve bu sistem Koloni Çağı'nda gerçekleşen hayli karmaşık bölgesel ilişkilerin yanında bunların dayandığı model hakkında bizlere önemli bilgiler sunmaktadır. Bkz. Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakınoğu*, I, 123.

³⁸⁷ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 12; ayrıca bkz. Nimet Özgüç, "Seals of the Old Assyrian Colony Period and Some Observations on the Seal Impressions", *Ancient Anatolia Copyright*, 1986, s. 48.

³⁸⁸ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşam Biçimleri*, s. 197.

³⁸⁹ Tahsin Özgüç, *Kültepe*, s. 5-6; ayrıca bkz. Larsen, "Assyrian Carovan Procedurs", s. 94; Hrozny, "Report Preliminaire Sur les Tchocslovaques Du Kültepe", s. 1-5; Pinches, "The Cappadocian Tablettes Belonging to the Liverpool Institute of Archaeology", s. 49-80; C. Günbatı, "Kültepe Tabletlerine Göre

Asurlular tarafından Anadolu'da kurulan bütün koloniler adeta bir yönetim merkezi olan Kültepe'den (eski Kaniş veya Neşa) yönetilmekteydi. Anadolu'da bulunan bütün karumlar Kaniş'e, O da doğrudan Asura bağlıydı. Kaniş,³⁹⁰ başkent Asur'la ve diğer Anadolu karumları arasındaki iletişimi sağlayan önemli bir merkez konumundaydı. Anadolu'nun en eski tarihini, Yakındoğu'nun ticaret, ekonomi ve hukuk tarihinin aydınlatılmasına büyük katkıları bulunan Koloni Çağı'nın bu mükemmel organizasyonu hakkındaki bilgilerimiz Asur kentinden ziyade, çok sayıda yazılı kaynağın da ortaya çıkarıldığı Kaniş yerleşimine dayanmaktadır³⁹¹.

Kaniş Krallığı'nın Anadolu ve Mezopotamya arasında yapılan ticarete ön plana çıkmasının en önemli nedeni ise doğu-batı, güneydoğu-batı ve güneyden kuzeye ulaşan doğal ve tarihi anayolların birleştiği noktada olmasıdır. Kaniş'in sahip olduğu bu avantaj, O'nun eski dünya ticaretindeki önemini arttırmış ve özellikle M.Ö. 3 bin yılın sonu, 2 bin yılın ilk çeyreğinde Anadolu, Mezopotamya ve Suriye arasında parlak bir uluslararası ticaret merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Ayrıca Asur ve Kaniş'in, önemli ticaret yollarına ve komşu bölgelere kolay ulaşabilecek merkezi ve stratejik bir alanda kurulmuş olmaları bakımından jeopolitik açıdan ortak özellikleri de bulunmaktadır³⁹².

Asur ile Kaniş arasında tüccarların katetmek zorunda kaldıkları yol mesafesi yaklaşık 1000 km idi. Eski Çağ şartlarında bu oldukça uzun bir mesafedir. Yol uzun olmakla beraber son derece zorlu coğrafi şartlara sahipti çünkü düzgün yapılmış yollar mevcut olmadığı gibi, aşılması gereken sıradağlar bulunuyordu. Yük eşeklerinden

Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında bazı Gözlemler'', *XI Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 193-197.

³⁹⁰ Kaniş yerleşimi Koloni Çağı'nda oldukça önemli bir konuma sahipti çünkü Asur'dan gelen malların çoğu bu kentteki pazarlarda alıcı bulduğu gibi Asur kentini ve kentin ekonomik temelini anlamamıza yardım eden bigiler, İç Anadolu'daki eski bir yerleşme olan karum Kanişte bulunmuş belgelerden sağlanmaktadır. Bu yerleşim alanı günümüzdeki Kızılırmak Nehri'nin yakınında, Anadolu Platosu'ndaki bugünkü Kayseri kentinin 20 km kadar kuzeydoğusundadır. Bkz. Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, I, 116.

³⁹¹ Özgüç, *Kültepe*, s. 6; ayrıca bkz. E. Bilgiç, "Kültepe Tabletleri Üzerine Yeni Çalışmalar ve Yeni İki Evlilik Vesikası" *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1990, s. 424-427; G. Th Pinches, "The Cappadocian Tablettes Belonging to the Liverpool Institute of Archaeology", *AAA I*, 1980, s. 49-80; M. Tosun, "Styles in Kültepe Seal Engravings as Expressions of Various Cultural Influences", *AS 16*, 1965, s. 181-185; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 157-231; K. R. Veenhof, "Kanis, Karum", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie V*, 5-6, 1989, s. 369-370; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 157-231; C. Günbatı, "Yeniden İşlenen Bir Kültepe Tableti", *Belleten 51*, 1987, s. 23-27.

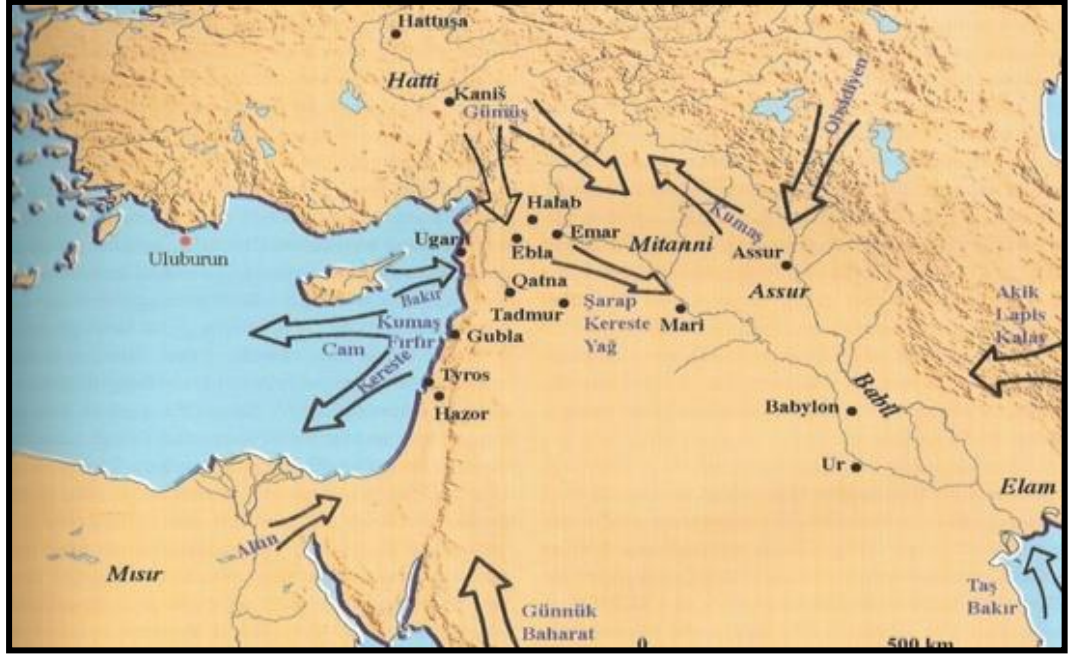
³⁹² Özgüç, *Kültepe*, s. 8; ayrıca bkz. Salih Çeçen, "Koloni Devri Anadolu'sunda Tarih ve Sosyal Olayların Assurlu Tüccarlar Trafından Tarihleme Olarak Kullanışı", *DTCFD XXXV*, 1991, s. 50-54; Tahsin Özgüç, "The Art and Architecture of Ancient Kanish", *Anatolia VIII*, 1964, s. 44-47; Eva Cancik-Kirschbaum, *Asurlar*, İlyayayınevi, İzmir 2004, s. 45.

oluşan bir ticaret kervanının Koloni Çağı şartlarında günde yaklaşık 15–20 km yol alabildiğini düşünürsek, bir kervanın gidip dönmesi 3–4 ay gibi bir süreyi alabiliyordu. Bu süreye, bir de malların satılması ve yeni malların satın alınması için belirli bir zamanın da eklenmesi zorunluluğunu da hesaba katmamızı gerektirmektedir. Kış şartlarının Anadolu’da oldukça ağır geçmesi ve dağlık yollarını geçmek çok zor olduğundan, başarılı bir tüccar yılda en fazla iki sefer, olağan durumlarda ise tek sefer yapabiliyordu. Asurlu tüccarlar Anadolu’ya mal götürürken ve gelirken genelde dağlık alanlar arasında bulunan vadi güzergâhlarını kullanmaktaydı³⁹³.

Yol boyunca çeşitli güzergâhları takip eden tüccarlar Asur merkezinden başlayıp Dicle’nin yatağını izleyerek Diyarbakır, Malatya, Darende, Gürün ve Pınarbaşı’ndan ilerleyerek Kayseri’ye, yani karum Kaniş’e ulaşmaktaydı. İkinci güzergâh, Asur’dan yine Dicle’yi izleyerek Cezire üzerinden Harran, Urfa, Birecik, Gaziantep ve Adana’dan geçerek Gülek Boğazı üzerinden Kaniş’e varmaktaydı. Asurlu tüccarların kullandığı üçüncü ve son güzergâh ise, ikinci güzergâh gibi Gaziantep’e kadar ilerlemekte, sonra kuzeye yönelerek Pazarcık, Kahramanmaraş üzerinden Elbistan’a, Sarız, Kuruçay belinden Pazarviran’a ve Erciyes Dağı’nın kuzeyinden Kaniş’e ulaşmaktaydı. Daha önce bahsettiğimiz karum ve wabartumların bu güzergâhlar üzerinde yer almaları yüksek ihtimal olarak görülmektedir, ancak yerlerini tam olarak tespit etmek kanıtların yetersizliğinden dolayı zordur. Ayrıca bazı yollar Kaniş’e ulaştıktan sonra da devam eder. Örneğin Kültepe’den kuzeye devam eden güzergâhı takip eden tüccarlar muhtemelen Amasya üzerinden Karadeniz kıyısındaki karum Zalpa’ya mal taşımaktaydı. karum ve Wabartumların dışında çivi yazılı metinlerden, kervanların durabilecekleri konaklama tesislerinin (bit wabrim) varlığı da bilinmektedir³⁹⁴.

³⁹³ Alparslan, *Eski Anadolu’da Ticaret*, s. 12-13; ayrıca bkz. Lewy, “Anatolian in the Old Assyrian Period”, s. 707-709; Nimet Özgüç, “Seals of the Old Assyrian Colony Period and Some Observations on the Seal Impressions”, *Ancient Anatolia Copyright*, 1986, s. 48.

³⁹⁴ Alparslan, *Eski Anadolu’da Ticaret*, s. 13; ayrıca bkz. H. Lewy, “Notes on the Political Organization of Asia Minor at the Time of the Old Assyrian Text”, *Orientalia* 33, 1964, s. 181-186; B. Lansberger, “Assyrische Handelskolonien in Kleinasien ans dem Dritten Jahrtausend”, *AD IV/4*, 1925, s. 8-10; Günbatı, “Kültepe Tabletlerine Göre Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında bazı Gözlemler”, s. 193-197; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 157-231; Lewy, “Anatolian in the Old Assyrian Period”, s. 707-709; Donbaz, “ Kültepe 1-B Katı Tabletlerine Genel Bakış”, s. 433-440; Larsen, *The Old Assyrian City-State and its Colonies*, s. 48-50; Tahsin Özgüç, “The Art and Architecture of Ancient Kanish”, s. 44-47.

Resim 23. Asurlu Tüccarların Koloni Çağ'ında Ticaretini Yaptığı Ürünler ve İzlediği Güzergâhlar (Horst, 2006: 369)

Yukarıdaki haritamızdan da anlaşılacağı üzere Koloni Çağı'nda Anadolu ve Mezopotamya arasında kurulan ticaret merkezlerinin sayısı ve yoğunluğu ele geçen yazılı belgelerden tam olarak anlaşılmaktadır. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi en önemli karum, Kültepe Kaniş idi. Bunun dışında kuzeye doğru Halys'in Karadeniz ile buluştuğu yere, kuzeydoğuya doğru bugünkü modern Sivas ilinin bulunduğu bölgede ve güneybatıda Puruşhattum ve Vahşuşana gibi Anadolu'daki önemli siyasal merkezlere uzanan yollar üzerinde başka ticaret merkezleri de bulunmaktaydı. Güneydoğuya doğru, Suriye'nin kuzeyine ve Mezopotamya'ya uzanan yollar boyunca daha başka koloniler de vardı, kimi yerleşimler ise ticari yoğunluğun daha fazla olduğu Fırat'ın kuzeydeki geçiş noktalarına kurulmuştu. Bunlar Basra Körfezi, Karkamış ve Mari'den getirilip Acemhöyük'e götürülen malların taşındığı yollardı³⁹⁵.

Burada dikkat çeken bir konu ise Asur'dan gelip Anadolu'ya yerleşen tüccarların işlerini yürütebilmek için onaylarına ihtiyaç duydukları Anadolu prenslikleriyle nasıl ilişki kurduklarıydı? Kuhrt, bu sorunun cevabını, Anadolu'nun siyasal yapısını gösteren

³⁹⁵ Almelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, Cilt I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 120; ayrıca bkz. G. R. Driver, "Studies in Cappadocian Tablets", *Babylonica X*, 1927, s. 136; S. Bayram, "Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi", *X. Türk Tarih Kongresi*, 1990, s. 232-235; Tahsin Özgüç, "Early Anatolian Archaeology in the Light of New Research", *Anatolia* 7, 1963, s. 25-30; Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 10-15.

bir tablo ile vermektedir³⁹⁶. Bu tabloya dair bilgilere ancak Eski Asur metinlerinde karşılaşılan göndermeler vasıyasıyla ulaşılmaktadır. Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'daki bağımsız kent devletleri bu dönem için belli bir düzen sağlamışlardı. Bunlar çevredeki kırsal alanları, bazı durumlarda da küçük kent merkezlerini denetim altında tutarlardı. Nüfusun çoğunluğu ‘‘Hattili’’ gibi görünmektedir. Puruşhattum, Kaneş ve Vahşuşana gibi bu dönemde Anadolu'da siyasal varlığını sürdüren devletler oldukça geniş bir alanı kontrolleri altında tutmaktaydılar. Gerek küçük devletlerin gerekse ‘‘ülkelerin’’ hükümdarlarının hepsine ruba’um ‘‘bey’’ adı verilmekteydi, bir tek Puruşhattum hükümdarı ‘‘büyük bey’’ adını almaktaydı. Kullanılan bütün bu ünvanlar batıya bakan bu devletin diğerlerinden daha geniş bir alanı kontrol ettiklerini ispatlamaktadır³⁹⁷.

Daha önceki dönemlerde bazı araştırmacılar, Anadolu'daki kent devletlerinin yöneticilerinin, Asurlu elçilerin denetiminde içtikleri antlarla ve Asur kentine bağlandıklarını gösteren birkaç metinden yolla çıkarak Asur kolonilerinin bulunduğu bölgenin tamamının Asur'a bağlı olduğunu ileri sürmekteydiler³⁹⁸. Ancak son dönemlerde yapılan araştırmalar sonucunda Asur'daki yönetimin Anadolu hükümdarlarıyla diplomatik ilişkilerini bu elçiler aracılığıyla düzenlediği anlaşılmıştır³⁹⁹. Törenlerde içilen antların da Asurlu tüccarların Anadolu merkezlerindeki topraklarda yürüttükleri ticari faaliyetlerini belirlenen kurallara göre yürütebilmeleri için yapılan antlaşmalarla ilişkili olduğu neredeyse artık kesinleşmiştir. Öne sürdüğümüz görüşü destekleyen başka bulgularda bulunmaktadır: Örneğin Anadolu beyleri tarafından yasaklanmış malların kaçak olarak topraklarına soktukları gerekçesiyle Asurluları hapse atabildiğini, bütün Asur kervanlarının yerel hükümdara vergi ödeme yükümlülüğünün olması ve aynı hükümdarın mallarını ilk olarak seçme

³⁹⁶ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*I, 120–121.

³⁹⁷ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınođu*I, 120–121; ayrıca bkz. J. G. Maquen, *The Hittites and Their Contemporaries*, London 1986, s. 18-35; Lewy, ‘‘Anatolian in the Old Assyrian Period’’, s. 707-709; Hrozný, ‘‘Report Preliminaire Sur les Tchocslovaques Du Kultepe’’, s. 1-5; Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 9-16; Otten, ‘‘Hethiter, Hurriter und Mitanni’’, s. 104.

³⁹⁸ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, Cilt I, s. 121; ayrıca bkz. R. Daussaud, *Preldiens, Hittites et Acheens*, Paris 1953, s. 134-140; Bayram, ‘‘Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi’’, s. 232-235.

³⁹⁹ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, I, 121.

hakkının olması gibi birçok kanıt bulunmaktadır. Sanırım bütün bu veriler Asur'un Anadolu üzerinde siyasal denetim uyguladığı düşüncesini de boşa çıkarmaktadır⁴⁰⁰.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yapılan ticaret, profesyonel anlamda son derece iyi organize edilmişti. Bu ticaretin hem Asur Devleti'ne hem de Anadolu Beyleri'ne yüksek miktarda kâr getirmesinden dolayı bölgedeki siyasi güçler tarafından da desteklenmişti⁴⁰¹. Anadolu ve Mezopotamya arasında Asurlu tüccarların gerçekleştirdiği ticaretin çarpıcı bir diğer özelliği ise bu ticaretin kalıcı olmasıdır. Asur'da ticaretle uğraşan aileler, Anadolu'daki kolonilere yerleşmek ve burada ticari işleri yürütmek üzere erkek üyelerinden bazılarını Anadolu'da ticaret sürdürdükleri kentlere göndermekteydiler. Anadolu'daki kolonilere yerleşen erkekler, burada aile işini çekip çevirir, Asur'dan gönderilen malları satıp elde ettikleri kazancı yurtlarına göndermekteydiler. Bütün bunların dışında Asurlu tüccarlar bir de Anadolu içi yük taşımacılığında kâr elde ederlerdi. Bazen Asur'daki bir tüccar belirli bir ticari işlemi tamamlaması için bir süreliğine aile dışında birilerini yerlerine vekil bırakmaktaydılar. Yapılan ticari işlemler esasında yerine vekil bırakan aileye aitti. Bu ticari işlemler için söz konusu tüccara birkaç yıldan oluşan belli bir dönem için bir miktar sermaye verilirdi. Yatırımcıların belirlediği sürenin sonunda elde edilen kâr eşit olarak paylaşılır; tüccar da kendi payını alırdı, ayrıca sürenin bitiminden önce paranın çekilme olasılığına karşı çeşitli şartları kapsayan bir antlaşma yapılırdı. Malların satıcının sırtladığı torbalarla taşınmasından türetilen terimle, bu anlaşmalara "nurukku" adı verilmişti⁴⁰².

Asurlu tüccarlar ve Anadolu'daki kentler arasında sürdürülen söz konusu ticaretten elde edilen kâr, yazılı belgelere, ödenen vergiler olarak yansımaktadır. Asur'dan yola çıkan bir kervan Anadolu'ya varıncaya kadar iki türlü vergi ödemekteydi. Bunlardan "wasitum" adını alan ve Asur'dan çıkarken kendi ülkelerinin yöneticilerine ödedikleri

⁴⁰⁰ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, I, 121; ayrıca bkz. R. Daussaud, *Preldiens, Hittites et Acheens*, Paris 1953, s. 134-140; Bayram, "Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi", s. 232-235; J. D. Muhy, R. Maddın, T. Stech, E. Özgen, "Iron in Anatolia and Nature of the Hittite Iron Industry", *AS* 35, 1985, s. 74-80; Donbaz, "Kültepe 1-B Katı Tabletlerine Genel Bakış", *X Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1990, s. 433.

⁴⁰¹ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 14; ayrıca bkz. Bayram, "Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri", s. 12-24; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 157-231; Nimet Özgüç, "Seals of the Old Assyrian Colony Period and Some Observations on the Seal Impressions", s. 48; Lewy, "Anatolian in the Old Assyrian Period", s. 707-709; C. Günbatı, "Kültepe Tabletlerine Göre Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler", *XI Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 193-197.

⁴⁰² Kuhrts, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, I, 121-122; ayrıca bkz. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.10-16

bir çeşit çıkış vergisi idi⁴⁰³. Asur'lu tüccarlar Anadolu'daki merkezlere vardıklarında “qaqqadatum” adlı kervanda bulunan her şahıs için bir anlamda kelle vergisi ödemekteydiler⁴⁰⁴. Buna ilaveten bir nevi “bağış” ya da “üyelik vergisi” anlamına gelen ve ticaret yapma hakkını elde etmek için ticaret odasına (bit karim), datum adlı bir vergi daha ödemekteydiler. Ayrıca saddütum adını alan bir başka vergi daha ödeniyordu. Bunun yanı sıra bir de Anadolu Beyleri ile yapılan antlaşmaların içerdiği yükümlülükler doğrultusunda ödenen pay vardır. Örneğin bir antlaşmaya göre, kente getirilen kalaydan, her eşek yükü (yaklaşık 67 kg) başına 2 kg ve getirilen kumaşın yüzde beşi, Anadolu Beyi'ne nishatum vergisi olarak verilmekteydi⁴⁰⁵. Nishatum sabit oranlı bir vergiydi ve tekstil ürünlerinin değerine göre yüzde 5, kalaya ise yüzde 3 oranında uygulanıyordu. Bahsettiğimiz bu vergi türlerinin fazlalığından da anlaşılacağı üzere Asur Ticaret Kolonileri Çağı sadece Mezopotamyalı tüccarlar için değil aynı zamanda Anadolu halkı ve yöneticeleri içinde önemli bir kazanç kapısıydı⁴⁰⁶.

Ancak Asurlu tüccarların vergi ödemedi kentten geçmenin ve mallarını satabilmeleri için çeşitli seçenekleri bulunuyordu: İlk olarak kentte uğramadan, dışarıdan dolaşılırsa vergi ödeme zorunluluğu bulunmamaktaydı. Buna karşılık kent dışında kalındığında, özellikle geceleri, kervanın yağmacı grupların saldırısına uğraması olasılığı söz konusu olabiliyordu. İkincisi ise günümüzde olduğu gibi rüşvet vererek yapılan vergi kaçakçılığı idi. Bunun yolu ise malları kente, nöbetçilerle anlaşılıp, gizlice sokmaktı. Nöbetçilere verilecek pay, Nishatum vergisinden düşük olduğu sürece bu durum Asurlu tüccarlar için her zaman çekici bir seçenektir. Ancak bu durum bünyesinde çeşitli riskler barındırmaktaydı. Şayet vergi kaçırarak tüccar yakalanırsa, kent beyinin, onun mallarına el koyma hakkı doğuyordu. Örneğin Asurlu tüccar Puzur-Asur'un konuyla ilgili olarak bir meslektaşına yazdığı mektupta şu uyarılar yer almaktaydı: “*İrra'nın oğlu kaçak malları Puşuken'e yolladı ama saray görevlileri kaçak mallara el koydu ve Puşuken'i hapse attılar*”⁴⁰⁷.

⁴⁰³ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 14.

⁴⁰⁴ Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları Ve Yaşam Biçimleri*, s. 196.

⁴⁰⁵ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 14; ayrıca bkz. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Basım Yayım Dağıtım, Ankara 2011, s. 74, Lewy, “Anatolian in the Old Assyrian Period”, s. 707-709; Donbaz, “Kultepe 1-B Katı Tabletlerine Genel Bakış”, s. 433.

⁴⁰⁶ Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Penguin Books, New York, 1999, s. 31.

⁴⁰⁷ Mahfi Eğilmez, *Hitit Ekonomisi*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2005, s. 4; ayrıca bkz. Otten, “Hethiter, Hurriter und Mitanni”, s. 104–107.

Ayrıca bu ticaret süresince Anadolu'daki kent beyleri aldıkları vergiler dışında düzenledikleri antlaşmalar vasıtasıyla çeşitli imtiyazlar elde etmişlerdi. Bu imtiyazların en önemlisi “öncelikli seçme hakkı” yani kent beyi, getirilen malların arasından istediğini yüzde on indirimli olarak alabiliyordu. Ancak Asur tapınağından gelen mallar, her türlü vergiden muaf tutulmaktaydı. Bu ticarettten oldukça önemli kazançlar elde eden Anadolu beylerinin birtakım sorumlulukları bulunmaktaydı. Asurlu tüccarların inanç özgürlüklerini, oturma ve kişisel haklarını korumak, Anadolu beylerinin sorumlulukları arasında yer almaktaydı. Ayrıca soygun gibi tehlikeli durumlarda, malların tanzimi Anadolu beyleri'ne ait olduğundan kendi bölgelerindeki yol ve mal güvenliğini sağlamak zorundalardı⁴⁰⁸. Bugünkü tabirle büyük patronlar dediğimiz sermayedarlar (ummeanum) genellikle Asur ülkesinde yaşıyorlardı. Anadolu'da ise, bunlara bağlı olan temsilcilikler bulunuyordu. Bu temsilciler daha önce ifade ettiğimiz gibi bazen vekâleten sermayedarların işlerini yürütüyorlardı⁴⁰⁹.

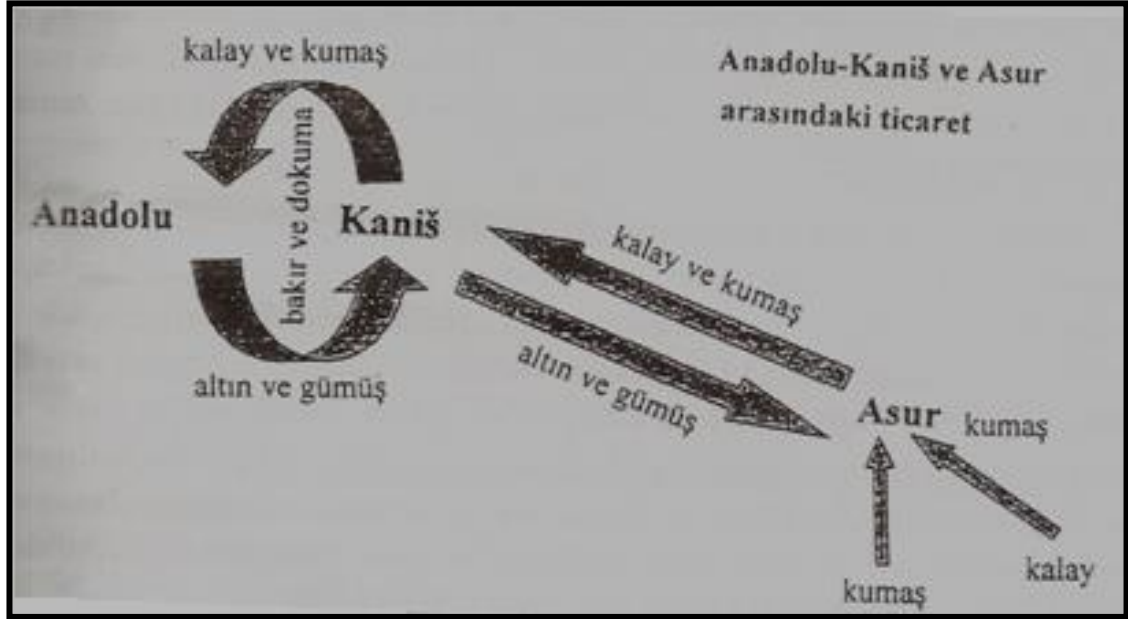
Asur merkezi ve Anadolu arasında kurulan bu ticari ağ üzerinden gerçekleştirilen takas ticaretin en önemli nesnelere, Anadolu'da karşılığında değerli madenler alınan tekstil ürünleriydi. Asurlu tüccarlar kendi yerleşim bölgelerindeki kumaşları ve kısmen de Güney Mezopotamya'dan gelenler hazır tekstil ürünleri eşek kervanlarıyla Anadolu'ya getiriliyordu. Asur kenti ve Anadolu arasında gerçekleştirilen böyle bir seyahat, iklim şartlarının uygun olduğu zaman dilimlerinde aşağı yukarı 6 hafta sürüyordu, ancak ağır kış şartlarında ticari ilişkilere ara veriliyordu. Daha önce de değindiğimiz gibi Asurlu tüccarların kazançları çok yüksekti çünkü tüccarlar getirdikleri ürünler üzerinden pazarlıkla alış fiyatının iki katı kâr elde ediyorlardı ve hatta tekstil ürünlerinde elde edilen kazanç üç katına kadar çıkmaktaydı⁴¹⁰. Buna karşılık Asurlu tüccarlar Anadolu dağlarından çıkartılan altın, gümüş ve Asur'da kolaylıkla alıcısı bulunabilen başka mallar da alıyorlardı. Bu dönemde uygulanan takas işlemlerinde gerek Anadolu'daki gerekse Asur'daki kurumlarca katı kurallar uygulanmaktaydı. Asur ve Anadolu'daki yerel beyler bu kârlı ilişkinin sürebilmesi için hem güvenliği sağlamak için çabalıyorlardı hem de kaçakçılık gibi yasadışı kabul edilen davranışları sert bir şekilde cezalandırıyorlardı. Anadolu ve Asur arasındaki önemli ticari yollar boyunca

⁴⁰⁸ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 15.

⁴⁰⁹ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 15.

⁴¹⁰ Cancik-Kirschbaum, s. 44.

bulunan çeşitli hanlar ile tüccarların topluluklar halinde birleşmeleri sonucunda oluşturulan kuruluşlar kaçakçılık vb. faaliyetlerin riskinide azltmaktaydı⁴¹¹.

Resim 24. Asur Merkezi ve Anadolu Arasında Ticareti Yapılan Ürünler (Savaş, 2006: 41)

Bu dönemde Anadolu ve Mezopotamya arasında ticareti yapılan ürünler genelde eşek kervanları ile taşınmaktaydı. Söz konusu yolculuklar, yukarıda belirttiğimiz gibi beş ya da altı hafta sürmekteydi. Her bir eşeğin yükünde dokuma ürünleri, kalay ve küçük bir miktarda maden bulunurdu. Bu dönemde bölgeler arası maden ticaretinde Asur'un oynadığı rol büyüktü. Asur kervanları Anadolu'ya vardıklarında eşekler dâhil her şey satılırdı. Asur'a götürülecek başlıca ithal mallarının başında ise elbette gümüş ve biraz altın gelmekteydi. Koloni Çağı'nda Anadolu'da çeşitli bölgelerde bulunan ticaret merkezlerindeki ileri ve gelişmiş sistemleri göz önünde bulundurduğumuzda Asurluların, Anadolu içerisinde iç taşımacılıkta oynadıkları üstün rolleriyle kârlarını daha da artırdıklarını görüyoruz. Asurlu tüccarlar muhtemelen Anadolu devletleri arasında Ergani'deki zengin yataklardan çıkarılan bakırın ticaretini de yapıyorlardı.

⁴¹¹ Cancik-Kirschbaum, s. 44; ayrıca bkz. H. Lewy, "The Assloaud and Other Old Assyrian Measures of Capacity", *An Ar II/1-2*, 1965, s. 291-295; B. Lansberger, K. Balkan, "Asur Kral İrişum'un Kültepe'de 1948'de Bulunan Kitabesi", *Belleten 14*, 1950, s. 174-178; de Jesus, "Eskiçağlarda Anadolu'da Yapılmış Metalurjik Faaliyetler", s. 55-69; Mellink, "Anatolian and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age", s. 322-323; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, s. 157-231.

Ayrıca bakırla birlikte bol miktarda alıp satılan kalay, dokumadan daha değerli olmasına rağmen tüccarlar arasında dokuma ticareti daha çok rağbet görürdü⁴¹².

Ayrıca belgelerden anlaşıldığı üzere, dokumacılık Asur ticaretinin temelini oluşturmaktaydı. Mezopotamya'dan getirilen dokuma ürünler Anadolu'nun yerli halkı tarafından daha çok önemsenmekteydi⁴¹³. Metinlerde bu dönemin özel giysi türlerinden ve o sırada çok fazla alıcısı olan gözde kumaş türlerinden söz edilir, tüccarlar kârlarını daha da artırmak için pazarı dikkatle gözlem altında tutar ve arz talep durumuna göre Asur kentinden çeşitli ürünler getirmektedirler. Tüccarların Anadolu'ya getirdikleri dokuma ürünlerinin bir kısmı Asur merkezinde kadınlar tarafından üretilmekteydi. Bunu Asurlu bir kadına, Kaniş'te tüccarlık yapan kocasının yazdığı mektuptan daha iyi anlıyoruz:

‘‘Taraftımdan mühürlenlen 1 libre gümüşle- haraç ayrıca eklendi, ödeme tamamlandı- Asur-idi sana doğru yola çıktı. Bana gönderdiğin o ince kumaş (hususunda): Onun gibi kumaş yapmalı ve Asur- idi ile bana göndermelisin, sonra ben sana (ödeme olarak) yarım libre gümüş yollarım (parça başına). Kumaşların bir yüzü taransın ama tamamen düzleşmesin, sık dokuma olsun. Daha önce gönderdiğin dokumalara kıyasla kumaş parçası başına bir libre yün fazla kullan, ama yine ince doku. Kumaşın öbür yüzü çok hafif taranmalı: Eğer havlı olursa, kutanu kumaşı (çok bilinen bir kumaş türü, olasılıkla çarşafa benzer) gibi üzeri traşlanmalı. Bana yolladığın abarne kumaşına gelince (bir yer olan Abarne'den adı almış bir kumaş türü), bir daha ondan gönderme. Ama göndermek istersen, eskiden giysilerimde kullandığım gibi olsun. İnce dokumalar yapmak istemezsen –çünkü orada (yani senin bulunduğun yerde) bol miktarda satın alınabileceğini işitim. (onları) parayla satın al, öyle gönder

⁴¹² Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, I, 122; ayrıca bkz. M.T. Larsen, *The Old Assyrian City-State and Its Colonies (Mesopotamia 4)*, Kopenhag, 1976, s. 20-44.

⁴¹³ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, I, 122-123; ayrıca bkz. W. Gowland, ‘‘Silver in Roman and Earlier Times: I Prehistoric and Protohistoric times’’, *Archaeological* 69, 1920, s. 156-160; Maquen, *The Hittites and Their Contemporaris*, London 1986, s. 18-35; Bayram, ‘‘Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri’’, s. 12-24; Lansberger, ‘‘Assyrische Handelskolonien in Kleinasien ans dem Dritten Jahrtausend’’, s. 8-10; M. Liverani, ‘‘The Growth of the Assyrian Empire in the Habur Middle Euphrates are: A new Paradigm’’, *Symposium Internal Historie DE Deir Ez-Zur et ses Antiquites, Deir Ez-Zor, Z.G.*, 1983, s. 107-110.

bana. Bitmiş bir kumaş (parçası), sen yaptığında dokuz el uzun, sekiz el geniş (4. 5 x 5) olsun,⁴¹⁴.

Asurlu tüccarlar, Anadolu kent beyleri tarafından oluşturulan bölgesel yargı sistemine dâhil değilerdi aksine Asur yargı sistemine bağlı idiler. Asurlu tüccarların kendi yargı sistemlerine bağlı olmaları, Anadolu'daki ticari yerleşim bölgelerinde bulunan kuruluşların muhtemelen Asur şehirlerinde bulunan kuruluşlara benzemesine neden olmuştur. Karumun yönetim mercileri bölgesel hükümdarlarla görüşmelerde bulunmakta ve karum nüfusunun Anadolu coğrafyasında sürdürdükleri ticari faaliyetler esnasındaki menfaatlerini korumaktaydı. Karum yönetimi, tüccarların vergi ve haraçlarından sorumlu oldukları gibi, Asur ile olan ilişkileri de düzenlemekteydi. Bu dönemdeki çeşitli ticarethanelerin merkezi karum şehrinde bulunmaktaydı. Bu ticarethanelerin sahipleri, Asur kentinde kaldıkları durumlarda, ticari işlerini ailenin diğer genç bireyleri ya da Anadolu'daki diğer ortakları yürütmekteydi. Daha önce de değindiğimiz gibi ticari faaliyetlerin daha düzenli ve hızlı bir şekilde sürdürülebilmesi için hem çeşitli antlaşmalar yapılmaktaydı hem de birkaç farklı ticarethane bir araya gelerek bir loca oluşturabilmekteydi. Anadolu'da yürütülen bu tür ticari faaliyetlerin şartları ve alışverişler esnasında taraflara düşen paylarla birlikte aynı şekilde kazanç ve kayıplar da her zaman titizlikle kayıt altına alınmaktaydı. Koloni Çağı'nda, Anadolu'da bulunan tüccarlar, Asur'daki aileleri ve ortaklarıyla olan iletişimlerini Kaniş karum'un arşivinde bulunan mektuplardan anlaşılacağı üzere, büyük ölçüde yazışmalarla gerçekleştiriyorlardı⁴¹⁵.

Alışverişler kimi zaman karmaşık ve sorunluymdu, ayrıca bu alışverişlerde bazen sahtekârlıklar ve çıkar sağlamaya yönelik hareketlere rastlanılıyordu: *“Sayın Liptanum (...) Aşur-şad-ili böyle (diyor): 1 mine gümüş üzerine konan şekelin (faiz) 1 tam 1/4 üne tekabül eden 2 mine gümüş geri ödendi. 9 şekelin ise İli-bani aldı. Benim sana verdiğim borç tabletimi, ona devretmişsin. İli-bani (ileride) 2 mine gümüş ve faizleri ile*

⁴¹⁴ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, I, 122-123; ayrıca bkz. K. Hecker, “Der Weg Nach Kani”, ZA, 1980, s. 185–197; Mahmut Pehlivan, *Kaşkaların Eski Anadolu'daki Yeri ve Önemi*, Erzurum 1991, s. 3-8; Lewy, “Notes on the Political Organization of Asia Minor at the Time of the Old Assyrian Text”, s. 181-186; Bayram, “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, s. 12-24; Maquen, *The Hittites and Their Contemporaries*, s. 18-35.

⁴¹⁵ Cancik-Kirschbaum, *Asurlar*, s. 45; ayrıca bkz. C. Günbatı, “Ev Satışı ile ilgili Beş Kültepe Tableti ve Bunlardan Çıkan Bazı Sonuçlar”, *Bellekten*, LIII, 1983, s. 51-53; P. Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris 1963, s. 45-51.

*ilgili herhangi bir sahte tabletin (ortaya çıkmasına önlem olarak) benden mühürlerimin yer aldığı (ilgili) bir tablet aldı. (...)*⁴¹⁶.

Kültepe’de ele geçen yazılı belgelerden tüccarların ödediği vergilerden ve ticareti gerçekleştiren görevlilere dair oldukça ayrıntılı bilgilere rastlamaktayız. Ayrıca bu metinlerin arasında teslim ve iade belgeleri, kayıtlar, satın alma belgeleri, borç senetleri, rehin muameleleri, isim listeleri, yol masrafı kayıtları, ihtilafların kaydedildiği metinler, mahkeme tutanakları ve mektuplar gibi ticaret ile ilgili değişik konularda yazılmış belgeler de mevcuttur. Elbette ki ele geçen bu belgelerdeki çeşitlilik sayesinde, dönemin ticareti hakkında çok renkli ve bazı durumlarda çok daha ayrıntılı bir izlenim elde edilmektedir⁴¹⁷.

Asurlu tüccarların elindeki mevcut olan sermayeye göre, bir yıl içinde bir kervanı Anadolu’ya en fazla iki defa gönderebiliyorlardı. Ancak yeterli sermayeye sahip olan bir tüccar, Anadolu’ya yılda ikiden fazla mal gönderebiliyordu. Bir kervan genellikle 5 ile 25 arasında değişen sayıda yük hayvanından oluşmakta ve yolculukta kullanılan güzergâh ve iklim şartlarına bağlı olarak ortalama 45 gün sürmekteydi. Asur ve Anadolu coğrafyaları arasında yol alan kervanların, bu süre zarfında üstesinden gelmesi gereken çok sayıda zorlukla karşılaştıkları görülmektedir. Tüccarlar bu nedenle hayvanların yoldaki bakımı ve diğer masrafları için, kervan sahibine el gümüşü (ya da serbest gümüş) denilen yol masraf ücretini ödüyorlardı. Asurlu tüccarlar ayrıca Kaniş’teki ortaklarına verilmek üzere gönderilen ve satın alınması gereken malları kaydeden, zarflı ve mühürlü bir mektup da gönderiyorlardı⁴¹⁸:

Bahsettiğimiz bu mektupların birinde yer alan ifadeler şu şekildedir: ‘*Pilabhaya, Irma-Assur ve Mannum-balum-aşşur şöyle derler; Enlil-bani ve Kukkulanum’a şöyle de: 30 mina gümüşü-vergisi eklenmiş- sizin mühürlerinizle Kukkulanum getirdi. Biz*

⁴¹⁶ Cancik-Kirschbaum, *Asurlar*, s. 45–46; ayrıca bkz. M. Forlanini, “The Geography of Hittite Anatolia in the Light of the Recent Epigraphical Discoveries”, *III Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998, s. 217–222.

⁴¹⁷ Alparslan, *Eski Anadolu’da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl*, s. 19; ayrıca bkz. C. Günbatı, “Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Anadolu’da Hukuk Anlayışı”, *III. Kayseri ve Yöresel Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri s. 219–222.

⁴¹⁸ Alparslan, *Eski Anadolu’da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl*, s. 19-20; ayrıca bkz. P. Garelli, “Trois Tablettes Cappadociennes du Musée de Rouen”, *RA 51*, 1957, s. 1-10; J. D. Hawkins, “Historical Significance of the Karahöyük (Elbistan) Stele”, *N. Özgüç’e Armağan*, Ankara 1993, s. 273-279; K. Hecker, “Schultexte vom Kültepe”, *Nimet Özgüç’e armağan*, Ankara 1993, s. 281-291; Veysel Donbaz, “Some Remarkable Contracts of Ib Period Kültepe Tablets II”, *Nimet Özgüç’e Armağan*, Ankara 1993, s. 131-154; S. Çeçen, “Kaniş Karumu’nun Diğer Karum ve Wabartumlara KU. AN (amutum) ile ilgili Önemli Talimatları” *Bellekten*, LXI, 1997, s. 219-232.

gümüşü kontrol ettik ve 2/3 mina'nin eksik olduğunu tespit ettik. Buradan (şunlar satın alınmıştır): 7,5 mina 4,25 şekel gümüşe (olan) 114 Kutanu Giysisi (ince yünden yapılmış bir giysi türü); her biri 13,25 şekel'e olan 2 talent 15 mina mühürlenmiş kalay, ayrıca 13 şekel (tutan) 8 mina mühürlenmiş kalay: Toplam gümüş ücreti 13,83 mina 2,83 şekel. 6 (adet) kara eşek ücreti 2 mina 8 şekel gümüş, yemleriyle beraber. Koşum takımları için 16 şekel gümüş. Her bir mina'yı 13 şekel'e olan 37 mina el-kalay, gümüş olarak 2,83 mina ve 2,16 şekel. 1 mina gümüş: 2 eşek sürücüsünün çalışma ücreti. Onların giysileri için 4 şekel. Nabi-Sin'in çalışma ücretine (kervanı yöneten şahıs) 7 şekel gümüş ekledik. 12,5 şekel 'eködeme'; Sa'udum ile ilgili 2,5 şekel; yola çıkış vergisi için 15 şekel; Aşşur-malik'in hesabına 6 şekel gümüş ödedik; Kukkulanum 0,83 mina gümüşü 'tücar bana burada gümüşü vermez ise, onu bu gümüşten alırım' diyerek aldı',⁴¹⁹.

Asurlu tüccarın Anadolu'daki ortağına gönderdiği bu mektuptan anlaşılacağı üzere, yapılan alışverişlerle ilgili hesaplar son derece ayrıntılı tutulmaktadır⁴²⁰. Çünkü tüccarlar ancak bu şekilde kendilerini olası dolandırıcılıklardan koruyabiliyorlardı. Mektupta mühürün olmasının en önemli nedeni ise imza yerine geçmesiydi ve bu mühür aynı zamanda gönderilen metnin açılmadan Asur'dan geldiğini kanıtlıyordu. Bugün olduğu gibi, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda da birçok tüccar, işlerini daha sağlıklı yürütebilmek için, borç almak zorunda kalabiliyordu. Bu borçlar belli bir faiz karşılığında veriliyor ve çivi yazılı senet biçiminde resmiyet kazanıyordu. Aşağıda yapılan bir borç senedinin içeriğine dair bilgiler mevcuttur:

'Mahşişapunua ve annesi Niwahşuşar ve Şiwanala'nın üzerinde Aşşur- Malik'in 1/3 mina gümüşü vardır. Bağ bozumunda ödeme yapacaklar. Eğer ödeme yapmazlarsa, ayda ikişer şekel faiz ilave edecekler. Ennum Aşşur'un huzurunda, Puzur-Aşşur'un huzurunda, Happuala'nın huzurunda',⁴²¹

⁴¹⁹ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 20; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, "The Land of İşuwa: The Hieroglyphic Evidence", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998, s. 281-295.

⁴²⁰ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 20-21; ayrıca bkz. Veysel Donbaz, "Kültepe Tabletlerinin Işığında Anadolu'nun Sosyal Yapısı (M.Ö. 2000-1760)", *1995 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 1995, s. 117-196; S. Bayram, "Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Bir Vade İfadesi ve Çıkan Neticeler", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1990, s. 53-63.

⁴²¹ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 20-21; ayrıca bkz. C. Günbattı, "Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde Anadolu Kralları ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkilere Işık Tutan İki Yeni Belge", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, I. Cilt, 1999, s. 75-83; K. Hecker, "Ticaret Kolonileri

Söz konusu bu belgelerde yer alan, faiz miktarının ve şahitlerin belirtilmesi gibi tüm özellikler, aslında Koloni Çağı'nda sürdürülen ticari faaliyetlerin modern dünyadaki ticari sistemlerden pek de farklı olmadığını göstermektedir⁴²². Senetler günümüzde olduğu gibi üçüncü bir şahıs tarafından satın alınabilirdi; böyle bir durumda borçlu kişi, belgede geçen meblağı bu üçüncü kişiye ödemek ile yükümlü sayılırdı. Yukarıdaki yazıtta göre ticaret sistemindeki dikkat çeken bir başka nokta ise uygulanan faiz sistemidir. Ana borcun toplam miktarı 1/3 mina, yani 20 şekeldir. Bu borç ödenmediği takdirde ayda 2 şekel faiz ödenecektir. Bu, modern dünyadaki hesap mantığına göre yılda 0/0 120 bir faiz oranına denk gelmektedir. Başka belgelerden bu oranın iki katına kadar çıktığı da tespit edilmiştir. Borcunu ödemeyen kimseler ise, bu borcunu kendisi ya da ailesinden birinin özgürlüğü ile ödemek zorunda kalabiliyorlardı. Bu durumda ya borçlu olan kişi ya da onun ailesine mensup olan bir başka kişi rehin alınırdı. Ele geçen Kültepe yazılı belgelerinde borcunu ödeyememe karşılığında rehin düşme konusunu gösteren çok sayıda belge mevcuttur:

‘İkuppı-Aşşur’un ½ mina 5 şekel tasfiye edilmiş gümüşü, Puzur-Su’en’in 1/3 mina 5 şekel tasfiye edilmiş gümüşü. Abia bu paralardan dolayı rehin tutulmuştur. Onun Yukarı (buraya) gelişinde ½ mina’yı iade edecek, ikinci ½ mina’dan dolayı tutulmuş bulunuyor. Assur-nisu’nun huzurunda, Hananum’un huzurunda, Assur-nada’nın huzurunda’⁴²³.

Yazılı belgelerde geçen bir başka örneğe göre, bir kişinin annesi ve kardeşi tarafından ½ mina 7 ½ şekel gümüş karşılığında başka bir tüccara satıldığını görmekteyiz. Belgede geçen bilgilere göre satılmış olan kişinin adı İnar olarak geçmektedir. Bu şahsın, aynı ücret karşılığında kendi özgürlüğünü geri alabileceği de belirtilmiştir. Tüm verdiğimiz örnekler dışında ayrıca, ev mühürlenmeleri ve ipotek işlemleri de belgelenmiştir. Tüm bu işlemler, hukuki açıdan kusursuz bir şekilde işleyen ticareti ortaya koyar⁴²⁴. Kültepe’de ele geçen ve yayımlanmış olan tüm tabletlere baktığımızda, malların satış fiyatlarının sabit kalmadığı görülüyor. Fiyatlar bazen malın

Çağında Asurlu Tüccarlar Yasal Haklarında Yoksun muydu?’, 1995 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, 1995, s. 137-159.

⁴²² Alparlan, *Eski Anadolu’da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 21; S. Bayram, ‘Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi’, *XI Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 1994, s. 211–234.

⁴²³ Alparlan, *Eski Anadolu’da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 20–21.

⁴²⁴ Alparlan, *Eski Anadolu’da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 22; ayrıca bkz. C. Micheal, ‘Reedition des Trente Tablettes Cappadociennes de G. Conteneau’, *RA* 80, 1986, s. 105–140.

kalitesine göre, bazen ise kalitenin aynı olmasına rağmen değiştiği kaydedilmiştir. Bazı ekonomi uzmanları bu durumu, borsanın ve enflasyonun ilk örnekleri olarak açıklamaktadırlar. Bir metinde “*Usur-sa-İştâr bana geldiği zaman gümüşün fiyatı yüksekti*” diye bir ibarenin geçmesi sanırım düşüncemizi destekler niteliktedir⁴²⁵.

Rehin alma durumu, sadece İnsanlarla sınırlı değildi, bazı durumlarda borçlulara ait önemli eşyaların da rehin alındığı görülmektedir:

*‘Zumu’nun mührü, Kazuba’nın mührü, Şurama’nın mührü. Şurama’nın borcu hakkındadır. Sisisi’nin Şurama’da 1 ½ mina 3 ½ şekel gümüş alacağı vardır. 2 elbise onun rehinesidir. Hasat zamanında tartacak. Eğer tartmasa, ayda üç şekel (faiz) ilave edilecek.’*⁴²⁶

Tüm bu yazılı belgeler bizlere Koloni Çağı’nda ticareti yapılan ürün çeşidinin fazla olduğunu ve ticari faaliyetlerin daha sağlıklı devam edebilmesi için gerekli düzenlemelerin yapıldığını göstermektedir. Aynı dönem içinde Babil’de bir tür yazılı metin şeklindeki “çek” bile kullanılıyordu. Yazılı bir tablet şeklinde olan bu çekte; birinin başkasından alacağı olduğunu ve belirtilen meblağın tabletin hamiline, borçlu olan kişinin yerine verilmesi biçiminde yazılmaktaydı. Doğal olarak çeki yazan kişinin saygı değer, tanınmış bir tüccar olması gerekiyordu, aksi halde çeki nakde çevirmek mümkün olmayabilirdi⁴²⁷.

Daha önce de değindiğimiz gibi Asurlu tüccarların, Koloni Çağı ticarettinden elde ettikleri kâr oldukça yüksekti. Yazılı kaynaklara göre, tüm vergiler ödendikten sonra, iki kat hatta bazı durumlarda üç katına varan bir kar söz konusudur. Örneğin bu dönemde bir tüccar tarafından, 1 şekel gümüşe satın alınan kalay yaklaşık olarak iki kat şekel gümüşe tekrar satılırdı. Dokumalar için de aynı durum söz konusudur. Anadolu ve Mezopotamya arasında takip edilen güzergâhın oldukça uzun ve zor olduğunu göz önüne aldığımızda şayet elde edilen kâr çok fazla olmasaydı hiçbir tüccar bu zahmete kalkışmazdı, çünkü tüccarların yolda kervanlarının yağmalanması gibi birçok sorunla karşılaşmaları her zaman mümkündü. Kervanlarda yol boyunca malları taşımak için

⁴²⁵ Alparşlan, *Eski Anadolu’da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 22; ayrıca bkz. C. Micheal, “Nuouvelles Tablettes Cappadociennes du Louvre”, *RA 81*, 1987, s. 1-78.

⁴²⁶ Alparşlan, *Eski Anadolu’da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 20–21.

⁴²⁷ Alparşlan, *Eski Anadolu’da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 22; M. T. Larsen, *Old Assyrian Cuneiform Textes in the Metropolitan Museum of Art Tablets, Cones and Bricks of Third and Second Millenia B. C.*, New York, 1988, s. 23-79; Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris 1963, s. 45-51.

kullanılan kara eşeklerin belli aralıklarla yenilenmesi gibi ekstra masraflar da çıkabiliyordu. Ancak bütün bunlara rağmen satılan ürünlerden elde edilen iki ya da üç kat gibi kâr payı, Asurlu tüccarlar için oldukça yüksek bir gelir payı elde etmek demektir⁴²⁸.

Koloni Çağ'ında Anadolu'daki ticari faaliyetlerde "rubatum" adı verilen kraliçeler de rol almıştır⁴²⁹. Arkeolojik kazılar sonucu ele geçen yazılı belgelerden anlaşıldığına göre rubatumlar, eşleriyle birlikte dönemlerinin ticari faaliyetlerinde son derece etkin bir role sahiptiler. Örneğin, Kaniş-karumu'na ait yazılı belgelerinden Asurlu tüccar Puşuken'in yolsuzluk yaptığı, şehre kaçak mal soktuğu ve vergi kaçırdığı gerekçesiyle, Kaniş rubatumu yani kraliçesi tarafından tutuklanarak hapse atıldığını öğreniyoruz⁴³⁰. Aynı belgelerden karum kraliçesinin bölgedeki diğer devlet yöneticilerini, Asurlu tüccarlarının memlekete kaçak mal sokma ve vergi kaçırma konularında uyardığını görüyoruz. Ayrıca bu döneme ait belgelerden Anadolu'da bulunan diğer şehir devletlerindeki rubatumların, gelen malları denetlemek ve ülkelerine kaçak mal sokulup vergi kaçırma gibi konularda önemli tedbirler aldıklarını öğreniyoruz⁴³¹.

Anadolu'daki yöneticilerin ülkelerine kaçak mal sokulma konularında titiz davranmalarının en önemli nedeni Asurlu tüccarların kârlarını daha da arttırmak için, sık sık vergi kaçırmaları ve yasak olan bazı malların ticaretini yapmalarıdır. Yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, yasak olan mallardan birinin "meteorik demir" olduğu anlaşılmaktadır. Alparslan tarafından, günümüzde yapılan tütün ticaretine

⁴²⁸ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 23; ayrıca bkz. C. Michel, "Proprietes Immobilières dans les Tablettes Paleo-Assyriennes", *Houses and Household in Ancient Mesopotamia, 40e Rencontre Assyriologique Internationale*, Leiden 1993, s. 285-300.

⁴²⁹ Nimet Özgüç, "Kültepe Mühürlerinde Yerli Tanrılar", *VI Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1967, s. 23-24; ayrıca bkz. G. Steiner, "Kültepe Kaniş und der Anitta Text", *Tahsin Özgüç'e Armağan*, Ankara 1989, s. 471-480; J. Tischler, "Die Kapadokischen Texte als älteste Quelle Indogermanischen Sprachgutes", *Atti del II. Congresso Internazionale di Hititologia*, Pavia, 1993, s. 359-367; Muhibbe Darga, *Hitit Mimarlığı I, Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 5; A. Süel, "1994 Yılı Çorum Ortaköy Kazıları Çalışmaları", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı Bildirileri I*, Ankara 1995, s. 263-282

⁴³⁰ Darga, *Hitit Mimarlığı I, Eski Anadolu'da Kadın*, s. 6; ayrıca bkz. A. Süel, "The Name of Ortaköy in the Hittite Period", *XII. Türk Kongresi Bildirileri*, Cilt I, 1999, s. 117-128; Hasan Ali Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri, M.Ö. 1975-1725*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, Kayseri 2004, s. 17-65; Singer, "Our God and Their God in the Anitta Text", s. 343-349; Micheal, "Nuouvelles Tablettes Cappadociennes du Louvre", s. 1-78; Steiner, "Kültepe Kaniş und der Anitta Text", s. 471-480; Micheal, "Reedition des Trente Tablettes Cappadociennes de G. Conteneau", s. 105-140.

⁴³¹ P. Garalli, *Les Assyriens en Cappadoce*, s. 186; ayrıca bkz. Hecker, "Ticaret Kolonileri Çağında Asurlu Tüccarlar Yasal Haklarında Yoksun muydu?", s. 137-159.

benzetilen bu malın ticareti, o dönemde Anadolu Beyliklerine aitti, yani onların tekelinde bulunuyordu⁴³². Kaçakçılığı önlemek için yerel beyler tarafından da çeşitli önlemler alınmıştır⁴³³. Çivi yazılı tabletlerden öğrendiğimiz kadarıyla, bu önlemlerin bazen başarı getirdiği görülmektedir. Bir ticari girişime katılan üç kişi tarafından, Puzur-Assur'a yazılan bir mektupta şöyle denilmektedir:

‘‘İrra'nın oğlu Pusu-ken'e kaçak mal gönderdi. Onun kaçak malına el konuldu, Pusu-ken'i ise, saray tutukladı ve hapse attı. Gardiyanlar serttir. Kaçakçılığı ile ilgili Beyçe, Luhusaddiya'ya, Hurrama'ya, Salahsuwa'ya ve kendi ülkesine yazdı; nöbetçiler dizildi. Lütfen herhangi bir malın kaçakçılığını yapma...’’⁴³⁴

Yukarıdaki metinden anlaşılacağı üzere vergi kaçakçılığının önüne geçebilmek için bu durum Anadolu'da büyük suç sayılırdı. Kaçakçılık yapan kişiler tutuklanır ve hapse atılırdı. Cezaların caydırıcılığı o kadar büyüktü ki bazı tüccarların, Asur'daki ortaklarını kaçak mal göndermemesi konusunda şiddetle uyardıkları görülmektedir⁴³⁵. Bahsettiğimiz gibi Koloni Çağı'nda başta vergi olmak üzere, farklı türlerde kaçakçılık yapılmaktaydı. Ele geçirilen yazılı metinlerden, ticareti yapılan malların farklı ve geçilmesi zor yollar üzerinden gönderildiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu metinlerde Asur'dan malı getiren kişinin, kent kapılarında yer alan gümrükçülere yakalanmadan şehre kaçak mal sokması konusunda uyarıldığı görülmektedir. Böylece malın kontrol edilmemesi sağlanıyor ve dolayısıyla vergilerin ödenmesinden tasarruf ediliyordu. Kaçakçılığa karşı alınan tüm önlemlere rağmen, gümrük kapılarında ödenen rüşvetlerle kaçakçılık oldukça yaygın bir duruma gelmişti. Yapılan antlaşmalarla kaçak mallarla ilgili hükümler de eklenmekteydi. Ayrıca bu dönem için oldukça iyi tanınan tüccarların da bu çeşit ticarete katıldıkları anlaşılmaktadır. Kaçakçılığı önlemek için

⁴³² Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 23

⁴³³ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 23; ayrıca bkz. B. Landsberger, K. Balkan, ‘‘Asur Kralı İrişum'un Kültepe'de 1948'de Bulunan Kitabesi’’, *Belleten XIV/54*, 1950, S. 219; Cancik-Kirschbaum, *Asurlar*, s. 46; Hasan Ali Şahin, ‘‘Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kaniş Şehrinde Dini Hayat’’, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1998, s. 405-416; C. J. Gadd, ‘‘The Dynasties of Agade and the Gutium Invasions’’, *The Cambridge Ancient History I*, 1963, s. 8; Tahsin Özgüç, *Kültepe Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabedleri-The Places and Temple of Kültepe, Kaniş/Neşa*, 1999, Ankara s. 25-45.

⁴³⁴ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 23-24; ayrıca bkz. G. Steiner, ‘‘Achemhöyük=Karum Zalpa im Mee’’, *Nimet Özgüç' Armağan*, Ankara 1993, s. 579-599.

⁴³⁵ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 24; ayrıca bkz. Hasan Ali Şahin, ‘‘Kültepe Metinlerinde Geçen Rahibelerin Aile ve Toplumdaki Konumu’’, *A. Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1999-2000, s. 233-242.

alınan bütün tedbirlere rağmen bunun tam olarak önlenip önlenemediği konusu hala soru işareti olarak kalmaktadır⁴³⁶.

Bahsettiğimiz bütün bu kaçakçılık faaliyetlerine rağmen Koloni Çağı Anadolu'sunda, rubatum adı verilen kraliçeler, şehirlerin dışında kurulmuş olan Asurlu tüccarların oturdukları pazar mahallelerini, ticari bakımdan sıkı bir denetim altında tutuyorlardı. Ayrıca kazançları oranında tüccarlardan vergi topluyorlar ve şehirlerine kaçak mal girmemesi için azami derecede titizlik gösteriyorlardı. Kısacası Asurlu tüccarların yoğun ticari faaliyetlerde buldukları Anadolu'daki şehirlerin birçoğunda gerek siyasi gerekse ticari alanlarda tek yetkili merci, rubatumları⁴³⁷.

Asur Ticaret Kolonileri Çağ'ında, rubatumların yanı sıra kadının toplum içindeki rolüne baktığımızda ise bizzat kadınların ticari işlerini yürütmek için borç aldıkları ve bu borca karşı yapacakları işi taahhüt eden senetlerine rastlanılmıştır. Kadınların kraliçeler gibi ticaret hayatında aktif oldukları gibi ailenin diğer bireyleriyle ortak iş dahi yaptıkları görülmektedir. Asurlu tüccarlarla evlenmiş olan yerli Anadolu ve Sami kadınlarının, büyük karum merkezi Kaniş'ten mektuplar yazarak, Asur'daki eşlerine ticari ve sosyal hayataki konularla ilgili bilgi verdikleri bilinmektedir. Koloni Çağı'nda yazılmış iş mektupları ile tanınmış Sami kökenli iki kadın bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Enlil- Bani'nin kız kardeşi Hattitum; diğeri de meşhur tüccar Puşuken'in karısı Lamassi'dir. Bunlardan birincisine ait altı, ikincisine ait beş mektup vardır⁴³⁸.

Bunlardan Enlil Bani'nin kız kardeşi Hattitum, Kaniş'te oturmakta ve meşhur bir tüccar olan kardeşi ile son derece aktif bir ticari faaliyet sürdürmektedir. Bu kadın aynı

⁴³⁶ Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, s. 24; ayrıca bkz. A. Yener, "Arkeometri Projesi, Çamardı 1988 Çalışmaları", *V. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Antalya, 1989, s. 1-12; Kemal Balkan, Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warsama'ya Mektubu, *T.T.K Yayınları*, Ankara 1957, s. 54-56; Turgut Yiğit, "Eski Anadolu Kentlerinden Luhuzatia/Lawazantia'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine", *Belleten, C. LXI*, 1997, s. 1-14.

⁴³⁷ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 82; ayrıca bkz. A. H. Sayce, "The Cuneiform Tablet of Kappadokia", *PSBA 6*, 1984, s. 17-25; Donbaz, "Kültepe Tabletlerinin Işığında Anadolu'nun Sosyal Yapısı (M.Ö. 2000-1760)", s. 117-196; Hecker, "Schultexte vom Kültepe", *Nimet Özgüç'e armağan*, Ankara 1993, s. 281-291; Firuzan Kinal, "Eski Anadolu'da Kadının Mevkii", *Belleten XX*, 1956, S. 357; Turgut Yiğit, "Eski Anadolu'da Hapishane ve Ceza", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1991, s. 343-345.

⁴³⁸ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 83; ayrıca bkz. Sever, "Amutum Madeninin Ticareti'nin Yapılması Hususunda Asur Şehir Meclisince Verilmiş Bir Ruhsatname", s. 291-299; Bayram, "Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi", s. 211-234; Çeçen, "Kaniş Karumu'nun Diğer Karum ve Wabartumlara KU. AN (amutum) ile ilgili Önemli Talimatları", s. 219-232; Günbatı, "Ev Satışı ile ilgili Beş Kültepe Tableti ve Bunlardan Çıkan Bazı Sonuçlar", s. 51-53; Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce*, s. 45-51

zamanda, Asurlu tüccar Aşşur-rabi ile evlidir. Puşuken'in karısı Lamassi ise; ele geçen yazılı belgelere göre, bu kadın Asur ve Kaniş arasındaki ticari ilişkilerde önemli rol üstlenmiştir⁴³⁹. Söz konusu bu belgelere göre Lamassi, Anadolu'nun Kaniş kentinde oturan kocasının kumaş siparişlerini karşılamaktadır. Mektupların birinde, kocasının kumaşları hakkındaki şikâyetine şöyle cevap vermektedir; ‘...Onlar çok küçük, iyi değil diyorsun; senin kendi arzun üzerine değil midir ki, ben ölçüleri küçülttüm? Ve Şimdi tekrar yazıp kumaşlarda yarım mina⁴⁴⁰ daha fazla yün işle diyorsun. Pekâlâ, öyle yaptım’. Bu mektuptan anlaşıldığına göre Lamassi, mümkün olduğunca kocasının Anadolu'dan gönderdiği siparişleri karşılamaya çalışmaktadır⁴⁴¹.

Elimizdeki mevcut belgilere göre, ticari faaliyetlerde önemli rol alan Lamassi'nin kocasının bir temsilcisi olarak hareket ettiği yönündedir. Ayrıca Lamassi'nin mektuplarından, kocası Puşkin'e, Asur merkezinde meydana gelen olaylarla ilgili bilgi verdiği görülmektedir. Mevcut yazılı belgelerden bu kadının elindeki kumaşların daha kaliteli hale gelmesi ve daha kolay alıcı bulabilmesi için bizzat başka işçi kadınlarla birlikte ekip halinde çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Asur şehrindeki pek çok kadın Anadolu'daki tüccar eşleri için çeşitli kumaşlar üretmekteydiler ve bu kumaşları verilen siparişlere göre kervanlarla Anadolu'ya gönderiyorlardı. Gönderilen kumaş çeşitlerinin başında, kutanumun (keten) gelmesi, aynı zamanda Asur-Anadolu ticaretinde bakır ve kalay madenlerinin yanında dokumacılığın da önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir⁴⁴².

Ayrıca Lamassi'nin kocası Puşuken'e yazdığı mektuptan bahsettiğimiz gibi dönemin sosyal ve ticari ilişkileri hakkında çarpıcı gelişmelere şahit olmaktadır:

⁴³⁹ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 84; ayrıca bkz. Mirjo Salvini, ‘‘New Documents for the History of Anatolia and Assyria in the Old Hittite Period’’, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998, s. 497-504.

⁴⁴⁰ Mina: Koloni Çağında önemli bir ölçü birimi olup 1 mina yaklaşık 480 grama denk gelmektedir. Bkz. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 84.

⁴⁴¹ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 84; ayrıca bkz. Mirjo Salvini, ‘‘New Documents for the History of Anatolia and Assyria in the Old Hittite Period’’, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998, s. 497-504.

⁴⁴² Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 84-85; ayrıca bkz. E. Kaptan, ‘‘Türkiye Madencilik Tarihine Ait Merzifon Bakırçay Yöresindeki Buluntular’’, *III. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1987, s. 12-20; Steiner, ‘‘Acmhöyük=Karum Zalpa im Mee’’, s. 579-599; Ali Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri, M.Ö. 1975-1725*, s. 17-65; Süel, ‘‘The Name of Ortaköy in the Hittite Period’’, s. 117-128; Singer, ‘‘Our God and Their God in the Anitta Text’’, s. 343-349; Hawkins, ‘‘Historical Significance of the Karahöyük (Elbistan) Stele’’, s. 273-279; Garelli, ‘‘Les Assyriens en Cappadoce’’, s. 45-51; Darga, *Hitit Mimarlığı I, Eski Anadolu'da Kadın*, s. 10; A. H. Sayce, ‘‘The Cappadocian Cuneiform Tablets of the University of Pennsylvania’’, *Babylonica* 6, 1912, s. 23-45; Şahin, ‘‘Asur Ticaret Kolonileri Çağında Kaniş Şehrinde Dini Hayat’’, s. 405-416.

‘‘Biliyor musun insanlık ne kötüleşti. Kardeş kardeşi yiyecek. Herkes komşusunu yutmağa alışıyor. Buraya (Asur şehrine) gelme şerefini bize lütfet. İş mecburiyetlerini kopar (kes). Küçük kızı, Tanrı Asur’un kucağına yerleştir. Ah şehirde (Asur’da) yün çok pahalıdır. Parayı (gümüşü) bana tahsis edeceğiniz zaman 1 mina gümüşü yünün içine yerleştir. Vergi için bana yolladığın 1 mina gümüşü kontrollörler istediler. Ben senin için korkuyorum. Fakat ben onu daha vermedim. Onlara şöyle dedim: Limu benim evime gelsin, gerekirse evi götürsün. Kız kardeşin, hizmetçi kızlardan birini satışa çıkardı. Onu ben 14 şekel’e⁴⁴³ aldım. Kız kardeşin şallimahum, sen gittiğinden beri iki ev inşa ettirdi. Acaba biz bunu ne zaman yapacağız? Hiç mi? Aşsur-Malik’in sana daha evvelce getirdiği kumaşlara gelince, parasını niye bana yollamıyorsun?’⁴⁴⁴.

Lamassi tarafından kaleme alınan bu mektubun Koloni ağı’nın günlük hayatına dair bilgiler içermesinden dolayı oldukça ilgi çekicidir. Mektup her ne kadar ticari gayelerle yazılmışsa da, içinde ufak özel haberler, dedikodular, kadın kurnazlığı, vergi kaçakçılığıyla ilgili bilgiler de bulunmaktadır⁴⁴⁵. Ele geçirilen bütün bu belgelerin hem kadınların ticari faaliyetlerini, ortaklıklarını ve tüccarlarla olan hesaplaşmalarını açıklaması hem de bu ağda Anadolu’da yaşayan kadınların, kendi başlarına iş hayatına atılmaları ve Anadolu-Mezopotamya arasındaki ticari faaliyetlere katılmalarını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Yazılı belgeler üzerindeki kadın adlarını gösteren mühür baskılarının bulunması; kadınların kişisel sahip olma hak ve yetkilerini belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır⁴⁴⁶.

Ticaret Kolonileri ağı’nda Asur şehrinin doğrudan emperyalist etkisi muhtemelen Anadolu, Babil ve Mısır gibi yakın bölgelerle sınırlıydı, yani Asur sınırlı bir sömürge bölgesine sahip bir ticaret merkeziydi. şehrin siyasi kuruluşlarına dair bilgileri genel olarak eski Asurlu yazışmalarındaki ipuçlarından elde etmekteyiz. Ticaret

⁴⁴³ şekel: Tıpkı Mina gibi Asur Ticaret Kolonileri Döneminde kullanılan önemli bir ağırlık ölçüsü birimi olup, 1 şekel yaklaşık olarak 8 gram’a denk gelmektedir. Bkz. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 85.

⁴⁴⁴ Bu mektup bugün hala Geneve Sanat ve Tarih Müzesinde MAH 16.209 sicil numarasıyla sergilenmektedir. Bkz. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 84.

⁴⁴⁵ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 85-86; ayrıca bkz. Günbatı, ‘‘Yeniden İşlenen Bir Kültepe Tableti’’, s. 23-27.

⁴⁴⁶ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 86; ayrıca bkz. Bayram, ‘‘Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri’’, s. 12-24; Günbatı, ‘‘Yeniden İşlenen Bir Kültepe Tableti’’, *Belleten 51*, 1987, s. 23-27; Lansberger, ‘‘Assyrische Handelskolonien in Kleinasien ans dem Dritten Jahrtausend’’, s. 8-10; een, ‘‘Koloni Devri Anadolu’sunda Tarih ve Sosyal Olayların Assurlu Tüccarlar Trafından Tarihleme Olarak Kullanışı’’, s. 50-54; şahin, ‘‘Kültepe Metinlerinde Geçen Rahibelerin Aile ve Toplumdaki Konumu’’, s. 233-242.

şehrinin başında “asil” ya da “bey” gibi unvanlar kullanan bir hükümdar bulunmaktaydı. Bu hükümdar, gücünü tanrı Asur’dan almaktaydı. Çünkü kendini asıl hükümdar olan şehir tanrısı Asur’un “valisi” olarak görüyordu. Asur’daki bu gelenek, güneydeki Sümer devletlerinden gelen bir yapıydı. Asurlu yöneticinin, tanrı Asur’un valisi olarak görülmesi bu dönemdeki gücünü daha da pekiştiren bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁴⁷.

M.Ö. 1830’lara geldiğimizde Anadolu’da önemli bir ticaret merkezi olan Kaniş karum yerleşimi bir felaket sonucu, belki de Anadolulu bölgesel beylikler arasında çıkan mücadeleler sonucu büyük ölçüde tahrib olmuştur. Burada yaşayan insanlar sadece en gerekli ve en değerli eşyalarını götürmüşlerdi; ev eşyalarını ve ticari belgelerini geride bırakarak burayı acilen terk etmek zorunda kalmışlardır. Ama bir süre sonra Asurlular, ufak çapta da olsa ticari faaliyetlere yeniden başlamışlardı. Ancak Kaniş’in yakılıp yıkılmasından ne kadar bir süre sonra ticaretin başladığı konusu günümüzde hala tartışmalıdır. Yakılıp yıkılmasına rağmen Kanişteki mevcut şartlar, ticari faaliyetlerinin hızla yeniden başlatılmasını destekler gibi görünmektedir. Örneğin birçok konut yıkımda hasar görmemişti ve onlardan faydalanmaya devam edilmekteydi. Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ticaretin bu kadar hızlı bir şekilde canlanmasının en önemli nedeni ise ticaretin her iki tarafın menfaatine olmasıdır⁴⁴⁸.

2.5. HİTİT-ASUR İLİŞKİLERİ

Hitit Devleti, M.Ö.17. yüzyıldan itibaren Orta Anadolu’da “Hatti ülkesi” olarak da tanımlanan bölgede kurulacak ve imparatorluk haline gelecektir. Hitit Krallığının kuruluşundan yıkılışına kadar geçen yaklaşık 500 yıllık süre içinde, Geç Tunç Çağı olarak adlandırılan dönemde Anadolu’nun büyük bir kısmı ile Kuzey Suriye ve Mezopotamya’nın batı bölgelerini içine alan bir bölgeye hâkim olmayı başarmışlardır⁴⁴⁹. Tarih boyunca Hitit İmparatorluğu, aynı zamanda dini ve idari başkent olan, Hattuşaş’tan (Boğazköy/Boğazkale) yönetilecektir. İmparatorluğun resmi

⁴⁴⁷ Cancik-Kirschbaum, *Asurlular*, s. 46-47.

⁴⁴⁸ Cancik-Kirschbaum, *Asurlular*, s. 47-48; ayrıca bkz. Lewy, “The Assloaud and Other Old Assyrian Measures of Capacity”, s. 291-295; Maquen, *The Hittites and Their Contemporaries*, s. 18-35; Yiğit, “Eski Anadolu Kentlerinden Luhuzatia/Lawazantia’nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine”, s. 1-14; Sayce, “The Cuneiform Tablet of Kappadokia”, s. 17-25; Yener, “Arkeometri Projesi, Çamardı 1988 Çalışmaları”, s. 1-12

⁴⁴⁹ Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 24.

dili, bugün genellikle ‘‘Hitit dili’’ olarak adlandırdığımız Neşa diliydi. Neşa dilinin kullanımı, Asur Koloni Çağı’nda bir Hint-Avrupa grubunun egemenliğine kadar uzanır. Neşa yöneticileri, Neşa kentindeki merkezlerinden Anadolu’nun doğu bölgelerine kadar uzanan sahanın önemli bir kısmının denetimini, Hitit Krallığı’nın bu bölgelerdeki varlığından önce yüz yıl ya da buna yakın bir süre ellerinde tuttular. Hint-Avrupa dilini konuşan insanların göçlerle Anadolu’ya ilk girişleri, muhtemelen, üçüncü bin yıla hatta daha önceye rastlamaktadır⁴⁵⁰.

Bununla birlikte, tarihleri boyunca Hititler, diğer birçok etnik ve kültürel unsuru, askeri fetihlerle ele geçirdiği bölgelerdeki halkı aktarma sistemiyle olduğu kadar, yabancı kültür etkileşimi ve ticari temaslarla da kendi uygarlık yapıları içine dâhil ettiler⁴⁵¹. Orta Anadolu’da başkent Hattuşa’nın bulunduğu merkez bölgesinin ötesinde, Hitit İmparatorluğu’nun yöneticileri, büyük ölçüde önemli yerel yetkilere sahipti ancak Hitit hükümdarları tarafından kendileriyle yapılan kişisel antlaşmalar sonucunda başkent Hattuşa’ya bağlılıklarını bildiren birçok kent devletinden oluşmaktaydı. 14. yüzyılın ikinci yarısında, Hitit yönetiminin, Halep ve Kargamış’ta hâkimiyet kurmalarıyla birlikte bölgeye yöneticiler gönderecek ve buna bağlı olarak Suriye’nin kuzey bölümlerine kadarki bölge Hitit egemenliği altına girecektir⁴⁵².

12. yüzyılın başlarında Hitit başkenti Hattuşaş muhtemelen bir yağmalama sonucu tamamen yakılıp kül oldu ve kentin yıkılmasıyla birlikte Hitit Anadolu Krallığı aniden sona erdi. Hitit İmparatorluğu’nun bu ani çöküşü, kanımızca Tunç Çağı’nda bütün Yakındoğu ve Yunanistan’daki birçok krallığın ayaklanmalar sonucunda çökmesiyle bağlantılı olduğu ortamda gerçekleşti. Ancak bu tür ayaklanmalar karşısında çökmeyen ve sağlam bir şekilde varlıklarını devam ettiren krallıklar da oldu. Örneğin Geç Hitit Devletleri, Anadolu’nun güneyinde ve Kuzey Suriye’deki bölgelerde birkaç yüzyıl boyunca varlığını korumaya devam ettiler. Yaklaşık olarak 500 yıl ayakta kalan ve M.Ö. 900’den Asur Kralı II. Sargon’a yenilerek son buldukları M.Ö. 717–708

⁴⁵⁰ Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 24.

⁴⁵¹ Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum* s. 25; ayrıca bkz. A. Hakk, ‘‘Assyria and Hanigalbat. A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth 380 Centuries B.C.’’, *Texte und Studien zur Orientalistik, Band 4*, Hildesheim-Zürich-New York, 1987, s. 241-245.

⁴⁵² Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum* s. 25; ayrıca bkz. C. Kühne, ‘‘Ammistamru und die Tochter der ‘grossen Dame’’, *Ugarit-Forschungen, Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästines 5*, 1973, s. 175–184; I. Singer, ‘‘The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire’’, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatisch Archäologie Band 75*, 1985, s. 100-123.

tarihlerine kadar geçen sürede Geç-Hitit ya da Suriye-Hitit krallıkları dediğimiz bu devletler Asur-Urartu ilişkilerinde kültürel ve siyasal olarak önemli rol oynamışlardır. Neo-Hitit krallıklarının Hitit kraliyet hanedanı mensupları, Demir Çağı'nın ilk yüzyılları içerisinde, iktidarı kesintisiz bir ardılık zinciri içinde elinde tuttu, neredeyse 1000 yıllık bir tarihe uzanan bu muazzam üstünlüğünü oluşturan onlardı⁴⁵³.

M.Ö. 17. yüzyılın ilkbaşlarından itibaren Hatti ülkesi olarak da adlandırılan Orta Anadolu Platosu'nda kurulup gelişen Hitit Krallığı, Geç Tunç Dönemi'nde Anadolu'nun büyük bir kısmı ile Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın batısını da içine alan bir bölgeye hâkim olmayı başarmışlardır. Tüm bu süre içinde Hitit İmparatorluğu, bütün Yakındoğu'da siyasi ve askeri alanlarda söz sahibi olan bir devlet haline gelmekle birlikte bu dönemin devletler arası belgelerine göz atığımızda Hitit kralının, Mısır, Babil ve Asur kralları ile birlikte dünyanın en büyük kralları olarak anılmaya başlandığını görüyoruz⁴⁵⁴.

Asur ülkesinin tarihi coğrafyasına baktığımızda ise, krallığın merkezini günümüzde tümüyle Irak sınırları içinde kalan ve Musul Havzası boyunca uzanan topraklar oluşturur. Asur bölgesi, Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki bölgenin sınırlarının dışına da taşan, kuzeyde bütün Musul Havzası boyunca uzanan ve doğuda İran'ın batısını içine alan Mezopotamya'nın kuzey kısmını içine alır. Kuzeyde Fırat ve Dicle, Arapların El-Cezire (ada) olarak adlandırdıkları bölge kalker bir plato tarafından ikiye ayrılmıştır⁴⁵⁵. Aşağıdaki haritamızda da gösterdiğimiz üzere Fırat'ın kuzeye doğru dar bir vadi içinde akmasına karşılık, doğudaki Büyük Zap, Küçük Zap, Adhem ve Diyala gibi kollarla beslenen Dicle Nehri, tarımsal faaliyetlere ve hayvancılığa elverişli

⁴⁵³ Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 25; ayrıca bkz. Kühne, "Ammistamru und die Tochter der 'grossen Dame'", *Ugarit-Forschungen, Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästines* 5, 1973, s. 175-184; C. Kühne, "Tall Šeh Hamad/Dur-Katlimmu 1978-1983", *Annales Archéologiques Arabes Syriennes* 33/1, 1983, s. 239-248; G. Beckman, "Mesopotamians and Mesopotamian learning at Hattusa", *Journal of Cuneiform Studies* 35/1-2, 1983, s. 97-114.

⁴⁵⁴ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 9 ayrıca bkz. G. Beckman, "Hittite Administration in Syria in the light of the Texts from Hattusa, Ugarit and Emar", (Ed. M.W. Chavalas-J.L.Hayes), *New Horizons in the Study of Ancient Syria, Bibliotheca Mesopotamica* 25, Malibu, 1992, s. 41-49.

⁴⁵⁵ Veli Sevin, *Yeni Assur Sanatı*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.1.

geniş bir dalgalı arazi içinde akar ki burası Asur ülkesinin merkez bölgesini oluşturmaktadır⁴⁵⁶.

Resim 25. Asur Ülkesinin Yayılım Alanları (www.tarihbilinci.com/forum/eski-cag-tarihi-haritalari-153/asurlular-haritasi-3295)

Buna karşılık, Fırat ve Dicle Nehirlerinin ortak deltalarına ulaştığı Hit-Samarra hattının güneyinde, arazinin verimliliği açısından kuzeye kıyasla tümüyle farklı bir manzara ile karşı karşıya kalınır, çünkü Dicle ve Fırat on binlerce yıldır taşıdıkları alüvyonlarla, Yakındoğu’da benzerine rastlanmayan, dümdüz, bereketli bir ova ortaya koymuştur. Dicle ve Fırat arasında kalan ve aynı zamanda “bereketli hilal” olarak da adlandırılan bu bölgenin hem Mezopotamya’daki kent yaşamının gelişmesine hem de buradaki kültürlerin oluşumuna çok önemli katkıları olmuştur⁴⁵⁷. Kuzeydoğuda Dicle ve Zağrosar arasında kalan, içinde Dicle kollarının aktığı bölümde iklim ve bitki örtüsü

⁴⁵⁶ Sevin, *Yeni Assur Sanatı*, I, 2; ayrıca bkz. G. Beckman, “Hittite Provincial Administration in Anatolia and Syria: the View from Masat and Emar”, (Ed. O.Carruba-M.Giorgieri-C.Mora), *Atti Del II Congresso Internazionale di Hittitologia, Studia Mediterranea IX*, Pavia, 1995, s. 19-37.

⁴⁵⁷ Sevin, *Yeni Assur Sanatı*, I, 2; ayrıca bkz. G. Beckman, “Hittite Provincial Administration in Anatolia and Syria: the View from Masat and Emar”, (Ed. O.Carruba-M.Giorgieri-C.Mora), *Atti Del II Congresso Internazionale di Hittitologia, Studia Mediterranea IX*, Pavia, 1995, s. 19-37.

yönünden oldukça elverişli koşullar bulunmaktaydı. Dicle ve Yukarı Zap arasında kalan yörede, Ninive, Musul, Korsabad gibi tarihe adını yazdırmış önemli merkezleriyle ‘‘Asur Üçgeni’’ denilen bölge yer alıyordu⁴⁵⁸.

Resim 26. Fırat ve Dicle Nehirlerinin Suladığı Bereketli Mezopotamya Ovası (www.wikipedia.org/w/index.php)

Yukarıdaki haritada ifade edildiği gibi Mezopotamya’da bulunan ırmaklar sadece tüm ovayı birleştirmekle kalmayıp, ulaşım ve taşıma yönünden de büyük kolaylıklar sağlamaktaydılar. Fırat ve Dicle Nehirlerinin sağladığı imkânları kullanan Mezopotamya halkları tarih öncesi dönemlerden itibaren sallarla Dicle üzerinden çeşitli hammadelerin taşımacılığını yapmaktaydı. Bölgeden, Suriye ve Akdeniz’e doğru başlıca iki büyük yol uzanmaktaydı. İlk yol Bağdat’ın güneyindeki Sippar’dan başlayıp, Fırat kıyısını izleyerek Mari’ye⁴⁵⁹ (Tell Hariri), daha sonra Tadmor (Palmira) bölgesini de geçerek Humus bölgesine varmaktadır. Son durağı Humus olan bu yol burada

⁴⁵⁸ Sevin, *Yeni Assur Sanatı*, I, 5.

⁴⁵⁹ Yapılan araştırmalar neticesinde Mari coğrafi konumu itibariyle Orta Fırat’ta yer alan Tell Hariri ile eşleştirilmektedir. Bu ülke aynı zamanda I. Tukulti Ninurta’nın düzenlediği bir sefer esnasında Babil’den alıp, vergiye bağladığı ülkeler arasında yer almaktadır. Bkz. Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti’ne ve Suriye’deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 50.

bölgedeki limanlara, Şam ya da Filistin'e uzanan çeşitli kollara ayrılmaktaydı. Söz konusu bu yolar Mezopotamya'nın, başta Anadolu ve Kuzey Suriye olmak üzere diğer bölgelerle olan ticaretinde de hayati bir öneme sahipti. Uzunluğu yaklaşık 500 km bulan çölü geçmek dönemin şartlarına göre özellikle yaz aylarında oldukça zor ve tehlikeliydi⁴⁶⁰.

M.Ö. 1200'lü yıllarda Hitit İmparatorluğu'nun çökmesiyle birlikte Anadolu, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın batı bölgelerinin siyasi yapı ve dengelerinde son derece önemli değişiklikler yaşanacaktır. Bu dönemlerde Yakındoğu'da meydana gelen bu siyasi otorite boşluğunun, başta Asur ve Urartu olmak üzere bölgenin diğer siyasi güçleri için oldukça önemli fırsatlar doğuracaktır. M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren bir "çöküş sürecine" girmiş olan Hitit Devleti'nin⁴⁶¹, bu süreçte uğraşmak zorunda kaldığı en önemli sorunlardan birisi de sürekli düzenlediği askeri seferlerle Anadolu'ya yönelik emperyalist politikalar sürdüren Asur Devleti'ydi⁴⁶². Ancak Asur'un yerel bir güç olarak Ön Asya siyaset sahnesinde yer alması uzun bir süre alacaktır⁴⁶³. Asur Devleti'nin yükselişi, Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'daki maden ve tekstil ürünlerinin ticaretini yaparak gelişen ve aynı zamanda Asur İmparatorluğu'nun başkenti olan Asur Kenti'nin M.Ö. 2. binlerin başında zenginleşmesiyle başlar. I. Şamsi-Adad (M.Ö. 1813–1781) yeni topraklar ve önemli siyasi, ekonomik kazanımlar elde ederek, Asur kentinden batıdaki Orta Fırat Havzası'na kadar yayılan bölgede askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda son derece güçlü bir imparatorluk kurmayı başaracaktır. Ancak I. Şamsi-Adad'ın ölümünden sonra bu imparatorluk eski gücünü önemli ölçüde kaybetmiştir⁴⁶⁴.

Asur'un Yakındoğu siyasetinde yeniden söz alabilmesi için dört yüzyıllık bir süre geçecektir. Bu süre zarfında merkezdeki bütün karışıklıklara rağmen Asur hanedanı tahtta kalmayı başaracaktır. Ancak M.Ö. 2. binyılın ortalarında Asur, Hanigalbat adıyla da anılan Mitanni Devleti'nin üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde

⁴⁶⁰ Sevin, *Yeni Assur Sanatı*, I, 5; ayrıca bkz. Forrer, "Assyrien", s. 228; D. Oates, "Excavations at Tell Brak", 1983–1984", *Iraq* 47, 1985, s. 159-173.

⁴⁶¹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 27.

⁴⁶² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 27.

⁴⁶³ P. A. Mıglus, "M.Ö. 2. Bin Yılda Asur ve Akdeniz'e Açılan Yol", (Ed. Ünsal Yalçın ve diğerleri), *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Deutsches Bergbau-Museum Bochum Yayınları, Bochum, 2006, s. 243-250.

⁴⁶⁴ Mıglus, "M.Ö. 2. Bin Yılda Asur ve Akdeniz'e Açılan Yol", s. 243-250.

Ön Asya siyasetinde oldukça etkili bir konuma sahip olan Mitanni Krallığı, Kuzey Mezopotamya'nın tümüyle Zagros Dağlarından Akdeniz'e kadar uzanan ve Suriye'nin de büyük bir kısmını içeren toprakları denetim altına almışlardı⁴⁶⁵.

Ancak zamanla iç savaşlardan, Mısır ve Hititler'le süren savaşlardan yorgun düşen Mittani Devleti'nin M.Ö. 1400'lere geldiğimizde ise bölgedeki siyasi varlığı giderek zayıflayacaktır. Bu fırsatı iyi değerlendiren Asur kralları Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan bölgeyi işgal etmeye başlamışlardır. Kısa bir süre sonra Asur, Ön Asya'nın önemli güçlerinden biri haline gelecektir⁴⁶⁶. Mısır'da Tell el Amarna'da bulunan ve Babilce kaleme alınmış olan devletler arası diplomatik yazışmalar bu durumu kanıtlayacak önemli bilgiler içerir⁴⁶⁷. Söz konusu bu belgeler dönemin devletler arası yazışmalarını işaret etmeleri bakımından önem arz ederler. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi Ön Asya siyasetinde söz sahibi olan Asur'un bu coğrafyada yaşanan gelişmelere bağlı olarak kendine olan güveni daha da artacaktır. Örneğin Asur kralı I. Assur-uballi (M.Ö. 1363–1328) Mısır Firavunu'na şöyle seslenmektedir:

“Mısır Firavunu'na de ki: Bunları Asur Kralı Aşşur-uballi (söylüyor). Evin, ülken, savaş arabası ve taburların kutlu olsun. Seni ve ülkeni ziyaret etsin diye elçimi yolluyorum. Şimdiye dek atalarım sana yazmadı, bugün ben sana yazıyorum. Sana mükemmel bir savaş arabası, iki at ve lapislazuliden yapılmış, incir biçimli bir boncuğu selam armağanı olarak yolluyorum”. Aynı hükümdar bir başka mektupta şöyle seslenmektedir: *“(Şimdi) Hanigalbat Kralı ile (eş düzeydeyim). (...) Eğer iyi arkadaşlık yapma fikrindeysen bol bol altın yolla”*⁴⁶⁸

Hükümdarlık dönemleri tüm on üçüncü yüzyılı içine alan üç uzun ömürlü Asur kralı I. Adad-Nirari (M.Ö. 1307 – 1275), I. Salmanassar (M.Ö. 1274 – 1245) ve I. Tukulti Ninurta (M.Ö. 1244 – 1208) dönemlerinde Asur yükselişe geçti ve tam anlamıyla Yakındoğu siyasetine yön veren bir askeri ve siyasi güç haline geldi⁴⁶⁹. Asur

⁴⁶⁵ Miglus, “M.Ö. 2. Bin Yılda Asur ve Akdeniz'e Açılan Yol”, s. 243.

⁴⁶⁶ Miglus, “M.Ö. 2. Bin Yılda Asur ve Akdeniz'e Açılan Yol”, s. 243.

⁴⁶⁷ Miglus, “M.Ö. 2. Bin Yılda Asur ve Akdeniz'e Açılan Yol”, s. 243.

⁴⁶⁸ Miglus, “M.Ö. 2. Bin Yılda Asur ve Akdeniz'e Açılan Yol”, s. 243.

⁴⁶⁹ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 54; ayrıca bkz. H. Klengel, “Tukulti-Ninurta I, König von Assyrien”, *Das Altertum* 7, 1961, s. 67-77; A. Süel, “Belgelere göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?”, *X.Türk Tarih Kongresi (Ankara 22-26 Eylül 1986)*, II. Cilt, 1990, s. 515-522; Olmstead, *The History of Assyria*, s. 45; Forrer, “Assyrien”, s. 228; Singer, “Dating the End of The Hittite Empire”, s. 413-421; Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 25.

tahtında bulunan I. Salmanasar ve I. Tukulti-Ninurta gibi güçlü krallar döneminde, Kuzey Mezopotamya ve Anadolu'ya yönelik askeri seferler düzenlemek, Asur Devleti'nin resmi politikası haline gelecektir. Asur, özellikle I. Adad-Nirari Dönemi'nden itibaren, bu bölgelerde daha kalıcı olabilmek için siyasi, askeri ve ekonomik hedefler içeren emperyalist politikalar uygulamaya çalışmıştır. Örneğin I. Adad-Nirari ve I. Salmanasar Dönemleri'nde Asur, bölgeye girip, Mitanni Krallığı'nın bir parçası durumunda olan bölgeyi işgal etmiştir. Daha önce Hitit kralı Suppiluliuma'nın ele geçirerek Asur ile aralarında bir tampon bölge oluşturduğu bu alanda Asur kralı, üstünlük kurma mücadelesi verir⁴⁷⁰.

Asur ve Hitit ilişkilerinde oldukça kilit bir rol oynayan Hanigalbat ülkesinin Bu dönem için sınırlarını özetleyecek olursak: Tur – Abdin'den batıya doğru Habur ve Fırat Nehirleri arasında kalan bölge olarak tanımlanabilir. Hanigalbat ülkesinin bu sınırları üzerinde kurulabilecek bir üstünlük, Asur açısından son derece önemliydi. Çünkü bu bölgede kurulabilecek bir Asur üstünlüğü, devletin kuzey sınırlarının güvence altına alınması demektir. Hitit'te olduğu gibi Asur'un "Hanigalbat ülkesi"ne yönelik politikalarının asıl amacı, Hitit ile aralarında güvenlik açısından bir tampon bölge oluşturmaktır. Hitit ülkesinin, bu dönemde Asur'a karşı başarısız kalması, Asur'un kuzeye yönelik girişimlerinin hızlanmasını ve daha başarılı bir çizgi izlemesini sağlar. Ancak kuzeydeki bütün başarılarla rağmen Asur, Anadolu'nun güneyinde ve Kuzey Suriye'de en önemli rakipleri olan Hitit-Mitanni koalisyonu karşısında askeri anlamda zor günler geçirdiği dönemlerde olacaktır⁴⁷¹.

⁴⁷⁰ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 27–28; ayrıca bkz. E. Forrer, "Assyrien", *Reallexikon der Assyriologie I*, (Edt. By E. Ebeling, B. Meissner), Berlin-Leipzig, 1928, s. 228; A.T Olmstead, *The History of Assyria*, Chicago 1975, s. 45; I. Singer, "Dating the End of The Hittite Empire", (Ed. R.Lebrun), *Hethitica VIII*, 1987, s. 413-421.

⁴⁷¹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 28; ayrıca bkz. J. D. Munn – Rankin, "Assyrian Military Power 1300 – 1200 B.C." *CAH II/1*, 1967, s. 274 – 284.

Resim 27. Hitit Ve Mittanni Krallıklarının Yayılım Alanları (Latacz, Strake, 2006: 190)

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Asur'un bu dönemde Mitanni Krallığını ele geçirme isteği tamamen Hitit İmparatorluğu ile aralarında gerilen diplomatik ilişkilerden kaynaklanan bir durumdu. Bu dönemde Hitit gücüne nazaran daha zayıf olan Mitanni Krallığı'nın, Kuzey Suriye'deki hâkimiyeti, Asur için bölgede Hitit'e karşı çok daha rahat hareket etmek demektir. Ancak I. Şuppiluliuma Dönemi'nden itibaren Suriye'deki Mitanni hâkimiyetinin yerini Hitit hâkimiyetinin aldığı anlaşılmaktadır. Hitit kralı bu tarihten itibaren kendi kontrolünde yeni bir Mitanni Devleti'nin temellerini atmaya başlamıştır. Hitit kralının, Asur'un kendi iç sorunlarından dolayı I. Adad Nirari Dönemi'ne kadar herhangi bir Asur tehdidi ile karşılaşmadan, Mitanni Krallığını hâkimiyeti altına aldığı görülür. Bu durum bölgedeki Hitit egemenliğinin yeniden sağlanması anlamına gelmekteydi. Çünkü dönemin yazılı kaynaklarını incelediğimizde I. Şuppiluliuma Dönemi'nde söz konusu ülkenin iki kez istila edildiğini görmekteyiz⁴⁷².

Fakat ülkeler arası mücadelelerden ve Asur'un I. Adad Nirari Dönemi'nde yeniden toparlanmasından dolayı Mitanni'deki, Hitit hâkimiyeti uzun süreli olmamıştır; Hitit hâkimiyetinden çıkan Mitanni ülkesi kısa bir süre sonra, tek başına Asur

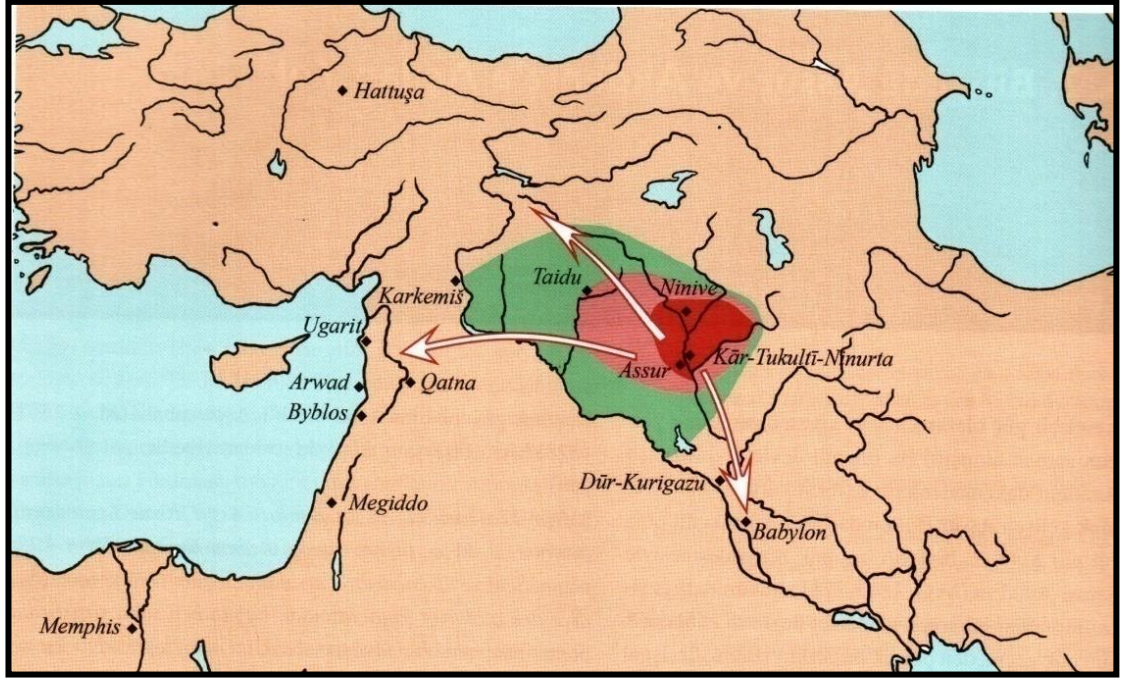
⁴⁷² Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 69.

sömürgeciliğine karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. I. Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra yerine geçen oğulları II. Arnuwanda ve II. Murşili, kendi iç sorunlarından ötürü Suriye politikasıyla ilgilenememişlerdir. Bu tarihten sonraki yazılı belgelerde Mittani ülkesi, “Hanigalbat” adıyla karşımıza çıkmaktadır. Mitanni/Hanigalbat'ın bundan sonraki tarihi, Asur krallarından I. Adad Nirari, I. Salmanassar ve I. Tukulti Ninurta'nın batıya doğru yayılmacı bir siyaset sürdürmek istemelerinden dolayı Asur'a karşı mücadeleyle geçmiştir. Bu dönemde Taide (Tell Brak), Hanigalbat krallarının ikametgâhı olmuştur. I. Adad Nirari, Hanigalbat ülkesinin sınırları içerisinde bulunan Habur üçgeni içindeki bölgeleri tamamen ele geçirdikten sonra, Taide ve Waşşukanni'ye yönelmiştir⁴⁷³.

Orta Asur Dönemi'ndeki işgal politikalarının başlıca hedefi batı bölgeleriydi. I. Salmanassar Dönemi'yle birlikte Asur'un Uruadri ve Hanigalbat ülkelerindeki hâkimiyeti daha da artacaktır. Van Gölü bölgesi'ndeki Uruadri konfederasyonu, I. Salmanassar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Ayrıca I. Salmanassar Dönemi'nde, Hanigalbat kralı II. Şattaşura Hititlerden destek alacağını zanederek Asur'a karşı isyan başlatacaktır ancak II. Şattaşura Hititlerden beklediği destek gelmeyince, Asur karşısında ağır bir mağlubiyet alacaktır. Bu tarihten sonra Hanigalbat, Asur yönetimi tarafından ilhak edilir. I. Salmanassar, bu devletin güney ve doğu kısımlarını istila ederek kaleler ve idari merkezler kurdu. Hanigalbat yönetiminde yerel bir hanedanın kalmasına Asur kralı tarafından izin verildi⁴⁷⁴.

⁴⁷³ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 69-70; ayrıca bkz. Ahmet Ünal, “Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle ilgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler”, *1996 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara 1997, s. 22; Ünal, “Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle ilgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler”, s. 22.

⁴⁷⁴ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 54; ayrıca bkz. E. Weidner, “Assyrien und Hanigalbat”, *Ugarticia VI. Publie a l'occasionale de la XXX. Campagne de Foilles a Ras Shamra (1968)*, Paris 1969, s. 519; Harrak, “Assyria and Hanigalbat. A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth 380 Centuries B.C.”, s. 241-245; Beckman, “Mesopotamians and Mesopotamian learning at Hattusa”, s. 97-114.

Resim 28. M.Ö. 2 Binlerin İkinci Yarısında Asur Krallığı'nın Yayılım Alanları (Miglus, 2006: 244)

Ancak bölgede daha sonra yaşanan gelişmelere baktığımızda Asur'un kuzey bölgelerindeki askeri hâkimiyetinin uzun sürmediğini görüyoruz. Çünkü I. Salmanasar iktidarının ilerleyen dönemlerinde kuzey sınırını yeniden güvenlik altına almak için Mitanni – Hitit koalisyonu ile tekrar mücadele etmek zorunda kalacaktır. Ancak bu defasında Asur, koalisyon ordusuna karşı oldukça anlamlı bir zafer kazanacaktır. Çünkü elde edilen bu zafer Asur'a ‘‘Kaşari bölgesi’’nden Kargamiş'a kadar olan bütün kuzey sınırının hâkimiyetini getirecektir. Bu zafer Çilingiroğlu, Işıklı ve Olmstead gibi birçok araştırmacı tarafından Asur'un kuzeyde üstünlük kurma ve yayılım politikalarında bir dönüm noktası olarak kabul edilir⁴⁷⁵. Bu dönemden sonra kuzey bölgelerindeki askeri üstünlük tam anlamıyla Asur'a geçmiştir⁴⁷⁶.

Hitit kralı IV. Tudhaliya Dönemi'nde Hitit-Asur arasındaki askeri ve siyasi mücadelenin ana temasını Hanigalbat ülkesi oluşturmaktaydı. Hanigalbat'ın her iki ülkenin ilişkilerinde oynadığı rolü gözler önüne sermesi açısından, burada bir belgenin

⁴⁷⁵ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 28; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 1–54, Olmstead, *The History of Assyria*, s. 70–79.

⁴⁷⁶ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 28.

ele alınması sanırım konumuz açısından faydalı olacaktır. Söz konusu bu belge Hanigalbat kralı tarafından Hitit kralına gönderilmiştir. Mektubu gönderen Hanigalbat kralı ile mektubu alacak olan Hitit kralının isimleri mektupta geçen yazılı ifadelerin hiçbirinde yer almamaktadır. Ancak mektupta, adı geçen İşuwa kralı Ehli-Şarruma'nın, Hitit kralı IV. Tudhaliya ile aynı dönemde hüküm sürmesinden dolayı bu mektup IV. Tudhaliya'nın hükümdarlığının ilk yıllarına tarihlendirilmektedir. Asur tahtında bu dönem için I. Salmanassar bulunmaktaydı. Dolayısıyla belgenin ikinci satırında bahsedilen yönetici Asur kralı Salmanassar iken, Hanigalbat tahtında ise bu dönemde muhtemelen II. Şattura bulunmaktaydı⁴⁷⁷. Söz konusu bu belge II. Şattura, Hitit kralının kendisine daha önceden iletmış olduğu şikâyetlerine yönelik bir cevap niteliğindedir:

*“Benim babam yüce hükümdar senin oğlun <Ha>nigalbat ülkesi kralına şöyle demektedir: Benim babam yüce hükümdar sağlık içinde hayata olsun. Ben babama bağlı kalacam. Ben gerçeği ifade edeceğim. Benim babam yüce hükümdarım nasıl konuşsun bu durumda. Ben babama karşı nasıl bir suç işledim? Halpa kenti kralı Halpa-Ziti (üstelik) İşuwa kenti kralı Ehli-Şarruma. Eğer bir insana kendi mahkemesinin iki insanınından birincisi yaklaşacak, ikicisi yaklaşmayacak olursa...”*⁴⁷⁸

Hanigalbat kralı, bu ifadelerle içinde bulunduğu zor durum hakkında bilgiler vererek; bu şekilde Asur'a karşı Hitit kralının kendisine yardım etmesini sağlamaya çalıştığını anlamaktayız. Daha sonraki satırlarda ise Hanigalbat kralının, Asur ve Hitit kralları arasında oynadığı denge politikasına değinmektedir. Daha öncesinde değindiğimiz gibi bu dönemde hem Asur hem Hitit krallıkları Hanigalbat ülkesi üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmaktadır. Dönemin her iki süper gücünün bu ülkeye yönelik politikaları karşısında zor durumda kalan Hanigalbat kralı, Asur ve Hitit Devletleri'nden hangisi güçlü ise onun yanında yer almayı tercih eden bir politika

⁴⁷⁷ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 72; ayrıca bkz. H. Klengel, “Die Hethiter und İşuwa”, *Oriens Antiquus VII*, Berlin 1968, s. 71; Ahmet Ünal, *Hititler Devri'nde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 126–133; T. P. J. van den Hout, “Hethitische Thronbesteigungsorakel und die Inauguration Tudhaliyas IV”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie 81, II. Halbband*, 1991, s. 274-300; Klengel, “Tukulti-Ninurta I, König von Assyrien”, s. 67-77; Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 72; Singer, “Dating the End of The Hittite Empire”, s. 413-421.

⁴⁷⁸ H. Klengel, “Zum Brief eines Königs von Hanigalbat (IBOT I 34)”, *Orientalia 32*, Berlin 1963, s. 275–291.

izlemiştir⁴⁷⁹. Aslında bu tutum tezimizin ilerleyen bölümlerinde değineceğimiz gibi gerek Hitit-Asur gerekse Urartu-Asur arasında kalan bütün vassal krallıkların uyguladığı bir yöntemdi. “Güçlü olanın yanında yer almak” bugün olduğu gibi tarih öncesi dönemlerde de genel geçer bir politik tutumdur. Hanigalbat kralının “bele MEŞ dini-şu” olarak söz ettiği Asur kralından hemen alt satırda bu kez Lunakri-ia “düşman” olarak söz etmesi, Hanigalbat’ın ikiyüzlü tutumunu gözler önüne sermektedir. Bu şekilde Hanigalbat kralı, Hitit kralını sakinleştirerek, onu Asur kralıyla aynı seviyede egemen krallardan biri olarak gördüğünü ifade etmek istemektedir⁴⁸⁰.

Asur Devleti’nin erken dönemlerden itibaren başlattığı, ilk başlarda karşılıklı ticarete dayanan ancak daha sonralarında ise tamamen sömürüye dayanan kuzeye yönelik yayılımacı siyasetini her zaman için devam ettirmeye çalışmıştır. Burada dikkat çeken nokta ise artık genişleme döneminde olan Asur Devleti’nin kuzeye yönelik yayılım siyasetinin ilk başlarda askeri işgallere dayanan sömürü politikalarından ziyade daha çok Hanigalbat gibi ülkeleri hâkimiyeti altında tutarak sınır güvenliğini sağlamaya yönelik olmasıdır⁴⁸¹. Şüphesiz ki bunda Asur’un genişleme sürecinde olması kadar, kuzey bölgelerinde Hitit, Urartu gibi var olan güçlü komşular da etkili olmuştur. Asur’un erken dönemdeki kuzeye yayılma siyasetindeki bu tarz, devletin gelişme sürecini tamamlayıp imparatorluk seviyesine ulaşmasıyla birlikte farklı bir niteliğe kavuşacaktır. Yeni Asur Dönemi ile birlikte Asur’un kuzeye yönelik yayılım hedefleri, sınır güvenliğinden çok bölgeyi siyasi ve ekonomik olarak hâkimiyeti altına alıp, sömürmeye yönelik bir hal alacaktır⁴⁸².

⁴⁷⁹ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti’ne ve Suriye’deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası* s. 73-74; ayrıca bkz. Olmstead, *The History of Assyria*, s. 49-61; G. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta, 1999, s. 146-147; ayrıca bkz. D. Surenhagen, “Untersuchungen zur Bronzetafel und Weiteren Verträgen mit der Sekundogenitur in Tarhuntašša”, *Orientalische Literaturzeitung* 87, 1992, s. 341-371; E. Weidner, “Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger, Archiv für Orientforschung”, *Internationale Zeitschrift für die Wissenschaft vom Vorderen Orient Beiheft* 12, 1959 Graz, s. 40-45.

⁴⁸⁰ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti’ne ve Suriye’deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası* s. 73-74; ayrıca bkz. Olmstead, *The History of Assyria*, s. 49-61; G. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta, 1999, s. 146-147; ayrıca bkz. D. Surenhagen, “Untersuchungen zur Bronzetafel und Weiteren Verträgen mit der Sekundogenitur in Tarhuntašša”, *Orientalische Literaturzeitung* 87, 1992, s. 341-371; E. Weidner, “Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger, Archiv für Orientforschung”, *Internationale Zeitschrift für die Wissenschaft vom Vorderen Orient Beiheft* 12, 1959 Graz, s. 40-45.

⁴⁸¹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 29.

⁴⁸² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 29; Hakkak, “Assyria and Hanigalbat. A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth 380 Centuries B.C.”, s. 241-245; Miglus, “M.Ö. 2. Bin Yılda Asur ve Akdeniz’e Açılan Yol”, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, s.

Hanigalbat Krallığını ele geçirmek için devam eden Asur-Hitit mücadelesi I. Salmanassar ve I. Adad Nirari'den sonra tahta geçen I. Tukulti Ninurta Dönemi'nde de devam edecektir. Asur kralının bu dönem için Hanigalbat'ı ele geçirmek istemesinin altında yatan nedenler çok yönlüydü, çünkü Hanigalbat, yalnızca tarım ve hayvancılık yönünden değil aynı zamanda iş gücü temininde de bölge ekonomisi için önemli bir değere sahipti. Kalabalık bir nüfusa sahip olan ülke, ucuz işgücünü temin etmek isteyen Asur gibi dönemin emperyalist devletleri için her zaman çekim merkezi olmuştur⁴⁸³.

Hanigalbat ülkesinin Akdeniz kıyılarına ve Anadolu'ya ulaşan yolların geçtiği bir coğrafyada yer almasından kaynaklanan ticari ve siyasi alanlarda kendisini ön plana çıkaran başka değerlere de sahipti. Hitit Devleti için ise Hanigalbat, tampon bölge konumundaydı. Bundan dolayı Hanigalbat'ın, Hitit hâkimiyetinde olması, onun bölgedeki çıkarları açısından oldukça önemliydi⁴⁸⁴. I. Adad Nirari ve I. Salmanassar fethettikleri topraklara dair yaptıkları coğrafi tanımlamalarda; Hanigalbat'ın büyük Mezopotamya Ovası'nın kuzeyindeki coğrafi alanda kurulduğunu ifade etmektedir. Bu coğrafi tanımlamaya göre Hanigalbat Krallığının sınırları yukarıda ifade ettiğimiz gibi Tur Abdin'den Habur ve Balih Nehirleri'nin yukarı sınırı boyunca devam ederek, batıya yani Fırat'a kadar ulaşmaktaydı. I. Adad Nirari ve daha sonrasında ise I. Salmanassar, Hanigalbat ülkesinin kuzeyinde bulunan “Şubarı”⁴⁸⁵ topraklarını fethettiklerini öne sürmektedirler⁴⁸⁶.

243-250; Weidner, “Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger, Archiv für Orientforschung”, s. 40-45; Süel, “Belgelere göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?”, II, 515-522; Ünal, *Hititler Devri'nde Anadolu II*, s. 126-133; Forrer, “Assyrien”, s. 228.

⁴⁸³ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 70; ayrıca bkz. H. Klengel, “Zum Brief eines Königs von Hanigalbat (IBOT I 34)”, *Orientalia* 32, Berlin 1963, s. 280-291.

⁴⁸⁴ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 70-71.

⁴⁸⁵ Bu ülkenin isminin geçtiği belgeleri incelediğimizde söz konusu ülkenin belgelerde Subartu, Şubartu, Subare, Şubre, Şubru gibi değişik şekillerde ifade edildiği anlaşılmaktadır. I. Tukulti Ninurta Yazıtlarına göre Şubarı ülkeleri, Asur'un kuzeyinde bulunan Murat suyu ve Tur Abdin arasında yer alan bölgeyi işaret etmektedir. Babil krallarına ait resmi belgelerine bakıldığında Şubaruların ülkesi, hemen hemen Asur kaynaklarıyla benzer coğrafyayı yani Fırat'ın yukarı vadisinden Arasani Nehri'nin döküldüğü havzanın yukarisına kadar olan bölgeyi kapsadığı görülmektedir. Bkz. Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 71.

⁴⁸⁶ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 70-71; ayrıca bkz. J.M. Munn-Rankin, “Assyrian Military Power 1300-1200 B.C”, *The Cambridge Ancient History II, Part II, Chapter XXV*, Cambridge Press, 1975, s. 276; E. Weidner, “Assyrien und Hanigalbat”, *Ugartica VI. Publie a l'occasionale de la XXX. Campagne de Foilles a Ras Shamra (1968)*, Paris 1969, s. 530.

Ancak I. Adad Nirari ve I. Salmanassar'ın kuzeydeki faaliyetleriyle ilgili yazıtlarına rağmen, bu topraklarda Asur egemenliğini güçlendirmeye yönelik ciddi girişimlerde bulunulduğunu gösteren herhangi bir kanıt bugüne kadar rastlanılmamıştır. Muhtemelen, bu toprakları fethetme görevi I. Tukulti Ninurta'ya kalmıştır. I. Tukulti Ninurta'nın, Hititler'in yaptıkları tüm uyarılara rağmen Hanigalbat'ın kuzeyinde yer alan Hurri koalisyonuna saldırması iki krallık arasında uzun süreden beri devam eden dostane ilişkilerin bozulmasına ve her iki ülke arasındaki mücadelenin yeniden başlamasına neden olur. Elimizdeki yazılı ve arkeolojik belgeleri incelediğimizde, Hititlerin bir buçuk asırdan daha uzun bir süre boyunca Hanigalbat ile yakından ilgilendiklerini söyleme imkânına sahibiz⁴⁸⁷. Bu ülkenin sahip olduğu stratejik konum Hitit ve Asur Devletlerinin bu bölgenin kontrolü için verdikleri mücadeleyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bu ülke bir tahıl ambarı olması dışında, Asur ve Hitit ülkeleri arasında tampon bölge niteliği taşımasından dolayı, söz konusu devletlerden her ikisinin de Hanigalbat üzerinde egemenlik kurma yönünde her zaman için askeri ve siyasi girişimleri olmuştur⁴⁸⁸.

Bahsettiğimiz bütün bu sebepler, Hanigalbat ülkesinin, Asurluların her koşulda ilgilenmek zorunda kaldıkları politik nitelikli temel bir problem haline gelmesine neden olmuştur. Bu dönemde Asur kralları, Hititlerle savaşma pahasına Hanigalbat'ı yönetmek için çeşitli politikalar uygulamışlardır. Hanigalbat, Asur krallarının bölgedeki asıl hedefi konumunda idi. I. Tukulti Ninurta babası I. Salmanassar'ın Hanigalbat ülkesi ile kuzey bölgelerine yönelik politikasında herhangi bir değişiklik yapmamış olsa da, söz konusu kralın bu ülkenin halkını kendi çıkarları için kullanma⁴⁸⁹ konusunda daha aktif bir politika izlediği görülmektedir⁴⁹⁰.

⁴⁸⁷ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 71.

⁴⁸⁸ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 71; ayrıca bkz. H. Klengel, *Syria 3000 to 300 B.C.A Handbook of Political History*, Berlin 1992, s. 131.

⁴⁸⁹ Hanigalbat kentlerinde yaşayan insanlar Asur ülkesinin önemli oranda iş gücünü oluşturmaktaydı. Örneğin I. Tukulti Ninurta kendi döneminde yürüttüğü büyük yapı projeleri için Hanigalbat ülkesinden getirdiği işçiler binlerce tuğla üretmişlerdir. Eldeki veriler Hanigalbat ve Asur'daki idari nitelikli saraylarda bol miktarda tahıl ürününün depolandığını göstermektedir. Özellikle Hanigalbat'taki tahıl depolarını Asur kuzey seferleri esnasında kullanmaktaydı. Habur Vadisinde konuşlanan Asur birliklerini bu krallığın, Hanigalbat üzerinde kurduğu denetim ağının en açık göstergesi olarak kabul etmek gerektiği düşünülmektedir. Bkz. Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 72.

⁴⁹⁰ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 71-72.

Asur'un Anadolu ve Kuzey Suriye'ye yönelik yayılım politikası Yeni Asur Dönemi'yle birlikte doruk noktasına ulaşacaktır. Kral I. Salmanassar ve I. Tukulti Ninurta Dönemleri'nde Fırat Nehri, Asur'un batıda ulaştığı en son sınırı oluşturmaktaydı⁴⁹¹. Ancak I. Tukulti Ninurta Dönemi'nde Kuzey Suriye'de çıkan bir ayaklanma, Asur kralına Fırat'ın doğusundaki tüm Kuzey Suriye'yi egemenliği altına almasında kendisine önemli bir fırsat sunmuştur. Asur kralının bu askeri başarısı Suriye'nin batısını kontrolü altında bulunduran Hitit ile Asur ülkelerini yeniden karşı karşıya getirecektir. Ancak her iki devletin bu dönemde başka sorunları olduğundan, birbirleriyle doğrudan savaşmadılar. Bu gerilimli dönemi muhtemelen her iki devlet doğrudan çatışmalardan kaçınmak amacıyla, bu süreçte hem tehditler hem de dostane yaklaşımlar sergileyerek geçirdi⁴⁹².

Asur kralı I. Salmanassar'ın Kuzey Suriye ve Anadolu'ya yönelik hedefleri Hitit-Asur ilişkilerinin daha da gerilmesine neden olur. Ancak I. Tukulti Ninurta'nın tahta çıkışı sonrasında, iki ülke arasındaki gerginliği azaltmaya yönelik ciddi girişimlerde bulunacaktır. İki ülke arasındaki gerginliğin azalması, şüphesiz en çok Hititlerin işine yarayacaktır. Çünkü bu süre zarfında Hitit sınırlarına yönelik Asur saldırısı daha da azalacaktır. Bu noktada, IV. Tudhaliya'nın genç Asur kralı I. Tukulti Ninurta ile çevresindeki üst düzey komutanlardan Babu Ahu İddina'ya⁴⁹³ gönderdiği mektuplarda⁴⁹⁴ M.Ö. 13. yüzyıl Hitit – Asur politik ilişkilerine dair önemli bilgiler vermektedir⁴⁹⁵. Söz konusu bu mektuplar daha önceden E. Forer tarafından III. Hatuşili

⁴⁹¹ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 55.

⁴⁹² Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 55.

⁴⁹³ Söz konusu komutanın ismi Boğazköy'de yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan iki belgede geçmektedir. Babu ahu iddina, Asur'un etkin olduğu uluslararası politikalarda söz sahibi olan üst düzey bir devlet adamıdır. Asur krallarına ait yazılı metinleri incelediğimizde Babu Ahu İddina'nın, I. Tukulti Ninurta'nın babası I. Salmanassar Dönemi'nde başkâtip olarak görev yaptığını görmekteyiz. Asur kentinde yer alan ve dönemin önde gelen devlet adamlarına ait olan bir Katakomb ve onun üzerinde inşa edilen ev, Asur Kentinin asilleri arasında kabul edilen Babu Ahu İddina'nın ailesine aittir. Bkz. Miglus, "M.Ö. 2. Bin Yılda Asur ve Akdeniz'e Açılan Yol", s. 247.

⁴⁹⁴ I. Tukulti Ninurta'nın kendisine eşdeğer olarak gördüğü IV. Tudhaliya ile aralarındaki yazışmalarda Asur kralı genelde Kuzey Suriye ve Anadolu'nun güney bölgelerine yönelik düzenlediği askeri seferler sonucunda yaptığı sınır ihlalleri ve yağmalarla ilgili olarak kendini savunmaktadır. Bkz. Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 57.

⁴⁹⁵ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 58-59

Dönemi'ne tarihlendirilmiştir⁴⁹⁶. Ancak daha sonraki dönemlerde belgeler üzerinde detaylı incelemeler yapan H. Otten, mektupların, kral IV. Tudhaliya Dönemi'nde yazılmış olduğunu⁴⁹⁷ kabul etmektedir⁴⁹⁸.

Mektuplarda genel olarak daha önceki Asur ile Hitit kralları arasındaki dostane ilişkilerden bahsedilir. Özellikle ilk birkaç cümlede bir önceki Asur kralı I. Salmassar Dönemi'nde gayet iyi olan Hitit-Asur ilişkilerine dikkat çekilir. Hitit kralının, I. Tukulti Ninurta'yı babasının kurduğu sınırları korumaya teşvik etmek de son derece başarılı olduğu gözlemlenir⁴⁹⁹. Aslında Hitit kralının, I. Tukulti Ninurta'ya yönelik bu teşvik hareketinin temelinde bulunan düşünce daha çok kendi sınırlarını Asur saldırılarından korumak şeklindedir. Söz konusu kısmın tercümesi ise şöyledir:

Benim babamın () ve Asur ülkesi kralı () (o) babamın sözlerini ark(asına aldığı (duymazdan geldiği için) biz iyiydik. Biz (daha önceden de) iyiydik. "Siz bir baba ve bir anneden () doğdunuz (dünyaya geldiniz)" O () ben onun ülkesine gittiğimde biz bir ekmeği (paylaştık. Şimdi krallınız öldü. Fakat ben sizin krallınızla dost olduğum (gibi), ben bu kral ile aynı şekilde dost olacağım. Şimdi onu koruyun ve ona⁵⁰⁰. () yerine geçtiğine göre, şimdi babanın sınırlarını koru. () karşısında idi. O sınırları nasıl kor(uduysa?).., onun ismini (hiçbir şekilde) bozmasın.

⁴⁹⁶ E. Forrer, "Assyrien", (Edt. By E. Ebeling, B. Meissner), *Reallexikon der Assyriologie I*, Berlin-Leipzig, 1928, s. 23-67.

⁴⁹⁷ I. Tukulti Ninurta Dönemi'nde tutulan sefer kayıtlarından Asur kralının hükümdarlığının ilk dönemlerinden itibaren Asur'da resmi politika haline gelen kuzey seferleri çerçevesinde Papanhi ülkesine yönelik planlı bir sefer düzenlediği anlaşılmaktadır. Asur krallının Hititli çağdaşı ise dönemin yazışmalarının da net bir şekilde ortaya koyduğu üzere IV. Tudhaliyadır. IV. Tudhaliya'nın aynı zamanda Asur kralı I. Salmanasar'la da çağdaş olduğuna daha önce değinmiştik. Nitekim yazılı kaynaklarda kral IV. Tudhaliya'nın, Asur kralı I. Salmanasar'a Hitit egemenlik alanlarına yönelik olarak sürdürdüğü askeri faaliyetlerinden dolayı bazı sitemleri bulunmaktadır. Bundan başka Uhri-Teşub'un, I. Salmanassar ile çağdaş olduğuna işaret eden yazışmalara da rastlanmıştır. Bütün bu bilgiler III. Hattuşili'nin hükümdarlık yaptığı dönemin bir bütün olarak I. Salmanassar'ın 30 yıllık hükümdarlık evresi içine sığdırılabileceği şeklindeki görüşleri desteklemektedir. III. Hattuşili Dönemi'nde yazılı ve arkeolojik kaynaklara göre Asur ülkesinde herhangi bir taht değişikliği olmamıştır, bundan dolayı bu mektupları kaleme alan kralın III. Hattuşili olması mümkün değildir. Bkz. Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 59.

⁴⁹⁸ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 58-59; ayrıca bkz. H. Otten, "Ein Brief aus Hattuşa an Bau-ahu-iddina", *Archiv für Orientforschung, Internationale Zeitschrift die Wissenschaft vom Vorderen Orient* 19, Graz, 1959, s. 39-46; E. Laroche, *Catalogue des Textes Hittites*, Paris 1971, s. 216; Forer, "Assyrien", s. 264.

⁴⁹⁹ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 59

⁵⁰⁰ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 59; ayrıca bkz. Otten, "Ein Brief aus Hattuşa an Bau-ahu-iddina", s. 42-43; A. Süel, "Belgelere göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?", II. Cilt, 1990, s. 515-522; Ünal, *Hititler Devri'nde Anadolu II*, s. 126-133; Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 61-62.

*Tanrılar (o)na (nasıl) ihsanda bulun(duy)salar, (onlar san)a da aynı şekilde ihsanda bulunsunlar*⁵⁰¹.

Hitit kralının, Asur kralına babası ile iyi ilişkiler içinde olduğundan bahsetmiş olması ve yine aynı kral tarafından gerek Asur kralına ve gerekse genç hükümdarın koruyuculuğunu üstlenen nüfuz sahibi Asurlu komutanlara bir kutlama mesajı yollaması, ilişkilerin dostane bir şekilde devamı için son derece önem arz etmektedir. Ayrıca yukarıda geçen ifadelerden Hitit kralının mümkün olduğunca Asur’la iyi geçinmeye çalıştığı anlaşılmaktadır çünkü artık dağılma sürecine giren Hitit için Asur’la girilecek bir savaştan muhtemelen yenilgiyle çıkmak demektir. Mektupta geçen ifadelerden önde gelen Asurlu komutanların, I. Tukulti Ninurta’ya sadık kalmasından Hitit kralında memnun kalacağı şeklinde bir düşünce ortaya koymak mümkün görünmektedir. Bu dönemde Hititlerin mümkün olduğunca Asur ile aralarındaki siyasi ilişkileri normal seyrinde devam ettirmek istedikleri aşağıdaki mektupta anlaşılmaktadır⁵⁰²:

*Fakat (ş)imdi, bak Maşa-muwa, benim elçim() O tanrı olduğu için sen kral () bana yaz ve bana acele haber gönder*⁵⁰³.

Yukarıdaki ifadelerde geçen “Bana yaz” şeklindeki ibare, sanırım iki ülke arasında çok önceden yaşanan ve karşılıklı elçi trafiğine dayanan ilişkilerin varlığına işaret etmektedir⁵⁰⁴. IV. Tudhaliya, Asur kralı ile arasındaki iletişimi sağlaması için Maşa-muwa isimli bir elçiyi görevlendirmiştir. Ayrıca Maşa-muwa’nın getirdiği mektubun devamında, Asur kralının hükmettiği bir bölgede baş gösteren bir isyan ile ilişkili olarak Hitit kralı tarafından Asurlulara yardım teklifinde bulunduğu

⁵⁰¹ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti’ne ve Suriye’deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 59-60; ayrıca bkz. Otten, “Ein Brief aus Hattuša an Bau-ahu-iddina”, s. 40; W. C. Gwaltney, “The Pennsylvania Old Assyrian Text”, *HUCA Supplement 3*, Cincinnati, 1983, s. 11-56.

⁵⁰² Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti’ne ve Suriye’deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 60; ayrıca bkz. Otten, “Ein Brief aus Hattuša an Bau-ahu-iddina”, s. 44; C. Günbattı, “Kültepe’den Sargon’a Ait Bir Tablet”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi*, Çorum, 1996, Bildiriler, Ankara 1998, s. 261-279.

⁵⁰³ Otten, “Ein Brief aus Hattuša an Bau-ahu-iddina”, s.40–61.

⁵⁰⁴ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti’ne ve Suriye’deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 61.

görülmektedir. Bu bilgi bizlere Asur-Hitit ilişkilerinin artık savaş ortamından çıkıp, daha çok samimi bir havada geçtiğini göstermektedir. Söz konusu pasaj ise şöyledir:⁵⁰⁵

Krallardan biri sana (karşı) fal⁵⁰⁶ açtırırsa orada bana muhakak(bu durumu) bildir. Ben başka krala bir günde yardım yollayabilirim. Krallar birbirlerine yardım yollar(lar). Bende sana yardım yollarım. Fakat Hattuşa kentinde böyle durumdaki kral babam babana yazmamıştı⁵⁰⁷.

Yukarıdaki satırda geçen ‘‘Benim babam senin babana yazmadı’’ şeklinde bir ifadenin yer almasını ise Taş, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerde bir kopukluk yaşanmadığını, bu durumun daha çok Hitit kralının, Asur kralının yardım teklifini beklemesini gerektirecek kadar acil bir durum olmadığı şeklinde yorumlanmaktadır⁵⁰⁸. Ayrıca mektubun bir sonraki bölümde, Hitit-Asur sarayları arasındaki görüşmelerde hediye alışverişinin özel bir yer tuttuğu anlaşılması, Taş’ın öngörüsünü doğrular niteliktedir:

‘‘Onlar daima (hediye) versinler. Fakat Hatti ülkesinde x(). Hatti ülkesindeki (bir) evden yani yeni araç dışarıya (). Senin büyüklerin Hatti ülkesinden (). Orada idi. Onlar bana bir ölünün sözüne (dayanarak). (ve san)a? Ben daima güzel hediyeler gönderdim’’⁵⁰⁹.

IV. Tuthaliya’nın, Babu-ahu-iddina isimli yüksek rütbeli Asurlu komutana gönderilmek üzere yazdığı bir başka mektupta, diğerlerinde olduğu gibi öncelikle geçmişte her iki ülkenin kralları arasında kurulmuş olan dostane ilişkilerden bahsedilmektedir. Hitit kralları tarafından Asur’a gönderilen mektupların hemen hemen tamamında özellikle daha önceki krallar döneminde iki ülke arasındaki dostane

⁵⁰⁵ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti’ne ve Suriye’deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 61.

⁵⁰⁶ Tarih öncesi dönemlerde bir kral ya da komutanın fal açtırması yapılacak olan askeri operasyonun başarıya ulaşıp ulaşamayacağını öğrenmek içindi ve herhangi bir askeri sefer öncesinde dönemin yöneticilerince sıkça başvurulan bir durumdu. Ayrıca fal açtırma Hitit-Asur mücadelesinde sıkça başvurulan bir yöntemdi. Bkz. Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, 2. Cilt, s. 126–133.

⁵⁰⁷ Otten, ‘‘Ein Brief aus Hattuşa an Bau-ahu-iddina’’, s. 42–43; ayrıca bkz. S. Erkut, ‘‘Hitit Çağı’nın Önemli Bir Kült Kenti Arinna’nın Yeri’’, *Sedat Alp’e Armağan*, Ankara 1992, s. 159-165; Mıglus, ‘‘M.Ö. 2. Bin Yılda Asur ve Akdeniz’e Açılan Yol’’, s. 243-250; Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 29-31; Singer, ‘‘Dating the End of The Hittite Empire’’, s. 413-421.

⁵⁰⁸ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti’ne ve Suriye’deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 62. ayrıca bkz. H. Klengel, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, Leiden-Boston-Köln, 1999, s. 295.

⁵⁰⁹ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti’ne ve Suriye’deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 62; ayrıca bkz. Otten, ‘‘Ein Brief aus Hattuşa an Bau-ahu-iddina’’, s. 42–43.

ilişkilerden bahsedilmesi Hitit'in mümkün olduğunca Asur ülkesiyle dostane ilişkiler sürdürmeye çalıştığı ve bu ülkeyle savaşmayı hiçbir zaman göze alamadığı şeklinde yorumlayabiliriz⁵¹⁰. Hitit kralı bu mektubunda I. Salmanassar öldükten sonra tahta oturan I. Tukulti Ninurta'ya iltifatlarda bulunmaktadır: IV. Tudhaliya'nın “Tanrı ona nasıl güçlü bir yürek vermiştir” şeklinde Asur kralına yönelik ifadesi dikkat çekicidir. Tüm bu ifadeler I. Adad Nirari ve I. Salmanasar Dönemlerinde her iki ülke arasında var olan gerilimin, I. Tukulti Ninurta'nın tahta çıkmasıyla birlikte oldukça olumlu bir havada geçtiğini göstermektedir. Mektubun devamında ise, Hitit kralının, “babasının tahtına oturan kişi” olarak tanımladığı I. Tukulti Ninurta'nın giriştiği askeri nitelikli bir takım seferlerinden bahsedildiği görülmektedir:

*“Onun, saldırdığı düşman, Tanrı'nın sözüyle (çözölsün). Babasının ölmesinden dolayı, o (babasının) ta(htı)na (oturdu) (o ilkinde hangi sefere gittiyse). Onun ordusu üç kez, dört kez çok sık xx (onlar onu köşeye sıkıştırdı). Bir yer(dir), o zaman ilkinde böyle bir. Babanın silahla yenilgiye uğrattığı ülkeler ondan”*⁵¹¹.

Hitit kralı IV. Tudhaliya tarafından “Dağları geçit tanımaz” olarak tanımlanan ve günümüzde Van Gölü'nün güneybatısındaki dağlık alanlara yerleştirilen “Papanhi ülkesi”, bu tarihten sonraki Asur-Hitit ilişkilerinde kilit rol oynayacaktır. Hitit kralı, Asurlu komutan Babu-ahu-iddina'yı bu ülkeye karşı planladığı bir Asur seferi konusunda uyarıda bulunmaktadır ve hatta I. Tukulti Ninurta'nın tahta geçmesiyle oldukça düzelen Asur-Hitit ilişkileri, Asur'un bu ülkeye yönelik askeri faaliyetlerinden dolayı yeniden gergin bir döneme girecektir:⁵¹²

*“Papanhi ülkesi ile ilgili olarak bana her zaman için şöyle haberler gelmektedir: Bu ülke son derece dağlık ve tehlikelidir. Tanrıların da ifade ettiği gibi bu ülkeye asla girmemelisin”*⁵¹³.

⁵¹⁰ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 62–63.

⁵¹¹ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 63; ayrıca bkz. Otten, “Ein Brief aus Hattuša an Bau-ahu-iddina”, s. 43; S. Dalley, “Old Babylonian Trade in Textiles at Tell Al Rimah”, *Iraq* 39, 1977, s. 155–159.

⁵¹² Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 64–65; ayrıca bkz. H. Klengel, “Zum Brief eines Königs von Hanigalbat (IBOT I 34)”, s. 280–291.

⁵¹³ Otten, “Ein Brief aus Hattuša an Bau-ahu-iddina”, s. 43; ayrıca bkz. Singer, “Dating the End of The Hittite Empire”, s. 413–421; Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 29; G.F. del Monte, “Repertoire Geographique des Textes

IV. Tudhaliya'nın yukarıdaki ifadelerinden anlaşılacağı üzere Hitit kralı, Papanhi ülkesinin Asur tarafından ele geçirilmesinden oldukça kaygılanmaktadır. Bunun iki önemli nedeni olmalıdır. Birincisi Papanhi ülkesinin ve etrafındaki dağlık bölgenin ele geçirilmesi, Asur için Anadolu ve Kuzey Suriye'deki hâkimiyetinin daha da pekişmesi demektir. İkincisi ise Papanhi ülkesi o dönemlerde önemli maden kaynaklarına sahipti ve IV. Tudhaliya bu kaynaklara Asur'un sahip olmasını kendi ülkesinin geleceği adına arzu etmiyordu. Nihayetinde Papanhi'nin Asur askeri gücü tarafından ele geçirilmesi, Hitit sarayı tarafından politik düzlemde kınanacaktır ve bu durumun ülke içinde büyük bir hayal kırıklığına sebep olduğu anlaşılmaktadır⁵¹⁴.

Hanigalbat ülkesinin ele geçirilmesinden sonraki dönemlere ait I. Tukulti Ninurta'nın yıllıklarını incelediğimizde, Asur kendisi için son derece stratejik bir konuma sahip olan Hanigalbat üzerindeki egemenliğini güvence altına alabilmek için Mezopotamya'nın stratejik bölgelerini askeri güç kullanarak ele geçirdiğini görmekteyiz⁵¹⁵. Ayrıca Asur bu dönemde Mezopotamya'nın yanı sıra Dicle Havzası'nda ve Yukarı Fırat bölgelerinde de askeri ve siyasi anlamda oldukça etkili bir konuma sahipti. Örneğin bir Hitit memuru tarafından kaleme alınan yazılı bir belgede⁵¹⁶ Malatia⁵¹⁷, Manzana⁵¹⁸ ve Hinzuta⁵¹⁹ kentleri ile bağlantılı olarak İşuwa Krallığı'nın bulunduğu Yukarı Fırat Havzası'nda, Asurlu yöneticilerin teftiş niteliğinde bir denetim yaptıklarından bahsedilmektedir⁵²⁰. Arkeolojik ve yazılı belegelerin değerlendirilmesi sonucunda, Klengel'e göre IV. Tudhaliya'nın hükümdarlığı sırasında İşuwa Krallığı son

Ceniformes VI/2'', *Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte Supplement*, Wiesbaden 1992, s. 145.

⁵¹⁴ A. Harrak, Assyria and Hanigalbat, A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth Centuries B.C. *Texte und Studien Orientalistik, Band 4*, Hildesheim-Zürich- New York, 1987, s. 251; ayrıca bkz. E. Laroche, "Glossarie de la langue Hourrite, Deuxieme Partie", *Revue Hittite et Asiatique* 35, 1977, s. 191; E. Bilgiç, "Etilerden Önce Anadolu'da Maden Ekonomisi", *Sumeroloji Araştırmaları*, 1940-1941, s. 915-950.

⁵¹⁵ A. Harrak, "Assyria and Hanigalbat, A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of Twelfth Centuries B.C.", *Texte und Studien zur Orientalistik, Band 4*, Hildesheim-Zürich-New York, 1987, s. 280; ayrıca bkz. Ünal, *Hititler Devri'nde Anadolu*, II, 126-133.

⁵¹⁶ E. Laroche, *Catalogue des Textes Hittites, Etudes et Commentaires* 75, Paris 1971, s. 214.

⁵¹⁷ G.F. del Monte-J. Tischler, *Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes VI. Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Wiesbaden 1978, s. 257-258.

⁵¹⁸ del Monte- Tischler, *Repertoire Geographique des Textes Ceniformes VI/2*, s. 260.

⁵¹⁹ del Monte- Tischler, *Repertoire Geographique des Textes Ceniformes VI/2*, s. 110.

⁵²⁰ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 76.

bulmuştur⁵²¹. Bu krallığın son bulmasında muhtemelen Asur'un Yukarı Fırat bölgesinde izlediği yayılcı siyaseti etkili olmuştur. Aynı tarihlerde Hitit birliklerinin Yukarı Mezopotamya'ya kadar ilerlemiş oldukları görülmektedir⁵²². Zaten yazılı belgelerden de anlaşılacağı üzere I. Tukulti Ninurta'nın hükümdarlığının sonuna kadar Asur'un Hanigalbat Krallığı'nın idaresini üstlendiği görülmektedir⁵²³.

İki ülke arasında yaşanan bütün bu mücadeleler 1200'lerde Hititlerin yıkılışı ve Asur kralı I. Tukulti Ninurta'nın öldürülmesiye farklı bir boyut alır. Bu dönemden sonra Asur merkezinde başlayan taht kavgaları sonucunda Orta Asur Krallığı gerileme sürecine girer. Kuzey ve kuzeybatı sınırında uzun bir süre Asur'un varlığı söz konusu olamaz. Kuzey bölgelerinde etkisini yitiren Asur'a gelen hammadde akışı da durmuştur. Bu durum muhtemelen Asur'daki bunalımın daha da derinlik kazanmasına neden oldu ve Asur'dan boşalan bu bölgelerde artık Urartu'nun varlığı söz konusudur. II. Asurnasirpal Dönemi'ne kadar geçen üç yüzyıllık süreçte Fırat'ı aşan tek Asur kralı I. Tiglat – Pileser'dir. Bu kral (M.Ö. 1104 – 1087) Fenike kenti olan Amurru'ya yönelik seferden dönerken Hatti kralı Ini – Teşup'tan haraç aldığını asıl hedefinin ise Kargamış olduğunu belirtir. Bu sefere ait kayıtlarda dikkat çeken bir başka husus ise Asur kralı'nın yazıtında Hatti kralından daha önce alışageldiği şekilde “Büyük Hitit Kralı” şeklinde söz etmemesidir. Bu metin aynı zamanda imparatorluğun yıkılmasından yaklaşık yüzyıl sonra hala bölgedeki kent devletlerinin Hurri kökenli yöneticiler tarafından yönetiliyor olduklarını göstermesi bakımından da önemlidir⁵²⁴.

⁵²¹ H. Klengel, “Die Hethiter und İşuwa”, *Oriens Antiquus VII*, Berlin 1968, s. 73.

⁵²² Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 76; ayrıca bkz. J.D. Hawkins, “The End of the Bronze Age in Anatolia: New Light from Recent Discoveries”, (Ed. A. Çilingiroğlu, D.H. French), *Anatolian Iron Ages 3*, Ankara 1994, s. 91–93.

⁵²³ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 76.

⁵²⁴ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri* s. 29; ayrıca bkz. J.D. Hawkins, “The Neo – Hittite States in Syria and Anatolia” *CAH III (1982)*, 1993, s. 380-387; Hawkins, “The Neo – Hittite States in Syria and Anatolia”, s. 380 – 387; Olmstead, *The History of Assyria*, s. 70 – 79; Klengel, “Tukulti-Ninurta I, König von Assyrien”, s. 67-77.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEMİR ÇAĞ SÜRECİNDE ANADOLU-MEZOPOTAMYA İLİŞKİLERİ

3.1. BEYLİKLER DÖNEMİ'NDE ASUR-URARTU İLİŞKİLERİ

Hitit krallığı, III. Hatusili Dönemi'nde dağılma sürecine girmesine rağmen M.Ö. 13 yüzyılda Yakınoğu'da hala söz sahibiydi. III. Hatusili Dönemi'ndeki askeri faaliyetlerin temel hedefi bu dönem için sürekli olarak Hitit topraklarına saldıran Kaşka beyliklerine yönelikti. Hitit kralı, bu dönemde Kaşkalarla yaşadığı sorunlardan dolayı Yakınoğu'nun bir başka süper gücü olan Mısır Krallığı ile iyi ilişkiler sürdürülmeye çalışmış ve bu amaçla da II. Ramses'le bir barış antlaşması imzalanmıştır. İki ülke arasında sağlanan dostluğun daha da sürdürülebilir olması için Hitit kralı kızını Mısır sarayına gelin olarak göndermiştir. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi Hatusili'nin yerine geçen IV. Tudhaliya Dönemi'nde Mısır ile sürdürülen iyi ilişkiler sonucunda Hitit Krallığı bölge siyasetinde oldukça etkili bir konuma gelecektir. Ancak güneydeki Asur Devleti ve batıdaki Ahiyava sorunu Hitit merkezini sürekli olarak meşgul etmekteydi⁵²⁵.

Asur krallarının, I. Adad Nirari Dönemi'nden itibaren en önemli amaçları, hammadde açısından oldukça zengin olan Kuzey Mezopotamya bölgesinde hâkimiyet kurmaktı⁵²⁶. Asur, bu bölgede istediği hâkimiyeti sağlayabilmek içinde bölgeye sürekli

⁵²⁵ Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1984, s. 3; ayrıca bkz. A. Goetze, "The Hittites and Syria (1300–1200 B.C.)", *CAH II, XXIV*, Cambridge University Press, Cambridge 1975, s. 252.

⁵²⁶ M.Ö. 1. binyılda Yakınoğu'nun askeri, siyasi ve ekonomik açıdan süper gücü, Sami kökenli Asur Devleti idi. Geçmişi M.Ö. 2. binyılın başlarında, Orta Dicle havzasındaki küçük ticaret kenti Asur'a (Kal'at Şergat) uzanan devletin merkezi Kuzey Mezopotamya'daydı. Asur kentinin tüccarları başta Kayseri yakınındaki Kaniş (Kültepe) olmak üzere Anadolu'nun çeşitli bölgeleriyle önemli ticari ilişkiler sürdürecektir. Bugünkü Irak'ın kuzey bölgelerini kapsayan bu küçük devlet M.Ö. 14–13. yüzyıllarda kısmen Mitanni egemenliği altında ekonomik ve askeri açıdan güçlenerek bölgesel bir aktör haline gelecektir. Mitanni'ye son veren Kral I. Salmanasar (M.Ö. 1274–1245) zamanında Asur'un askeri ve siyasi yayılım alanı, Hitit ülkesinin sınırı kabul edilen Fırat'a kadar ulaşacaktır. Ancak Yakınoğu'nun en önemli askeri gücü olarak ortaya çıkışları M.Ö. 10. yüzyıl sonrasında gerçekleşecektir. Bu dönemde Yakınoğu'daki bir başka çarpıcı gelişme ise Mezopotamya eskiden Suriye çöllerinde yaşayan bedevi Arami aşiretlerinin yeni otlaklar bulmayı amaçlayan göçlerine sahne oluyor ve kimi topraklarını yitirerek bunalımlı günler geçiriyordu. Daha sonraki dönemlerde ise bahsettiğimiz Arami halkları başta Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu olmak üzere Asur'un kuzeyindeki sahada Bit Zamani, Bit Agusi gibi adları taşıyan önemli kent devletlerini kuracaktır. Saltanatlarını Irak'ın kuzeyindeki Asur ve Ninive gibi kentlerde sürdüren Asur kralları ilk dönemlerde Yakınoğu'daki rakiplerine karşı etkili bir siyaset tarzı geliştirecek güçte değillerdi. M.Ö. 883'te Asur tahtına II. Assurnasirpal geçecektir. Asur tarihi açısından yeni bir kalkınma dönemi olarak nitelenebilecek bu tarihten itibaren askeri teknik ve teçizat açısından oldukça güçlenen Asur orduları her yıl düzenlenen seferlerle bu krallığın egemenlik alanı hızlı bir

olarak askeri seferler düzenlemekteydi. Bölgede toprak ele geçirip daha sonraki seferler için üs kurma faaliyetleri Adad Nirari Dönemi'nde Hanigalbat üzerine yapılan seferlerle başlar. Hanigalbat'ın ele geçirilmesi daha önce de belirttiğimiz gibi sadece geleneksel bir düşmanın yenilmesi ve kuzey sınırlarının güvence altına alınması anlamına gelmemekteydi. Hanigalbat'ın ele geçirilmesiyle birlikte Asur, Hitit Krallığı'na karşı bölgede çok daha güçlü bir konuma geldiği gibi Asur Devleti'nin, Kuzey Suriye üzerindeki etkisi daha da artacaktır. I. Şattuara'nın oğlu Waşaşatta'nın Asur'a karşı ayaklanması ve Hatti ülkesine yardım için gitmesi Hanigalbat'ın Asur'a karşı verdiği son bağımsızlık savaşı oldu⁵²⁷.

Asur Devleti'nin, Hanigalbat üzerindeki kesin hâkimiyeti sanırım 13. yüzyılın en önemli tarihi olaylarından biridir. Bu tarihten itibaren Yukarı Mezopotamya'daki üç yüz yıllık Hurri egemenliğinin yanı sıra Asur ile Hitit arasında var olan ve Kuzey Suriye'nin hâkimiyeti için verilen kavga da sona erecektir. Bu tarihten sonra Mezopotamya'nın kuzey bölgelerine ve Anadolu'ya seferler düzenlemek Asur krallarının resmi politikası haline gelecektir. Asur Devleti Suriye'ye ve oradan Anadolu'ya giden çok önemli ticaret yollarını egemenliği altına alarak ülkesinin topraklarına oldukça verimli tarımsal arazileri, önemli maden kaynaklarının bulunduğu coğrafyaları ve zengin kentleri katar. Zaten Hanigalbat gibi önemli hammadde kaynaklarına ve işgücüne sahip bir ülkenin ele geçirilmesi, ekonomik imkânları kısıtlı olan Asur Devleti için yıllardır özlenen bir durumdur. Asur'un kuzey ülkelerine yönelik hedefleri sadece bu ülkelerin hammadde zenginliklerine dayanmamaktaydı çünkü kalabalık bir nüfusu bünyesinde barındıran bu ülkelerin sahip olduğu işgücü Asur için her zaman kuzey bölgelerinin sahip olduğu cazip konulardan biri olmuştur⁵²⁸.

Anadolu ve Suriyedeki önemli ticaret yollarının ve tarımsal alanların Asur lehine el değiştirmesi, bu krallığın kısa sürede bölgenin ekonomik ve askeri yönden en güçlü siyasal topluluğu haline gelmesini sağladı. M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren Hitit-Asur ve bölgedeki diğer güçler arasında sürekli olarak savaş nedeni olan Asur'un kuzey

biçimde kuzeyde Toros eteklerinden, güneyde Babil'e, batıda Akdeniz kıyılarından doğuda Zağroslara ulaşacaktır. Genişleyen ülke topraklarında Asur otoritesinin devamı için gerçek anlamda bir eyalet sistemi kuruldu. Sayıları arttırılan yeni idari merkezler surlarla güçlendirilerek daha korunaklı bir hale getirildi ve buralara valiler atandı. Bkz. Sevin, "Asur İmparatorluğu, Eski Yakındoğu'nun Süper Gücü", s. 46-48.

⁵²⁷ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 3.

⁵²⁸ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 4; ayrıca bkz. Frame, "Rulers of Babylonia. From the second dynasty of Isin to the end of Assyrian domination (1157-612 BC)", s. 554-555.

bölgeleri önemini uzun süre koruyacaktır. Bu dönem için gerek Anadolu gerekse Mezopotamya’da bulunan siyasi güçlerin en önemli amaçları, Kuzey Suriye geçitlerine sahip olup oradan da Mezopotamya ile Anadolu; Anadolu ile batı dünyası arasındaki ticarete egemen olmaktır. Kuzey Suriye’de bulunan maden yataklarına sahip olmanın ancak bu bölgedeki geçitlerin ele geçirilmesiyle mümkün olabileceği düşüncesi dönemin tüm siyasal güçleri tarafından paylaşılmaktaydı⁵²⁹.

Ayrıca dönemin savaş ekonomisinde oldukça önemli bir yere sahip olan maden kaynaklarının önemi Demir Çağlara ulaşıncaya çok daha önemsenmeye başlanmıştır. Demir cevherinin silah yapımındaki eşsiz nitelikleri, Kuzey Suriye ve Anadolu topraklarının önemini bir kat daha artırmıştı. I. Adad Nirari ve I. Salmanasar’ın Hanigalbat ülkesini egemenlik altına almak istemesindeki gerçek neden büyük olasılıkla bu yörenin Anadolu’daki demir madenlerine giden ticaret yolu üzerinde kurulmuş olmasıdır. Bunun yanında Kargamış kenti de hem demir işçiliğinde oldukça yaşamsal bir rol oynayan Maraş bölgesine giden yolun üzerinde bulunmaktaydı hem de bu bölgelerin ticaretinde son derece önemli bir konuma sahipti. Bölgenin ifade ettiğimiz gibi son derece stratejik bir konuma sahip olması Asur’un sürekli olarak bu bölgelere askeri seferler düzenlemesine neden olmuştur⁵³⁰.

M.Ö. 13. ve 10. yüzyıllar arasında ise Asur için dikkate değer bir başka coğrafya ise gerek Uruadri ve Nairi gibi birçok yerel krallığın bulunmasından gerek önemli hammadde kaynaklarına sahip olmasından dolayı Van Gölü Havzasıdır. Özellikle Uruadri ve Nairi ülkelerinin coğrafi konumları Urartu’nun krallık öncesi döneminin daha iyi anlaşılabilmesi açısından oldukça önemlidir. Urartu beylikleri arasında büyük öneme sahip olan bu beyliklerin yaşadıkları topraklarla ilgili bilgiler bütünüyle Asur krallarının bu bölgelere düzenlediği sefer kayıtlarından sağlanmaktadır⁵³¹. Urartu adı ilk kez M.Ö. 13. yüzyılda Uruadri şekliyle bir beylikler konfederasyonu halinde görülür. Asur hükümdarı I. Salmanasar’a (M.Ö. 1274–1244) ait sefer kayıtlarında bu federasyonu

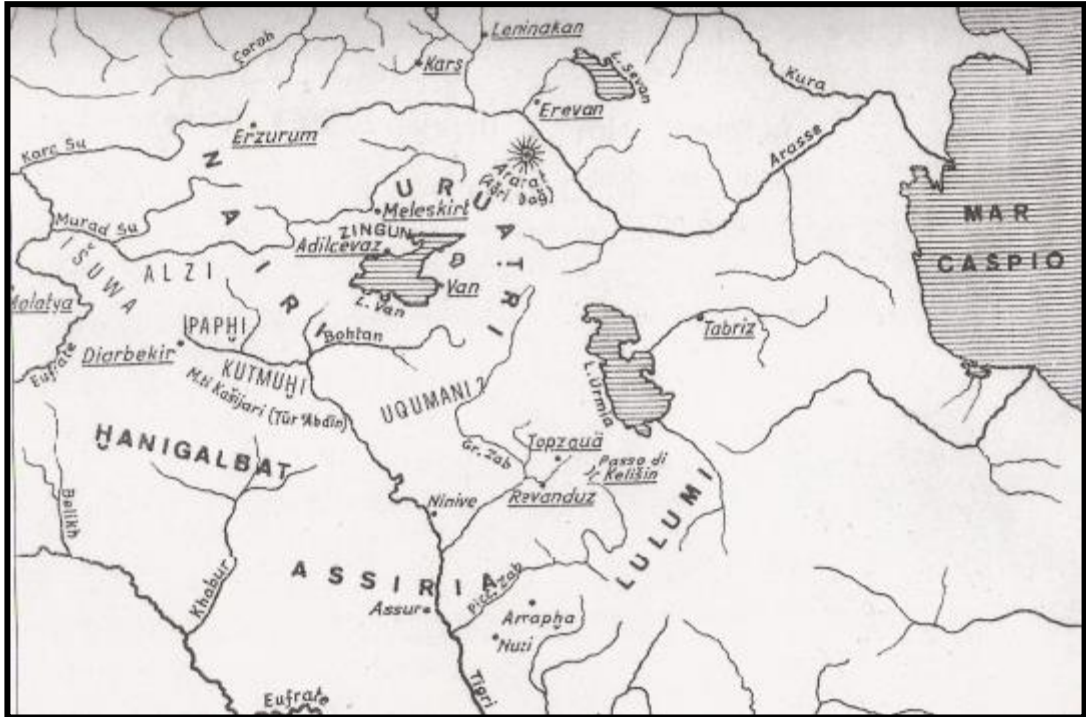
⁵²⁹ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 4; ayrıca bkz. Calmeyer, “Some Remarks on Iconography of Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B. C.”, s. 311-319.

⁵³⁰ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 4-5; ayrıca bkz. K. R. Maxwell-Hyslop, “A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence”, *Iraq XXXVI*, 1974, s. 139-54; R. D. Barnett, “Phrygia and the People of Anatolia in Iron Age”, *CAH III, XXX*, Cambridge University Press, Cambridge 1967, s. 41; David, “Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud.”, s. 169-181.

⁵³¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 9; ayrıca bkz. J. V. Kinnier-Wilson, “The Kurbail Statue of Shalmaneser III”, *Iraq 24*, 1962, s. 186; David, “Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud”, s. 169-181.

oluşturan 8 aşiretin ve 51 kentin varlığından bahsedilmektedir. Bu tarihten kısa bir süre sonraki Asur belgelerinde bu aşiret ve kentlerin adları, birçok politik, dil ve kültür grubuna ev sahipliği yapan Nairi ülkeleri arasında geçmeye başlar; ancak Nairi ve Uruadri bölgeleri arasındaki coğrafi sınırı belirlemek elimizdeki arkeolojik ve yazılı kaynakların yetersizliğinden dolayı zordur⁵³².

Asur yazılı kaynaklarına göre Nairi ülkeleri: güneyde Kaşiyari Dağı'ndan (Klasik Çağ'da Masios, Tur Abdin) kuzeyde Van Gölü Havzası'na kadar uzanan dağlık bölgeyi kapsamaktaydı ve bu coğrafi bölge irili ufaklı birçok Hurri beyliği arasında paylaşılmıştı. Bu ülkelerde yöneticilik yapan kral ya da beylerin sayıları 23 ile 60 arasında değiştiği düşünülmektedir. Uruadri ise daha kuzeyde ve daha sınırlı bir sahayı temsil etmekteydi. Doğu Anadolu coğrafyasında Anadolu Beylikler Dönemindekine benzer bir siyasi bölünmüşlük söz konusuydu. Ancak M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına gelindiğimizde bu siyasi tablo tamamen değişecek çünkü bölgedeki siyasi güçleri bir araya toplayan Urartu, merkezi bir devlet konumuna yükselip, güçlü komşusu Asur'a karşı amansız bir rakip haline gelecektir⁵³³.

Resim 29. Uruadri ve Nairi Ülkelerinin Yayılım Alanları (Taş, 2008: 347)

⁵³² Veli Sevin, "Urartu-Biainili Krallığı", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 2012, İstanbul 2012, s. 44.

⁵³³ Sevin, "Urartu-Biainili Krallığı", s. 44.

M.Ö. 1274–1244 yılları arasında Asur tahtında olan I. Salmanasar Dönemi'ne ait yazılı belgelerden Uruadri ve Nairi ülkelerinin coğrafi konumları ve siyasi yapılarıyla ilgili önemli bilgiler elde edilmektedir. Örneğin Asur tapınağının yeniden yapımını belgeleyen bir yazıtında, Urartu Krallığı'nın tarihi için çok önemli olan şu bilgiler bulunmaktadır⁵³⁴:

*‘‘Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı... Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım’’*⁵³⁵.

Bu kayıtlarda geçen Uruadri terimi Yakındoğu tarihinde Urartu adından ilk söz edilmiştir. Asur kralı I. Salmanasar'ın kullandığı ‘‘benden yabancılaştı, düşmanlık yarattı’’ tanımları bizlere Uruadri ve Asur ülkeleri arasında daha öncesinde çeşitli ilişkilerin olduğunu ve bu ülkede yaşayan halkların bu seferden önceki dönemlere tarihlenen dostça ya da düşmanca ilişkilerin varlığını anımsatır. Sözü edilen bu ilişkilerin ne kadar önceye gidebileceği konusunda kesin bilgilerin bulunmamasına rağmen Çilingiroğlu tarafından I. Salmanasar'ın saltanat yıllarından öncesine tarihlendirilmektedir⁵³⁶. Asur kralının Uruadri adından ilk kez söz ettiği tarih kralın tahta çıktığı yıl olan M.Ö. 1274'tür. Bütün bu veriler Asur ve Uruadri ülkeleri arasındaki ilişkilerin I. Adad Nirari Dönemi'nden itibaren başladığını ortaya koymaktadır. Zaten dönemin yazılı kaynaklarını incelediğimizde Asur kralı I. Adad Nirari'nin en önemli askeri hedeflerinden birinin Kuzey Suriye toprakları olduğunu görüyoruz⁵³⁷.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Asur kralı I. Salmasar'a ait yazıtından anlaşıldığı üzere Uruadri ülkesi M.Ö. 13. yüzyılın başlarında en azından sekiz ülkeden ve adı bilinmeyen 51 kentten oluşmaktaydı. Asur kralına ait yazıtlar göre bu ülkeler⁵³⁸:

‘‘Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingun adlı sekiz ülkeyi ve (bu kentlere) ait askerleri ve silahlarını ele geçirdim. 51 kenti ele geçirip, yakıp yıktım,

⁵³⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 1.

⁵³⁵ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 114.

⁵³⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 1–2.

⁵³⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 1–2; ayrıca bkz. H.W.F. Saggs, *The Might that Was Assyria*, Londra 1984, s. 48; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, s. 12-21; King, *Bronz Relief from the Gates of Shalmaneser*, London 1915, s. 17-31; Frame, ‘‘Babylon: Assyrias Problem and Assyrias Prize’’, s. 21-31.

⁵³⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 5; ayrıca bkz. Kessler, *Untersuchungen zur Historischen Topographie Nordmesopotamiens*, s. 34-87; Layard, *The Monuments of Nineveh*, s. 21-67.

mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde tanrım Asur'un ayaklarına dize getirdim'⁵³⁹.

Söz konusu bu yazıtta geçen ve Uruadri ülkesinin coğrafi sınırlarına dâhil edilen kentlerin coğrafi konumları itibariyle daha çok Van Gölü'nün güneyindeki sınır boylarında yer alması mümkündür. Himme ve Luha (Lukha) gibi kentler daha sonraki tarihlerde yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen bulguların değerlendirilmesiyle Van Gölü'nün güneyindeki Kirhi (Khabkhu) ülkesi içinde gösterilmiştir⁵⁴⁰.

I. Salmasar tarafından ilk kez kullanılan Nairi adı, M.Ö. 9. yüzyıla girerken bu terim çok daha geniş bir alanı tanımlayarak tüm Uruadri ülkesini kapsayacak bir coğrafi terim halini alacaktır. Nairi ülkesi veya ülkeleri tanımı, Urartu kralları tarafından genelde çift dilli yazıtlarda kullanılmıştır. M.Ö. 13. yüzyılın ortalarına geldiğimizde ise Nairi ülkeleri ifadesi Van Gölü'nün güney ve güneybatı yöreleri için kullanılan bir coğrafi terim halini alacaktır. Bir başka Asur yazılı kaynağında Nairi adı yeniden karşımıza çıkacaktır. Ancak bu kez Nairi ülkesini yöneten kırk kralın varlığından bahsedilir⁵⁴¹:

“Tanrı Asur beni ibadet etmem için beni sadakatle seçtiğinde bana krallık asası, silah ve yönetmem için siyah başlı insanlar bahşetti. Krallığımın ilk yıllarında Uruadri ülkesi bana karşı isyan etti. Tanrı Asur ve büyük Tanrıma dua ederek silahlarımı toplayıp onların dağlarına saldırdım. Himme, Uatqun, Mashgun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun topraklarını fethettim. Güçleriyle savaşarak 51 tane şehri yakıp yıktım, mallarına ve insanlarına el koydum. Üç gün içinde Uruadri ülkesine boyun eğdirdim. Genç insanlarını rehin alarak hizmetime koydum ve onlara ağır vergiler yükledim'⁵⁴².

Asur kralı I. Salmasar'ın M.Ö. 13. yüzyılın ortalarından itibaren Nairi ülkelerine gösterdiği ilginin temel nedeni, bölgede varolan hammade kaynaklarının yanı sıra bu yüzyılın başlarından itibaren bu yöreye sürekli olarak göçler olacaktır. Bu bölgedeki nüfus artışını lehine çeviren Uruadri ve Nairi beylikleri hızlı bir şekilde güçlenmeye ve

⁵³⁹ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume s. 114.

⁵⁴⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 5; ayrıca bkz. R. D. Barnett, “Urartu” *CAH 3/1*, Cambridge 1984, s. 329.

⁵⁴¹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 18; ayrıca bkz. Scurlock, “Neo-Assyrian battle tactics”, s. 23-28.

⁵⁴² Albet Kirk Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, I. Volum, Otto Harrossowitz, Wiesbaden 1972, s. 81.

örgütlenmeye başlayacaklardır. Nairi adı aynen Uruadri’de olduğu gibi bir coğrafi terimdir ve bu topraklar üzerinde yaşayan halklar “Nairi ülkesi halkları” adını alacaklardır. Nairi halklarının, Asur krallarının “Yukarı Deniz” olarak tanımladıkları ve genellikle Van Gölü’nün kıyılarına konumlandırılan bölgeye nereden gelip yerleştikleri konusu günümüzde hala cevap bekleyen sorular arasındadır. Ancak Uruadri halklarında olduğu gibi Nairi ülkesi sakinlerinin de kuzeyden gelmiş olabilecekleri yönünde genel bir düşünce bulunmaktadır⁵⁴³. Çilingiroğlu gibi bazı araştırmacılar ise Nairi halklarının Gölün güneyinde, Asur ülkesine yakın bir konumda yaşadıklarını, ikinci binyılın sonuna doğru kuzeye hareket ettiklerini, Uruadri ve Hurri halkları ile birlikte Urartu Krallığı’nın kuruluşunda önemli bir görev üstlendikleri şeklinde görüş bildirmektedirler⁵⁴⁴.

Asur Devleti ile Uruadri halkları arasında başlayan erken ilişkiler, Asur’un Kuzey Suriye üzerindeki egemenlik kavgasının bir sonucu olmalıdır. Çünkü kuzey bölgelerine yönelik Asur’un işgal hareketleri, bu bölgelerde yaşayan halkların Asur’un ulaşmakta zorluk çekeceği Urartu’nun merkez bölgesine doğru kaymasına neden olmuştur. Bu bölgeye sürekli olarak devam eden göçler sonucunda Van Gölü bölgesine yerleşmeye başlayan halklar ve bölgenin eski unsurları olan Hurri ve diğer dağınık toplulukları bir araya getirip, siyasi bir güç oluşturmaya yönelik Uruadri ülkesi yöneticileri Asur Devleti’nin bu yöredeki emelleri için bir engel oluşturmaya başlamıştı. Van Gölü bölgesinde oluşmaya başlayan bu birliğin Asur’u rahatsız etmesinin bir başka nedeni ise söz konusu ittifakın tümüyle ekonomik çıkar dengesine dayanmasıydı. Çünkü Asur, başta demir olmak üzere diğer maden yataklarına ulaşmak ya da bunlara ulaşan yolları denetim altına almak istiyordu. Bu dönemde Anadolu’da demir madeninin birçok yerde bulunmasına karşın, Asur Devleti 13. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar demir gereksinimini daha çok Kizzuwatna ve Nairi ülkelerinden karşılamaktaydı. Bu nedenle Anadolu’nun maden potansiyeli Asur’un başta Uruadri ve Nairi ülkelerinin bulunduğu coğrafya olmak üzere Anadolu’ya yönelik bu tarihlerden itibaren başlattığı yağma politikalarının en önemli nedenini oluşturmaktaydı⁵⁴⁵.

⁵⁴³ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 18.

⁵⁴⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 18; ayrıca bkz. David. “Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud.”, s. 169-181; Frame, “Babylon: Assyrias Problem and Assyrias Prize”, s. 21-31.

⁵⁴⁵ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 5; ayrıca bkz. C. Burney, D. M. Lang, *The People of the Hills: Ancient Ararat and the Caucasus*, Praeger Publishers, New York, 1971, s.

Bölgede dağınık halde yaşayan beyliklerin bir araya gelme düşüncesi muhtemelen I. Salmanasar Dönemi'nden itibaren bölgeye yönelik Asur saldırılarının giderek artması sonucunda oluşmaya başlamıştır. Ancak Uruadri'nin batıya doğru yayılması ve buradaki dağınık toplulukları bir yöneticinin idaresi altında toplama gayretleri büyük olasılıkla I. Salmanasar'dan sonra gelen kral dönemine rastlar⁵⁴⁶. Çünkü Salmanasar'ı izleyen diğer Asur krallarının yönetimdeki başarısızlıkları ya da diğer nedenler sonucunda bölgede yaşanan otorite boşluğu Urartu'ya devletleşme konusunda fırsat vermiş olmalıdır. I.Tukulti Ninurta'nın iktidarda olduğu 30 yıllık süre boyunca Van Gölü çevresindeki halklardan bahsedilmemektedir. Asur kaynaklarında Van Gölü yöresinden tekrar söz edildiğinde yeni bir kavram olan "Nairi ülkeleri" terimi ortaya çıkacaktır. M.Ö. 9. yüzyıla geldiğimiz de ise Urartu Krallığı'nın yaşadığı merkezi bölgeye verilen bir ad olan "Nairi" terimine ilk kez I. Tukulti-Ninurta'nın birinci yıl sefer kayıtlarında karşılaşmaktayız. Asur Devleti bu tarihten sonra ve özellikle I. Tiglat Pileser Devri'nde Nairi ülkesi üzerine sürekli seferler düzenlemiş ve gittikçe güçlenen bu siyasi gücü denetlenmeye çalışmıştır⁵⁴⁷.

I.Tukulti Ninurta'nın Asur'da bir sarayın yeniden yapımı esnasında kaleme aldığı bir yazıtında Asur kralı kendisini Babil, Sümer ve Akad ülkelerinin yanında Nairi ülkesinin de kralı olarak tanıtır, övdükten sonra şöyle devam etmektedir⁵⁴⁸:

*"Patikalarını benden önce hiçbir kralın geçmediği, yüksek dağları geçtim. Nairi ülkesinin 43 kralı savaşmak için karşıma geçti. Onlarla savaşım ve onları tamamen hâkimiyetim altına aldım"*⁵⁴⁹.

Muhtemelen Asur Devleti'nde, Salmanasar'dan sonra yaşanan kargaşadan dolayı Asur'un gerek Nairi ülkesinde gerekse Yukarı Dicle bölgesindeki hâkimiyeti sarsılmıştır. Asur'un I.Tukulti Ninurta Dönemi'nde Şubari ülkesine sefer düzenlemek zorunda kalması sanırım bu görüşümüzü desteklemektedir. Tukulti Ninurta'nın tahta geçer geçmez yaptığı ilk iş sarsılan Asur hâkimiyetini yeniden toparlamak olmuştur.

108; David, "Notes on the fall of Nineveh", s. 1-8; Georgina Herrmann, Ivories from Nimrud, IV: Ivories from Room SW 37 Fort Shalmaneser, *BSAI*, London 1986, s. 23-31.

⁵⁴⁶ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler* s. 6.

⁵⁴⁷ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler* s. 6; ayrıca bkz. Ussishkin, *The conquest of Lachish by Sennacherib*, s. 20-93; Erle Leichty, "The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)", *RINAP 4*, Winona Lake Eisenbrauns, 2010, s. 45-52.

⁵⁴⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 6; ayrıca bkz. Saggs, *Might that Was Assyria*, s. 51-55.

⁵⁴⁹ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 114; Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 6; A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, Volum II, Weisbaden, 1976, s. 736.

Şubari ülkesinde yer alan ve çeşitli topluluklarından oluşan siyasi birliği yenilgiye uğratan Asur kralı, hem bu bölgede daha önceden sarsılan Asur otoritesini yeniden kurdu hem de ülkesine ekonomik yönden önemli katkılar sağladı. I.Tukulti Ninurta bu sefer esnasında kullanıma çok uygun olan Ergani-Maden güzergâhını kullanmış olmalıdır. Demir Çağlarında Fırat ve Murat yoluyla Orta ve Doğu Anadolu'ya giden ticaret ve kervan yollarına egemen olmak Asur için büyük bir kazançtı. Bu amaç doğrultusunda Asur kralı Şubari'den sonra Nairi ülkesine yönelecektir. Nairi'ye yapılan seferlerin temel amacı ise bu ülkenin zengin maden, hayvan ve at stoklarını ele geçirmektir⁵⁵⁰. Söz konusu bu seferler kayıtlarda şöyle geçmektedir:

‘Paphu ülkesinin topraklarına, Kadmuhi ülkesinin topraklarına, Bushshu ülkesinin topraklarına, Mummu ülkesinin topraklarına, Alzu ülkesinin topraklarına, Madanu ülkesinin topraklarına, Nihanu ülkesinin topraklarına, Alaya ülkesinin topraklarına, Tepurzu ülkesinin topraklarına ve Purulumzu ülkesinin topraklarına saldırdım. Shubaru ülkesinin geniş topraklarına girdim. Bu ülkelerin kralları ayaklarımın altına kapandı. Geçilmesi imkânsız dağları geçtim. Nairi ülkesinin 40 kralı benimle savaşmak için çeşitli faaliyetlerde bulundular. Onlarla savaşarak onları ağır bir yenilgiye uğrattım. Onların askerlerini kılıçtan geçirdim. Onların topraklarını tamamen hâkimiyetim altına alıp onları sonsuza kadar haraca bağladım’⁵⁵¹.

Kuzey Suriye ve Yukarı Dicle bölgeleri, Demir Çağlarının ilk başlarından Urartu'nun ileriki dönemlerine kadar bölge krallıkları için ekonomik açıdan oldukça önemliydi. Bu bölgelerin önemi ve yapılan savaşların temelinde tamamen ekonomik kaygıların olduğunun kanıtlanması açısından Hitit kralı Tudhaliya ile onun vassalı olan Amurrulu (Suriyeli) Şauşgamuş arasındaki bir antlaşmanın metni oldukça önemlidir⁵⁵²:

⁵⁵⁰ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 6; ayrıca bkz. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, II. Volum s. 710; Altan Çilingiroğlu, *Urartu and Western Iran: New Light on the Cultural Origins and Interrelations*, Manchester, 1976, s. 11.

⁵⁵¹ Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, I. Volum, Otto Harrossowitz, s. 108; ayrıca bkz. Leichty, “The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680–669 BC)”, s. 45-52; E. Budge, A. Wallis, *Assyrian Sculptures in the British Museum. Reign of Ashur-nasir-pal 885-860 B.C.*, Trustees of the British Museum, London 1914, s. 3-20.

⁵⁵² Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 6; ayrıca bkz. John Curtis, “An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud”, *Ph. D. diss. University of London* London 1979, s. 9-32; John Curtis, “Fifty years of Mesopotamian discovery, The work of the British School of Archaeology in Iraq 1932-1982”, *BSAI*, London 1982, s. 4-56.

“Asur kralı benim düşmanım olduğuna göre senin de düşmanın olsun. Senin tüccarlarının Asur ülkesiyle alışveriş yapmalarına asla izin verme. O'nun tüccarlarının senin ülkeneye girmelerini yasakla. Şayet onun tüccarlarından biri senin ülkeneye girerse onu tutukla ve bana gönder. Asur kralı savaşa başlarsa benim Tanrım da derhal askerlerini ve onların teçhizatlarını toplayacaktır”,⁵⁵³.

Yazıttaki ifadelerden anlaşılacağı üzere, Kuzey Suriye ve Yukarı Dicle Bölgelerini hâkimiyet altına almak, başta Asur ve Hitit olmak üzere bölgedeki tüm siyasi topluluklar için ekonomik yönden yaşamsal bir önem taşımaktaydı. Örneğin Tudhaliya Dönemi'nde bile Asur Devleti'nin hammadde, insan gücü ve hayvan gereksinimini sağlayan Kuzey Suriye ve Yukarı Dicle'nin yeniden Hitit egemenliğine geçmesi ve Suriye pazarlarının Tudhaliya tarafından kapatılışı Asur Devleti'ni ekonomik ve siyasi anlamda oldukça zor durumda bırakmıştır⁵⁵⁴.

Bu dönem için dikkat çeken bir başka ilginç konu ise, Nairi adının tarih sahnesine Asur Devleti'nin, Yukarı Dicle yöresine egemen olmak için uğraş verdiği dönemde ortaya çıkmasıdır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hitit İmparatorluğu'nun Kuzey Suriye'deki egemenliği sona erince, Asur için en önemli tehlike yeni örgütlenmeye başlayan Uruadri-Nairi topluluklarıydı. Bölgeye gelen ve göçebelik sürecini tamamlayan ya da tamamlamakta olan halk toplulukları ve bölgenin yerli halkı yaklaşmakta olan Asur tehlikesinin farkında olmalıydı. Böylece Van Gölü'nün kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde yaşayan dağınık beylikler bir araya gelerek Urartu Devleti'nin temelerini atmış oluyordular. Bu tarihten sonra Urartu “batı” bölgelerine doğru genişleme politikası izleyecektir. Bunu Asur Devleti'nin bölgeye düzenlediği askeri seferlerin giderek yoğunluk kazanmasından daha net olarak anlarız⁵⁵⁵.

Asur kralı Tukulti Ninurta'nın bölgeye düzenlediği askeri seferlerin kayıtlarında geçen:

⁵⁵³ Forer, “Assyrien”, s. 272; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 7.

⁵⁵⁴ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 7.

⁵⁵⁵ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 7; ayrıca bkz. John Curtis, “Assyria as a bronzeworking centre in the Late Assyrian period”, (Ed. John Curtis, Kegan Paul), *In Bronze -working centres of Western Asia c. 1000–539*, London 1988, s. 11-34; David, “Notes on the fall of Nineveh”, s. 1-8.

“Uzaktaki Nairi ülkesine kadar olan toprakları hâkimiyetim altına aldım. 43 kral ve kraliçeyi hâkimiyetim altına aldım”,⁵⁵⁶

Yazıtta geçen “43 kral” ifadesi oldukça yüksek bir olasılıkla Van Gölü’nün güney ve güneybatısında yaşayan küçük beylikler veya küçük kabile reisleri için kullanılmıştır. Ancak bu yazıtta dikkat çekici en önemli konu Nairi ve Uruadri ülkelerinde yaşayan halkların ortak düşmanlarına karşı oluşturdukları birlik ve bu birliğin gerekli olduğu düşüncesinin ön plana çıkmasıdır. Aynı Asur kralının bölgeye yaptığı bir başka seferin kayıtlarında⁵⁵⁷:

“Tukulti Ninurta, Tanrıların Babası, Asur’un rahibi, Salmanasar’ın oğlu, Adad Nirari’nin torunu. Bütün Nairi topraklarını ve Yukarı Denizin topraklarını yağmaladım. Nairi ülkesinin topraklarını ele geçirerek krallarını hâkimiyetim altına aldım. Onları haraç ödemeye mecbur ettim”,⁵⁵⁸.

Kayıtlarda bu kez Nairi ülkeleri teriminin yanında “Yukarı Deniz’in toprakları” ifadeleri beraber geçmektedir. Yukarı deniz ifadesi muhtemelen Uruadri ülkesi için kullanılmış olmalıdır. Bütün bunlar, bizlere Uruadri ülkeleri halklarının aynı ortak çıkarlar için, daha batıda yer alan Nairi halkları ile Asur’a karşı bir güç birliği oluşturduğunu kanıtlamaktadır⁵⁵⁹.

Nairi ülkelerine dair daha detaylı bilgileri M.Ö. 1115–1077 yılları arasında Asur kralı olan I.Tiglat Pileser’in bölgeye yaptığı sefer kayıtlarından öğreniyoruz. Asur’daki Anu Adad Tapınağında ele geçen ve “Prizm Yazıtı” olarak adlandırılan yazılı metinde, Asur kralı iktidarının ilk beş yılı içinde Nairi ülkelerine düzenlediği askeri seferler hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Yazıttaki bilgilere göre I. Tiglat Pileser saltanatının üçüncü yılında (M.Ö. 1112) “Yukarı Deniz” olarak adlandırılan Van Gölü kıyılarında bulunan yerel krallar üzerinde egemenlik kurmak için askeri sefer düzenlemiştir⁵⁶⁰. Asur kralına ait bu seferin anlatıldığı yazılı kayıtlara göre:

⁵⁵⁶ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 60; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 7; Tamás Dezsö, John Curtis. “Assyrian Iron Helmets from Nimrud Now in the British Museum”, *Iraq* 53, 1991, s. 105-126.

⁵⁵⁷ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 7.

⁵⁵⁸ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 68.

⁵⁵⁹ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 8.

⁵⁶⁰ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 7; ayrıca bkz. Budge, Wallis, *Assyrian sculptures in the British Museum. Reign of Ashur-nasir-pal 885–860 B.C.*, s. 3-20; Curtis, “An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud.”, s. 9-32; Leichty, “The royal inscriptions of

‘‘Dağlık bölgelerde bulunan yollardan ve geçmiş günlerin krallarının görmediği dik geçitlerden Yukarı Deniz’in kıyısında yer alan uzak ülkelerin üzerine sefer düzenledim’’⁵⁶¹.

I.Tiglat Pileser söz konusu yazıtta oldukça dağlık bölgelerde kazmalar yardımıyla çeşitli yollar yapıp bu bölgeleri aştığını ve urumi ağacından yaptığı köprüler ile nehirleri geçtikten sonra Tumme ülkesine ulaştığını belirtir. Asur kralı bu ülkeye girdiğinde Tumme ülkesi ile Daiaeni ülkesi arasında yer alan 23 Nairi krallının ordularını topladığını ve kendisi ile savaşmak üzere harekete geçtiklerini belirtir. Ancak savaş sonucunda Nairi ülkelerinin kralları ağır bir yenilgiye uğratılır. Bu savaş esnasında Nairi krallarının ağır yenilgiye uğratılması bölgedeki krallıklara karşı Asur’un elini daha da güçlendirmiştir⁵⁶². Ancak bütün bu yenilgilere rağmen bölge beyliklerinde Asur’a karşı birleşme düşüncesi daha baskın hale gelecektir. Çünkü bu beylikler üzerindeki Asur baskısı her geçen gün ziyadesiyle artmaktaydı. Bu savaşın anlatıldığı yazıtta şu ifadeler yer almaktadır⁵⁶³:

‘‘Dehşet saçan silahlarımla saldırdım ve geniş topraklara yayılan ordularını Adad’ın yarattığı bir sel gibi tahrip ettim. Dağların yüksek yerlerini ve kentlerinin etrafını savaşçıların ölü vücutları ile doldurdum. Savaşta 120 adet savaş arabası ele geçirdim. Nairi ülkelerininin 60 kralını, kendilerine yardıma gelenler ile birlikte hepsini Yukarı Deniz’e doğru kovaladım’’⁵⁶⁴.

Van Gölü’nün kuzeybatısında Bulanık Ovası’ndaki Yoncalı’da bulunan ve aynı ad ile anılan yazıt Asur kralı I.Tiglat Pileser ile Nairi kralları arasındaki savaşın Yoncalı civarındaki coğrafi sahada geçtiğini göstermektedir. Bu yazıtın konumu oldukça dikkat çekicidir çünkü bu yazıtın bulunduğu yer Asur ordusunun bölgeye sürekli seferler düzenlemesi sonucunda M.Ö. ikinci binyılın sonlarında Van Göl’ünün kuzeybatısındaki

Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)’’, s. 45-52; Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 8-11.

⁵⁶¹ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 236; ayrıca bkz. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, II. Volum, s. 30; David, ‘‘Notes on the fall of Nineveh.’’, s. 1-8.

⁵⁶² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 7.

⁵⁶³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 7; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 8–11.

⁵⁶⁴ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 236; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 8.

hangi noktalara kadar ilerleyebildiğinin kanıtıdır. Asur kralı sözü edilen yazıtta bu yörede elde geçirdiği toprakların sınırını da çizmektedir.⁵⁶⁵

‘Ben Asur kralı Tiglat Pileser, güçlü kral, evrenin kralı, Asur ülkesinin kralı, dört ülkenin kralı, Tumme'den Daiaeni'ye dek uzanan Nairi ülkesinin hükümdarı, Kirhi'den Yukarı Deniz'e kadar yer alan ülkelerin fatihi’,⁵⁶⁶.

Yukarıdaki yazıtlarda ifade edildiği gibi Nairi ülkelerinin bütün krallarının yardıma koşmasına karşın Nairi koalisyon orduları yenilmekten kurtulamaz. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi Asur'a karşı oluşturulan bu koalisyonların en çarpıcı yönü Nairi ülkeleri arasında gelişen ortak düşmana karşı birlikte mücadele etme düşüncesinin tam anlamıyla olgunlaşmasıdır. Ayrıca bu sefer esnasında Tiglat Pileser, Nairi ülkesinde yer alan birçok kenti yakıp tahrip ettikten sonra 1200 at ve 2000 sığırı ganimet olarak yanında Asur ülkesine götürür⁵⁶⁷.

Asur kralı bu sefer esnasında Nairi koalisyonunun bir başka önemli beyliği olan Daiaeni ülkesi üzerine de bir askeri sefer düzenler ve Daiaeni kralı Sieni yakalanarak Asur ülkesine götürülür. Nairi koalisyonu içindeki Daiaeni'nin ayrı bir krallık olarak gösterilmesi ve yönetici olarak bağımsız bir kralla sahip olması Urartu tarihinin erken dönemdeki ‘beyliklerin’ yapısını göstermesi bakımından önemlidir.

Beylikler döneminde Van Gölü etrafındaki Nairi kralları arasında yer alan Sieni, sanırım gerek beyliğinin askeri gücü açısından gerekse bölgedeki diğer ülkelerin krallarını örgütleme yeteneğinden dolayı ön planda olan yerel bir hükümdardı. Asur kralı ele geçirdiği tüm Nairi krallarına merhamet göstererek hayatlarını bağışlar ancak bu krallardan yüklü miktarlarda haraç almayı ihmal etmez. Nairi ülkesinin fethini tamamlayan Asur kralı daha sonra batıya doğru ilerleyerek Malatya kentine karşı sefere devam eder. Hanigalbat ülkesinde yer aldığı belirtilen Milidia kenti halkına merhamet

⁵⁶⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 8; ayrıca bkz. Curtis, ‘‘An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud.’’, s. 9-32; Leichty, ‘‘The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)’’, s. 45-52; Calmeyer, ‘‘ Some Remarks on IconographyUrartu A Metalworking Center in the First Millennium B. C.’’, s. 311-319; Belli, ‘‘Urartu Kralı İşpuini'ye Ait Çiviyazılı Resimli Tunç Eserler’’, s. 325-357; Ussishkin, *The conquest of Lachish by Sennacherib*, s. 20-93; Forer, ‘‘Assyrien’’, s. 272

⁵⁶⁶ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 236.

⁵⁶⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 8-9; ayrıca bkz. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, II. Volum, s. 31.

gösteren Asur kralı bu kenti yağmalamadığını ancak maden ile ödenmek şartıyla yıllık vergiye bağladığını yazar⁵⁶⁸.

Asur için bu mücadelelerin temel amacı erken devirlerde olduğu gibi, Habur ve çevresi boyunca kuzeye doğru Toroslara, Kapadokya'ya ve oradan batıya yani denize doğru uzanan ticaret yollarını hâkimiyeti altına almaktı. Bu dönem için Asur'un bu yöndeki hedeflerine en önemli engel ise Kuzey Suriye Kent Devletleri ve Nairi Uruadri beylikleriydi. Asur Devleti geçen yüzyıllarda hem Hititlerle hem de yöredeki bağımsız yerel krallıklarla olan mücadelesi sonucunda kazandığı deneyimler, bölgedeki ticaret yolları ve maden yataklarının ancak düzenli bir plan sonucunda ele geçirebileceğini biliyordu⁵⁶⁹.

Asur tahtında II. Adad Nirari'nin hüküm sürdüğü M.Ö. 911–891 yıllarında Uruadri adı, Uruatri formuyla yeniden Asur yazılı kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır. Asur kralına ait yazılı belgelere göre, kuzeye yaptığı seferde Lulume, Kirhi ve Zamua ülkelerinin yanı sıra Kumane, Mehri ve Uruatri ülkelerini zaptettiği görülmektedir. Söz konusu yıllıklara göre II. Adad Nirari'nin Uruadri ülkesi yanında Nairi ülkesine de askeri seferler düzenlemiştir⁵⁷⁰. Asur kralı bu seferinde Kirhi'den başka, Urartu'nun batı bölgelerine doğru yönelerek günümüzde Keban barajının suları altında kalan, bir zamanların Altınovası ile eş değerli olan Alzi ülkesini ele geçirdiğini söylemektedir. Alzi ülkesinin ele geçirilmesi Uruadri ve Nairi ülkelerinin batısındaki toprakların yeniden Asur hâkimiyeti altına girmesi ve her geçen gün Asur tehlikesinin kendilerine yaklaşması demektir. Bu tarihten III. Salmanasar'ın tahta geçtiği yıla kadar Uruadri ve Nairi ülkelerinden Asur yazılı kaynaklarında iki kez daha söz edilmektedir. II. Tukulti Ninurta'ya (M.Ö. 890–884) ait olan yıllıklarda kralın Nairi ülkesine sefer düzenlediği bilinmektedir. Bu yıllıklardaki bilgilere göre bölgedeki beylikleri bir araya getiren Nairi ülkesi önceki dönemlere göre askeri ve siyasi alanlarda çok daha güçlü bir konuma sahiptir. Ayrıca ilk kez bir Asur kralına (II. Tukulti Ninurta) ait bir yazıtta, bulunduğu

⁵⁶⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 9; ayrıca bkz. Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, s. 12-21.

⁵⁶⁹ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 10; ayrıca bkz. D. J. Wiseman, "Assyria and Babylonia c. 1200–1000 B.C.", (Edt by. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, and E. Sollberger), in *The Cambridge Ancient History*, II, Volum. Part 2, Cambridge University Press, Cambridge 1975, s. 443–481; Curtis, "Assyria as a bronzeworking centre in the Late Assyrian period.", s. 11-34; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, s. 12-21; King, *Bronz Relief from the Gates of Shalmaneser*, s. 17–31; Calmeyer, "Ikonographie und Stil Urartaischer Bildwerke", s. 45-52.

⁵⁷⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 13.

bölgede önemli bir askeri güç haline gelen Nairi ülkelerinden “Güçlü Nairi ülkeleri” olarak söz edilmektedir⁵⁷¹.

Ancak II. Tukulti Ninurta’dan sonra Asur kralı olan II. Asur-nasir-pal (M.Ö. 883–859) Dönemi’nde Asur ile Uruadri Nairi ülkeleri arasındaki ilişkilerde bir artış gözlenmektedir çünkü bu krala ait yazıtlarda Uruadri ve özellikle Nairi adına çok daha sık rastlanılmaktadır⁵⁷². Kalah’taki (Nimrud) Urta tapınağının girişinde yer alan ve II. Asur-nasir-pal’in yıllıkları olduğu bilinen bir yazıttan anlaşılacağı üzere Nairi ve Uruadri ülkelerine çeşitli seferler düzenlenmiştir. Aynı krala ait diğer yazıtlarda Nairi ülkesiyle yapılan savaşlardan sık sık söz edilmektedir. Özellikle Diyarbakır’ın 36 kilometre güneyindeki “Kurkh Monolitteki” ifadelerden rahatlıkla anlaşılacağı üzere Asur kralının Nairi ülkesinin 250 kentini tahrip ettiği ve çok miktarda hububata ganimet olarak el koymuştur. Asur’un bu bölgelere düzenlediği seferlerle ele geçirdiği tarımsal ürünler, Asur ordusunun kuzeye düzenlediği seferlerde gıda ihtiyacının karşılanmasında yaşamsal bir konuma sahipti. Bu dönemde Nairi ve Uruadri ülkelerine yapılan askeri seferlerin sayısında görülen artış bu iki beyliğin artık önemli bir askeri güç haline geldiğini ve kuzey bölgelerinde Asur için tehlikeli bir hal aldıklarını göstermektedir. Asur-nasir-pal, hızla güçlenen bu kuvvete karşı verdiği savaşlarda önemli başarılar elde etmiş olmasına karşın, kendisinden sonraki Asur kralı zamanında Yakınoğu’da, Nairi ve Uruadri beyliklerinin temelini attığı ve zamanla Asur için bölgedeki en tehlikeli düşman haline gelecek yeni bir krallığın kurulmasına engel olamamıştır⁵⁷³.

3.2. KRALLIK DÖNEMİ’NDE ASUR-URARTU İLİŞKİLERİ

Hitit İmparatorluğu’nun tamamen tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Anadolu’da zaman içinde ortaya çıkmaya başlayan yeni siyasi tabloda dikkat çekici bölgelerden biri Doğu Anadolu’nun yüksek yaylalarıdır. Burada Van Gölü’nün kendisine sağladığı imkânları oldukça iyi bir şekilde kullanan Urartular, devlet teşkilatlanması konusundaki üstün becerileriyle Yakınoğuda süper bir güç olma başarısını yakalamışlardı. Geçmişe dair izlerinin yüzlerce yıl önceye gittiği bu devlet

⁵⁷¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 13; ayrıca bkz. M. Diakonof, S. M. Kashkai, *Geographical Names According to the Urartian Texts, Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes 9*, Wiesbaden 1981, s. 7.

⁵⁷² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 13–14.

⁵⁷³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 13–14.

güçlü askeri karakteriyle M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Doğu Anadolu'da, Van Gölü Havzası merkez olmak üzere kuruluşunu tamamlamıştır⁵⁷⁴. Urartu Devleti yaklaşık 200 yıl kadar süren egemenliği döneminde Doğu Anadolu'ya adeta bir altın çağ yaşatmıştır. Bu dönemlerde Urartu kralları tarafından bu bölgede birçok kale, baraj, sulama kanalları ve yol inşa edilmiştir. Bütün bunların yanı sıra Urartu'ların tarih sahnesine çıkışlarının ilk dönemleri ifade ettiğimiz gibi henüz çok iyi bilinmemektedir. Son yıllarda Kuzeydoğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında yapılan arkeolojik keşifler yeni bilgiler sağlamaktadır⁵⁷⁵.

Yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları sonucunda elde edilen bulgular değerlendirildiğinde, Hitit İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik egemenlik alanını Elazığ yöresindeki Hurri kökenli İşuva Krallığı'nı kapsayacak şekilde genişlettiği ve M.Ö. 13. yüzyılda, Doğu Anadolu'nun doğu kesimi Hurri kökenli birtakım göçebe ve yarı göçebe aşiretlerce paylaşıldığı anlaşılmaktadır⁵⁷⁶. Bu arada Asur kralı I. Salmanasar'ın M.Ö. 1270'li yıllarda Kuzey Suriye'de geniş bir alana yayılan Hurri-Mitanni topraklarını tümüyle ele geçirmesi, bu durum Anadolu'nun güney bölgelerinde önemli sarsıntılara neden olmuştur. Asur yağmasından canını kurtarabilen Mitani'nin yönetici vasfına sahip gruplar ile Hurri kökenli halk kuzeye, dağlık Doğu Anadolu topraklarına doğru kaçarak bu bölgeye doğru yayılmak zorunda kalmışlardı. M.Ö. 1150'lere geldiğimizde ise bölgedeki beylikler ikinci bir şok yaşayacaklardı. Bu kez Asur kralı I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1114–1076) Doğu Anadolu üzerine yeni bir sefer düzenlemişti. Böylelikle eskiden yalnızca göçebe karakterli çoban toplumların yaşadığı dağlık ülkede Asur yağmasından canını kurtarabilmek adına kaçan

⁵⁷⁴ Urartu'yu oluşturan sınıflar diğer Eski Çağ devletlerinde olduğu gibi soylular, savaşçılar, köylüler ve köleler şeklinde sosyal ve ekonomik anlamda birbirlerine denk olmayan gruplardan oluşmaktaydı. Urartu'da özellikle soylu elitini oluşturan bürokrasinin hiyerarşik yapısının nasıl olduğu, hangi makam ya da mevkiinin diğerinden daha itibarlı olduğu, söz konusu makam ve mevkilere sahip olanların taşıdıkları resmi görev unvanları hakkında yazılı ve arkeolojik kaynakların yetersizliğinden dolayı çok fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak son dönemlerde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan kanıtların yeniden değerlendirilmesi sonucu hazinedarlık, dokumacılık, sakilik gibi görevlerin başında bulunan bürokratin bir hadım ağası olduğu ve sayısı 300'ün üzerinde olan saray muhafızlarından sorumlu olan bir baş muhafızın bulunduğu sonucuna varılmıştır. Bahsettiğimiz bu görevliler ve valiler dışında ordu birliklerini komuta eden subayların, rahiplerin, kâtiplerin, devlet kontrolünde olan sulama kanallarının, göletlerin ve yolların yapımı gibi mühendislik bilgisi gerektiren işlerden anlayan, bunların yapımı ve bakımıyla ilgilenen yetenekli kişilerin, hatta at yetiştirilmesi ve eğitimi konusunda uzman olanların kraliyet bürokrasinde yer aldıklarını düşünebiliriz. Bkz. Kaya, *Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları*, II, 44.

⁵⁷⁵ Veli Sevin, "Urartu, Dağların Uygarlığı", *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, 2003, İstanbul s. 194.

⁵⁷⁶ Sevin, "Urartu, Dağların Uygarlığı", s. 194.

grupların oluşturduğu yeni bir nüfus meydana gelmeye başladı. Bu nüfusun ağırlığını güneydeki çatışma bölgelerinden kaçıp gelen Hurri kökenli halklar oluşturuyordu. Ancak yazılı ve arkeolojik kanıtların eksikliğinden dolayı Doğu Anadolu’da askeri ve siyasi yapılanmaların bu çağdaki gelişimlerini iyi bir biçimde izleyebilmek olası değildir⁵⁷⁷.

Urartu’nun erken tarihleri konusundaki bilgilerimiz arkeolojik keşifler yanında Asur krallarının yıllık olarak kaleme aldirttikları çivi yazılı belgelere⁵⁷⁸ dayanmaktadır. Asur krallarına ait olan bu yıllıklara göre, M.Ö. 2. binyılın ortalarında Doğu Anadolu’da henüz etkili bir merkezi yapı söz konusu değildi. Zaten Asur kralı I. Salmanasar (M.Ö. 1274–1245) Doğu Anadolu Bölgesi’ne yaptığı sefer kayıtlarında bu ülkeden Uruadri olarak söz etmekte ve içinde Himme, Uatqun, Masqun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun adlı 8 büyük aşiretin yaşadığını bildirmesi bu durumu kanıtlamaktadır. Daha önceki tarihlerde araştırmacılar tarafından Uruadri teriminin “Dağlık ülke” anlamına gelen coğrafi bir ad olduğu öne sürülmekteydi⁵⁷⁹. Ancak son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar neticesinde bunun belirli bir aşiretler konfederasyonunun ismi olduğu ve buna aynı zamanda “Sugi” dendiği de kabul edilmektedir. I. Tukulti-Ninurta (1244–1208) Dönemi’ne gelindiğinde ise yazıtlarda bu bölge “Nairi ülkeleri” olarak tanımlanmakta ve bu coğrafyadaki 40 kralın kendisine karşı birleştiğinden bahsedilmektedir⁵⁸⁰. Daha sonraki Asur krallarına ait kayıtları incelediğimizde bu kralların sayılarının 60’a kadar çıktığını ancak bunların küçük birer aşiret reisinden başka önemli bir askeri ve siyasi güçlerinin olmadığını düşünüyoruz. Bu yerel beylikler Hitit ve Asur gibi ortak düşman tehdidi karşısında zaman zaman aralarında bir konfederasyon kurulmuşlarsa da, beylikler arasındaki iletişim Doğu Anadolu’nun dağlık bir arazi yapısına sahip olması nedeniyle gevşekti. Ayrıca bölgenin sahip olduğu bu

⁵⁷⁷ Sevin, “Urartu, Dağların Uygurlığı”, s. 194.

⁵⁷⁸ Asur kralları tarafından kaleme alınan ve Urartu tarihiyle ilgili çarpıcı bilgiler veren yazılı belgelere ek olarak Yeni Asur kralları, Anadolu’ya yaptıkları seferlerin işareti olan kabartmalarını, Çukurova’nın kuzeyinde Torosların etekleri, Doğu Anadolu’da Muş yakınındaki Yoncalı gibi kendilerinin olmayan, tarihleri boyunca ancak birkaç kez yağmalamak için gidebildikleri bölgelerde bile dikmişlerdir. Söz konusu bu kabartmalar aynı zamanda Asur’un bu coğrafyadaki faaliyetleriyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bkz. Köroğlu “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, s. 13.

⁵⁷⁹ Sevin, “Urartu, Dağların Uygurlığı”, s. 194-195.

⁵⁸⁰ Sevin, “Urartu, Dağların Uygurlığı”, s. 194-195.

dağlık arazi yapısından dolayı bu coğrafyada henüz kentleşme geleneği yaygın bir hale gelmiş değildi⁵⁸¹.

Doğu Anadolu’da birbirlerinden kopuk ve dağınık halde yaşayan aşiretler ifade ettiğimiz gibi M.Ö. 13. yüzyılın ortalarından beri sürekli olarak bir yandan Hitit İmparatorluğu, öte yandan da Asur Krallığı’nın askeri saldırılarına maruz kalmaktaydı⁵⁸². Aşiretlerin maruz kaldıkları bu baskılar giderek aralarındaki bağların sıklaşmasına neden oldu; ortak düşmana karşı askeri güçlerini bir araya getirme düşüncesi çok daha belirgin bir hal almaya başladı. Sevin’e göre bu görüş birliğinin ortaya çıkmasında bölgeye, güneyden, Asur kralı I. Tiglat-Pileser’in (M.Ö. 1114–1076) önünden kaçarak gelmiş Hurri kökenli⁵⁸³ yeni bir nüfus kütesinin katkısı çok fazla olmuştur⁵⁸⁴. Böylelikle Doğu Anadolu’da, buradaki yerli halkların deyimiyle Bianili Devleti kuruldu. Bu devlete Asurlular, Urartu adını vermekteydi⁵⁸⁵. Tevrat’ta ise Doğu

⁵⁸¹ Sevin, “Urartu, Dağların Uygarlığı”, s. 194-195.

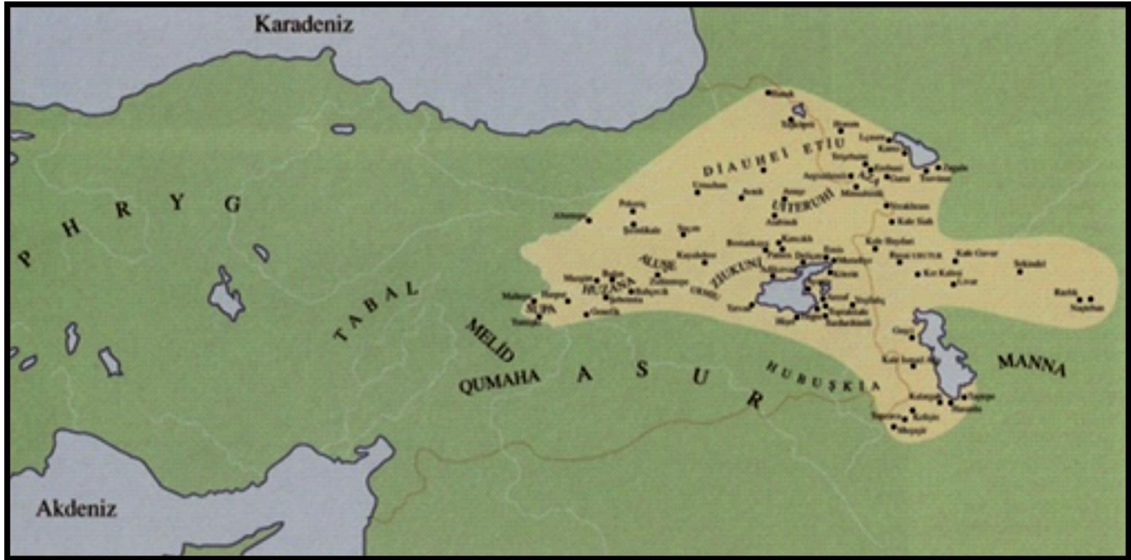
⁵⁸² M.Ö. 9.-7. yüzyıllar arasında ve yaklaşık iki yüzyıllık dönemde Yakındoğu’daki krallıklar için en önemli gelişme Asur Devleti’nin önce toparlanması, sonra da hızla yayılıp bu coğrafyadaki tek egemen güç olması olmuştur. Günümüzde yapılan dil bilimsel terminolojiye göre Asur tarihinin bu evresine Yeni Asur Dönemi (934–610) denir. 7. yüzyıla gelindiğinde ise askeri ve siyasi açıdan gücünün zirvesine ulaşan Asur doğrudan ya da dolaylı olarak Mezopotamya’da “Verimli Hilal” olarak tanımlanan bölgenin tamamını (bir süreliğine Mısır da dâhil) egemenliği altına alacaktır. Örneğin Suriye çölündeki büyük kervan yollarının uç noktaları onun denetimindeydi, çöldeki vahalardan bazılarının hükümdarlarını uyruğuna alması kuzeye düzenleyeceği seferlerde bu krallıklar kendisine önemli lojistik destekler sağlayacaktır. Asur’un kuzeye yönelik faaliyetleri sonucunda Anadolu’nun güçlü krallıkları arasında yer alan Urartu ve Frig (daha sonra da Lydia) gibi güçlü devletler Asur ile diplomatik ilişkiler kurmak zorunda kalacaklardır. Asur’la ittifak kuran Anadolu devletlerine bazen Elam da katılacaktır. Asur’un kuzeyde son derece etkin olan siyasal egemenliğinin bir sonucu da bu dönemde Yakındoğu’nun herhangi bir bölgesinin tarihini yeniden canlandırmak için Asur İmparatorluğu’nun gelişimini incelememiz ve büyük ölçüde Asur belgelerine güvenmemiz neredeyse bir zorunluluk haline gelmektedir. Bkz. Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu*, II, 123.

⁵⁸³ M.Ö. 3 binli yıllarda dağlık bölgelerde ve Doğu Anadolu’nun yüksek yaylalarında bulunan üretici güçlerin gelişmesi, coğrafi ve iklim şartlarından dolayı güneye oranla daha yavaş gerçekleşmekteydi. Bu durum aynı zamanda yayla topluluklarının sosyal ve siyasal yönden daha yavaş ilerlemesinin başlıca nedenini oluşturmuştur. Son dönemlerde yapılan arkeolojik araştırmalar M.Ö. 3. binde Aras’ın kuzeyinde, Güney Kafkasya Bölgesi’nde, Van Gölü etrafındaki bölgede, Doğu Anadolu’da ve Urmiye Gölü dolaylarındaki bölgelerde bir bütün oluşturan yeni bir kültür akımının varlığını ortaya koymuştur. Bu kültürün besin ekonomisini, ilkel bir biçimde yapılan tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Temel geçim kaynaklarının ağırlık noktasını hayvan besiciliğinin oluşturması, ilkel üretici güçlerin gelişmesinde birtakım önemli faydalar sağlamıştır. Bunun doğal sonucu olarak, önceleri ırmak yatakları, vadiler ve dağlardan gelen ırmakların döküldüğü yerlerde gelişmiş olan bu kültür, M.Ö. 3. binin ikinci yarısında dağları da aşmaya başlamış ve yayıldığı coğrafyada kültürel bir bütün olarak geniş alanları etkisi altına alacaktır. Günümüzde Erken Hurri kültürü olarak tanımlanan bu kültürün, Doğu Anadolu’nun yüksek yaylasının batı kesimleri, Habur Havzası ve Kuzey Suriye ile çeşitli ticari ve kültürel ilişkileri olacaktır. Bkz. Belli, “Urartular”, s. 148–149.

⁵⁸⁴ Sevin, “Urartu, Dağların Uygarlığı”, s. 196.

⁵⁸⁵ Urartu (Bianili) Krallığı’nın, denetlenmesi oldukça zor yüksek yaylalar, sıradağlar ve derin vadilerden oluşan Doğu Anadolu ve çevresindeki dağlık bölgede yaklaşık iki yüz yıl boyunca hüküm sürmesi, bünyesinde birçok bakımdan incelenmesi gereken birtakım önemli özellikler taşır. Urartu Krallığı kuruluşundan kısa bir süre sonra sahip olduğu bazı coğrafi avantajları da kullanarak Orta Demir Çağı’nda

Anadolu Bölgesi merkez olmak üzere kurulan bu krallıktan “Rrt” yani yine Urartu olarak söz edilmektedir. Güneydeki güçlü askeri komşuları konumunda olan Asur’un aksine kökleri binlerce yıl geriye giden köhne gelenek ve kurumlara sahip olmayan bu halk, kısa sürede kurulup örgütlenen dinamik devlet yapıları ve kurumlarıyla Doğu Anadolu coğrafyasında etkili bir siyasi ve askeri güç haline geldiler. Ayrıca Doğu Anadolu’da önemli bir güç haline gelen bu krallık zamanla kuzey bölgelerinde Asur’a karşı oluşturulan askeri ittifaklarında başını çekecektir. Zaten bizler bu durumu Urartu’nun kuruluşunu tamamlamasından sonra Asur’un Yakındoğu’ya yönelik emperyalist planları çerçevesinde en çok uğraşmak zorunda kaldığı askeri güç olmasından rahatlıkla anlamaktayız⁵⁸⁶.

Resim 30. Urartu Devletinin Coğrafi Sınırları (Sevin, 2003: 194)

Bilindiği gibi M.Ö. I. binyıl, Asur-Urartu krallıkları arasında geçen ilişkilerin çerçevesini, Yeni Asur krallarının Anadolu’ya ilişkin sürdürecekleri askeri politikaları belirleyecektir⁵⁸⁷. Asurluların, Ticaret Kolonileri Çağı (M.Ö. 1950–1750) ve Amarna çağ’ı (M.Ö. 1400–1350) boyunca Anadolu’ya yönelik geliştirdikleri politikalar daha

Ön Asyadaki güçlü devletlerden biri haline gelecektir. Çağdaşlarından güneyde Asur, batıda Melitealhe (Melid, Malatya), Tablani (Tabal/Kayseri çevresi) ve Qumaha (Kummuh/Kommagene, Adıyaman/Samsat) başta olmak üzere Geç Hitit Devletleri, Orta Anadolu’da Frigler, Kuzeybatı İran’da Mana ve Medler gibi krallıklarla döneminin şartları gereği siyasi ve ticari ilişkiler kuracaktır. M.Ö. 9. yüzyıl ortalarında oldukça stratejik bir konuma sahip olan Van Gölü’nün doğu kıyısındaki Tuşpa başkent ilan edildi. Urartu Devleti, 7. yüzyılın ortalarına kadar batıda Fırat, Kuzeyde Kars Platosu-Sevan Gölü Havzası, doğuda Urmiye Gölü Havzası ve güneyde Toros Dağlarının çevrelediği oldukça geniş bir bölgeyi yönetmiştir. Bkz. Köroğlu “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, s. 12–13.

⁵⁸⁶ Sevin, “Urartu, Dağların Uygurlığı”, s. 196.

⁵⁸⁷ Mehmet Kurt, *M.Ö. I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, Murat Kitabevi, Ankara 2007, s. 127.

çok ticari ilişkiler kapsamında olup daha barışçıl bir konumdaydı. Koloni Çağ'ında Asur yöneticilerinin uyguladığı temel politika Anadolu'nun zengin maden kaynaklarından ticari ilişkiler vasıtasıyla olabildiğince yararlanmaktı. Yeni Asur Devleti'nin hüküm sürdüğü M.Ö. I. binyılda ise, Ön Asya dünyasında meydana gelen gelişmelerin ortaya çıkardığı siyasal tablonun doğal bir sonucu olarak Anadolu'ya ilişkin Asur politikalarında köklü değişiklikler olacaktır. Daha çok Anadolu'daki hammadde kaynaklarını sömürmeye yönelik bir hedef belirleyen Asur, önce Doğu Anadolu'ya sonra da Anadolu'nun tamamına hâkim olup Akdeniz ticaretini ele geçirmeyi amaçlıyordu. Asur bu hedeflerine ulaşabilmek için Koloni Çağı'nda yürüttüğü ticari faaliyetlerin aksine bu dönemlerde asker seferlere bağlı olarak yağma siyasetini sürdürecektir⁵⁸⁸.

M.Ö. 9. yüzyıl ortalarından itibaren Urartu'nun kuruluşunu tamamlamasından sonra, M.Ö. 7. yüzyıla kadar olan dönemde Doğu Anadolu'nun siyasi/politik coğrafyasını şekillendiren dönemin iki önemli askeri gücü olan Asur ve Urartu arasındaki ilişkiydi. Bu dönemlerde bir Kuzey Mezopotamya krallığı olarak Yakındoğu'da ön plana çıkan Asur, bin yıla yayılan belgelenmiş tarihinin bazı dönemlerinde yaşanan taht kavgaları ve iç isyanlar sonucunda dönem dönem dış siyasetinde uyguladığı askeri harekâtlarda başarısızlıklar yaşayacaktır. Asur'un yaşadığı bu başarısızlıklar kuşkusuz en çok bölgedeki yerel krallıkların ve Urartu'nun işine yarayacaktır. Ancak bu krallığın sahip olduğu stratejik konumunu, oldukça büyük bir nüfusu besleyebilecek kadar yeterli yağış alan mükemmel tarım arazileri krallığın siyasi ve askeri alanlarda hızlı bir şekilde toparlamasına her zaman için olanak sağlayacaktır. Ayrıca bu krallığın yönetim merkezinin Asur (günümüz Qalat Sherqat), Nineveh (günümüz Musul) ve Arbela (günümüz Erbil) üçgeni arasında yer alması, Asur'un Ön Asya dünyasında etkili bir konuma gelmesini sağlayan önemli faktörlerden biri olmuştur⁵⁸⁹.

⁵⁸⁸ Kurt, *M.Ö. I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 127; ayrıca bkz. Ekrem Memiş, "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", *Türk Tarih Kongresi XII/1*, Ankara 1994, s. 65-73; Georgina Herrman, "Some Assyrianizing ivories Found at Nimrud: could they be Urartian?", (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianlı-Urartu*, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October, 2007. Belgium, 2012, s. 339-350.

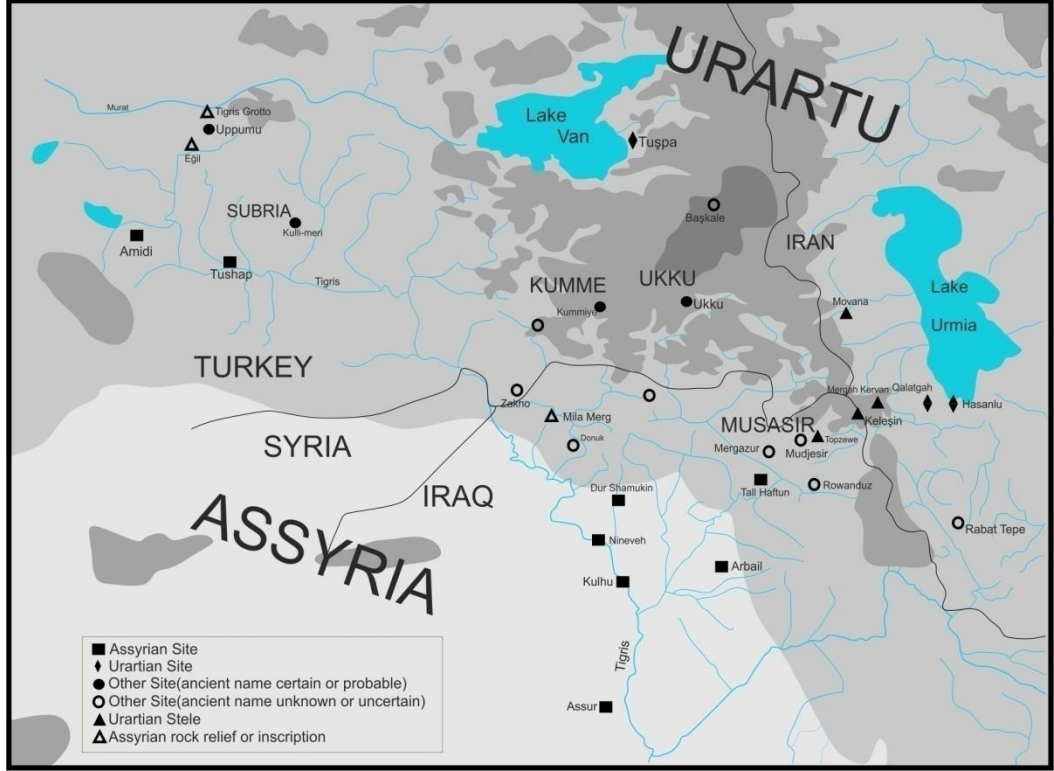
⁵⁸⁹ Karen Radner, "Asurlular-Urartular", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Kasım-Aralık 2012, İstanbul 2012, s. 58-59.

Fakat 9. yüzyılda Geç Bronz Çağı sisteminin çökmesi sonucu Asur; kendisi için hayati bir konuma sahip olan batı ve kuzeydeki toprakları kaybedecektir. Bu topraklar son iki yüzyıl boyunca bölgeye kabileler halinde gelip daha sonra devletler kuran yerel Arami kralları tarafından yönetilecektir. Bölgede güçlü krallıklar kuran Arami Halkları daha sonra ifade edeceğimiz üzere kuzeyde Asur'un her zaman için başını ağrıtan en önemli rakipleri konumuna gelecektir. Asur, kendisi için son derece önemli olan bu bölgeleri geri alabilmek için yeniden seferler düzenlemeye başlayacaktır hatta bu tarihten kısa bir süre sonra kuzey bölgelerine sefer düzenlemek Asur tahtına oturan bütün kralların resmi politikası haline alacaktır. Asur krallarının kuzeye düzenlediği seferler neticesinde Fırat Nehri Asur'un batı sınırı olarak yeniden belirlendi⁵⁹⁰.

Asur kralları tarafından bu tarihlerde uygulanan yoğun askeri harekâtlar, Asur ordusuna, yalnızca batı bölgelerine değil aynı zamanda Asur saldırısı sonucunda devletleşme sürecini tamamlayan Urartu Krallığının merkezine yakın bölgelere kadar ilerleme imkânı sağladı. Bu dönemde Urartu merkezine kadar ilerleyebilmek Asur için oldukça saygın bir durumdu ve bu coğrafyadan seferler esnasında aldığı ganimetlerin kendisi için önemi son derece büyüktü. Asurca olan ismiyle anılan Urartu Krallığı, M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında Fırat'ın ana koluyla karışan Murat Suyu Vadisiyle birlikte, Van, Urmiye ve Sevan Gölü arasında ve etrafındaki coğrafyada hüküm sürmekteydi. Bu bölgeler aynı zamanda Urartu'nun egemenliği altında olan ve en yoğun Urartu nüfusunun yaşadığı bölgelerdi. Ayrıca yazları yaylacılıkta kullanılan dağlık alanlar, ağır kış şartlarından dolayı sürekli olarak yerleşime sahne olabilecek elverişlilikte coğrafi bölgeler değildi⁵⁹¹.

⁵⁹⁰ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 58-59; ayrıca bkz. Paul Zimansky, "Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler", *2005 Arkeoloji Raporu, Arkeoatlas 4*, İstanbul 2005, s. 110-111; W. Mayer, "Die Stadt Kumme als überregionales religiöses Zentrum", in O. Loretz, K.A. Metzler, H. Schaudig (Hrsg). *Ex Mesopotamia et Syria et Lux: Festschrift für Manfred Dietrich zu seinem 6. Geburtstag*, Alter Orient und Altes Testament 281, Münster, 2002, s. 329-358.

⁵⁹¹ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 59; ayrıca bkz. Zimansky, "Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler", s. 110-111; Mayer, *Die Stadt Kumme als überregionales religiöses Zentrum*, s. 329-358; Paul Zimansky, "Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign", *JNS 49*, 1990, s. 1-21; G.B. Lanfanchi, *Assyrian Geography and Neo-Assyrian Letters*, 1995, s. 127-137; Mirjo Salvini, *Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu*, 1995, s. 43-53.

Resim 31. Asur ve Urartu Arasında Kalan Yerel Beyliklerden Genel Bir Görünüm (Radner, 2012: 244)

M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında, özellikle Asur saldırıları sonucunda kuruluşunu tamamlayan Urartu Devleti bu yüzyıldan itibaren Asurla olan ilişkileri sürekli olarak düşmanca olmuştur. Açık çatışma ortamı ya da sürekli savaş hali olarak tanımlayabileceğimiz dönemlerin dışında da her iki ülke arasındaki ilişkilerde ise daha çok soğuk savaş modeli etkili olmuştur. İki ülke arasında varolan soğuk savaş ise daha çok tarafların bölgedeki yerel beylikleri birbirlerine karşı kışkırtmaları şeklinde olmuştur. Her iki ülke, Kuzey Suriye krallıkları üzerinde hâkimiyet sağlamak ve Akdeniz ile Batı Anadolu'ya geçişi sağlayan ulaşım yolları üzerinde politik ve ticari kontrolü ele geçirmek için yoğun bir çaba harcamıştır. Bu durum, Kuzeybatı İran ve Güneydoğu Anadolu topraklarının sürekli olarak Asur ve Urartu arasındaki çatışmalara sahne olmasına neden olmuştur. Asur-Urartu arasında yaşanan mücadeleler sonucunda bu toprakların iki ülkeden birinin bu bölgeleri peşpeşe topraklarına katmalarıyla sonuçlanmıştır⁵⁹². Oysaki Asur Devleti'nin Kummuhhu (Komagene) Krallığını topraklarına kattığı M.Ö. 709 yılına kadar, Asur ve Urartu, bırakın aynı coğrafyada

⁵⁹² Radner, "Asurlular-Urartular", s. 61.

yaşamayı aynı sınırı dahi paylaşmıyorlardı. Tuşpa ve Nineve merkezleri birbirine yaklaşık 240 kilometre uzaklıktaydı ve bu iki başkent 3000 metreyi aşan yüksekliğe sahip Toros Dağları'nın zirveleriyle ayrılıyordu. Dicle ve Aşağı Zap'ın kaynakları arasında kalan dağlık bölge, sembolik olarak bağımsız olmalarına izin verilmiş bir dizi küçük krallığa ev sahipliği yapıyordu⁵⁹³.

Van Gölü Havzası'nda yaşayan dağınık haldeki aşiretlerin bir araya gelerek devletleşme sürecini tamaladıkları dönem yaklaşık olarak M.Ö. 858 tarihlerine denk gelmektedir. M.Ö. 858 tarihi aynı zamanda Asur yazılı kaynaklarında ilkezi bir Urartu kralından söz edildiği yıldır:⁵⁹⁴

‘‘Urartulu Arame'nin kenti Sugunia'yi ele geçirdim...’’⁵⁹⁵

Bu bilgiler Asur krallı III. Salmanasar'ın Anadolu'ya düzenlediği seferlerin detaylı olarak anlatıldığı Balavat kapısı yazıtında geçmektedir. Asur kralının saltanatının erken yıllarında kuzey bölgelerine düzenlediği askeri seferlerin resimlendiği Balavat kapısının bu bölümünde ateşe verilen Sugunia kenti olabildiğince ayrıntılı bir biçimde betimlenmeye çalışılmıştır⁵⁹⁶. Sugunia kenti ile ilgili bilgi veren başka yazılı kaynak ise Salmanasar'ın tahta geçtiği yıl kayıtlarıdır. Bu kayıtlarda Sugunia'dan ‘‘krali kent’’ olarak söz edilmektedir⁵⁹⁷:

⁵⁹³ Radner, ‘‘Asurlular-Urartular’’, s. 61; ayrıca bkz. K. Kessler, ‘‘Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien, in V. Haas (Hrsg)’’, *Das Reich Urartu: Ein Altorientalisches Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Xenia: Konstanzer Althistorische Vorträge Und Forschungen Heft 17, Konstanz, 1986, s. 59-86; A. K. Grayson, ‘‘Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II (1114-8599)’’, *Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 2*, Toronto, 1996, 67-81.

⁵⁹⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 29.

⁵⁹⁵ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 614.

⁵⁹⁶ Asur ordusunun yağma faaliyetlerinin anlatıldığı sahnenin sağında ise Asur ordusu tarafından ele geçirilen Urartulu tutsaklardan oluşan gruplar betimlenmiştir. Üstteki bölümde ise, Asur ordusunun bölgedeki geçitleri kullanarak Van Gölü'ne doğru ilerleyişi canlandırmıştır. Yukarıda sol köşede, gölün kıyısında yapılan kurban töreni ve üzerinde Asur kralının resminin yer aldığı ve elde ettiği zaferin göstergesi olan stelinin dikilişi tasvir edilmiştir. Söz konusu sahneye göre kurban bizzat kral tarafından kesilmektedir. Kralın yanında ise iki rahip yer almaktadır. Arka planda ise müzisyenler ve kurban hayvanlarının resmedildiği bu sahnenin üzerinde şu Yazıt bulunmaktadır: ‘‘Benim tasvirim olan bu yontuyu, Nairi ülkesi gölünün kenarına diktirdim. Tanrılarlarıma kurbanlar verdim’’. Diğer bölümlerde ise Salmanasar'ın daha geç yıllarda kuzey bölgelerine yapmış olduğu seferler betimlenmiştir. Sınırım bu sahnelerden en dikkat çekici olanı ise Salmanasar'ın krallığının 3. yılında yapılmış olan Asur seferinde Urartulu Arame'nin krali kentlerinden Arzaşkun'un alınışının canlandırıldığı bölümdür.’’ Bkz. Belli, ‘‘Urartular’’, s. 151-152.

⁵⁹⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 29; ayrıca bkz. Kessler, ‘‘Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien, in V. Haas (Hrsg)’’, s. 59-86; Zımsky, ‘‘Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler’’, s. 110-111; Mayer, *Die Stadt Kumme als überregionales religiöses Zentrum*, s. 329-358; Leichty, ‘‘The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)’’, s. 45-52; Mayer, *Die Stadt Kumme als überregionales religiöses Zentrum*, s. 329-358.

‘Hubuškia’dan Urartulu Arame’nin krali Sugunia kentine doğru harekete geçtim
,598

Sugunia kentinin nerede olduğu hakkında elimizde kesin kayıtlar olmamasına karşın Çilingiroğlu tarafından dönemin yazılı ve arkeolojik kayıtlarından yola çıkılarak Van Gölü’nün güneybatısına konumlandırılmaktadır⁵⁹⁹. Ancak A. T. Olmstead tarafından ise Sugunia kenti Van Gölü’nün bir hayli güneyinde, Dicle’nin iki ana kolunun birleştiği yerde, Siirt civarına konumlandırılmaktadır⁶⁰⁰. Fakat gerek Asur krallarına ait yazıtlarda Sugunia kentinden ‘‘krali kent’’ olarak söz edilmesi ve gerekse coğrafi konum itibariyle gölün güney batısında yer alması kanımızca Urartu Krallığı’nın kuruluş yıllarında bu kentin güney eyaletlerinin idari merkezi olabileceğini göstermektedir. Sugunia’nın coğrafi konumu aynı zamanda Urartu’nun ilk dönemlerdeki ana yerleşim alanlarının büyük bölümünün Van Gölü’nün güney ve güneybatısında yoğunlaştığını göstermektedir. Sugunia kentinden III. Salmanasar’ın saltanatının erken yıllarından sonra söz edilmeyişi muhtemelen bu dönemlerden sonra Urartu Krallığı’nın güneyde yer alan bu kentin ve olasılıkla çevresindeki toprakların egemenliğini belli bir zaman diliminde de olsa kaybettiğini göstermektedir. Asur kralı Sugunia kentini yağmaladıktan sonra ‘‘Nairi Denizi’’ olarak adlandırılan Van Gölü’ne gelerek silahlarını bu denizde yıkadığını ve tanrılarına kurbanlar adadığını bu seferin kayıtlarında detaylı olarak ifade etmektedir. Asur kralı tarafından kaleme alınan bu ifadeler aynı zamanda Asur’un Van Gölü Havzası’na kadar sefer düzenleyebilecek askeri ve siyasi güce sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Bu durum aynı zamanda Asur’un Yakındoğu’da yükseldiği konumu göstermesi açısından da önemlidir. Salmanasar bu sefer esnasında Urartu karşısında elde ettiği başarısını ve bölgedeki Asur egemenliğini simgeleyen bir kabartmasını da Van Gölü kıyısına diktikten sonra Asur merkezine geri döndüğünü ifade etmektedir⁶⁰¹.

Salmanasar’ın tahta geçiş yılı kayıtlarına göre Van Gölü’nün güney ve güneybatısındaki Hubuškia ve Nairi ülkeleri, Arame’nin krallığının ilk yıllarında hala bağımsız birer beylik durumundaydılar. Nairi ülkesi M.Ö. 858 yılında Urartulu olmayan

⁵⁹⁸ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 589; ayrıca bkz. Herrman, ‘‘Some Assyrianizing ivories Found at Nimrud: could they be Urartian?’’, s. 339-350.

⁵⁹⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 29-30

⁶⁰⁰ A. T. Olmstead, *History of Assyria*, Chicago 1975, s. 100-115.

⁶⁰¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 29-30; ayrıca bkz. Mayer, *Die Stadt Kumme als überregionales religiöses Zentrum*, s. 329-358.

“Kakia” adlı bir yönetici tarafından yönetilmekteydi⁶⁰². Aynı kral Salmanasar’ın üçüncü yıl seferi kayıtlarında Hubuşkia kralı olarak verilmiştir. Ancak bu tarihten sonra Asur yazılı kaynaklarında Nairi ülkesi kralı olarak herhangi bir yöneticinin adının geçmemesi, Nairi ülkesinin artık Arame’nin yönetimi altındaki Urartu egemenliği altına girdiğinin kanıtlanması açısından önemli bir bilgi konumundadır. Nairi ülkesinin, Urartu hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte muhtemelen Van Gölü Havzası’nda Urartu’dan bağımsız hareket eden yerel beylik kalmamıştır. Çünkü bu dönemlerde Asur ekonomik, askeri ve siyasi alanlarda hızlı bir şekilde toparlanmaktaydı. Asur’un gücünün zirvesine ulaşması bölgedeki beyliklerin bir araya gelmelerinden başka seçenekleri bulunmamaktaydı⁶⁰³.

M.Ö. 9. yüzyılın sonlarına doğru Asur kralı II. Adad Nirari (M.Ö. 911–891) ülkesinin kuzey sınırlarında daha etkili bir konuma gelebilmek için bu bölgelerde bulunan ülkelere seferler düzenlemeye başlayacaktır. Asur kralı saltanatının ilk yıllarında çıktığı kuzey seferi kapsamında Kumane ülkesini istila edecek ve bu ülkenin kralı Iluia’yı da esir alacaktır. Kirhi ve Mehri ülkelerini de ele geçiren Adad Nirari, Batı İran coğrafyasına yönelecek ve bu bölgedeki Lulume, Zamua ve Nari’yi de istila eder. Aynı saldırılar Uruadri, Nairi, Alzi ve daha sonra Asur egemenliğine geçecek olan Kutmuhi üzerine de yapılır. Asur kralı kuzey ülkeleri üzerindeki bu başarılarını güneyindeki en önemli askeri güç olan Babil ülkesine karşı da sürdürecektir. Aslında Asur’un düzenlediği bütün bu seferler kendisinin Yakınoğu’nun en önemli askeri gücü konumuna yükseldiğini de kanıtlamaktadır⁶⁰⁴. Bu dönemdeki gelişmeleri anlatan Asur yazılı kaynaklarına göre II. Adad Nirari, Babil kralını mağlup edip ve bu ülkeden çok sayıda ganimeti ülkesine taşımıştır. Babil ile yapılan bu savaştan sonra Asur ve Babil ülkeleri arasında barış antlaşması imzalanacaktır. Gerçekleştirilen bu barış anlaşması ile Asur güney sınırlarını güvence altına almıştır. Güney sınırlarının güvence altında oluşu Asur kralının yeniden kuzeye yönelmesine olanak tanımış ve sadece bu dönem için

⁶⁰² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 30.

⁶⁰³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 30; ayrıca bkz. A. T. Olmstead, *History of Assyria*, Chicago 1975, s. 112; Curtis, “An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimruds”, s. 9–32; Scurllock, “Neo-Assyrian battle tactics.”, s. 23-28; Zımsky, “Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler”, s. 110–111; Ussishkin, *The conquest of Lachish by Sennacherib*, s. 20-93.

⁶⁰⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 30-31.

Hanigalbat ülkesi üzerine yedi sefer düzenlemiştir. Bu seferler sonucunda ise Asur önemli stratejik ve ekonomik kazanımlar elde etmiştir⁶⁰⁵.

Asur'un kuzey ve kuzey batısındaki ülkelere olan ilgisi Adad Nirari yerine tahta geçen oğlu Tukulti Ninurta (M.Ö. 890–884) Dönemi'nde devam edecektir. Tukulti Ninurta tahta geçtikten sonra ilk askeri seferini Nairi toprakları üzerine gerçekleştirecektir. Asur kralı tarafından gerçekleştirilen bu sefer aynı zamanda Van Gölü çevresindeki beyliklerin, Asur'un bütün askeri operasyonlarına rağmen bir türlü sindirilemediğinin de kanıtıdır. Bu kral döneminde Asur Devleti ayrıca güneyindeki Babil ülkesiyle mücadele etmek durumundaydı. Tukulti Ninurta komutasında Babil'e saldıran Asur ordusu bu ülkeden önemli ganimetler elde etmiştir. Güneydeki Babil ülkesinin varlığı aslında Nairi ülkeleri için her zaman için avantajlı bir durum olmuştur. Çünkü Asur krallarının ülkelerinin güneyine sefer düzenlemesi kuzeydeki Nairi ülkelerinin bir süreliğine de olsa rahat bir şekilde nefes almalarını sağlamıştır⁶⁰⁶.

Asur Krallığı'nın bu dönemde kuzey bölgelerindeki krallıklara karşı kazandığı başarılarıdaki en önemli etken dönemin şartlarına göre orduda gerçekleştirdiği modernizasyon faaliyetleridir⁶⁰⁷. Örneğin bu dönem için orduda ilk kez süvari grupları ve yeni savaş aletleri kullanılmaya başlanacaktır. Asur ordusunun modernize edilmesi çalışmaları II. Aurnasirpal Dönemi'nde de devam edecektir. Tahta geçen yeni Asur kralının ilk seferi yine kuzey Dicle Vadisi'ndeki dağlık bölgede bulunan yerel beylikler üzerine düzenlenmiştir. Dicle Havzası, Yeni Asur Dönemi'nde her zaman için büyük bir önem arz edecektir çünkü bu bölgede yapılan tarımsal faaliyetler Asur için lojistik destek sağlamada oldukça değerliydi. Aurnasirpal'in Dicle Havzası'ndaki Kaşari Dağlarına yönelttiği seferden sonra üçüncü ve dördüncü saltanat yıllarında bölgeye ilgisi devam edecektir ve sırasıyla Zamua ve Kutmuhi ülkelerine başarılı seferlere girişecektir. Diyarbakır'ın 30 kilometre güneyindeki Kurkh Monoliti ise, daha önce belirttiğimiz gibi, Asur tehdidinin Van Gölü çevresindeki beyliklere ne kadar

⁶⁰⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 30-31; ayrıca bkz. J. Brikman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158–722 B.C.*, Londra 1969, s. 180; Leichty, "The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)", s. 45-52; Mayer, *Die Stadt Kumm als überregionales religiöses Zentrum*, s. 329–358; Zimansky, "Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler", s. 110–111; David, "Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud.", s. 169-181; Curtis, "Assyria as a bronzeworking centre in the Late Assyrian period.", s. 11-34.

⁶⁰⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 31; ayrıca bkz. M. C. Astour, "Hattusilis, Habal and Hanigalbat", *JNES* 31, 1972, s. 102.

⁶⁰⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 32.

yaklaştığını göstermesi bakımından önemlidir. M.Ö. birinci binyıldan itibaren kuzey sınırları boyunca yaşayan Uruadri ve Nairi beylikleri üzerine yapılan düzenli Asur seferleri dikkat çekicidir. III. Salmasar'ın Asur tahtına geçişi ile birlikte Asur'un bu bölgelere yönelik askeri faaliyetleri giderek artmıştır. Bu tarihten sonra Asur'un gerek Urartu Krallığı ile olan mücadelesi gerekse bu mücadelede bölgedeki yerel krallıkların oynadığı rol Yakınoğu tarihinde önemli bir yer tutacaktır⁶⁰⁸.

M.Ö. 9. yüzyılın ilk yarısında Doğu Anadolu ve komşu ülkeler tarihini şekillendiren sadece Asur'un askeri seferleri değildi. Bu mücadelenin dışında kalan bazı bölgelerde gelişen tarihi olaylar Van bölgesindeki beyliklerin bir liderin yönetimi altında toplanmasında doğrudan ya da dolaylı olarak etkili olmuştur. Asur Kralı Yazıtlarına göre; M.Ö. 9. yüzyılda Med ve Parsua halkları Batı İranda Zağros Dağları civarına yerleşmeye başlamışlardır. Med halkının izlediği siyasi ve askeri politiklardan III. Salmanasar Dönemi'nden Asurbanipal Dönemi'ne kadar tahta geçen hemen hemen bütün Asur krallarına ait yıllıklarda söz edilmiştir. Zaten dönemin kronolojik olayları üzerinde ayrıntılı bir inceleme yaptığımızda Medlerin Yakınoğu siyasetinde söz sahibi olmaları III. Salmanasar'ın saltanat yıllarına denk geldiğini rahatlıkla görebiliyoruz⁶⁰⁹.

Yukarıda değindiğimiz bütün bu tarihi olaylar Van Gölü çevresinde dağınık bir şekilde yaşayan beyliklerin içinde buldukları durum hakkında bizlere fikir vermektedir. Van Havzası'nda yaşayan söz konusu bu yerel beylikler, güneyde Asur, kuzey ve doğuda Medler ve İskitler gibi “göçebe kavimler”, batıda ise Hitit ve birinci binin ilk çeyreğinde kurulan Kuzey Suriye Kent Devletleri'nin tehdidi altındaydılar. Bölgede yaşanan bütün bu hareketlilik Uruadri, Nairi, Hubuşkia gibi beyliklerin bir siyasi liderin yönetimi altında toplanarak kendilerine ait bir birlik kurmalarını kaçınılmaz bir hale getirecektir. Doğu Anadolu coğrafyasında bulunan krallıklar ancak

⁶⁰⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 32; ayrıca bkz. T. A. Madhloom, *The Chronolgy of Neo-Assyrian Art*, Londra 1970, s. 12; S. M. Paley, *King of the World, Ashur-nasir-pal II of Assyria, 883–859 B.C.*, New York, 1976, s. 14; A. Mei Lang, “Urartu und die Nomeden: Zur Adaption altorientalischer Motive im reiternomadischen Kunsthandwerk des 7. -5. Jh .v. Chr’’, *Eurasien*, (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellweg, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianılı-Urartu*, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October, 2007. Belgium, 2012, s. 281–293; Zimansky, “Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler’’, s. 110–111.

⁶⁰⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 32–33; ayrıca bkz. T. Oberlander, *The Zagros Streams*, New York, 1965, s. 54; Raffaele Biscione, “Urartian Fortifications in Iran: an Attempt at a Hierarchical Classification’’, (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellweg, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianılı-Urartu*, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October, 2007. Belgium, 2012, s. 77-88.

bu şekilde kendi bölgelerindeki hammadde kaynaklarından yeterince yararlanabilir ve güneydeki Asur'un saldırılarına karşı ayakta kalmayı başarabilirlerdi⁶¹⁰.

3.2.1. Arame Dönemi

Bölgede daha önceden varlığını sürdüren irili ufaklı aşiretleri bir çatı altında toplayarak bir devlete doğru adımlar atan ilk Urartu kralı Arame'dir. M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında yaşayan bu kral'ın en önemli avantajı Arzaşkun ve Sugunia gibi iki güçlü kente sahip olmasıydı. Sanırım bu kral dönemine ait önemli avantajlardan biri de başında bulunduğu krallığın güçlü bir orduya sahip olmasıdır. Ancak eldeki mevcut kaynakların yetersizliğinden dolayı ne kendisi ne kentleri ve ne de bölgedeki yerel beylikleri tek bir çatı altında toplamasıyla ilgili çok fazla bilgiye sahip değiliz⁶¹¹.

III. Samanasar'ın⁶¹² üçüncü saltanat yılına ait yazılı kayıtlarda (M.Ö. 856) Urartu kralı Arame⁶¹³ ile birlikte bu krallığın ilk başkenti olarak kabul edilen Arzaşkun adı da karşımıza çıkar⁶¹⁴:

*“Urartulu Arame'nin krali kenti olan Arzaşkun'a ulaştım. Urartu kralı Arame benim gücümünden, korku saçan silahlarımdan ve acımasız savaş yöntemlerinden korkarak kendi başkentini terk etti”*⁶¹⁵.

⁶¹⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 33.

⁶¹¹ Sevin, “Urartu, Dağların Uygurluğu”, s. 196.

⁶¹² Babasının yerine Asur tahtına geçen III. Salmanasar, Yeni Asur Devleti'nin askeri yağmalara dayanan dış politikasını uygulamak için gösterdiği enerji babası III. Assurnasirpal'den geri kalmamıştır. Bu durumu en iyi şekilde Asur Devleti'nin genişleyen sınırlarından anlıyoruz çünkü III. Salmanasar zamanında Asur Devleti'nin siyasi hudutları doğuda Manalar ülkesinden batıda Tabal memleketine, kuzeyde Aras Nehri'nden güneyde Basra Körfezi'ne ve Filistin'e kadar ilerlemiştir” Bkz. Memiş, *Eski Çağda Mezopotamya*, s. 225.

⁶¹³ Asur kralı III. Salmanasar'ın sefer kayıtlarındaki bilgilerden yola çıktığımızda Arame Dönemi'nde Urartu Krallığı'nın siyasi ve askeri olarak geniş bölgelere hükmettiğini görüyoruz. Ayrıca bu yıllıklardaki bilgilere göre Asur kralı III. Salmanasar, Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek yaylalarındaki Urartu egemenliğine önemli darbeler indirmiştir. Salamanasar'ın krallığının 1. ve 3. yıllarında Urartu ülkesine düzenlediği askeri seferleri yıllıklarında ayrıntılı olarak ifade etmiştir. Ancak daha sonraki yıllıklarda Salmanasar düzenlediği seferleri çok daha kısa bir şekilde ele alacaktır. Örneğin Asur kralı saltanatının 15. yılında meydana gelen olayları ve seferleri bütün teferuatlarıyla anlatmayacaktır ve bu dönemlerde Urartu'nun merkezine yani Van Gölü bölgesine yapılmış olan herhangi bir seferden bahsedilmemektedir. Bu durum Urartu'nun o dönemlerde oldukça kuvvetlenmiş olduğu şeklindeki düşüncemizi desteklemektedir. Bkz. Belli, “Urartular”, s. 152.

⁶¹⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 33; ayrıca bkz. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 200–252; C. Burney, “Eastern Anatolia in the Chalcolitic age and Early Bronze Age”, *Anatolian Studies* 8, 1958, s. 157.

⁶¹⁵ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 605.

Genel anlamda yazıtlarda geçen ‘‘krali kent’’ ifadesinin her zaman için başkenti ifade etmemesine karşın Arzaşkun kentinin doğrudan Asur krallarının seferlerine maruz kalması ve coğrafi konumu itibariyle M.Ö. 832 yılına kadar Urartu’nun başkenti olduğunu kabul edebiliriz. Salmanasar Dönemi boyunca bünyesinde güçlü bir ordu barındıran ve ekonomik olarak da oldukça iyi bir konumda olan Asur’un Urartu toprakları üzerine düzenlediği seferler Asur açısından büyük bir başarı ile sonuçlanmıştır. Yaklaşık olarak M.Ö. 856 yılında Salmanasar, düzenlediği bu sefer esnasında tıpkı diğer seferlerinde olduğu gibi Arame’nin krali kentini ve çevresindeki diğer yerleşme yerlerini yakıp yıkmıştır. Seferin yazılı kayıtlarında bu felaketten canını kurtarmak isteyen Urartu kralının dağlara kaçtığı yazılıdır⁶¹⁶:

*‘‘O (Arame) Adduri dağına gitti. Dağların ortasında O’nunla savaşmak için peşinden dağlara tırmandım...’’*⁶¹⁷.

Urartu Krallığı’nın bilinen ilk başkentinin coğrafi konumu aynı zamanda krallığın kuruluş yıllarındaki ana yerleşim sahası ile ilgili bilgileri vermektedir. Arzaşkun’un konumuyla ilgili temelde iki farklı görüş vardır. Bu görüşlerden ilki başkentin Van Gölü’nün kuzeybatısında, Bulanık civarında olduğu doğrudur⁶¹⁸. Özellikle Çilingiroğlu tarafından öne sürülen diğer bir görüş ise Arzaşkun kentini Van Gölü’nün kuzeydoğu veya doğusuna yerleştirir⁶¹⁹. Arzaşkun’un tarihi coğrafyası ile ilgili önemli ipuçları veren Asur kralı III. Salmanasar’ın üçüncü yıl seferinin kayıtlarını incelediğimizde bu konuyla ilgili daha detaylı bilgiler elde edebiliyoruz. Bu yazıtta geçen ifadelerle göre Asur kralı bu sefer esnasında bir kabartmasını ‘‘göllerin yanındaki dağlara koydurttuğunu’’ ifade eder. Bu kayıtlarda geçen ‘‘tamate’’nin ‘‘göller’’, ‘‘göller bölgesi’’ olduğu konusunda Çilingiroğlu, bir fikir birliği bulunduğunu söylemektedir⁶²⁰. ‘‘Göllerin’’ veya ‘‘göller bölgesinin’’ buldukları coğrafi konumlarından dolayı Van Gölü, Erçek ve Keşiş Gölü’nü kastetmesi düşük ihtimal olarak görülmektedir. Ayrıca özellikle Keşiş Gölü, yapay bir baraj gölü olması bu ihtimali daha da zayıflatmaktadır.

⁶¹⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 34; ayrıca bkz. Biscione, ‘‘Urartian Fortifications in Iran: an Attempt at a Hierarchical Classification’’, s. 77-88; Brikman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158–722 B.C.*, s. 180; Salvini, ‘‘New Documents fort pense he History of Anatolia and Assyria in the Old Hittite Period’’, s. 497-504; Larsen, *Old Assyrian Cuneiform Textes in the Metropolitan Museum of Art Tablets, Cones and Bricks of Third and Second Millenia B. C.*, s. 23-79.

⁶¹⁷ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 606.

⁶¹⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 35.

⁶¹⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 35.

⁶²⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 35.

Van Gölü'nün batısında yeralan Nemrut krater gölü, Nazik ve Haçlı gölleri de Asur kralının dikkatini çekecek yakınlıkta değildi⁶²¹.

Çilingiroğlu'na göre Asur kralının Van bölgesinde veya bu bölgeye yakın bir yerde kayıtlarına geçirecek kadar etkilendiği sayıda göl ancak Bingöl yakınlarında bulunmaktadır⁶²². Modern Bingöl ili adını çevresinde yer alan çok sayıdaki göllerden almaktadır. Asur ordularının erken dönemlerden itibaren Uruadri ve Nairi ülkeleri üzerine yaptıkları askeri seferlerin güzergâhları da dikkate alınırrsa Arzaşkun kentinin Van Gölü'nün batısında olasılıkla Bingöl'ün doğusunda bir yerde olması bizce de mümkün görünmektedir. Urartu'nun ilk başkentinin Van Gölü'nün batısında konumlandırılması Urartu'nun Beylikler Dönemi'ndeki ana yerleşim merkezlerinin yayılımına da uygundur. Nitekim düşüncemize göre Nairi ve Uruadri sınırlarının dışında seçilecek bir başkent yönetim açısından bazı sorunları beraberinde getirebileceği gibi idari ve askeri güç merkezinin de bu topraklar dışına çıkmasını gerektirecekti bu da yeni kurulan bir krallık için bölgedeki otoritesinin tahsisi konusunda sorunlarla karşılaşması demekti⁶²³.

Urartu Krallığı üzerine yöneltilen Asur askeri seferleri III. Salmasar'ın saltanatının ileriki yıllarında da sürmüştür. Asur kralının on beşinci yıl sefer kayıtlarından anlaşılacağı üzere M.Ö. 844 yılında Urartu yönetiminde, bölgedeki krallıkları tek bir çatı altında toplayan Arame vardır. Bu sefer esnasında Nairi ülkesi üzerine yürüyen Asur kralı, Arame'nin birçok kentini yakıp yıktıktan sonra Fırat Nehrinin kaynağına doğru ilerlediğini söyler⁶²⁴. Salmanasar bu topraklarda Daianu kralı Asia'dan vergi aldığını ve Asia'nın kentinin ortasına krali kabartmasını diktiğini belirtir. Bu durum bölgedeki yerel güçlerin bütün birleşme gayretlerine rağmen Asur gibi etkili bir savaş makinesi karşısında duydukları çaresizliğide ortaya koymaktadır. Ayrıca bu sefer

⁶²¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 35; ayrıca bkz. Kinnier-Wilson, s. 186; Charles Burney, "The Economy of Urartu: Probabilities and Problem", (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianılı-Urartu*, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October, 2007. Belgium, 2012, s. 39-52.

⁶²² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 35.

⁶²³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 35; ayrıca bkz. Curtis, "An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud", s. 9-32; Scurlock, "Neo-Assyrian battle tactics.", s. 23-28; Frame, "Rulers of Babylonia. From the second dynasty of Isin to the end of Assyrian domination (1157-612 BC)", s. 554-555; Salvini, "New Documents for the History of Anatolia and Assyria in the Old Hittite Period", s. 497-504; Larsen, *Old Assyrian Cuneiform Textes in the Metropolitan Museum of Art Tablets, Cones and Bricks of Third and Second Millenia B. C.*, s. 23-79.

⁶²⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 36-37.

kayıtlarında Daianu olarak verilen Daiaeni ülkesi muhtemelen bu tarihlerde Areme yönetimindeki Urartu'nun hâkimiyeti altına girmişti. Uruadri ülkesine en yakın coğrafi konuma sahip bu ülkenin başındaki kral Asia'yı başta Asur olmak üzere bölgedeki ortak tehlikeler karşısında Arame ile birlikte ortak hareket eden yerel bir lider olarak düşünmek bizce mümkün görünmektedir. M.Ö. 843 yılına geldiğimizde ise Urartu'nun askeri ve siyasi hâkimiyet alanı tüm Van Gölü çevresine ve hatta Asur'unda etkili olduğu kuzeybatı İran'ın belli bir bölümüne kadar yayılmıştı. III. Salmanasar'ın Nimrud'ta bulunmuş olan ve krallığının 18. yılına kadar olan faaliyetlerini açıklayan yazıtın giriş kısmında Nairi ülkesi ile ilgili şu ifade oldukça önemlidir⁶²⁵:

‘‘Nairi ülkesinin Aşağı ve Yukarı Denizlerinin fatihi...’’⁶²⁶.

Asur yazıtında geçen ‘‘Yukarı Deniz’’ ifadesinin Van Gölü'nü işaret ettiğini daha önce belirtmiştik. Söz konusu yazıtta geçen ‘‘Nairi ülkesinin Aşağı Denizi’’ olarak tanımlanan deniz ise muhtemelen Kuzeybatı İran'daki Urmiye Gölü idi⁶²⁷.

3.2.2. I.Sarduri Dönemi

Ele geçirilen mevcut belgelere göre krallığı M.Ö. 832 yılına tarihlendirilen I. Sarduri aynı zamanda Urartu Devleti'nin 2. kurucusu olarak kabul edilmektedir çünkü Urartu hem merkezi teşkilatlanmasını hem de bu krallığın bölgedeki diğer beylikleri tek bir çatı altında toplama konusundaki siyasetine dair çabaların bu kral döneminde tamamlandığını düşünüyoruz. Bu düşüncemizde ise aşağıda değineceğimiz üzere başkentin Tuşpa'ya taşınması oldukça etkili olmuştur. Salmanasar iktidarının 27. yılında Asurlu komutan Tartanu Dayyan-Assur, Karasu bölgesinde Urartu kralı I. Sarduri'ye karşı mücadele edecektir. Sarduri gibi tarihi bir kişilikle birlikte Urartu'nun yazılı tarih aktarımı da başlar⁶²⁸. III. Salmanasar'ın 27. yılı (M.Ö. 832) sefer kayıtlarında ‘‘Urartu'lu Seduri’’ ifadesinin yer alması ve Van yöresinde yaşayan bugünkü halk tarafından ‘‘Madırburç’’ ya da ‘‘Madrıburç’’ olarak adlandırılan Sardurburcu'nun üzerindeki yazılı bilgiler Urartuluların erken dönem tarihleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bir Urartu kralına ait ilk yazıt olduğu bilinen Sardurburcu Yazıtı Asur

⁶²⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 36–37.

⁶²⁶ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 641.

⁶²⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 37.

⁶²⁸ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji Yayınları, İstanbul 2006, s. 43.

dilinde kaleme alınmış olmasına karşın Urartu'nun tarihsel gelişimi için yeni bir dönemin başladığını göstermektedir⁶²⁹:

*‘Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniunu Şehri'nden getirttim ve bu duvarı yaptırdım’*⁶³⁰.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Urartu Devleti'nin 2. kurucusu olarak kabul edilen Sarduri Krallığı döneminde büyük bir olasılıkla kendisi Tuşpa'yı ikamet yeri olarak seçmiş ve bu yerleşim yerini müstahkem bir hale getirmeye başlamıştır⁶³¹. Ancak Sarduri ile ilgili yazılı belgeler yeterli miktarda olmadığından Tuşpa'nın krallığın başkenti haline getirilmesiyle ilgili bilgilerimiz daha çok tahminlere ya da arkeolojik gözlemlere dayanmaktadır. Arkeolojik belgeler aracılığıyla, Van kayaları üzerinde yer alan kalenin, kuruluş yazıtı bulunmamasına rağmen dönemin gelişmelerini göz önüne aldığımızda bu mimari eserin I. Sarduri'nin girişimi olduğunu düşünebiliriz⁶³².

I. Sarduri'nin yazıtında kendisini, selefi Arame'ye değil de, hakkında bir bilgi olmayan Lutipri'ye bağlaması, kendisinin sadece farklı bir hanedandan değil aynı zamanda farklı bir kabileden; yani asıl Urartu hanedanından olduğu düşüncesini ortaya koymaktadır. Ortaya konulan bütün bu düşünceler I. Sarduri'nin ülkeyi 7. yüzyılın 2. yarısındaki çöküşe kadar yöneten Urartu hanedanının ilk üyesi olduğu fikrini

⁶²⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 37–38.

⁶³⁰ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 17.

⁶³¹ M.Ö. 1. binyılda Urartu'ya başkentlik yapan ve Yakın-doğu'nun en büyük başkentlerinden biri olan Tuşpa'nın geçmişi M.Ö. 3. binyıla kadar inmektedir. Günümüzde Van Kalesi adını taşıyan bu görkemli başkent Van Gölü Havzası'nın en büyük ve en bereketli düzlüğü olan Van Ovası'nda, doğu-batı doğrultusunda 1200 m kadar uzanan, yaklaşık 100 m genişliğinde, 80 m kadar yüksekliğinde bir kayalık ile çevresinde kurulmuştur. Asurluların Turuşpa olarak ifade ettiği bu kent M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından hemen sonra, M.Ö. 840'larda I. Sarduri tarafından Urartu'nun başkenti olarak ilan edildi. Yalçın bir kayalık üzerinde bulunan Tuşpa, bir sitadel ile eteklerindeki aşağı kentten oluşuyordu. Aşağı kentin kuzeybatı ucunda tonlarca ağırlıktaki kalker bloklarla yapılmış büyük bir yapı vardı. Üzerine Lutipri oğlu Sarduri'nin Asurca civi yazısıyla kaleme alınmış yazıtları bulunan bu görkemli yapı Urartu Krallığı'nın bilinen ilk yazılı anıtıdır. Burada Sarduri kendini tıpkı Asur kral yazıtlarında olduğu gibi kendini ‘‘krallar kralı’’ ve ‘‘evrenin kralı’’ gibi unvanlarla ifade etmektedir. Urartu krallığının kullandığı bu ifadeler aynı zamanda Urartu'nun Yakın-doğu'daki gücünü de ortaya koymaktadır. Bkz. Sevin, ‘‘Urartu, Dağların Uygurluğu’’, s. 199.

⁶³² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 43–44.

vermektedir. Zaten günümüzde, henüz bu düşüncemizi çürütecek ve aksi yönde bir görüş ortaya koyabilecek herhengi bir arkeolojik ve yazılı kanıt ulaşılamamıştır⁶³³.

Sarduri kendisine ait bir yazıtında ‘‘Sarduri Kalesi’’inde kullanılan taşları Alniunu kentinden getirdiğini ifade etmektedir⁶³⁴. Ancak bu taşların geldiği yer olarak tanımlanan Alniunu kenti, başta Asur kaynakları olmak üzere hemen hemen dönemin hiçbir yazılı kaynağında geçmemektedir. Son dönemlerde yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar ışığında burası, Van’ın güneyinde ve aslında çok da uzağında olmayan bir taş ocağı ile aynı tutulmaktadır. Ancak taş bloklarının geldiği yer olan Alniunu ve ‘‘Nairi Kralı’’ unvanı arasında bir ilişki olduğu şeklinde bir düşüncenin bulunması Alniunu kentinin, Hubuşkia (daha geç dönemlerde Nairi) bölgesinde aranmalı fikrini ortaya koymaktadır⁶³⁵. Bu da Hubuşkia ve Urartu arasında uzun zamandan beri devam eden siyasi bir ilişki olduğu anlamına gelmektedir. Bu durum aynı zamanda Hubuşkia ülkesinin o zamanki Urartu ülkesiyle, yani Van Gölü bölgesiyle ortak bir sınıra sahip olduğunda kanıttır. Ancak coğrafi konum itibariyle Hubuşkia ülkesi gibi oldukça engebeli ve sapa bir bölgeden bu denli büyük taş bloklarının getirilmesini eski çağ şartlarını göz önünde bulundurduğumuzda pek de ekonomik olmayacağı için, bu durum ortaya bir başka soru işaretini koymaktadır⁶³⁶. Salvini’ye göre ‘‘Bu taşları Alniunu kentinden getirdim’’ cümlesiyle Urartu kralının egemenliğini, daha eski bir merkezden veya müstahkem bir yerden yeni kurulmuş olan başkent Tuşpa’ya naklini simgesel olarak ifade etmektedir⁶³⁷.

Ancak ortaya koyduğumuz bütün bu düşünceler genel anlamda bir fikir jimnastiğinden ibaretir. Bunun en önemli nedeni ise yukarıda ifade ettiğimiz gibi Sarduri’nin kralık dönemiyle ilgili yeterince yazılı belgenin olmamasındandır. Ancak bütün bunlara rağmen devasa kireç taşı bloklarının geldiği yer olarak kentin adının geçmesi oldukça değerli bir bilgidir; nitekim yazıtlarda geçen bu tarz ifadelerin varlığı sayesinde Sarduri’den önceki döneme dayanan kalelerin varlığından haberder

⁶³³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 44; ayrıca bkz. Gernot Wilhelm, ‘‘Urartu als Region der Keilschrift-Kultur’’, V. Haas (Hrsg.), *Das Reich Urartu*, Konstanz, 1986, s. 95–116.

⁶³⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 44.

⁶³⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 44.

⁶³⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 44.

⁶³⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 44; ayrıca bkz. Gernot Wilhelm, ‘‘Zur Urartaischen Nominalflexion’’, *ZA* 66, 1976, s. 105–119; David, ‘‘Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud.’’, s. 169-181.

olmaktayız ki bu da Arame'nin müstahkem kaleleri üzerine yazılmış Asur yazılı metinleriyle uyum gösterir⁶³⁸.

Ayrıca Urartu yazılı aktarımının başlangıcında Asur yazı sisteminin önemli katkılarının olduğu düşünülmektedir. Hatta Urartu Yaylası'ndaki yazı geleneğinin Asurlu bir yazman tarafından kaleme alınmış olması da muhtemeldir. Salvini'ye göre DUB yani "taş yazıt" teriminin yerine IM, yani "kil tablet" sözcüğünün kullanılmış olması bu yazıtın diğer pek çok anıtsal yazıt gibi önce kilden bir tablet üzerine yazılmış olmasından ziyade, Asurlu yazmanların aşına oldukları mektup girişi kalıplarından kaynaklanmaktadır⁶³⁹. Kralın unvanları konusu da "Nairi Kralı" unvanının dışında kalan unvanların tamamı II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar zamanına ait Asur yazılı örnekleriyle tam bir örtüşme içindedir⁶⁴⁰. Sarduri'nin kullandığı bütün unvanları II. Assurnasirpal'den esinlenmiş olması yüksek bir olasılık olarak görülmektedir. Bahsettiğimiz bu unvanların bazıları ise III. Salmanassar zamanında artık kullanılmaz olmuştur. Bütün bunlar Asur ve Urartu arasındaki ilişkinin kuşaklar öncesinden başladığının bir kanıtıdır. Bu durum aynı zamanda Urartu Krallığı'nın coğrafi sınırları içerisinde yazı kullanımının bir kuşak öncesinden hayata geçtiğini göstermektedir. Zira eğer yazı ilk olarak Sarduri tarafından getirilmiş olsaydı, kendisiyle çağdaş olan III. Salmanassar'ın geleneksel kalıplarını kullanırdı⁶⁴¹.

İfade ettiğimiz gibi Urartu yazılı geleneği oldukça eski olup Arame Dönemi'nde dahi yazı kullanılmıştır⁶⁴²; ancak bu krala ait yazıt şimdiye dek bulunamamıştır. Fakat Urartu'da yazının kullanımı, muhtemelen Mitanni Dönemi'ne uzanan eski yerel bir gelenekten değil de, güçlü siyasi rakip olan Asur kültüründen devralınmış bir öge konumundaydı. Zira Asur'dan çivi yazısının alınması⁶⁴³ Urartu'da her şeyden önce

⁶³⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 44; ayrıca bkz. Igor M. Diakonoff, Inna N. Medvedskaja, "The Kingdom of Urartu", *Besprechungsartike zu Haas, Volkert, BIOR 44.3.4*, 1986, s. 386-394.

⁶³⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 44; ayrıca bkz. Larsen, *Old Assyrian Cuneiform Textes in the Metropolitan Museum of Art Tablets, Cones and Bricks of Third and Second Millenia B. C.*, s. 23-79; Kessler, "Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien, in V. Haas (Hrsg)", s. 59-86; Mayer, *Die Stadt Kumme als überregionales religiöses Zentrum*, s. 329-358.

⁶⁴⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 45.

⁶⁴¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 45; ayrıca bkz. Radner, "Asurlular-Urartular", s. 61-64.

⁶⁴² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 45-46.

⁶⁴³ Mezopotamya'da ilk kez görülmeye başlanılan çivi yazısı kültürünün, belli bir süre sonra bu coğrafya dışındaki dağlık bölgelere yayılması, M. Ö. 9. yüzyıldan itibaren bölgedeki kültürlerinin en önemli temsilcisi olmasına rağmen sadece Urartu Devleti ile sınırlı değildir. Nitekim Zagros Dağlarında Zeribor Gölü yakınında küçük bir siyasi yapılanma olan İdi ülkesinde de Asur çivi yazısına rastlanılmış olması çivi yazısı kültürünün yayıldığı geniş coğrafyayı ortaya koymaktadır. Ayrıca Urmiye Gölü'nün güneyinde

hanedanın ülke tahtındaki devamına çok önemli katkısı olmuştur. Ayrıca bu durum Urartu'yu yöneten hanedanın siyasi gücünün gelişmesine ve kurulmuş devletin güçlenmesi gibi siyasi ve askeri anlamda başka önemli katkıları daha olmuştur. Özellikle çeşitli halkların bir arada yaşadığı Anadolu coğrafyasında yazı, devletler arası ilişkilerde oldukça önemli bir diplomasi aracıydı. Bu açıdan baktığımızda ilk Urartu yazıtını, yayılmacı siyasetin hizmetinde, basit ve olgunlaşmamış bir eser olarak görülebiliriz; ancak daha sonraki dönemlerde bu yazıtların Urartu kralları tarafından düzenlenen askeri seferlerin kayıtlarını ve devletin sınırlarının genişlemesine dair farklı programlarında içerdiğini görüyoruz. Zaten dönemin gelişmelerini incelediğimizde 2 kuşak sonra gerçekten de Urartu Devleti'nin egemenlik alanlarının Nairi ülkesinin çok daha ötesine uzandığını rahatlıkla görebiliyoruz⁶⁴⁴.

Sarduri Dönemi'ne dair dikkat çekici bir diğer gelişme de, yerli dilde yazılan daha geç dönemlerdeki tüm kral yazıtlarının aksine, Sarduri'nin yazıtlarında Ulusal Tanrı Haldi'nin adının geçmemesidir. Bu durumun sebebini elimizdeki kanıtların yetersizliğinden dolayı tam olarak ortaya koyamamaktayız. Asur dilinde yazılmış dini içerikte, fakat kısmen korunagelmiş bir metinde benzer bir durum vardır. Söz konusu metin, Van kayalarının güney yamacında bulunan, şimdiye kadar ihmal edilmiş ve yazı karakteri (duktus) itibarıyla "Sarduri Kalesi"ndeki yazıta benzeyen, bundan dolayı da I. Sarduri zamanına tarihlenen bir yazıttır; burada ne tanrı Haldi'nin adından ne de bu tanrı adına çıkılan seferlerin varlığından hiçbir şekilde bahsedilmemektedir⁶⁴⁵. Urartu panteonunda oldukça önemli bir konuma sahip olan Tanrı Haldi'den bahsedilmemesi tesadüf olamayacağından, bunun gerisinde olasılıkla siyasi ve ekonomik nedenler olmalıdır⁶⁴⁶.

Asur yazılı belgelerine baktığımızda ise Sarduri adından ilk söz ediliş ile ilgili bilgiler aynen şöyledir:

"O'nu ordumun başına getirip Urartu'ya karşı (sefere) gönderdim. O Bit-Zamani ülkesine ve Ammaş'a girdi (ve) Arsanian'yı karşıya geçti. Urartulu Seduri bunu duydu ve

Hasanlı'da üzeri Asurca yazıyla yazılmış bir başka nesne daha ele geçirilmiştir. Media'nın merkezindeki Hemedan'da ele geçen ve tunç bir levha üzerinde yer alan, bir Asurlunun "serbest bırakılmasına" ilişkin metin, diğer bir belgeyi oluşturur. Çeşitli bölgelerde ele geçirilen bu dağılık örnekler kuşkusuz sınırları henüz net olmayan geniş bir tarihi döneme aittir. Bkz. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 46.

⁶⁴⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 45-46.

⁶⁴⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 46.

⁶⁴⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 46.

çok sayıdaki askerinin gücüne güvendi. Savaş vermek üzere bana karşı ilerledi. O'nunla savaştım ve O'nu mağlup ettim. Geniş ovalarını savaşçıların cesetleriyle doldurdum'⁶⁴⁷.

Yukarıdaki Asur yazıtından anlaşıldığı üzere Urartu üzerine yapılan sefer esnasında Asur ordusunu Salmanasar'ın yerine ordu komutanı (turtanu) Daian –Asur yönetmektedir⁶⁴⁸. Bu sefere ait kayıtlarda ilginç olan nokta Daian-Asur'un, Murat Nehri'ni (Asur yazıtlarında Arsania) geçtikten hemen sonra Urartu kralı Seduri ile karşı karşıya gelmesidir. Bu döneme ilişkin Asur belgelerini incelediğimizde Murat Nehri civarında veya savaşın yapıldığı yörede hiçbir yerleşim yeri veyahut kent adının geçmediğine şahit oluyoruz. Urartu kralı Sarduri'nin savaşın yapıldığı yıl Tuşpa'da oturduğunu benimsemek pek mantıklı görünmemektedir. Ayrıca tezimizin ilerleyen aşamalarında daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde duracağımız gibi her seferinde Urartu'nun ana karargâhı olan Tuşpa'ya ulaşmak Doğu Anadolu'da yaz mevsiminin kısa sürmesi ve kış şartlarının ağır geçmesinden dolayı her zaman için mümkün olmayan bir durumdu. Aksi durumda Asur yıllıklarında Tuşpa'dan Arsania Nehri'ne kadar uzanan geniş topraklar üzerindeki ülke ve kentlerden söz edilmeyişinin mantıklı bir açıklaması bulunmamaktadır. Sanırım bu durumu Sarduri'nin Asur ordusunu karşılamak üzere harekete geçtiği şeklinde açıklamak çok daha mantıklı görünmektedir⁶⁴⁹.

Ayrıca bu durumun bir başka açıklaması tarafımızca mümkündür: Daian-Asur ile savaşmak üzere Asur ordusuna karşı harekete geçen Sardurinin Murat Nehri yakınlarında mevzilenmiş Asur ordusuyla savaşmak üzere Tuşpa'dan yola çıkması mantıklı değildir. Bunun en önemli nedeni ise krallığın yeni kurulduğu ve henüz gerekli askeri güce ulaşmayan Urartu ordusunun Daian-Asur ile açık bir maydan savaşını Van'dan Murat Nehrine uzanan yorucu bir yolculuktan sonra göze alabileceğini düşünmek zordur. Bu durum daha çok Daian-Asur ile yapılan savaş sırasında, yani M.Ö. 832 yıllarında, Sarduri Tuşpa kentini henüz başkent olarak seçmediği ve Asur ordusu karşısında alınan kesin yenilgi sonunda Urartu kralı başkentini Asur

⁶⁴⁷ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 584.

⁶⁴⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 38.

⁶⁴⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 38–39; ayrıca bkz. Paul Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 86; Kessler, “Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien, in V. Haas (Hrsg)”, s. 59–86; Zimansky, “Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler”, s. 110–111.

tehlikesinden biraz daha uzağa, Van Gölü'nün doğusundaki Tuşpa'ya taşıdığı şeklinde açıklanabilir⁶⁵⁰.

Sarduri'nin Urartu başkentini Tuşpa'ya taşınması⁶⁵¹ şeklindeki öneri Urartu tahtının bu kral tarafından hanedan değişikliği yaparak zorla ele geçirdiği şeklindeki inanış ile çelişmemektedir. Aksine Sarduri'nin normal koşullar altında bir iktidar değişikliği ile değil de Urartu tahtını zorla ele geçirdiği fikri kabul edilse bile, bu değişikliğin kendinden önceki kralın hüküm sürdüğü kentte gerçekleştirdiği şeklindeki görüş akla yakın gelmektedir. Sadece bir iktidar değişikliği değil, belki de Urartu Krallığı'nı yönetecek beyliğin de değişimi ile sonuçlanacak böyle bir başkaldırının yönetim merkezinden uzaktaki bir eyaletten çok başkent yer aldığı bölgede gerçekleşmiş olması daha olası görünmektedir⁶⁵².

Urartu başketinin Arzaşkun'dan Tuşpa'ya taşınması ve Sarduri'nin, Arame'nin oğlu olmaması Sarduri'nin Urartu tahtını zorla ele geçirdiğine dair ileri sürülen en önemli kanıt durumundadır⁶⁵³. Zaten Sarduri'nin Urartu Krallığı'nın tahtına oturması

⁶⁵⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 39; ayrıca bkz. Taner Tarhan, *M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, İstanbul 1978, s. 61; Zımsky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 86-90; David, "Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud", s. 169-181.

⁶⁵¹ Urartu hükümdarlarının hemen hemen tamamı kendi dönemlerinde ülke sınırları içerisinde imar faaliyetlerine çok fazla önem vermekle birlikte başkentleri "Tuşpa"ya özel bir önem vermişlerdi. Çünkü burası egemenliği altında bulunan bütün toprakların yönetildiği krallığın kalbiydi. Bu şehir başkent konumuna geldikten sonra bütün Urartu krallarının ikametgâhı haline gelmiştir çünkü bütün krallar buradaki saraylarda yaşamışlar, buradaki bahçelerde eğlenmişler ve ölünce de buradaki mezarlara gömülmüşlerdir. Bugün Van Kalesi adını taşıyan bu görkemli başkent daha önce de ifade ettiğimiz gibi Van Gölü Havzası'nın en büyük ve en bereketli düzlüğü olan Van Ovası'nda kurulmuştur. Yüksek kayalık bir sitedal ve eteklerindeki aşağı kent Osmanlı Dönemi'nin sonuna dek yerleşmelere sahne olduğundan Urartular zamanındaki durum daha çok çeşitli arkeolojik kazılar sonucunda açığa çıkarılmıştır. Ancak doğu ve batı uçlarında kazılmış olan savunma amaçlı hendekler yardımıyla en erken sitedalin sınırlarını saptayabilmek olası görünmektedir. Sitedale kayalığın kuzeybatısından, olasılıkla kayaya oyulmuş hendek üzerinde, indirilip kaldırılabilen bir köprü yardımıyla girilebilmekteydi. Daha sonra Ortaçağlarda görülebilecek bu türde kapı anlayışı tümüyle Urartu coğrafyasında görülen bir kullanıma sahipti. Sitedalin en yüksek kesimi ayrıca yüksek bir surla çevriliydi. İç kale denilebilecek bu kısma batıdan girilebiliyordu, içinde saray ve tapınaklar bulunmaktaydı. Bir surla çevrili olması gereken aşağı kentin kuzey kesimi ayrıca içi su dolu bir hendekle de dışarıdan gelebilecek düşman saldırılarına karşı güvence altına alınmıştı. Bu hendek için gerekli olan su, Van Ovası için son derece hayati bir konuma sahip olan Şamran kanalından sağlanıyordu. Bu kent gitgide genişlemiş ve sitedalin güneyine doğru yayılmıştı. Burada pek çok krali meyve bahçesi ve park bulunmaktaydı. Bkz. Sevin, "Urartu, Dağların Uygarlığı", s. 199.

⁶⁵² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 39; ayrıca bkz. Veli Sevin, "Menua'nın oğlu İnışpua", *An. Ar. VII*, 1979, s. 1; Veli Sevin, *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, İstanbul 1979, s. 5; R. Bernbeck, "Politische Struktur und Ideologie in Urartu", *AMIT* 35-36, 2003-2004, s. 267-312; Larsen, *Old Assyrian Cuneiform Textes in the Metropolitan Museum of Art Tablets, Cones and Bricks of Third and Second Millenia B. C.*, s. 23-79; Frame, "Rulers of Babylonia. From the second dynasty of Isin to the end of Assyrian domination (1157-612 BC)", s. 554-555; Radner, "Asurlular-Urartular", s. 61.

⁶⁵³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 39.

için “kral soyundan gelme” gibi bir özelliğe sahip olması şart olarak da görülmemektedir⁶⁵⁴. Muhtemelen Arame'nin Urartu Krallığı'nı oluşturan beyliklerden birinin lideri oluşu kendisinin diğer beylikler tarafından “kral” olarak seçilebilmesi, Urartu tahtına oturmasına yetmiştir. Aynı durum Sarduri için de geçerli olabilir. Urartu'yu oluşturan beyliklerin liderlerinin isteği üzerine ve hatta Arame'nin kendisinin de onayı ile beyler arasında yeni bir “kral” seçmek mümkündür. Böyle bir öneri Arame'nin, Asur kralı Salmanasar'ın bölgeye düzenlediği seferlerde önemli başarılar elde etmesi ve Urartu egemenliği altında bulunan coğrafi bölgelerden yüksek miktarda ganimet aldığı dikkate alındığında daha da inandırıcı olabilir. Sarduri'nin, Urartu tahtına oturduktan kısa bir süre sonra başkentini Tuşpa'ya taşıması ve kendi hanedanlığının temellerini burada atması O'nun Tuşpa yöresinde hüküm süren bir beyliğin lideri olduğunu da gösterebilir. Ancak burada dikkat çekici önemli bir başka nokta ise Urartu merkezinde gerçekleşen bu iktidar değişikliği ister zorla ister belli bir antlaşmanın sonunda gerçekleşmiş olsun; kabul edilmesi gerekli olan en önemli nokta bu değişikliğin bu tarihlerde Urartu Krallığını oluşturan birçok diğer beylik liderinin de onayının alınması şeklindeki zorunluluktur. Sarduri'nin Urartu tahtını zorla ele geçirdiği şeklindeki bir öneri pek de mantıklı görünmemektedir⁶⁵⁵.

Bütün bu bilgiler rağmen Urartu tahtının Sarduri tarafından ne zaman ve ne şekilde ele geçirildiği konusundaki bilgilerin kesin kanıtları bulunmamaktadır. Aynı şekilde ilk Urartu kralları hükümdarlık listesinde Arame ile Sarduri arasında başka bir yöneticinin Urartu tahtına geçip geçmediği de bilinmemektedir. III. Salmanasar'ın 27. yılı kayıtlarında adı geçen Sarduri'nin bu tarihten (M.Ö. 832) ne kadar önce Urartu tahtına egemen olduğu belli değildir. Muhtemelen Sarduri tarafından gerçekleştirilen bu taht değişikliği yukarıdaki tarihten kısa bir süre öncedir. Asur Krallığının uzun yıllardan beri sefer düzenlemediği Urartu ülkesine karşı yeniden saldırıya geçmesi Sarduri'nin

⁶⁵⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 39-40.

⁶⁵⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 39-40; ayrıca bkz. Leichty, “The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)”, s. 45-52; Biscione, “Urartian Fortifications in Iran: an Attempt at a Hierarchical Classification”, s. 77-88; Larsen, *Old Assyrian Cuneiform Textes in the Metropolitan Museum of Art Tablets, Cones and Bricks of Third and Second Millenia B. C.*, s. 23-79; Frame, “Rulers of Babylonia. From the second dynasty of Isin to the end of Assyrian domination (1157–612 BC)”, s. 554-555; Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 61.

başa geçmesiyle ilgili görülse de muhtemelen bunda Asur'un resmi bir politika haline gelmiş kuzey bölgeleriyle ilgili hedefleri de etkili olmuştur⁶⁵⁶.

Sarduri'nin Urartu tahtına geçmesiyle ilgili olarak yapılan bir başka ilginç öneri ise Sarduri'ye ait olan Madırburç yazıtında⁶⁵⁷ kralın babası olarak gösterilen Lutipri'nin Sarduri'den önce Urartu tahtında saltanat sürdüğü şeklindedir. Madırburç yazıtında adı geçen Lutipri'nin II. Assur-nasir-pal'e ait Asur yıllıklarında Tubusi'nin oğlu olarak gösterilen Lapturi ile aynı kişi olduğu şeklinde bir görüşte bulunmaktadır⁶⁵⁸. Ancak Asur kralının Nairi ve Kutmuhi ülkelerine yaptığı sefer kayıtlarında ismi geçen Latupri'nin Sarduri'den önce Urartu tahtına oturan Lutipri olarak kabul edebilmek için elimizdeki kanıtlar yetersiz kalmaktadır. Sanırım bunun için çok daha fazla arkeolojik ve yazılı kanıtlara ihtiyaç vardır⁶⁵⁹.

Özetle Sarduri Dönemi'nde yaşanan askeri ve siyasi olaylar ve krallığın yayılımı ile ilgili bilgilerimiz, bu krala ait, Madırburç dışında yazılı belgelerin olmayışı nedeniyle çok sınırlıdır. Yeni başkentin Van Gölü'nün doğusunda kurulması, krallığın doğuya sefer düzenlemesini kolaylaştırdığı gibi Asur'un bölgeye düzenlediği seferler karşısında Doğu Anadolu'nun coğrafi ve iklimsel şartlarından dolayı Urartu'nun kendini daha güvende hisetmesine neden olmuştur. Sarduri'nin başa geçmesiyle birlikte kuruluşunu tamamlayan Urartu Krallığı, Yakındoğu'da, Asur ile boy ölçüşebilen yegâne devlet durumuna gelmiştir. Asur yazılı kaynaklarından elde ettiğimiz bilgilere göre; III. Salmanasar saltanatının 31. yılında (M.Ö. 827/26) Asur ordusunu, Daian Asur

⁶⁵⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 40; ayrıca bkz. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji Yayınları, İstanbul 2006, s. 43; Curtis, "An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud.", s. 9-32; Scurlock, "Neo-Assyrian battle tactics.", s. 23-28; Leichty, "The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)", s. 45-52; Biscione, "Urartian Fortifications in Iran: an Attempt at a Hierarchical Classification", s. 77-88.

⁶⁵⁷ Bu Kral'ın Van Kalesi'nin batı ucunda inşa ettirdiği Sardur Burcu (Madır Burç) denen büyük bir yapının muazzam taş blokları üzerinde Asurca çivi yazısı ile kazdirttığı yazıtında kendisini "evrenin kralı" ve "krallar kralı" olarak ilan etmektedir. Bu durum aslında daha önce Asur'da var olan bir geleneğin Urartu'daki devamı şeklinde olmuştur. Asur krallarının kullandıkları unvanlarının Urartu tarafından kullanılması Asur'un gücüne duyulan imrenmenin bir göstergesi şeklinde yorumlayabiliriz. Bu yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: "Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Nairi ülkesinin kralı, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtı. Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: "Bu taşları Alniunu kentinden getirttim (ve) bu duvarı yaptım". Bu yazıt aynı zaman Urartu Devleti'nin kuruluşunu kanıtlayan önemli bir belge konumundadır. Böylelikle eskinin beylikler düzeninden kaynaklanan karışıklık ve sıkıntılar bir bir sona ermeye başlıyor. Doğu Anadolu'nun binlerce yıllık tarihinde yepyeni, parlak bir sayfa açıyordu. Bkz. Sevin, "Urartu, Dağların Uygurlığı", s. 196-197.

⁶⁵⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 41.

⁶⁵⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 41; ayrıca bkz. G. A. Melikişvili, *Urarstkie Klinobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960, s. 10-12.

komutasında Hubuşkia ve Muşaşir ülkelerine sefere yollar. Van Gölü'nün güneyinde yeralan Hubuşkia ülkesinden haraç alan Daian Asur, Muşaşir ülkesine doğru harekete geçerek bu krallığa ait kenti ele geçirir⁶⁶⁰.

Asur ordusu daha sonra birçok Urartu kalesini yakıp yıktıktan sonra Gilzanu üzerinden ülkesine geri döner. Özellikle III. Salmanasar Dönemi'nde Anadolu'ya düzenlenen askeri seferlerle Asur bu coğrafyada gerek siyasi ve gerekse askeri alanlarda çok daha etkili bir konuma yükselecektir. Asur'un bu coğrafyaya yönelik saldırıları her zaman için bu bölgede Asur karşıtı askeri ittifakların varolmasına zemin hazırlamıştır. Asur kralına ait kayıtlardan da anlaşılacağı gibi I. Sarduri'nin saltanatı sırasında başta Hubuşkia ülkesi olmak üzere Van Gölü Havzası'ndaki bağımsız beyliklerin büyük bir bölümü Urartu Krallığı'nın egemenlik sahası içinde kalmaktadır. Urartu egemenliği güneyde, Kelişin Yazıtı'nın dikildiği Kelişin geçidinin civarında Muşaşir ülkesinin sınırlarına kadar varmıştır. Sözü edilen Asur metinlerinin çarpıcı olan bir başka yönü ise III. Salmanasar'ın son yıllarında Muşaşir'in henüz Urartu toprakları içinde yer almadığını göstermesidir. Ancak bu ülkenin hemen kuzey sınırlarında “Urartu kalelerinin” var olduğu yine aynı Asur krallarına ait yazılı metinlerden öğreniyoruz⁶⁶¹.

3.2.3. İşpuini Dönemi

Sarduri'den sonra Urartu tahtına geçtiğini bildiğimiz İşpuini'nin saltanatının tam olarak ne zaman başladığı yazılı belgelerin yetersizliğinden dolayı tam olarak netleştirilememiştir. Ziviztan (bugünkü Elmalı) ve Patnos yakınlarında bulunan çivi yazılı kitabelerden anlaşıldığına göre yeni kralın babası, I. Sarduri'dir. Ayrıca Asur kralı V. Şamsi-Adad'a ait bir yazıttaki Uşpina adının İşpuini ile aynı olduğu düşüncesinden yola çıkarsak yeni kralının M.Ö. 820'li yıllarda Urartu tahtında oturduğunu benimsemek durumundayız. Asur krallarına ait sefer kayıtlarından yolla çıktığımızda yeni kralın tahta geçişi ile ilgili olarak önerilebilecek en uygun tarih M.Ö. 825 ya da 824 tarihleridir⁶⁶².

⁶⁶⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 41.

⁶⁶¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 41; ayrıca bkz. Melikişvili, *Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, s. 14–16.

⁶⁶² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 41; ayrıca bkz. Melikişvili, *Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, s. 14–16; C. Burney, “Measured Plans of Urartian Fortresses”, *Anatolian Studies* 10, 1960, s. 177;

İşpuini, Kelişin'deki çift dilli yazıtta⁶⁶³ babası Sarduri'nin daha önce kullandığı ünvanları devam ettirecektir: “Sarduri'nin oğlu, büyük kral, güçlü kral, bütünlüğün kralı, Nairi kralı (Urartuca şekliyle Bianili kralı), Tuşpa kentinin efendisi, İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua...⁶⁶⁴”. Urartu kralı kullandığı bu ünvanlarla Asur kalıplarından (“güçlü kral”) yararlanmaya devam ettiğini göstermektedir. Aslında Urartu krallının, Asur krallarının kullandığı ünvanlardan esinlenmesi üst kültürün alt kültürü etkilemesi şeklinde olmuştur. İşpuini Dönemi'nde devleti oluşturan unsurları tek çatı altında tutmak adına yeni ulusal öğelere de yer verilir. Dönemin yazıtlarında ülkenin yerli dildeki adı Biainili (Urartu dilindeki şekliyle Nairi'ye karşılık gelir), başkentini adı Tuşpa⁶⁶⁵ ve Sarduri Dönemi'ndeki yazılı metinlerin aksine söz konusu bu yazıtlarda ulusal Tanrı Haldi'nin adı da geçer. Sanırım bu kral dönemine dair en çarpıcı gelişmelerden biri ise daha önce değindiğimiz gibi Sarduri Dönemi'ne ait yazıtlarda ne Tuşpa ne de Haldi'den söz edilmemesidir⁶⁶⁶.

İşpuini'nin Urartu tahtına egemen olduktan birkaç yıl sonra Hubuşkia'nın bir bölümünü ele geçirmesi ve güneydeki Muşaşir ülkesinin sınırlarına dayanması, Asur'un kuzeydeki ekonomik çıkarlarına önemli zararlar verdiğinden V. Şamsi-Adad'ı harekete

Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 6; Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 86-90.

⁶⁶³ Urartu dilinde yazılmış olan ve günümüze kadar gelmiş olan ilk yazılı belgeler, M.Ö. 824 yılında Asur kral yazıtlarında da adına rastladığımız Urartu kralı I. Sarduri'nin oğlu kral İşpuini Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. İlk dönemlerde ilkel resim yazısı şeklinde olan bu yazı tarzı, kısa bir süre sonra ekonomik, askeri ve siyasi alanlarda inanılmayacak bir gelişme gösteren Urartu Krallığı'nın gereksinimlerine karşılık veremeyeceği anlaşıldığı için, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarına doğru Urartular, Asur'un da kullandığı çivi yazısını benimsemek zorunda kalmışlardır. Fakat bu arada Urartular, Asur çivi yazısı işaretlerini kısmen değiştirmişler, basitleştirerek kendi dillerine uyarlamışlardır. Yerli Urartu resim yazısı ise hesap işlerinde ve dinsel alanlarda sınırlı olarak kullanmayı sürdürmüşlerdir. Bkz. Belli, “Urartular”, s. 155.

⁶⁶⁴ Warren C. Benedict, “The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin”, *JOAS 81*: 1961, s. 359–385.

⁶⁶⁵ İşpuini Dönemi'nde dikkat çekici imar faaliyetlerinin başında babasının kurduğu başkent Tuşpa'nın güçlendirilmesine ve savunmasına önem vermesi gelmekteydi. Ayrıca Urartu merkezinin güvenliğini daha etkin bir hale getirebilmek için Van Ovası'na kuzeyden, doğudan ve güneyden gelen yollar üzerinde Kalecik, Aşağı Anzaf ve Zivistan (Elmalık) gibi kaleler inşa ettirdi. Günümüze kadar ulaşan bu kalelerin kireç taşı bloklarından yapılmış güçlü surları vardı. Bu durum dışarıdan gelecek saldırılara karşı savunmayı daha da etkili hale getiriyordu. Bunun yanında, Urartu kralı daha çok yakın çevresinde sürdürdüğü askeri harekâtlarla devletin etki alanını genişletmeye çalıştı. En önemli askeri başarısı, ülkenin güneybatı sınırlarındaki, Asurluların Muşaşir, Urartuların ise Ardini adını verdikleri kenti egemenliği altına almış olmasıdır. Burası Urartu Devleti'ne baştanrılık yapacak Haldi ile karısı Bagbartu'nun (Arubani) kutsandığı büyük bir tapınma merkeziydi. Ayrıca küçük bir kent devleti konumunda olan bu şehir sahip olduğu zenginliklerle adından söz ettirecektir. Bkz. Sevin, “Urartu, Dağların Uygarlığı”, s. 198.

⁶⁶⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 48; ayrıca bkz. Zimansky, “Urartu Devleti'nin Gelişiminde Çevresel Etkiler”, s. 110–111; Lang, “Urartu und die Nomeden: Zur Adaption altorientalischer Motive im reiternomadischen Kunsthandwerk des 7. -5. Jh. v. Chr.”, s. 281–293; Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 61-65.

geçirmiş ve Urartu'nun güneye doğru ilerleyişi Asur kralı tarafından durdurulmak istenmiştir. Urartu krallarının Asur'un kuzey bölgelerindeki ekonomik çıkar bölgelerine yönelik saldırıları her zaman için Asur saldırılarına neden olmuştur. Bu Kral'a ait en önemli yazılı metin olan Kelişin Yazıtı, aynı zamanda Muşaşir kentinin Urartu hâkimiyeti altına girdiğini belgeleyen en önemli bir yazılı belge konumundadır. Bu yazıtta bilgileri göre M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Yakındoğu'nun önemli bir kutsal kenti olan Muşaşir, Urartu hâkimiyeti altına girmiştir; fakat eldeki mevcut bilgileri incelediğimizde Muşaşir kenti askeri güç kullanılmasından ziyade bir törenle Urartu egemenliği altına girmiştir. Muşaşir kentinin kendi rızasıyla Urartu egemenliğini kabul etmesi, bu krallığın kurulduğu coğrafyanın bir numarası konumuna geldiği şeklinde bir yorum yapmak sanırım abartılı olmayacaktır⁶⁶⁷.

Urartu Krallığı'nın İşpuini'nin saltanatı sırasında ilgi duyduğu ve bu yönde askeri seferler düzenlediği bir başka yöre Urmiye Gölü civarında yer alan topraklardır. Bu topraklar aynı zamanda Asur'un da kuzeyde gözdesi konumunda olan bölgelerden biriydi. Van Gölü çevresindeki topraklar ile kıyaslandığında daha bereketli olan Urmiye bölgesi iklim açısından da Van Havzası'na göre daha ılıman bir iklim yapısına sahipti. Bu bölgenin deniz seviyesinden 1274 metre yüksekliği ile Van Gölü Havzası'ndan çok daha alçakta olması ve genel hatları ile Van bölgesine göre daha fazla tarım arazilerine sahip olması Urartu gibi ekonomisi savaşlarda alınan ganimetlerin yanı sıra tarıma dayanan bir ülke için ayrı bir çekim merkezi olmalıydı. Özellikle iki nehir tarafından sulanan Mianduab Ovası, Uşnu ve Solduz Ovaları günümüz modern Azerbaycan'nın en verimli ovalarıdır. Urmiye bölgesinin tarım açısından diğer önemli ovaları ise Urmiye ve Şahpur Ovalarıdır. Urmiye bölgesinin gerek iklim açısından ve gerekse verimli tarım arazilerine sahip olmasından dolayı Urartu'nun dışında Asur'un da bu bölgelere sürekli olarak sefer düzenlemesine neden olmuştur⁶⁶⁸.

Urmiye Gölü'nün etrafındaki otlaklarda yetişen atlar erken dönemlerden itibaren Asur ordusunun ihtiyacını karşılamakta idi. Bunun yanı sıra bu bölgede yapılan tarımsal

⁶⁶⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 40-42; ayrıca bkz. Kessler, "Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien, in V. Haas (Hrsg)", s. 59-86; Curtis, "An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud.", s. 9-32; Scurlock, "Neo-Assyrian battle tactics.", s. 23-28.

⁶⁶⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 49; ayrıca bkz. Brikman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158-722 B.C.*, Londra, 1969, s. 180; Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 86.

David. "Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud.", s. 169-181.

faaliyetler sürekli olarak Asur'un ilgisini çekmiştir. Örneğin hasat dönemi bitikten ve ürünler depolara kaldırıldıktan sonra Asur bu ürünleri ele geçirmek için her yıl bu bölgeye sefer düzenlemekteydi. İfade ettiğimiz gibi ekonomik açıdan Urartu için de çok önemli olan bu bölgeye ilk seferler krallığın erken dönemlerinden itibaren başlamıştır. Erçek Gölü'nün yakınındaki Karagündüz köyünde bulunan ve aynı adı taşıyan yazıtta İşpuini ve Menua dönemine ait “doğu” seferi ile ilgili⁶⁶⁹ önemli bilgiler verilmektedir:

“Sarduri'nin oğlu İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua, Tanrı Haldi'ye bu steli diktiler. Haldi silahını çaktı, Meşta kentini yendi, Parşua ülkesini yendi. Haldi'nin yanında (?), Haldi'nin gücüyle Meşta'ya karşı Sarduri'nin oğlu ve İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua yürüdüler. İşpuini ve Menua'nın yanındaki orduda 106 savaş arabası, 9.174 süvari x (on binler) 2.704 yaya. Haldi, Sarduri'nin oğlu İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua'nın önünden yürüdü. Parşua ülkesini (veya: Parşua ülkesinin) Meşta, Qua, Şaritu ve Nigibi kentlerini fethettiler. Oradan ganimet olarak (X binlerce, artı 483 katır) 163 yaşayan erkek, 6.600 kadın ve çocuk, 1.120 at, 2000 sığır, 365 deve ve 5000 koyun geldi. Yağmaladıklarının dışında Haldi'nin gücüyle Sarduri'nin oğlu İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua bunları kaleleri fethetiklerinde götürdüler...”⁶⁷⁰.

İşpuini tarafından ilk kez bu yazıtta⁶⁷¹ sözü edilen “Barşua ülkesi”nin ele geçirilişi Urartu Krallığı'nın Batı İran toprakları üzerinde söz sahibi olmaya başladığını göstermektedir⁶⁷². Özellikle M.Ö. 8. yüzyılın ortasından sonra kuzey-batı İran'da inşa edilen Urartu kale ve yerleşim yerlerinin şaşırtıcı sayıdaki çokluğu bu bölgenin hem Urartu için ne denli önemli olduğunu hem de bu tarihlerden itibaren bu coğrafyanın Urartu egemenliği altına girmeye başladığının kesin kanıtıdır. Bölgenin Asur ve Urartu için bu kadar önemli olmasının nedeni ise daha önce belirttiğimiz gibi bu bölgenin her

⁶⁶⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 49–50.

⁶⁷⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 50.

⁶⁷¹ İlk defa İşpuini tarafından kaleme alınan ve yeni bir anıt tipi olan zafer stelleri, bize Urartu'nun askeri yayılım siyasetinin ana yönleri hakkında fikir vermektedir. Böylece bu zafer stelleri vasıtasıyla Aras'ın diğer tarafındaki Transkafkasya kavimleri olan Uiteru, Lusa ve Katarza kavimlerine karşı ve güneydoğu Urmiye Gölü havzalarına yapılmış 2 askeri sefer hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Her iki metnin İşpuini ve Menua tarafından yazıldığı artık günümüzde kesinlik kazanmıştır, ancak ne var ki göreceli bir tarihleme için elimizde yeteri miktarda kanıt bulunmamaktadır. Bkz. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 49–51.

⁶⁷² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 49–50.

iki krallığın at ve çeşitli hayvan ihtiyacını karşılanmasının yanında zengin tarım arazilerine sahip olması da önemliydi⁶⁷³.

Barşua'nın Asur yazılı kaynaklarından geçen Parşua⁶⁷⁴ ile aynı olduğu Çilingiroğlu tarafından kesin bir şekilde dile getirilmektedir⁶⁷⁵. Ancak M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren coğrafi konumlandırma açısından bazı farklılıklar göstermesine karşın Barşua'nın genellikle Urmiye Gölü'nün güneyindeki topraklar olduğu kabul edilir. Barşua'yı coğrafi konum itibarıyla güneye, Orta Zağros Dağlarına kadar indiren çeşitli görüşler olsa da genel olarak bu ülkenin coğrafyasıyla ilgili yapılan tanımlamalar, bu krallığı Batı İran topraklarına konumlandırmaktadır⁶⁷⁶. Urartu kralı İşpuini'nin M.Ö. 9. yüzyıl sonunda ele geçirdiğini iddia ettiği Barşua ülkesi ile Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatısındaki toprakları kastettiği düşünülmektedir. Krallığın bu erken döneminde Barşua'nın Asur yazılı kaynaklarında kastedilen kapsamı ile ele geçirilmiş olması mümkün değildir. Ancak Urartu ordusu bu dönemde düzenlediği seferlerle Orta Zağroslara kadar güneye inmemiş olsa da Asur bu askeri eylemleri doğrudan kendi egemenlik alanına düzenlemiş olarak kabul etmektedir. Kuzeybatı İran topraklarının Urartu hâkimiyeti altına girmeye başlamasıyla birlikte durum Asur için ciddi boyutlara ulaşınca uzun zamandan beri Urartu toprakları üzerine sefer düzenlemeyen Asur'u harekete geçirmiştir. Çünkü bu bölgelerde kurulan Urartu hâkimiyeti aynı zamanda Asur ekonomisine ağır darbeler vurmak demektir. Bütün bunlardan yolla çıktığımızda V. Şamşi-Adad'ın M.Ö. 822'de Mutarris-Assur komutasındaki ordusunu İşpuini üzerine göndermesi Urartu'nun Batı İran'daki başarısından kaynaklandığı şeklinde görüş bildirmemiz oldukça mantıklı görünmektedir⁶⁷⁷.

⁶⁷³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 49–50.

⁶⁷⁴ Tıpkı III. Salmanasar zamanında Asur'da olduğu gibi Urartuların da, Parşua adıyla birlikte tarihsel olarak ilk defa Perslerden söz etmelerine karşın, ne yazık ki metinde bu halk ile ilgili daha fazla bilgi verilmemektedir. Her ne kadar İran araştırmalarında bu kısa değinme göz ardı edilmiş olsa da Parşua'nın 820 ve 810 arasındaki döneme konumlandırması mümkün görünmektedir. Bu bilgilerden yola çıktığımızda, Urmiye Gölü'nün güneyindeki çağdaş merkezler Nagadeh, Mahabad ve Miandoab arasında kalan ovalarda Perslerin yerleşim alanı olduğu şeklinde fikir öne sürebiliriz. Hatta Hasanlu IV'teki maddi kültürü de olasılıkla bununla ilişkilendirilebiliriz. Ne var ki kesin bir kanı ancak Karagündüz Steli'ndeki ilgili bölümün yorumlanmasına bağlı olduğu şeklinde genel bir kanı bulunmaktadır: Kent isimleri Mešta, Qua ve Şaritu'nun, ülke ismi olan Parşua ile birlikte mi bağlandıkları net değildir; ancak her durumda adı geçen kentler Parşua'ya aittir.' Bkz. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 51.

⁶⁷⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 50.

⁶⁷⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 50.

⁶⁷⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 50.

İşpuini'nin krallığının dikkat çekici bir başka özelliği de saltanatını uzun yıllar boyunca oğlu Menua ile paylaşmasıdır⁶⁷⁸. İşpuini'nin saltanattaki erken yılları dışında krallığın yönetimini oğlu ile paylaşmasının nedeni bilinmese de bu işbirliğinden karlı çıkan Urartu Krallığı olmuştur. Çünkü Mennua'nın babası İşpuini'den edindiği siyasal ve askeri tecrübe O'nun, Urartu'nun önemli krallarından biri olmasında oldukça etkili olmuştur. Hatta Menua'nın ortak krallık dönemi boyunca edindiği tecrübelerin Urartu'yu Yakınoğu'da Asur'un en önemli rakiplerinden biri haline getirdiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Menua'nın hangi tarihte Urartu'nun tahtına tek başına oturduğu tam olarak netleştirilememiştir; fakat Çilingiroğlu, Menua'nın iktidarının başlangıcını M.Ö. 810 yılına tarihlendirmektedir⁶⁷⁹.

M.Ö. 9. yüzyılın sonunda, İşpuini'nin saltanatı ile birlikte askeri sefer düzenleme kapasitesi açısından çok daha etkili bir konuma gelen Urartu Krallığı'nın egemenliği altında tuttuğu saha sadece Van Gölü ve çevresi değildir. Barşua ve Mana ülkesi⁶⁸⁰

⁶⁷⁸ İşpuini Krallığı Dönemi'ne ait olup günümüze kadar gelmiş olan yazılı metinleri iki gruba ayrılabiliriz: Bunlardan ilki, az sayıdaki kuruluş yazıtı olup genelde sütun kaidelerinde bulunur ve İşpuini'nin yönetimde söz sahibi olduğunun belgesidir. Dönemin askeri ve siyasal olaylarına dair geniş bir içeriğe sahip olan metinlerden oluşan 2. grup ise, kült metinleri, yapı yazıtları ve savaş içerikli vakayinamelerdir; bunların tümünde İşpuini'nin varisi ve oğlu Menua'nın da adı geçer. Bunlara ek olarak 2. yapı yazıtında, Menua'nın oğlu ve varisi olan İşpua'nın adı yer alır. İşpuini'nin en önemli icraatlarını yazıtlarında anlatılmıştır. Bu yazıtlarda oğlu Menua'nın da adı geçmektedir ve bu döneme ait en önemli gelişme ise Menua ve İşpuini'nin "ortak yönetiminin" başlamasından sonra Urartu'nun askeri etkinliği daha da artmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki, Urartu Devleti'nin örgütlenmesindeki ilerlemeler, aynı zamanda bu krallığın yazı kültürünün gelişmesini sağlayacak ön koşulları beraberinde getirmiştir. Bütün bu gelişmeleri daha çok İşpuini'nin yönetiminin ilk yıllarına tarihlendirebiliriz. Bkz. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 47.

⁶⁷⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 50-51.

⁶⁸⁰ Urartu Krallığı iki asırlık uzun tarihi boyunca hükmettiği coğrafi bölge sürekli olarak değişmesine rağmen krallık gücünün zirvesindeyken Van Gölü'nün kuzeyi, batısı ve güneyine, Ermanistan'daki Sevan Gölü'ne kadar uzanan geniş bir alanı egemenliği altına almıştır. Urartu Krallığı'nın kuruluşunu tamamlamasından önce göçebe ya da yarı-göçebe olarak süren kırsal yaşam, Anadolu'nun yüksek bölgelerinde ve Transkafkasya'da muhtemelen hâkim olan geçim şekliydi. Urartu Krallığı'nın kurulmasından önce Anadolu'nun bu bölgelerindeki yerel güçlerin kimlik ve yapılanmalarına ilişkin kaynakların yetersizliğinden dolayı çok az şey bilinirken Urmiye'nin güneyinde konuşlanan Mana Krallığı, Urartu öncesi Doğu Anadolu'daki mevcut yönetim yapılarıyla ilgili karşılaştırma yapmak için en uygun modellerden biri olabilir. Mana ülkesinde monarşi sistemi geldiğinde kabile ologarşisi de korundu. Bu ülkenin yönetimine dair genel kanı geleneksel bir yaşlılar meclisinin ülkenin yönetiminde krala yardım ettiği şeklindedir. Yönetim kraliyet ailesi ve yerel yöneticilerin yanı sıra kabile şefleri ve farklı bölgelerdeki mevcut örgütlenmelerin yaşlılarından da oluşuyordu. Urartu Krallığı kuruluşunu tamamladığında daha önce aşiret reisleri tarafından yönetilen bölgelerin idaresinde buna benzer bir sosyo-politik yapıyı da miras almış olabilir. Krallığın Van Havzası'ndaki kabilelerin ve kabile konfederasyonlarının siyasal bir yapı oluşturacak bir biçimde en güçlü kabilenin sancağı altında bir araya gelmiş olması artık günümüzde kesinlik kazanmış bir durum olarak görülmektedir. Bu yarı-göçebe kabilelerin en fazla yoğunlaştığı sahanın, Van Havzası'ndan kuzeybatı İran'a kadar uzanan alan olmalıdır. Asur'un kuzeye yönelik askeri seferlerine en fazla bu bölgede organize bir direniş gösterilmesi de bir çeşit bölgesel hâkimiyet ve siyasal kimlik belirtisi olarak görülebilir. Bkz. Yakar, "Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı", s. 126.

henüz bütünüyle Urartu egemenliğinde olmamasına karşın Urmiye Gölü'nün batı, kuzey ve güneyindeki topraklar artık Urartu Krallığı'nın denetim sahası içine girmiştir. Güneyde Kelişin Geçidinin civarındaki Kumme, Ukku ve Muşaşir gibi ülkeler artık Urartu egemenlik sahası içindedir. Asur Krallığı'ndan bu yönden gelebilecek olası bir saldırı Van-Başkale-Yüksekova-Kelişin hattının artık Urartu'nun denetiminde olması nedeniyle Asur ordusunun işi eskiye nazaran çok daha zordur. Çünkü bu bölgelerin Urartu egemenliğine girmesi Asur'un kuzeye yapacağı seferler esnasında manevra alanının çok daha daralması demektir. Aynı şekilde başkent Tuşpa'dan Mana ve Barşua ülkelerine giden önemli ticari ve askeri yol da, bu güzergâh üzerinde yapılan kalelerle denetim ve emniyet altına alınmıştır. Ayrıca Urartu, bu bölgelere indikten sonra bölgede daha önceden Asur hâkimiyeti altına girmiş olan yerel beylikleri Asur'a karşı ayaklanmaları için sürekli olarak kışkırtmıştır⁶⁸¹.

İşpuini Urartu tahtına geçtiği dönemden itibaren başkent Tuşpa⁶⁸² ile Urartu egemenlik sahası içinde yer alan diğer bölge ve ülkelerle olan ilişkiyi sağlayan askeri ve ticari yollar inşa etmeye başlayacaktır. Hem Asur hem Urartu kullandığı bu yollardan en önemlisi Kelişin Geçidini de kullanarak Hoşap Başkale ve Yüksekova üzerinden Muşaşir ülkesine giden yaklaşık 400 km uzunluğundaki güney yoludur. Bu yol üzerinde krallığın erken dönemlerinden itibaren inşa edilen çeşitli kaleler güneydeki en önemli tehdit olan Asur'dan gelebilecek bir tehlikeyi zamanında haber verebilmek ve çeşitli önlemler alabilmek içindir. İşpuini ile başlayan ve özellikle Menua Dönemi'nde zirve yapan doğu bölgelerine düzenlenen askeri seferler sonucunda Urartu, kuzeybatı İran bölgesinde tam olarak hâkimiyet kurduğu gibi bu bölge ile Van Gölü Havzası arasında güvenilir bir ticari ve askeri yolun kurulmasını da sağlamıştır. Van'dan başlayarak Aşağı ve Yukarı Anzaf, Erçek ve Özalp üzerinden Kotur'a uzanan yol, diğer bazı yollarla birlikte, Urmiye Gölü'nün kuzeybatı ve batısındaki Urartu kaleleri ile bağlantıyı sağlamaktaydı. Başkent Tuşpa'dan kuzeye ve kuzeydoğuya giden ticari ve askeri yollar da yine kral İşpuini ile tesis edilmeye başlanmıştır. İşpuini tarafından yukarıda bahsettiğimiz bölgelerde inşa edilen kaleler ve yollar hem bu bölgelerdeki Urartu

⁶⁸¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 51.

⁶⁸² Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 184-185

egemenliğinin pekişmesine yardımcı olmuş hem de buralardaki Asur varlığına önemli darbeler vurmuştur⁶⁸³.

3.2.4. Menua Dönemi

Ülkesinde büyük reformlar gerçekleştirmeye çalışan Kral İşpuini daha sağlığında oğlu Menua'yı kendi tahtının ortağı olarak ilan ettiğini yukarıda ifade ettik. Babasının ölümünden sonra yerine geçen Menua⁶⁸⁴ (M.Ö. 810–785/80) Urartu Devleti'nin en idealist ve en enerjik krallarından biridir. Güçlü bir ordu kurarak askeri seferlere girişti⁶⁸⁵. Öncelikle ülke dışına yapacağı seferlerde daha başarılı sonuçlar elde edebilmek için hala var olan eski aşiret beylerini denetim altına almaya çalıştı ve daha sonra ise ülkesinin etki alanını batıda Elazığ yöresine, doğuda Urmiye Gölü'nün kıyılarına kadar genişletti⁶⁸⁶. Menua Krallığı Dönemi'nde Urartu Devleti uzaktaki sınır bölgelerine kaleler yaptıracak ve eyalet valileri atayacak kadar güçlü bir duruma gelmişti. Tahta geçer geçmez Urartu merkezinde gerek idari ve gerekse askeri anlamda birtakım düzenlemelere giden bu kral döneminde Urartu, evrenin en güçlü askeri gücüne sahip olan Asur'la Yakınoğu'da mücadele edebilecek yegâne askeri güç konumuna yükselecektir. Menua'nın idealist bir kral olmasının yanı sıra iktidarı

⁶⁸³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 51–52.

⁶⁸⁴ İşpuini'den sonra Urartu tahtına geçen Menua'nın hükümdarlığı ile Urartu Krallığı'nın Yakınoğu'daki yükseliş dönemi başlamış bulunmaktaydı. Menua'nın krallığı ile Urartu Devleti kısa zamanda Yakınoğu'nun en kuvvetli krallıklarından biri olarak Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasındaki egemenliğini daha da pekiştirecektir. Bu arada Asur ile yapılan savaşlarda artık kazanan taraf Urartu olmaya başlayacaktır. Bkz. Belli, "Urartular", s. 156.

⁶⁸⁵ Menua'nın tahta geçmesiyle birlikte başlatıldığı reformlar beraberinde askeri başarıları da getirecektir. Urartu Krallığı bir taraftan yeni topraklar kazanıp yayılım alanlarını daha da genişletirken diğer taraftan kazanılan topraklardaki varlığını kalıcı hale getirebilmek için askeri ve ticari açıdan stratejik olan yerleşmelerinde kaleler inşa edilmek suretiyle Urartu Krallığı'nın tahkimatlı kalelerinin sayıları artırıldı. Kral tarafından atanan valilerin yönetimindeki eyaletlerin merkezleri olan bu kaleler, inşa edilen yollarla başkent Tuşpa'ya bağlandı ve bu bölgelerle sağlıklı bir iletişim sağlandı. İşpuini tarafından kurulan düzenli Urartu ordusu, Menua Dönemi'nde geliştirilerek savaşıma kapasitesi artırıldı. Kaya, *Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları*, II, 37.

⁶⁸⁶ Menua Dönemi'ne ait dikkat çekici gelişmelerden biri de ülkenin irili ufaklı eyaletlere bölünmesi ve çoğu kez başkentten bir memur gibi atanan valilerce yönetiliyor olmasıdır. Örneğin M.Ö. VIII. yüzyılın başlarında Menua, ülkesinin Palu (eski Şebeteria) civarındaki batı bölgesine Titia adında bir vali atamıştı. Torunu II. Sarduri'nin yine bu bölgede görevlendirdiği vali ise Zaia idi. Krallığın bu şekilde eyaletlere bölünerek yönetilmesi son derece dağlık bir yapıya sahip olan ve bölgeler arasındaki iletişimin oldukça zor olduğu Doğu Anadolu coğrafyasındaki Urartu varlığını pekiştiren bir unsur olmuştur. Her eyalet birbirinden doğal engebelerle ayrılmış, tarıma elverişli iskân alanlarını kapsıyordu. Yani eyaletlerin sınırları arasında yüksek dağların oluşturduğu doğal bir hat bulunmaktaydı. Asur mektuplarında Kimmer istilasına karşı koymaya çalışan 11 Urartu valisinden söz edilir. Eyaletlerdeki, valinin oturduğu başkentlerde saraylar, tapınaklar ve depolar bulunuyordu. Ayrıca her eyalet bir ordu beslemekle yükümlüydü. Savaş zamanlarında bu ordular birleşerek krallığın merkezi ordusunu oluşturuyordu. Bkz. Sevin, "Urartu, Dağların Uygarlığı", s. 211.

döneminde Urartu'nun çeşitli bölgelere doğru önemli oranda yayılım göstermesinin belki de en önemli nedenlerinden biri de güneydeki etkili savaş makinesi Asur'un iç isyanlarla mücadele etmesiydi⁶⁸⁷.

Menua ele geçirdiği ülkelerden aldığı ganimetler sonucunda hızlı bir biçimde büyüyen devlet otoritesini pekiştirmek⁶⁸⁸ amacıyla ülkenin hemen hemen her bölgesinde büyük bir bayındırlık faaliyeti başlattı. O tahta geçer geçmez ülkesinin gerek mimari alanlarda ve gerekse askeri konularda dönemin önemli siyasi güçleriyle daha iyi mücadele edebilmesi için sürekli olarak çalıştı. Bu tarihlerde merkezi bölgede, yapılan bayındırlık faaliyetlerinin en önemli örneklerine Van yakınlarındaki Kevenli ve Yukarı Anzaf kaleleri gösterilebilir⁶⁸⁹. Van Gölü'nün kuzeydoğu ucunda, batıdan ve kuzeyden gelen stratejik yolların kavşak noktasında, Muradiye yakınlarında inşa edilen Körzüt Kalesi yine Menua tarafından hayata geçirilen önemli projelerden biridir. Daha kuzeyde, Aras Vadisi'ne doğru yapılacak harekâtlarda bir üs olarak kullanılmak üzere, Ağrı'nın Patnos ilçesinde, Aznavurtepe kayalıkları üzerinde Aludiri; batıda ise ordusunun manevra alanını daha da genişletmek için Murat ırmağı kıyısındaki Palu'da Şebeteria adında kaleler ve eyalet merkezleri yine bu kral döneminde inşa edilmiştir. Doğuda, Urmiye Gölü'nün güneyinde inşasına babasıyla ortaklaşa giriştikleri Kalatgah Kalesi'nin yanında, yeni ele geçirilen Maşeta'da (Hasanlı) da birer kale inşa edilmiştir. Aras Vadisinin denetimine büyük önem veren Menua, Iğdır Ovası içinde Menuahinili (Karakoyunlu), biraz daha doğuda, Kuzeybatı İranda Werahram'ı kurdu. Menua Dönemi'nde askeri seferlerin yanında bayındırlık faaliyetlerine çok fazla önem verilmesi Urartu'nun, ülkesinin batısında ve Kuzeybatı İran coğrafyasındaki egemenliğinin çok daha uzun sürmesine neden olmuştur⁶⁹⁰.

Menua Dönemi'ne dair ilginç olan bir başka ayrıntı ise ne eş zamanlı ne de daha geç dönemlere ait Asur kaynaklarının Menua'dan söz etmemesidir. Asur krali yazıtlarında hiçbir şekilde Menua'nın adının geçmemesi yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu ülkenin bu dönemde iç isyanlarla uğraştığından dolayı Urartu'nun egemenlik alanlarına sefer düzenlememesidir. Bundan ötürü diğer Urartu krallarının aksine Menua Dönemi'ne ait icraatlarla ilgili bilgileri sadece yerli kaynaklardan ediniriz. Şimdiye dek

⁶⁸⁷ Sevin, "Urartu, Dağların Uygurlığı", s. 204.

⁶⁸⁸ Sevin, "Urartu, Dağların Uygurlığı", s. 204.

⁶⁸⁹ Sevin, "Urartu, Dağların Uygurlığı", s. 204.

⁶⁹⁰ Sevin, "Urartu, Dağların Uygurlığı", s. 204.

bilinen Urartu yazıtlarının önemli bir bölümü onun iktidarı döneminden kalmaz. Bunların buluntu yerleri sadece Van Gölü çevresi olmayıp daha çok Kuzeybatı İran, Patnos ve Elazığ-Malatya bölgeleri gibi uzak bölgelerde olanları da vardır. Bu aynı zamanda Urartu'nun bu dönemdeki egemenlik bölgesi hakkında fikir vermektedir⁶⁹¹.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Menua'nın tahta geçtiği M.Ö. 9. yüzyılın son dönemlerinde Urartu Krallığı, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına oranla çok daha güçlü ve organize olmuş durumdadır⁶⁹². Menua'nın saltanatının erken yıllarında askeri faaliyetlerin yanında bayındırlık faaliyetlerine daha fazla ağırlık verilmesinin başlıca nedeni ise muhtemelen bu dönemde askeri seferler sonucunda ele geçirilen bölgelerde daha kalıcı olabilmek içindi. Çünkü bu dönemde ele geçirilen bölgelerde çeşitli yolların ve kalelerin inşa edilmesi merkezle olan iletişimin daha sağlıklı bir şekilde devam etmesi için bir zorunluluktur. Menua'nın kendi dönemiyle ilgili hedefleri başkent Tuşpa'dan çeşitli yönlere giden yollar üzerinde yaptırdığı kalelerin ve diktirdiği yazıtların dağılımından rahatlıkla anlaşılabilir⁶⁹³.

Menua Dönemi'nde gücünün zirvesine ulaşan Urartu Devleti düzenlediği askeri seferlerle her yöne doğru bir yayılma gösterir. Örneğin Batıda Fırat hattına ulaşır, kuzeyde nihayet Aras Ovası, Urartu topraklarına katılır ve bunun güneyinde ele geçirilen topraklarda eyaletler kurulup valiler atanır. Urartular güneydoğuda, Zağros'un diğer yanında Mana topraklarını işgal edebilecek hale gelirken, güneyde Yukarı Dicle Havzası'nda Asur'la karşı karşıya gelir⁶⁹⁴. Urartu'nun bu dönemde Asur için son derece önemli olan Yukarı Dicle bölgesinde etkili olması bu bölgeden Asur'a giden lojistik desteğin kesintiye uğraması demektir. Bu kral tarafından Taştepe'ye diktirilen yazıtta Mana ve Barşua ülkeleri üzerine düzenlenen seferlerinin hala devam ettiğini

⁶⁹¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 58.

⁶⁹² Urartu'nun kurulduğu coğrafyada söz sahibi bir ülke haline gelebilmesi için ilk adımları atan I. Sarduri'yi izleyen oğlu İşpuini (M.Ö. 830–810) ve torunu Menua (M.Ö. 810–785/80) Dönemlerinde ülkenin bölgede etkili bir güç haline gelebilmesi için önemli girişimlerde bulunuldu. Devlet kurumları yeniden revize edilirken güneydeki büyük rakip Asur'dan örnekler alınarak ülkeye uyarlandı. Özellikle bu konuda en çok dikkate alınan hükümdar Assurnasirpal (M.Ö. 858–824) idi çünkü bu kralın temellerini yeni kurduğu Kalhu'da (Nimrud) oluşturdukları düzen pek çok yönden örnek alınacaktır. Bunun için çeşitli reformlar yapıldı. Bir yandan askeri harekâtlara girişilerek, krallığın sınırları batıda Elazığ doğuda Urmiye Gölü'nün batı kıyılarına kadar genişledi. Birçok yeni kent kuruldu. Menua ve İşpuini Dönemlerinde askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda son derece etkili bir konuma gelen Urartu aynı zamanda Anadolu'nun güney bölgelerinde ve Kuzey Suriye'de Asur Krallığı'na en önemli rakip haline gelecektir. Bkz. Sevin, "Urartu, Dağların Uygurluğu", s. 197.

⁶⁹³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 55.

⁶⁹⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 59.

göstermektedir. Söz konusu yazıta göre Menua, Meşta kentini ele geçirdikten sonra yörenin en iyi at yetiştiren bölgelerinden biri olan Mana ülkesinin fethini tamamlamıştır. Bu ülke aynı zamanda erken dönemlerden itibaren Asur ordusunun at ihtiyacını karşılamaktaydı. Mana ülkesinin tarihi coğrafyası Urartu'nun Batı İran toprakları içindeki egemenliğinin sınırlarını göstermesi bakımından önemlidir. M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Asur'un egemenliği altında olan ve tüm doğal kaynaklarının askeri işgaller sonucunda Asur'a taşındığı bu ülkenin Menua Dönemi'nde el değiştirmesi Urartu Krallığı'nın bu bölgelerde egemenlik kurabilmesi adına önemli bir başarı olmalıdır⁶⁹⁵.

Aynı dönemde Asur'u yöneten III. Adad-Nirari'nin (M.Ö. 809–782) İran Yaylası'nda Mana'ya karşı sefer düzenlemesi Urartu'nun bölgeye yönelik askeri planlarına karşı olmalıdır. III. Adad-Nirari'nin Asur tahtına geçer geçmez kuzey bölgeleriyle ilgilenmesinin nedeni ise ülkesinin geleceği adına bu bölgelerin her zaman için çok önemli olmasından kaynaklanmaktaydı⁶⁹⁶. Yakın tarihte Doğu Anadolu'da bulunmuş steller⁶⁹⁷ şimdiye dek bilinen belgelerden daha açık bir şekilde, adı geçen kralın Suriye-Anadolu bölgesine de bir sefer gerçekleştirdiğini göstermektedir. Hammade kaynakları açısından oldukça zengin olan bu bölgelerde hâkimiyet kurabilme isteği sürekli olarak Asur ve Urartu ülkelerini karşı karşıya getirmiştir. Antakya müzesinde saklanan bir stel, Adad-Nirari ve komutanı Şamsi-İlu'nun, Hamat Beyliği ve Arpad bölgesi arasındaki Orontes sınırını belirlemek üzere yaptıkları müdahaleyi konu edinmektedir. 2. stel ise Pazarcık'ta bulunmuş ve halen Maraş Müzesi'nde korunmaktadır. Burada Adad-Nirari ve efsanevi Semiramis olarak bilinen Şammuramat'ın Kommagene ve Gurgum (Maraş) arasındaki sınır anlaşmazlığını çözmek üzere bölgeye sefer düzenlediğini belirtir⁶⁹⁸.

Urartuların bu dönem için daha çok Asur egemenliği altında olan ve bu ülkeye vergi veren batı bölgelerine doğru genişleme istekleri bölgede Asur ve Urartu arasında

⁶⁹⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 56.

⁶⁹⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 61.

⁶⁹⁷ Veysel Donbaz, "Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş", *Museums, Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia, Project 8*, 1990, s. 5–24.

⁶⁹⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 61; ayrıca bkz. David. "Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud.", s. 169-181; David. "Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud." *Iraq* 20, 1958, s. 169-181; Scurluck, "Neo-Assyrian battle tactics.", s. 23-28; Oates, "The Background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and the Zagros", s. 147-155; Ussishkin, *The conquest of Lachish by Sennacherib*, s. 20-93.

bir çatışma potansiyelini de ortaya çıkarmaktadır. Asur ve Urartu'nun yayılma çabalarının geri planı, haritaya bakıldığında daha net anlaşılır: Urartu'nun egemenlik altına almaya çalıştığı Malatya ve Asur'a ait olan Pazarcık, Malatya Dağları ile birbirinden ayrılmıştır. Malatya bölgesi diğer bir adıyla Melid Krallığı her zaman için dönemin önde gelen iki süper gücü olan Asur ve Urartu arasındaki çatışmalara sahne olmuştur. Bahsi geçen bu krallık daha sonrasında bütün detaylarıyla değineceğimiz üzere her zaman için Urartu ve Asur arasında denge politikası izleyecek ve güçlü olandan yana tavır alacaktır. Ayrıca Doğu Toroslar, birbiriyle rekabet halindeki her iki gücün batıya doğru yayılma siyasetlerini, Doğu Anadolu'nun komşu bölgelerinde birbirleri ile yakın temasta bulunmaksızın sürdürmelerini sağlayan doğal bir bariyerdi⁶⁹⁹.

Resim 32. Asur ve Urartu Arasında Kalan Çatışma Bölgeleri (Acta Iranica, 2012: 7)

⁶⁹⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 61; ayrıca bkz. Calmeyer, "Some Remarks on Iconography of Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B. C. ", s. 311-319; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, s. 12-21; Barnett, M. Falkner, *The Sculpture of Assurnasirpal II, Tiglath-Pileser III and Esarhaddon from the Central and SW Palaces at Nimrud*, s. 7-10; Frame, "Babylon: Assyria's Problem and Assyria's Prize." s. 21-31.

Menua'nın batıya yayılmada, özellikle Murat Vadisi'ni ele geçirmeye yönelik bir politika izlediği pek çok yazıtından anlaşılmaktadır⁷⁰⁰. Fırat Havzası'na hâkim olma düşüncesi, sahip olduğu kaynaklardan dolayı öteden beri sadece Urartu için değil aynı zamanda Asur içinde tutku haline gelmişti. Aşağı Fırat Havzası'na konumlandırılan Alzi ülkesi önceleri Asur'a vergi veren bir ülke konumundaydı. Menua Dönemi'nde batı bölgelerine doğru genişleme siyaseti sürdüren Urartu Devleti burayı ele geçirerek Urartu egemenlik sahasını Hatti ülkesine kadar ilerletmiştir. Ancak Urartu hâkimiyeti altına giren Alzi ülkesi her fırsatta isyan etmekteydi örneğin Menua Dönemi'ne ait Patnos Anzavurtepe tapınak yazıtlarından anlaşıldığına göre, bugünkü Elazığ yöresinde bulunan Alzi ülkesi, Menua'nın Şatiru isyanı ile meşgul olmasından istifade ederek isyan eder. Fakat bu isyan da Menua tarafından bastırılır. Alzi komşusu Şaşnu ülkesiyle birlikte tekrar Urartu'nun egemenliğine girer⁷⁰¹.

Urartu'nun yayılmacı bir politika izleyen kralı Menua'nın Van'da bulunan bir başka yazıtında Urartu Krallığı'nın Hate ve Alzi ülkelerine sefer düzenlediğini ve 2113 kişiyi tutsak aldığı belirtilmektedir. Yine Anzavurtepe kitabelerinden anlaşıldığına göre aynı bölgede bulunan Qutume şehrinde Menua bir de müstahkem kale inşa ettirmiştir. Urartu'nun bu bölgeleri egemenliği altına alıp buralardan vergi alması sadece Asur'un otoritesine darbe vurup buralarda askeri alanlarda üstün konuma gelmek anlamına gelmemektedir. Buralardan vergi ve haraç toplama yoluyla elde edilen lojistik destekler aynı zamanda Urartu ekonomisi çok önemliydi. Çünkü eski çağ şartlarında dahi olsa her zaman için güçlü ekonomiye sahip olmak, güçlü orduya da sahip olmak anlamına gelmekteydi⁷⁰².

⁷⁰⁰ B. B. Piotrovski, *Urartu*, 1969, s. 66 ayrıca bkz. Karlheinz Kessler; "Untersuchungen zur Historischen Topographie Nordmesopotamiens nach keilschriftlichen Quellen", *des 1. Jahrtausends v. Chr.*, Wiesbaden 1980, s. 25.

⁷⁰¹ Recep Yıldırım, "Urartu'nun Batı Bölgesi", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXI, Sayı: 1-2, Ankara 1987, s. 288; ayrıca bkz F. W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften I-II*, 1955, s. 64; Kemal Balkan, "Patnos Yakınındaki Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatoli V*, 1960, s. 99-147; Ekrem Akurgal, *Die Kuns Anatoliens von Homer bis Alexander*, 1961, s. 3-4; Altan Çilingiroğlu, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", *Anadolulu Araştırmaları IX*, İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1983, s. 310-317.

⁷⁰² Recep Yıldırım, "Urartu'nun Batı Bölgesi", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXI, Sayı: 1-2, Ankara 1987, s. 288; ayrıca bkz F. W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften I-II*, 1955, s. 64; Kemal Balkan, "Patnos Yakınındaki Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatoli V*, 1960, s. 99-147; Ekrem Akurgal, *Die Kuns Anatoliens von Homer bis Alexander*, 1961, s. 3-4; Altan Çilingiroğlu, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", *Anadolulu Araştırmaları IX*, İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1983, s. 310-317.

Batı bölgelerinde artık söz sahibi olan Menua, Fırat Nehri boyunca yöre halklarına hatta bu konuda en güçlü engel olarak görünen Milid Krallığı'na da antlaşma yoluyla gücünü kabul ettirmiştir. Zaten Urartu bu krallıklara karşı hiçbir zaman Asur gibi acımasız olmamıştır. Bu antlaşmanın Palu'da (Şebeteria) gerçekleştirildiği buradaki Menua yazıtıyla kanıtlanmaktadır. Şebeteria, Urartu Krallığı'nın Batı bölgesi topraklarının korunmasında güvenilir bir kent olmakla beraber, bölgeye yapılan seferlerde karargâh olarak kullanılan bir uç kale niteliğinde olmalıydı. Menua Dönemi'ne ait bu bölgelerdeki iki önemli kale olan Palu ve Perisu kenarındaki Bağın kalelerinde bulunan kaya tünelleri, kaya mezarları ve yazıt gibi mimari eserler Urartu etkinliğinin Palu'nun batı ve güney batısına dek uzandığını, Kral Menua'nın Fırat kavsi içinde askeri egemenlik kurduğunu kanıtlamaktadır⁷⁰³.

II. Assurnasirpal ve III. Salmanasar Dönemlerindeki büyük Asur seferlerinin bir sonucu olarakta görülen Urartu Devleti'nin kurulması ve askeri gücünün pekişmesinin ardından Toros Dağlarının doğu uzantıları, bu krallığın güney sınırının uç noktasını oluşturmaktaydı ve bu dağlar aynı zamanda Asur-Urartu krallıkları arasında doğal bir bariyer olarak görülmekteydi. Bu dağlık coğrafya her zaman için Asur karşısında Urartu'nun elini güçlendiren faktörlerden biri olmuştur. Çünkü Asur'un bu dağlık coğrafyayı aşıp Urartu'nun merkezine doğru yol alması, kendisi için fazladan enerji ve zaman harcamak anlamına gelmekteydi. Ayrıca bu dağlık coğrafyada güçlü Urartu Devleti'nin varlığı Asurluları eski Nairi ülkelerinden uzak tutmaktaydı. Çünkü oldukça dağlık olan bu bölgede Urartu ile karşı karşıya gelmek Asur'un her zaman için tercih ettiği bir durum değildi. Urartu'nun bu bölgelerde elde ettiği bu psikolojik üstünlük bir süre sonra II. Sarduri'nin, III. Tiglat-Pileser'e meydan okuması şekline dönüşmüş ancak Kommagene'de Urartu ordusu ağır bir yenilgi almıştır⁷⁰⁴.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan ve doğu ucuna Zağros Dağlarının eklendiği bu dağlık coğrafya, Urartu ve Asur nüfuz bölgelerini birbirinden ayırırken, bu coğrafi sahanın önemli geçitlere sahip olan orta bölgelerinden Urartular defalarca Asur'a bağlı

⁷⁰³ Yıldırım, "Urartu'nun Batı Bölgesi", s. 288; ayrıca bkz. Melikişvili, *Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, s. 10–12; Zimansky, "Urartu Devleti'nin Gelişiminde Çevresel Etkiler", s. 110–111; Brikman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158–722 B.C.*, s. 180; Mayer, *Die Stadt Kumme als überregionales religiöses Zentrum*, s. 329–358; Scurlock, "Neo-Assyrian battle tactics", s. 23–28; Layard, *The Monuments of Nineveh*, s. 21–67; Kessler, *Untersuchungen zur Historischen Topographie Nordmesopotamiens*, s. 34–87.

⁷⁰⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 61–62.

olan beyliklere saldırmışlardır. Menua'ya ait korunagelmiş bir metin, güney ve Yukarı Dicle'ye yönelik ilk Urartu seferlerinin bir özetini vermektedir. Ancak bu metni henüz zamansal olarak bir yere oturtamamaktayız⁷⁰⁵. Menua'nın Yukarı Dicle Havzası'yla çok fazla ilgilenmesinde sanırım bölgenin tarım, hayvancılık ve kereste potansiyeli oldukça etkili olmuştur. Ancak Urartu bu bölgelerdeki hammade kaynaklarının kullanımında hiçbir zaman Asur kadar acımasız davranmamıştır. Menua Dönemi'ne ait yazıtlarda karşımıza çıkan yer isimlerinden birkaç tanesi, Asur kayıtlarında da karşımıza çıktığından, Yeni Asur tarihi coğrafyasını değerlendirirken kullanabilmekteyiz. Fethedilen yerler arasında bir tarafta Dirgu(ni) ve İşala(ni), diğer tarafta ise Uliba(ni) ve Qume(ni) şehirlerinin isimleri sayılır. Bu şehirlerden ilk ikisi Menua'nın Karacadağ bölgesi'ne kadar ulaştığını göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu isimlerin Asurca karşılıkları olan Dirria ve İzalla, Diyarbakır yakınlarında⁷⁰⁶ Dicle'nin bükümünde yer alır⁷⁰⁷. Asurca karşılığı Ulluba/Ulliba olan buna göre Irak-Türkiye sınırında bulunan dağlık Zaho bölgesine ve Doğu Habur Vadisi'ne konumlandırılan bu ülke Urartu-Asur mücadelesine sahne olan bir başka bölgedir⁷⁰⁸.

Menua Yazıtı'nda geçen "*Qumenu'nun ülkesinin diğer yanındaki Asur ülkesi'ne (pari Asurini) kadar*"⁷⁰⁹ ilerledim şeklindeki ifadeye inanmamız gerekmektedir çünkü Urartu kralı bu seferle bir "abarakku", yani yüksek mevkide bir Asur memurunun yönetmekte olduğu bir eyaleti fethetmiştir. Ancak bu sefere ilişkin bilgilerin Asur yazıtlarında geçmemesi ve bu konudaki Urartu yazılı belgelerinin yetersiz olması Menua birliklerinin, lojistik destek sağlamada muhakak zorluklar yaşayacağı böylesine

⁷⁰⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 62.

⁷⁰⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 62; ayrıca bkz. Melikişvili, *Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960, s. 10-12; Larsen, *Old Assyrian Cuneiform Textes in the Metropolitan Museum of Art Tablets, Cones and Bricks of Third and Second Millenia B. C.*, s. 23-79; Curtis, "An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud.", s. 9-32; David, "Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud.", s. 169-181; Frame, "Rulers of Babylonia. From the second dynasty of Isin to the end of Assyrian domination (1157-612 BC)", s. 554-555; D. Ussishkin, *The conquest of Lachish by Sennacherib*, Tel Aviv University, Tel Aviv, 1982, s. 20-93; King, *Bronz Relief from the Gates of Shalmaneser*, London 1915, s. 17-31.

⁷⁰⁷ Karlheinz Kessler, "Geographische Notizen. I. Statthalter der Na'iri-Länder oder des Na'iri-Landes?", *ZA* 69: 217-218, 1980, s. 25; ayrıca bkz. Biscione, "Urartian Fortifications in Iran: an Attempt at a Hierarchical Classification", s. 77-88; Leichty, "The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)", s. 45-52 Calmeyer, "Ikonographie und Stil Urartaischer Bildwerke", s. 45-52.

⁷⁰⁸ J. Nicholas Postgate, "The Inscriptions of Tiglath-Pileser III at Mila Mergi" *Sumer* 29: 47-59, 1973, s. 57

⁷⁰⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 62.

ileri bir noktada ne kadar dayandıkları bilinmemektedir⁷¹⁰. Diyarbakır ve Zaho arasındaki Dicle'nin yukarı bölgesi ve Habur Vadisi, elimizdeki yazılı ve arkeolojik kaynakların yetersizliğine rağmen Urartuların bu bölgede ulaştıkları en güneydeki bölgelerdir⁷¹¹.

Urartu ve Asur kaynaklarındaki yer isimlerinin bu şekilde eşleştirilmeleri ve Kuzey Mezopotamya'daki yeni tarihi coğrafya araştırmaları, Menua zamanında Yakınoğu'da önemli bir güç haline gelen Urartu'nun Yukarı Dicle Havzası'nda Asur'la rol değiştirdiği düşüncesini ortaya koymaktadır. Çünkü bu tarihlerde Dicle Havzası'na düzenlenen askeri seferlerde Urartu'nun üstünlüğü rahatlıkla görülebilmektedir. Ayrıca bütün bu bilgiler bizlere Urartu'nun artık Asur egemenliği altında bulunan bölgelere başarılı askeri seferler de düzenleyebildiklerini ve buraları hâkimiyeti altında tuttuğunu göstermektedir⁷¹².

Urartu ordusu, Menua'nın hükümdarlığı döneminde sadece güney, güneydoğu ve batı bölgelerine başarılı seferler düzenlememiştir; bu kral döneminde gücünün zirvesine ulaşan Krallık, Trankafkasya bölgesinde de oldukça etkili olmuştur. Düzenlenen bu sefer sonucunda Urartu'nun hâkimiyet alanı Menua ve ardılları zamanında Aras'ın diğer yanına kadar ilerleyecektir. Krallığın yayılmasıyla birlikte kuzeyde yeni fethedilmiş bölgelerde daha kalıcı olabilmek için yeni kentler kurulmaya başlandı. Bu konuyla ilgili olarak yeni kurulmuş Haldei URU ve Arşuniuini kentlerindeki mimari ve tarımsal etkinlikler hakkında bilgi veren Karahan Stelleri'nin yanı sıra, aynı bölgede ele geçen Menua'ya ait bir diğer yazıt daha vardır⁷¹³. Bahsettiğimiz bu yazıt Bendimahi Çayı Ovası'nda bir Urartu kalesi olan Körzüt ve çevresindeki köylerde, bir dizi taş bloğun üzerinde bulunmaktadır⁷¹⁴. Bunlar aynı yazıtın, Körzüt'teki değişik yapılara ve olasılıkla civardaki diğer yerlere dikilecek olan kopyalarından oluşmaktadır. Bu yazıtlarda işlenen konular ise Urartu'nun bu bölgelere düzenlediği seferler sonucunda

⁷¹⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 62.

⁷¹¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 62.

⁷¹² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 62.

⁷¹³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 63.

⁷¹⁴ Mehmet Ali Dinçol, "Die neuen urartaischen Inschriften aus Korzüt", *IstMitt* 26, 1976, s. 9-30; ayrıca bkz. Barnett, Falkner, *The Sculpture of Assurnasirpal II, Tiglath-Pileser III and Esarhaddon from the Central and SW Palaces at Nimrud*, s. 7-10.

elde ettiği başarılarla ilgilidir. Bu yazıtların çoğu'nun temelleri hala görülebilen bir ‘‘kula tapınağın’’ (Urartuca susi) cephesine aittir⁷¹⁵.

Bu metne ait kimi parçalar başkent Tuşpa⁷¹⁶ da bulunmuştur; Salvini bunları Menua'nın kaybolmuş yıllıkları olarak nitelendirmektedir⁷¹⁷. Metnin bu denli geniş bir alana dağıtılmış olması, içerdiği övgüyle söz edilen eylemlere çok büyük bir anlam verildiğini gösterir. Bu yazıtta geçen ifadelerle göre Menua, Güney Transkafkasya'ya yaptığı başarılı bir seferden dolayı Haldi'ye bir tapınak (Haldi Kapısı) inşa edip burada Haldi'ye kurbanlar adamıştır. Bu sefer sırasında Urartu, Erikua (İrikua) kabilesinin topraklarını egemenliği altına aldığı gibi Etiuni ülkesini baskı altında tutarak haraç vermeye zorlamıştır. Transkafkasya'nın Etui(hi/ni) adlı kabilesiyle, Urartu Krallığı'nın İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları döneminden itibaren olan mücadelesi devam etmekteydi. Menua Dönemi'nden Urartu'nun yeniden Transkafkasya bölgesiyle ilgilenmesi Urartu'nun her zaman için dış politikasında sürdürülebilir bir siyaset izlediğini göstermektedir. Yani dış politikada belirlenen hedefler sadece bir kral dönemiyle sınırlı kalmamıştır. Daha sonradan tahta oturan krallar kendilerinden önceki

⁷¹⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 63; ayrıca bkz. Wolfram Kleiss, Harald Hauptmann, ‘‘Topographische Karte von Urartu Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie’’, *AMI Erg. 3*, Berlin 1976, s. 12; Saggs, *The Might that Was Assyria*, Londra 1984, s. 48-54; Burney, *A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere*’, s. 55-111; Leichty, ‘‘The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)’’, s. 45-52; Mayer, *Die Stadt Kumme als überregionales religiöses Zentrum*, s. 329-358.

⁷¹⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 64; ayrıca bkz. Curtis, ‘‘Fifty years of Mesopotamian discovery, The work of the British School of Archaeology in Iraq 1932-1982’’, s. 4-56; Forer, ‘‘Assyrien’’, s. 27126.

⁷¹⁶ Menua Dönemi'ne ait yazılı ve arkeolojik belgeleri incelediğimizde söz konusu kralın kendi döneminde başkent Tuşpa'yı dönemin en etkileyici ve en kalabalık başkentlerinden biri yapma yönünde çok büyük çaba sarf ettiğine şahit oluyoruz. Özellikle bu dönemde imar alanlarında çok büyük ilerlemeler sağlanacaktır. Örneğin Sitadelin en tepesinde görkemli bir saray ve tapınaklar kurulacaktır. Ayrıca kayalığın eteklerindeki aşağı kentin çevresinde, içlerinde yazlık köşkler olan bağlar ve bahçeler oluşturdu. Bu bağ ve bahçelerden çok daha fazla verim alabilmek için gerekli olan tatlı suyu Van'ın 56 km güneydoğusundaki bir kaynaktan sağladı. Ayrıca Menua, Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasında bulunan Urartu'nun çekirdek bölgesinde sulamanın merkezi bir devlet için ne denli önem taşıdığını göz önünde bulundurarak büyük sulama projelerine girişen ilk hükümdardı. Bu anlayış doğrultusunda en önemli eserini, içinde başkenti Tuşpa'nın bulunduğu Van Ovası'nın sulanması için ortaya koydu. Daha sonraları, Asur kraliçesi Semiramis (Şamiram) ile ilişkilendirilerek ‘‘Şamram Kanalı’’ adını taşıyordu. Bu kanal Van'ın güneydoğusundaki Gürpınar Ovası'ndan kaynaklanan tatlı suyu Van Ovası'na iletmektedir. Kısmen toprağa kazılmış kısmen de kayaya oyulmuş bulunan bu kanal zaman zaman yüksekliği 10 m'yi aşan taş destek duvarlarıyla güçlendirilmiş, duvarların üzerinde Urartu çivi yazısıyla kral Menua'nın adı 15 kez geçmektedir. Bkz. Sevin, ‘‘Urartu, Dağların Uygurluğu’’, s. 204.

⁷¹⁷ Mirjo Salvini ‘‘Die Urartaischen Schriftlichen Quellen aus Iranisch-Azerbaid-Jan’’, *Akten des VII. Internationalen Kongress für Iranische Kunst und Archäologie, München 7–10. September 1976*, *AMI, Erg. 6*, Berlin 1979, s. 170–177.

krallar döneminde başlatılan fetih politikalarını sürdürdüklerini rahatlıkla görebiliyoruz⁷¹⁸.

Yukarıda bahsettiğimiz sefer esnasında ganimet olarak 1.733 at, 7.616 sığır ve 15.320 koyun ve sayısının abartıldığı düşünülen miktarda esir alınmıştır. Yazıtta geçen ifadelerden anlaşılacağı üzere bu seferler esnasında elde edilen başarılar Menua için büyük bir övünme kaynağı olmuştur. Eğer metin doğru yorumlanmışsa, ilginç olan esirlerden bazılarının tıpkı Asur'da olduğu gibi Asurlaştırma politikası adına savaş esirlerinin başka bölgelere sürülme yöntemi bu sefer esnasında Urartu kralı tarafından da uygulanmıştır. Ele geçirilen esirler Tuşpa ve Urartu ülkesinin egemenliği altında olan diğer iki kent olan Aelia ve Altuquia'ya şehirlerine sürülmüşlerdir. Altuquia'nın Sargon'un yazıtlarında adı geçen, Zağros Dağlarının doğusunda, Urmiye Ovası'ndaki Ualtuquia olması, Urartuların da tıpkı Asurlular gibi savaş esirlerini uzak bölgelere sürme âdetini üstlendiklerini göstermektedir⁷¹⁹.

Menua'nın krallığı döneminde oldukça genişleyen Urartu topraklarının denetim altında tutulma zorunluluğu beraberinde uygun bir örgütlenmeyi de gerekli kılmıştır. Bu nedenle Urartu Dönemi'ne ait metinlerde ilk defa eyalet valilerinin atandığından bahsedilmektedir. Uzak eyaletlere vali atama yöntemi aynı zamanda buralardaki Urartu egemenliğinin uzun süreli olmasında etkili olmuştur. Örneğin Pagin bölgesi, Titia adında bir valiye emanet edilmiş, ayrıca batı bölgelerine sefer düzenleyen Menua, Alzi ülkesini ele geçirdikten sonra bu ülkeye de bir vali atamıştır. "Titia" Urartu kaynaklarının bize şimdiye kadar adıyla bildirdiği tek validir. Metinlerde LU ENAM Sumerogramıyla yazılan bu unvan, I. Arğişti ve II. Sarduri'nin Yazıtlarının yanı sıra I. Rusa'nın bir yazıtında da karşımıza çıkmaktadır. II. Sargon'un, Urartu eyalet valilerinden söz ettiği mektupları bizlere dönemin siyasi ve askeri gelişmeleri hakkında daha fazla bilgi aktarmaktadır⁷²⁰.

⁷¹⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 63.

⁷¹⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 63; ayrıca bkz. David, "Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud.", s. 169-181; Kessler, "Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien, in V. Haas (Hrsg)", s. 59-86; Mehmet Ali Dinçol, Ersin Kavaklı, "Die Urartaische Inschrift aus Kanak (Kars)" *Festschrift Sedat Alp*, İstanbul 1978, s. 59.

⁷²⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 65; ayrıca bkz. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 86-93; Kleiss, Harald, "Topographische Karte von Urartu Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie", s. 12; Zimansky, "Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler", s. 110-111.

3.2.5. I. Arğişti Dönemi

Menua'nın oğlu Arğişti ilk dönemlerde Urartu tahtı için veliaht olarak belirlenmemiştir. Yazılı kaynaklardan anladığımız kadarıyla, daha İşpuini hayatayken, muhtemel veliaht olarak belirlenen Menua'nın ilk oğlu olan İnuşpua'ydı. Van kayalarının doğu ucunda, Tebriz Kapı'da yer alan kaya yazıtta ve Patnos yakınlarında yakın dönemlerde ele geöen bir tapınağa ait diğer bir yazıtta⁷²¹ her 3 isim de –İşpuini, Menua ve İnuşpua- hami olarak yer almıştır. İşpuini'nin torunu İnuşpua'ya hediye ettiği gümüş bir bakraö üzerinde Asur dilinde yazılmış bir ithaf yazısında⁷²² dede ve torun arasında öok yakın bir ilişkinin olduğunu göstermekte ve İşpuini'nin, hanedanlığın devamı için gösterdiği özeni de yansıtmaktadır⁷²³.

Kendisinin yerine tahta öıkması için başka bir veliaht'ın belirlenmesine rağmen Arğişti'yi tahta öıkaran şartlar kaynakların yetersiz olmasından dolayı tam olarak bilinmemektedir. Ancak mevcut olasılıklar arasında İnuşpua'nın, babası Menua'dan önce öldüğu ya da daha az bir olasılık olmakla beraber yeni kralın, meşru ardıl olan kardeşini bir saray entrikasıyla ortadan kaldırmış olduğu ve onun adını resmi yazıtlardan öıkardığı şeklinde dir⁷²⁴.

Arğişti iktidarının 2. yılında İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları döneminden Urartu'nun sürekli olarak sefer düzenlediği ve Trankafkasya'da, “klasik” bir savaş hedefi haline gelmiş olan Aras'ın kuzeyindeki Etiuni ülkesine karşı yapılan seferlere devam edecektir⁷²⁵. Körzüt Yazıtı'nda bu seferler sonucunda önemli başarıların elde

⁷²¹ Mirjo Salvini, “Una dedica di İşpuini e Minua al dio Ua”, *SMEA* 31, 1993, s. 143–148.

⁷²² Mirjo Salvini, “Hourrite et Urarteen”, *Actes de ia 24e Rencontre Assyriologique Internationale, Les Hourrites, RHA* 36, Paris 1978, s. 157–172.

⁷²³ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 66; ayrıca bkz. Mirjo Salvini, “Das Corpus der Urartaischen Inscriften”, (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianuh-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October, 2007*, Belgium, 2012, s. 101-110; Saggs, *The Might that Was Assyria*, s. 48-53; Forer, “Assyrien”, s. 272-276.

⁷²³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 65.

⁷²⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 66.

⁷²⁵ Menua'nın oğlu ve halefi olan I. Arğişti tahta öıkınca miras olarak aldığı askeri ve ekonomik alanlarda Ön Asya dünyasının sonderece etkili olan krallığını yalnızca korumakla kalmadı aynı zamanda Urartu Krallığı'nın sınırlarını hemen her yöne doğru genişletti. Örneğin ülkesinin kuzeyindeki krallıklara karşı düzenlediği seferler, kendisine bu yönde yeni kentler ve askeri üsler kazandırdı. Bu dönemde Asurlularla yaptığı savaşlarda bu krallığın yaşadığı iç sorunlardan dolayı her defasında zaferle ayrıldı, biröok Asur yerleşkesini Urartu Krallığı'nın sınırlarına katmıştı. Akdeniz ticaretinden pay almasında stratejik öneme sahip olan Kuzey Suriye ve Anadolu'nun güneyinde bulunan kent devletlerinin Urartu Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmesi de onun döneminde gerçekleşti. Artık Anadolu'nun Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu ticaret yollarını denetim altında tutan devlet Asur değil Urartu Krallığı'ydı. Bkz. Kaya, *Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları*, II, 36–37

edildiğinden bahsedilmektedir⁷²⁶. I. Arğişti iktidarının 3. yılında ise sefer düzenlenen savaş bölgesi sahnesi tamamen değişir: Döneme dair yazıtlarda ‘‘Hitit ülkesi’’ ve Geç Hititçede Kalparunda’ya uyan kral ismi Hilaruda adları ile metindeki çoğul şekli olan Hati=na kelimeleri geçmektedir. Yazıtlarda geçen bu kelimelerin varlığı Salvini’ye göre Urartuların çok sayıdaki Geç Hitit prensliği ile siyasi ilişkilerinin olduğunu göstermektedir⁷²⁷.

Menua zamanında olduğu gibi I. Arğişti Dönemi’nde de Urartu’nun en önemli hedefleri arasında tekrar Fırat’ı geçip Malatya’ya (Melitia) , hatta daha da batıda yer alan ve hammadde kaynakları açısından oldukça zengin olan Tabal ülkesine (*Tuatehi KUR*) kadar olan bölgeleri hâkimiyeti altına almak düşüncesi bulunmaktaydı. Geç Hitit Krallıklarının hüküm sürdüğü bölgenin de Urartu’nun egemenliği altına gimesi, bu ülkenin gerek sınırlarının batısındaki coğrafyada çok etkili olması ve gerekse Akdenize kadar uzanan ticaret yollarının hâkimiyeti altına girmesi demektir. Bu kralın iktidarının 4. yılında uygulanan savaş sahnesi yeniden değişir ve Urartu ordusu yeniden Transkafkasya’nın Sevan Gölü’ne kadar uzanan bölgelere ve göl kıyısında yer alan Alıştu’ya yönelik bir sefere çıkar ve bu bölgelerde Urartu otoritesini tesis eder⁷²⁸. Arğişti tarafından Arin Tepesi’nde kurulan İr(e)puni kenti bu bölgelerdeki yeni

⁷²⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 70; ayrıca bkz. Leichty, ‘‘The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)’’, s. 45-52; Curtis, ‘‘An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud.’’, s. 9-32; Lang, ‘‘Urartu und die Nomeden: Zur Adaption altorientalischer Motive im reiternomadischen Kunsthandwerk des 7. -5. Jh .v. Chr.’’, s. 281–293; Biscione, ‘‘Urartian Fortifications in Iran: an Attempt at a Hierarchical Classification’’, s. 77-88; Brikman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158–722 B.C.* , Londra, 1969, s. 180; Leichty, ‘‘The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)’’, s. 45-52.

⁷²⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 70.

⁷²⁸ I. Arğişti izlediği başarılı fetih politikası sayesinde Urartu Krallığı çağının en güçlü devleti haline gelecektir ve Arğişti’nin halefinin hükümdarlığının son on yılına doğru siyasi başarısının zirvesindeydi. Sürdürülen başarılı askeri seferler sonucunda ülkenin sınırları doğuda Azerbaycan’a, batıda Fırat Irmağı’na, kuzeyde Ermenistan’a ve güneyde Toroslara kadar ulaşacaktır. Ayrıca bugünkü Doğu Anadolu’nun Erzurum Kars, Van, Ağrı ve Hakkâri illeri Urartu Krallığı’nın sınırları içindeydi. I. Arğişti ülkesinin batısına yönelik askeri seferlere ağırlık verecektir ve bu seferler sonucunda Malatya il merkezi ve bu ilin kuzeyinde kalan kesimi söz konusu dönemde, Urartu Krallığı’nın topraklarının bir parçası haline gelecektir. Ayrıca Ermenistan’ın güneyi, İran’ın kuzeybatısı, Urmiye Gölü Havzası ve Irak’ın kuzeyinden küçük bir kesim de Urartu Krallığına aitti. Melid, Kummuh ve Tabal gibi bazı Geç Hitit Devletleri ve Asur, Urartu Krallığı’nın komşuları olan devletlerdi. Urartu’nun yayıldığı bütün coğrafyayı göz önünde bulundurduğumuzda krallığı yöneten ilk dört kralının sonuncusu olan I. Arğişti, yalnızca Urartu Krallığı’nın değil aynı zamanda Yakınoğu’nun en başarılı hükümdarlarından birisi olduğuna şahit oluyoruz. Öyle görülüyor ki Arğişti de kendi gücünün ve başarısının farkındaydı ve bununla övünüyordu. Kendisi için başkent Tuşpa’da yaptırmış olduğu anıt mezarın onun bu anlamda farkındalığının ürünü olsa gerekir. Bkz. Kaya, *Türkiye’nin Eski Çağ Tarihi ve Uygurlukları*, II, 37–38.

fetihlerin güvence altına alınmasına ve Urartu'nun bölgedeki yayılımına önemli katkıları olmuştur⁷²⁹.

Argiştı tarafından bu dönemde Hati ve Şupa'dan 6.600 ‘‘savaşçı’’ hem güvenlik hem de bölgedeki fetihlerin daha kalıcı hale gelebilmesi için İr(e)pu kentine gönderilir. Argiştı tarafından uygulanan bu yöntemin her zaman için Urartu'ya önemli katkıları olmuştur. Aras'ın kuzeyinde kurulan İr(e)puni kentine daha önceki dönemlerde Hitit ve Sophone ülkelerine ait insanların da gönderildiği şeklinde bir görüş bulunmaktadır. Ancak İr(e)puni kentinde yaşayan nüfus kitlesinin ağırlığını sürgünlerden daha ziyade batıdan kuzeye garnizon birliklerinin kaydırılması oluşturduğunu düşünmekteyiz. Aynı yılın akışı içinde bir diğer sefer, Ptolemaios'ta Obordene olarak adı geçen Uburda ülkesine düzenlenir⁷³⁰.

Urartu kralının 5. yıl askeri seferlerini anlatan olaylar şu cümleyle başlar: ‘‘*Haldi silahıyla çıktı, Asur ülkesi savaşçılarına bela getirdi*’’⁷³¹. Ancak KUR ASSUR, LU HURADÍ ifadesi bölgede daha önceden varolan sadece ‘‘bir Asur garnizonu’’ anlamına da gelebilir. Yazıtta, Asur askerlerinin esir alınmasıyla ilgili ifadeler de bulunmaktadır. Artık bu dönemden sonra Asur-Urartu arasında sürekli savaş sahnesi haline gelen ve her iki ülke içinde önemli hammadde kaynaklarına sahip olan güneydoğuya doğru kaymıştır. Aynı yıl içinde Urartu ordusunun bu bölgelere düzenlediği seferler sonucunda Buştı, Baruata, Babilu ve Parşua ülkeleri baskı altında tutulur. Bu tarihten sonra hemen hemen her yıl gerek Asur ve gerekse de Urartu seferlerine maruz kalan Mana ülkesinin yanı sıra onun daha güneyinde yer alan Perslerin yaşadığı ülkeye de (Parşua) saldırılar düzenlenecektir⁷³². Özellikle kuzeybatı İran'da bulunan Mana ülkesi Yeni Asur Devleti'nin kuruluşundan itibaren sürekli olarak Asur'un emperyalist saldırılarına maruz kalmıştır. Söz konusu bu sefer kayıtlarında şu ifadeler yer almaktadır:

⁷²⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 70; ayrıca bkz. Kleiss, Hauptmann, ‘‘Topographische Karte von Urartu Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie’’, s. 12; Scurlock, ‘‘Neo-Assyrian battle tactics.’’, s. 23-28; Larsen, *Old Assyrian Cuneiform Textes in the Metropolitan Museum of Art Tablets, Cones and Bricks of Third and Second Millenia B. C.*, s. 23-79 Leichty, ‘‘The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)’’, s. 45-52; Curtis, ‘‘An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud.’’, s. 9-32; Lang, ‘‘Urartu und die Nomeden: Zur Adaption altorientalischer Motive im reiternomadischen Kunsthandwerk des 7. -5. Jh. v. Chr.’’, s. 281-293; Biscione, ‘‘Urartian Fortifications in Iran: an Attempt at a Hierarchical Classification’’, s. 77-88; Brikman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158-722 B.C.*, Londra 1969, s. 180; Leichty, ‘‘The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)’’, s. 45-52.

⁷³⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 70.

⁷³¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 70.

⁷³² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 70.

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Asur ordularını yendi ve Buştı ülkesini ve Tariu ülkesini ele geçirdi. (Onları) Arğışti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Arğışti der ki: kaleler yaptırdım ve Şurişilini ülkesini geliştirdim(?). Asur ordularına ülkem... (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili ülkesinin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Menua oğlu Arğışti der ki: Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle komutanları sefere yolladım(?). Asur (ordularını) kovaladım(...) yaptım. Aynı yıl (...) ülkesine ve (...) ülkesine karşı sefere çıktım. Arha ülkesinin orada (...) krali şehir (...) ve 60 (daha) şehirden erkek ve kadınlar esir aldım(?). Buştı ülkesine karşı sefere çıktım. Arğışti der ki: dağlık Mana ülkesine kadar ilerledim. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı İani ülkesini ele geçirdi ve Mana ülkesini ve Buştı ülkesini ele geçirdim”⁷³³.

Urartu'nun güney bölgelerine yönelik sürdürdüğü askeri etkinlikler Arğışti'nin iktidarının altıncı yılında neredeyse olduğu gibi devam eder ve Arğışti ilk defa ele geçirdiği ganimetler arasında 184 deveden söz eder. Bunu takip eden yıllarda güneyde Zağros bölgesindeki ülkelerle girilen çatışmalar ve elde edilen zaferler sonucunda ele geçirilen ganimetler arasında tekrar develerden söz edilir. Ganimet olarak ele geçirilen develer kanımızca Urartu ülkesinde taşımacılık işlerinde kullanılmaktaydı. Bu gelişmelerden bahseden yıllıkta bir “Auarışı adamı” olan Dadanu isimli kişinin adı da geçer. Bu ismin Asur kaynaklarında Hubuşkia kralı olarak adı geçen Data(na) ile uyuşması I. Arğışti'nin Hubuşkia ülkesi ile askeri ve siyasi ilişkisi olduğuna yönelik bir kanıt olarak düşünülebilir. Bu dönemde güney bölgelerine yönelik çeşitli politikalar geliştiren Urartu, bu bölgelerde daha etkili bir konuma gelebilmek için bölgeye ajanlar göndererek burada bulunan Hubuşkia ve diğer ülkeleri Asur'a karşı ayaklandırmaya çalışmaktaydı⁷³⁴.

⁷³³ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 160–164; ayrıca bkz. A. D. Aeltere de Mordtmann, “Entzifferung und Erklarung der Armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend” *ZDMG* 26, 1872, s. 465–496; A. H. Sayce, “The Inscriptions of Van”, *JRAS* 14, 1882, s. 377–732; D.H. Müller, “Die Keilinschrift von Aschrut-Darga” *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschafte* 26, Viyana, 1888, 23-26; S. Guyard, “Inscriptins de Van. Les Estampages de M. Deyrolle”, *JA* 8(2), 1883, s. 517-523; H. G. Güterbock, “Urartian Inscriptions in the Museum of Van”, *Journal of Near Eastern Studies* 22, 1963, s. 268-272.

⁷³⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 70; ayrıca bkz. Saggs, *The Might that Was Assyria*, s. 48; Forer, “Assyrien”, s-12-23; Larsen, *Old Assyrian Cuneiform Textes in the Metropolitan Museum of Art Tablets*,

III. Salmanasar'ın Urartu üzerine yaptığı ve Sarduri ile karşılaştığı son Urartu seferi'nden sonra Asur merkezinde büyük bir isyan çıkacaktır. Asur merkezinde yaşanan taht kavgaları sonucunda Krallık kuzeyde önemli miktarda güç ve toprak kaybedecektir. Örneğin Asur'un daha önceden kuzey bölgelerinde egemenlik altına aldığı yerel krallıkların birçoğu Urartu hâkimiyetine girecektir. Ayrıca Asur'da yaşanan bu bunalım Urartu'nun Van Havzası'ndaki diğer yerel beylikleri hâkimiyet altına almasında kendisine önemli fırsatlar vermiştir. Salmanasar'ın oğlu Asur-danian-apal, Asur tahtını ele geçirmek üzere M.Ö. 827 yılında ayaklanır. Bu ayaklanmada birçok güçlü kent ve eyalet, Salmanasar'ın Asur tahtına varis gönderdiği oğlu Şamsi-Adad'da karşı isyancılarla birlikte hareket eder, isyanların sürdüğü sırada yaşlı kral Salmanasar ölür. Şamsi-Adad bir zamanlar babasının vassal kralığı durumundaki Marduk-zakir-şum yönetimindeki Babil'den yardım ister⁷³⁵.

Babil'in kendisine sağladığı askeri yardımlar neticesinde V. Şamsi-Adad M.Ö. 825/824 yılında, babasının kendisine bıraktığı Asur tahtına çıkar. Ancak M.Ö. 822 yılına dek Asur-danin-apal ve O'nun yanında yeralan 27 isyancı kent ile mücadelesini sürdürmek zorunda kalır. V. Şamsi-Adad isyancılarla giriştiği kanlı mücadelelerden sonra isyan eden kentleri ağır bir yenilgiye uğratar. Yeni kral saltanatının birinci yılının sonuna doğru, M.Ö. 822–821'de, tüm Asur ülkesinde düzeni yeniden sağlar. Ancak isyanlarla geçen bu yıllarda daha önce de ifade ettiğimiz gibi Asur Krallığı sınır boylarındaki birçok ülkeyi uzun süre geri alamayacak şekilde kaybeder. Özellikle Fırat Nehri'nin batısındaki topraklar, Suriye'nin bir bölümü, Filistin ve Güneydoğu Anadolu'daki geniş topraklar Asur aleyhine el değiştirecektir. Kuzey bölgelerinde Urartu lehine el değiştiren bu beylikler aynı zamanda Asur ekonomisine ağır darbeler vuracaktır çünkü bu ülkelerden alınan ganimet ve vergiler Asur için cansuyu

Cones and Bricks of Third and Second Millenia B. C., s. 23-79; Leichty, "The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)", s. 45-52; Scurlock, "Neo-Assyrian battle tactics.", s. 23-28.

⁷³⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 73-74; ayrıca bkz. G. Smith, "The Foundation of the Assyrian Empire", *CAH III/I*, 1925, s. 25; Cristian Piller, "Bewaffung und Tracht Urartaisher und Nordwestiranischer Krieger des 9. Jahrhunderts v. Chr. Ein Beitrag zur Historischen Geographic des Frühen Urartu", (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianılı-Urartu*, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October, 2007. Belgium, 2012, s. 379-390; Mayer, *Die Stadt Kumme als überregionales religiöses Zentrum*, s. 329–358; Zimansky, "Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler", s. 110–111; Melikişvili, *Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960, s. 10–12; Saggs, *The Might that Was Assyria*, Londra 1984, s. 48-56.

değerindeydi. Kuzeyden gelen lojistik desteğin kesilmesi Asur'daki iç isyanların daha uzun sürmesine neden olduğu düşünülmektedir⁷³⁶.

V. Şamsi-Adad tahta geçip düzeni sağladıktan sonra Asur'un yaşadığı iç isyanlarla uğraştığı dönemlerde kaybettiği toprakları geri alabilmek için askeri seferleri yeniden başlatacaktır⁷³⁷. Elbetteki en önemli hedef Urartu ve kuzeyde hâkimiyeti altına aldığı yerel kralıklar olacaktır. Kuzey bölgelerine yapılan seferlerin dışında, Asur kralı özellikle Babil ülkesine uzun yıllar sürecek seferlere başlayacaktır. Örneğin M.Ö. 818 yılında Babil kralı Marduk-balatsu-ikbi ile başlayan savaşlar Asur'u sekiz yıl boyunca uğraştırmıştır. Doğal olarak Asur ile Babil arasındaki bu savaşlardan en karlı çıkan devlet kuzey komşusu Urartu olacaktır çünkü Asur-Babil mücadelesini fırsat bilen Urartu güneyinde bulunan bölgelerde yeniden etkisini artıracaktır. Babil kralı Marduk-balatsu-ikbi ve O'nun yanında savaşan Elam, Nairi ve Arami kabileleri ile V. Şamsi-Adad M.Ö. 812 yılında savaşa girerler. Sonuçta Babil 5000 ölü ve 2000 esir gibi ağır kayıplar vererek savaşı kaybeder. Bir yıl sonra Babil'in başkentine giren Asur Kralı, bu ülkeye ağır darbeler indirecektir. Asur'un bu savaşta Babil ülkesi karşısında önemli bir galibiyet alması iç isyan sürecinden yeni çıkan Asur'un elini daha da güçlendirecektir. Aldığı bu galibiyetle beraber kuzeye düzenleyeceği seferlerde Asur kendine daha da güvenecektir⁷³⁸.

V. Şamsi-Adad'ın, Asur tahtında sürdürdüğü saltanatı oldukça kısa sürmüştür. M.Ö. 811 ile 808 yılları arasında Asur ülkesinin, genel teamüllerin aksine bir kraliçe tarafından yönetildiği görülmektedir. Eski Yakındoğu'nun en güçlü kadın yöneticilerinden biri olan ve adı günümüzde bile yaşayan bu kraliçe Şammu-Ramat'tır (Semiramis). Asur kentinde ele geçen bir stel üzerinde Şammu-Ramat adı Şamsi-Adad'ın karısı, Adad-Nirari'nin annesi ve Salmanasar'ın gelini olarak geçer. Bahsettiğimiz bu güçlü kraliçe Asur tahtında son derece etkili olduğu gibi kendi adına

⁷³⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 74; ayrıca bkz. Ursula Hellwag, "Der Niedergang Urartus", (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianılı-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October, 2007*. Belgium, s. 227-241; Guyard, "Inscriptins de Van. Les Estampages de M. Deyrolle", s. 517-523.

⁷³⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 74.

⁷³⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 74; ayrıca bkz. W. Kleiss, H. Hauptmann, "Topographische Karte von Urartu", *Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie*, Berlin 1976, s. 47; A. Schacher, "Bilder Eines Weltreichs, Kunst-und Kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien", *Subartu 20*, Turrnhout, 2007, s. 151-59; Sayce, "The Inscriptions of Van", s. 377-732; Müller, "Die Keilinschrift von Aschru-Darga", s. 23-26.

kurbanlar sunabilmekte, steller diktirmekte ve bu steller üzerinde adını oğlundan önce yazdırabilmekteydi. Bu durum aynı zamanda Şammu-Ramat'ın Asur tahtı üzerindeki etkinliğini göstermektedir. Şammu-Ramat'ın Asur tahtında kısa bir süreliğine kalmasına karşın ünü Eski Yunan efsanelerine kadar ulaşmıştır. Bu kraliçe döneminde Asur'un Kuzey Suriye ve Urartu ülkelerine yönelik daha önceden varolan sömürgeci politikası yeniden devam edecektir⁷³⁹.

M.Ö. 811 yılında Asur tahtına III. Adad-Nirari geçecektir ancak Asur kralı bir süreliğine yönetimi annesine bırakmak zorunda kalsa da saltanatının beşinci yılında, annesinin yönetimdeki etkisini kırarak Asur tahtının tek hâkimi olacaktır. Yönetimi tek elde toplayan Asur kralı bu olayı kutlarcasına ilk iş olarak bölgedeki Asur otoritesine karşı çıkan Arpa kenti üzerine sefer düzenlemek olacaktır⁷⁴⁰.

Asur kralının Mannea ve Medler üzerine yaptığı seferler ise M.Ö. 801 yılında başlamış ve 795/790 ve 787 yıllarında da sürmüştür. Bu bölgeye yapılan seferlerin temel nedeni Urartu Krallığı'nın yörede kurduğu ve genişletmekte olan egemenliğini ortadan kaldırılabilmek ve bölgede daha önceden sarsılmış olan Asur otoritesini yeniden kurmaktır. Elbetteki Asur'un kuzey bölgelerinde daha etkili olabilmesi için güneyde Babil'e devam eden sorunların haledilmesi gerekmektedir. Bu amaçla Babil ile uzun yıllar boyunca süren sınır kavgaları iki krallık arasında yapılan bir antlaşmayla sona erdirilir. "Synchronous Tarihi" olarak bilinen metinle Babil ülkesi, Asur egemenliğini kabul etmiştir çünkü metinde Adad-Nirari'nin, Babil ülkesinin koruyuculuğunu üstlendiği belirtilmektedir. Bu antlaşmadan sonra güney sınırını güvence altına alan Asur M.Ö. 790 yılından itibaren Fırat'ın batısındaki topraklara düzenli saldırılar yaparak bu bölgeyi denetim altına alır⁷⁴¹.

⁷³⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi* s. 75; ayrıca bkz. Micheal Roaf, "Could Rusa son of Erimeha have been king of Urartu during Sargon's Eight Campaign?", (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianılı-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October, 2007*, Belgium, s. 187-216.

⁷⁴⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 75; ayrıca bkz. U. Seidl, *Bronzekunst Urartus*, Mainz, 2004, s. 18-44; Mirjo Salvini, *Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai): Cuneiform and Hieroglyphic*, (Ed. Altan Çilingiroğlu, Mirjo Salvini), *Monumental Stone Inscriptions*, Mainz, 2001, s. 251-270.

⁷⁴¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 75; ayrıca bkz. Paul Zimansky, "Urartian Material Culture as State Assemblage: an Anomaly in the Archaeology of Empire", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 229, 1995, s. 103-115; Paul Zimansky, "The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia", (Ed. J. M. Sasson), *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, 1995, s. 1135-1146; Smith, "The Foundation of the Assyrian Empire", s. 25.

Adad-Nirari'nin genç yaşta ölmesi üzerine Asur tahtına M.Ö. 782 yılında oğlu IV. Salmanasar çıkar. M.Ö. 772 yılına kadar sürecek olan bu saltanat yıllarında Asur kralının en önemli görevi I. Arğişti'nin yönetiminde gücünün zirvesine çıkmış olan Urartu Krallığını kendi egemenlik alanlarına yönelik ilerleyişini durdurabilmektir. Bu amaçla M.Ö. 781 ile 774 yılları arasında Asur Kralı IV. Salmanasar'ın Urartu'ya karşı askeri seferler düzenlediği görülmektedir. Ancak kuzey ülkelerine yapılan bu seferlerden istenilen askeri ve ekonomik başarıların elde edildiği pek söylenemez. Asur ordusunun Urartu karşısında aldığı başarısızlıklar Asur'un batısındaki ülkelerde karışıklıkların çıkmasına sebep olur. Bu nedenle M.Ö. 775/773 ve 772 yıllarında Kuzey Suriye'de yeniden Asur otoritesini tesis etmek üzere askeri seferler düzenlenir. Asur'un içinde bulunduğu bütün zor koşullara rağmen Kuzey Suriye ülkeleri üzerindeki denetimlerini yitirmeme arzusu bu bölgenin Asur Krallığı için ne derece önemli olduğunu göstermektedir⁷⁴².

IV. Salmanasar'ın ani ölümü üzerine III. Asur-dan, Asur tahtına geçer (M.Ö. 772-755). Kralın uzun süren saltanat yılları boyunca işi hiç de kolay değildir çünkü III. Asur-dan'ın söz konusu saltanat yılları boyunca Asur iç isyanlar ve felaketlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. M.Ö. 765 ve 755 yıllarında Hatarika üzerine yapılan seferi M.Ö. 754'de Arpad seferi izler. Ancak Urartu'nun bu yörelerdeki yerel kralıklardan aldıkları vergileri göz önüne aldığımızda Asur'un başarılı olduğu söylenemez. Asur'un bu kral döneminde kuzey bölgelerinde başarısızlığa uğraması, I. Arğişti yönetimindeki Urartu'nun Geç Hitit Krallıkları coğrafyasında etkili olmasında kendisine yıllardır beklediği fırsatları sunmuştur. Çünkü Asur için üst üste gelen bu başarısızlıklar kendisine bağlı kentler üzerindeki otoritesinin ciddi şekilde sarsılmasına neden olur. Meydana gelen otorite boşlukları bir süre sonra Asur'a bağlı (M.Ö. 763-762), Arrapha (M.Ö. 761-760) ve Guzana (M.Ö. 763-762) gibi kentlerinde isyan etmelerine neden olur. Kral Asur'dan, ülkesinin güneyinde yer alan ülkelerdeki olaylara

⁷⁴² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 75-76; ayrıca bkz. Paul Zimansky, "Urartu", (Ed. E. M. Meyers), *The Oxford Encyclopedia of the Archaeology in the Near East*, 1995, s. 103-115; Guyard, "Inscriptins de Van. Les Estampages de M. Deyrolle", s. 517-523; Piller, "Bewaffung und Tracht Urartaisher und Nordwestiranischer Krieger des 9. Jahrhunderts v. Chr: Ein Beitrag zur Historischen Geographic des Frühen Urartu", s. 379-390.

karşı seferler düzenleyecektir ancak yöreyi denetim altına almakta zorluklar yaşayacaktır⁷⁴³.

Asur-dan M.Ö. 755 yılında ölünce yerine Asur tahtına geçecek bir veliaht bırakmamıştı. IV. Salmasar'ın ise tahta geçecek ikinci oğlu olmadığından dönemin güçlü yöneticisi Şamsi-ilu, Asur'un yeni felaketlere sürüklenmesini engellemek için Adad-Nirari'nin oğlu V. Asur-Nirari'yi tahta çıkartır. Genç Kral tahta geçer geçmez Kuzey Suriye'deki Arpad üzerine seferler düzenleyecektir. Yörenin güçlü kralı Arpadlı Mati'ilu ile Asur kralı arasında yapılan barış antlaşmasının içeriği hem Asur'un bu yörelerde askeri denetim sağlamakta zorluklar çektiğini hem de Asur'un bölgedeki güçsüzlüğünü ortaya koymaktadır. İki ülke arasında yapılan antlaşmaya karşın Mati'ilu artık Asur için kuzey bölgelerinde kendisine karşı oluşturulan askeri ittifaklarda yeralan tehlikeli bir düşman konumundadır⁷⁴⁴.

Asur, içinde bulunduğu bu başarısız dönemde yönetim merkezinde hiçbir zaman iç isyanlar ve yönetimi ele geçirmek için çıkarılan taht kavgaları eksik olmayacaktır. Örneğin V. Asur-Nirari devlet otoritesini yeniden sağlamak için Namri ülkesine iki sefer düzenleyecek ancak bu seferler bile M.Ö. 745 yılında başkent Kalah'ta kralın ve hatta tüm krali ailenin sonu olacak bir isyanın çıkmasını önleyememiştir. M.Ö. 745 yılının mayıs ayının başında (Airu'nun 13. Günü) Pul adlı bir isyancı III. Tiglat-Pileser olarak Asur tahtını ele geçirir. Bu tarihten sonra Asur Krallığının kötü giden şansı değişecek ve Yakındoğu'da yeni bir dönem başlayacaktır⁷⁴⁵.

Bu dönem için Anadolu'nun doğusuna baktığımızda ise Urartu'nun, çoktan kolonileri kurduğu Solduz ve Godar Çay ovalarından Zağros Dağlarına kadar olan alan

⁷⁴³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 76; ayrıca bkz. Paul Zimansky, "Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu", (Ed. R. Drews), *Greater, Anatolia and the Indo-Hittite Language Family, Journal of Indo-European Studies Monograph 38*, Washinton, 2001, s. 15-27.

⁷⁴⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 76-77; ayrıca bkz. G. B. Lanfranchi, S. Parpola, "The Correspondence of Sargon II, Letters From the Northern and Northeastern Provinces", *SAA 5*, Helsinki, 1990, s. 20-45; Salvini, *Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai): Cuneiform and Hieroglyphic*, s. 251-270; Zimansky, "The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia", s. 1135-1146; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, Mainz, 2004, s. 18-44; Güterbock, "Urartian Inscriptions in the Museum of Van", s. 268-272; Hellwag, "Der Niedergang Urartus", s. 227-241.

⁷⁴⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 77; ayrıca bkz. G. B. Lanfranchi, M. Roaf, R. Rollinger, "Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia", *Proceedings of the International Meeting in Padua, 26th-28th April, History of the Ancient Near East Monographs V*, Padua, 2003, s. 24-43; Schachner, "Bilder Eines Weltreichs, Kunst-und Kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien", s. 151-59; Curtis, "An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud.", s. 9-32; Zimansky, "The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia", s. 1135-1146.

boyunca kurulan güneydeki yerel kralıkları egemenliği altına aldığı ve bu bölgelerde giriştiği imar faaliyetleri sonucu güçlü bir otorite kurduğuna şahit oluyoruz. Urartu bu bölgelere doğru sefer düzenlerken artık Asur yerine Zağros engeliyle karşılaşmaktadır çünkü Zağros Dağları, kendisi için tıpkı Doğu Toroslar'ın batısı gibi geçilemeyen bir bariyer niteliğindedir. Bunun yanı sıra, giderek büyüyen topraklarla beraber ön karakolların ve üs noktalarının Urartu başkentinden uzaklaşması, merkezden uzak bölgelere yapılan seferler için ciddi bir lojistik engel olarak ortaya çıkacaktır. Ancak Urartu'nun bu dönemdeki yayılım alanlarını göz önüne alacak olursak, zaten bu denli geniş bir alana hükmeden bir devletin, topraklarının denetimini kale sistemleri ve askeri garnizonların geniş dağılımıyla sağlamaktan başka çaresi yoktu. Uç bölgelerde yer alan kent kaleleri, aynı zamanda kral veya askeri idarecilerin muhtelif cepheleri daha iyi denetleyebileceği kraliyet ikametleri olarak hizmet vermiştir⁷⁴⁶.

3.2.6. II Sarduri Dönemi

Kral Menua'nın torunu II. Sarduri Dönemi'nde gücünün zirvesine ulaşan Urartu Krallığı özellikle Kuzey Suriye'de Asura karşı çok daha güçlü bir hale gelecektir. Bu dönem için Urartu daha geniş alanlara hükmedecektir. Örneğin ülke sınırları kuzeyde Ermenistan ve Güney Gürcistan'a; kuzeybatıda Erzircan'a; güneydoğuda Urmiye Gölü'nün güney kıyılarına; batıda Fırat Nehri ve Toros silsilelerine; doğuda Hazar Denizi yakınlarına kadar genişleyecektir. Ele geçirilen bu bölgelerde alınan savaş ganimetleri ve yeni vergiler Urartu Devletine ekonomik anlamda önemli avantajlar sağlayacaktır çünkü bu dönemlerde güçlü ekonomi aynı zamanda çok daha uzak bölgelere sefer düzenleyebilme imkân ve kapasitesine sahip olmak demektir. Bu bölgelerde inşa edilen yeni kalelerle, sınırlar büyük çapta güvence altına alındı. II. Sarduri yönetimindeki Urartu'nun bu olağanüstü gelişiminde elbette güneydeki en önemli askeri ve siyasi güç olan Asur Devleti'nin iç isyanlarla uğraşması etkili olmuştur.⁷⁴⁷ Urartu Devleti'nin etki alanı ilk kez bu dönemde Torosları aşır Suriye'ye doğru genişlemeye başladı⁷⁴⁸. Urartu'nun altın çağını yaşadığı bu zamanda ele geçirilen

⁷⁴⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 72.

⁷⁴⁷ Sevin, *Urartu Dağlarının Uygarlığı*, s. 206.

⁷⁴⁸ II. Sarduri selefinin, yani babası I. Arğişti'nin izlediği askeri politikalara bağlı kaldı. Bu kral döneminde Urartu Krallığı'nın sınırlarını daha da genişletecek başarılı askeri seferler düzenlenecektir. Örneğin Kuzey Suriye kenti Halep, onun hükümdarlığı döneminde Urartu Krallığına tabi oldu. Halep'in Urartu hâkimiyetine girmesi ekonomik anlamda Asur'a önemli darbeler vurmuştur çünkü bu askeri

ülkelerde idari, askeri ve ekonomik amaçlı pek çok kent kuruldu⁷⁴⁹. Yeni kurulan kentlerde Urartu otoritesinin daha kalıcı hale gelmesi için valiler atanacaktır. Sarduri biri Van bölgesinde, Gürpınar Ovası içindeki Çavuştepe’de, öteki ise batıda, eski bir Urartu eyalet merkezi olan Palu civarında olmak üzere, kendi adını taşıyan Sardurihinili adlı kentler kurdu⁷⁵⁰.

II. Sarduri kuzey ve güney bölgelerine düzenlediği seferlerin yanı sıra ülkenin batısında daha etkili olabilmek için bu bölgeye çeşitli askeri seferler düzenleyip ele geçirdiği batı bölgesinin yönetimini Zaia adlı bir valiye bırakacaktır. Urartu kralı, Malatya Krallığı’nın hemen yanında, Fırat Irmağı’nın doğu kıyısı üzerinde ise, güneyden gelip Orta Anadolu’ya doğru uzanan yollar üzerindeki denetimini artırmak üzere Tumeişki (Habibuşağı) Kalesi’ni yaptırdı. Doğu’da İran Azerbaycanı’nda, Tebriz’in kuzeyindeki Puluadi ülkesinin krali kenti Libliuni’yi (Seqindel) ele geçirecek ve buralardaki fetihlerin daha kalıcı olabilmesi için yeni bir kale inşa edecektir⁷⁵¹.

Argişti oğlu Sarduri ülke yönetimini devraldığı dönemlerde (M.Ö. 764) Urartu için kuzeyden ve doğudan gelebilecek önemli bir tehlike yoktu. Gökçe Göl çevresinde Urartu’ya karşı birlikte hareket eden kavimlere dönük olarak I. Argişti’nin düzenlediği seferler sonuç vermiş ve kısa bir süreliğine de olsa bu yörede çıkabilecek isyanlar denetim altına alınmıştır. Bu sefer sonucunda elde edilen galibiyet kuzeydeki Urartu

hareket Asur’un Akdeniz ticaretindeki etkinliğini geçici de olsa tamamen ortadan kaldırdı. Artık Urartu Krallığı çağının en güçlü krallıklarından biri olarak tarihteki seçkin yerini alıyordu. Bkz. Kaya, *Türkiye’nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları*, II, 38

⁷⁴⁹ Dönemin olaylarının anlatıldığı Asur krallarına ait yazılı metinlerde 12’den fazla Urartu eyaletinin ismi geçse de bu sayının çok daha fazla olabileceği yönünde genel bir kanı bulunmaktadır. Dönemin yazılı kaynaklarından yola çıkarak Urartu’nun toplum yapısına dair edindiğimiz izlenim bu ülkenin yerlileri (surele) toplumun özgür tabakasını oluşturmaktaydı ve köylü sınıfı (urordele) ile fethedilen toprakların ahalisinden (huradinele) daha yüksek bir takım özgürlüklerden faydalanabiliyordu. “Surele” sınıfı aynı zamanda Urartu ordusunun beslendiği temel insan gücünü ve iktisadi kaynağı oluşturuyordu. Bkz. Yakar, “Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu’nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı”, s. 128–129.

⁷⁵⁰ Sevin, “Urartu, Dağların Uygarlığı”, s. 206; ayrıca bkz. Lanfranchi, Parpola, “The Correspondence of Sargon II, Letters From the Northern and Northeastern Provinces”, s. 20–45; Schachner, “Bilder Eines Weltreichs, Kunst-und Kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien”, s. 151-59; Roaf, “Could Rusa son of Erimeña have been king of Urartu during Sargon’s Eight Campaign?”, s. 187–216; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, Mainz, 2004, s. 18–44.

⁷⁵¹ Sevin, “Urartu, Dağların Uygarlığı”, s. 206; ayrıca bkz. Roaf, Rollinger, “Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia ”, s. 24–43; Zimansky, “The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia”, s. 1135-1146; Müller, “Die Keilinschrift von Aschrut-Darga”, 23-26; Smith, “The Foundation of the Assyrian Empire”, s. 25; Piller, “Bewaffung und Tracht Urartaisher und Nordwestiranischer Krieger des 9. Jahrhunderts v. Chr: Ein Beitrag zur Historischen Geographic des Frühen Urartu”, s. 379-390; Hellwag, “Der Niedergang Urartus”, s. 227-241.

hâkimiyetini daha da pekiştirmiştir. Doğudaki “Medler” her geçen gün biraz daha güçlenmelerine karşın M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısında Urartu Krallığı için henüz hayati bir tehlike oluşturmuyordu. Urmiye Gölü’nün etrafındaki topluluklar Arğışti ve önceki Urartu kralları tarafından askeri eylemlerle veya siyasi antlaşmalarla Urartu’nun denetimi altına alınmışlardı. Bu dönemde Urartu’nun Yakınoğu’da elde ettiği bu başarı ve çevre halklar üzerindeki etkisi doğal olarak Asur Krallığı’nın içinde bulunduğu zor durumdan kaynaklanmaktadır. Bu yıllarda Asur’un doğrudan Urartu üzerine yönlendirdiği ve başarılı olduğu bir askeri eylemi bulunmamaktadır. Asur’un uygulayabileceği politika olasılıkla uç boylarında yaşayan kabilelerin Urartu’ya karşı isyan etmelerini teşvik etmek ve bu isyanları desteklemektir⁷⁵².

II. Sarduri zamanına ait Urartu tarihiyle ilgili olayların yeniden kurgulanması, Urartu’nun yayılım alanları arasında bulunan farklı bölgelerde ele geçirilen çok sayıdaki kaya yazıtı metinleriyle bağlantılı olarak yapılabilmektedir. Bu kral Dönemi’ne ait askeri ve siyasi olayları anlatan en önemli yazıt Van kayalarının kuzey yamacında yer alan Hazine Kapısı’ndaki açık hava tapınağında bulunmaktadır. II. Sarduri Dönemi’ne ait metinlerde V. Assur-Nirari’nin adının geçmesi, iki kral arasındaki eşit zamanlılığı göstermektedir. Asur kralıyla olan eşit zamanlılık II. Sarduri iktidarının ilk yıllarına tarihlendirilmektedir. Bu da I. Arğışti ve II. Sarduri arasındaki iktidar değişikliğinin genel anlamda kabul edilenden birkaç yıl sonraya, M.Ö. 755 yılına tarihlendirilmesini ortaya koymaktadır⁷⁵³.

Aynı yıl Asur’la girişilen bir savaş sonucunda II. Sarduri’ye ait olan yazıtta göre Tanrı Haldi⁷⁵⁴ Asur kralı, Adad-Nirari’nin oğlu Assur-Nirari’yi yenilgiye uğratacaktır. Asur ordusuna karşı alınan bu önemli galibiyeten sonra Urartu kendisi için önemli olan bir başka yöne; Sevan Gölü bölgesine doğru harekete geçecektir. Bu bölgede oldukça önemli bir askeri gücü elinde bulunduran ve aynı zamanda bu bölgede Urartu’nun en

⁷⁵² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 78; ayrıca bkz. Sayce, “The Inscriptions of Van”, s. 377–732.

⁷⁵³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 72-77.

⁷⁵⁴ Urartu’da tanrılar listesini incelediğimizde hiyerarşik bir düzenin varlığına şahit oluyoruz. Söz konusu bu listeye göre en başta Haldi, Teişeba ve Şivini’nin adları geçer. Tanrılar tanrısı Haldi’nin Urartu kralları için özel bir önemi bulunmaktaydı çünkü sefere çıkan bütün Urartu krallarını kutsayan bir savaş tanrısıydı. Büyük bir mızrakla simgeleniyor; savaşta daima ışıklar saçarak ordunun önünde gittiğine inanılıyor ve adak olarak çeşitli silahlar sunulmaktaydı. Haldi’yi temsil eden bu simgelerden bazıları tapınak duvarlarına asılıyordu. Toprakkale ve Ayanis’teki kazılar sırasında Haldi tapınaklarında bir “savaş kültü”nün varlığını kanıtlayan çok sayıda mızrak, kılıç, kalkan, sadak ve ok ucu gibi silahlar açığa çıkarılmıştır. Tanrı Haldi’nin karısı, Asurluların Bagbartu dediği Arubani idi. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 200.

önemli rakipleri konumunda olan Uelikuhi ve Tulihu kentleri, Atamhan kaya yazıtının keşfiyle elde edilen bulguların yeniden değerlendirilmesi sonucu Sevan Gölü'nün güney kıyısına konumlandırılmaktadır. Bu yazıt, Tulihu kralı olan Luehu oğlu Sinalib'in Urartu kralı karşısında aldığı yenilgiden bahsetmektedir⁷⁵⁵.

Urartu kralının ilk yılına ait en önemli seferlerinden biri de batıya yöneliktir; aslında bu seferlerle Sarduri'nin, Kral Menua Dönemi'nden itibaren adeta Urartu'nun resmi politikası haline gelen batıya doğru yayılma siyasetini sürdürdüğünü göstermektedir⁷⁵⁶. Bugün Karakaya Baraj Gölü'nün suları altında kalmış olan İzoli yakınındaki Habibuşağı Kaya Yazıtı bir koşut metin olarak, Urartu kralının Malatya önlerine kadar ulaşan askeri yayılımından söz etmektedir. Bu yazıt, aynı zamanda Fırat Nehri'nin adının da geçtiği ilk ve şimdiye kadar ele geçirilen tek Urartuca belgedir:

‘Haldi silahıyla çıktı, Şahu'nun oğlu Melitia Kralı Hilaruada'yı yendi, onu Argiştî'nin oğlu Sarduri'nin ayaklarına attı. Haldi güçlüdür, Haldi'nin silahı güçlüdür. Argiştî'nin oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri konuşuyor: Fırat... hiçbir kral burada bulunmamıştı... Efendi(m) Haldi'ye, Fırtına Tanrısı'na, Güneş Tanrısı'na, Biainili (Urartu) tanrılarına dua ettim... Tanrılar beni duydular, yolu açtılar, askerleri Tumişki kenti önüne yığdım(?), Aynı gün çıkıp bölgeye girdim, bir yanda Qala ülkesini yendim ve Karnişi Dağı'na kadar ulaştım, diğer tarafta ise Melitia'yı yenerek Muşa ülkesine (ve)... Zabsa kentini kale ve 70 yeri tek bir günde fethettim, kaleleri yıktım, köyleri yaktım. Bir savaşta 50 savaş arabası ele geçirdim. Hilaruada'nın müstahkem krallık kenti Şaşi(ni)'ye saldırdım; savaşarak aldım; sürüleri, erkekleri ve kadınları oradan götürdüm. Sarduri konuşuyor; Emri verdim (?) Melitia kenti (Malatya) kuşatılmak (?) zorunda. Hilaruda bana geldi, diz çöküp ayaklarıma kapandı. ...Altın, gümüş, mallar (?) ve sürüleri Biainili'ye götürdüm. Onlara haraç yükümlülüğü koydum. 9 kaleyi sahiplenip onları kendi ülkeme kattım...’⁷⁵⁷.

Menua Dönemi'nden itibaren Urartu kralları Fırat'ı kolay bir şekilde geçebilmekteydiler, bu nedenle kurulan Urartu egemenliğinin devamı için bölgede bir dizi müstahkem kale inşa edilmişti. Bu amaçla inşa edilen mimari yapılardan biri olan

⁷⁵⁵ Khaled Nashev, *Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit (RGTC-4)*, Wiesbaden 1991, s. 88

⁷⁵⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 78.

⁷⁵⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 78; ayrıca bkz. Mautrits Nainning Van Loon, ‘‘The Euphrates mentioned by Sarduri II of Urartu’’, *Festschrift Guterbock*, İstanbul 1974, s. 187–194.

Tumişki Kalesi, nehir geçişini denetlediğinden Urartu için Fırat bölgesinde stratejik öneme sahip önemli yapılardan biriydi. Burası Malatya'nın doğusunda, Pers Dönemi'nde kral yolunun kenarında ve nehir geçişinde bulunan Klasik Dönem'de Tomisa olarak bilinen merkezdir⁷⁵⁸. Bu bölgede ortaya çıkarılan Urartu için tipik olan basamaklı bir tünel ve komşu köy Habibuşağı'nda kazılan bir Urartu mezarlığında Tumişki'nin burada olması gerektiğini destekleyen dayanaklardır⁷⁵⁹.

Asur Krallığı'nın bölgedeki etkisini kırabilmek için Fırat Nehri'ni, Tumişki adlı yerden karşıya geçtiğini⁷⁶⁰ belirten Sarduri, Urartu ordusunun Kalawa ve dağlık bir bölgede olduğunu belirttiği Karniş kentine kadar ilerlediğini söylemektedir. Bu sefer esnasında bölgede bulunduğu süre içerisinde sadece bir günde 14 kral ve 70 kenti ele geçirdiğini ifade eden Sarduri, Muşani kentini ele geçirmek üzere harekete geçtiğini belirtir⁷⁶¹. Bütün bu sefer süresince Urartu kralı çok sayıda kenti ele geçirip yağmaladığı ve bölgedeki ordulara ait elli civarında savaş arabasını tahrip ettiğini ifade etmektedir. Gerçekte de bu dönem için yapılan bir seferin başarısı egemenlik altına alınan ülke sayısı ve elde edilen ganimet miktarıyla doğru orantılıydı. Urartu kralı tarafından gerçekleştirilen bu seferlerin belki de en çarpıcı yönü ise şimdiye kadar Asur'a giden bu bölgelerdeki hammadde kaynaklarının artık Urartu'nun başkentine gitmesidir. Urartu kralı dönüş yolunda Hilaruda'nın krali kenti olan ve iyi tahkim edilmiş bulunan Şaşı'yi muhasara altına alır. Kentin ele geçirilişi tamamlandıktan sonra Sarduri bu kez de Melitealhe kentinin alınması için harekete geçer. Ancak Melitealhe kralı Hilaruda'yı başışlar ve kenti yağmalamaktan vazgeçer. Sarduri'nin Melitealhe kralı Hilaruda'yı başışlamasının altında yatan temel neden kendisinin dönüş yoluna geçtikten sonra bu krallığın tekrardan kendisine karşı isyan etmesinin önüne geçmektir. Bu seferi anlatan Yazıt'a göre; Sarduri daha sonra Hazani, Tumeişki, Wasini ve Aruşi gibi dokuz kenti

⁷⁵⁸ Mirjo Salvini, "Le testimonianze storiche urartee sulle regioni del medio Eufrate, Melitene, Kommagene, Sofene, Tomisa", *La Parola del Passato*, 1972, s. 142-144.

⁷⁵⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 78-79.

⁷⁶⁰ Ancak Altan Çilingiroğlu'na göre Sarduri'nin Fırat Nehri'ni hangi noktadan karşıya geçtiği tartışmalıdır. Çünkü nehrin Sarduri Dönemi'ndeki yatak genişliği ve akış hızı aynı ise karşıya geçme eyleminin doğrudan İzoli kayalığından olmayacağı açıktır. Nehrin mevsimlik veya birkaç mevsim için oluşturduğu geçici adacıklar geçiş eylemi için çok yararlı olmalıdır. Bu adacıkların oluşturabileceği geniş yataklar daha çok, şimdi sular altında kalmış olan İmikuşağı ve Kaleköy önlerinde vardı. Çilingiroğlu'na göre şayet nehrin coğrafi yapısında Sarduri Dönemi'yle kıyaslandığında büyük bir değişiklik yoksa muhtemelen geçiş eylemi Değirmen-tepe ve Kaleköy arasında bir noktadan yapılmış olmalıdır. Günümüzde Fırat'ı karşıya geçen demiryolu köprülerinin Köşkerbaba Höyük yakınlarında inşa edilmiş olması, Urartu kralının da geçişi buradan gerçekleştirdiği şeklindeki görüşü desteklemektedir. Bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 80.

⁷⁶¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 81.

Melitealhe'den ayırarak kendi topraklarına katar. Urartu Kralı ele geçirilen ülkelerden altın ve gümüş gibi kıymetli madenleri ganimet olarak alarak seferi sona erdirir⁷⁶².

Urartu kralı Sarduri'nin, Hilaruda'yı bağışlaması ve yöreden sadece ganimetler olarak ayrılması Urartu'nun merkezden uzakta bulunan bölgelerdeki krallıklara karşı uyguladıkları siyaset tarzı açısından da önemlidir. Görüleceği üzere Urartu, Melitealhe kentini doğrudan idaresi altına almaktan kaçınmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden bir diğeri ise sürekli başka bölgelere askeri seferler düzenleyen Urartu ana yerleşim merkezlerinden bir hayli uzakta olan bu bölgelerde ordu bırakamamasıdır. Bu durum, sadece Sarduri Dönemi için geçerli değildi, Menua Dönemi'nde aynı ülkeye yapılan bir başka seferin amacı da Melitealhe'yi bir tür vassal krallık haline getirmek içindi. Melitealhe gibi diğerk bazı uç bölge krallıklarının doğrudan Urartu egemenliği altına alınmaması kuruluş döneminden itibaren uygulanan bir siyaset tarzıydı. Bu dönemde yapılan ikili antlaşmalarla yenilgiye uğratılan krallıklar ağır vergiye bağlanarak siyasi bağımlılık altına alınmıştır⁷⁶³.

Urartu'nun uç beyliklere karşı uyguladığı bu siyaset tarzının kendi açısından bir başka yararı ise, Kuzey Suriye üzerindeki egemenliğini sürdürmek için bölgeye sürekli sefer düzenleyen Asur ordusu ile sık sık karşı karşıya gelmesini de önlemiştir. Bu durum ise Urartu'nun bu bölgede Asur gibi güçlü bir devletle sürekli olarak savaşmasının önüne geçmiştir. Ancak Urartu kralları bazı dönemlerde Asur ile savaşan Kuzey Suriye Kent Devletlerine gerekli olan yardımı gönderdiği gibi bu ülkeleri sürekli olarak Asur'a karşı örgütlemiştir. II. Sarduri Dönemi boyunca Urartu'nun Fırat Havzası'yla ilgilenmesinin en önemli nedeni bu bölgenin sahip olduğu hammadde potansiyeli ve Akdeniz'e ulaşan önemli ticaret yollarının bu bölgeden geçmesiydi. Daha sonraki dönemlerde II. Sarduri'nin güney bölgesinde bulunan bir başka önemli kent

⁷⁶² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 81; ayrıca bkz. Peter Marinkoviç, "Urartu in der Bibel", (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Biamili-Urartu*, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October, 2007. Belgium, s. 217–225; Wolfram Kleiss, "Urartaische und Achamenidische Wasserbauten", (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Biamili-Urartu*, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October, 2007. Belgium, s. 61-76; 44.

⁷⁶³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 81; ayrıca bkz. A. Ayvazian, "Observations on dynastic Continuity in the Kingdom of Urartu", *Iranica Antiqua* 40, 2005, s. 197–205; Bradley j. Parker, "At the edge of empire: Conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC", *Journal of Anthropological Archaeology* 21, 2002, s. 371-395; Salvini, "Le testimonianze storiche urartee sulle regioni del medio Eufrate, Melitene, Kommagene, Sofene, Tomisa", *La Parola del Passato*, 1972, s. 142–144; Van Loon, "The Euphrates mentioned by Sarduri II of Urartu", s. 187–194; Zimansky, "Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu", s. 15–27; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, s. 18.

devleti olan Kummuş ülkesi üzerine yönelmesi Urartu'nun Akdeniz'e açılma amacını bütünleyen bir nitelik taşımaktadır⁷⁶⁴.

Urartu Krallığı'nın Fırat Havzası'na yönelik hedefleri her zaman için, Yakınoğu'nun bir başka süper gücü olan Asur'la karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Ancak M.Ö. 753/2 tarihlerindeki açık meydan savaşında galip gelen taraf Urartu Krallığı olmuştur. Bu döneme ilişkin yazılı belgelerden yola çıktığımızda Asur ve Urartu arasında meydana gelen bu savaş Kuzey Suriye topraklarında gerçekleşmiştir⁷⁶⁵. Bu savaşla ilgili olarak Asur metinlerinde hiçbir bilgi yoktur, yazılı metinlerinde bu savaşla ilgili herhangi bir bilginin bulunmaması Asur'un bu savaştan yenilgiyle çıkmış olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ayrıca Urartu kralının Van'da bir kilisede yapı malzemesi olarak kullanılan bir yazıtında, bu savaşın galibinin Urartu ordusu olduğunu ifade etmiştir. Kuzey Suriye topraklarında gerçekleşen bu savaşın Urartu tarafından kazanılması oldukça önemlidir. Çünkü Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticaret yolları bu bölgede yer aldığı gibi, Kuzey Suriye; bakır, altın ve orman ürünleri açısından önemli hammadde kaynaklarına sahip bir bölgeydi. Daha da önemlisi Urartu'nun “güneşin battığı deniz” ile ilişkisini devam ettirebilmesi bu bölgedeki yerel krallıklar üzerindeki etkisine ve Asur karşısındaki başarısına bağlı idi. Bütün bu sebeplerden dolayı bu yüzyılda Kuzey Suriye'de kurulacak bir askeri üstünlük Urartu Krallığı'nın hedefleri açısından oldukça önemliydi⁷⁶⁶.

Kuzey Suriye topraklarında kazanılan bu başarının ardından II. Sarduri'nin dikkatini doğuya ve kuzeye çevirdiği görülmektedir. Babası ve büyükbabası dönemlerinde bu bölgeye sürekli olarak askeri seferler düzenleyen Urartu, Urmiye bölgesinin önemli bir kısmını egemenliği altına almıştı. Sarduri'nin ise bu bölgeye yeniden askeri seferler düzenlemesinin en önemli nedeni bu bölgelerde birtakım baş kaldırmaların meydana gelmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Yöreye yapılan askeri

⁷⁶⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 81–82; ayrıca bkz. A. Millard, “The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 B.C.”, *State Archives of Assyria Studies Vol. II. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, 1994, s. 50–64.

⁷⁶⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 82.

⁷⁶⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 82; ayrıca bkz. Parker, “At the edge of empire: Conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC”, s. 371-395; Millard, “The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 B.C.”, s. 50–64.

seferler sonucunda Mana, Babilu ve Baruata ülkeleri bir kez daha Urartu topraklarına katılır⁷⁶⁷.

II. Saduri, Batı İran'daki olaylar ile uğraşırken bir başka yörede, kuzeydeki Gökçe Göl civarında yer alan topraklardaki topluluklar ayaklanır. Bu bölgeye yapılan sefer başarılı geçtiği gibi Urartu için son derece kazançlı olmuştur. Bu durumu savaş sonunda elde edilen ganimet listesinin zenginliğinden açıkça görebilmekteyiz⁷⁶⁸. Bu sefer esnasında Abiani ve Veirda kabileleri mağlup edilir⁷⁶⁹. Irkua liderinin krali kenti Iruia ve Puinialhi'ni egemenlik altına alınıp haraca bağlanır⁷⁷⁰. II. Sarduri'nin yıllıklarına göre M.Ö. 751 yılında Urartu'nun kuzey bölgelerindeki askeri faaliyetleri devam etmektedir. Örneğin aynı yıl Urme ülkesi⁷⁷¹ üzerine sefer düzenleyen Urartu ordusu bu ülkeden 12.735 erkek çocuk, 46.000 kadın, 12.000 savaşçı ve binlerce baş sığır ve at alarak Urartu ülkesine götürür. Urartu Dönemi'nde tıpkı Asur'da olduğu gibi ele geçirilen bölgelerde uygulanan en önemli politikardan biri bu yerleşim yerlerindeki nüfusu, Urartulaştırma hedefleri doğrultusunda başka bölgelere kaydırmalarıdır⁷⁷².

II. Sarduri Dönemi'nde Urartu ordusu savaş alanını yeniden batıya kaydırır⁷⁷³. Ordu Fırat'ı tekrar aşar ve Melitene'deki önemli askeri üs noktalarından olan Komagene Krallığı'nı fethetmek için harekete geçer:

“Sarduri konuşuyor: Kummuha Kralı Kuştaspi'li bağımsızdı: (başka) hiçbir krala burada hediye verilmemişti (olasılıkla “haraç verilmemişti”). Sarduri konuşuyor:

⁷⁶⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 82; ayrıca bkz. Salvini, *Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai): Cuneiform and Hieroglyphic*, s. 251-270; Schachner, “Bilder Eines Weltreichs, Kunst-und Kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Ingur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien”, s. 151-59; Müller, “Die Keilinschrift von Aschrud-Darga”, s. 23-26; Guyard, “Inscriptins de Van”, s. 517-52; Piller, “Bewaffung und Tracht Urartaisher und Nordwestiranischer Krieger des 9. Jahrhunderts v. Chr: Ein Beitrag zur Historischen Geographic des Frühen Urartu”, s. 379-390.

⁷⁶⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 83; ayrıca bkz. Kleiss, “Urartaische und Achamenidische Wasserbauten”, s. 61-76.

⁷⁶⁹ Diakonof, Kashkai, *Geographical Names According to the Urartian Text*, Wiesbaden 1981, s. 2-31; ayrıca bkz. Salvini, “Le testimonianze storiche urartee sulle regioni del medio Eufrate, Melitene, Kommagene, Sofene, Tomisa”, s. 142-144; Millard, “The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 B.C.”, s. 50-64; Van Loon, “The Euphrates mentioned by Sarduri II of Urartu”, s. 187-194; Lanfranchi, S. Parpola, “The Correspondence of Sargon II, Letters From the Northern and Northeastern Provinces”, s. 20-45.

⁷⁷⁰ Diakonof, Kashkai, *Geographical Names According to the Urartian Text*, s. 31.

⁷⁷¹ Diakonof, Kashkai, *Geographical Names According to the Urartian Text*, s. 63.

⁷⁷² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 83; Kleiss, “Urartaische und Achamenidische Wasserbauten”, s. 61-76.

⁷⁷³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 82; Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 86-93; Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 61-65; A. Kirk Grayson, “The Chronology of the Reign of Ashurbanipal”, *ZA* 70, 1980, s. 169.

*Efendim Haldi'ye, Fırtına Tanrısı'na, Güneş Tanrısı'na ve Biainili'nin tanrularına dua ettim... Tanrılar beni duydular, bana yolu açtılar, Kommagene (Kumahai) ülkesine yola çıktım. Müstahkem kraliyet kenti Uita'yı savaşıarak aldım; bir gölün kıyısındaki kraliyet kenti Halpa'yı kuşattım(?). (Kuştaşpli önüme çıktı, diz çöktü, ben onu (tahtına) kaldırdım: bana40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 3.000 elbise, 2.000 tunç kalkan ve 1.535 tunç kabı haraç olarak aldım'*⁷⁷⁴.

Bu savaş muhtemelen ya M.Ö. 743 yılından önce ya da tam bu yıl içinde gerçekleşmiştir çünkü konuyla ilgili bilgileri içeren Asur ve Urartu kaynakları birbirleriyle örtüşmektedir⁷⁷⁵. III. Tiglatpileser⁷⁷⁶ yıllıkları (M.Ö. 745–727)⁷⁷⁷ kötü durumda olmalarına karşın yönetiminin 3. yılında Urartulu Sarduri ve onun gücüne güvenen Arpadlı Mati-ilu, Milidulu Sulumal ve Gurgumlu Tarhulara Asur'a karşı isyan edecektir. Yapılan savaşta koalisyon güçleri Asur karşısında ağır bir mağlubiyet alacaklardır. Bu galibiyetle birlikte yaşadığı iç isyanlar sonucunda kuzey bölgelerindeki egemenliği büyük ölçüde sarsılan Asur yeniden etkin bir konuma gelecektir. Konuyla ilgili metin parçalar halinde olmasına rağmen Sarduri'nin “ülkesinin sınırı olan” Fırat Köprüsü üzerinden kaçıışı hakkında bilgi ediniriz. Urartu ordugâhına yapılan saldırı sırasında oldukça yüklü bir ganimet Asurluların eline geçer⁷⁷⁸:

⁷⁷⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* s. 83; ayrıca bkz. Saggs, *The Might that Was Assyria*, Londra 1984, s. 48-41; A. K. Grayson, “Assyria: Tiglath-Pileser III to Sargon (744–705 B.C.), (Ed. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond and E. Sollberger), in *the Cambridge Ancient History*, III. Volum, Part 2, Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 71-102.

⁷⁷⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* s. 83; ayrıca bkz. Sayce, “The Inscriptions of Van”, s. 377–732; A. K. Grayson, “Assyria 668-635 B.C. : The Region of Ashurbanipal”, (Ed. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond and E. Sollberger), in *the Cambridge Ancient History*, III. Volum, Part 2, Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 142-161.

⁷⁷⁶ M.Ö. 8. yüzyıl ortasında Asur ülkesinde yaşanan olaylar sadece Urartu ve Asur ülkesinin tarihini değil aynı zamanda Yakındoğu tarihini de etkilemiştir. Asur limu listelerine göre Arrapha eyaleti limusu Nabu-bel-usur yılında (M.Ö. 745) Ayyar'ın (mayıs ayının) 13. gününde Asur tahtında çıkan bir isyan sonucunda el değiştirir. Asur özellikle amansız düşmanı Urartu karşısında aldığı başarısızlıklar ülkedeki karışıklıkların daha da derinlik kazanmasına neden olacaktır. Yaşanan bütün bu gelişmeler başkent Kalah'ta isyan çıkmasını tetikleyecektir. Dönemin Kalah valisi olan Pul bu isyanın başını çekmiş ve Asur tahtını ele geçirmişti. Günümüzde bazı araştırmacılar yeni kralın Asur hanedan soyundan geldiğini ileri sürseler de Asur tahtını zorla ele geçiren isyancı daha sonra Tiglat-Pileser adını alacaktır. Bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 85.

⁷⁷⁷ Piller, “Bewaffung und Tracht Urartaisher und Nordwestiranischer Krieger des 9. Jahrhunderts v. Chr: Ein Beitrag zur Historischen Geographic des Frühen Urartu”, s. 379-390.

⁷⁷⁸ II. Sarduri'nin, III. Tiglatpileser karşısında aldığı bu yenilgi Urartu Krallığı'nın Ön Asya dünyasındaki geleceğini olumsuz yönde etkilediği gibi bu krallık için artık gerileme dönemi başlamıştır. Bu savaştan ağır bir mağlubiyetle ayrılan Urartu artık savunmaya çekildi. Zira III. Tiglat Pileser Urartu Kralı II. Sarduri'un liderliğinde oluşmuş bulunan bu koalisyon güçlerine karşı elde ettiği zaferin ardından sonra doğrudan Urartu hâkimiyetindeki bölgelere yönelmeye başlayacaktır. Asur Krallığı karşısında koalisyon güçlerinin aldığı yenilgi, hem Urartu Krallığı'nın Asur lehine topraklarını kaybedip sınırlarının

“yatağı... Faytonu... silindir mührü... Yüzükleriyle beraber... Araba, atlar, katırlar ...”⁷⁷⁹ Ne yazık ki, metinde ganimetin ayrıntılı betiminin yapıldığı bu kısım yazıtta yaşanan tahribatan dolayı eksikliklerle doludur⁷⁸⁰.

Asurlulara karşı kaybedilen bu savaşın ardından kendisine karşı kurulan bu askeri ittifakın içinde yer alan: Kummuhulu Kuştaşpi (Urartu kaynaklarında Kuştaşpili Kumahalhi), Tyroslu Hiram, Kueli (Kilikia) Urik(ki), Karkemişli Pisiris, Gurgumlu (Maraş bölgesi) Tarhulara ve diğer beylerle birlikte Arpad’da (bugün Halep’in kuzeyindeki Tel Rifad) Asur kralına haraç ödeyerek bağlılıklarını bildirirler. 743 yılı için Asur eponim listesinde “Arpad’da Urartu yenilgiye uğratıldı” biçimindeki tipik kısa ifade yer alır. Asur elde ettiği bu galibiyetle birlikte uzun zamandan beri Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu’da bulunan beylikler üzerinde yitirdiği otoritesini yeniden kurdu. Bu galibiyetle elde edilen ganimetler sonucunda uzun zamandan beri bunalım yaşayan Asur ekonomisi önemli oranda rahatlamış olmalıdır⁷⁸¹.

Tiglatpileser’in⁷⁸², II. Sarduri ile girdiği askeri bir çatışmadan söz eden anıtsal yazıtlarında Urartu Krallığı’nın önderliğinde bölgedeki diğer yerel beyliklerle birlikte

küçülmesine, hem Urartu Krallığı’nın liderliğinde oluşmuş Kuzey Suriye’deki Asur karşıtı siyasal ittifakın dağılmasına hem de Urartu Krallığı’nın merkezinde taht kavgalarının yaşanmasına neden oldu. Bu tarihten itibaren Asur, Urartu kralı II. Sarduri’nin müttefiki olarak Halpa Savaşı’nda yer alan Kilikia’daki Que dâhil olmak üzere bütün Geç Hitit Devletlerini yeniden hâkimiyet altına alıp Kuzey Suriye’de yeniden otorite tahsis edecektir. Bütün yaşanan bu gelişmelere bağlı olarak Asur, Urartu Krallığı’nın Anadolu-Kuzey Suriye ticaret güzergâhı üzerindeki denetimini ve Akdeniz ticaretinde etkinliğini de ortadan kaldıracaktır. Ayrıca alınan bu mağlubiyet sonucunda Urartu kralının valileri, merkezi otoritenin zayıflığını bağımsızlıklarını ilan etmek adına bir fırsat olarak görüp merkezi otoriteye karşı isyan etmeye başladılar. Bkz. Kaya, *Türkiye’nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları*, II, 38–39.

⁷⁷⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 83

⁷⁸⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 83; ayrıca bkz. A. K. Grayson, “Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704-669 B.C.), (Ed. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond and E. Sollberger), *in the Cambridge Ancient History, Vol III, Part 2*, Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 103-141.

⁷⁸¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 83; ayrıca bkz. A. K. Grayson, “Assyria Civilization”, Ed. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond and E. Sollberger), *in the Cambridge Ancient History, Vol III, Part 2*, Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 194-228; Melikişvili, *Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi*, s. 10–12.

⁷⁸² Tiglat-Pileser, Asur tahtına geçer geçmez krallığı içinde bulunduğu durumdan kurtarmak önemli idari reformları gerçekleştirdiği gözlenir. Özellikle idari alanlarda yapılan reformlar ile Asur kralı, ülkesi içindeki her eyalete ve her olaya doğrudan ve hızlı müdahale etmek imkânına kavuşacaktır. Daha önce valiler tarafından büyük yetkilerle yönetilen geniş eyaletler sürekli olarak isyanların merkezi konumundaydılar. Asur’un idari anlamda bu aksayan yönünü fark eden III. Tiglat-Pileser, ülkeyi daha küçük birimlere ayırarak doğrudan krala bağlı memurlar tarafından yönetilmesini sağlayacaktır. Eyaletler arasındaki haberleşme ağı daha da güçlendirilerek, Asur merkezine bağlı diğer eyaletlerden yollanan haberlerin ve eyalet memurlarının belli aralarla göndermek zorunda oldukları raporların başkente çok çabuk ulaşmasını sağlamıştır. Bu durum aynı zamanda Asur’un buralardaki otoritesinin daha kalıcı olmasını sağlamıştır. Doğrudan krala bağlı müfettişler eyaletleri dolaşmakta ve araştırmaların sonuçlarını krala göndermektedirler. Sınır boylarındaki vassal krallıklar doğrudan Asur idaresine alınmış, bazı yere

kendisine karşı oluşturulan askeri ittifaklardan ve bunlara karşı kazandığı zaferlerden bahsedilmektedir. Ancak eski araştırmalarda bunlar, ‘‘Urartu’ya karşı olayları’’ kaydettiğinden, 735 veya 734 yıllarına tarihlendirilmektedir. Nimrud’da ele geçen taş bir levha üzerinde, muhtemelen Tiglatpileser’in bize ulaşan en eski yazıtında, gerek Urartu’nun bölgedeki siyasi faaliyetleri gerekse bölgedeki yerel krallıklarla kurduğu ittifaklarla ilgili olarak ayrıntılı bilgiler vermektedir⁷⁸³:

‘‘Urartulu Sarduri bana karşı ayaklandı ve Mati’ilu ile birleşti, Kumuhi’nin bölgeleri Kıştan ve Halpi’de onu yendim ve bütün ordugâhını elinden aldım. Silahlarımın çığığından korkarak, hayatını korumak için bir kısırak üzerinde kaçtı ve gece dik bir dağ olan Şibaka’a sığındı. Kendi kenti Turuşpa’da onu kuşattım ve pek çok savaçısını kentinin kapılarının önünde öldürdüm. Geniş Urartu ülkesi içinde 60 çifte saatlik bir mesafeyi yukarı sınırından aşağı sınırına kadar kahramanca yürüdüm ve hiçbir direnişle karşılaşmadım. Ulluba ülkesinin tümü, Kaştiru, Parisu, Taşuha, Mantup (?), Sardaurri (vs) kentleri... Nal Dağı arkasında yer alan Urartu kalelerini Asur sınırlarına kattım...’’⁷⁸⁴.

Asur kralına ait bir diğer tarihi metinde bu defa Ulluba’nın fethinden sonra dönemin önemli ittifaklarından biri olan Anadolu-Kuzey Suriye ittifakıyla gerçekleşen çarpışma sonucunda Tiglatpileser tarafından kazanılan görkemli zafer aşağıdaki biçimde aktarılmaktadır:⁷⁸⁵

‘‘(Urar)tulu (Sarduri), Milidu’lu Sulumal, (Gurgum’lu) Talhuara, Kummuhulu Kuştaspi’yi yağmalayıp götürmek için (...) Kummuhu’nun bölgeleri Kıştan ve Halpi

yöneticilere vergi ve haraçlarını düzenli ödedikleri sürece dokunulmamıştır. Tiglat-Pileser’in başa geçmesiyle gerçekleştirilen yeni bir sistem ise casusluk örgütünün kurulmuş olması olmuştur. Bu örgüt Urartu ordusunun hareketliliğinin yanında Asur’un kendi topraklarındaki olayları da anında başkentte iletmekteydiler. Bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 85–86.

⁷⁸³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 83.

⁷⁸⁴ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 785.

⁷⁸⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 84; ayrıca bkz. S. Parpola, ‘‘Assyrian Royal Inscriptions and Neo Assyrian Letters, in Assyrian Royal Inscriptions New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis’’, (Ed. F. M. Fales), *Centro per le Antichita e la Storia Dell’Arte del Vicino Oriente*, Roma, 1981, s. 117-142; S. Parpola, ‘‘Assyrian Library Record’’, *Journal of Near Eastern Studies* 42/1, Roma, 1983, s. 1-29; S. Parpola, ‘‘The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West’’, *State Archives of Assyria*, I. Volume, Helsinki University Press, Helsinki, 1987, s. 75-83; S. Parpola, ‘‘Letters From Assyrian and Babylonian Scholars’’, *State Archives of Assyria Vol. X*, Helsinki University Press, Helsinki, s. 47-75.

arasında (yendim). Şinzi Nehri'ni yün gibi kırmızıya boyadım (...) onların (...) ellerinden aldım (...) onun kral yatağını (...),⁷⁸⁶.

Doğu Habur'da yer alan Ulluba'nın fethi, Asur için oldukça önemli neticeleri bulunmaktadır. Bu galibiyetle birlikte Asur'un uzun yıllar önce hâkimiyetini Urartu'ya kaptırdığı yerel beylikler üzerinde yeniden otorite kurduğu gibi esasen bu 60 yıl kadar önce Menua zamanında kaybedilen bir Asur bölgesi geri alınmıştır. Zaten Tiglatpileser'in Asur tahtına geçmesiyle birlikte uzun yıllardır iç isyanlarla mücadele eden bu krallığın Yakındoğu tarihinde yeniden boy göstermesi demektir. "Ulluba'ya karşı" yapılan bir başka harekâtı Asur eponim kayıtları 739 yılına tarihlenmektedir. Salvini'ye göre coğrafi ve siyasi durumlarından dolayı, zaman olarak birbirinden ayrı seferlerin bu anıtsal yazıtlarda bir arada verildiği kesindir⁷⁸⁷. Tiglatpileser iktidarının 3. yılı için söz konusu olan askeri ve siyasi olaylar bazı araştırmacılar⁷⁸⁸ tarafından, Urartu'ya karşı farklı dönemlerde düzenlenen seferler olarak yorumlansa da⁷⁸⁹ kimi detaylarda yer alan çeşitli örtüşmeler ise bazı araştırmacıların farklı şekilde düşünmelerine neden olmaktadır⁷⁹⁰.

Örneğin anıtsal yazıtların birinde adı geçen ittifaklar, 743'te gerçekleşen askeri ve siyasi olayların neredeyse aynısıdır; ikincisi Arpad'daki savaşta aldığı yenilgi sonucunda (M.Ö. 741) ülkesi Bit Agusi bir Asur eyaleti haline gelen Mati'ilu'nun siyasi çabalarının olması ve bu ittifakın başına geçmesi, dönemin askeri şartları gereği pek mümkün görünmemektedir. Son olarak, Sarduri'nin "kral yatağı"na dair yazıtta geçen bütün veriler, bu kralın yenilgisinden söz eden bütün metinlerin 743'te meydana gelen savaşı konu ettiği sonucuna bizleri götürür. Bizim için önemli olan Sarduri yıllıkları'nda, Urartular tarafından verilen bilgilerin, büyük olasılıkla aynı savaşla ilgili olmasıdır. Bu nedenle yaşanan bu gelişmelerin aynı yıla yani M.Ö. 743'e tarihlenmesi mantıklı gelmektedir. Kommagene Kralı Kuştaşpili ve Halpa kenti'nin adlarının her iki

⁷⁸⁶ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, s. 796–979.

⁷⁸⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 84.

⁷⁸⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 84; ayrıca bkz. Parpola, "The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West", *State Archives of Assyria Vol. I.*, s. 75-83; Kleiss, "Urartaische und Achamenidische Wasserbauten", s. 61-76.

⁷⁸⁹ Boris Borisoviç Piotrovskij, *II Regno di Van (Urartu)*. (übersetzung von Vanskoe carstvo 1959, Roma, 1966, s. 116; ayrıca bkz. Parpola, "Letters From Assyrian and Babylonian Scholars", s. 47-75.

⁷⁹⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 84; ayrıca bkz. Parker, "At the edge of empire: Conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC", s. 371-395; Millard, "The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 B.C." s. 50–64.

kaynakta geçmesi bu düşüncemizi daha da güçlendirdiği kanısındayım⁷⁹¹. M.Ö. 743 yılında gerçekleşen bu savaşın bilim çevrelerince çok fazla önemsenmesinin en önemli nedeni ise Tiglatpileser tarafından savaş sonunda elde edilen zaferin hem Urartu ve bölgedeki yerel beylikler açısından hem de Asur tarihi açısından çok önemli sonuçlar doğurmasıdır.

Salvini'ye göre olayları her iki taraf da gerçek olarak yansıtmamaktadır.⁷⁹² Sarduri sadece seferinin başarılı geçen ilk bölümünü aktarmakta (Kommagene kralının haraç ödemesine kadar), Asurlularla çatışması ve yenilgisi konusunda ise tamamen susmaktadır. Metnin korunmamış kısmında bu olaydan söz edilmiş olması mümkün görünmemektedir. Tiglatpileser ise Urartu'ya karşı elde ettiği bu zaferin sonuçlarını abartmaktadır⁷⁹³. Örneğin Urartu başkenti Tuşpa'nın, Asur tarafından kuşatılması hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Ayrıca bu seferin anlatıldığı Asur kralına ait yazıtta Fırat'ın geçilmesinden de söz edilmemektedir. Ayrıca Fırat'ın diğer yanındaki Urartu bölgesine ait hiçbir yer adından bahsedilmemektedir. Oysa Urartu'nun sınır kalesi Ulluba'nın fethi bahsinde (M.Ö. 739) yer isimleri ayrıntılı bir biçimde listelenmişti. Ayrıca Tiglatpileser'in, Urartu topraklarındaki ilerlemesini betimlerken seçtiği kalıplar da sıradan olup daha ziyade Asur'un propaganda amacıyla kullandığı siyasi içerikteki edebi söz kalıplardır. Asurluların, Urartu topraklarında bu denli ileri giderken karşılarına çıkması gereken engellerden de söz edilmemektedir. Şüphesiz bu seferde

⁷⁹¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 84–85; ayrıca bkz. Grayson, “Assyria Civilization”, s. 194–228.

⁷⁹² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 85; ayrıca bkz. Grayson, “Assyria: Tiglath-Pileser III to Sargon (744–705 B.C.)”, s. 71–102; Ayvazian, “Observations on dynastic Continuity in the Kingdom of Urartu”, s. 197–205

⁷⁹³ Mirjo Salvini, her ne kadar III. Tiglat-Pileser'in savaşın sonucunu abarttığını söylese de, Altan Çilingiroğlu'na göre ise Asur'un Anadolu'nun güneyinde Urartu ve yandaşlarına karşı kazandığı bu başarı daha önce de ifade ettiğimiz gibi oldukça hayati bir konuma sahipti. Çünkü alınan bu galibiyetten sonra Urartu'nun Kuzey Suriye Kent Devletleri üzerindeki askeri, siyasi ve ekonomik etkisi önemli ölçüde azalmıştır. Bu zaferle aynı zamanda Asur, kuzeybatı sınırını da büyük ölçüde emniyet altına alacaktır. Hatta Çilingiroğlu'na göre bu bölgeden gelebilecek tehlike bir ölçüde ortadan kaldırılarak Urartu'nun ana yerleşim alanları üzerine yapılacak bir askeri sefere de uygun ortam hazırlamıştır. Yukarıda da değindiğimiz gibi Salvini kabul etmesede Çilingiroğlu Asur yazılı kaynaklarından hareket ederek III. Tiglat pileser'in M.Ö. 735 yılında Urartu Krallığı'nın kalbine doğru sefere çıktığını ileri sürmektedir. Buna göre Asur ordusu Urartu toprakları içinde aldığı birçok başarıdan sonra Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya saldırır ve kenti muhasara altına alır. Urartu'ya saldıran Asur orduları karşısında Urartu krallarının en güçlü silahı olan zaman bu kez de Urartu başkentinin ele geçirilmesini önler. Kentin güçlü sur duvarları ve savunma sistemi Tuşpa'nın Asur ordularının ele geçmesini engeller. Ancak Tiglat-Pileser, Tuşpa civarındaki diğer yerleşkeleri yerle bir eder. Tuşpa kentinin kapıları önünde çok sayıdaki Urartulu savaşçıyı kılıçtan geçiren Asur kralı bir kabartmasını yaptırarak buraya bırakır. Asur kralı daha sonra Urartu toprakları içinde “sekiz beru” mesafedeki bütün kaleleri hiçbir karşı koyma olmaksızın yağma eder. Araştırmacıya göre yaklaşan kış nedeniyle olmalıdır ki; III. Tiglat-Pileser Tuşpa'nın muhasarasını kaldırır ve Asur'a geri döner. Bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 88–89.

elde ettiği galibiyeti oldukça abartan Tiglatpileser'in bu engellerin üstesinden gelme konusunu anlatmadan geçmesi tarafımızdan da mümkün görünmemektedir⁷⁹⁴. Salvini tarafından ileri süren bütün bu kanıtlar aslında dönemin tarih yazıcılığının nesnelğine dair önemli verileri de ortaya koymaktadır⁷⁹⁵. Çünkü bazen alınan bir galibiyetin gereğinden fazla abartıldığına ya da yenilgiyle sonuçlanan bir seferin görmemezlikten geldiğine şahit oluyoruz.

Salvini tarafından bu savaşla ilgili ortaya konulan diğer bir çarpıcı bilgi ise Asur kralının Urartu merkezine doğru ilerlerken Tuşpa yolundaki Palu (Menua'nın Şebeteria'sı) gibi kaleleri alması gerektiğini ancak III. Tiglat Pileser'e ait yazıtlarda bu konuyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁷⁹⁶. Ayrıca kış aylarının yaklaşmış olabileceğini göz önüne aldığımızda, Fırat ve Van bölgeleri arasındaki uzaklığın oldukça fazla olması Tuşpa'ya yapılacak bir sefer sonrasında Asur ordusunun dönüş yolunda bölgenin ağır kış koşullarına yakalanması demektir. Urartu ordusu Kommagene'ye geldiğinde yılın uygun zamanının sonuna doğru yaklaşmıştı. Tiglatpileser'in hazırlıklı olmasına rağmen bu denli uzak bölgelere sefer düzenlemesi Doğu Anadolu'nun ağır kış şartlarına yakalanmak gibi kendi açısından ağır sonuçları olacağı kesindi⁷⁹⁷.

Yazıtlarda ismi geçen ve savaş alanının yakınında bulunan Kiştan ve Halpi kentleri bugün Birecik bölgesindeki Küştam ve Halfeti yöresine konumlandırılmaktadır. Ayrıca bu kentlerin lokalizasyonu dönemin tarihi olaylarının anlaşılmasında oldukça önemlidir. Son dönemlerde yapılan çeşitli tarihi coğrafya araştırmaları sonucunda, "bir göl kenarında bulunan" Halpa(ni)'nin lokalizasyonu sorunu için aynı isimli gölün kıyısındaki Gölbaşı önerilmektedir⁷⁹⁸. Burada bir höyük de bulunmaktadır⁷⁹⁹. Şinzi

⁷⁹⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 85.

⁷⁹⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 85.

⁷⁹⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 85.

⁷⁹⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 85; ayrıca bkz. R. Pleiner; "The Assyrian Iron Age: The History of Iron in the Assyrian Civilization", *Proceedings of the American Philosophical Society* 118/3, New York, 1974, s. 283–313.

⁷⁹⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 85; ayrıca bkz. J.N. Postgate, "Assyria: The Home Provinces", *Neo-Assyria Geography*, (Ed. M. Liverani), Università di Roma La Sapienza, Roma, 1995, s. 1–17.

⁷⁹⁹ C. Michael Astour, "The Arena of Tiglatpileser III's Campaign Against, Sarduri II, (743 B.C.)", *Assur* 2, 1979, s. 69–88; ayrıca bkz. Diakonof, Kashkai, *Geographical Names According to the Urartian Text*, s. 2–31.

Nehri, savaşın geçtiği yer için bir diğer önemli noktadır; bu nehir Fırat'ın kolu olan Göksu Nehri olup Klasik Dönem'deki Singas Nehri'yle bir tutulur⁸⁰⁰.

III. Tiglatpaleser'e ait olup ancak henüz yayımlanmayan bir yazıttaki bilgilere göre: Kummuh kralı, ülkesini Asur işgalinden ve yağmasından kurtarmak için III. Tiglatpaleser'le işbirliği yapacaktır. Bu savaş esnasında Kummuh krallığının Asurluları Urartuların ordugâhına götürerek saldırıyı bir hayli kolaylaştırmıştır. Her iki kaynağı değerlendiren Salvini'ye göre: Sarduri 743 yılında ordusuyla birlikte, şüphesiz garnizonun bulunduğu Melitene'den yola çıkarak, bugün Malatya'yı Gölbaşı'na bağlayan yol olan Reşadiye Geçidi'nden Toroslara aşar. Kummuh'un 2. kenti olan Uita ve Halpa'yı fetheder; bunlardan ikincisi Gölbaşı Gölü'nün kenarındadır⁸⁰¹. 3. bir kent olan ve Kuştaşpi'nin sığındığı anlaşılan Parala kenti'ni kuşatır. Bu kuşatma esnasında Kuştaşpi haraç ödemek zorunda kalır, ancak hemen arkasından Arpad'ı kuşatmakta olan Asur kralına yardım başvurusunda bulunur. Bölgedeki önemli kentlerin teker teker Asur tarafından ele geçirilmesi hem Urartu Krallığına hem bölgedeki diğer krallıklara indirilen önemli darbeler anlamına gelmekteydi. Asur desteğini arkasına alan Kuştaşpi, Urartuları kendi ülkesinden atmakta zorlanmaz. Bu ani ittifak değişikliği, Salvini tarafından Kuştaşpi için Asur egemenliğinin, Urartu egemenliğinden daha tahammül edilir olması şeklinde yorumlanmıştır. Ancak bizce tersi bir durum söz konusudur. Kuştaşpi'nin yaptığı taraf değiştirme politikası bizce ülkesini Asur yağmasından kurtarmak içindir⁸⁰².

Sarduri Dönemi'nde Urartu'nun Orta Fırat bölgesine olan ilgisi hiçbir zaman eksilmemiştir. Asur'la yaşadığı bütün çarpışmalara rağmen Urartu kralı yeniden

⁸⁰⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 85; ayrıca bkz. J.N. Postgate, "The Land of Assur and Yoke of Assur", *World Archaeology* 23/3, 1992, s. 247-263; Parker, "At the edge of empire: Conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC", s. 371-395; Grayson, "Assyria Civilization", s. 194-228; Parpola, "Assyrian Royal Inscriptions and Neo Assyrian Letters, in Assyrian Royal Inscriptions New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis", s. 117-142; Parpola, "Assyrian Library Record", s. 1-29; Postgate, "Assyria: The Home Provinces", s. 1-17; Parpola, Watanabe, "Neo-Assyrian Treaties and Loyalty", s. 16-44.

⁸⁰¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 86.

⁸⁰² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 86; ayrıca bkz. S. Parpola, K. Watanabe, "Neo-Assyrian Treaties and Loyalty", s. 16-44; Millard, "The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 B.C.", s. 5-64; Guyard, "Inscriptins de Van. Les Estampages de M. Deyrolle", s. 517-523; Grayson, "Assyria Civilization", s. 194-228 Astour, "The Arena of Tiglat-Pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 BC)", 69-88; A Burney, "Urartian Fortresses and Towers in the Van Region", s. 35-53.

Arpad'a sefer düzenleyecektir⁸⁰³. Bu sefer Sarduri ile Mat'ilu yapılan bir antlaşmayla sonuçlanmıştır⁸⁰⁴. Urartu'nun bu bölgedeki varlığı Asur Krallığıyla çatışmalara neden olmuştur; söz konusu antlaşma muhtemelen Asur ve Urartu arasındaki çatışmayla ilgilidir. Bu olayların anlatıldığı yazıtta eksik kısımları olan bölümde, Hatti ülkesinden ve bir Urartuludan (olasılıkla Sarduri'den) söz edilir. Ancak kısa bir süre sonra Mati'ilu antlaşma metnine sadık kalmayarak tekrar Urartu saflarına geçmiştir⁸⁰⁵. Mati'ilu'nun Urartu saflarına geçmesi yukarıdaki antlaşma esnasında bu kralın Asur'la ittifak halinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Ancak yukarıdaki bilgilere pek uymayan birtakım noktalar bulunmaktadır: Melitene'nin daha önce Urartu egemenliğinde olması, Assur-Nirari'ye karşı bir Urartu zaferini mümkün kılar. Ancak öte yandan Melitene bundan 2 yıl sonra ele geçirilmiştir. Bu dönemde Asur ve Urartu'nun başka cephelerde birbirleriyle karşılaşma ihtimali de hesaba katılmalıdır. Şu halde Sarduri yıllıklarında, Aşşur-Nirari ve Kummuha Seferi'nin arasında M.Ö. 754–743 yıllarını kapsayan dönemde gerçekleşen olayları hangi dönemlere tarihlendirileceği konusu soru işareti olarak durmaktadır. Eğer net olarak belirtilen yıl bitişleri, metindeki boşlukların değerlendirilmesinde esas alınırsa, yaklaşık 11 yıllık bir zaman dilimine ulaşılmaktadır bu da sorunlu bu zaman aralığına tam olarak oturur⁸⁰⁶.

Salvini tarafından yapılan yukarıdaki sınıflandırma sonucunda Urartu tarihinin kısa bir dönemi için, zaman dizininde aşağıdaki kesin tarihlere ulaşılmaktadır:

Sarduri'nin tahta geçtiği yıl: 756(artı 1)

V. Aşşur-Nirari'yle çatışma: 754

Malatya Seferi: 753

⁸⁰³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 86; ayrıca bkz. A. T. Olmstead, *Western Asia in the Days of Sargon of Ashur*, The New Era Printing Company, Lancaster Pennsylvania, 1908, s. 45-60; A. T. Olmstead, "Assyrian Historiography", *Social Science Series*, III. Volum, Part 1, The University of Missouri, Columbia, 1916, s. 209–263.

⁸⁰⁴ Ernst Weidner, "Der Staatsvertrag Aşşurniraris VI. Von Assyrien mit Mati'lu von Bit-Agusi", *AFO* 8, 1933, s. 175- 203; ayrıca bkz. Zimansky, "The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia", s. 1135-1146.

⁸⁰⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 86; ayrıca bkz. A. Millard, "Observations from the Eponym Lists", in *Assyria 1995*, (Ed. S. Parpola, R. Whiting), *The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Helsinki, 1997, s. 207–215.

⁸⁰⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 87; ayrıca bkz. J. B. Parker, "The Northern Frontier of Assyria: An Archaeological Perspective", in *Assyria 1995*, (Ed. S. Parpola and R. Whiting), *The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, 1997, s. 76.

1.Kulha Seferi: 749

2.Kulha Seferi: 746

Puluadi'ye: 744

Kumaha: 743

Transkafkasya'ya yönelik adı geçen son sefer: 740⁸⁰⁷

Tiglatpileser'in Asur tahtına geçmesi ve bu krallığın eski ihtişamlı günlerine kavuşmasıyla birlikte Urartu'nun Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki varlığı tersi bir seyir izlemeye başlayacaktır. Çünkü bu tarihten sonra Urartu Krallığı için doğal bariyer olan Toroslari aşarak Kommagene'de kendi varlıklarını pekiştirme planları başarısız olacaktır. Dahası Asur'a karşı alınan yenilgilerin ardından, Urartu kesin olarak Fırat'ın doğusuna çekilmek ve Melitene bölgesi'ni terk etmek zorunda kalmıştır. Nitekim Tiglatpileser, Fırat'tan "Sarduri'nin ülkesinin sınırı" olarak söz etmesi bu bölgelerde daha önceki Urartu varlığını kanıtlamaktadır. Bu tarihten itibaren Kummuhulu Kuştaşpi değil Milidulu Suluma, Gurgumlu Tarhulara ve Taballı Uassurme de III. Tiglatpileser'in yazıtlarına göre Asur'a haraç vermek zorunda kalan beyliklerin liderleri olarak geçmektedir⁸⁰⁸.

III. Tiglatpileser'in tarafından Kuzey Suriye-Anadolu birliğinin bu şekilde şiddet kullanılarak dağıtılması Asur'a çok önemli avantajlar sağlayacaktır. Örneğin bu tarihlerden itibaren Doğu Toroslardaki gerek kereste kaynakları gerekse diğer önemli hammadde kaynaklarının bulunduğu bölgeler tekrar Asur denetimi altına girecektir. Ancak Asur'un bölgedeki krallıklara karşı pervasızca hareketleri, bölgede Asur karşıtı eğilimin her zaman için varolmasına neden olacaktır. 743 yılında Asur'a karşı oluşturulan bu ittifakın benzerini, bundan 30 yıl sonra II. Sargon'a karşı I. Rusa'nın Gargamışlı (Karkamış) Pisiris, Muşkili Mita ile bir araya gelmesiyle oluşmuştur; gene 709 yılında Kummuhulu Mutallu ve II. Argiştı de Asur karşıtı ittifak oluşturmuşlardır. III. Tiglatpileser'den, II. Sargon Dönemi'ne kadar geçen sürede Urartu önderliğinde

⁸⁰⁷ Salvini, *Uratu Tarihi ve Kültürü*, s. 87.

⁸⁰⁸ Salvini, *Uratu Tarihi ve Kültürü*, s. 87.

Asur Krallığı'na karşı oluşturulan bütün ittifakların hemen hemen en önemli ortak özelliği Asur karşısında ağır yenilgi almalarıdır⁸⁰⁹.

Bu olaylardan sonraki 3 yıl boyunca– Bu süreyi, Sarduri'nin yıllıklarında geçen bilgilerden edinmekteyiz - , Urartular başka cephelerde, Transkafkasya'da bulunan güçlerle ve Mana ülkeleriyle mücadele halinde idiler. Bu dönemlerde Asur ve Urartu arasındaki savaş sahnesi önemli hammadde kaynaklarına da sahip olan Kuzey İran bölgelerine kaymıştır. Ancak M.Ö. 740 yılından itibaren Sarduri hakkında tarihlenebilir verilere ulaşamadığımızdan bu kralın ne kadar süre için Urartu tahtına egemen olduğunu bilemiyoruz. Muhtemelen II. Sarduri iktidarının son yıllarının olayları artık kaydedilmemiştir. Çıldır Gölü kıyısındaki Taşköprü Kaya Yazıtı 2 yer adı vermektedir; oysa bize yıllıkta aktarılan bilgiler arasında Uhimeali ülkesi ve Maqaltuni kenti bulunmaktadır. Şayet adı geçen savaş, herhangi bir şekilde tahribattan kaynaklanan bir boşluğa denk gelmediyse, 740/739 civarında gerçekleştiği kabul edilmelidir. Asurluların eponim listesinde 735 tarihi verilen Urartu seferi'nin ana hatları yeterli miktarda yazılı ve arkeolojik verilerin olmamasından dolayı belirsizliğini hala korumaktadır⁸¹⁰.

Urartu'nun diğer önemli tüm kralları gibi Sarduri de askeri seferlerle birlikte ele geçirdiği bölgelerde daha kalıcı olabilmek için mimari faaliyetlere oldukça önem vermiştir. Kuşkusuz Sarduri'nin mimari alandaki en önemli projesi başkent Tuşpa'nın 20 km güneydoğusunda kurduğu ve Urartu mimari geleneğini izleyerek Sardurihinili adını verdiği kenttir. Burası, ünlü kazı yeri Çavuştepe olup yüksek ve uzun bir tepe üzerindedir. Hoşap Suyu Vadisi'nde yer alan bu kent, Van kayalarıyla benzerlik gösterir. Bu kale üzerinde Urartu kuruluş dönemine ait kurumların tipik özellikleri tanınabilmektedir. Geniş bir alan içindeki kayaların işlenmesi, kalın koruma duvarları, kaya sarnıçları, erzak depoları ve kalenin altında bir sulama kanalı gibi çeşitli yapılar bulunmaktadır. Yapılan kazılar sonucunda her iki kale de oldukça iyi durumda tapınak yapıları ortaya çıkarılmıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi hemen hemen önde gelen

⁸⁰⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 87–88; ayrıca bkz. Karen Radner, “Die Neuassyrischen Privatrechtsurkunden als Quelle für Mensch und Umwelt”, *The Neo-Assyrian Text Corpus Project State Archives of Assyria Studies*, Volum VI, 1997, s. 76.

⁸¹⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 88; ayrıca bkz. Paul Zimansky, “The Urartian Frontier as an Archaeological Problem”, *Neo-Assyrian Geography* (Ed. M. Liverani), Università di Roma La Sapienza, Roma, 1995, s. 23-40; C. Zaccagnini, “An Urartian Royal Inscription in the Report of Sargon's Eighth”, *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*, (Ed. F. M. Fales), Centro per le Antichità e la Storia Dell'Arte del Vicino Oriente, Roma, 1981, s. 259-292.

bütün Urartu kralları mimari yapılara oldukça önem vermişlerdir. Bunun en önemli nedeni ise ele geçirdikleri bölgelerde kalıcı olmak istemeleridir⁸¹¹.

3.2.7. I.Rusa Dönemi

M.Ö. 734 yılında II. Sarduri'nin yerine Urartu tahtına geçen Rusa'nın saltanatı⁸¹² dönemindeki askeri ve siyasi faaliyetleriyle ilgili bilgilerimiz özellikle kralın ilk yılları için kaynak yetersizliğinden dolayı bir hayli sınırlıdır. Bu nedenle Rusa'nın askeri ve idari eylemleri hakkında notlar alırken birkaç yazıtla bağlı kalmak durumundayız. Bu kral dönemindeki siyasi ve askeri olaylarla ilgili bilgi veren üç önemli yazıttan ikisi kuzeyde, diğeri ise Uşnu Ovası'nda ele geçmiştir⁸¹³. Gökçe Göl'ün güney kıyısında, günümüzdeki Kama kasabasında ele geçen yazıt ile gölün güneybatısında Kelagran olarak bilinen Tsovinar kasabasında bulunan yazıt bu yörede kurulan iki önemli Urartu kalesinin yapımı için dikilmiştir. Yeni inşa edilen bu yerleşme yerleri "Haldi" ve "Teşeba" Kaleleridir. Gökçe Göl civarında kurulan bu kalelerin yapım nedeni Çilingiroğlu tarafından kuzeyden gelen "atlı kavimler" tehlikesinin boyutlarının büyümesine bağlanmaktadır⁸¹⁴. Özellikle bu dönemlerden itibaren Urartu'nun mücadele etmek zorunda kaldığı alanlardan biri de atlı kavimler sorunuydu. Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya doğru akın eden bu atlı birlikler daha sonraki dönemlerde Urartu kralları tarafından Anadolu'nun iç bölgelerine yönlendirilmiştir. İskitlerden sonra özellikle Kimmerler bu tarihlerde sadece Urartu ülkesi için değil tüm batı Asya ülkeleri için önemli bir tehlike durumundaydılar.

Nor-Beyazed ve Tsonivar'da bulunan Urartu kralına ait yazıtlarda sözü edilen faaliyetler Gökçe Göl çevresinde gelişen olayları açıkça gözler önüne sermektedir.

⁸¹¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 88; ayrıca bkz. J. Reade, "Studies in Assyrian Geography Part 1: Sennacherib and the Waters of Nineveh", *Revue d'Assyriologie LXXII*, 1978, s. 50-72; J. Reade, "Studies in Assyrian Geography", *Revue d'Assyriologie LXXII*, 1978, s. 157-180.

⁸¹² II. Sarduri'nin yerine geçen I. Rusa gerileme dönemine giren Urartu'nun durumunu tersine çevirmek için büyük çaba harcayacaktır. İmar faaliyetlerine oldukça ağırlık veren Urartu kralı kendi iktidarı döneminde beş yeni kent kurdu. İmar alanında başlattığı reformları idari alanda da sürdürecektir örneğin fırsatçı valileri görevlerinden alıp, yerlerine güvenilir olan yenilerini atayacaktır. Çağdaşı olan Anadolu ve Kuzey Suriye'deki kimi devletlerle Asur saldırılarına karşı bir müttefik gücü oluşturmak için uğraştı. Frig kralı Midas ve Tabal kralı Ambaris ile yaptığı itifak, I. Rusa'nın bu çabasının bir sonucuydu. Fakat tüm bunlar, Asur lehine kaybedilen toprakların ve ticaret güzergâhlarının yeniden Urartuların hâkimiyetine girmesini sağlayacak bir başarı getirmedigi gibi Asur saldırılarını da sonlandıramadı. Bkz. Kaya, *Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları*, II, 39.

⁸¹³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 89-90.

⁸¹⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 89-90.

Urartu kralı Rusa, babası Sarduri Dönemi'nde kuzeydeki askeri seferler sonucunda ele geçirilmiş ve Urartu Krallığına siyasi anlamda bağlı bir vassalık haline getirilen ancak daha sonraki dönemlerde Urartu kralına karşı ayaklanan Uelikuhi ülkesi kralını mağlup eder. Rusa genellikle kendisinden önceki Urartu krallarının uç boylarında uyguladıkları yöntemin aksine bir politika izleyecektir. Urartu'nun bu dönemde izlediği temel siyaset, mağlup krala tahtına iade etmek yerine bir bölge valisini atayarak yönetimi doğrudan merkeze bağlamak şeklindedir. Kuşkusuz Urartu kralı daha önceki dönemlerin aksine uyguladığı bu yeni yöntemle ülkesinin buralardaki hâkimiyetini daha da pekiştirmeye çalışmıştır. Kuzey halklarının bu dönemde Urartu'ya karşı baş kaldırabilmelerinin arkasında büyük olasılıkla İskit ve Kimmer gibi “atlı kavimler”⁸¹⁵ vardır. Bahsettiğimiz bu “atlı kavimler” tezimizin ilerleyen aşamalarında ifade edeceğimiz üzere Anadolu'da bulunan devletler için önemli bir tehlike oluşturacaktır. Ancak Gökçe Göl civarındaki Urartu karşıtı ayaklanmalar Rusa tarafından başarılı bir şekilde bastırılır. Tsovinar Yazıtı'na göre Rusa tek bir yılda yirmi üç kralı mağlup etmiş ve birçok erkek ve kadını Biainili ülkesine götürmüştür⁸¹⁶.

Rusa'nın ilk kez Gökçe Göl civarındaki ülkeler için uyguladığı eyalet valisinin atanması ve bu vali yardımıyla bölgesel bir yönetim şeklindeki uygulamanın bir benzerini güneydeki Ardini (Muşaşir) ülkesi için de uygulamıştır. Topzava stelinden elde edilen bilgilere göre yöreye yapılan askeri seferler sonundaki Urartu başarısına karşın Ardini kralı Urzana tahtını korumuş ancak bütünüyle Rusa'ya bağlı ve sorumlu kılınmıştır⁸¹⁷. Urartu kralı uyguladığı bu yöntemle tahtını iade ettiği kralların sadakatini kazanarak bu bölgelerde kalıcı olmaya çalışmıştır ve sanırım kısmende olsa Urartu uyguladığı bu yeni yöntemle başarıya ulaşmıştır. Örneğin bu dönem için Urartu egemenliği altına giren Muşaşir kenti II. Sargon'un 8. seferine kadar bu krallığın bölgedeki önemli ittifaklarından biri olacaktır.

⁸¹⁵ Kimmer ve İskit grupları Urartu'nun geç dönemlerinde oldukça önemlidirler fakat Urartu coğrafyasındaki rolleri büyük ölçüde yıkıcı olduğundan Urartu yazılı kaynaklarında hiç yer almazlar. Her iki grup da sürekli hareket halindeydi ve merkezi liderlik ya da yaratıcı etkinliklerden çok, at üstündeki savaşçıların yağmaları ile bilinmektedir. Ancak bu dönemde Kimmerlerden ziyade Urartuların Kimmerlere karşı saldırgan faaliyetlerde bulunduğu ve yenildikten sonra yurtlarına geri döndükleri anlaşılmaktadır. Bkz. Zimansky, “Urartu ve Çağdaşları”, s. 117.

⁸¹⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 90–91.

⁸¹⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 91.

Rusa Dönemi'ne dair çarpıcı bir başka gelişme ise III. Tiglatpileser ve II. Sarduri arasındaki çatışmalar, Urartu Devleti'nin batı sınırında meydana gelirken, bu kral döneminde tekrarlan ve uzun yıllar süren Asur-Urartu arasındaki çatışmaların sahnesi bu dönemde doğuya, Zağros bölgesine kayar. Savaş sahnesinde yaşanan bu değişim Batı İran bölgesinde yoğun bir fetih siyaseti uygulayan Asur'un güçlü krallı II. Sargon'un yükselişiyle aynı döneme denk gelir⁸¹⁸.

Bu yıllarda Urartu tarafından kuzey ve güney bölgelerinde alanın siyasi ve askeri önlemlerin yanında Batı İran'da gelişen başka önemli siyasi ve askeri olaylar da bulunmaktaydı. Batı İran'da yaşayan ve uzun yıllar Asur'a karşı Urartu'nun yanında yer alan bölge krallıkları Urartu ile çeşitli ittifaklar kurup Asur'a karşı isyan etmişlerdi. Bu dönemde Yakındoğu'da ve özellikle Urartu sınırları içinde bazı siyasi olayların yaşanmasının ve Urartu yönetimi tarafından çeşitli önlemlerin alınmasının nedeni büyük olasılıkla Asur tahtının el değiştirmesi ile ilgilidir. Çünkü M.Ö. 721 yılında V. Salmanasar'a ait olan tahtı zorla ele geçiren Tiglat-Pileserin oğlu Sargon bu tarihten itibaren bir dönem için Yakındoğu'daki siyasi ve askeri olaylara yön veren en önemli askeri şahsiyet olacaktır⁸¹⁹. Sargon'un Asur tahtını ele geçirmesiyle birlikte hem Urartu Krallığı'nı hem de bölgedeki diğer yerel beylikleri bu tarihten itibaren çok daha zor bir süreç beklemektedir çünkü Sargon Dönemi bu devletler için Asur'a karşı alınan ağır yenilgiler demektir.

Asur tahtını zorla ele geçiren Sargon için acilen ilgilenilmesi gereken en önemli bölge Suriye idi. Uzun bir süre için ihmal edilen bu topraklarda büyük darbeler alan Asur otoritesine karşı yerel beylikler bir bir ayaklanmaktaydı. M.Ö. 720 yıllarında merkezi Hamath'da olan büyük bir isyan baş göstermişti. Arpad, Damascus ve Samaria kentlerinin de içinde bulunduğu isyancı birliğe karşı Sargon'un tavrı sert oldu. İsyancı birlik yenilgiye uğratıldı ve liderlerinin bazıları öldürüldü bazıları ise zincire vurularak

⁸¹⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 89; ayrıca bkz. Parpola, "Assyrian Royal Inscriptions and Neo Assyrian Letters, in Assyrian Royal Inscriptions New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis", s. 117-142.

⁸¹⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 91; ayrıca bkz. C. Zaccagnini, "The Enemy in the Neo-Assyrian Royal Inscriptions: The Ethnographic Descriptions", *Mesopotamien und Seine Nachbarn*, (Ed. H. J. Nissen, J. Renger), Dietrich Reimer Verlag, 1982, s. 419-423; Parpola, "Letters From Assyrian and Babylonian Scholars", s. 47-75.

Asur'a götürüldü ve ağır şekilde cezalandırıldı⁸²⁰. Sargon'un Suriye'ye yönelik sürdürdüğü askeri politikalar aynı zamanda Urartu'nun bölgedeki varlığına da önemli darbeler indirmiştir.

Sargon iktidarının üçüncü yıl seferlerinin ağırlık noktasını 719 yılından beri, Mana halkının yaşadığı Kuzeybatı İran Yaylası oluşturmaktaydı. Asur krallının tahta geçer geçmez Kuzeybatı İran bölgesiyle ilgilenmesinin en önemli nedenlerinden biri de bu bölgenin sahip olduğu tarım, işgücü ve hammadde kaynaklarından dolayı her zaman için Asur'a cazip gelen bölgelerden biri olmasıdır. Sargon'un düzenlediği bu seferlerin asıl hedefi ise yandaşı olan Ianzu'ya karşı isyan eden iki Mannea kentidir. Anıtsal yazıtları gibi, Sargon yıllıkları da büyük bir canlılıkla bu bölgeye düzenlenen askeri seferleri betimlemektedir. 719 yılında III. Tiglatpileser zamanından beri Asur vassalı olan Mana Kralı İranzu, Zikirtu beyi Metatti'ye karşı kimi bölgeleri kaybeder. Tıpkı bölgedeki diğer krallıklarda olduğu gibi Manalar arasındaki bu iç siyasi krizi I. Rusa 3 yıl sonra kendi amaçları için kullanacaktır⁸²¹.

Urartu'nun bölgeye düzenlediği askeri seferler neticesinde Manalar arasında krallıkların askeri ve siyasi pozisyonlarına göre tavır alan Urartu ve Asur yanlısı olmak üzere 2 grubun meydana geldiği düşünülmektedir⁸²². Mana kralları arasında Asur ve Urartu ülkelerine karşı alacağı tavır konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkması bu kralların kişisel çıkarlarıyla bağlantılı olduğu şeklinde görüş bildirebiliriz. Uışdiş beyi Bagdatti ve Zikirtu beyi Metatti, Urartu'dan yana tavır almıştır ve "tüm Manaların Kralı" Aza'ya karşı yürürler. Aynı zamanda İranzu'nun oğlu ve ardılı olan Aza, tıpkı babası gibi sürekli olarak Sargon'la ittifak halindedir. Asur'la birlikte hareket eden bu kral Uauş Dağı'nda kuşatılır ve ele geçirilmesinin ardından öldürülür. Buna karşılık Sargon, Bagdatti'yi yakalar ve Aza'nın cesedinin atıldığı Uauş Dağı'nda vahşice derisini yüzdürür. Bagdatti'nin yerine Aza'nın kardeşi Ullusunu geçer, ancak kendisinin Urartu yanlısı tavrı, Sargon'u yeniden misillemeye zorlar: bu saldırı sonucunda başkent

⁸²⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 92; ayrıca bkz. S. Zawadzki, "The Question of the King's Eponymate in the Latter Half of the 8th Century and the 7th Century BC", *Assyria 1995*, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, 1997, s. 383-389.

⁸²¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 89; ayrıca bkz. B. Oded, "Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire", *Dr. Ludwig Reichert Verlag*, Wiesbaden 1979, s. 75; Postgate, "The Land of Assur and Yoke of Assur", s. 247-263; Postgate, "Assyria: The Home Provinces", s. 1-17; Parker, "The Northern Frontier of Assyria: An Arvhaeological Perspective", s. 76; Postgate, "Assyria: The Home Provinces", s. 1-17; Grayson, "Assyria Civilization", s. 194-228.

⁸²² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 89.

İzirtu yakılır ve İzbia ile birlikte başka bir kent daha Sargon tarafından fethedilir. Tahtını ve hayatını kurtarmak için Ullusunu boyun eğer ve Asur kralına haraç öder. Bölgedeki yerel krallıklar tarafından genelde uygulanan politikalardan bir diğeri de Asur krallarının kuzey bölgelerine düzenlediği sefer esnasında Asur'a boyun eğip ülkelerini işgalden kurtarmaktı⁸²³. Buna karşın Metatti, Urartu'ya bağlı kalmaya devam eder ve daha sonra 714 yılında Uauş Dağı'ndaki savaşta Rusa'nın yanında savaşır. 715'te Rusa, Sargon iktidarının 7. yılında Ullusunu'ya karşı yürür; 22 kaleyi fetheder. "Mana Valisi" Daiukku'yu Urartu vassalı yapar, oğlunu rehin alır. Daiukku adı, olasılıkla Heredotos tarihinde adı geçen Med beyi Dieokes'tir. Rusa tarafından başlatılan bu fetih hareketleri kısa bir süre sonra Asur kralı Sargon'un yeniden bu bölgelere yönelmesine neden olacaktır⁸²⁴.

Nitekim Urartu'nun bu bölgelerdeki üstünlüğü uzun sürmez; bölgeye askeri sefer düzenleyen Sargon, Daiuku'yu görevinden uzaklaştırır bu arada sefer sonunda 5 Urartu eyaleti de Asur tarafından işgal edilir. Bu şehirlerin Asur tarafından ele geçirilmesi Urartu kralı I. Rusa tarafından bu bölgelerde kurulan Urartu egemenliğinin ağır darbeler alması demektir. Bu kentlerin ele geçirilmesine takiben Asur kralı, Andia ülkesini fetheder ve daha önce İzba ile birlikte adı geçen "Manaların krali kenti" İzirtu'da Sargon tarafından bu bölgelerde elde ettiği başarıları ifade etmek için anıtsal bir yazıt dikilir. İzbia olasılıkla bugünkü Ziviye kenti ile özdeşdir. Bu yerleşim yerinde son dönemlerde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Mana sanatıyla ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler veren önemli bir define ele geçirilmiştir⁸²⁵. Mana beylikleri Andia ve Zikirtu, Asur egemenliğinden tekrar kurtulmanın yollarını ararlar ve her zaman için uygulamaya soktukları yönteme yeniden başvurular; Urartu Kralına elçiler göndererek, onu hazırlanmakta olan bir Asur seferinden haberdar ederler. 714 yılında Sargon, ayrılıkçı eyaletlerden Andia ve Zikirtu'yu tekrar ele geçirmek için 8. Seferine çıktığında yaz başıdır. Asur kralı tarafından başkent Ninive'den yola çıkılarak başlatılan bu sefer başta ezeli düşman Urartu olmak üzere bölgedeki bütün krallıklar için zor günlerin başlaması demektir. Asur-Urartu çatışmalarının sonucunu yıllıklardan daha ayrıntılı bir

⁸²³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 89; ayrıca bkz. B. Oded, *War, Peace and Empire: Justifications for War in Assyrian Royal Inscriptions*, Wiesbaden 1992, s. 56; Millard, "Observations from the Eponym Lists", s. 207-215; Oded, "Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire", s. 75-77.

⁸²⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 90; ayrıca bkz. Salvini, "Le testimonianze storiche urartee sulle regioni del medio Eufrate, Melitene, Kommagene, Sofene, Tomisa", s. 142-144.

⁸²⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 90; ayrıca bkz. Marinkoviç, "Urartu in der Bibel", s. 217-225.

biçimde betimleyen bir diğer kaynak, Sargon'un 8. Seferini kapsamlı bir şekilde aktaran Louvre Müzesi'nde sergilenen tablettir⁸²⁶.

Başkent Ninive'de ele geçen bir grup mektup bu bölgelere düzenlenen Asur ve Urartu seferleriyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bahsi geçen bu mektupların en önemlileri, Asur istihbarat servisinin bölgedeki krallıkların askeri hareketlilikleriyle ilgili yazışmalarıdır. Bu birim, veliaht Prens Sanherib tarafından Asur'un kuzey sınırını özellikle Urartu birliklerinin hareketlerini denetlemek ve Urartu Devleti'nin bölgedeki yerel beyliklerle olan siyasi ilişkileri hakkında bilgi edinmek amacıyla kurulmuştu⁸²⁷. Bu istihbarat servisinin bir başka önemli görevi de bölgedeki yerel beyliklerin Urartu'ya karşı isyan etmelerini sağlamaktı. Arşivde bu mektupların yanı sıra, Muşaşir beyi Urzana'ya ait 2 veya 3 mektup daha bulunur. Bu mektupların varlığı bir dönem için Asur kralı ile Urzana arasındaki ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, birkaç olaya Urartu bakış açısıyla değinen ve I. Rusa'ya ait olan Urartu ve Asur dilindeki bir yazıt da önemlidir⁸²⁸.

Arşivlerde dönemin yazılı kaynaklarıyla ilgili olarak ele geçen çok sayıdaki yazılı belegenin varlığı bu zaman aralığındaki tarihsel olayların oldukça kapsamlı ve ayrıntılı bir değerlendirmesini yapmamıza imkân vermektedir. Ancak Asur tarafından bölgedeki gelişmelerle ilgili olarak tutulan yazılı kaynaklar dönemin olaylarıyla ilgili daha fazla bilgi vermektedir. Ancak bu kaynaklarda genel anlamda Urartu Devleti'nin güney

⁸²⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 90; ayrıca bkz. Ayvazian, "Observations on dynastic Continuity in the Kingdom of Urartu", s. 197-205; Millard, "The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 B.C.", s. 50-64; Kleiss, "Urartaische und Achamenidische Wasserbauten", s. 61-76.

⁸²⁷ Bu örgüt, daha çok Urartu sınırları içinde ve ona bağlı olan kent devletlerinin bulunduğu coğrafyada faaliyet göstermekteydi. Sargon bu örgütün başına kendi oğlunu getirecektir ve bu kurum tarafından bölgeden gönderilen raporları oldukça önemseyecektir ayrıca bu yolla elde edilen bilgiler Asur kralları için yönlendirici olmuştur. Veliat Prens Sanherib'in babası Sargon'a Kimmer-Urartu ilişkileri konusunda gönderdiği bilgiler dikkat çekicidir: "Efendim krala, hizmetkârın Sanherib'ten: Asur ülkesi ile ilgili her şey, tapınaklarla ilgili her şey, kralın kaleleri ile ilgili her şey çok iyidir. Kralın neşesi bol olsun Ukkai bana aşağıdaki haberleri gönderdi: Urartu kralı Kimmer ülkesine gittiğinde ordusu tamamiyle yok edildi. Bu Ukkai'nin raporudur. Asur-risua şu haberleri gönderdi; Urartu ile ilgili daha önce gönderdiğim bilgiler doğrudur. Aralarında büyük katliam yaşandı. Şu anda ülkeleri sakindir. Bütün komutanları kendi sakindir. Bütün komutanları kendi bölgelerine geri gittiler. Ordu komutanı Kakkadanu ele geçirildi. Urartu kralı Uzaun ülkesindedir. Bu Asur-risua'nın raporudur... Halsu valisi Nabili'u bana şu raporu gönderdi. Sınır boylarındaki kalelerin garnizonlarına Urartu kralı ile ilgili haber sormak için yazdığımda (şöyle yanıtlar); O (Rusa) Gamir ülkesine (Kimmer ülkesi) gittiğinde ordusu tamamiyle yok edildi. Üç komutanı askerleri ile birlikte katledildi, ancak O kaçtı ve kendi ülkesine geri döndü, ancak kampı henüz gelmedi. Bu Nabu-li'u'nun raporudur. Muşaşir kralı Urzana, kardeşi ve oğlu, Urartu kralını kutlamak için gittiler. Sınır boylarındaki bütün kalelerdeki garnizonlar benzer haberleri göndermektedirler. Efendim krala Nabu-liu'nun Tabal'dan gönderdiği mektubu gönderiyorum". Bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 94.

⁸²⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 90.

sınırındaki askeri faaliyetlerinin yanı sıra, Asur-Urartu mücadelesine ve bu mücadelede yer alan beyliklerin rolüne dair önemli bilgiler de bulunmaktadır. Diğer bölgelere ilişkin konularda, özellikle I. Rusa iktidarının ilk yılları hakkında hala az sayıdaki Urartu kaynaklarına bağımlıyız⁸²⁹.

I.Rusa Dönemi'ne ait bölgedeki Urartu metinlerinden ikisi Sevan Gölü bölgesi'ndeki yazıtlardır. Bu yazıtların en çarpıcı özelliği ise bölgede yaşanan tarihi olaylar arasındaki ilişkilerin anlaşılmasında önem taşımalarıdır. Bu metinlerdeki bilgiler daha çok Urartu'nun kuzeydeki daimi saldırı alanı olan Transkafkasya bölgesi ile ilgilidirler. Kolagran'daki yazıttan Rusa'nın “gölün bu tarafındaki dört kralı” yani Adahuni, Uelikuhi, Lueruhi ve Arquqini ülkelerinin kralları ile “gölün diğer tarafındaki” 19 kralı yenerek haraca bağladığını öğrenmekteyiz. Urartu elde ettiği bu zaferlerle atlı kavimler tehlikesinden önce bu bölgeleri uzun süre hâkimiyeti altında tutmuştur. Burada Urartuların sadece Keşiş Gölü gibi küçük gölleri değil Van, Urmiye ve Sevan gibi büyük gölleri de göl olarak adlandırmaları, buna karşılık Asurluların Van ve Urmiye'yi deniz olarak kabul etmeleri de ilginçtir⁸³⁰. İki krallık arasındaki bu tanım farkı sanırım Mezopotamya'da, Anadolu benzeri büyük ölçekli göllerin bulunmamasından kaynaklanmaktadır.

Asur-Urartu savaşının 715 ve 714 arasındaki seyri için zaman dizinsel çerçeveyi, Sargon yıllıklarındaki “8. Sefer” bölümünde bulunan bilgilerden yararlanarak oluşturmaktayız. Ancak bu yazıtların en büyük handikapı burada sadece Asur başarılarının dilendirilmesidir: İran cephesi, Mana bölgesi ve güneydeki Urartu eyaletlerindeki zaferler. İfade ettiğimiz gibi Asur krali yazıtlarının en önemli özelliği sadece Asur başarılarından bahsetmeleridir. Asur'un düşman karşısında aldığı yenilgilerden ve düşman orduları karşısındaki zor durumlarından hiçbir zaman bahsedilmemektedir. Sargon'nun 8. Seferinin en çarpıcı özelliği Asur ve Urartu arasındaki savaşa noktayı koyması ve bu sefer sonucunda Kuzeybatı İran'daki Asur egemenliğinin kesinleşmesidir. Bu sefere dair önemli olan bir başka nokta ise Asur

⁸²⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 91; ayrıca bkz. Walter Mayer, “Sargons Feldzug gegen Urartu–714 v. Chr. Text und Übersetzung” *MDOG 115*, 1983, s. 65–132.

⁸³⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 90; ayrıca bkz. Michael C. Astour, “The Arena of Tiglat-Pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 BC)”, *Assur 2*, 1979, s. 69–88; Zawadzki, “The Question of the King's Eponymate in the Latter Half of the 8th Century and the 7th Century BC”, s. 383-389.

tarafından Muşafir kralı Urzana'nın tahtan indirilmesi, Muşafir'deki Haldi Tapınağı'nın yağmalanması, hazinelerinin ve tanrılarının Asur'a götürülmesidir⁸³¹.

Bu dönem için yaşanan bütün olayları ele aldığımızda tek kesin tarih, Sargon'un 8. Seferinin tarihi olan 714 yılıdır. Muhtemelen bu metin, savaşın başarıyla bitmesinin hemen ardından kaleme alınmış aynı yılın sonbaharında da⁸³² Asur kentinde halkın önünde okunmuştur⁸³³. Urartu kaynaklarında Sargon'un 8. Seferiyle ilgili herhangi bir bilginin bulunmaması ise bu sefer sırasında Urartu ordusunun Asur karşısında ağır bir yenilgi alması ve bölgedeki krallıkların teker teker Asur egemenliği altına girmesiyle açıklanabilir.

I. Rusa Dönemi'ne ait önemli konulardan bir diğeri de Urartu Kimmer mücadeleleridir. Urartuların Kimmer halkıyla (Asurca Gimirra) olan çatışması Asur başkenti Ninive arşivinde ele geçirilen birkaç mektupta da yer almaktadır. Bölgeden gelen gizli servis raporları, Urartu kral ve valilerin buldukları muhtelif yerler, Urartu birliklerinin hareketleri, bir diğer dikkati çeken durum ise muhtemelen Kimmerlere karşı teyakkuza geçmeleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bölgeden gelen diğer mektuplara göre Urartu bölgede Kimmer grupları karşısında ağır bir yenilgi almıştır. Bu savaş sırasında Urartu valisi öldürülmüş, turtanu yani ordu komutanı Qaqqadanu, Kimmerler tarafından esir alınmıştır. Asur istihbarat raporlarında bu tarz olayların geçmesi aynı zamanda bu krallığın her koşulda kuzey bölgelerinde meydana gelişmelerle ilgili olduğunu ortaya koymaktadır⁸³⁴. Her ne kadar Urartu kralının adı geçmese de Salvini'ye göre yukarıda bahsettiğimiz Urartu ve Kimmer arasındaki olaylar, ardılı II. Argiştı zamanına değil, I. Rusa zamanına denk geldiği kesindir⁸³⁵.

⁸³¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 92; ayrıca bkz. Richard D. Barnett, "Urartu", *The Cambridge Ancient History, Second Edition, Vol III, Chapter 8*, 1982, s. 314-341; Oded, "Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire", *Dr. Ludwig Reichert Verlag*, Wiesbaden s. 75; Parker, "The Northern Frontier of Assyria: An Archaeological Perspective", s. 76-77; Oded "War, Peace and Empire: Justifications for War in Assyrian Royal Inscriptions", s. 56; Parpola, "Assyrian Library Record", s. 1-29.

⁸³² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 92; ayrıca bkz. Zawadzki, "The Question of the King's Eponymate in the Latter Half of the 8th Century and the 7th Century BC", s. 383-389; Oppenheim, "The City of Assur in 714 B.C.", *JNES 19*, 1960, s. 133-144; Mayer, "Sargons Feldzug gegen Urartu-714 v. Chr. Text und Übersetzung", s. 65-132.

⁸³³ A. Leo Oppenheim, "The City of Assur in 714 B.C.", *JNES 19*, 1960, s. 133-144.

⁸³⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 95.

⁸³⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 95.

Kimmerlerin ilk akınlarına ilişkin tarih konusunda özellikle Asur yazılı metinleri net bir tarih vermektedir⁸³⁶. Bunun en önemli nedeni ise II. Sargon'un dönemin askeri ve siyasi (721–705) yazışmaları arasında konuyla ilgili metinlerin bulunmasıdır. Söz konusu yazılı bilgilere göre bu akınlar, 714'teki 8. Seferin hemen öncesinde, şayet aynı yıl içinde değilse bile muhtemelen 715 yılında gerçekleşmiştir. Aşağıdaki mektup Kimmer gruplarının geldiği yol hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir:

‘‘Bu Kimmer çekildi. Mana ülkesinden Urartu ülkesine girdi...’’⁸³⁷.

M.Ö. 15–14. yüzyıllardan M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısına kadar Volga Nehri'nden Karadeniz'in kuzeyine doğru yayılan bölgede⁸³⁸ yaşayan Kimmerler çeşitli boylar halinde göçebe bir yaşam tarzı sürmekteydiler. Bu kavimler aynı zamanda üstün savaşçı özellikleriyle de bilinmektedirler. M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında Kimmer gruplarının bulunduğu bölgelere, Orta Asya'dan gelen İskitlerin saldırıları üzerine buldukları bölgelerden güneye doğru hareketlenip Transkafkasya üzerinden Doğu Anadolu Bölgesine akınlar düzenlemeye başladılar. M.Ö. 8. yüzyılın son on yılı içinde Urartu Devleti'nin sınırlarına dayanan göçebe halkların beraberlerinde getirdikleri yeni süvari taktikleri ve yeni türde çok etkili yay ve okların da yardımıyla Anadolu'da yüzyıl kadar sürecek bir kargaşa ortamını başlattılar. Bahsettiğimiz bu kargaşa ortamından en çok etkilenen ise dönemin en önemli askeri ve siyasi gücü konumunda olan Asur ve Urartu krallıkları olmuştur⁸³⁹.

⁸³⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* s. 95; Oded ‘‘War, Peace and Empire: Justifications for War in Assyrian Royal Inscriptions’’, Wiesbaden 1992, s. 56-64.

⁸³⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 95; ayrıca bkz. Zaccagnini, ‘‘The Enemy in the Neo-Assyrian Royal Inscriptions: The Ethnographic Descriptions’’, s. 419–423; Millard, ‘‘Observations from the Eponym Lists’’, in *Assyria 1995*, s. 207–215; Mayer, ‘‘Sargons Feldzug gegen Urartu–714 v. Chr. Text und Übersetzung’’ s. 65–132.

⁸³⁸ Süleyman Çiğdem, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Erzurum 2008, s. 29; ayrıca bkz. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* s. 96; ayrıca bkz. Lanfranchi, Roaf, Rollinger, ‘‘Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia’’, s. 24–43; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, s. 18–44.

⁸³⁹ Sevin, ‘‘Urartu, Dağların Uygarlığı’’, s. 206; ayrıca bkz. Parpola, ‘‘The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West’’, s. 75-83; Parpola, ‘‘Letters From Assyrian and Babylonian Scholars’’, s. 47-75; Ivan Starr, *Queries to the Sun God, Divination and Politics in Sargonid Assyria (SAAV IV)*, Helsinki, 1990, s. 24–43; ayrıca bkz. Parpola, Watanabe, ‘‘Neo-Assyrian Treaties and Loyalty’’, s. 16–44.

Bu dönemde Kalhu'da⁸⁴⁰ istihbarat birimi kuran olan veliaht Prens Sanherib, ittifaklarının ve istihbarat yetkililerinin bölgeden kendisine gönderdiği raporlar aracılığıyla, Urartu'nun bölgedeki faaliyetlerini yakından takip etmekteydi ve aynı zamanda bu bilgileri Sargon'a iletmekteydi⁸⁴¹. Burada dönemin askeri faaliyetleriyle ilgili olarak dikkat çekebilecek bir yazışma tam metniyle verilecektir; bununla Asur istihbaratı ve Urartu'daki siyasi durum hakkında önemli izlenimler edinmek mümkündür:

*‘Efendim krala, Sin-ahhe-eriba (=Sanherib), Efendim kral iyi olsun! Asur tapınaklar ve kralın tüm kaleleri oldukça iyi durumda. Efendim kral iyi olsun! Efendim kral çok memnun olsun’*⁸⁴²

*‘Ukkalı bana şu haberi gönderdi: Urartu kralının birlikleri gittikleri Gamirra'da tamamen yenildiler. Valilerden on biri birlikleriyle (beraber) götürüldüler (savaş dışı bırakıldılar anlamında), (komu)tanı ve 2 valisi (esir alındılar). Onun (kendisi) (Uzaun yolunu) tuttu. ...ülkesinin (va)lileri (... da hazırlık durumuna) geçtiler. Ukkalı'nın verdiği bilgi budur’*⁸⁴³.

Assur –reşuja bana şunları yazdı: Urartular hakkında daha önce yazdığım bilgiler (doğrulandı). Aralarında çok kanlı olaylar oldu. Fakat şimdi ülke sakin bir

⁸⁴⁰ Musul'un yaklaşık 30 km güneyinde bulunan bu kent aynı zamanda Nimrud adını da taşımaktaydı ve Asur gibi son derece dinamik olan bir devletin tüm gereksinimlerini taşıyacak şekilde tasarlanmıştı. Kuruluşu için gereken binlerce kişilik iş gücü, Asur'un işgal ettiği ülkelerden getirilen savaş esirleriyle sağlandı. 8 km uzunluğunda ve 21 metre kalınlığında bir surla çevrilen kentin su ihtiyacını karşılamak için Yukarı Zap'tan açılan bir kanalla (Bereket Kanalı) su getirildi ve getirilen su kaynağına bağlı olarak tarımsal faaliyetlerde bulunuldu, meyve ve hayvanat bahçeleri kuruldu. Başkent kuruluğu esnasında inşa edilen en önemli yapılar arasında çevresi ayrıca bir surla korunmuş eski bir höyük üzerindeki iç kale bulunmaktadır. Çeşitli açık avlular etrafında toplanan salon ve odalardan meydana gelen saray iç kalenin kuzeybatı köşesindeydi. Sarayın duvarları taş kabartmalar ve renli duvar resimleriyle kaplanmıştı. Fırtına tanrısı Ninurta için büyük bir tapınak ve Ziggurat, Adad ve Şala, Ea ve Damkin, Gula, Şarrat-niphki, Kidmuru, Nabu, Sin ve Sibitti gibi tanrılar için de şapeller inşa edilmişti. Toplam kent nüfusu işgal edilen ülkelerden getirilen esirlerle birlikte toplam 60 bin kişiyi buluyordu. Açılış törenlerine Asur'un ihtişamını göstermek amacıyla Fenike, İran ve Anadolu gibi uzak diyarlardan beş bin kişi davet edilmişti. On gün süren törenler sırasında davetlilere zengin bir yemek münüsü sunulacaktır. Yaşanan bütün bu gelişmeler Yakındoğu'nun yeni süper gücünün tam anlamıyla tarih sahnesinde boy göstermeye başladığını göstermekteydi. Bkz. Sevin, ‘Asur İmparatorluğu, Eski Yakındoğu'nun Süper Gücü’, s. 48–49.

⁸⁴¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 97-98.

⁸⁴² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 98.

⁸⁴³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 98; ayrıca bkz. Altan Çilingiroğlu, ‘Silah, Tohum ve Ateş’, *60 Yaşında Fahri İşığa Armağan, Anadolu'da Doğdu, Festschrift Für Fahri Işık Zum 60, Gubertstag*, Ege Yayınları, İstanbul 2004, s. 257–267; Zimansky, ‘The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia’, s. 1135–1146; Zaccagnini, ‘The Enemy in the Neo-Assyrian Royal Inscriptions: The Ethnographic Descriptions’, s. 419–423; Millard, ‘Observations from the Eponym Lists’, in *Assyria 1995*, (Ed. S. Parpola, R. Whiting), *The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Helsinki, 1997, s. 207–215; Diakonof, Kashkai, *Geographical Names According to the Urartian Text*, s. 2–31.

durumda bulunmaktadır. Büyüklerin hepsi kendi eyaletlerine gittiler; fakat komutanı Qaqqadanu esir düştü. Urartu kralı şimdi Uzaun'da bulunuyor; Bu Aşşur-reşuja'nın verdiği bilgidir ⁸⁴⁴.

Birate valisi Nabu-le'i bana şunları yazdı:

Urartu kralı hakkındaki bilgileri, sınırdaki kalenin nöbetçi(leri) yazdım ve onlar bana aşağıdaki gibi (cevap verdiler):

*Birlikleri gittikleri Gamir(ra)da tamamen yenildiler. Büyüklerinden 3 tanesi birlikleriyle beraber yenildiler. (kendisi) kaçtı (ve) ülkesine girdi. Maiyeti henüz peşinden gelmedi; Bu Nabu-le'i'nin bilgisi*⁸⁴⁵.

*Muşaşir'li (kastedilen Urzana), kardeşi (ve) oğlu huzura kabul için Urartu Kralı'na gittiler. Hubuşkialının bir elçisi de gene huzura kabul için gitti. Sınırda bulunan kalelerin bütün nöbetçileri bana buna benzer bilgiler gönderdi*⁸⁴⁶.

Ahat-Abişa'nın (III. Sargon'un kızı kastediliyor) kâhyası Taballı Nabule'i'nin getirdiği mektubu da bununla efendim krala gönderiyorum ⁸⁴⁷.

Yukarıdaki ifadeler bölgedeki Urartu ve Kimmer faaliyetleriyle ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir⁸⁴⁸. Bir başka yazılı belgede ise⁸⁴⁹ “valilerinden dokuzunun öldürüldüğü” ifadesinin yer alması, bu olayları 2. kez doğrular; zira esir alınan diğer 2 vali de “savaş dışı bırakılan” 11 kişiye dâhildir. Söz konusu belgede geçen bu ifadeler cepheden Urartu ve Kimmerle ilgili olarak gelen haberler niteliğindedir. Bu ifadeler ayrıca Urartu'nun içinde bulunduğu güç şartlarla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Mektup'tan çıkarabileceğimiz bir başka çarpıcı sonuç ise Kimmer Seferi'nin kaba bir

⁸⁴⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 98; ayrıca bkz. Altan Çilingiroğlu, “Tanrı Asur'a Bir Mektup”, *Ege Üniversitesi Tarih İnceleme Dergisi II*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1984, 1–25.

⁸⁴⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 98; ayrıca bkz. Smith, “The Foundation of the Assyrian Empire”, s. 25-31; Salvini, *Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai): Cuneiform and Hieroglyphic*, s. 251–270; Zimansky, “The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia”, s. 1135-1146.

⁸⁴⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 98; ayrıca bkz. Lanfranchi, Roaf, Rollinger, “Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia”, s. 24–43; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, s. 18–44.

⁸⁴⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 98; ayrıca bkz. Ekrem Memiş, “Asur Devletlerinin Anadolu Politikası”, *XII Türk Tarih Kongresi*, I. Cilt, Ankara 1999, s. 64–73; Çilingiroğlu, “Tanrı Asur'a Bir Mektup”, 1–25.

⁸⁴⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 98; ayrıca bkz. Millard, “The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 B.C.” s. 50–64; Piller, “Bewaffung und Tracht Urartaisher und Nordwestiranischer Krieger des 9. Jahrhunderts v. Chr: Ein Beitrag zur Historischen Geographic des Frühen Urartu”, s. 379-390.

⁸⁴⁹ Lanfranchi, Parpola, “The Correspondence of Sargon II, Letters From the Northern and Northeastern Provinces”, s. 90; Grayson, “Assyria: Tiglath-Pileser III to Sargon (744–705 B.C.), s. 71-102.

tarihini ortaya koyabilmemizdir. Buna göre bu olay, Sargon'un 713'te Taballı Ambaris'e karşı çıktığı, ülkenin tamamını yakıp yıktığı ve kraliyet ailesinin esir alınarak Asur'a getirilmesiyle sonuçlanan seferden muhtemelen kısa bir süre önce gerçekleşmiştir. Sargon'un Ambaris'e karşı kazandığı bu zaferin Asur tarihi açısından önemli sonuçları olacaktır. Ancak II. Sargon'un Ambaris ile evlendirilen kızı Ahat-Abişa'nın maiyetindeki Nabu-le'i Sargon'a bir mektup gönderiyorsa, bu iki devlet arasında henüz iyi ilişkiler sürmekte olduğu bir dönemin varlığını ortaya koymaktadır⁸⁵⁰.

Bütün parçalarının tam olarak ele geçirilmediği Sanherib'e ait bir başka mektupta⁸⁵¹ Muşafirli Urzana'ya ait olan bir yazışmadan alıntı yapmakta ve Uesi valisinin öldürüldüğünü bildirmektedir⁸⁵². Bu ve buna benzer bütün mektuplardaki en önemli detay Urartu kralının Gimira'ya karşı düzenlediği seferle ilgili gelişmelerin yer aldığı ayrıntılardır. Bu döneme ait bir başka mektuba göre ise Urartu'nun Gamir'e karşı yaptığı seferin yenilgiyle sonuçlandığı ve Urartu kralının Asur karşısında büyük korku duyduğunu ifade etmektedir. Bunun hemen ardından da, ne yazık ki metnin aşırı derecede tahribata uğradığı bölümünde Mana kralının habercisinden söz edilir. Bu Kimmer ülkesinin Manaların yakınında yer aldığı bir diğer kanıttır ve olayların 715 yılı veya 714 yılı bahar aylarına tarihlenmesini desteklemektedir; nitekim Sargon Dönemi'ne ait yazılı metinlere göre Urartu kralı bu dönemde Mana ülkesindedir. Gamir'in, adı geçen metinlerde ülke adı olarak verilmesi, bunun böyle olduğu anlamına gelmez; daha ziyade bir kabile veya Kimmerlerin o sırada buldukları bir bölge olarak anlaşılmalıdır⁸⁵³. Urartu'nun Kimerler karşısında aldığı bu yenilgiler gerek bölgedeki yerel krallıklar gerekse Asur karşısında olsun Urartu Krallığını oldukça zor günler beklemektedir. Çünkü Urartu'nun Kimmerler karşısında aldığı yenilgi üzerine Asur, Urartu'nun kuzey bölgelerindeki varlığına öldürücü darbeyi vurmak üzere harekete geçecektir.

⁸⁵⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 98; ayrıca bkz. Oktay Belli, "Nairi-Hubuškia Ülkesi Araştırmaları", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul 1983, s. 31-38.

⁸⁵¹ Simo Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part I, Letters from Assyria and the West (SAA II)*, Helsinki, 1987, s. 30.

⁸⁵² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 98.

⁸⁵³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 98; ayrıca bkz. Oya San, "Urartu Siyasal Hayatında Diauehi Krallığı", *Olba III*, Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayınları, Mersin, 2000, s. 18-28; Adam T Smith, "The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics", *Aja* 103, 1999, s. 45-71.

Nitekim yukarıdaki yazılı belgelerde geçen ifadeleri değerlendirdiğimizde Urartu ülkesini “Kimmer tehlikesinin” ardından bir de Asur tehdidi beklediği görülür. Ancak Kimmerlerin bu dönem için göçebe bir yaşam tarzı sürdürmeleri sonucunda Doğu Anadolu coğrafyasında gerçekleşen bu savaşta, Urartu egemenlik alanları fazla etkilenmemiştir. Ancak Kimmer grupları karşısında alınan yenilgilerin hemen ardından Urartu kraliyet ailesine karşı çok ciddi bir başka tehlike ortaya çıkacaktır. Eldeki mevcut kaynakları değerlendirdiğimizde Kimmer birliklerinin, çöküşleri sırasında Urartu ülkesinde büyük panik yaşanmış, Kimmer grupları tarafından çok sayıda vali ve komutanın öldürülmesi ya da esir alınmasının ardından Urartu’daki bunalım daha da derinleşecektir. Ayrıca ülkede yaşanan bu kargaşanın ardından Rusa’nın da akibetinin ne olduğu konusunda herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır. Urartu kralından herhangi bir haber alınmaması üzerine Urartu ordusunun ileri gelen komutanları tarafından ordugâhta prens Melartua kral olarak seçilmiştir⁸⁵⁴. Ancak Melartua ismine Urartu kaynaklarının aksine sadece Asur kaynaklarında rastlanılır. Bunun yanı sıra, Urartu başkentinde bir darbe olur ki bu durum yenilginin ardından Urartu Krallığı’nın içine düştüğü kargaşayı göstermektedir:

“(Urartu) kralına karşı komplo kuran (en yakın) çevresinden 20 hadım tutuklandılar. Urartu kralı şimdi Turuşpa’ya geldi (ve) onları sorguya çekti. Onların tarafında bulunan (sözcük anlamı: Onlarla beraber olan) bir grubu hadım, bir grubu da sakalı olan diğer kişiler de getirildiler. Askerler idam edildiler. Abluqnu’nun kardeşi tartanu yardımcısı Ursinie tutuklandı. Abluqnu (bununla) hiçbir ilişkileri yok. (Kral elini) kaldırdı (ve) serbest bırakıldılar’⁸⁵⁵.

Aşşur-reşuja tarafından kaleme alınan bu mektup, ait olduğu zaman dilimi sorunu dışında içerdiği bilgiler dönemin olayları hakkında gayet ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu döneme tarihlendirilen bir başka belgede bulunan Abluqnu isimli şahsın “Muşafir

⁸⁵⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 99-100; ayrıca bkz. Thomas Beran, “Urartu”, (Ed. Hartmut Schmökel), *Kulturgeschichte des Alten Orient*, Stuttgart, 1961, s. 606; Parpola, Watanabe, “Neo-Assyrian Treaties and Loyalty”, s. 16-44.

⁸⁵⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 100; ayrıca bkz. Charles A Burney, “Urartian Fortresses and Towers in the Van Region”, *AnSt* 7, 1957, s. 35-53; Astour, “The Arena of Tiglat-Pileser III’s Campaign Against Sarduri II (743 BC)”, s. 69-88; Barnett, “Urartu”, 1982, s. 314-341; Zaccagnini, “The Enemy in the Neo-Assyrian Royal Inscriptions: The Ethnographic Descriptions”, s. 419-423; Parpola, “The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West”, s. 75-83.

karşısındaki” Urartu valisi olduğunu öğrenmekteyiz⁸⁵⁶. Kimmerlerle çatışma sırasında öldürülen 9 vali arasında “Muşaşir’in karşısındaki vali”nin de öldürüldüğü şeklindeki bir ifadenin yazılı metinlerde geçmesi, olayların kronolojik sıralaması açısından çok büyük bir anlam taşımamaktadır. Çünkü söz konusu kişinin pekâlâ bir başka kişi, Abliuqnu’nun selefi olabileceği şeklinde bir düşünce Salvini tarafından ileri sürülmektedir⁸⁵⁷. Bunun dışında Abliuqnu’nun adı parçalar halinde ele geçen bir mektupta olasılıkla Rusa’nın ardılı olarak betimlenen Melartua ile birlikte anılır:

“*Urartu (kralı) birliklerini Uazana eyaletinde bir araya getirdi. Nereye (gitmeyi) amaçladığı benim kulağıma gelmedi. Prens (veya oğlu) Melartua (ve) (...) valisi Abliuqnuu birlikleriyle birlikte... Saldıracaklar*”⁸⁵⁸.

Yazıttan anlaşılacağı üzere saldırının kime karşı olduğu gelen istihbarat raporlarına göre tam olarak bilinmemektedir. Eğer Gamira Seferi’nin hazırlıkları söz konusuysa, bu şekilde, Kimmerlerle yapılan savaşta alınan yenilgiyle bağlantılı olarak, yazılı metinlerde bir süre için Rusa’nın adı geçmeyecek, onun yerine Melartua adında bir kraldan söz edilecektir ve son olarak ülkede yaşanan kargaşa ortamının bir sonucu olarak Tuşpa’da kraliyet ailesine karşı bir darbe denemesi olacaktır. Urartu’da yaşanan bu darbe girişimi hem ülkedeki karışıklığı ortaya koymakta hem de bu krallığın artık I. Argiştı ve II. Sarduri dönemlerindeki ihtişamından çok uzak olduğunu kanıtlamaktadır. Bu sefer kayıtlarının bulunduğu metine göre Rusa öncelikle, güneydoğu seferlerinden önce kalmayı tercih ettiği Uazaun’da birliklerini bir araya getirdi. Aksi halde isyanı bastırmak ve yukarıda adı geçen mahkemelerde bulunmak için Tuşpa’ya giderdi. Fakat

⁸⁵⁶ Lanfranchi, Parpola, “The Correspondence of Sargon II, Letters From the Northern and Northeastern Provinces”, s. 84; ayrıca bkz. Oppenheim, “The City of Assur in 714 B.C.”, s. 133–144; Piller, “Bewaffung und Tracht Urartaisher und Nordwestiranischer Krieger des 9. Jahrhunderts v. Chr: Ein Beitrag zur Historischen Geographic des Frühen Urartu”, s. 379-390; Zimansky, “The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia”, s. 1135-1146.

⁸⁵⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 100; ayrıca bkz. Zawadzki, “The Question of the King’s Eponymate in the Latter Half of the 8th Century and the 7th Century BC”, s. 383–389; Kleiss, “Urartaische und Achemenidische Wasserbauten”, s. 61-80; Charles A Burney, “Urartian Irrigation Works”, *AnSt* 22, 1973, s. 179–186; Starr, *Queris to the Sungod, Divination and Politics in Sargonid Assyria (SAAV IV)*, s. 24–43.

⁸⁵⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 100; ayrıca bkz. Altan Çilingiroğlu, “The Eight Campaign of Sargon”, *AnAr* 4–5, 1976–1977, s. 252–271; Mayer, “Sargons Feldzug gegen Urartu–714 v. Chr. Text und Übersetzung”, s. 65–132.

bu olanaklı görünen dönemin olaylarını yeniden kurgulama önerilerinden sadece birisidir⁸⁵⁹.

Bölgedeki Asur istihbarat raporlarında yer alan bilgilerden yola çıktığımızda ise dönemin olaylarını kesin bir zaman dilimine oturtmamız mümkün görünmemektedir. Daha da önemlisi parçalar halindeki bu metinlerin birbiriyle ilişki göstermeyen içerikleri dönemin olaylarının verimli bir şekilde anlaşılması açısından oldukça sıkıntılı⁸⁶⁰. Salvini'ye göre I. Rusa iktidarının son yıllarına ait olayların ve bu olaylarda rol oynayan kişilerin görünüşte artması nedeniyle, oldukça hareketli bir dönem olduğu izlenimi vermesi, bu durum muhtemelen dönemin kaynaklarındaki bilgi kirliliğinden kaynaklanmaktaydı⁸⁶¹. Ancak yapılacak bir takım yeni araştırmalarla muhakak ki olayların yeniden tarihlenmesi yapılarak farklı bir tarihsel bakış açısı ortaya çıkarılabilir⁸⁶².

Kimmer saldırıları sonucunda zayıflayan Urartu egemenliği kuşkusuz en çok Asur Krallığı'nın işine yarayacaktır. Urartu'nun yaşamış olduğu bu bunalım Asur kralı II. Sargon tarafından kullanılmıştır. Çünkü ezeli düşmanını sonunda yok edecek bir fırsat görmüştür ve bu fırsatı değerlendirmek üzere harekete geçmiştir. Koyuncuk'taki mektuplar Urartu birliklerinin, Sargon'un düzenleyeceği 8. Sefer öncesi teyakkuza geçmeleri ve çatışma sırasındaki hareketleri üzerine bilgiler içermektedir. Sargon iktidarının 8. yılında gerçekleşen bu seferin bir başka ilgi çekici yönü ise Asur tarih yazıcılığına dair olayların en ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı belgesine aktarılmış olmasıdır. Louvre Müzesi'nde korunan kil tabletler edebi bir biçimde Tanrı Asur'a yazılmış bir mektupta⁸⁶³ Asur birliklerinin geçtiği yollar ve yürüyüşleri ve düşman orduları karşısında kazandığı zaferler betimlenmektedir⁸⁶⁴.

⁸⁵⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 101; ayrıca bkz. Igor M. Diakonof, "Sacrificies in the City of Teiseba (UKN 448)-Lights on Social History of Urartu ", *AMI* 24, 1991, s. 13-21.

⁸⁶⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 101.

⁸⁶¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 101.

⁸⁶² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 101; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, "Tanrı Asur'a Bir Mektup ", 1-25.

⁸⁶³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 101; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, "The Eight Campaign of Sargon ", s. 252-271.

⁸⁶⁴ Walter Mayer, "Sargons Feldzug gegen Urartu - 714 v. Chr. Text und Übersetzung", *MDOG* 115, 1982, 65-83; Diakonof, "Sacrificies in the City of Teiseba (UKN 448)-Lights on Social History of Urartu ", s. 13-21.

Sargon'un bizzat başında bulunduğu Asur ordusu, yaz aylarının başında kraliyet merkezi Kalhu'daki (Nimrud) garnizonlarından ayrılır⁸⁶⁵. Asur ordusu şu birliklerden oluşmaktadır: Piyade (okçular, mızrak ve oklu savaşçılar), süvariler, savaş arabası sürücüler, baskın öncüler, Hupşu birlikleri ile deve ve eşek üzerindeki yükler⁸⁶⁶. Bu sefer esnasında Asur ordusunda bulunan savaş arabaları arasında kuşatmaya yönelik araçların bulunmaması engebeli arazi ve kentlerin alınmasının düşünülmemesiyle ilgili olduğu şeklinde görüş bildirebiliriz. Asur ordusu önce doğu bölgelerine doğru yönelerek, uygun yerlerden Büyük ve Küçük Zap Suları geçilir, Zağros Dağları aşılır ve Luluba ülkesine ulaşılır. Sargon'un bu güzergâhtaki en önemli hedefleri her zaman için Asur'a sorun çıkarıcı Mana ülkeleri, Andina ve Zikirtu'dur. Manalı Ullusunu "gülen bir kalp ve mutlu bir yüzle" Asur kralına bağlılığını bildirir ve haraç ödemek için başkenti İzurtu'yu terk eder. Mana kralı bu hareketiyle muhtemelen ülkesini Asur yağmasına karşı korumuştur. Sargon daha sonra güneydoğuya, Pers ülkesi Parşua'ya yönelir ve buradaki bir dizi Med beyinden haraç kabul eder. Ardından tekrar kuzeye yürür. Asur ordusu Ullusunu'nun egemenlik bölgesinden yola çıkarak, Zikirtu'nun yağmalanmasının ardından, "Rusa'nın emri altına aldığı" Mana eyaleti Uışdişi yağmalar. Uauş Dağı'nda Rusa ve bağlaştığı Metatti, 8. Sefer esnasındaki tek büyük meydan savaşında yenilgiye uğratılırlar. Rusa'nın seçkin birlikleri ve pek olası olmamakla birlikte kraliyet ailesinin kimi üyeleri, anlatılanlara göre düşmanın eline geçer; Rusa bir kısırak üzerinde kaçar. Andia ve Zikirtu bu şekilde fethedilmiş kabul edilir ve ordu doğrudan Urartu'ya yönelir⁸⁶⁷. Aslında bahsettiğimiz bu olaylar Sargon'un 8. Seferi sonucunda Yakınoğu'da yerinden oynayan taşları da gözler önüne sermektedir.

⁸⁶⁵ Daha öncesinde ifade ettiğimiz gibi Urartu ülkesinin siyasi ve askeri faaliyetlerine dair bildiklerimizin çoğunluğu Asur krali yazıtlara dayanmaktadır. Örneğin söz konusu Asur krali yıllıkları Biainili krallarının sırasını kesin kronolojiye bağlayan senkronizmler sağlar; bu da bina inşa projeleri, yerleşmeleri ve başlıca Urartu seferlerini yaklaşık yirmi yıllık kronolojik çerçevelere koymamıza olanak sağlar. 8. yüzyılın son onyıllarındaki Asur tabletleri daha ayrıntılı bilgilere sahiptir ve hatta Urartu ordusunun hareketliliğini gözletleyen casusların kayıtlarını da içermektedir. Bu konudaki en çarpıcı yazılı metinlerden biri de Asurlu II. Sargon'un tanrı Asur'a M.Ö. 714'teki 8. Seferi hakkında, Urartu'nun bir parçası boyunca ilerleyişini ve Muşasir'deki Haldi tapınağını yağmalayışını ayrıntılı olarak anlattığı mektuptur. 7. yüzyılın ikinci yarısında Asur kayıtları susunca, Urartu'yu tarihsel olarak anlamamız da susacaktır. Bkz. Zimansky, "Urartu ve Çağdaşları", s. 109.

⁸⁶⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 101–102.

⁸⁶⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 101–102; ayrıca bkz. Oded "War, Peace and Empire: Justifications for War in Assyrian Royal Inscriptions", s. 56; Oppenheim, "The City of Assur in 714 B.C.", s. 133–144.

Rusa'nın almış olduğu bu yenilginin Urartu'nun Anadolu ve Kuzey Suriye'deki hâkimiyeti için ağır sonuçları olacaktır. Çünkü bu seferden ağır darbeler alan Urartu ülkesi için sonun başlangıcı şeklinde bir ifade kullanmak sanırım çok abartılı bir düşünce olmayacaktır. Seferin anlatıldığı yazıtta geçen “Urartu ülkesi'nin sınır başı, büyük kale” şeklindeki ifadeler, ana kaya üzerinde 8 dirsek kalınlığında duvarları olan Uaşkaia kalesinden söz edildiğini düşünüyoruz. Bu kısa betimleme, arkeolojik bulgulardan da tanıdığımız tipik bir Urartu kalesine ait olması tarafımızdan da mümkün görünmektedir. Bu ülke ilk olarak Argiştî tarafından Urartu topraklarına katılmıştır bu fetihle de krallığın sınırları bugünkü kuzeybatı İran bölgelerine kadar uzanmıştır⁸⁶⁸. Sargon'un bu sefer kayıtlarında Uaşkaia ülkesinden bahsetmesi muhtemelen bu ülkenin oldukça stratejik bir konuma sahip olmasından ve Asur tarafından ele geçirilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Salvini'ye göre şimdiye kadar adı geçen ülkelerin konumlandırılmaları sorunludur⁸⁶⁹. Örneğin Zikirtu, olasılıkla Urmiye Gölü'nün güneyindeki önemli nehri Zarineh-Rud'un yukarı bölgesindedir; Uışdiş ise büyük bir olasılıkla bunun yakınında bulunmaktadır,⁸⁷⁰ fakat Urartu sınırlarına daha yakın bir konumdaydı⁸⁷¹. Mana kentlerinin egemenlik alanlarının ne denli doğuya doğru uzandığı arkeolojik ve yazılı kayıtların yetersizliğinden dolayı henüz anlaşılmış değildir⁸⁷².

Seferin bundan sonraki seyri genel anlamda araştırmacılar tarafından sorunlu bulunmaktadır. Bunun en önemli nedeni ise Thureau-Dangin'nin, Sargon'un Urmiye ve Van Gölü çevrelerinde oldukça büyük bir daire çizdiği şeklindeki kurgulamasıdır⁸⁷³. Çünkü bu görüş son dönemlerde konunun uzmanları tarafından yapılan coğrafi değerlendirmeler sonucunda genel anlamdaki geçerliliğini yitirmiştir. Özellikle bu

⁸⁶⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 102; ayrıca bkz. Mayer, “Sargons Feldzug gegen Urartu-714 v. Chr. Text und Übersetzung”, s. 65-132; Burney, “Urartian Fortresses and Towers in the Van Region”, s. 35-53

⁸⁶⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 102.

⁸⁷⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 102; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, “The Eight Campaign of Sargon”, s. 252-271.

⁸⁷¹ D. Louis Levine, *Geographical Studies in the Neo Assyrian Zagros*, *Royal Ontario Museum and the British Institute of Persian Studies*, Toronto and Londra 1974, s. 105; ayrıca bkz. Barnett, “Urartu”, s. 314-341

⁸⁷² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 102; ayrıca bkz. Oppenheim, “The City of Assur in 714 B.C.”, s. 133-144.

⁸⁷³ Franfois Dangin Thureau, *Une relation de la huitieme Campagne de Sargon (714 av. J-C.) (TCL III)*, Paris 1912, s. 72; ayrıca bkz. Burney, “Urartian Fortresses and Towers in the Van Region”, s. 35-53.

konudaki en önemli sorun Sargon ordusunun Urmiye Gölü etrafında döndüğü mü yoksa sadece bunun batı kıyısına mı geldiği şeklindedir⁸⁷⁴.

Seferin anlatıldığı yazıtın diğer bölümlerinde Subi, Sangibutu, Armarili, Aiadi ve Uaiais ve diğer yerleşim yerlerinin isimleri geçmektedir⁸⁷⁵. Bu ifadeler bahsi geçen kentlerin lokalizasyonuna dair önemli bilgileride ortaya koymaktadır. Asur kralının bu seferle ilgili kayıtlarında özellikle Ulhu kentinin tahrip edilmesi ve Uaiais çevresinin yakılıp yıkılması ön plana çıkarılmaktadır. Yazıttaki ifadelere göre Ulhu, Rusa'nın en gözde ve en iyi imar edilmiş ikametgâhıdır. Özellikle bu kentte inşa edilen sulama tesisleri hayranlık uyandırmaktadır:

‘Kral Ursa (kalbinin di)leğine göre suyun (gel)işini gösterdi. Akan su getiren bir kanal açtı, Fırat gibi bir bolluk (suyunu) akıttı. Sayısız küçük akarsuyu yatağından çevirdi (...) ve tarlaları suladı... Meyve ağaçlarını ve asmaları adeta yağmur gibi suladı... Çorak toprakların tarlasını (yeşerterek), baharda gayet güzel çayır yaptı (ve) yeşil otlar ve çayırlar yazın ve kışın kaybolmadılar... Krallığın evi olan bir sarayı zevk için kanal kenarında (inşa etti), selvilerle üstünü örttü ve kokusunu güzel yaptı... Bu civarın insanları... Müstahkem kentleri Ulhu... Geceleyin kenti terk edip civardaki sarp dağlara kaçtılar... Ulhu kentine... Beyleri gibi girdim ve bir kral gibi krallığın evine, saray(a) gittim. Sağlam duvarlarını... Bir çömlek gibi parçaladım... Uzun selvi hatılları yerlerinden çıkardım... Dolu buğday depolarını açtım ve sayısız stoklarını orduya yedirdim. Gizli şarap mahzenine girdim ve Asur kalabalık birlikleri nehir suyuna daldırır gibi... Güzel kokan şarabı’⁸⁷⁶.

Yukarıdaki ifadelerde geçen buğday depolarının yağmalanması ve tarımsal tesislerin yerle bir edilmesinin ayrıntılı şekilde aktarılması, şimdiye kadar alışılmadık bir kahramanlık icraatı olarak ön plana çıktığı görülmektedir⁸⁷⁷. Çünkü şimdiye kadar ki

⁸⁷⁴ Salvini, *Uratu Tarihi ve Kültürü*, s. 101-102; ayrıca bkz. Paul B. Zimansky, ‘‘Urartian Geography and Sargon’s Campaign’’, *JNES* 49, 1990, s. 1–21.

⁸⁷⁵ Salvini, *Uratu Tarihi ve Kültürü*, s. 103; ayrıca bkz. Igor M. Diakonoff, N. B. Jankowska, ‘‘An Elamite Gilgamiş Text from Argigtehinele, Urartu (Armvir-blur, 8th century B. C.)’’, *ZA* 80, 1990, s. 102–123.

⁸⁷⁶ Salvini, *Uratu Tarihi ve Kültürü*, s. 103; ayrıca bkz. Hans Jörg Kellner, ‘‘Bemerkungen zu den Bronzen Blechvotiven in Urartu’’, *AnAr* 8, 1980, s.79–95; Parpola, ‘‘Letters From Assyrian and Babylonian Scholars’’, s. 47-75.

⁸⁷⁷ Salvini, *Uratu Tarihi ve Kültürü*, s. 103 ayrıca bkz; Weidner, ‘‘Der Staatsvertrag Aşşurniraris VI. Von Assyrien mit Mati’lu von Bit-Agusi’’, s. 175-203; Salvini, *Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai): Cuneiform and Hieroglyphic*, s. 251–270; Zimansky, ‘‘Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu’’, s. 15–27.

Asur yazıtlarında aşına olduğumuz kahramanlık öyküleri daha çok orduların yenilgiye uğratılması, kentlerin yakılması ve askerlerin öldürülmeleriyle ilgiliydi. Yazıtta geçen Ulhu kentinin, Uşnaviye Ovası'nı denetleyen Qalatgah'taki Urartu kalesi olması ihtimal dâhilinde görülmektedir⁸⁷⁸. Çünkü bu şehrin coğrafi konumu, seferin yazıtlarda bahsedilen kısa yoluna uymaktadır ve özellikle sulama açısından coğrafi koşulları yukarıdaki betimlemelerle oldukça örtüşmektedir⁸⁷⁹.

Yazıtlarda geçen “Dalgalı Denizin kıyısındaki” ifadesiyle Asur kralının Urmiye Gölü'nü kastetiği düşünülmektedir. Çünkü Kuzeybatı İran bölgesi Asur'un her zaman için askeri seferle kontrol altına almaya çalıştığı bölgelerden biridir⁸⁸⁰. Bu sefer esnasında Aiadi ülkesi ağır bir yenilgiye uğratıldıktan sonra Sargon, Uaiais ülkesine yönelir ve bu ülke yerle bir edilir. Bölgedeki askeri ve siyasi faaliyetleri aktaran yazılı kaynaklara göre uluslararası bir casusluk yuvası olan Uaiais kenti'nin betimlemesi, Urumiye Gölü'nün batısındaki bölgenin en büyük Urartu kalesi olan Kale İsmail Ağa'ya uymaktadır. Bu kentin bir başka çarpıcı özelliği ise Zağros üzerinden doğrudan Urartu'nun kalbine inen yolu denetlemesi ve Urartu'nun Nairi'ye olan aşağı sınırını oluşturmasıdır. Bu kale aynı zamanda Urartu'nun merkezine yönelik saldırıların bertaraf edildiği önemli merkezlerden biriydi. Ayrıca Nairi, Sargon'un seferinin bir diğer durağı olan Hubuşkia'yı ifade etmektedir. Ülkenin konumu hakkında yeterli kanıtın olmamasından dolayı uzmanlar arasında bir fikir birliği sağlanmış değildir. Kesinlikle Zağros kenarında yer almaktadır, ancak dağların batısında mı yoksa doğusunda veya Muşşir'in güneydoğusunda mı yer aldığı konuları günümüzde hâlâ belirsizliğini korumaktadır⁸⁸¹.

⁸⁷⁸ Oscar White Muscarella, “The Location of Ulhu and Uişe in Sargon II's Eight Campaign, 714 B.C.”, *JEA* 13, 1986, s. 465–575; ayrıca bkz. Postgate, “Assyria: The Home Provinces”, s. 1–17; Postgate, “The Land of Assur and Yoke of Assur”, s. 247–263.

⁸⁷⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 103; ayrıca bkz. Karlheinz Kessler, “Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien ”, *V. Haas*, 1986, s. 59–86; Lanfranchi, Roaf, Rollinger, “Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia”, s. 24–43; Zimansky, “The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia”, s. 1135-1146

⁸⁸⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 104.

⁸⁸¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 104; ayrıca bkz. Wolfram Kleiss, “Zur Ausdehnung von Hubushkia nach Osten”, *Anatolia and the Ancient Near East*, Studies in Honor of T. Özgüç, Ankara 1989, s. 258–262; Zimansky, “Urartian Geography and Sargon's Campaign”, s. 1–21; Çilingiroğlu, “Tanrı Asur'a Bir Mektup ”, s. 1–25; Levine, *Geographical Studies in the Neo Assyrian Zagros*, s. 105-107; Zimansky, “Urartian Geography and Sargon's Campaign”, s. 1–21; Muscarella, “Urartian Bells and Samos”, s. 61–72.

Sargon'nun 8. Seferini anlatan metine göre Asur kralı geri dönerken Muşaşir yolunda "Nairi ve Habhi insanların Elamunia dedikleri" Büyük Zap'ı geçtiği şeklindeki ifadeden yola çıkan uzmanlar Hubuşkia kentini, günümüzdeki Hakkari bölgesine konumlandırmaktadır⁸⁸². Ancak Salvini tarafından yapılan bu lokalizasyonun aksine J. Reade, Hubuşkia'yı biraz daha güneydoğuya lokalize etmektedir⁸⁸³. Reade, bu lokalizasyonuna en önemli kanıt olarak metinde adı geçen Büyük Zap'ın Revanduz Çayı olduğunu öne sürmektedir. Söz konusu bu tanımlamaya göre de Sargon, kuzeybatıdan değil güneydoğudan Muşaşir'e saldırmıştır⁸⁸⁴. Fakat Salvini, 8. Sefer'in metin yazarının Büyük ve Küçük Zap'ı birbirlerinden ayrı tutması ve Nairi ile Habhi insanların bunu Elamunia olarak adlandırdıkları notu, yani aynı nehrin farklı bölümlerinde farklı isimlerle adlandırılıyor olmasını, bunun Revanduz gibi küçük bir koldan ziyade, büyük bir akarsu olması gerektiğine işaret etmektedir⁸⁸⁵. Ayrıca Salvini, Sargon'un Büyük Zap'ı geçtikten sonra, Muşaşir'e gelirken aşmak zorunda kaldığı dikkate değer coğrafi engeller, Muşaşir yakınında yer alması gereken Sidekan ve Revanduz Çayı arasındaki kısa mesafeye de uymadığı şeklindeki tezide öne sürmektedir⁸⁸⁶.

Seferin sonlarına doğru ordunun geri kalanını Asur'a gönderen Sargon, seçkin birlikleriyle bölgenin önemli kült merkezlerinden biri olan Muşaşir'e karşı harekete geçecektir⁸⁸⁷. Bu seferin en önemli nedeni ise Urzana'nın daha önceden ettiği bağlılık yeminini bozması ve Asur'a gönderdiği haracı kesmesidir. Ancak muhtemelen Muşaşir kralı Urzana'nın uzun zamandan beri Urartu ve Asur arasında sürdürdüğü taraf değiştirmelere dayanan siyasetine kendisi de kurban gitmiştir:

"Kralları ve beyleri Urzana, Asur'un emrinden korkmadığı ve benim egemenliğimin boyunduruğunu bir tarafa attığı ve bana hizmet etmeyi unuttuğu için, bu

⁸⁸² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 104; ayrıca bkz. Oscar White Muscarella, "Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran", *Expedition 13* (3-4: Spring-Summer 1971), 1971, s. 44-49; Parpola, "Neo-Assyrian Toponyms", s. 23-43.

⁸⁸³ Julian Reade, "Kassites and Assyrian in Iran", *Iran 16*, 1978, s. 137-143.

⁸⁸⁴ Reade, "Kassites and Assyrian in Iran", s. 137-143.

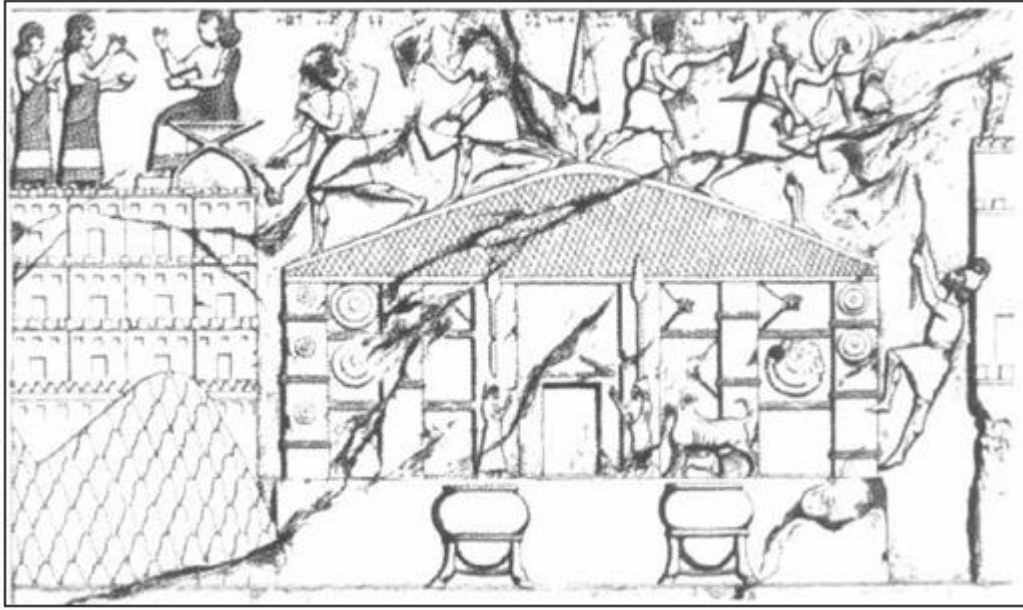
⁸⁸⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 104; ayrıca bkz. Oscar White Muscarella, "The Location of Ulhu and Uişe in Sargon II's Eight Campaign, 714 B.C.", *JEA 13*, 1986, s. 465-575; Kessler, "Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien", s. 59-86.

⁸⁸⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 104; ayrıca bkz. Oscar White Muscarella, "Urartian Bells and Samos", *The Journal of the Near Eastern Society of Colombia University 10*, 1978, s. 61-72.

⁸⁸⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 105; ayrıca bkz. Reade, "Kassites and Assyrian in Iran", s. 137-143; Smith, "The Foundation of the Assyrian Empire", s. 25-27; Hellwag, "Der Niedergang Urartus", s. 227-241

kentin insanlarının esaretini planladım ve Urartu'nun desteği Haldi'nin görürülmesi emrini verdim ,⁸⁸⁸.

Bu sefer sonunda Urzana'nın ailesinin tüm üyeleri sürgün edilir ve bu krala ait çok sayıda hayvan ganimet olarak ele geçirilir. Ancak daha sonraki dönemlerde Urzana'nın esaretten kaçtığı anlaşılmakla beraber, kendisini nasıl bir son beklediği hakkında yazılı ve arkeolojik kaynakların yetersizliğinden dolayı herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Dönemin olaylarını anlatan yazılı metinlere göre Sargon'un 8. Seferi esnasında Urzana'nın krali kenti olan Muşaşir büyük ölçüde yağmalanmış ve tahrib edilmiştir. Örneğin hazine dairesinin mühürleri kırılmış ve sarayda ele geçirilen hazineler düzenli bir şekilde Asur'a taşınmıştır. Muşaşir'in Asur ordusu tarafından yağmalanma anını ifade eden görsel bir betimleme de Sargon'un, Dur-Şarrukin'deki (Korsabad) sarayının kabartmaları arasında ele geçirilmiştir⁸⁸⁹.

Resim 33. M.Ö. 714 Yılında Muşaşirdeki Haldi Tapınağı'nın II. Sargon Tarafından Yağmalanması (Çilingiroğlu1997: 158)

⁸⁸⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 105; ayrıca bkz. H. F. Russel, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *AnSt* 34, 1984, s. 171-201.

⁸⁸⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 105; ayrıca bkz. H. F. Russel, "Assyrian and Urartean Written Sources for Urartean History", *Summer* 42, 1986, s. 155-159; Simo Parpola, "Neo-Assyrian Toponyms", *Neukirchen-Vluyn*, 1970, s. 23-43; Muscarella, "Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran", s. 44-49; Parpola, "The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West", *State Archives of Assyria Vol. I.*, s. 75-83; Grayson, "Assyria Civilization", s. 194-228; Zimansky, "Urartian Material Culture as State Assemblage: an Anomaly in the Archaeology of Empire", s. 103-115; Marinkoviç, "Urartu in der Bibel", s. 217-225; Millard, "The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 B.C.", s. 50-64.

Sargon'un Muşafir'deki Haldi Tapınağı'nı yağmalamasını ifade eden bu eser ne yazık ki, kazıdan bir süre sonra nakledilirken meydana gelen bir kaza sonucu Dicle sularına gömülmüştür. Kabartmanın sadece sol üst köşesi korunagelmıştır ve bugün Fransa'daki Louvra Müzesinde koruma altında bulunmaktadır. Söz konusu bu betimlemede oturmakta olan bir saymanın söylediklerine göre ganimetin listesini yapan iki yazman gösterilmektedir; bunlardan biri ruloya Aramice, diğeri ise kil tablet üzerine çivi yazısıyla yazılmaktadır. Buna sol taraftan bitişik olan kabartma üzerindeyse, metallerin tartılması ve Asur askerleri tarafından kalkan ve kazanların gasp edilmesi canlandırılmıştır. Hemen olay yerinde yapılan sayı ve miktar saptamaları, 8. Sefer metnindeki ayrıntılı betimlemelerin temelini oluşturmaktadır⁸⁹⁰. Sanırım Sargon 8. Sefer sırasında ele geçirdiği kentlerden en fazla ganimeti Muşafir'den elde etmiştir. Aşağıda değineceğimiz üzere bu sefer sırasında Asur ülkesine çok fazla miktarda madeni eşya, değerli keresteler ve çeşitli mücevheratlar taşınacaktır. Ayrıca Sargon'un Muşafir'i yağmalamasının bir başka sonucu ise bölgede bulunan yerel beylikler üzerinde Asur otoritesinin kurulmasında oldukça etkili olmuştur.

Yazılı metinde bulunan ve 352'den 367'ye uzanan satırlar Urzana'nın sarayında ele geçirilen oldukça değerli madenlerin listesini içerir: Çeşitli madenler (34 talent altın ve gümüş), değerli taşlar (akik ve lapislazuli), metal, tunç, fildişi ve değerli ağaçlar gibi hemen her türden nesnelere bulunmaktadır. Ayrıca kaplar, araçlar, tunçtan silahlar, mücevherat, mobilyalar, erguvani yünden değerli giysiler, Urartu ve Habhi ülkelerinin ürünleri de bunlara eklenmektedir. Bunların geliş yerleriyle ilgili bilgiler, örneğin Tabal'dan kâse gibi ifadelerin yanı sıra gümüşten ve üzerinde "Rusa'nın" ibaresi bulunan bir kâseden de söz edilir⁸⁹¹. Yukarıda geçen "Tabal'da kâse ve Rusa ibaresi" gibi ifadeler, Muşafir kentinin gerek Anadolu ve gerekse Kuzey Suriye Kent Devletleriyle sürdürdüğü diplomatik ilişkileri ortaya koymasından oldukça önemlidir.

⁸⁹⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 106; ayrıca bkz. Mirjo Salvini, "Nairi e Ur(u)atri, *Contributo alla Storia Della Formazione Del Regno di Urartu*, Roma, 1967, 74.

⁸⁹¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 106; ayrıca bkz. Mirjo Salvini, "Die Ausdehnung Urartus nach Osten", *The Second International Symposium on Armenian Art*, I. Volum, Erevan, s. 162-171, Mirjo Salvini, "Die Urartaischen Schriftlichen Quellen aus Iranisch-Azerbaidjan", *Akten des VII. Internationalen Kongress für Iranische Kunst und Arhaologie München, AMI, Erg. 6*, Berlin 1979, s. 170-177; Millard, "The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 B.C.", s. 50-64; Van Loon, "The Euphrates mentioned by Sarduri II of Urartu", s. 187-194.

Urzana gibi küçük bir şehir devletinin başında bulunan beye ait bu denli yüksek miktardaki servet esasen oldukça şaşırtıcıdır. Haldi Tapınağı'nda ele geçirilen ganimet listesi bu şehrin ulaştığı şaşırtıcı zenginliği gözler önüne sermektedir. Muşasir'de bu kadar yüksek miktarda ganimetin ele geçirilmesi sanırım uluslararası bir tapınım gören Tanrı Haldi Tapınağı'nın bu şehirde bulunmasından dolayı başta Urartu olmak üzere bölgedeki krallıkların bu tapınağa hediye olarak değerli madenler göndermesinden kaynaklanmaktaydı. İlk sırada Haldi ile eşi Bagbartu'nun heykelleri sayılır, bunu diğer nesnelere izler: tunç ve değerli metallerden çok sayıda eşya, “cellanın⁸⁹² sağında ve solunda duvara asılan altından kalkanlar, vahşi arslan başları” gelmektedir. Ayrıca gümüşten sayısız silahlar: araba, mızrak, ok, miğfer, zırh, sadak, yay ve figürlerle süslenmiş kalkanlar, altından bir kılıç, bunu takiben altın ve gümüşten veya bunlarla kaplı kazan, ayaklık, kâse, çanak, sıvı sunu kapları ve nar gibi birtakım eşyalar bunları izler. Ayrıca çok sayıda nesnenin adı muhtemelen Urartu veya Hurrice olarak geçer. “Asur, Urartu ve Habhi ürünü 393 ağır ve hafif gümüş kâse” şeklindeki bir ifade Haldi tapınım merkezinin başta Urartu ve Asur olmak üzere bölgenin önemli siyasi ve askeri güçleriyle kurduğu uluslararası ilişkileri gözler önüne sermesi açısından oldukça önemlidir⁸⁹³. Metin, Urartu törenleri üzerine kimi gözlemler de içermektedir. Bunlardan en önemlisi, Haldi Tapınağı önünde gerçekleşen tahta çıkış törenidir:⁸⁹⁴

“...Urartu tüm bölgelerine göre yeryüzünde ve gökyüzünde daha büyük bilinmez (...)... onun etkisi olamadan krallık asası ve tacı taşınamaz, çoban(lığın) simgesi, (...)... bey, Ur(artu) insanların çobanı... Ona getiriyorlar ve oğullarından biri, tahta çıkacak olan, altın, gümüş ve Muşasir'deki sarayının hazinesinden bir sürü değerli şeyle Tanrı Haldi'nin önüne çıkarlar ve (ona) hediyesini verirler, güçlü öküz(ler), sayısız iri koyunları onun önünde kurban ederler ve tüm kent için bir şenlik yemeği verirler.

⁸⁹² Tapınaklarda kült heykelinin bulunduğu en kutsal bölümdür.

⁸⁹³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 106; ayrıca bkz. Mirjo Salvini, “Reflections About the Urartian Shrines of the Stelae”, (Ed. M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç), *Aspect of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors*, Studies in Honor of Nimet Özgüç, 1993, s. 543–548; Kleiss, “Urartaische und Achamenidische Wasserbauten”, s. 61-76; Millard, “The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 B.C.”, s. 50–64; Marinkoviç, “Urartu in der Bibel”, s. 217–225; Russel, “Assyrian and Urartean Written Sources for Urartean History”, s. 155–159.

⁸⁹⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 107; ayrıca bkz. Mirjo Salvini, “Una dedica di Ispuini e Minua al dio Ua”, *SMEA 31*, 1993, s. 143–148.

Tanrısı Haldi'nin (önünde) ona hükümdar tacını giydirir ve Urartu Krallığı'nın esasını tuttururlar ve insanların onun ismini b(ağırılar)'⁸⁹⁵.

“Haldi'nin karısı Bagbartu'nun kültürünün eksiksiz olarak uygulanması için altından harp”ten söz edilmesinin yanı sıra tanrı için giysi, mücevher, fildişinden bir yatak ve gümüşün belirtilmesi de tapınakta uzun yıllardan beri uygulanan dini adetlerle ilgilidir. Bahsettiğimiz bütün bu metal, fildişi ve benzeri değerli madeni eşyaların varlığı, Muşaşir'in aslında oldukça önemli bir ekonomi bölgesi ve dönemin emperyal güçleri için ise çekim merkezi olduğunu ortaya koymaktadır⁸⁹⁶.

Söz konusu bu yazıtta geçen kült nesnelerin yanı sıra Urartu kralları İşpuini, Argiştı ve Rusa'nın heykelleri de betimlenmektedir. Haldi Tapınağında Urartu krallarına ait heykelerin bulunması iki ülke arasındaki yakın diplomatik ilişkileri göstermesi açısından önemlidir. Sargon'a ait yazılı metinde geçen “2 at ve tek bir araba sürücümle Urartu Krallığı'nı elde ettim” şeklindeki ifade Rusa'nın tahttaki meşruiyetinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Bunun aksini ifade edecek kanıtlar ise günümüzde hala ele geçirilememiştir⁸⁹⁷.

Sargon'un 8. Sefer kayıtlarını incelediğimizde tapınak kenti Muşaşir'in sahip olduğu zenginliklerin yanı sıra uluslararası ilişkilerde oldukça önemli bir rol oynadığına şahit olmaktayız. Hatta bütün bu verilerden yola çıkan Salvini, Muşaşir'i daha geç dönemlerin kutsal merkezleri Dodone, Delhoi ve Olympia ile karşılaştırmaktadır⁸⁹⁸. Bizim düşüncemize göre Haldi'nin uluslararası bir kült merkezi haline gelmesinde Urartu hanedanının koruyucu tanrısı haline gelmesinin çok önemli katkısı olmuştur. Bu özelliğinden dolayı Muşaşir'deki tanrı Haldi'nin tapınım merkezine sürekli olarak Urartu krallarından çok sayıda adaklar gelmekteydi. Öte yandan Muşaşir, coğrafi olarak

⁸⁹⁵ Ernest Weidner, “Neue Bruchstücke des Berichtes über Sargons achten Feldzug”, *AFO 12*, 1938, s. 144–148; ayrıca bkz. Levine, *Geographical Studies in the Neo Assyrian Zagros*, s. 105; Muscarella, “The Location of Ulhu and Uişe in Sargon II's Eight Campaign, 714 B.C”, s. 465–575; Kessler, “Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien”, s. 59–86; Muscarella, “Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran”, s. 44–49; Reade, “Kassites and Assyrian in Iran”, s. 137–143; Parpola, “Neo-Assyrian Toponyms”, s. 23–43.

⁸⁹⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 107; ayrıca bkz. H. F. Russel, “Eine Vergessene Felsinschrift mit Einem Assyrischen Opfertext”, *Societies and Languages of Ancient Near East*, Studies in Honour of I. M. Diakonoff, Warminster, 1982, s. 327–332.

⁸⁹⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 107; ayrıca bkz. Thureau, *Une relation de la huitieme Campagne de Sargon (714 av. J-C.) (TCL III)*, s. 72; Zimansky, “Urartian Geography and Sargon's Campaign”, s. 1–21.

⁸⁹⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 108.

Urartu Devleti'nin dışındadır ve siyasi bağımsızlığı da Asur ve Urartu'nun bölgedeki askeri hareketliliğine göre değişmekteydi⁸⁹⁹.

Muşaşir'de yağmalanan nesnelerin Sargon tarafından kaleme alınan yazıtlarda uzun betimlemelerinin ardından metin, Rusa'nın, Muşaşir'in Asur tarafından yağmalanması karşısında duyduğu ızdırabı anlatılır:

*‘Rusa (bunu) duydu ve yere yıkıldı. Giysilerini parçaladı, kol ve bacaklarını açtı, başörtüsünü (alın bandını) yırtıp fırlattı, saçlarını yoldu, iki eliyle göğsünü (sözcük: Kalbini) dövdü (ve) kendini sırt üstü attı; kalbi durdu, karaciğeri yandı, ağzında acı çığlıklar vardı’*⁹⁰⁰.

8. Sefer'in bir özetinin verildiği yıllıklarda ayrıca Rusa'nın, Sargon'un bölgedeki başarıları karşısında umutsuzluğa düşerek intihar ettiği yazılmaktadır.⁹⁰¹

*‘Kendini demir kılıcıyla kalbin tıpkı bir domuz(un) kalbi gibi deldi ve hayatına son verdi’*⁹⁰².

Asur'un güney bölgelerindeki askeri ve siyasi varlığından dolayı Rusa zorunlu olarak askeri seferlerini daha çok ülkesinin doğu sınırına yoğunlaştırmıştı. Ancak kendisinden önceki Urartu krallarının batı bölgelerindeki yerel krallıklarla başlattığı ittifakları da ihmal etmeyecektir. Geç Hitit ve Arami Beylikleri kuruldukları tarihten itibaren Urartu'nun güney ve güneydoğusunda bulunan sınır ve tampon devletler gibi, sürekli olarak bir denge politikası izlemişlerdir. Bu beylikler, kendileri için pek de tehlikeli olmayan fakat büyük devletlerin çatışma alanı olmadıkları ve kendileri için zayıf denilebilecek bir krallıkla ittifak kurmadıkları sürece, bağımsızlıklarını korumalarına yarayan ikili siyaset izlemişlerdir⁹⁰³. Kısacası bu krallıklar bölgenin önemli aktörleri konumunda olan Asur ve Urartu'nun çıkarlarıyla tersleşmedikleri ve

⁸⁹⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 108; ayrıca bkz. Gernot Wilhem, “Urartu als Region der Keilschrift-Kultur” V. Haas (Hrsg), *Das Reich Urartu*, Konstanz, 1986, s. 95–116.

⁹⁰⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 108-109; ayrıca bkz. E. Konakçı, “Urartu Krallığı'nın Ekonomik ve Siyasi yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları”, (Ed. H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/Studies in Honor of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul s. 367-381.

⁹⁰¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 108; ayrıca bkz. Parpola, “Neo-Assyrian Toponyms”, s. 23–43.

⁹⁰² Arthur Gotfred Lie, *The Inscriptions of Sargon II King of Assyria, Part I The Annals*, Paris 1929, s. 76.

⁹⁰³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 108; ayrıca bkz. Parpola, “Neo-Assyrian Toponyms”, s. 23–43.

başta Asur olmak üzere bu askeri güçlere vergi verip onların işlerini kolaylaştırdığı sürece kendileri için çok önemli bir tehlike görünmemekteydi.

Geç Hitit Beyliklerin batısında, efsanevi kralları Mita'nın önderliğinde, neredeyse M.Ö. 2. binin Hitit İmparatorluğu ile aynı büyüklükte bir coğrafi genişliğe ve askeri güce ulaşan ve bir şekilde onun ardılı olan güçlü Frig Devleti, Anadolu siyasetine yön vermeye başlamıştı. Rusa, Muşki Kralı Mita ile Asur'a karşı bölgedeki diğer Geç Hitit Beylikleriyle birlikte çeşitli ittifaklar kuracaklardır. Bu ittifakların ne derece geliştiği ve hangi ortak amaçların buradan çıktığı mevcut kaynakların yetersizliğinden dolayı detaylı bilgilere sahip değiliz; Ayrıca bu dönemdeki olayların zaman içindeki yerini belirlemek de aynı şekilde zordur. Kuşkusuz Urartu ve Frig ülkelerini birbirlerine yaklaştıran bölgedeki ortak çıkarlarıydı: kuzey ve doğudaki Kimmer tehlikesi, doğrudan sürtüşme alanı olmamakla birlikte, güneybatı ve güneydoğudaki Asur tehdidi, tıpkı selefleri gibi Sargon için de Urartu'nun bölgedeki diğer güçlerle kurmaya çalıştığı ittifak arayışları, Asur'un Kuzey Suriye topraklarındaki egemenliğine yönelik ciddi tehdit anlamına gelmekteydi. Çünkü dönemin en önemli ulaşım, ticaret yolları ve hammadde kaynakları Kuzey Suriye Kent Devletlerinin kontrolü altında bulunmaktaydı⁹⁰⁴.

Asur kendisi için son derece önemli olan bu ekonomik kaynakları elbette göz ardı edemezdi çünkü Asur kralları bu bölgelere düzenlediği askeri seferlerle yağmaya dayalı çok miktarda hammadde ve kerestenin yanı sıra ordusunun ihtiyacını karşılamaya yönelik iyi cins atları ganimet olarak almaktaydı. Aslında Asur'un, Anadolu ve Kuzey Suriye'ye yönelik askeri seferlerinin temelinde her zaman için ekonomik kaygılar yatmaktadır ancak Asur kralları bu bölgelere düzenlediği seferlerde daima kendilerini haklı çıkarmaya yönelik propaganda faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Bu seferlerde en çok kullanılan propaganda argümanı ise “antlaşmayı bozan tarafı cezalandırmak” şeklindedir. Bu şekilde Sargon, örneğin 717 yılında Mita ile ilişki kurmuş olan (Mita adı ilk defa burada geçer) “günahkâr” Pisiris'e karşı Karkamiş'e yürür. 713 yılında ise yıllıklar, Sargon'un, kızıyla evlendirerek kendisine bağladığı fakat Rusa ve Mitia'ya yönelerek onlara Sargon'un “bölgesini almalarını” öneren Taballı Ambaris'i

⁹⁰⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 108-109; ayrıca bkz. Altan Çilingiroğlu, “The Northern Border of the Urartian Kingdom”, (Ed. Altan Çilingiroğlu, G. Darbyshire), *Anatolian Iron Ages V. Proceeding of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van 6-10 August 2001*, British Institute of Archaeology, Ankara 2005, s. 99-106.

cezalandırır. Bu ‘‘komplo’’ olasılıkla 713 yılından önce olur. Böylece Sargon, doğuda sırtını sağlama aldıktan sonra batıda kendisine karşı isyan eden krallıklara karşı intikam seferlerine çıkmıştır⁹⁰⁵.

3.2.8. II. Argiştî Dönemi

Genel anlamda üzerinde fikir birliğine varılan konu I. Rusa'nın, Sargon karşısında 714 yılında aldığı yenilgi üzerine intihar ettiği şeklindedir. Sargon'un 8. Seferi sonunda Urartu egemenliği altında bulunan bölgelerde Asur'un güçlü bir otorite kurması sonucu biten I. Rusa'nın iktidarından hemen sonra, kesinlikle aynı yıl içinde oğlu Argiştî Urartu tahtına oturmuştur. Bu kralın iktidarı boyunca yaşanan siyasi ve askeri olaylarla ilgili bilgileri Urartu kaynaklarından ziyade kral yazıtları ve mektuplar gibi Asur yazılı kaynakları aracılığıyla elde etmekteyiz⁹⁰⁶.

II. Sargon'un anıtsal yazıtıyla başlarsak:

*‘‘Hafif ve kötü niyetli bir adam olan, tanrıların adından korkmayan Kumuhulu Mutallu, ... Kendisini kurtaramayan bir yardımcıya, Urartulu Argiştî'ye güvendi, ülkesinin haraç ve vergilerini ödemedi, hediyesini elinde tuttu’’*⁹⁰⁷.

Urartu ve Kommagene arasında yapılan askeri antlaşma, Sargon'un Babylonia'da bulunduğu 709 yılına tarihlendirilmektedir. Tarih kendini tekrar eder, ifadesi sanırım tamda bu durum için geçerlidir çünkü koşullar, III. Tiglatpileser ve II. Sarduri'nin 743 yılında Kommagene üzerine sefer düzenlediği tarihteki gibi kendilerini tekrar etmektedir. Bu defa Asurlular Kummuh ülkesini fetheder ve 709'da Asur denetimi altına alınan, İran körfezi kıyısındaki Bit Yakın'den sürgün edilen halkı buraya

⁹⁰⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 109; ayrıca bkz. Muscarella, ‘‘The Location of Ulhu and Uişe in Sargon II's Eight Campaign, 714 B.C.’’, s. 465-575; Kessler, ‘‘Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien’’, s. 59-86; Muscarella, ‘‘Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran’’, s. 44-49; Postgate, ‘‘Assyria: The Home Provinces’’, s. 1-17; Parker, ‘‘The Northern Frontier of Assyria: An Archaeological Perspective’’, in *Assyria 1995*, (Ed. S. Parpola and R. Whiting), The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1997, s. 76; Salvini, ‘‘Le testimonianze storiche urartee sulle regioni del medio Eufrate, Melitene, Kommagene, Sofene, Tomisa’’, s. 142-144; ayrıca bkz. Kleiss, ‘‘Urartaische und Achamenidische Wasserbauten’’, s. 61-76; Grayson, ‘‘Assyria Civilization’’, s. 194-228; Millard, ‘‘The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 B.C.’’, s. 50-64.

⁹⁰⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 110; ayrıca bkz. Reade, ‘‘Kassites and Assyrian in Iran’’, s. 137-143; Starr, *Queris to the Sungod, Divination and Politics in Sargonid Assyria*, SAAV IV, Helsinki, s. 24-43.

⁹⁰⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 110; ayrıca bkz. Levine, *Geographical Studies in the Neo Assyrian Zagros*, s. 105; Russel, ‘‘Assyrian and Urartean Written Sources for Urartean History’’, s. 155-159; Lie, *The Inscriptions of Sargon II King of Assyria, Part I The Annals*, Paris 1929, s. 76.

yerleştirir⁹⁰⁸. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Urartu'da olduğu gibi Asur'da da sürgün edilen halkların yeni işgal edilen bölgelere yerleştirilmelerinin temel nedeni yeni ele geçirilen bu bölgeleri Asurlaştırmaktı.

Dicle'nin bir kolu olan Batman Çayı çevresinde bulunan Şubria ülkesi, bir sınır bölgesi olarak, Menua Dönemi'nden II. Rusa'ya kadar Urartu saldırılarına uğrayan bir bölge durumundaydı⁹⁰⁹. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi II. Menua Dönemi'nden itibaren Dicle Havzası sürekli olarak Urartu krallarının ilgisini çekmiştir, bunun nedeni ise bu bölgenin hammadde kaynakları, işgücü ve tarımsal ürün açısından oldukça zengin olmasıdır. Koyuncukta ele geçirilen bir mektupta⁹¹⁰ Urartu kralının Şubria kralı Hut-Teşup üzerinde açıkça baskı kurduğu yazılmaktadır. Bölgede görev yapan bir Asur casusuna ait raporlardan, II. Argiştı egemenliği altındaki Urartu ordusunun savaş kabiliyetinin oldukça geliştiği ve sınırdan Tuşpa'ya kadar olan bütün Urartu kalelerinde harekete hazır birliklerin bulundurduklarını öğrenmekteyiz. Asur casusu tarafından kaleme alınan bu bilgilerin doğru olma ihtimali oldukça yüksektir. Çünkü Urartu ordusu'nun hareket kabiliyetinin en yüksek olduğu krallardan biri de II. Argiştı dönemidir. Urartu'ya karşı yürütülen bu tarz casusluk faaliyetleri hemen hemen bütün Asur kralları döneminde görülmektedir. Ayrıca bu casusluk raporlarında Urartu ordusuna ait bilgilerin dışında II. Argiştı zamanındaki askeri etkinlikler kapsamında, Kimmerler ve Sargon karşısında uğranılan yenilgilerin sonuçları görece olarak değerlendirilmektedir⁹¹¹.

Urartu'da askeri seferlerin düzenlediği bölgelere yakın alanlarda müstahkem kaleler kurup, harekete hazır askeri birlikler bulundurma fikri Menua Dönemi'nden itibaren varlığını sürdürmekteydi. II. Argiştı zamanının bilinen en büyük mimari yapısı olan, Erzircan'ın 20 km doğusunda, bir tepe üzerinde yer alan ve adı bilinmeyen müstahkem Altıntepe Kalesi bu amaçla kurulan yapılardan biridir⁹¹². Günümüze kadar

⁹⁰⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 110; ayrıca bkz. Zimansky, "Urartian Geography and Sargon's Campaign", s. 1-21.

⁹⁰⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 110; ayrıca bkz. Reade, "Kassites and Assyrian in Iran", s. 137-143.

⁹¹⁰ Karlheinz Deller, *Ausgewählte neuassyrische Briefe betreffend Urartu zur Zeit Sargon II*, 1984, s. 39.

⁹¹¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 110-111; ayrıca bkz. Reade, "Kassites and Assyrian in Iran", s. 137-143.

⁹¹² II. Argiştı'nın saltanat yılları süresince uğraşmak zorunda kaldığı en önemli askeri gelişmelerden biri de İskit ve Kimmer gibi "göçebe kavimlerin" askeri hareketlilikleri olmalıdır. Bu dönem "göçebe kavimlerin" Kafkas ötesindeki bozkırlardan gelip Urartu toprakları içinden geçerek batıya Frigya üzerine gittiği dönemdir. Bu insanlar Anadolu'nun doğusundan batıya doğru ilerleyip M.Ö. 685 yılında Gordion

yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen bulgulara göre Altın-tepe, Urartu'nun en batıdaki kalesidir⁹¹³; neredeyse mükemmel olarak korunagelmiş bir kule tapınak, taş mezar odası, stellerden oluşan tapınım alanı ve Urartu bölgesi'nde bugüne kadar ilk defa ele geçen fresk parçalarıyla dikkate değer bir merkez durumundadır⁹¹⁴. Fildişinden küçük buluntular ve tunç eserler, Urartu mimari sanatının en güzel örneklerini oluşturmaktadır⁹¹⁵. Prens mezarlarında bulunmuş 2 tunç eser üzerindeki yazıtlar, II. Arğişti zamanına yapılan tarihlemeyi destekleyen veriler içermektedir⁹¹⁶.

Araştırmalar sonucunda başkent Kalhu'da (Nimrud) istisnai olarak eksiksiz ele geçen bir mektup⁹¹⁷ dönemin krallıkları arasında yaşanan diplomatik koşullar hakkında bize önemli ölçüde fikir vermektedir. İlgili mektup olasılıkla 710/709 yıllarına tarihlenmekte olup Sargon'un kendisine daha önceden mektuplar gönderen Kilikia'daki valisine cevap niteliğindedir. Metinde valinin daha öncesinde Asur merkezine gönderdiği mektuplarının da özetlenmiş olması, buna bir dialog özelliği kazandırmıştır. Mektuplarda geçen temel konuları incelediğimizde bu dialogların daha çok Asur, Urartu ve Frig ilişkileriyle ilgili olduğunu görüyoruz: Adı III. Tiglatpileser zamanında da geçen Kue (Klasik Dönem'de Kilikia Pedias, bugünkü Adana civarı) Kralı Urikki, Asur'a karşı ittifak kurmak amacıyla Urartu'ya elçiler göndermiştir. 14 kişilik bu heyet Muşkili Mita, yani Frigyalı Midas tarafından yakalanmış ve mektubun gönderildiği Kilikia'daki Asur valisine teslim edilmiştir. Bölgedeki askeri faaliyetleri itibarıyla her zaman için Asur karşıtlığı bir siyaset izleyen Midas'ı bu defasında bir rakip olarak değil, aniden bir bağlaşıklık olarak karşısında bulan Asur kralının muhtemelen bu durumdan duyduğu

kentini yağmalayacaktır. Arğişti, Kimmer kuvvetleri ile girdiği mücadele sonucunda tıpkı babası gibi O da ağır bir yenilgi alacaktır. Ancak alınan bu mağlubiyet Arğişti'nin Urartu tahtındaki varlığını sarsmamıştır. Arğişti'nin Urartu tahtında kalma başarısı daha sonrasında bu gruplara karşı siyaset değişikliğine giderek bunlarla dostane ilişkiler kurup bunları Anadolu'nun batısına yönlendirmeleri önemli bir etken olmuştur. Erzircan yakınlarında inşa edilen ve ele geçen yazıtlı bir buluntu ile olasılıkla II. Arğişti Dönemi'ne ait olan Altın-tepe Kalesi, Anadolu içlerinden bir gün geri döneceği düşünülen Kimmerler için yapılmış olabilir. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 99.

⁹¹³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 111; ayrıca bkz. Wilhem, "Urartu als Region der Keilschrift-Kultur", s. 95–116.

⁹¹⁴ Tahsin Özgüç, *Altın-tepe, Architectural Monuments and Wall Painting*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1966, s. 86.

⁹¹⁵ D. Richard Barnett, Nuri Gökçe, "The Find of Urartian bronzes at Altın-tepe near Erzircan", *AnSt* 3, 1953, s. 121–129; ayrıca bkz. Russel, "Eine Vergessene Felsinschrift mit Einem Assyrischen Opfertext", s. 327–332

⁹¹⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 111; ayrıca bkz. Wilhem, "Urartu als Region der Keilschrift-Kultur", s. 95–116.

⁹¹⁷ J. Nicholas Postgate, "The Inscriptions of Tiglat-Pileser III at Mila Mergi", *Summer* 29, 1973, s. 47–59

memnuniyet oldukça büyüktür. Aynı mektuptan, bunun dışında, küçük bir bey olan Urpalla'nın talep ve dilekleriyle, onun Atunna ve İştuanda adlı küçük devletler ile olan anlaşmazlıkları hakkında da bilgi edinmekteyiz. Doğu Anadolu'da o güne dek sürekli olarak gerçekleşmiş olan bu tarz ittifakların karşısında aldığı parlak zaferler sonucunda oldukça güçlü konuma gelen Sargon, bu tarihten sonraki Asur karşıtı ittifakların karşısına daha rahat çıkacaktır. Çünkü Sargon'un Asur tahtına geçmesiyle birlikte bu krallık karşısında sürekli mağlubiyetler alan Anadolu'daki yerel krallıkların artık eski güçleri kalmamıştır. Bu durum Sargon'un kuzey bölgelerine düzenleyeceği seferlerde elini güçlendiren en önemli faktör olmuştur⁹¹⁸.

Muşkili Mita'nın taraf değiştirip Asur'la ittifak kurması Urartu'nun batıdaki siyasi gücüne önemli darbeler vurduğu gibi Asur karşısında Urartu'nun askeri gücünü oldukça zayıflatmıştır. II. Sarduri ve I. Rusa, Doğu Anadolu'da sürekli Asur karşıtı bir siyaset yürütüp bölgedeki yerel beylikleri Asur aleyhine kışkırtmışlardır. Elbette yürütülen Asur karşıtı siyaset tarzı II. Arğışti Dönemi'nde de devam edecektir. Kue'li ihtiyar Urik(ki)'nin girişimi ve daha önce de sözü edilen Kommagene kralının (Kummuhulu Mutallu) çabaları; I. Rusa ile Taballı Ambaris ve Muşkili Mita'nın oluşturduğu ittifak bölgede eskiden beri oluşturulan Asur karşıtı askeri ittifaklar geleneğinin bir devamıdır. Altıntepe'de iktisadi yönetim amaçlı işlerde, hiyeroglif Hititçesinin neden kullanılmış olduğunu sanırım bu ittifak açıklar⁹¹⁹. Eski bir düşüncenin aksine, Urikki adı bir kabın üzerinde okunamıyor olsa da, en batıdaki bu Urartu yerleşkesinin bir şekilde hiyeroglif Luvicesi yazılı kültürden etkilendiği kesindir⁹²⁰. Urartu yerleşkelerinde bulunan hiyeroglif Hititçe tarzı yazıtların varlığı, Urartu krallarının Geç Hitit Krallıklarıyla kurduğu Asur karşıtı askeri ve siyasi koalisyonların açık bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Zaten Urartu'ya oldukça uzak bir yerde yeni bir kent kurma kararı, Urartu'nun kuzeybatı bölgelerine yönelik sürdürdüğü askeri seferlerin bir sonucu olarak kabul

⁹¹⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 111; ayrıca bkz. Muscarella, "Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran", s. 44-49; Çilingiroğlu, "Tanrı Asur'a Bir Mektup", 1-25; Reade, "Kassites and Assyrian in Iran", s. 137-143; Kessler, "Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien", V. Haas, 1986, s. 59-86.

⁹¹⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 112; ayrıca bkz. Schachner, "Bilder Eines Weltreichs, Kunst- und Kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien", s. 151-59.

⁹²⁰ Emmanuel Laroche, "Les hieroglyphes d'Altıntepe", *Anadolu 15*, Ankara 1973, s. 55-61.

edilmektedir⁹²¹. II. Arğişti'nin iktidarının 710/709 yıllarına tarihlendirilen yazılı metinlerden yolla çıktığımızda bu kralın tahta çıktığı ilk yıldan (714) itibaren batı siyaseti üzerinde yoğunlaştığına şahit olmaktayız. Urartu kralının batıya yönelik siyaset tarzında bu bölgelerin sahip olduğu hammadde kaynakları diğer krallar döneminde olduğu gibi II. Arğişti Dönemi'nde de Urartu Krallığı'nın bu bölgeye yönelik askeri faaliyetlerinde etkili olmuştur. Urartu kralının batı bölgelerine yönelik sürdürdüğü siyasi ve askeri faaliyetlerinin M.Ö. 713'te gerçekleşen ve Tabal bölgeleri Bit Burutaş ile Hillakku'nun Sargon tarafından tamamen egemenlik altına alınmasıyla sonuçlanan olaylarla ne denli ilgisinin olduğu açık değildir. Urartu ve Muşki arasında, gerçekleşmiş olan itifak Asur'un bu bölgelere yönelik askeri saldırılarından dolayı muhtemelen uzun sürmemiştir⁹²².

Anadolu ve Kuzey Suriye'de bulunan yerel beylikler Asur ve Urartu ülkeleriyle kurdukları ittifaklarda çok çabuk taraf değiştirebilmekteydiler. Örneğin Sargon'un Kilikia'daki valiye yazdığı mektupta büyük güçlerin mantığına uygun olarak Frig kralı Midas'ın, en geç 709 yılında Kappadokia ve Kilikia'daki küçük olası itifakların yanı sıra görünüşe göre Urartuları da yüz üstü bıraktığı ve daha güçlü siyasi rakip olan Sargonla anlaştığı görülür⁹²³. Bölgedeki kent devletlerinin çok çabuk taraf değiştirmelerinin en önemli nedeni ise kendi varlıklarını devam ettirebilmeleri için her zaman güçlü olan krallıktan yana tavır almalarından kaynaklanmaktaydı. Midas'ın Urartu'yu yüz üstü bırakıp Asur'la ittifak kurması II. Arğişti'nin, güneydoğuda kaybedilen topraklara karşılık batıda hâkimiyet kurmaya yönelik siyasetini başarısızlığa uğratmıştır. Urartu kralı, tekrardan bir yayılma siyaseti yürütmek istediğinde bunu, mecburen güneydoğuya doğru yöneltmek zorunda kalacaktır. Ancak Zağros bölgeleri

⁹²¹ II. Arğişti, Asur'un saldırgan yöneticisi Sargon'un hükümdarlığı döneminde bu krallığa karşı çok önemli bir askeri başarı gösteremedi. Ancak Urartu kralı ülkesinin mevcut topraklarını korumak için büyük çaba harcadı. Sürdürülen bu siyaset tarzı sonucunda krallığın sınır boylarında yeni kentler ve güçlü kaleler inşa edilecektir. Fakat II. Arğişti'nin savunma amacıyla inşa ettirdiği kaleler, ülkesinin güneyinden çok kuzeyindeydi. Çünkü II. Sargon'un ölümünden sonra kendi iç sorunlarıyla uğraşan Asur'un, Urartu coğrafyasına yönelik saldırıları duracaktır ancak Kafkasya bölgesinden yani kuzeyden Anadolu'ya girip bu ülkeyi istila etmeye başlayan kavimler Urartu Krallığı için çok daha büyük tehlike oluşturmaya başlamıştı. Kaya, *Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları*, II, 40.

⁹²² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 112-113; ayrıca bkz. E. C. Stone, P. Zimansky, "Settlements in the Vicinity (Alani Sa Limeti) of an Urartian Fortress", (Ed. H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/Studies in Honor of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul s. 160-171.

⁹²³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 113.

ile Urmiye Gölü'nün güney ve güneydoğu bölgeleri, 714 yılı olaylarından sonra tekrar geri alınabilecek durumda olmadıklarından ve Manaların, Urartu'nun egemenlik bölgesinin dışında kalmasından ötürü, Urartu kralının askeri ve siyasi etkinlikleri zorunluluktan dolayı da olsa tamamen yeni bölgelere yönelir⁹²⁴.

Sissian bölgesine uzakta olmayan 2.700 m yüksekliğindeki bir geçitte II. Arğişti'ye ait bir stel ele geçirilmiştir. Urartu kralı tarafından dikilen bu stelin en önemli özelliği ise krallığın bugünkü Nahçıvan ve Hankendi merkezleri arasındaki yolu denetim altında tuttuğu ve egemenlik alanının buradan bugün Dağlık Karabağ olarak bildiğimiz bölgeye kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Yazıtta ayrıca Suluqu ülkesinin ve İrdua kentinin alınışı da anlatılmaktadır: “Amuşa'ya kadar bu ordu yolunu izledim”, burada –olasılıkla Hankendi'in (Hankenti) eski adı veya stratejik önemi olan benzeri bir kent söz konusudur⁹²⁵.

İran Azerbaycan'ında Sabalan Dağı eteklerinde yer alan II. Arğişti'ye ait diğer kaya yazıtlarında muhtemelen günümüzdeki Karasu Nehri'ne kadar olan alanda Arhu, Uşulu ve Buqu gibi ülkelerin fetihlerinin yanı sıra Arğişti'nin kendi adını verdiği “Ağişteirdu” kentinin kuruluşundan da bahsedilmektedir. Urartu'nun bu denli doğusunda bulunan merkezlerden Hazar Denizi çok uzakta değildir, ancak krallığın büyük denizlere ilgi göstermediği görülmektedir⁹²⁶. Urartu'nun, Asur'un aksine büyük denizlere fazla ilgi duymamasının en önemli nedeni kurulduğu coğrafyada Van Gölü gibi büyük göllerin olmasındandır.

Menua zamanında rekabet halindeki Urartu ve Asur'un Doğu Torosların kuzeyinde ve güneyinde birbirleriyle doğrudan temasları olmamıştır. Dönemin en önemli iki askeri gücü yayılma siyasetlerini Kuzey Suriye toprakları ve Anadolu'nun güney bölgelerine yönelik sürdürmüşlerdir. Her iki krallığın Kuzey Suriye ve

⁹²⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 113; ayrıca bkz. M. Van Loon, “The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu”, (Ed. K. Bittel, E. Reiner), *Anatolian Studies Presented to H. G. Güterbock on the Occasion of his 65 th Birthday*, Netherland Historisch-Arhaeologisch Instituut, İstanbul 1980, s. 187-194.

⁹²⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 113; ayrıca bkz. A. Taffet, J. Yakar; “Politics and Religion in Urartu”, *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan*, 1998, s. 133–152.

⁹²⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 113; ayrıca bkz. Mirjo Salvini, “The Eastern Province of Urartu and the Beginig of History in Azerbaijan”, Ed. H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/Studies in Honor of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 581–598.

Anadolu'nun güney bölgelerine yönelik askeri faaliyetlere öncelik vermesi bu bölgelerin Akdeniz'e ulaşan önemli yolları bünyesinde bulundurmaları etkili olan faktörlerden biri olmuştur. Asur ve Urartu'nun aynı bölgelere doğru bir yayılma politikası sürdürmelerine rağmen birbirleriyle bir temaslarının olmamasının en önemli nedeni ise doğal sınırlardan ziyade, savaşlar sonucu çıkar alanlarının ayrılmasıyla ortaya çıkan sınırlar, bu iki askeri gücü doğrudan çatışmalardan alıkoymuştur⁹²⁷.

II. Arğişti zamanında kalmış olan az sayıdaki yazılı kaynak, bu kralın Asur sömürgeciliğine karşı etkili bir siyaset geliştirmesinin yanı sıra oldukça etkin bir kent kurucusu ve mimari eser yaptıracısı bir yönetici olduğu izlenimini vermektedir. II. Arğişti'nin başlattığı imar programı, oğlu II. Rusa tarafından sürdürülmüştür⁹²⁸. Urartu'nun ele geçirdiği bölgelerde imar faaliyetlerine hız vermeleri bu bölgelerdeki egemenliğinin çok daha uzun süreli olmasına neden olmuştur. Ayrıca Urartu kralları ele geçirdiği bölgelerde başlatıkları imar faaliyetlerini yazıtlarında ayrıntılı bir şekilde dile getirmiştir. Örneğin Van Gölü'nün kuzey kıyısındaki Erciş yakınlarında bulunan iki stel Urartu kralının kendi dönemindeki inşaat faaliyetlerinden detaylı bir şekilde söz etmektedir. Buradan I. Arğişti'nin Aras Vadisi'nde kurduğundan farklı olarak ikinci bir "Arğiştihinili" kenti'nin varlığından haberdar olmaktayız. Tıpkı atalarından II. Sarduri gibi II. Arğişti de Erciş Ovası'nı yaptırdığı sulama kanalları ve barajlara nasıl bereketli kıldığını anlatmaktadır:

*"Arğişti konuşuyor: Quiria Dağı önündeki düzlükte bulunan TAŞ/EŞEK (bilinmeyen Urartuca bir yer adının Sumerogramla kelime oyunu şeklinde yazılışı) kentinde toprak çoraktı, ne tahıl tarlaları ne bağlar ne de meyve bahçeleri vardı. (Daha önce) burada bir kanal inşa edilmemişti. Haldi'nin belirlediği (?) gibi, Haldi bana (emir) verince, ben de burada bu (baraj) gölünü yaptım..."*⁹²⁹.

⁹²⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 113; ayrıca bkz. Melikişvili, *Urarstkie Klinobraznye Nadpisi*, s. 10–12; Saggs, *The Might that Was Assyria*, Londra 1984, s. 48-57; Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 86-93; Saggs, *The Might that Was Assyria*, s. 48-57.

⁹²⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 114; ayrıca bkz. Postgate, "Assyria: The Home Provinces", s. 1–17; Parpola, "Letters From Assyrian and Babylonian Scholars", s. 47-75; Kessler, "Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien, in V. Haas (Hrsg)", s. 59–86.

⁹²⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 114; ayrıca bkz. Postgate, "Assyria: The Home Provinces", s. 1–17; Parpola, "Letters From Assyrian and Babylonian Scholars", s. 47-75; Kessler, "Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien, in V. Haas (Hrsg)", s. 59–86.

Arka yüzde ise sulama etkinlikleriyle ilgili olarak bir kurban verme kuralı yer almaktadır⁹³⁰.

M.Ö. yedinci yüzyıla geldiğimizde Asur coğrafyasında yaşanan tarihi olaylar Urartu Krallığı'nı yakından ilgilendirmektedir. Çünkü bu dönemlerde Asur'un başını ağrıtan en önemli problemlerinin başında Babil ülkesi gelmektedir. Bu tarihlerde Urartu Krallığı'nın göçebe kavimlerle mücadele etmesinden dolayı belki de ilk kez Urartu Krallığı ile Asur kralı Sanherib arasında yapılan barış antlaşması, Asur'a sorunlarını çözmesinde önemli fırsatlar vermiştir. Çünkü Asur III. Tiglat Pileser ve II. Sargon dönemlerindeki askeri ve siyasi ihtişamından artık çok uzaktır. Kimmer tehlikesine karşı Urartu topraklarının tampon bölge oluşturması Asur'u bu dönem için önemli bir başka soruna karşı korumuştur. Sağlanan bu güven ortamı sonucunda Asur kralı Sanherib, Ninive kentinin⁹³¹ yeniden inşasını bile tamamlar. 681 yılının Tebet ayının (Ocak) 20. gününde Sanherib oğlu tarafından, Ninive'de Tanrı Niroş'un Tapınağında öldürülür. Bu olay Asur'da iç savaşın çıkmasına neden olur⁹³².

Ancak Asur tahtına geçen Esarhaddon bu iç savaşı bastırmakta zorluk çekmez. Esarhaddon'un Asur tahtına geçtiği dönemlerde yaşanan otorite boşluğundan dolayı başta Hanigalbat ülkesi olmak üzere Kuzey Suriye'de bulunan kent devletleri, Asur karşısı yeni isyanlar başlatacaktır. M.Ö. 680 yılında Hanigalbat ülkesinde isyancıları

⁹³⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 114; ayrıca bkz. Frame, "Rulers of Babylonia. From the second dynasty of Isin to the end of Assyrian domination (1157-612 BC)", s. 554-559; Ussishkin, *The conquest of Lachish by Sennacherib*, s. 20-93; King, *Bronz Relief from the Gates of Shalmaneser*, London 1915, s. 17-31.

⁹³¹ Günümüzde Irak'ın Musul kentinin kenar mahalleleri içinde kalan Ninive, savunma amaçlı 12 km uzunluğunda kalın bir surla çevrilmişti. Şehrin 15 giriş kapısı bulunmaktaydı. Kalhu ve Dur-Şarrukin'e kıyasla iki kat büyük olan kentin etrafı ayrıca içi su dolu bir hendekle çevriliydi. Ninive'nin etrafının suyla dolu bir hendekle çevrilmesi kenti daha güvenli bir hale getirmekteydi. Şehrin tarımsal faaliyetleri ve diğer yaşamsal alanlar için gereken su 90 kilometrelik bir kanalla Dicle'nin kolu Husu Çayı'ndan sağlanıyordu. Bu kanal Jerwan Vadisi'ni 300 metre uzunluk ve 25 metre genişliğindeki beş gözlü bir su kemeri ile aşıyordu. Yakınoğu'nun en önemli askeri ve siyasi gücü olarak parlayan Asur'a başkentlik yapan Ninive 120 bin kişilik nüfusuyla Yakınoğu'nun en kalabalık kentiydi. Sitedaldeki anıtsal saray, tapınaklar ve ziggurat Koyuncuk adlı eski bir Höyüğün üzerine kurulmuştu. Sin-ahhe-riba'nın "Eşsiz" olarak nitelediği ve çeşitli dönemlerde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda tamamen açığa çıkarılan muazzam saray külliyesi, çeşitli avlular etrafında kümelenmiş üç yüzden fazla oda ve salondan oluşuyordu. İnşasında tamamen diğer ülkelerden getirilen insanların, iş gücü olarak kullanıldığı sarayın yapılışı yaklaşık on yıl sürmüş ve bu yapının duvarları su mermerine oyulu kabartmalarla süslenmiştir. Bu sarayın inşası bittikten sonra Nebi Yunus Tepesi üzerinde, ordunun lojistik ihtiyaçlarını karşılamak üzere büyük bir kışla-saray, parklar ve bahçeler kurulacaktır. Bkz. Sevin, "Asur İmparatorluğu, Eski Yakınoğu'nun Süper Gücü", s. 51-52.

⁹³² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 100-101; ayrıca bkz. A. Schacner, "Assyriens Könige an einer der Quellen de Tigris", *Archäologische Untersuchungen im Höhlensystem von Birkleyn und am Sogenannten Tigris-Tunnel*, Tübingen: Ernst Wasmuth, 2009, s. 32; Taffet, Yakar; "Politics and Religion in Urartu", s. 133-152.

mağlup eden Esarhaddon, Sanherib'ten sonra Asur tahtının yeni sahibi olur. Asur kralı tahta geçer geçmez Ubaru adlı birisini Babil ile süren karışıklıkları halletmek üzere Babil'e vali olarak gönderir. Bu bölgede meydana gelen bazı iç isyanlara rağmen Asur kralının yaklaşık on iki yıl boyunca Babil'i denetimi altında tuttuğu dönemin yazılı kaynaklarından anlaşılmaktadır. Asur kralı Batı İran'a ve M.Ö. 676 yılında Arap çölllerine yaptığı askeri seferlerle bu bölgelerde yeniden Asur otoritesini tesis eder. Ancak Asur'un batı sınırı üzerinde gerçekleştirdiği bu askeri başarılar Yakındoğu'nun bir başka önemli siyasi ve askeri gücü olan Mısır'ı rahatsız eder. Esahaddon'un saltanatı süresince elde edilen başarılar Asur Krallığı'nın belki de son görkemli günleri olmuştur⁹³³.

3.2.9. II. Rusa Dönemi

Argiştî'den sonra başa geçen II. Rusa'nın saltanat dönemine ait eldeki yazılı ve arkeolojik kaynakların değerlendirilmesi sonucu, bu dönem Urartu için askeri ve kültürel yönden bir diriliş olarak görülmektedir. Elbette ki Urartu'nun M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısında askeri ve kültürel yönden eski günlerini aratmayacak bir başarıyı elde edebilmesinin iki önemli nedeni bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Asur Krallığı'nın içinde bulunduğu zor günlerden dolayı Urartu'nun merkezine ve egemenliği altında bulunan diğer bölgelere askeri sefer düzenleyememesidir. Diğerisi ise Rusa'nın, babası Argiştî'nin Kimmerlere karşı uyguladığı hatalı politikadan vazgeçerek, bu savaşçı kavimlerle dostane ilişkiler sürdürmeye başlamasıdır⁹³⁴.

II. Argiştî'nin oğlu II. Rusa zamanında Urartu kültüründe kimi değişiklikler meydana gelir. Bu kral dönemine en dikkat çekici gelişmelerin başında başlatılan imar faaliyetleri gelmektedir. Bu döneme dair diğer bir önemli konu ise çeşitli maddeler üzerinde bulunan 15 yazıtın, daha önceki krallardan farklı olarak yeni bir belgeleme

⁹³³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 101; ayrıca bkz. I. Starr, *Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*, Helsinki University Press, Helsinki, 1990, s. 87; Wilhem, "Urartu als Region der Keilschrift-Kultur", s. 95–116; Wilhem, "Urartu als Region der Keilschrift-Kultur", s. 95–116; Russel, "Eine Vergessene Felsinschrift mit Einem Assyrischen Opfertext", s. 327–332; Diakonoff, Jankowska, "An Elamite Gilgamiş Text from Argigtehinele, Urartu (Armvir-blur, 8th century B. C.)", s. 102–123; Parker, "The Northern Frontier of Assyria: An Archaeological Perspective", in *Assyria 1995*, (Ed. S. Parpola and R. Whiting), The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1997, s. 76; Parpola, Watanabe, "Neo-Assyrian Treaties and Loyalty", s. 16–44.

⁹³⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 102–103; ayrıca bkz. R. Rollinger, "The Median Empire, the End of Urartu and Cyrus the Great's Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)", *Ancient West and East* 7, 2008, s. 51–65.

teknikleriyle ele alınmasıdır. Öncelikle bu belgelerin savaşa ilişkin metinler olmaması dikkat çekicidir. Bunda ise Urartu Krallığı'nın bu kral döneminde savaşımlardan ziyade imar politikasına ağırlık vermesi son derece etkili olmuştur. Zaten yapılan çok sayıdaki bina ve adak yazıtı, Urartu Krallığında değişen öncelikler sıralamasını göstermektedir. Kil tabletlerin ilk defa yazı taşıyıcısı olarak kullanılması –çivi yazısı yazılmış ve mühürlenmiş kil tabletler ve bullalar- bunun, ülke merkezinde meydana gelen reformlar çerçevesinde gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir. Kısacası belgelemede kullanılan bu yeni yöntem Rusa'nın seleflerinin döneminde rastlanmaz⁹³⁵.

Urartu Krallığı'nda görülen bir diğer yenilik olan alçak kabartmalara sadece II. Rusa zamanında inşa edilen kentlerde rastlanılmaktadır. Belirli mimari kalıplar Urartu sanatında bu dönem için ilk kez görülen öğelerdir. II. Rusa Dönemi, tıpkı Menua'da olduğu gibi oldukça yoğun mimari çalışmaların gerçekleştiği bir dönemdir. Menua Dönemi'nde yapılan mimari eserler genelde yazıtlarda geçen ifadelerle kanıtlanmaktadır ancak II. Rusa Dönemi'ni incelediğimizde yapılan eserlerin arkeolojik kazılarla ortaya çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin bu kral dönemine ait olan Karmir-blur, Bastam, Toprakkale, Adilcevaz yakınındaki Kefkalesi ve Van yakınlarındaki Ayanis şehirleri arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılabilmektedir. Bunlardan ilk üçü Urartu kültürü hakkında daha sağlıklı yorum yapabilmemiz için oldukça önemliydi. Rusa'nın yeni kurduğu müstahkem kale ve şehirlerden oluşan bir ağla, devlette yeni bir düzen oturtmaya çalıştığı açıktır. Çünkü bu tarz yapılarla Urartu eyaletleri ekonomik açıdan geliştiği gibi bu yerleşim alanlarının savunmaları da güçlenmiştir. Yukarıda adı geçen tüm imar çalışmaları, aynı kralın yani II. Rusa'nın eseridir ve ortaya çıkarılan bu eserler son dönemlerde yapılan yeni araştırmaların sonucudur⁹³⁶.

Yukarıda bahsettiğimiz bu kentlerin en önemlisi, Van Ovası içinde ve Urartu krallığının kendi adını verdiği Rusahinili⁹³⁷ ya da Toprakkale'dir. Erek Dağı (Asurca

⁹³⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 114.

⁹³⁶ Mirjo Salvini, *Die urartaischen Schriftdenkmäler aus Bastam 1977–1978*, 1988, s. 135.

⁹³⁷ Urartu'nun son dönemlerinde tahta geçen kral II. Rusa hayret verici bir enerji ve finansman gücüne sahipti. Urartu Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu bir sırada O, imar alanında son derece önemli atılımlar gerçekleştirdi. Örneğin bu kralın iktidarı döneminde kaleler, tapınaklar ve saraylar kurmakla yetinmedi, büyük çaplı barajlar ve sulama projelerinin gerçekleştirilmesi için de çaba harcadı. Bütün bu faaliyetler II. Rusa'nın kendisinden önceki krallar gibi bölgenin iklim özelliklerinin farkında olduğu ve ona göre politikalar geliştirdiğini göstermektedir. Gerçekte de Doğu Anadolu coğrafyasında sulama yapılmaksızın tarımsal ürün kapasitesini artırmaya hiç mi hiç olanak yoktu. Bu nedenle Urartu kralı iktidara gelir gelmez bir yandan kentler, kaleler kurarken öte yandan kendi egemenliği altındaki coğrafyada yaşayan insanların daha mutlu olabileceği imkânlar hazırlamaya başladı ve bu amaçla oldukça pahalı sayılabilecek

Qilbani) önünde yaptırılmış olan bu kent, sahip olduğu tapınak, sarnıç ve depolarıyla, askeri bir tesisten çok, baş tanrı Haldi'ye sunulmuş dinsel bir merkez izlenimine sahiptir. Muhtemelen askeri bir tesis amacıyla yapılmadığından etrafı surlarla çevrilmemiştir. Sarp bir kayalık üzerinde inşa edilen bu kült merkezinin Tuşpa'nın yerine yeni bir başkent olarak kurulduğu şeklinde bir görüş bazı araştırmacılar tarafından dile getirilse de bu görüşü destekleyecek yeterli kanıt bulunmamaktadır. Muhtemelen II. Rusa burayı baş tanrı Haldi'ye yeni ve görkemli bir tapınak yapmak üzere planladı⁹³⁸ çünkü artık Tuşpa kayalığı Urartu krallarının uzun yıllardır sürüp giden mimari etkinlikleriyle dolup taşmıştı ve elverişli yeni bir alana gereksinim duyuluyordu. Bu tapınağın birçok yönden, Asur kralı I. Tukulti-Ninurta'nın (M.Ö. 1244–1208) Asur yakınında kurduğu Kar-Tukulti-Ninurta adlı kült merkezini andırdığı şeklinde görüşlerde bulunmaktadır⁹³⁹. Zaten yıllardır her iki ülke arasında varolan çeşitli ilişkiler sonucunda Urartu'nun sadece Asur'un savaş sanatından etkilenmesi söz konusu olamazdı. Elbette Urartu'nun bu krallığın mimari yapısından etkilenmesi de doğal bir durum olarak kabul edilmelidir.

II. Rusa'nın Urartu ülkesini yönettiği dönem, Asur kralları Senacherib ve Assarhadon'un tahtta olduğu zaman dilimine denk gelmektedir. Gerçekte de Sanherib Dönemi'ne ait yazılı kaynaklar, Urartu zaman dizinini sabitleyecek veriler ortaya koymaktadır. Örneğin Assarhadon'un "tanrı mektubu"nun Rusa'yı Asur'un 673/672

sulama projelerini hayata geçirdi. Örneğin M.Ö. 7. yüzyılın çeyreği içinde kurulan yeni kutsal kent Rusahinili'nin (Toprakkale) eteklerindeki bağ ve bahçelerin sulanabilmesi için kentinin yakınına en büyük barajı inşa etmesi bahsettiğimiz bu anlayışın bir ürünüdür. Toprakkale'nin 30 km kadar doğusunda ve deniz seviyesinden 2544 m yükseklikteki bu tesis bugün Keşişgöl Barajı adını taşır. Van Ovası'nın doğu ucunda yükselen Erek Dağı üzerinde 7 kilometre karelik genişliğinde bir alanı kaplayan baraj, hem Rusahinili önündeki arazinin ve hem de Van Ovası'nın güneydoğusundaki yüksek alanların sulanabilmesine olanak taşıyacak şekilde inşa olunmuştur. Bkz. Sevin, "Urartu, Dağların Uygurluğu", s. 208.

⁹³⁸ Toprakkale'de II. Rusa Dönemi'nde inşa edilen Haldi Tapınağı hafif tümseğimsi bir alanda inşa olunmuş kule biçimli bir yapıydı. Bu yapıda Urartu mimarisinin belirgin özelliklerini rahatlıkla görebilmekteyiz. Kenarları tıraşlanmış, ortaları ise kaba bırakılmış kireç taşı bloklarından teras duvarlarının yüksekliği 4,5 m'ye ulaşıyordu. Güneye bakan ve bazalt bloklarla süslü cephesine Urartu krallarınca adak olarak tunçtan kalkanlar asılmıştı. 5.3 X 5,3 m. boyutlarındaki karanlık kutsal odadaki tanrı heykeli su mermerinden oymalı bir kaide üzerinde duruyordu. Buraya Tuşpa'daki tapınaklardan muhtemelen daha önceki dönemlere ve Tanrı Haldi'ye ait olan kimi adak eşyaları da taşınmıştı. Bu numunelerden en çarpıcı olanı ise tunç heykelticiklerle süslü bir tanrı tahtı idi. Tapınağın önünde üzeri taşlarla kaplı geniş bir açık avlu bulunmaktadır. Burada bazaltan oyulmuş, anahtar deliğine benzer bir sıvı kurbanı sunağı duruyordu. Sitadelde ayrıca büyük depo binaları ile kayaya oyulmuş bir sur sarnıcı bulunmaktaydı. Kentin eteklerindeki düzlükte krali parklar ve bahçelere yer verilmişti. Bu geniş ovanın iyi sulanabilmesi ve daha verimli hale gelebilmesi için Erek (Ura) Dağı'nın üzerinde Urartu sulama sisteminin en güzel örneklerinden olan büyük bir baraj gölü inşa edilmişti. Bkz. Sevin, "Urartu, Dağların Uygurluğu", s. 207.

⁹³⁹ Sevin, "Urartu, Dağların Uygurluğu", s. 207.

yıllarındaki Şubria Seferi'yle aynı bağlamda anmasıyla⁹⁴⁰, her iki kral arasında bir çeşit eşit zamanlılık söz konusu olduğu anlaşılmaktadır⁹⁴¹. Şubria'nın alınmasından sonra Asur kralı, belli bir dönem için Urartu ülkesiyle aralarında çeşitli sorunlara neden olan Urartulu sığınmacıları Rusa'ya iade eder. Bu da iki devlet arasındaki ilişkilerin karşılıklı antlaşmalarla düzenlendiği ve bunların bağlayıcı olduğu şeklinde değerlendirmeler yapmamıza neden olmaktadır:

‘Efendim Asur’un yardımıyla Şubria ülkesini aldıktan ve halkını ganimet olarak saydıktan sonra, - anlaşmaları korumak için tanrılar hak ve adalet hediye ettiler- bu insanlarla ilgili olarak sordum, sorguya çektim, arştırdım ve sınıadım. Kaçmış hiçbir Urartuluyu tutmadım, onların (hepsini) ülkelerine geri gönderdim’⁹⁴².

Bu bağlamda Eski Ahit'te 3. krallar 19, 36-37'de verilen bilgiler oldukça önemlidir. Burada Sarezer ve Adrammelekh'in⁹⁴³ babaları Sanherib'i öldürdükten sonra Urartu Dağlarına kaçtıkları yazılır. Bu ifadelerle asıl anlatılmak istenen, Sanherib'in büyük oğlu Arda-mulişşi ile Sanherib tarafından 680 yılında ardıl olarak belirlenen⁹⁴⁴ küçük oğlu Assarhadon arasındaki taht kavgalarını dile getirmektedir⁹⁴⁵. Bu olay, aynı zamanda M.Ö. 671'de Asur'da bulunan Urartulu sığınmacıların iade edilmeleri kararına kapı açan önemli bir olay olmalıdır. Yazıtlardan anladığımız kadarıyla Assarhadon'un, Urartu ile yapılan bir anlaşmayı dayanak olarak aldığı ve bunun sorumluluğunu yerine getirmeye çalıştığı görülmektedir. Urartu kralının da bu anlaşmaya uyduğu ve Asurlu mültecileri kabul etmediği görülmektedir. Ancak aynı metinde geçen bilgilere göre Şubria Krallığı'nın, Urartu'nun aksine hareket ettiği ve Asur ülkesinden kaçan eşkıyaları, hırsızları, katilleri, subayları, valileri, bekçileri, liderleri ve komutanları sığınmacı olarak aldığı görülmektedir. Sığınmacılardan çoğunun Arda-mulişşi'nin saray

⁹⁴⁰ Mirjo Salvini, *Die urartaischen Schriftdenkmaler aus Bastam 1977–1978*, 1988, s. 135.

⁹⁴¹ Riecke Borger, “Die Inschriften Assarhadons, Königs von Assyrien”, *AfO Beiheft 9*, Graz, 1956, s. 123.

⁹⁴² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 115.

⁹⁴³ Yazarın bahsettiği Sanherib'in oğulları Türkçe Eski Ahit'te Seraya ve Ahimelek olarak geçiyor. Bkz. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 115.

⁹⁴⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 115; ayrıca bkz. Schacner, “Assyriens Könige an einer der Quellen de Tigris”, *Archäologische Forschungen im Höhlensystem von Burkleyn und am Sogenannten Tigris-Tunnel*, s. 32.

⁹⁴⁵ Erie Leichty, “Assarhadon's Letter to the Gods”, *Script Hierosolymitana 33*, 1991, s. 52–57; ayrıca bkz. Russel, “Assyrian and Urartean Written Sources for Urartean History”, s. 155–159; Muscarella, “Urartian Bells and Samos”, s. 61–72; Çilingiroğlu, “Tanrı Asur'a Bir Mektup”, 1–25; Parker, “The Northern Frontier of Assyria: An Archaeological Perspective”, s. 76–77; Postgate, “Assyria: The Home Provinces”, s. 1–17.

komposuna karışmış olmaları yüksek olasılık olarak düşünülebilir. Bu durum yeni bir Asur seferine neden olacak ve seferin en önemli nedeni ise Şubria Kralı İk-Teşub'un açık bir şekilde sınır dışı etmek istemediği siyasi sığınmacıların tutuklanması olayı olarak açıklanabilir. Ayrıca sefer sonunda Asur'dan kaçan sığınmacıların Assarhadon tarafından canice cezalandırıldığına şahit olmaktayız. Muşafirli Urzana gibi Şubria kralı İk-Teşub da Urartu ve Asur gibi iki büyük güçten bağımsız olarak hareket edecektir. Ancak bu durum tıpkı Urzana da olduğu gibi Şubria kralını da benzer bir sonun beklemesine neden olacaktır. Çünkü İk-Teşub'un bağımsız hareket etme tavrı bölgeye Asur saldırısının düzenlenmesine neden olacaktır⁹⁴⁶.

Eldeki yazılı ve arkeolojik belgelerin yetersizliği nedeniyle maalesef Rusa'nın tahta çıkış yılını tam olarak bilmemekteyiz; ancak bu kral döneminde gerçekleştirilen çok sayıdaki geniş kapsamlı imar çalışmalarının varlığı, ortalama olarak uzun bir iktidar dönemi geçirdiğini söylemek sanırım abartılı bir ifade olmaz. II. Rusa'nın 680'de Urartu tahtına oturduğu ve Assarhadon'la yapılan antlaşma da metni imzalayan kralın kendisi olduğu artık neredeyse kesinlik kazanmıştır⁹⁴⁷.

II. Rusa'nın kurduğu diğer bir önemli kent olan Bastam, İran Azerbaycanı'ndaki Khoy bölgesinde bulunmaktaydı. Bu kentin kuruluşu muhtemelen bölgedeki Urartu varlığını daha da pekiştirmek içindi. Şehrin kuruluşuna dair ele geçen mevcut belgeye göre: "Toprağın çorak olduğu" bir yerde Rusa, Haldi için bir E.BARA tapınım merkezi kuracaktır. Tesisin tümü ise "Rusa'nın küçük kenti" (Rusai URU. TUR) adını taşır. Bastam'dan çıkan bir belge, Bastam ve Rusa'nın kurduğu 4. kent olan Rusahinili⁹⁴⁸ için bir tarih vermeyi mümkün kılmaktadır. Söz konusu belge üzerine çivi yazısıyla "Ala(ni) ülkesinde Rusa'nın küçük kenti" ve verdiği "Argiştı oğlu Rusa'nın tahtı

⁹⁴⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 115; ayrıca bkz. Rollinger, "The Median Empire, the End of Urartu and Cyrus the Great' Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)", s. 51–65; Taffet, Yakar; "Politics and Religion in Urartu", s. 133–152; Russel, "Eine Vergessene Felsinschrift mit Einem Assyrischen Opfertext", s. 327–332.

⁹⁴⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 116; ayrıca bkz. Lie, *The Inscriptions of Sargon II King of Assyria, Part I The Annals*, Paris 1929, s. 76.

⁹⁴⁸ II. Rusa Dönemi'ne ait mimari faaliyetler yalnızca Van Ovası içindeki Toprakkale ile sınırlı değildi. Son derece aktif bir dönem geçiren Urartu kralı Van Gölü'nün doğu kıyıları üzerinde, Eiduru Dağı önünde yine kendi adıyla (Rusahinili) bir başka kent daha inşa ettirecektir. Bugün Ayanis adını taşıyan ve Toprakkale'dekine benzeyen mimari özellikler taşıyan bu kentin inşasına M.Ö. 651 yılında başlandı. Kentin sitadeli içinde, Toprakkale'dekine benzeyen kule şeklinde görkemli bir Haldi Tapınağı ile kabul salonları ve muazzam depolar bulunmaktadır. Baş tanrı Haldi'ye sonsuz bir saygı gösteren kral gölün batı kıyılarındaki Ziuquni ülkesinde bir başka kent ve tapınak daha kurmuştu. Burası coğrafi konum itibarıyla Bitlis'in Adilcevaz ilçesi yakınlarındaki Kef Kalesi kayalıkları üzerindeydi. Bkz. Sevin, "Urartu, Dağların Uygurlığı", s. 208.

Qilba Dağı'nın karşısına koyduğu yıl'' şeklindeki ifadenin varlığı⁹⁴⁹ bu konunun tarihlendirilmesi için önemli bilgiler içermektedir. Bütün bu kanıtların varlığı yeni ikametgâh Ruşahinili'nin (Van yakınındaki Toprakkale), Bastam /Rusai URU. TUR varken inşa edildiği anlamına gelmektedir. II. Rusa tarafından Kuzeybatı İran bölgesinde başlatılan bütün bu imar faaliyetleri, kendi döneminde Urartu'nun bu bölgelerde daha etkili olmasında oldukça önemli katkıları olmuştur. Ayrıca bu dönemde Asur'un enerjisini başka sorunlara ayırması, bölgede Urartu kralının eli daha güçlü hale getirmiştir. Çünkü Urartu'nun Asur sorunuyla ilgilenmemesi bu dönem için uğraştığı bir başka problem olan Kimmer sorununa daha fazla vakit ayırmasına imkân vermiştir⁹⁵⁰.

II. Rusa'nın iktidarının ilk yıllarından itibaren Urartu merkezi Tuşpa'dan başlayarak ülke sınırlarının en uzak bölgelerine kadar olan alanda imar faaliyetlerine başlamasının en önemli amacı devleti yeniden yapılandırmaktı. Urartuca adı ''Ziuquni ülkesinin Haldi kenti'' anlamında olan Kefkalesi ile uzun zaman beri Altan Çilingiroğlu tarafından kazılan Van Gölü'nün doğu kıyısındaki Ayanis kentinin kuruluş tarihleri tam olarak bilmemektedir⁹⁵¹. Muhtemelen bu kaleler ve Toprakkale, dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı Van Gölü'nün etrafında bir savunma zincirinin halkalarını oluşturuyorlardı. Ayrıca bu kalelerin sahip oldukları yüksek ve doğal korunaklı konumları, önceki dönemlerde varolan siyasi durumda birtakım değişikliklerin de olduğunu ortaya koymaktadır⁹⁵². Bu dönemlerde daha önceden uygulanan stratejik kararların içeriğindeki değişiklikler ve örgütlenmeye ayrılan bütçenin artması, giderek artan ve varlığını sürekli olarak koruyan bir tehlikenin varlığı anlamına gelmektedir. Bütün bunların varlığı Urartu Devleti'nin bu sefer Asur'dan gelmeyen fakat yeni ve oldukça büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kaldığını ortaya koymaktadır. Ancak bu çıkarım, net olgulardan çok dönemin askeri ve siyasi gelişmelerinden yola çıkarak yaptığımız fikir jimnastiğine dayanmaktadır. Zira bu konuda elimizdeki kaynakların

⁹⁴⁹ Mirjo Salvini, *Die Urartaischen Tontafeln aus Bastam*, 1979, s. 130.

⁹⁵⁰ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 117; ayrıca bkz. Curtis, ''An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud'', s. 9-32; Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, s. 86-93; Saggs, *The Might that Was Assyria*, s. 48-57.

⁹⁵¹ Mahmut Bilge Baştürk, ''Ayanis Tapınağı'ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine'', *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea* (Edt. Haluk Sağlamtimur ve Diğerleri), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 312-345.

⁹⁵² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 117; ayrıca bkz. R. Biscione, ''Pre-Urartian and Urartian Settlement Patterns in the Caucasus, Two Case Studies: The Urmia Plain, Iran and the Sevan Basin, Armenia'', (Ed. A. T. Smith, K. S. Rubinson), *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia Beyond*, Cotsen Institute of Archaeology, Los Angeles, 2003, s. 167-184.

yetersizliğinden dolayı net bir sonuca ulaşamamaktayız. Bu tarihlerde Urartu bölgesinde yaşanan askeri hareketlilikle ilgi Urartu kaynaklarında herhangi bir ifade geçmediği gibi, Asur kaynakları da bizleri tahminlere yönlendirecek bilgiler içermektedir. Örneğin Asur kralının, Urartuların Şubria'ya yönelik bir saldırısından korktuğunu okumaktayız:

‘‘Şamaş, büyük efendi, soruma olumlu bir yanıt ver: ... (...bugün nisan ayının... Gününden itibaren, temmuz ayının ilk gününe kadar), yaya dedikleri Ur(artu Kralı Rusa)...mı? Ya da (danışmanları)nın önerisiyle, ordusuyla birlikte (onlar), Kimmerler veya mütefikleri buldukları yerden savaşmak için yola çıkacaklar mı? Şubria'yi, Pamu veya Kulimmeri kentlerinin veya Şubria'nın kalelerinin karşısına gelecekler mi?’’⁹⁵³.

Yukarıdaki metinde geçen yazılı bilgiler bizlere Urartu ve Kimmerler arasında antlaşma olabileceği fikrini vermektedir. Ancak bu durumun varlığı metindeki birtakım belirsizliklerden dolayı tam olarak anlaşılmamaktadır. Assarhadon tarafından ortaya konulan kehanet tarzı soruların Şubria Seferi öncesine mi yoksa sonrasına mı tarihlenmesi gerektiği konuları tam olarak açıklığa kavuşturulabilmiş değildir. Bu döneme ait kehanet soruları bölgede uzun süreden beri varolan Kimmer ve İskit tehlikeleriyle ilgilidir. Ayrıca metindeki çarpıcı bir başka gelişme ise yerleşik Urartu ve Mana halklarının, göçebe İskit ve Kimmerlerle beraber sayılmasıdır⁹⁵⁴.

Bu dönemde Kimmer, Urartu, Mana veya İskitler tarafından saldırıya uğrayan Asur elçisi Hubuşkia'ya kaçmak zorunda kalır⁹⁵⁵. Bu durum aynı zamanda eski askeri gücünden uzak olan Asur'un kuzey bölgelerinde her türlü saldırıya açık olduğunu göstermektedir. Daha sonraki dönemlere ait Assarhadon yıllıklarını incelediğimizde Kimmerlere karşı Hubuşkia'da yapılan bir savaşın varlığına şahit oluyoruz⁹⁵⁶. Mana

⁹⁵³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 118; ayrıca bkz. Altan Çilingiroğlu, ‘‘Urartu da tapınma ve tapınma yerleri’’, (Ed. G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer), *Light on Top of the Black Hill: Studies Present to Halet Çambel*, Ege Yayınları, 1998, s. 230–239; Biscione, ‘‘Urartian Fortifications in Iran: an Attempt at a Hierarchical Classification’’, s. 77-88; Kessler, ‘‘Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien, in V. Haas (Hrsg)’’, s. 59–86; Mayer, *Die Stadt Kumme als überregionales religiöses Zentrum*, s. 329–358.

⁹⁵⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 118; ayrıca bkz. Mirjo Salvini, ‘‘The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı’’ (Ed. Altan Çilingiroğlu, D. H. French), *The Proceeding of the Third Anatolian Iraon Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990/III*, The British Institute of Archaeology, Ankara 1994, s. 205–210.

⁹⁵⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 118; ayrıca bkz. Radner, ‘‘Asurlular-Urartular’’, s. 61-65; Brikman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158–722 B.C.*, Londra, 1969, s. 180.

⁹⁵⁶ Riecke Borger, ‘‘Die Inschriften Assarhaddons, König von Assyrien’’, *AFO Beiheft 9*, Graz, 1956, s. 23-45

topraklarında bulunan İskitler, daha stratejik bir konuma sahip olan Hubuşkia geçitlerinin yanında toplanır. Bu dönem için yaşanan bütün bu askeri hareketlilikler Kimmerlerin, II. Sargon zamanında Mana bölgesinden gelerek aniden ortaya çıktıkları dönemi anımsatmaktadır. Ayrıca askeri hareketliliğin yaşandığı coğrafya günümüzde Kuzeybatı İran bölgesine karşılık gelmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise bu saha, zamanla Asur ve Urartu Devletlerini yok edecek olan İran halklarının giriş kapısı haline gelecektir⁹⁵⁷.

Yaşanan bu askeri ve siyasi gelişmeler muhtemelen Asur'un doğu ve kuzey bölgelerinde yer alan kent devletlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Hatta bütün bu karmaşanın gittikçe Urartu Devleti'nin çöküşüne doğru evrildiği şeklinde bir algı da ortaya konulabilir. Zaten eldeki mevcut belgelerden anladığımız kadarıyla, Urartu Devleti artık II. Sargon zamanına kıyasla daha az etkin konumdadır. Bu dönemlerde Asurluların ilgisini daha çok İran Yaylası'nda ortaya çıkan kavimler çekmektedir. II. Rusa'nın babası II. Argiştî'nin aksine çok daha akılcı bir politika izleyecektir. Urartu kralının sergilediği dostane ilişkiler ve kapsamlı savunma önlemleri sayesinde Kimmer ve İskit akınlarını bir süre daha Urartu sınırlarının dışında tutulmuştur. Ne var ki bu gruplar Asur ve Urartu arasındaki geleneksel tampon bölgesini de çoktan işgal etmişlerdi⁹⁵⁸.

Yukarıdaki olaylardan anlaşılacağı üzere ve daha öncesinde değindiğimiz gibi M.Ö. yedinci yüzyılda Yakınoğu için en önemli tehlike “atlı kavimler” olayıdır. Çünkü Kafkaslar üzerinden gelen bu atlı gruplar başta Anadolu coğrafyası olmak üzere Mezopotamya'ya kadar uzanan bölgelerde bulunan bütün önemli krallıklar için çok büyük tehlikelere neden olmuştur. Bahsi geçen bu atlı kavimlerle ilgili önemli bilgileri çağdaş Asur yazılı kaynaklarından edinmekteyiz. Örneğin Asur kralı Esarhaddon Dönemi'ne ait yazılı metinlerden Asur ordusunun Kimmer lideri Teuşpa'yı, Hubuşna ülkesinde mağlup ettiğini anlamaktayız. Hubuşna ülkesi büyük olasılıkla Toros Dağlarının eteklerinde Hilakku ülkesine komşu bir konuma sahip olmalıdır. Bu krallığın

⁹⁵⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 118; ayrıca bkz. Frame, “Rulers of Babylonia. From the second dynasty of Isin to the end of Assyrian domination (1157-612 BC)”, s. 554-555; Biscione, “Urartian Fortifications in Iran: an Attempt at a Hierarchical Classification”, s. 77-88; Brikman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158-722 B.C.*, s. 180; Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 61-65.

⁹⁵⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 118-119; ayrıca bkz. G. Azarpay, *Urartian Art and Artifacts: A Chronological Study*, Universty of California Press, Los Angeles, 1968, s. 45; Scurlock, “Neo-Assyrian battle tactics”, s. 23-28.

diğer bir özelliği ise Asur ekonomisi için çok önemli olan hammadde kaynaklarına sahip olmasıdır. Kimmerlere karşı elde edilen bu başarıdan sonra Asur'un kuzey bölgelerindeki etkinliği daha da artacaktır. Örneğin dönemin yazılı belgelerini incelediğimizde Hubuşna ve Tabal ülkeleri üzerindeki Asur baskısının önemli ölçüde artığını görüyoruz. Asur'un kuzeybatı sınırı düzenlenen bu seferlerden sonra bir süre daha emniyet altına alınır⁹⁵⁹. Ayrıca bu zaferle birlikte bölgede sağlanan Asur otoritesi sonucunda bu alandan Asur merkezine önemli hammadde kaynakları yeniden aktarılmaya başlanacaktır.

II. Rusa'nın, ülkesinin batı bölgelerindeki askeri etkinlikleri konusunda bir Urartu kaynağı olan ve günümüzdeki modern Adilcevaz ilçesinde bulunan yazıttan elde etmekteyiz. Bu yazıtta geçen ifadelerden anlaşılacağı üzere Muşki, Hatti ve Halitu ülkelerinden kadın ve erkekler sürgün edilmiştir. Ele geçirilen bölgelerdeki yerli halkın sürgün edilmesi Urartu Krallığı'nın ilk kuruluş yıllarından itibaren uygulanan bir politikaydı. Sürgün edilen ülkelere olasılıkla Frig, Geç Hitit ülkeleri ve Homeros'ta Halizones olarak geçen ülkeler kastedilmektedir⁹⁶⁰.

II. Rusa zamanında ülkenin çeşitli bölgelerinde inşa edilen yeni kentlerin dışında gerçekleştirilen kimi diğer projeler ve anıtsal yazıtlar da mevcuttur. Örneğin Van'ın 20 km batısında, dağlarda yer alan Keşiş Gölü kıyısında bulunan stel bunlardan biridir. Ancak Melikişvili ve König tarafından yazılan kaynakları incelediğimizde bu stellerin I. Rusa'ya ait olduğu iddia edilmektedir. Bu yazıtta Rusahinili kenti, bölgesine kanalarla bağlanan suni bir gölün (bu gölün Keşiş Gölü olması yüksek olasılıktır) yapımından bahsedilmektedir. Bu ifadelerden, kuruluşu bir barajın inşasını gerekli kılan Toprakkale ya da Rusahinili için ortalama bir tarih elde edebilmekteyiz. Söz konusu bu ifadeler yazıtta şöyle geçmektedir: '*Rusahinili'yi kurduğumda, Bu baraj gölünü yaptığımında...*'⁹⁶¹. Ayrıca bu yazıtta yer alan ifadelere göre Rusahinili ile ilişkili olarak toprak yığınlarından, ormanlardan, tahıl alanlarından, ardından da Aliani adında bir nehir ve Tuşpa'dan söz edilmektedir. '*Büyük işler başardım*' şeklindeki cümleyle

⁹⁵⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 104; ayrıca bkz. H. Biber, V. Sevin, Ü. Yalçın; "Technological and Archaeometallurgical Studies on the Urartian Swords and Dagger", (Ed. Ü. Yalçın, H. Özbal, A. G. Paşamehmetoğlu), *Ancient Mining in Turkey and The Eastern Mediterranean, International Conference AMITEM 2008*, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, s. 149-173.

⁹⁶⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 119; ayrıca bkz. M. Mass, "Helme, Zubehör von Wagen und Pferdegeschirr aus Urartu", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 20, 1987, s. 65-92.

⁹⁶¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 119.

yazıt devam etmektedir⁹⁶². Bahsettiğimiz bütün bu bilgiler, Melikişvili ve König tarafından dile getirilen düşüncelerin aksine bu stellerin II. Rusa Dönemi'ne tarihlendirilmesini oldukça yüksek bir olasılık olarak görebiliriz. Çünkü II. Rusa zamanında Urartu Krallığı gerek Anadolu gerek Kuzeybatı İran coğrafyasında çok yoğun bir şekilde imar faaliyetlerini başlatacaktır.

Genel anlamda Urartu kralları döneminde inşa edilen mimari eserler sahip oldukları olağanüstü özelliklerle günümüzde hala takdir edilmektedir. Örneğin Menua zamanının “Semiramis Kanalı” gibi suni Keşiş Gölü de hala Van Ovası'nı sulama görevlerini yerine getirmektedir. Bunun dışında Aras Ovası, II. Rusa'nın girişimiyle inşa edilen oldukça iyi bir sulama sistemi sayesinde oldukça verimli bir hale geldi. Bu kral dönemine ait Ezmiadzin yakınındaki Zwarnoc Steli'nde, Qubluni ülkesinin daha önce çorak olan topraklarında inşa edilen kapsamlı sulama kanalları sayesinde bu bölgede yapılan kapsamlı tarımsal projeler anlatılmaktadır. Söz konusu bu yazıttaki ifadelerle göre bu bölgede bağlar, tahıl tarlaları, meyve bahçeleri ve yeni yerleşim yerleri kurulmuş ve İldarunia (bugünkü Razdan) Nehri'nden Rusa'nın arsasına kadar bir kanal inşa edilmiştir. Metnin sonundaysa adak amacıyla kesilen kurbanlardan söz edilir⁹⁶³. Ancak Urartu krallı II. Rusa'nın yürüttüğü bütün askeri ve siyasi faaliyetlere rağmen ülkesinin M.Ö. VII. yüzyılın ortalarında başlayan gerilemesini durduramayacaktır çünkü bu tarihlerde Urartu coğrafyasına yönelik devam eden Kimmer akınları tamirati zor tahribatlara neden olacaktır. II. Rusa'yı, III. Rusa, III. Sarduri (M.Ö. 645), ve IV. Sarduri gibi güçsüz krallar izledi⁹⁶⁴.

Rusa'dan sonra III. Sarduri M.Ö. 645 yılında Urartu tahtına geçer. Tahta kaldığı yaklaşık on yıl boyunca Urartu Krallığının gelişmesi ve ayakta kalabilmesi yönünde elde ettiği herhangi bir askeri başarı bulunmamaktadır. III. Sarduri Dönemi'nde Urartu Krallığı'nın herhangi bir askeri varlık göstermemesinin en önemli nedeni ise bu krallığın artık eski askeri ve ekonomik ihtişamından yoksun olmasıdır. Bu kral döneminde göçebe halklara karşı her zaman için dostane bir politika izlenmiştir. Ayrıca

⁹⁶² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 119; ayrıca bkz. I. M. Diakonoff, I. N. Medvedskaya, “The King of Urartu (Review of V. Hass Hrsg) 1986”, *Bibliotheca Orientalis* 44, 1987, s. 385–394.

⁹⁶³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 119; ayrıca bkz. A. Fuchs, *Die Inschriften Sargons II, aus Khorsabad*, Göttingen 1994, s. 76; Deller, “Ausgewählte neuassyrische Briefe betreffend Urartu zur Zeit Sargon II”, s. 39

⁹⁶⁴ Sevin, “Urartu, Dağların Uygarlığı”, s. 208–209; ayrıca bkz. A. Fuchs, “Assyriologica et Semitica” (Ed. J. Marzahn, H. Neumann) *Alter Orient und Altes Testament Festschrift für Joachim Oelsner*, Münster 2000, s. 73–94.

göçebe halklara karşı izlenen dostane politikalar Urartu Krallığı'nın siyasi ömrünü biraz daha uzatan faktörlerden biri olmuştur. Örneğin Kuzey'de Teişebani civarında yaşayan ve büyük olasılıkla göçebe olan insanlara toprak ve hayvan dağıtılması için emir vermesi uç boylarındaki halklar ile savaşmaktan çok, iyi ilişkiler içinde olmak istemesinin bir göstergesi olarak anlaşılabilir⁹⁶⁵. III. Sarduri Dönemi'ne dair en çarpıcı siyasi gelişme ise bölgedeki atlı kavimler tehlikesine karşı Asur'la kurmaya çalıştığı ittifaktır. Urartu kralı bu ittifakı sağlamak için Asur kralı Asurbanipal'e elçiler göndererek iki devletin birbiriyle uğraşarak güçlerini yitirmemesini sağlamaya çalışmıştır. Çünkü bu dönemde kurulacak olası bir Asur-Urartu ittifakı bu iki ülkenin atlı kavimler karşısında Anadolu ve Kuzey Suriye coğrafyalarında çok daha güçlü hale gelmesi demektir. M.Ö. 640 yılından sonra Asur'a gönderilen elçiler ile ilgili olarak Asur metinlerinde şu bilgiler vardır:

‘... O zaman İştarduri (Sarduri) tanrıların bana bahşetti yüce gücü duydu... Bana haberciler gönderdi... Bana haber yolladı (ve) dedi ki: Efendim, kralımı kutlarım’⁹⁶⁶.

Yukarıda geçen ifadeler Urartu ile Asur arasında pek sık rastlanmayan bir işbirliğinin göstergesidir. Urartu'nun kuruluşundan itibaren sürekli olarak birbirlerine karşı düşmanca politikalar geliştiren bu iki krallığı işbirliğine zorlayan olay ise Yakındoğu'daki güçlü krallıkları dahi zor durumda bırakacak olan göçebe kavimler tehlikesidir⁹⁶⁷.

⁹⁶⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 110-111; ayrıca bkz. W. R. Gallagher, ‘‘Sennacherib’s Campaign to Judah: New Studies’’, *Studies in the History and Culture of Ancient Near East* 18, Leiden, 1999, s. 213; G. Garbrecht, ‘‘ Historische Wasserbauten in Ostanatolien-Königreich Urartu 9,7. Jhç v. Chr, Wasserbauten im Königreich Urartu und Weitere Beitrag zur Hydrotechnik in der Antike’’, *Schriften der Deutschen Wasserhistorischen Gesellschaft Bnad* 5, Siesburg, 2004, s. 1-103; Thureau, *Une relation de la huitieme Campagne de Sargon (714 av. J-C.) (TCL III)*, s. 72; Kellner, ‘‘Bemerkungen zu den Bronzen Blechvotiven in Urartu’’, *AnAr* 8, 1980, s.79-95.

⁹⁶⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 111; ayrıca bkz. J. Gilpin, *The Economy of Late Urartian City: the Phyloliths of Ayanis*, Unpublished MA Thesis, Universty of Reading, 2004, s. 84; A. Fuchs, ‘‘Die Annalen des Jahres 711 v. Chr. Nach Prismenfragmenten aus Ninive und Assur’’, *SAAS* 8, Helsinki, 1998, s. 89; Weidner, ‘‘Neue Bruchstücke des Berichtes über Sargons achten Feldzug’’, s. 144-148; Taffet, Yakar; ‘‘ Politics and Religion in Urartu ’’, s. 133-152.

⁹⁶⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 111; ayrıca bkz. M. Giovino, ‘‘The Assyrian Sacred Tree: A History of Interpretations’’, *Orbis Biblicus et Orientalis* 230, Fribourg, 2007, s. 54; Russel, ‘‘Eine Vergessene Felsinschrift mit Einem Assyrischen Opfertext’’, s. 327-332; Russel, ‘‘Assyrian and Urartean Written Sources for Urartean History’’, s. 155-159; Reade, ‘‘Kassites and Assyrian in Iran’’, s. 137-143; Levine, *Geographical Studies in the Neo Assyrian Zagros*, s. 105.

Mevcut yazılı ve arkeolojik belgeleri değerlendirdiğimizde Urartu Krallığı'nın III. Sarduri'den sonra yok olamaya yüz tuttuğunu görüyoruz. Gerçekten de Toprakkale'deki Haldi Tapınağı'na çok sayıda tunç adak kalkanı sunan III. Rusa ile Karmir-Blur'daki bir tunç kalkan yazıtında kendini “güçlü kral, büyük kral ve Tuşpa kentinin hükümdarı” olarak tanımlayan IV. Sarduri'nin iktidarda kalış süresi konusunda hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden krallığın hangi tarihlere dek Yakınoğu'da askeri ve siyasi alanlarda ayakta kalabildiği bilinmemektedir; ancak şurası bir gerçektir ki, Urartu Devleti M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru, Asur İmparatorluğu'na son veren olaylarla birlikte tarih sahnesinden çekilmiştir⁹⁶⁸.

Yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları sonucunda Van bölgesindeki Toprakkale, Çavuştepe, Ayanis, Kef Kalesi ve Yukarı Anzaf gibi Urartu'nun önde gelen kalelerinin bu tarihlerde yakılıp ıssızlaştığı ortaya çıkarılmıştır. Her ne kadar Urartu adı Nabopolassar (M.Ö.625–605) Dönemi (M.Ö. 609 yılı) Yeni Babil belgeleri ile Pers Kralı Dareios'un (M.Ö. 521–486) kayıtlarında adı Uraştu olarak geçmekteyse de sanırım bu kavramın sadece bir bölgeyi ifade etmek amacıyla kullanılan coğrafi bir terim olduğu açıktır. M.Ö. 5. yüzyıl tarihçisi Heredotos, Urartular için Alorodii adını kullanır. Ksenophon ise Khalder olarak söz eder. Muhtemelen bu ifadeler Tanrı Haldi'ye tapanlar anlamında kullanılmıştır. Bu ifadelere göre hür ve savaşçı bir halk olan Khalder savaşta mızrak ve örme kalkan kullanıyorlardı⁹⁶⁹.

Ancak şurası gayet açıktır ki, Doğu Anadolu'nun sağladığı olanakları çok iyi kullanan ve askeri alanda oldukça iyi bir şekilde organize olabilen bu devletin yıkılışı gerisinde büyük bir siyasi boşluk bırakmıştır. Urartu gibi dönemin önde gelen bir askeri ve siyasi gücün tarih sahnesinden tamamen çekilmesi elbette bölgede yüzyıllardır devam eden sosyal ve ekonomik düzenin de tamamen değişmesine yol açacaktır. Büyük kaleler ve eteklerindeki kentlerde dirlik ve düzen içinde yaşamaya alışmış olan halk, Urartu Krallığı'nın yıkılışıyla birlikte oldukça karmaşık bir yaşam tarzı sürdürmeye başlayacaktır. Bölge adeta koyu bir karanlığa gömüldü⁹⁷⁰.

⁹⁶⁸ Sevin, “Urartu, Dağların Uygarlığı”, s. 208–209; ayrıca bkz. J. J. “Mesopotamian Chronicles”, *Writing from the Ancient World 19, Society of Biblical Literature*, , Atlanta, 2004, s. 17.

⁹⁶⁹ Sevin, “Urartu, Dağların Uygarlığı”, s. 209; ayrıca bkz. A. Fuchs, “Rusa”, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire 3/1*, (Ed. H. D. Baker), 2002, s. 1054-1057; Rollinger, “The Median Empire, the End of Urartu and Cyrus the Great Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)”, s. 51–65.

⁹⁷⁰ Sevin, “Urartu, Dağların Uygarlığı”, s. 209; ayrıca bkz. A. K. Grayson, “Ashur-dan II to Ashur-Nirari V. (934–745 B.C.)”, (Ed. J. Boardman, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger), *Cambridge*

3.3. ASUR-URARTU İLİŞKİLERİNDE YEREL BEYLİKLER VE ONLARIN ROLÜ

M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Asur ve Urartu Krallıkları arasındaki mücadele, ilk başladığı dönemlerden itibaren sürekli olarak düşmanca olmuştur ve bu mücadele, açık çatışma olarak tanımlanabilen dönemler dışında da genelde soğuk savaşlarla devam etmiştir⁹⁷¹. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi her iki ülke, Kuzey Suriye krallıkları üzerinde hâkimiyet sağlamak ve Akdeniz ile Batı Anadolu'ya geçişi sağlayan ulaşım yolları üzerinde politik ve ticari kontrolü ele geçirmek için çabalamıştır. Çünkü bu bölgelerden elde edilecek lojistik destek her iki devlet içinde oldukça önemlidir. Dönemin iki önemli askeri gücü arasında devam eden bu durum sonucunda Kuzeybatı İran ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri sürekli askeri çatışmalara sahne olmuş ve iki ülkeden birinin bu bölgeleri peşpeşe topraklarına katmalarıyla sonuçlanmıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Asur Devleti'nin, Kummuh (Komagene) Krallığını topraklarına kattığı M.Ö. 709 yılına kadar, Asur ve Urartu Krallıkları birbirlerinden oldukça uzak coğrafyalarda varlıklarını sürdürmekteydiler. Tuşpa ve Nineve merkezleri birbirine yaklaşık 240 kilometre uzaklıktaydı ve her iki başkent arasında 3000 metreyi aşkın yüksekliğiyle Toros Dağları oldukça önemli bir engeli oluşturmaktaydı. Dicle ve aşağı Zap'ın kaynakları arasında kalan dağlık bölge ise, gerek Asur gerek Urartu Krallığı tarafından dönemin şartlarına göre sembolik olarak bağımsız olmalarına izin verilmiş bir dizi küçük krallığa ev sahipliği yapıyordu⁹⁷².

Ancient History, 3. Volum Part 1, 2n Edition, Cambridge 1982, s. 238–281 Rollinger, “The Median Empire, the End of Urartu and Cyrus the Great Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)”, s. 51-65; Schacner, “Assyriens Könige an einer der Quellen de Tigris”, *Archäologische Untersuchungen im Höhlensystem von Birkleyn und am Sogenannten Tigris-Tunnel*, Tübingen: Ernst Wasmuth, 2009, s. 32; Russel, “Eine Vergessene Felsinschrift mit Einem Assyrischen Opfertext”, s. 327–332; Levine, *Geographical Studies in the Neo Assyrian Zagros*, s. 105; Oppenheim, “The City of Assur in 714 B.C.”, s. 133–144.

⁹⁷¹ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 61.

⁹⁷² Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 61; ayrıca bkz. A. Fuchs, “Bis Hin Zum Berg Bikni”, *Zur Topographie und Geschichte des Zagrosraumes in altorientalischer Zeit*, Habilitationsschrift Universität Tübingen, 2004, s. 30-63; C. J. Gadd, *The Fall of Niniveh, The Newly Discovered Babylonian Chronicle, No. 21.901*, British Museum, London s. 23-50; E. Forrer, “Assyrian (Geschichte), *RIA I*, 1928-1932; P. Gerard, “Epigraphs and Assyrian Palace Reliefs: The Development of the Epigraphic text”, *Journal of Cuneiform Studies* 40, 1988, s. 1-35; Y. Grekyan, “The Will of Menua and Gods of Urartian”, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies* 1, 2006, s. 150-195.

Asur krallarına ait yazılı kaynaklarına göre, Asur ve Urartu arasındaki ilk ilişkiler, II. Asurnasirpal (M.Ö. 884–859) hükümdarlığı zamanına tarihlenir. Asur ve Urartu arasında başlayan ilk ilişkilerde Asur ekonomisi için son derece elzem olan hammadde kaynaklarının kuzey bölgelerinde fazlasıyla bulunması oldukça etkili olmuştur. İki ülke arasında başlayan ilk ilişkiler Asur’un oldukça zengin olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin, Dicle Havzası’na ilerlemesiyle başlamıştır. İki ülke arasındaki ilk çatışmadan, III. Salmanasar (M.Ö. 858–824) Yazıtlarında bahsedilmiştir. Gerçekten de Salmanasar tahta geçtikten sonraki ilk seferini M.Ö. 859 yılında Kral Arame’nin hükümdarlığındaki Urartu topraklarına gerçekleştirmiştir. Asur yazılı metinlerine göre Salmanasar’ın, Urartu ülkesine düzenlemiş olduğu ilk sefer iki ülke arasında daha önceden var olan bir mücadelenin farklı bir aşamaya geçtiğini ortaya koymaktadır. Bu yüzden, Asur ve Urartu arasındaki mücadelenin Asurnasirpal’ın hükümdarlığının sonlarında çoktan başlamış olmasını mümkün kılmaktadır. Özellikle Asur krallarına ait yazılı metinleri incelediğimizde Arame’nin komutası altındaki Urartu Krallığının, devletleşme anlamında önemli ilerlemeler sağladığına ve bölgenin etkili bir savaş gücü haline geldiğine şahit oluyoruz⁹⁷³.

Salmanasar tahta geçtikten sonraki on beş yıllık süre boyunca Urartu ülkesine üç defa sefer düzenleyecektir⁹⁷⁴. Asur kralı tarafından düzenlenen bu seferlere paralel olarak dönemin yazılı metinlerinde Arame ve Urartu kavramları daha da belirginleşmeye başlayacaktır. Görünen o ki Asur’un askeri baskılara dayanan bütün engellemelerine rağmen Urartu bu tarihlerde kendisi açısından son derece önemli olan Murat Suyu bölgesine, batıya ve Urmiye Gölü’nün güneyine doğru yayılma teşebbüslerinden vaz geçmemiştir. Bununla birlikte, M.Ö. 830 yılında, Asur ordusu, Lutipri’nin oğlu Kral Sarduri emrindeki Urartu güçleriyle yeniden çarpıştığında, bu sefer şans, Asur’un içinde bulunduğu isyan koşullardan dolayı Urartu’nun lehine dönmüş görünmektedir. M.Ö. 820 yılında, Asur ordusu Urmiye gölünün batısındaki bölgelere yeniden seferler düzenlemeye başladığında karşısında, Urartu ile birlikte

⁹⁷³ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 61; ayrıca bkz. J. Anttila-Hameen, “A Sketch of Neo-Assyrian Grammar”, *SAAS 13*, Helsinki, 2000, s. 45; M. Liverani, “Studies on the Annals of Ashurnasirpal II. 2: Topographical Analysis”, *Quaderni di Geografia Storica 4*, Rome, 1992 s. 87; M. Liverani, “Studies on the Annals of Ashurnasirpal II. 2: Topographical Analysis”, *Quaderni di Geografia Storica 5*, Rome, 1995, s. 42; A. L. Oppenheim, “The City of Assur in 714 B. C.”, *JNES 19*, 1960, s. 133-147.

⁹⁷⁴ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 61.

hareket eden bölgedeki yerel beylikleri bulacaktır⁹⁷⁵. Urartu Krallığı'nın önderliğinde bölgedeki yerel beyliklerle birlikte kurulan askeri ve siyasi ittifaklar Asur'un her zaman için çekindiği askeri ölçümler olmuştur.

M.Ö. 820 yılından sonra geçen kırk yıl boyunca, gerek Kuzey Suriye ve gerekse Anadolu coğrafyasında Asur ve Urartu arasındaki çatışmalara dair hiçbir belge yoktur⁹⁷⁶. Muhtemelen 9. yüzyıl boyunca bölgeye düzenlediği seferlerle bu alanlarda önemli derecede otorite kuran Asur elde ettiği kazanımları toparlamakla meşguldür. Benzer bir durumu Urartu için de öne sürebiliriz çünkü bu dönemde devletleşme sürecini tamamlayan Urartu, Doğu Anadolu Bölgesi'nde tek egemen güç konumundadır. Fakat M.Ö. 781 ve 774 yılları arasında Kuzeybatı İran (Asur yazıtlarında "Gutium" olarak geçer) ve "Hatti"den, günümüz Türkiye-Suriye sınır bölgesi ve çevresinde yer alan Neo-Hitit devletleri tarafından oluşturulan bölgeler, Asur ve Urartu devletleri arasında sürekli olarak yaşanan savaflara sahne olur. Her iki tarafın toprak parçaları açısından kazanım elde edememiş olmalarına rağmen bu seferler süresince bölgedeki değerli madenler ve hammadde kaynakları en çok Asur ülkesine akmıştır⁹⁷⁷. Asur düzenlediği seferler sonucunda kuzey bölgelerinden topladığı ganimetlerle Ön Asya dünyasının muhtemelen en önemli askeri gücü haline gelmiştir.

Sonraki yirmi yılda, Asur'un çıkan isyanlar ve taht kavgalarından dolayı kendi içindeki sorunlarla boğuştuğu görülür⁹⁷⁸. Çünkü Eponim kroniklerindeki ifadeleri incelediğimizde, Asur'un bu dönem boyunca salgın hastalık ve isyanlarla mücadele ettiğinden ordu'nun uzun süre seferlere çıkamadığına ve ülke sınırları içinde kaldığına şahit oluyoruz. Bu süreçte, Urartu'nun Geç Hitit Beylikleri ve diğer kent devletleri

⁹⁷⁵ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 61-63; ayrıca bkz. A. L. Oppenheim, "Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Empire", (Ed. H. D. Lawless, D. Lerner, H. Spier), *Propaganda and Communication in World History Vol. I: The Symbolic Instrument in Early Times*, University Press of Hawaii, 1979, s. 111-114; Simo Parpola, *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo Assyrians Period*, Helsinki, 2001, s. 96; M. D. Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamian and the Ancient Near East*, Oxford Press, New York, 1990, s. 21; A. Sagona, "A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12*, Leuven/Louvain, 2004, s. 118; Stone, Zimansky, "Survey and Sounding in the Outer Town of Assyria 1996-1998", s. 355-375; Oppenheim, "The City of Assur in 714 B. C.", s. 133-147.

⁹⁷⁶ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 61-64.

⁹⁷⁷ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 61-64; ayrıca bkz. R. J. Speakman, E. C. Stone, M.D. Glascock, A. Çilingiroğlu, P. Zimansky, H. Neef, "Neutron Activation Analysis of Urartian Pottery from Eastern Anatolia", *Journal of Radianalytical and Nuclear Chemistry 262/I*, 2004, s. 119-127; I. Starr, "Queries to the Sun God: Divination and Politics in Sargonid Assyri", *SAA 4*, Helsinki, 2004, s. 34-56; E. C. Stone, P. E. Zimansky, "Survey and Sounding in the Outer Town of Assyria 1996-1998", (Ed. A. Çilingiroğlu, M. Salvini), *SAA 4*, 2001, s. 355-375.

⁹⁷⁸ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 62.

üzerindeki etkisinin, Argiști'nin oğlu Sarduri (II. Sarduri) komutasında doruk noktasına ulaşınca kadar, durmadan arttığı görülür. Sarduri'nin bu bölgedeki en önemli askeri faaliyeti sürekli Asur'la ittifak halinde olan ve hatta bazı durumlarda Asur'un bir derebeyi olarak gördüğü Arpad Krallığı üzerine ilerleyerek bu bölgedeki Asur ordusunu M.Ö. 754 yılında yenilgiye uğratmasıdır. Ancak Asur'a karşı alınan bu galibiyetten kısa bir süre sonra M.Ö. 743 yılında III. Tiglat-Pileser (M.Ö.744–727), Asur tahtını zorla ele geçirdikten hemen sonra Arpad'taki ikinci bir savaşta Urartu ordusunu mağlup etmiştir. Kummuh üzerinden (Kommagene) başka bir savaşta ise ağır bir yenilgiye uğratılan Urartu ordusu bölgeyi terk edip Tuşpa'ya dönmek zorunda kalmıştır. Kummuh yenilgisiyle birlikte bölgedeki Urartu egemenliğine kesin bir darbe indirilmiştir⁹⁷⁹.

Zaten III. Tiglat-Pileser'in Asur tahtında olduğu süreç Anadolu ve Kuzey Suriye'de bulunan bütün krallıkların Asur ordusu karşısında aldığı ağır mağlubiyetleri temsil etmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz bu galibiyetle, Asur birliklerinin son bir defaya mahsus olmak üzere, Urartu başkentine ulaştıkları düşünülmektedir. Ancak bu sefer sonucunda gerek Doğu Anadolu'nun ağır kış şartlarına sahip olması ve gerekse Urartu merkezinin Asur coğrafyasından çok uzak bir alanda bulunması Tuşpa'nın zaptedilmezliği kanıtlanmıştır⁹⁸⁰. Hatta bazı araştırmacılara göre Urartu başkenti Tuşpa'nın Asur merkezine göre çok uzak olması, Doğu Anadolu coğrafyasının oldukça dağlık bir yapıya sahip olması ve bu coğrafyada kış mevsiminin erken bastırmasından dolayı Asur kralı III. Tiglat-Pileser'in Urartu başkentini kuşatması hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Asur kralının Urartu başkentine ulaştığı şeklindeki beyanatlarının ise hem gerçek dışı olduğu hem de bu tarz gerçek dışı askeri kahramanlıkların anlatılması Asur tarih yazıcılığının nesneliliği konusunda şüphelerin olmasına neden olduğu ifade edilmektedir.

III. Tiglat-Pileser'in yazıtlarında gerçekleştirdiğini ifade ettiği Tuşpa kuşatması, sembolik açıdan büyük bir öneme sahipti çünkü bu kuşatma aynı zamanda Asur'un Yakındoğu'da yeniden sahneye çıktığını ve bölgedeki güç dengelerinde önemli değişikliklerin meydana geldiği anlamına gelmekteydi⁹⁸¹. Asur ordusu, Kuzey

⁹⁷⁹ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 62; ayrıca bkz. E. C. Stone, P. E. Zimansky, "The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis", (Ed. A. Smith), SAA 4, 2003, s. 213-228.

⁹⁸⁰ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 62; ayrıca bkz. E. C. Stone, P. E. Zimansky, "The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis", (Ed. A. Smith), SAA 4, 2003, s. 213-228.

⁹⁸¹ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 62.

Suriye’de sürekli olarak Urartu ile ittifak halinde olan destek birliklerinden yardım almaksızın, Kuzey Suriye Krallıkları Arpad, Hamath ve Unqu’yu, ilerleyen yıllarda işgal etmiş ve topraklarına katmıştır. Bu durum Asur ordusunun III. Tiglat-Pileser Dönemi’nde ulaştığı askeri gücü ve Kuzey Suriye’de bulunan lojistik merkezlerinden herhangi bir yardım almaksızın uzak bölgelere askeri sefer düzenleme kapasitesini de göstermektedir. Urartu seferinden sonraki bir zamanda, Tiglat-Pileser’in adamlarından biri, kralını sonsuz bir şöhret elde etmesi ve Urartu’ya öldürücü darbeyi indirebilmesi için Tuşpa’yı tekrar ele geçirmesi gerektiği yönünde kışkırtmıştır. Söz konusu bu komutanın ifadelerine göre: ‘‘Kral, Efendim, Urartu’ya hâkim olmadan önce, Asur ve Samas tanrıları Tuşpa’yı kralın, efendimin ellerine teslim etti ve (bu yüzden) izin ver Kral Efendim Urartu’ya karşı seferini yapsın, Tuşpa’yı ele geçirsin ve ismini ölümsüzleştirsin’’⁹⁸². Tiglat-Pileser daha önceden yaşadığı tecrübelerden dolayı bu tavsiyeye uymamış ve geriye kalan egemenliği süresince Urartu ile doğrudan çatışmaya girmekten kaçınmıştır⁹⁸³. Çünkü lojistik destek almanın oldukça zor olduğu Doğu Anadolu coğrafyasında Urartu Krallığıyla savaşmak Asur gibi dönemin savaş makinesi olan bir krallık içinde çekinilecek tarafları bulunmaktaydı.

Batıda, bölgelerinde giderek artan Asur sömürgeciliği karşısında, Que (Kilikya) gibi krallıklar ayakta kalabilmek için, Urartu ile ittifak arayışlarına girmişlerdir. Dönemin askeri ve siyasi gelişmeleri üzerinde gözlem yaptığımızda aslında bu ittifak arayışlarının zorunluluktan kaynaklandığını rahatlıkla görebiliyoruz. Ancak bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandığı gibi ve kimi durumlarda Urartu merkezine doğru yola çıkan elçiler amaçlarına ulaşmadan Asur tarafından katledilmişlerdir⁹⁸⁴.

Bölgede yaşanan bütün bu hareketlilikten haberdar olan II. Sargon hükümdarlığının (M.Ö. 721–705) hemen başlarından itibaren Anadolu ve Kuzey Suriye

⁹⁸² Radner, ‘‘Asurlular-Urartular’’, s. 62.

⁹⁸³ Radner, ‘‘Asurlular-Urartular’’, s. 62; ayrıca bkz. T. Erdemir-Tanyeri, ‘‘Innovation, Change, Continuity: Considering the Agency of Rusa II in the Production of the Imperial art and Architecture of Urartu in the 7th Century B.C.’’, (Ed. D. L. Peterson, L. M. Popova, A. T. Smith), *Beyond the Steppe and the Sown, Proceeding of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology, Colloquia Pontica 13*, Leiden-Boston, 2006, s. 264-281.

⁹⁸⁴ Radner, ‘‘Asurlular-Urartular’’, s. 62; ayrıca bkz. Ralf B. Wartke, *Uartu*, Philip Von Zabern, 1993, s. 35-46; W. Mayer, ‘‘Sargons Feldzug Gegen Urartu-714 v. Chr: Eine Militärgeschichtliche Würdigung’’, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft (MDOG) 112*, Berlin 1980, s. 13; V. Hass, ‘‘Ein Reich Urartu’’, Ein Altorientalisches Staatim 1 Jahrtausend v. Chr, (Xenia 17- Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen) Konstanz, 1986, s. 45; M. D. Roaf, A. Schachner, *The Bronze Age to Iron Age Transition in the Upper Tigris Region: New Information from Ziyaret Tepe nad Giricano*, (Ed. A. Çilingiroğlu), 2005, s. 115-124.

bölgelerine gönderdiği yöneticiler istihbarat teşkilatının elemanları vasıtasıyla Urartu'yu sürekli olarak izlemekteydi. Örneğin Que'nin Asur topraklarına katılmasından sonra, vilayetin yeni bir valisi kralına şunu bildirmiştir: “*Frigyalı Midas'ın habercisi bana geldi, kralları Warikas tarafından Urartu'ya elçi olarak gönderilen Que'li 14 adam getirdi*”. Asur kralı ise bu mektuba şöyle cevap verir: “*Bu oldukça iyi! Tanrılarım Asur, Şamaş, Bel ve Nabu şimdi harekete geçti ve savaş ya da başka bir şey olmadan, Frigyalı bize söz verdi ve mütefikimiz oldu*”⁹⁸⁵. Bu dönem için Asur'un kuzeye yönelik faaliyetleri Urartu'nun batı cephesindeki askeri varlığına denk gelmemektedir. Bunun en önemli nedeni ise Asur'un daha çok Kuzeybatı İran'a yoğunlaşmasıdır. Ancak Asur'un emperyalist faaliyetlerine bu bölgedeki askeri güçler kayıtsız kalmayacaktır. Örneğin Mana ve Zikirtu gibi bölgenin önemli krallıkları Asur'un ayağını kaydırma girişimlerinde bulunacaktır⁹⁸⁶.

Bu durum yine ne Asur ne de Urartu bölgesinde gerçekleşen, bunun yerine Mana, Zikirtu ve son olarak Muşaşir yakınlarında yapılmış olan M.Ö. 719 yılından 714'e kadar devam eden bir savaşla sonuçlanmıştır. Dönemin en belirgin özelliklerinden biri de Asur ve Urartu arasındaki savaşların genelde başka ülkelerin topraklarında olmasıdır. Kısacası bu iki krallık arasındaki savaşların faturası en çok aradaki yerel beyliklere kesilmiştir⁹⁸⁷. M.Ö. 719 yılından itibaren başlayan bu çatışmadan Asur galip gelmiş, Kummuhhu (Komagene) kralı Muwatalli'nin ülkesi en az bir yüzyıl boyunca sadık bir Asur tebası olarak kaldıktan sonra Asur'a vergi ödemeyi bırakıp Kuzey Suriye'deki Kent Devletlerinin sürekli olarak yaptıkları gibi taraf değiştirip Urartu tebası olmayı tercih etmiştir. Daha öncesinde değindiğimiz gibi Asur'un kuzey bölgelerinde bulunan krallıklara yönelik olarak sürdürdüğü acımasızca sömürme politikalarından dolayı gerek Anadolu gerek Kuzey Suriye coğrafyalarında sürekli olarak Asur karşıtı eğilimlerin varolmasına neden olmuştur. Bu durum aslında en çok Urartu Krallığı'nın işine yaramıştır. Çünkü Urartu için Anadolu ve Kuzey Suriye'deki krallıkları örgütleyip Asur

⁹⁸⁵ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 62.

⁹⁸⁶ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 62; ayrıca bkz. G. Algaze, “A New First Result of the Tigris-Euprates Archaeological Reconnaissance Project”, *JNES* 48, 1989, s. 241-281; Stone, Zimansky, “*The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis*”, s. 213-228; Parpola, *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo Assyrians Period*, s. 96; Liverani, “Studies on the Annals of Ashurnasirpal II. 2: Topographical Analysis”, s. 87; Gadd, “*The Fall of Niniveh, The Newly Discovered Bbaylonian Chronicle, No. 21.901*”, s. 23-50; Grekyan, “The Will of Menua and Gods of Urartian”, s. 150-195; Zimansky, “Survey and Sounding in the Outer Town of Assyria 1996-1998”, s. 355-375.

⁹⁸⁷ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 62.

karşıtı ittifak oluşturmak her zaman için çok kolay olmuştur. M.Ö. 709 yılında, savaş alanı, Türkiye-Suriye sınırına doğru yer değiştirmiştir. M.Ö. 717 yılında Karkamış, M.Ö. 711’de ise Markasi gibi komşu krallıkların Asur topraklarına katılması bakımından bu durum, Muwatalli’nin ölüm fermanını imzalamaktansa ülkesinin bağımsızlığını korumasının tek yoluymuş gibi görülebilir⁹⁸⁸.

Bu dönem için önemli bir başka gelişme ise Urartu ile ortak sınırı paylaşan Kummuh Krallığı’nın, Asur tarafından işgal edilmesidir. Kummuh sahip olduğu stratejik durum yüzünden sıradan bir valinin otoritesine bırakılmamış, fakat kendi iç sorunlarını haletmesinden dolayı büyük bir askeri hareketliliğin beklendiği Asur sınırı üzerinde ilerleyen en yüksek kademeli askeri yetkililerin atandığı bir uygulamayı izleyen yetkililere, Asur İmparatorluğu’nun, geride kalan generallerine teslim edilmiştir⁹⁸⁹. Asur tarafından denen bu uygulamayla Kummuh ülkesindeki Asur hâkimiyetinin daha uzun süreli olması amaçlanmıştır. M.Ö. 709 yılındaki savaş boyunca, Asur kaynakları, bu konuda sessiz kalsa da Urartu’nun güneye, Kummuh ile olan sınıra yönelik olarak Asur’un ilerleyişini durdurmak amacıyla bazı askeri birlikleri sevk ettiğini düşünebiliriz. Çünkü şimdiye kadar ki genel değerlendirmelerimizde ulaştığımız sonuçlardan bir diğeri ise Urartu Krallığı’nın kendi egemenlik alanlarına yönelik saldırılarına Asur her zaman için ağır misilemelerde bulunmuştur. Daha önce de değindiğimiz gibi Urartu’yu bu tarihlerde uğraştıran bir başka önemli tehlike ise şimdiye kadar herhangi bir önemli askeri gücün saldırısına uğramayan ülkenin kuzey sınırının, ciddi bir şekilde, Anadolu’ya Kafkaslardan gelen Kimmer süvarilerinin istilasına uğramasıdır. Asur merkezine gönderilen istihbarat raporlarındaki bilgilere göre, Asur ve Urartu arasındaki aktif askeri çatışma yılları sona ermiştir. Ancak her iki kralık arasında sona eren bu savaş döneminin herhangi bir barış antlaşmasıyla sonuçlanıp sonuçlanmadığı konusunda kesin bilgilerimiz bulunmamaktadır⁹⁹⁰.

⁹⁸⁸ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 62; ayrıca bkz. S. Hmayakyan “The Urartian on the southern Coast of Lake Sevani, The North-Eastern Frontier: Urartian and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin I ”, *Documenta Asiana* 7, Rome, 2002, s. 277-300.

⁹⁸⁹ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 62-63.

⁹⁹⁰ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 62-63; ayrıca bkz. S. Hamayakyan, V. A. Igumnov, H. H. Kragyozyan; “An Urartian Cuneiform Inscriptions From Ojasar-Ilandagh, Nakhichevan”, *SMEA* 37, 1966, s. 139-151; R. B. Khanzaq, R. Biscione, A. R. Nobarı-Hejebri, M. Salvını, “Haldi’s Garrison – Haldi’s Protection, The Newly Found Rock Inscriptions of Argiştı II in Shisheh Near Ahar (East Azerbaijan, Iran)”, *SMEA* 43, 2001, s. 25-37; Ekrem Akurgal, *Urartaische und Altiranische*, TTK Yayınları, Ankara 78.

Esarhaddon (M.Ö. 680–669) ve Asurbanipal'ın (M.Ö. 668–627) hükümdarlığının ardından Asur ve Urartu arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başlayacaktır. Senacherib'in (M.Ö. 704–681) suikast sonucu öldürülmesi ve katillerin Esarhaddon'un gerek ülke içindeki asayişini sağlama konusunda gerekse dış politikaya yönelik önemli başarılar elde etmesinin ardından Urartu'ya kaçmaları beraberinde yeni bir dönemi başlatacaktır⁹⁹¹. Katiller, Senacherib'in kendi oğulları ve Esarhaddon'un erkek kardeşleri olduğundan Asur Krallığı'nın tahtı için meşru hak sahibiydiler çünkü Asur geleneklerine göre baba ya da kardeş katli, bir prensin hükümdarlık için hak iddia etmesi sorun oluşturmamaktaydı. Senacherib'in katilerinin Urartu'ya sığınmaları Asur'u zor durumda bırakmıştır çünkü Senacherib'in oğulları yaşadığı sürece tahtını elinde tutabilme imkânının olmadığını bilen Asur kralının hükümdarlığı üzerinde hatırı sayılır bir baskı uygulamasına olanak sağlayacaktır. Bu durum aynı zamanda bölgedeki yerel kralıklar üzerindeki Urartu egemenliğinin yeniden kurulmasına zemin hazırlayacaktır⁹⁹².

Urartu ülkesine sığınan Asur prensleri, aslında Urartu Krallığına yıllardır arayıp bulamadığı fırsatları da beraberinde getirmiştir. Urartu'ya sığınan bu prenslerin Asur'a geri dönmelerine izin verilmemesi karşısında, bu ülkeye önemli miktarda ödeme yapılmıştır. Çünkü Asur tahtı için hak idda eden bu prenslerin Asur'a geri dönmeleri halinde ülkede isyan çıkarma ihtimali oldukça yüksekti. Bu durum aynı zamanda Esarhaddon ve Asurbanipal'ın neden Urartu'nun isteklerini yerine getirmede hasas davrandıklarını da açıklar. Ayrıca Asur kralı Asurbanipal kendi topraklarına yönelik baskılara sessiz kalmış ve Urartu'lu kaçakları teslim etmiş; Esarhaddon ise M.Ö. 673 yılında tampon devlet Şubria'nın (günümüz Diyarbakır'ın doğusu) Urartu topraklarına katılmasına dahi göz yummuştur⁹⁹³.

Asur ve Urartu arasında böyleleri bir anlaşmanın varlığı 7. yüzyılda yapılan sayısız Urartu inşa projelerinin nasıl finanse edildiğini de kısmen açıklayabilir. Asur prensleri

⁹⁹¹ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 63.

⁹⁹² Radner, "Asurlular-Urartular", s. 63; ayrıca bkz. Hans-Jörg Kellner, "Urartu, Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens", *Assyriens Katalog der Ausstellung München 8. Sept.-5. Dez. 1976-Ausstellungskataloge der Prahistorischen Staatssammlung 2*, München, 1976, s. 45-52.

⁹⁹³ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 66; ayrıca bkz. Hans-Jörg Kellner, "Kopfschmuck Oder Brustschmuck? Bemerkungen Zu Neuen Funden aus Urartu, Pro Arte Antiqua" *Fs. Für Hedwig Kenner, Band 2*, Wien, 1985, s. 226-229; Jeffray Klein, "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe", *AnSt 24*, 1974, s. 77-94; Wolfram Kleiss, "Zur Rekonstruktion des Urartaischen Tempels", *Ist-Mitt 13-14*, 1963, s. 1-14; Jean-Jacques Glassner, *Chroniques Mesopotamiennes*, Paris 1993, s. 12; Louis D. Levine, "Sargon's Eight Campaign", (Ed. L. D. Levine and T. Cuyler Young), *Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia (BiblMes 7)*, 1977, s. 49.

sorununu fırsata çeviren Urartu Krallığı, bu durumdan sadece ekonomik anlamda değil aynı zaman Asur'un insan gücünden de yararlanmaktaydı. Örneğin Van Gölü'nün doğu kıyısı üzerinde yer alan Ayanis tapınağının yapımına katılan Asurlu işçiler belirgin bir şekilde tapınak yazıtlarında vurgulanmış ve konut alanındaki kimi evlerde bulunmuş olan Asur çanak çömlekleri bu durumun varlığına kanıt olarak değerlendirilebilir. Bu dönem için Urartu ülkesine yerleşen Asurlular ile yerli halk arasında birtakım kültürel farklılıklar da bulunmaktaydı. Asurlu sakinlerinin, komşularından önemli ölçüde farklılık gösteren et tüketimi (daha az sığır, daha çok koyun eti); Asurlu prensleri merkezden uzak durmalarını garanti eden ödemelerin bir parçası olarak Urartu'ya gönderilmiş olabilecek zanaatkârlar ve zamanın Urartu sanatında görülebilen Asur etkileriyle bağlantılı olabilir⁹⁹⁴.

Asurbanipal'in Urartu'ya karşı sürdürdüğü dokunmazlık politikası, M.Ö. 652 yılında sona ermiştir. Bu siyaset tarzındaki değişikliği Asurbanipal'in Nineveh Sarayındaki kabartmalarında rahatlıkla görebilmekteyiz. Bahsettiğimiz bu kabartmaları incelediğimizde Asurbanipal'i saygısız bir şekilde Urartu diplomatik heyetini tehdit ederken görmekteyiz. Ayrıca Asur kralına teslim edilen Urartu mektupları yırtılmış ve sonrasında güneybatı İran'dan gelen bazı Elam elçilerinin Urartuya yönelik aşağılanmalarına tanıklık etmeleri sağlanmıştır. Bu şekilde Urartu Krallığı'nın uluslararası saygınlığına da darbe vurulmaya çalışılmıştır. Asur kralı sergilediği bu tavırla vermek istediği mesaj oldukça açıktır: Asurbanipal'in artık Urartu'ya bedel ödeme gibi bir niyeti yoktur. Asur siyasetindeki bu değişimin en önemli nedeni ise, Urartu'daki, Asurlu prenslerin artık bir şekilde tehlike olmaktan çıkmalarıyla ilgili olmalarıdır. Daha önceki Asur yazıtlarında Urartu krallarına yönelik eşit şekilde davranılmış olmasına rağmen, Asurbanipal Yazıtlarında son Urartu kralı ve Sarduri'den, Asur kaynaklarında bir Asur derebeyi olarak bahsetmektedir. Bundan sonra, hem Asur hem de Urartu kaynakları iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler hakkında sessiz kalmaktadır. Asur İmparatorluğu bu tarihten itibaren Kuzey Suriye bölgesi'nde daha

⁹⁹⁴ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 66; ayrıca bkz. Louis D. Levine, "East-West Trade in the Late Iron Age: A View from Zagros", *Le Plateau Iranien et Tasie Centrale des Origines a la Conquete Islamique, Leurs Relations a la Lumiere des Documents Archeologiques, Paris 22-24 Mars 1976*, Paris 1977, s. 171-186; T. C. Mitchell, "An Urartian Lead Figurine from Toprak Kale" *AnSt* 33, 1983, s. 157-162; Roman Ghirshman "La Civilisation Achemenide et l'Urartu", *XXV Mezhdunarodnogo Kongresa Vostokovedov, Moskova*, 1960, s. 312-314; M. J. Hughes, J. E. Curtis, E. T. Hall, "Analyses of Some Urartian Bronzes", *AnSt* 31, 1981, s. 141-145.

etkin bir hale gelecek. M.Ö. 614 yılında Urartulara karşı yaptığı savaşların sonuna gelindiğinde, Urartuların artık Asur'a karşı bir ittifak oluşturacak ya da O'na karşı koyacak güçte olmadığı kesindir. Böylece Urartu'nun gerileme ve çöküş zamanı başlamıştır⁹⁹⁵.

Yaklaşık iki yüzyıldan fazla süregelen Asur ve Urartu ilişkileri hakkındaki bilgilerimiz, daha çok Asur bakış açısına dayanan yazılı metinlerle sınırlıdır. Asur düşüncesine göre Urartu bir yandan anti-Asurcu, Asur'a düşman ve Asur'la ittifak halinde olan kent devletlerini ayartıp yoldan çıkararak bir güçtü; diğer yandan ise bir çeşit Asurlu, Asur'un dağlardaki yansımasıydı. Çünkü Asur'un kuzey bölgelerine yönelik izlediği siyasetin aynısını Urartu güney ve batı bölgelerine yönelik sürdürmekteydi. Yazıtlar ve benzer arşivler Asur kavramlarını Bianili'ye bağladığı gibi bu yazılı metinlere göre iki ülke arasında kültürel anlamda birçok benzerlikte bulunmaktaydı. Örneğin, Asur yönetim yapısını Urartu'ya ekler, bölgeler ve yöneticilerden bahsederken, Urartu yetkilileri/memurları için özellikle çeşitli Asur unvanları kullanır. Urartulu yöneticilerin, Asurlu kralların kullandığı unvaları kullanmaları, dünyanın süper gücü olarak kabul edilen Asur'a karşı duydukları hayranlığın bir tezahürü olmalıdır. Ayrıca gerek idari ve gerekse yazı sistemlerinde her iki krallık arasında çeşitli benzerlikler bulunmaktadır⁹⁹⁶. Ancak Radner'e göre Asur ve Urartu'nun iklimsel koşulları ve ekonomik temelleri oldukça farklı olduğundan bu iki krallık arasında çeşitli konularda benzerlik olduğu varsayımı pek mantıklı görünmemektedir⁹⁹⁷; fakat kanımızca yaklaşık iki yüzyıllık bir süre boyunca karşılık ilişkileri olan bu iki süper güç arasında birçok ortak özelliğin olması oldukça yüksek ihtimaldir. Asur-Urartu mücadelesinde Anadolu, Kuzey Suriye ve Kuzeybatı İran arasında kalan bölgede

⁹⁹⁵ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 66; ayrıca bkz. Louis D. Levine, "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros", *Royal Ontario Museum and Museum and the British Institute of Persian Studies*, Toronto and Londra 1974, s. 125; M. N. Van Loon, *Anatolia in the Earlier First Millennium B. C. Urartian Iconography*, 1991, s. 15-25.

⁹⁹⁶ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 67.

⁹⁹⁷ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 67; ayrıca bkz. Khanzaq, Biscione, Nobarı-Hejebri, Salvını, "Haldi's Garrison – Haldi's Protection, The Newly Found Rock Inscriptions of Argiştı II in Shisheh Near Ahar (East Azerbaijan, Iran), s. 25-37; Mayer, "Sargons Feldzug Gegen Urartu-714 v. Chr: Eine Militärgeschichtliche Würdigung", s. 13.

bulunan çeşitli yerel beyliklerin ve krallıkların, bu mücadeledeki rolleri oldukça fazlaydı⁹⁹⁸.

3.3.1. Muşaşir

Urartu'nun birinci bin yazılı kaynaklarında, geleneksel bir isim olan "Ardini" kelimesi kullanılmaktaydı ve bu kelimenin kökeni aslında M.Ö. 2000'den önceki "Sulgi ur" Dönemi'ne kadar gitmektedir. Ayrıca çift dili Urartu yazıtlarına göre, Asur 9. yüzyıl kayıtlarında Muşaşir ismini kullanılmaktaydı. III. Asurnasirpal Dönemi'ne ait Banquet Yazıtı'nda, Asur krallık şehri olan Kalhu'nun açılış törenlerine katılan yabancı temsilciler arasında Muşaşir temsilcisinin ismi de geçmektedir. Muşaşir Şehri aynı zamanda "Mannea" ismiyle de bilinmekteydi ve Urmiye Gölü'nün güneyindeki "Qalaychi" Yazıtı'na göre Muşaşir, Tanrı Haldi'ye ibadet edilen mekânı⁹⁹⁹.

Asurca isim olan "Muşaşir" kelimesi M.Ö. 2 binin sonlarında kullanılan "Muşru" kelimesine dayanmaktadır. I. Tiglat-Pileser'e ait yazıtlardan da açıkça anlaşılmaktadır:

"Tanrı Asur, Benim efendim, Kur-mu-uş-ri şehrini ele geçirmem için bana emir verdi ve Bende Kur. Ha-ru-sa dağları arasındaki yolu kullandım. KUR- Mu-şu-ri şehrini tamamen ele geçirdim ve onların savaşçılarını öldürdüm. Onların yerleşim yerlerini yakıp yıktım. KUR-Qu-ma-ne şehrinden, KUR-Mu-uş-ri, şehrine yardım amacıyla askerler getirdim. Dağlık alanlarda onlarla savaştım ve onları yenilgiye uğratım. Onları KUR-A-i-sa dağının yakınındaki URU-A-ri-ni şehrine hapsettim. Bana boyun eğdiler bende şehri bağışladım. Onları rehin alıp onlara çeşitli vergiler yükledim",¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁸ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 67; ayrıca bkz. Algaze, "A New First Result of the Tigris-Euprates Archaeological Reconnaissance Project", s. 241-281; Levine, "East-West Trade in the Late Iron Age: A View from Zagros", s. 171-186; Kellner, "Urartu, Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens", s. 45-52.

⁹⁹⁹ Karen Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", (Edt. By S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky) *Biainili-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 2007*, Munich, 2012, s. 245-254.

¹⁰⁰⁰ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 245-254; ayrıca bkz. W. Mayer, "Die Stadt Kumme als Überregionales Zentrum", (Ed. O. Loretz, K. A. Metzler, H. Schaudig), *Ex Mesopotamia et Syria Lux: Festschrift für Manfred Dietrich Zu Seinem Geburtstag*, Alter Orient und Altes Testament 281, Münster, 2002, s. 329-358; Roaf, Schachner, *The Bronze Age to Iron Age Transition in the Upper Tigris Region:*

Aynı zamanda güvenli bir konumda olan Alqos Ovasına konumlandırılan “Qumane Krallığı”, yazılış yönünden benzer olan Kumme (Urartuca Qumenu) şehriden ayrıdır. URU-A-ri-ni şa GİR Kur- A-i-sa şehri ise kesinlikle Urartuca Ardini, Yeni Asur Dönemi’nde ise Muşaşir olarak olarak adlandırılan şehirle tanımlanmaktadır. Son dönem kaynaklarına göre bu şehir, Uajais dağlık bölgesine konumlandırılmaktadır¹⁰⁰¹.

Resim 34. Muşaşir Ülkesinin Yayılım Alanları (Radner, 2012: 244)

Asurla Urartu arasında uzun bir süre için siyasi mücadele nedeni olan ve Biainili kralları için önemli birkaç küçük yerleşim yerinden biri olan Muşaşir, bugünkü Irak'taki Sidekan yakınlarında bulunmaktaydı. Bu yerleşim yeri aynı zamanda Biainili'den yüzyıllarca daha eski bir tanrı olan Haldi'nin tapınım merkeziydi. Muşaşir ismiyle ilk olarak II. Assurnasirpal'in (M.Ö. 883–859) kuzey bölgelerine düzenlediği seferle ilgili olarak tuturduğu kayıtlarda geçmektedir¹⁰⁰²; ancak muhtemelen bundan daha öncesinde

New Information from Ziyaret Tepe nad Giricano, s. 115-124; Zimansky, “Survey and Sounding in the Outer Town of Assyria 1996-1998”, s. 355-375.

¹⁰⁰¹ Radner, “Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu”, s. 245–254.

¹⁰⁰² Paul Zimansky, “Urartu ve Çağdaşları”, *Urartu Doğuda Değişim*, Edt. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 112.

kutsal bir yer olmuştur¹⁰⁰³. Muşafir'in tanrısının nasıl esasen Biainili Devleti'nin tanrısı ve Urartu Pantheonunun başı haline geldiği hakkında yazılı kaynakların yetersizliğinden dolayı kesin bilgimiz bulunmamaktadır¹⁰⁰⁴. Tanrı Haldi'nin Urartu Panteonuna dâhil olduğu I. Sarduri Dönemi'ne ait Urartu yazıtları, dikkate değer bir biçimde Haldi'den bahsetmemektedir¹⁰⁰⁵ fakat Haldi sonraki bütün krallar için açık ara bir farkla Urartu panteonun en önemli tanrısıdır¹⁰⁰⁶.

I.Sarduri Dönemi'yle birlikte askeri sefer düzenleyen bütün Urartu kralları döneminde sefere Tanrı Haldi'nin adına çıkılmış ve kan kurbanlarının verileceği tanrılar listesinde öncelik ve kurban verilecek hayvan miktarı açısından Haldi en başta gelmektedir. Urartu'ya ait pek çok kalede yapılan kazıda Haldi'ye ait tapınakların arkeolojik kalıntıları bulunmuştur, ayrıca kökeni belli olmayan yazıtlar daha fazlasının varlığına işaret etmektedir. Bütün bu veriler tanrı Haldi'nin Urartu Krallığı'ndaki önemine açık bir şekilde işaret etmektedir. Muşafir çevresinde bulunan birkaç iki dilli yazıt, 8. yüzyıl boyunca Urartu tahtına geçen bütün kralların bu beyliğe verdikleri önemi ortaya koymaktadır. Örneğin, iki dildeki Kelişin yazıtı Urartu krallarının tayini ile ilgili olabileceğine işaret etmektedir¹⁰⁰⁷.

Urartu kralı İşpuini birtakım ulusal öğelerle birlikte devletin kuruluş aşamasını tamamlayacaktır¹⁰⁰⁸. Sarduri ile birlikte Urartu kabilesi – ya da Bialar (Urartuca Biainili)- Doğu Toroslar ve Van Gölü Havzaları arasında kalan alandaki aşiretlerin tek bir çatı altında toplanması sonucunda bu bölgelerin yönetimini ele almıştı. Arame zamanında var olan kaleler sistemi Sarduri zamanında daha korunaklı hale getirilir. Bu

¹⁰⁰³ Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of the People and Places of Ancient Western Asia*, London and New York, 2009, s. 483.

¹⁰⁰⁴ Zimansky, "Urartu ve Çağdaşları", s. 112.

¹⁰⁰⁵ Mirjo Salvini, "Le Pantheon de l'Urartu et le Fondement de l'Etat", *Studi Epigrafici e Linguistici Sul Vicino Oriente Antico*, 1989, s. 79–89.

¹⁰⁰⁶ Zimansky, "Urartu ve Çağdaşları", s. 112.

¹⁰⁰⁷ Zimansky, "Urartu ve Çağdaşları", s. 112.

¹⁰⁰⁸ İşpuini Dönemi'nde birçok aşiretin birleştirilmesiyle oluşturulan Urartu Devleti'ni bölgede daha güçlü hale gelebilmesi ve uzun süre ayakta kalması için bazı ortak değerler altında toplayarak güçlendirmek istiyordu. Çünkü her aşiretin farklı anlama gelebilecek kendine özgü gelenek ve görenekleri vardı. Şüphesiz bu karışık öğeleri bir devlet sistematiği altına alabilmek için dinin toplayıcı özelliği son derece önemli bir faktördü. İşpuini devleti oluşturan aşiretleri tek bir çatı altında toplayabilmek için bir devlet dini kurulması adına önemli gayretler gösterdi. Bu önemli reformların daha etkili ve uzun süreli olabilmesi için becerikli oğlu ve veliahtı Menua'yı ülke yönetiminde tecrübe sahibi olabilmesini sağlamak amacıyla ortak kral ilan etti. Böylelikle M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğine doğru Urartu'nun, Asur karşısında etkili bir güç olabilmesi için önemli adımlar atıldı. Bütün bu anlayış çerçevesinde Urartu Krallığı'nın içindeki çeşitli aşiretlerin tanrı ve tanrıçaları bir araya getirilerek yeni bir tanrılar dünyası ve devletin dini oluşturuldu. Bkz. Sevin, "Urartu, Dağların Uygurlığı", s. 198–203.

kral döneminde ön plana çıkan gelişme ise Tuşpa'da yeni bir kraliyet merkezi ve yeni bir hanedanlığın kurulmasıdır. Sarduri'nin Urartu Krallığı'nın ikinci kurucusu olarak kabul edilmesinin en önemli nedeni ise başkent'in Tuşpa'ya taşınması ve Urartu merkezinin yeni bir hanedan tarafından yönetilmesidir. İşpuini'nin ise bu icraatları daha da geliştirerek devam ettirdiği anlaşılır. İşpuini Dönemi'ne ait anıtsal yazıtlarda oğlunun ve torununun adının geçmesi, veliaht bırakılarak hanedanın geleceğini güvence altına alma isteğini gösterir. Bu kral dönemine ait yazılı kaynaklardan Urartu'nun Muşaşir'deki tapınım merkezinin tanrısı olan Haldi'nin¹⁰⁰⁹ himayesini kabul ettiğini görmekteyiz¹⁰¹⁰.

Muşaşir bulunduğu coğrafi konumu ve stratejik özelliklerinden dolayı hiçbir zaman için doğrudan Urartu egemenlik bölgesinin sınırları içine dâhil olmadı ve doğrudan Urartu kralları tarafından yönetilmedi. Ayrıca Urartu'da tanrılar hiyerarşisinde en önde olan Tanrı Haldi başlangıçta Urartu pantheonuna¹⁰¹¹ dâhil değildi. Orta Asur Dönemi'nden beri bilinen tanrısal bir öge olarak ortaya çıkan "Haldi" sözcüğünü içeren isimler, sadece Muşaşir'den Yukarı Mezopotamya'ya kadar geniş bir bölgeye doğru yayılmış bir kült bölgesini işaret etmektedir. Hurrice Teşub, Urartuca Teişeba ve Güneş tanrısı Hurrice Simiga, Urartuca Şiuini isimlerini alan ve yöredeki halklar tarafından ortak tapınım gören başka tanrılar da bulunmaktaydı. Buna karşın Haldi, Hurrilere, dolayısıyla Hurri-Urartu geleneğine yabancıydı. Haldi'nin karısı Bagbartu aynı zamanda Muşaşir'de Haldi ile birlikte tapınım gören tanrılar arasında bulunmaktaydı. Ancak Urartuca metinlerde bu tanrının ismi karşımıza çıkmamaktadır. Bundan dolayı Haldi'nin karısı Bagbartu'nun Urartu ülkesinde tapınım görüp

¹⁰⁰⁹ İşpuini'nin Urartu tahtında olduğu süre içerisinde muhtemelen en önemli siyasi icraatı, Haldi devlet kültürünü Urartu'ya getirmesi olmuştur. Dönemin siyasi, askeri ve ekonomik koşullarını incelediğimizde Haldi'nin Urartu Krallığı'nın resmi tanrısı olması her durumda, İşpuini'nin siyasetinde merkezi rol oynamıştır. Bu tür dini ve siyasi bir reform, yeni bir hanedanın egemenliği altında birleşmiş olan dağ kabilelerini ideolojik bakımdan kaynaştırmak anlamına gelmekteydi. Bu şekilde Asur tehdidine karşı, tıpkı Asur'daki Asur kültürünün işlevine karşılık gelen ortak bir unsur da Urartu ülkesine ve onun hükmettiği coğrafyaya yerleştirilmiş oldu. Gerçekte de dönemin yazılı ve arkeolojik kaynaklarından yola çıktığımızda İşpuini zamanındaki bu gelişimin net olarak izlenmesi mümkün görünmektedir; nitekim Haldi'yi öven pek çok mimari ve anıtsal epigrafik eser onun dönemine bağlanmaktadır. Bkz. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 49.

¹⁰¹⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 48; ayrıca bkz. Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Between Assyria and Urartu", s. 245–254; Parpola, *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo Assyrians Period*, s. 96; Starr, "Queries to the Sun God: Divination and Politics in Sargonid Assyri", s. 34-56; Zimansky, "The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis", s. 213-228; Gadd, *The Fall of Niniveh, The Newly Discovered Bbaylonian Chronicle, No. 21.901*, s. 23-50.

¹⁰¹¹ Bir halkın ya da milletin bütün tanrıları

görmediğiyle ilgili kesin bilgilerimiz bulunmamaktadır. Onun yerine Arubanu adında, Bagbartu'nun yerel Urartu uyarlaması olabilecek bir başka tanrının varlığı söz konusudur¹⁰¹²

Urartu Panteonunda bulunan tanrılar hiyerarşisinde 2. sıraya sahip Fırtına tanrısı'nın, Habur'un doğu kıyısında yer alan ve uzun süreli bağımsızlığa sahip olan tapınım merkezi Kumme (Qumenu) gibi Muşaşir de uluslararası bir tapınım merkeziydi. Muşaşir'in sahip olduğu uluslararası tapınım merkezi sıfatı kendisinin Yakındoğu ülkeleri arasında büyük bir saygınlığı olmasının en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Tanrı Haldi'nin Urartu ülkesindeki tapınımı bu krallığın kuruluşunun ilk yıllarında gerçekleşmeyecektir. Örneğin “Sardur Kalesi”ndeki yazıtlar henüz herhangi bir tanrı adını içermemekteydi ve Haldi bu dönemde olasılıkla Urartu'nun ulusal tanrısı konumuna getirilmemişti. İşpuini'nin en önemli icraatı bu nedenle, Haldi devlet kültürünü Urartu'ya getirmesi olmuştur; her durumda bu tanrıya tapınım, İşpuini'nin siyasetinde merkezi bir rol oynamıştır¹⁰¹³. Bu tür dini ve siyasi reformların, yeni bir hanedanın egemenliği altında birleşmiş olan dağ kabilelerini ideolojik bakımdan kaynaştırmak adına oldukça mümkün görünmektedir. Ayrıca bu adımın şüphesiz Urartu'nun devletleşme sürecine çok önemli katkıları olmuştur. Bu şekilde Asur tehdidine karşı, bölgedeki yerel krallıkları bir araya getirecek bir başka maddi kültür ögesi daha ortaya çıkmış oluyordu. Ayrıca tanrı Haldi'nin Urartu ülkesine getirilmesi bu krallığın bölgedeki yerel beylikler üzerindeki saygınlığının çok daha artmasına neden olacaktır. Dönemin gelişmelerini dile getiren yazılı kaynaklar İşpuini zamanına ait uluslararası ilişkilerin daha net olarak izlenmesini mümkün kılmaktadır; nitekim Haldi'yi öven pek çok mimari ve yazılı eser onun dönemine bağlanmaktadır¹⁰¹⁴.

İşpuini Dönemi'ne ait bir başka yazıt ulusal Tanrı Haldi kültürünün Urartu ülkesine getirilmesiyle ilgili yapılan dini ve siyasi reformlara ilişkindir. Söz konusu olan bu yazıt 3000 m yükseklikte bulunan ve aynı isimdeki geçitte dikilmiş olan Kelişin Steli'dir¹⁰¹⁵.

¹⁰¹² Salvini, Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 48–49.

¹⁰¹³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 49.

¹⁰¹⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 49.

¹⁰¹⁵ Kral İşpuini Dönemi'ne ait siyasi ve askeri olayları anlatan en önemli yazıtlardan biri olan Kelişin yazıtı Muşaşir kentinin, Urartu egemenliğine geçişini belgeleyen önemli yazılı metinlerden bir diğeridir. Kelişin stelindeki yazılı bilgilerden öğrendiğimize göre Kral İşpuini Yakındoğu'nun M.Ö. 9. yüzyıldan bu yana önemli kutsal kentlerinden biri olan Muşaşiri doğrudan topraklarına katmamış olsa da siyasi egemenliği altına almıştır. Yazıttaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere bu kent herhangi bir askeri güç kullanılmadan Urartu egemenliğini kabul etmiştir. Hatta dönemin çift dili yazılı metinlerinden rahatlıkla

1980 yılında İran ve Irak arasındaki savaş patlak verinceye kadar bu stel, iki ülke arasındaki sınırdaki ilk olarak dikildiği yerde durmaktaydı¹⁰¹⁶. Bu stelin dikkat çekici özelliklerinden biri hem Urartuca hem de Asurca yazılmış olmasıdır. Stelin doğu yüzünde Urartuca, batı yüzünde ise Asurca yazılar bulunmaktadır. Urartu kralı tarafından kaleme alınan bu stelin batı yüzünde Asurca yazıların bulunmuş olması aslında Urartu coğrafyasındaki Asur'un kültürel ağırlığını ortaya koymaktadır. Bu yazıtın bir başka özelliği ise İşpuini ve Menua'nın adının beraber geçtiği metinler grubuna dâhil olmasıdır¹⁰¹⁷. Ancak Karagündüz ve Qalatgah Yazıtlarındaki bilgilerden yolla çıkılarak bu yazıtın tarihlendirilmesi konusunda yapılan tarihlendirme birtakım yorum sorunlarına neden olduğu görülmektedir. Urartu dilinin çözülmesine oldukça önemli katkıları bulunan bu çift dili yazıttan kimi alıntılar aşağıda verilmiştir:

*‘Sarduri'nin oğlu, büyük kral, güçlü kral, bütünlüğün kralı, Nairi kralı (Urartuca şekliyle Biainili kralı), Tuşpa kenti'nin efendisi, İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua, Haldi'nin önüne Muşaşir'e (Urartuca şekliyle Ardini) geldiklerinde, ana caddede (?) Haldi için bir kült kaidesi diktiler. Sarduri'nin oğlu İşpuini kült kaidesinin önüne bir yazıt bıraktı. Güzel silahlar getirdi... Bakır nesnelere... Bir bakır vazo... Haldi kapılarının önüne bir turu dikti. Haldiye hayatını verdi, 1.112 sığır, 9.120 keçi (?) ve koyun kurban etti’*¹⁰¹⁸.

Yazıtta geçen bazı sözcüklerin anlaşılmasındaki kimi sorunlara karşın metnin genelini ifade ettiği anlam oldukça açıktır. Söz konusu bu yazıtta İşpuini ve ardılı Menua'nın Muşaşir'deki Haldi tapınım merkezine yaptıkları bir dini ziyaretten söz

görüleceği gibi Urartu kralının ve ordusunun, Muşaşir'e gelişi önemli bir merasim ile kutlanmış ve bu olayın anısına binlerce baş hayvan kurban edilmiştir. Kutlamalar tanrı Haldi için bir anıtın dikilmesi, standartların ve anlamını hala bilmediğimiz “niribelerin” getirilmesi ile sürmüştür. Ancak dönemin yazılı kaynaklarını göz önüne bulduğumuzda bir kentin ya da ülkenin ele geçirilişi ile ilgili böyle merasimlerin yapılması Urartu'da çok sık rastlanan bir durum değildir. Yazıtın içeriğinden anlaşıldığı gibi Muşaşir'in Urartu egemenliğine geçmesi nedeniyle yapılan kutlamalar askeri bir zaferin sonunda yapılan zafer merasimlerinden çok dini bir serenomidir. İşpuini'nin bu davranışı Urartu dini ile ilgili yaptığı düzenlemeler ve Urartu toprakları içindeki farklı din ve tanrılara verdiği önem dikkate alınrsa daha iyi anlaşılabilir. Ayrıca bu kentin Urartu egemenliğini kabul etmesi bu coğrafyada Urartu sürekli olarak mücadele ettiği Asur'a karşı önemli bir siyasi ve askeri üstünlük sağlamıştır. Bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 42–43.

¹⁰¹⁶Mirjo Salvini, “Die Urartaischen schriftlichen Quellen aus Iranisch-Azerbaidjan”, *Akten des VII. Internationalen Kongresses für Iranische Kunst und Archäologie München, AMI, Erg. 6*, Berlin 1976, s. 170-177.

¹⁰¹⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 52.

¹⁰¹⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 52–53.

edilmektedir¹⁰¹⁹. Metinde “biz” değil de “ben” ifadesinin kullanılmış olması metni kaleme alan ve o dönem için Uratu tahtında oturan kralın İşpuini olduğunu göstermektedir. Bu yazıtla İşpuini, hanedanını açıkça Muşaşir’in baştanrısı Haldi’nin himayesi altına sokmaktadır ve bu durum aynı zamanda Muşaşir kentinin de Urartu koruyuculuğu altına girmesi demektir¹⁰²⁰, bu ise Asur’un hiçbir zaman tasvip etmeyeceği bir durumdu. Çünkü Asur’un yayılım alanları arasında bulunan bir coğrafyada ezeli düşman Urartu Krallığı’nın çok daha etkili hale gelmesi demektir. I. Rusa Dönemi’ne kadar bu tapınım merkezinin Urartu için ifade ettiği anlam; II. Sargon’a ait 8. Sefer kayıtlarında detaylı bir şekilde dile getirilmektedir. Bu metinde geçen ifadelerle göre Urartu veliaht prensi, tanrı için zengin hediyelerle Muşaşir’e gitmek zorundaydı çünkü bu durum söz konusu olmadığında Urartu’nun taht varisi krallık asası ve tacını taşıyamamaktaydı. Bu durum aslında Tanrı Haldi’nin, Urartu tahtına geçen krallar için bir meşruiyeti de temsil ettiğini göstermektedir¹⁰²¹.

Haldi kültürünün, Urartu merkezine getirilişi tam olarak bilinmemektedir. Muhtemelen Meher Kapı’daki açık hava tapınağının inşasıyla birlikte Haldi’nin, Urartu ülkesindeki itibarı en üst seviyeye ulaşmıştır¹⁰²²; ancak Tanrı Haldi’nin getirilmesiyle birlikte Urartu krallarının tahttaki varlıkları daha da sağlamlaştırılmıştır. Böylece Urartu hanedan ailesi, muhtemelen “güneş ayında” kutlanılan büyük kurban bayramıyla, tarımda harman ve bağ bozumuyla kendini gösteren mevsimsel değişimleri, ulusal tanrının ve tüm devlet pantheonunun koruması altına verilmiştir. Tapınağın nişleri güneğe doğru konmuş ve başkent etrafındaki tarla ve bağlara doğru açılmıştı. Bu şekildeki konumlandırılmayla Haldi, Urartu ülkesi için sadece zafer stellerinin ortaya koyduğu gibi, silahıyla kralın önünde giden, ülkeleri fetheden bir savaş tanrısı değil, aynı zamanda Urartu ülkesindeki ekonominin de temelini oluşturan tarım ve

¹⁰¹⁹ Salvini, *Uratu Tarihi ve Kültürü*, s. 52.

¹⁰²⁰ Asur krallığının boyunduruğu altında yaşamakta olan Muşaşir (Ardini) kenti bölgede Asur egemenliği altına girmiş olan diğer krallıklar gibi sürekli olarak askeri, siyasi ve ekonomik baskılara maruz kalmaktaydı. Kent devletlerinin bulunduğu coğrafyada yoğun olarak devam eden Asur baskısı muhtemelen Muşaşir’in M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında Urartu’nun koruyuculuğunu gönüllü olarak kabul etmesin de önemli rol oynamıştır. Ayrıca gittikçe güçlenen ve güneğe doğru ilerlemekte olan Urartu kralına karşı koymaktansa O’nu kutsal kentin koruyucusu olarak davet etmek bir başka önemli gerekçe olarak öne sürülebilir. Böylece bu davranış, Muşaşir kentinin ve zenginliğinin yok olmasını engellediği gibi Urartu kralına da büyük bir onur vermiş olmalıdır. Binlerce hayvanın kurban edilişi, Haldi için anıtsal bir kapı yapılması ve ünlü Muşaşir Tapınağı’nın Tanrı Haldi’ye ithaf edilişi muhtemelen Muşaşir’in Urartu egemenliği altına girmesini kutlamak içindi. Bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 42–43.

¹⁰²¹ Salvini, *Uratu Tarihi ve Kültürü*, s. 52–53.

¹⁰²² Salvini, *Uratu Tarihi ve Kültürü*, s. 53.

hayvancılığın da koruyucusu olmuştur. Kısacası Tanrı Haldi'nin, Urartu'ya gelişinin sadece siyasi ve askeri etkileri olmamıştır aynı zamanda bu ülkedeki sosyal hayatın tamamının koruyuculuğunu da üstlenmiştir¹⁰²³.

Haldi'nin, Urartu Devlet pantheonunda baş tanrı haline gelmesinden sonra dikkat çekici bir başka gelişme ise bütün tanrıların hiyerarşideki yerlerine göre, kendilerine düşen kurbanlarla birlikte listelendiği metindir. Bu metne göre tanrılar ile birlikte Haldi'nin tanrılaştırılmış niteliklerinden oluşan yaklaşık 80 ismin başında, en ön plana çıkan tanrı olarak yer almaktadır. Haldi'nin yanı sıra Fırtına Tanrısı Teişeba ve Güneş Tanrısı Şiui de pantheonun önemli tanrıları arasında bulunmaktadır. Urartu Devlet pantheonunda adı geçen tanrılar ve onların tapınım yerlerinin sayısındaki fazlalık, devletleşme sürecini tamamlayan krallığın İşpuini hatta babası Sarduri Dönemi'nden itibaren yapılan fetihlerin bir sonucu olabileceğini göstermektedir. Bu durum aslında Hititler ve dönemin diğer pek çok yayılcı imparatorluğunda olduğu gibi Urartuların da yeni fethedilen bölgelerdeki tanrıları pantheonlarına kattıklarını göstermektedir. Öyle ki Meher Kapı'daki¹⁰²⁴ tanrılar listesi adeta Urartu Devleti'nin İşpuini Dönemi'nde hangi bölgelere yönelik bir genişleme siyaseti sürdürdüğünü göstermektedir¹⁰²⁵.

Örneğin bu listedeki 2 tanrıdan Şebitu ve Artu'arasau hakkında daha önce herhangi bir yazılı metine rastlanılmazken; ancak daha sonraki dönemlerde yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılan bir yazılı metin sayesinde bunların Azerbaycan'da Urumiye çevresinden 2 yerel tanrı olduğu anlaşılmıştır¹⁰²⁶. Bu durum aynı zamanda İşpuini Dönemi'nde Urartu'nun, Zağros Dağlarının öte yanındaki bölgelere doğru önemli bir ilerleme kaydettiğini göstermektedir. Daha sonraki dönemlerde ise Urartu'nun askeri başarılar elde ettiği bölgelerdeki dinsel faaliyetleri

¹⁰²³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 53.

¹⁰²⁴ Meherkapı Yazıtı içeriği itibarıyla Urartu dini ile ilgili İşpuini Dönemi'nde dikilen önemli yazıtlardan biridir. Zimzim Dağının Van Ovası'na uzanan bölümü üzerindeki bir kaya nişi içine yazılan yazıtta Urartu pantheonunda yer alan tanrılar âleminin tüm tanrı ve tanrıçaları ve bunlara sunulan günlük kurban listeleri yer almaktadır. Listede kutsanan tanrı ve tanrıçaların yanında kutsal sayılan ve kurban kesilen dağ, nehir ve kentlerin isimleri de sayılmaktadır. Yazıtta geçen ifadelerle göre Ardini kenti (Muşasir), Kumenu, Tuşpa(ni) ve Arşuniuini ile birlikte bu bölgede kutsal sayılan kentler içinde gösterilmiş ve 1 sığır ve 2 koyun kurban edilerek bu kentler onurlandırılmıştır. Ardini'nin bir Urartu kenti olarak Meherkapı Yazıtı'nda yer alması ve bu kentin onuruna kurban kesilmeye başlanması doğal olarak bu kentin Urartu egemenliğine geçmesinden sonra olmalıdır. Ortaya koyduğumuz bütün bu bilgiler Meherkapı Yazıtı'nın İşpuini'nin Muşasir'i egemenliği ve koruyuculuğu altına aldığı tarihten sonra yazılmış olduğu düşüncesini ortaya koymaktadır. Bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 42–43

¹⁰²⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 54.

¹⁰²⁶ Mirjo Salvini, "Eine neue Urartaische Inschrift aus Mahmud-Abad (West Azerbaidjan)", *AMI* 10, 1977, s. 125–136.

devam edecektir. Örneğin I. Arğışti Transkafkasya'daki ikametgâhı Erebuni'de kendi adına bir tapınak kuracaktır. Ağrı Ovası'nın yerel tanrısı Iubşa, Meher Kapı'daki pantheonunda yer almaz, bunun nedeni ise bu bölgenin İşpuini döneminde Urartu tarafından henüz işgal edilmemesidir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Urartu pantheonunda bulunan tanrılar hem Urartu'nun askeri ve siyasi yayılım gösterdikleri bölgelerle ilgili veriler ortaya koymaktadır hem bu krallığın da uluslararası bir tapınım merkezi haline geldiğini ortaya koymaktadır¹⁰²⁷.

Meher Kapı yazıtı'nda Adaruta adında bir tanrının isminin geçmesi İşpuini yönetiminin çeşitli dönemlerini anlamamız açısından, büyük bir önem taşır. Adaruta ismi aynı zamanda uzun zamandan beri bilinen Andarutu/Andarutta Dağı ile uyuşmaktadır. II. Sargon'un 8. Seferini anlatan yazılı metnin yanı sıra Rusa'nın çift dili steline göre bu dağ Muşaşir ve Asur bölgeleri arasındaki sınırı göstermektedir. Bu durum aynı zamanda Meher Kapı'daki anıt yapıldığında Muşaşir topraklarının çok önceden kesin bir şekilde Urartu egemenliği altında olduğunun bir kanıtıdır¹⁰²⁸. Eldeki mevcut yazılı ve arkeolojik verileri değerlendirmemiz sonucunda Muşaşir kenti'nin, İşpuini yönetiminin erken dönemlerinden itibaren Urartu denetiminde olduğu sonucuna varmaktayız. Ne yazık ki, I. Sarduri zamanının yetersiz kaynakları, Muşaşir'in ilk fethedilme girişimlerinin bu kralın yönetimi altında gerçekleşip gerçekleşmediği konusu tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Ancak dönemin askeri ve siyasi yayılım alanları üzerinde bir gözlem yaptığımızda I. Sarduri Dönemi'nde Urartu'nun Muşaşir kentine yönelik genişleme faaliyetlerinde bulunması olası görünmektedir¹⁰²⁹.

¹⁰²⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 54; ayrıca bkz. K. Nashef, "Die Orts-und Gewässernamen der Mittelbabylonischen und Mittelassyrischen Zeit", *Reportoire Geographique des Textes Cuneiformes* 5, Wiesbaden 1982, s. 56; R. M. Boehmer, "Zur Lage von Muşaşir", *Baghdader Mitteilungen* 6, 1973, s. 31-40; J. Eidem, J. Laessoe, "The Shemshara Archives 1: The Letter", *Historisk-Filosofiske Skrifter* 23, The Royal Danish Academy of Science and Letters, Copenhagen, 2001, s. 114.

¹⁰²⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 54-55; ayrıca bkz. J. N. Postgate, *Assyria: The Home Provinces*, (Ed. M. Liverani) 1995, s. 1-17; Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamian and the Ancient Near East*, Oxford, s. 21; Starr, "Queries to the Sun God: Divination and Politics in Sargonid Assyri", *SAA* 4, Helsinki, 2004, s. 34-56; Zimansky, "Survey and Sounding in the Outer Town of Assyria 1996-1998", s. 355-375; Erdemir-Tanyeri, "Innovation, Change, Continuity: Considering the Agency of Rusa II in the Production of the Imperial art and Architecture of Urartu in the 7th Century B.C.", s. 264-281.

¹⁰²⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 54-55; ayrıca bkz. I. M. Diakonoff, S. M. Kashkai, "Geographical Names According to Urartian Texts", *Beiheft Zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 7/9. Reportoire Geographique des Textes Cuneiformes Band 9*, Wiesbaden 1981, s. 87; A. K. Grayson, "Assyrian Rulers of Third and Second Millennium BC (to 1115 BC)", *Royal Inscriptions of Mesopotamia Period I*, Toronto, 1987, s. 237.

Meher Kapı'daki metnin Salvini tarafından yapılan siyasi coğrafik yorumu sonucunda, seferlere ilişkin günümüze kalanlar ve diğer metinlerle bir arada değerlendirildiğinde, Urartu fetihlerinin bir dereceye kadar zamansal sıralamasını mümkün kılmaktadır¹⁰³⁰.

Salvini tarafından yapılan kişisel yorumlamaya bağlı olarak Urartu'nun gerçekleştirdiği fetih hareketleri sonucunda aşağıdaki görünüm ortaya çıkmaktadır:

1. Urartu Devleti'nin Urumimiye'ye doğru yayılması ve gölün batı kıyısının işgali
2. Meşta/Hasanlunun fethi ve Perslerle (Parşua) ilk ilişki
3. Urmiye Gölü'nün güneyindeki bölgelerde kolonileşme ve Qalatgah gibi kalelerin inşa edilmesi
4. Uşnaviyeh Vadisi ve Muşaşir arasındaki "via sacra" (kutsal yolun) açılması ve Muşaşir'de Urartu valiliğinin oluşturulması¹⁰³¹.

Bütün bu verilere rağmen yukarıdaki sıralamada kesin olmayan bir durum söz konusudur. Örneğin Muşaşir'in alınması, Urartu Devleti'nin Urumiye'ye doğru yayılması ve gölün batı kıyısını işgal etmesinden hemen sonra gerçekleşmiş olabilir. Meşta Seferi'nden önce ve Urmiye Havzası'nın tamamen işgalinin ardından Transkafkasya'ya yönelik seferleri de buraya yerleştirmek için ne yazık ki elimizde tarihlere yardım edecek olan Transkafkasya'ya seferi'nin Meşta seferinden önce mi sonra mı olduğu konusunda herhangi bir yazılı ve arkeolojik veri yoktur. Ancak net olan bir şey var ki O da Urartu'nun doğu ve güneydoğudaki bu fetihlerine takiben Uşnaviyeh, Solduz ve Mahabad Ovalarındaki egemenliğinin kesin olarak pekiştirildiğidir. Urartu krallarının daha sonra güneye doğru Mana bölgesi'ne ve ardından Zağros Dağları'nın kenarı boyunca Kuzeybatı İrandaki zengin bölgelere doğru yayılma politikası sürdürdüğü artık kesinlik kazanmıştır¹⁰³². Böylece Asur'la yapılacak savaşlarda Urartu daha rahat bir manevra alanı da kazanmış oldu. Urartu tarafından bu bölgelerde yürütülen askeri ve siyasi faaliyetler bir sonraki yüzyılın sonlarına doğru, son derece güçlü rakip olan Asurla çatışmaya götürecektir¹⁰³³.

¹⁰³⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 55.

¹⁰³¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 55.

¹⁰³² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 55.

¹⁰³³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 55-56; ayrıca bkz. G. Wilhelm, "Urartian", *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge 2004, s. 119-137; Mirjo Salvini, "Muşaşir

Şimdiye kadar yapılan araştırmalar sonucunda ele geçen kaynaklardan yola çıkılarak yeniden yapılan tarihsel kurgulamalar doğru olarak kabul edilirse, Urartuların Muşafir'i almak için seçtikleri yol, ilk bakışta uzun ve son derece doğal engellere sahip bir yolmuş gibi gözükür. Ancak bölgenin coğrafi koşullarını göz önünde bulundurduğumuzda, arazinin güvenli bir yolun geçişine uygun olmamasından dolayı zaten kısa bir kuzey güney bağlantısının var olmadığı anlaşılır. Arazinin sahip olduğu doğal engeller modern dünyamızda dahi bir sorun olmaya devam etmektedir. Bu nedenle Urartuların en azından Sargon'un 714'teki 8. Seferi'ne kadar Erçek-Kotur-Urmiye-Uşnaviyeh-Kelişin yolunu izlemeleri şaşırtmamalıdır¹⁰³⁴.

Kelişin'in doğusunda ele geçen I. Rusa'ya ait bir stelden M.Ö. 820'den 714'e kadar Muşafir'e ulaşmak için kullanılan güzergâhın aynı kaldığı anlaşılmaktadır¹⁰³⁵. Bugünün fiziki haritaları temel alındığında 9. yüzyılın son çeyreğinde Godar Çay Vadisi ve Urmiye ile Zağrosların doğusundaki Salmas Ovaları Urartu'nun egemenliği altında bulunurken, buna karşın Hakkari Dağları ve Orta Büyük Zap arasında kalan bölge, Urartu'nun hâkimiyet sahası altında kalan bölgeler değildi. Çünkü bu dağlık bölgelere hâkim olmak ve buraları uzun süre kontrol altına almak eski çağ şartlarında oldukça zor bir durumdu. Nitekim günümüzde dahi dört yanı sarp dağlarla çevrili olan Hakkari bölgesi ile Van-Başkale-Hakkari-Amediye kervanyolu gerçek bir yol bağlantısı şeklinde

A. Historisch", *RIA* 8, 1993-1997, s. 444-446; Mirjo Salvini, *Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu*, (Ed. M. Liverani), 1995, s. 43-53; Mirjo Salvini, "About a New Corpus of Urartian Inscriptions", *SMEA* 43, 2001, s. 241-267.

¹⁰³⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 56; ayrıca bkz. Gerard, "Epigraphs and Assyrian Palace Reliefs: The Development of the Epigraphic text", s. 1-35; Anttila-Hameen, "A Sketch of Neo-Assyrian Grammar", s. 45; Liverani, "Studies on the Annals of Ashurnasirpal II. 2: Topographical Analysis", s. 87; Oppenheim, "Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Empire", s. 111-114.

¹⁰³⁵ Dönemin yazılı ve arkeolojik kaynakları üzerinde bir değerlendirme yaptığımızda başkent Tuşpa ile Urartu egemenlik sahası içinde yer alan diğer bölge ve ülkelerle olan ilişkiyi sağlayan ve Urartu'nun bu bölgelerdeki egemenliğinin uzun süreli tesisi için gerekli olan askeri ve ticari yolların muhtemelen İşpuini Dönemi'nden itibaren kurulmaya başlandığı düşüncesine ulaşıyoruz. Bu yollardan en önemlisi Kelişin Geçidini de kullanarak Hoşap, Başkale ve Yüksekova üzerinden Muşafir ülkesine giden yaklaşık 400 km uzunluğundaki güney yoludur. Bu yol aynı zamanda Urartu için stratejik bir konuma da sahipti ve bu özelliğinden dolayı güneyden gelebilecek bir tehlikeyi zamanında durdurabilmek ve haber verebilmek için bu yol üzerinde krallığın erken dönemlerinden itibaren çeşitli kaleler inşa edilmişti. İşpuini ile başlayan ve özellikle Menua Dönemi'nde ağırlık kazanan doğu seferleri Kuzeybatı İran ile Van Gölü Havzası arasında güvenilir bir ticaret ve askeri yolun kurulmasına neden olmuştur. Van'dan başlayarak Aşağı ve Yukarı Anzap, Erçek ve Özalp üzerinden Kotur'a uzanan yol, diğer bazı yollarla birlikte, Urmiye Gölü'nün kuzeybatı ve batısındaki eyaletler ve kaleler ile Urartu merkezi arasında bağlantı sağlamaktaydı. Bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 52.

geliştirilmemiştir. Bölge, sarp dağlar ve ağır kış şartlarından kaynaklanan geçilmezliğinden bugüne kadar hiçbir şey kaybetmemiştir¹⁰³⁶.

Urartu yayılmasından II. Sargon'un 8. Seferine kadar geçen süre içerisinde Muşaşir kenti, zaman zaman Nairi ülkesiyle bir tutulan küçük bir ülke olan Hubuşkia'ya aitti. Hakkari bölgesi'nde şimdiye kadar yapılan araştırmalarda net bir Urartu eseri bulunmuş değildir. Hubuşkia krallarının isimlerinden yola çıkılarak yapılan yorumlamalardan bu bölgenin daha çok Hurri gruplarının yaşadığı bir saha konumunda olduğu sonucuna varılmıştır. Günümüze kadar ele geçirilen Urartu kaynaklarında Hubuşkia ülkesinin adına rastlanılmamaktadır¹⁰³⁷. Ancak çeşitli dillerdeki kaynaklara göre farklı isimlerin varlığı, Eski Doğu'da bilinen bir olgudur ve bu nedenle Hubuşkia'nın bir başka isimle Urartu kaynaklarında geçmiş olması ihtimali de bulunmaktadır. Bu durumun en güzel örneğini Urartu kralı I. Argiştı yıllıklarında bir Hubuşkia kralının da adı olan Data(na) ile aynı olan "Dadni" adının geçmesi oluşturmaktadır. Tüm çivi yazılı belgelerde bu isim aslında Hubuşkia ile ilişkili olarak geçer¹⁰³⁸.

Elbetteki bir krallığın kontrolü altında olmayan bir bölgedeki tanrıya tapınması sebepsiz değildir. Muşaşir Biainili'yi birleştiren, bölgenin üstün savunma potansiyelinin teşvikiyle Van'a taşınan hanedanın önceki yurdu olabilir. Muşaşir sürekli olarak Asur saldırılarına maruz kalan bir bölge konumundaydı. Bu durum ise Muşaşir krallarının her zaman için farklı bir siyaset tarzı sürdürmelerine neden olmuştur. Bu döneme ait yazılı metinleri incelediğimizde Muşaşir kralı Urzana'nın, Urartu kralı I. Rusa ve Sargon arasında ikili bir siyaset stratejisi izlediğine şahit olmaktayız. Urzana aynı zamanda Asur için bölgede Urartu'ya dair bilgi de toplamaktaydı. Örneğin Muşaşir kralı bir mektubunda Rusa'nın Kimmerler tarafından yenilgiye uğratıldığını Sargona haber vermektedir. Ayrıca Urzana, Urartu ordusunun bu bölgelerdeki hareketliliğinin yanı sıra

¹⁰³⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 56; ayrıca bkz. A. Y. Petrosyan, "Haldi and Mithras/Mher", *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies* 1, 2006, s. 222-238; K. F. Kravitz, A last-Minute Revision to Sargon's Letter to God, *JNES* 62, 2003, s. 81-95; D. Schwemer, *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen: Materialien und Studien Nach den Keilschriftlichen Quellen*, Wiesbaden 2001, s. 120-150.

¹⁰³⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 56.

¹⁰³⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 56-57; ayrıca bkz. C. Saporetti, "Onomastica Medio-Assira", *Studia Pohl* 6, Rome, 1970, s. 67; R. Rolle, *Urartu und Die Steppenvölker*, 1976, s. 22-24.

ordudaki askeri birliklerin konumu ve bu askerlerin kullandığı silahlarla ilgili detaylı bilgileri de Asur merkezine iletmekteydi.¹⁰³⁹

Kelişin Geçidi'nin yakınında, Uşnawiyeh ve Revandiz arasındaki yolda bulunan Topzawa ve Muşaşir'deki Mergeh Karvan Anıt Stelleri, Urartu ve Asur dillerinde olması bu bölgenin sürekli olarak her iki krallığın saldırılarına maruz kaldığının bir başka kanıtıdır¹⁰⁴⁰. Ancak adı geçen çift dilli yazıt ve Sargon'un 8. Seferi arasında kalan dönemi tarihsel anlamda netleştirmek zordur. Bunun en önemli nedeni ise Urzana'nın mektuplarının ve haber alma biriminin diğer yazışmalarının zamansal ve içeriksel düzenleri açısından birtakım sorunların olmasıdır. Bütün zorluklara rağmen yakın zamanda bir araya getirilmiş ve bu şekilde değerlendirilebilir bir duruma gelen Rusa'nın söz konusu çift dilli yazıtı aşağıdaki şekildedir:

“...Muşaşir'e getirdiği(m şey) Au(...) Dağı (üzerinde) de... Kalaydan, bardak (ve) k(alaydan?) koyunlar... Aziqi kenti'ne (1... ben) Rusa, Tanrı Hal(di)'nin hizmetkârı... Haldi (...) gün beni dinledi (?) (...) Kült sunularının koruyucusu olan (ba)ba(m), Muşaşir kenti'ne (...) (büt)ün) krallar, babalarım ve atalarım, ben (...) getirdim. Bütün krallardan (daha fazla/sık) ben Muşaşir kenti'ne indim.

Urzana, tanrıların evinin kapısının (Kastedilen tapınak) benim yüzüme (kapadı ve) Asur ülkesine kaçtı. Efendim Haldi onun kapısını (tekrar) açtı (ve ben (?) buradan içeri girdim.

Urzana'nın arkasından ordumla(?) beaber (gittim ?). Urzana savaşmak için karşıma çıktı. Haldi'nin izniyle ben, Rusa, Andarutu Dağı'na çıktım; ona bir (ye)nilgi tattırdım. Urzana'yı kendi ellerimle yakaladım ve onu (alt) ettim(?). Krallığını yapması için onu yerine yerleştirdim.

14(veya 15) gün Muşaşir'de kaldım. Muşaşir kentin(de) temiz (?) (kur)banlar kurban et(tim); Muşaşir insanları i(çin) (...) her gün bir ziyafet (düzenledim).

¹⁰³⁹ Zimansky, “Urartu ve Çağdaşları”, s. 112; F. M. Fales, “The Rural Landscape of the Neo-Assyria Empire: A Survey”, *SAAB IV/2*, 1990, s. 81-142; S. Dalley, “Foreign Chariotry and Cavalry in the Armies of Tiglat-Pileser III and Sargon II” *Iraq 47*, 1985, s. 31-48.

¹⁰⁴⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 93; ayrıca bkz. F. M. Fales, *River in Neo-Assyrian Geography*, (Ed. M. Liverani), Roma, 1995, s. 203-215; Bryce, *The Routledge Handbook of the People and Places of Ancient Western Asia*, s. 483; Diakonoff, Kashkai, “Geographical Names According to Urartian Texts”, s. 87; R. M. Boehmer, “Zur Lage von Muşaşir”, s. 31-40; Boehmer, “Zur Lage von Muşaşir”, *Baghdader Mitteilungen 6*, s. 31-40; Eidem, Laessoe, “The Shemshara Archives 1: The Letter”, s. 114; Levine, “East-West Trade in the Late Iron Age: A View from Zagros”, s. 171-186.

Ben Rusa, Haldi'nin hizmetkârı,(İnsanların) hakiki çobanı, dövüştten korkmayan Haldi Sarayının/Haldi Kalesinin koruyucusu (?) (...), Haldi bana iktidar, gü(ç ve baht) verdi. Benim günlerimde Urartu ülkesi daha da büyüdü, (düşman ülkesini) daralttım. Tanrılar bana mutluluk günleri verdi (...) mutluluk günlerinden fazlası''¹⁰⁴¹.

Yukarıdaki metinde anlatılan olaylar ve Urzana'nın Asur Sarayı'na gönderdiği mektup arasındaki ilişkinin varlığı gayet açıktır. Söz konusu mektup Sargon'un daha önceden kimsenin kendi izni olmaksızın tapınakta dini ayinler yapamayacağına dair Muşaşir kralı Urzana'ya yönelik uyarısı bulunmaktadır. Muşaşir kralı gönderdiği mektupla Asurlulara, Urartu kralının ülkesine yaklaşmakta olduğunu haber vermektedir. Hatta bu sefer esnasında Urartu kralının önden gönderdiği 2 valisi Muşaşir ülkesine, Urartu ordusundan önce varmışlardır. Urzana, Sargon'un uyarısına karşılık olarak, daha önce Asur kralını da geri çevirmediğini, bu defa da Urartu birliklerine karşı yapabilecek bir şeyinin olmadığını dile getirir.¹⁰⁴²

“(Urartu) kralı yolda geliyor; Waisi kentinde kalıyor ve tören için diğer kentlerin valileri de Muşaşir'e geliyor. Bana yazdığın ‘Kralın izni olmadan kimse törene katılamaz’ emrine gelince- Asur kralı buraya geldiğinde onu durdurabilir miydin? Yaptığını yaptı. O zaman onu nasıl durdurabilirdim?’''¹⁰⁴³

Urzana'nın Asur sarayına gönderdiği bu mektup aslında hem Urartu hem de Asur etki alanında bulunan, kısıtlı ve görelî bağımsızlıklarını korumaya çalışan dönemin küçük beyliklerinin durumunu da çok iyi bir şekilde özetlemektedir. Rusa'nın iktidarı döneminde Gökçe Göl civarındaki ülkelerin yönetimi için bir eyalet valisi ataması yapılmış ve bu vali yardımıyla bölgesel bir yönetim tarzı uygulanmaya başlanmıştır. Bu yönetim anlayışının aynısı güneydeki Muşaşir (Ardini) ülkesi için de devreye sokulmuştur. Çünkü bu ülke Urartu için her zaman farklı bir konuma sahip olmuştur.

¹⁰⁴¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 93; ayrıca bkz. J. N. Postgate, “The Economic Structure of Assyrian Empire”, (Ed. M. T. Larsen), *Power and Propaganda*, Copenhagen, 1979, s. 193–221; W. de Filippi, “Royal Inscriptions of Assur-Nasir-Apli II (883–859 B. C.) : A Study of the Chronology of the Calah Inscriptions”, *Assur I/7*, 1977, s. 26–47.

¹⁰⁴² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 94; ayrıca bkz. J. E. Reade, “Campaigning Around Muşaşir”, (Ed. A. Çilingiroğlu, D. H. French), *Anatolian Iron Ages 3*, Ankara 1994, s. 185–186; M. Liverani, “The Growth of the Assyrian Empire in the Habur/Middle Euphrates Area: A New Paradigm”, *SAAB II/2*, 1988, s. 81–98; D. Oates, “The Development of Assyrians Towns and Cities”, (Ed. P. J. Ucko, R. Tringham), *Man, Settlement and Urbanism*, London 1972, s. 799–804.

¹⁰⁴³ G. B. Lanfranchi, S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces, State Archives of Assyria*, V. Volum. , Helsinki Universty Press, Helsinki, 1990, s. 112

Topzava stelinden elde edilen bilgilere göre yöreye yapılan askeri seferler sonunda Urartu Krallığı, Asur'a göre bölgedeki yerel beylikler üzerinde çok daha etkili bir konuma gelmiş ve bölgedeki krallıklarda taht değişikliğine neden olmuştur. Ancak bu seferler sonunda Muşaşir kralı Urzana tahtını korumuş fakat bütünüyle Rusa'ya bağlı ve sorumlu kılınmıştır. İlk kez II. Rusa Dönemi'nden itibaren etkili olan, ele geçirilen ülkenin iktidarının tekrardan eski yöneticiye bırakılması şeklindeki politikanın Urartu açısından çok önemli sonuçları olmuştur. Örneğin bu kralların Urartu'ya yönelik sadakatları çok daha uzun süreli olmuştur¹⁰⁴⁴.

Urzana'ya ait bir başka mektuba göre ise Muşaşir bu dönemlerde Asur egemenliği altına girmiştir. Mektub'un içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla Urzana, Kalhu'ya (Saraya) çağrılmıştır. Bu döneme ait bir başka yazılı metinde ise yolculuğun etaplarından söz edilmektedir. Aslında bütün bu bilgiler Muşaşir ve Asur arasında yenilenen bir antlaşmanın varlığını ortaya koymaktadır. Asur'la ittifak kuran Muşaşir bu tarihlerden itibaren Urartu'ya karşı tavır alacak ve Urartu'nun bölgedeki askeri faaliyetleriyle ilgili Asur'a bilgi aktaracaktır. Ayrıca söz konusu olan Urzanaya ait bu mektuplar Rusa'nın çift dilli yazıtından daha eskidir. Bu yazıtta da Rusa kendine göre, Urzana'yı askeri baskılarla tekrar değiştirmeye zorlayan koşulları anlatmaktadır; bu da Sargon'un 8. Seferinin sonunda (M.Ö. 714) Rusa'ya yönelik ceza amaçlı askeri harekâtın nedeni olabilir¹⁰⁴⁵.

Yazılı kaynaklara göre Urzana'nın, Asur kralı karşısında ettiği yeminler bulunmaktadır. Muhtemelen Muşaşir kralı "vasallar antlaşması"nı bozarak Rusa'ya elçiler göndermekle suçlanmıştır. Aslında Muşaşir kralı Urzana'nın Asur kralı karşısında yaşadığı zor durum sadece bu ülkeye mahsus bir durum değildir. Anadolu ve Kuzey Suriye'de bulunan diğer beyliklerin liderleri de genelde benzer uygulamalara maruz kalmıştır. Urartu için tehlike oluşturan Kimmer akınları sırasında Urzana ile

¹⁰⁴⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 91; ayrıca bkz. Erdemir-Tanyeri, "Innovation, Change, Continuity: Considering the Agency of Rusa II in the Production of the Imperial art and Architecture of Urartu in the 7th Century B.C.", s. 264-281; Starr, "Queries to the Sun God: Divination and Politics in Sargonid Assyri", *SAA 4*, Helsinki, 2004, s. 34-56; Stone, Zimansky, "Survey and Sounding in the Outer Town of Assyria 1996-1998", s. 355-375.

¹⁰⁴⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 94; ayrıca bkz. Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamian and the Ancient Near East*, Oxford Press, New York, 1990, s. 2; Oppenheim, "Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Empire", s. 111-114; Parpola, *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo Assyrians Period*, s. 96.

Rusa arasında Asur haber alma biriminin bir mektubundan anlaşıldığı üzere, bir antlaşmanın varlığına şahit oluyoruz¹⁰⁴⁶:

‘‘*Uesi'nin (Urartu valisinin elçisi Urzana'ya geldi... Ona dedi ki, Birliklerin gelsinler*’’¹⁰⁴⁷.

Urzana'nın Asur ve Urartu arasında taraf değiştirmesi sürekli olarak görülen bir durumdu; Sargon'un Muşafir'i yağmalayıp sarayını ve Haldi tapınağını talan etmesi ise bu durumu aynı zamanda Rusa'ya indirilen bir darbe olarak da yorumlayabiliriz. Ancak bu dönem için oldukça ilginç olan ise her zaman için saldırıya uğrama ihtimali bulunan, güvenilmez tampon bir bölgede bulunan bu tapınağın toplamayı başardığı servet miktarının çok fazla olmasıdır. Sargon'un bu seferle ilgili yazıtına göre: 1000 kilo altın ve 6000 kilo gümüşün yanında 333.000 değerli eşyayı sadece bu seferle ganimet olarak aldığını iddia etmektedir. Kısacası dönemin en önemli askeri güçleri olan Urartu ve Asur arasında kalan bütün yerel beylikler kuşkusuz benzer bir tehdit altındaydılar ve bu beylikler mümkün olduğunca nazik bir tarafsızlık durumu sürdürmeye çalışmışlardır¹⁰⁴⁸.

3.3.2. Kumme

J.N. Postgate, Yeni Asur kalıntılarını esas alarak Kumme ülkesini Aşağı Habur vadisine konumlandırmaktadır¹⁰⁴⁹. Bölgenin oldukça dağlık bir yapıya sahip olmasına rağmen Dicle Nehrinin kuzeyindeki çok önemli bir geçiş noktasından Aşağı Habur'a ulaşılabilmekteydi. Vadi'nin girişi Cuddi Dağ sırasının güneyinde bulunmaktaydı ve bu bölgedeki Jabal Bikhayr dağ sırası Kumme'yi güneydeki Asur merkezine karşı korumaktaydı. Postgate'in düşüncesi Şuşarra (Rania'nın yakınındaki modern Tell Shemshara) ve Tell Rimah'ta ortaya çıkarılan kalıntılarla desteklenmektedir. Ele geçen bu kalıntılar Kumme'nin Ninive bölgesinden uzakta Diclentin doğusundan Cezire bölgesine kadar olan dağlık bölgeler arasında ulaşım istasyonu görevini gördüğünü

¹⁰⁴⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 95; ayrıca bkz. Stone, Zimansky, ‘‘*The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis*’’, s. 213-228; Speakman, Stone, Glascock, Çilingiroğlu, Zimansky, Neef, ‘‘Neutron Activation Analysis of Urartian Pottery from Eastern Anatolia’’, s. 119-127.

¹⁰⁴⁷ B. Giovanni Lanfranchi, Simon Parpola, ‘‘Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeast Provinces, *SAA*, V. Volum, Helsinki, 1990, s. 145.

¹⁰⁴⁸ Zimansky, ‘‘Urartu ve Çağdaşları’’, s. 113; ayrıca bkz. G. Wilhelm, ‘‘Kumme und Kumar: Zur Hurritischen Ortsnamenbildung’’, (Ed. P. Calmeyer, K. Hecker, L. Jacob-Rost, C. B. F. Walker), *Beiträge zur Altorientalischen Archäologie und Altertumskunde: Festschrift für Barthel Hrouda*, Wiesbaden 1994, s. 315-319.

¹⁰⁴⁹ J. N. Postgate, *The Governor's Palace Archive, Cuneiform texts from Nimrud 2*, The British School of Archaeology in Irak, London 1973, s. 58-59.

ortaya koymaktadır. Fakat yine de Kumme ülkesinin lokalizasyonu tam olarak netleştirilememiştir¹⁰⁵⁰.

Postgate, Zaho bölgesini önermektedir ancak bu düşünceye göre Kumme'nin komşusu olarak bilinen ‘‘Ukku Krallığı’’nın da Zaho'nun kuzeyindeki dağlık alana yerleştirilmesi gerekmektedir¹⁰⁵¹. Çünkü Sanherib'in Nipur Dağı üzerinde bulunan ve M.Ö. 697 yılına ait seferini anlattığı yazıtında Ukku ülkesine saldırdığını ifade etmektedir. Sargon Dönemi'ne ait yazıtlarda Urartu bölgesine yakın Zaho'dan ziyade Kumme ülkesindeki dağlık alanlarda bulunmaktadır ve bu yazıtlar bugün hala küçük Haburda varlıklarını sürdürmektedir. Bu dönemler için Büyük Zap Vadisi'ndeki yerleşim yerlerinin batıyla iletişimleri oldukça sınırlıydı ve bu durum Kumme'nin Fırtına tanrısının tapınağından elde edilen kanıtlardan da anlaşılmaktadır¹⁰⁵².

Bu tarihlere ait Sussarra'nın mektupları Kumme'nin coğrafi konumunu ortaya koymaktadır. Aşağı Zap bölgesinden Mat Haburatim'e kadar izlenilecek olan güzergâhtan Kumme ülkesi çok uzak değildi. Radner'e göre Kumme, Aşağı Habur'un üst bölgelerinde bulunmaktaydı, bir nehir ya da Hezil Çayı takip edilerek buraya ulaşılyordu¹⁰⁵³.

Eski Çağlardan itibaren önemli bir geçit alanı olan Tanintanin boğazı geçilince Haburun Başaran köyüne ulaşılmaktaydı bütün bu coğrafi bilgilerden yola çıkan Radner, Kumme'yi bugünkü modern Beytüşebap ilçesine konumlandırmaktadır¹⁰⁵⁴.

¹⁰⁵⁰ Radner, ‘‘Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu’’, s. 254–257; ayrıca bkz. D. Schwemer, *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen: Materialien und Studien nach den Keilschriftlichen Quellen*, Wiesbaden 2001, s. 87.

¹⁰⁵¹ Postgate, *The Governor's Palace Archive, Cuneiform texts from Nimrud 2*, s. 58-59.

¹⁰⁵² Radner, ‘‘Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu’’, s. 254–257; ayrıca bkz. E. Frahm, ‘‘Assur 2001: Die Schriftfunde’’, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 134*, 2002, s. 47-86.

¹⁰⁵³ Radner, ‘‘Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu’’, s. 254–257; ayrıca bkz. K. Radner, ‘‘The Assyrian King and his Scholars: The Syro-Anatolian and the Egyptian Scholls’’, (Ed. M. Luukko, S. Svard, R. Mattila), *Trees, Kings and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola, Studia Orientalia 106*, Finnish Oriental Society, Helsinki, 2009, s. 221-238; Ahmet Ünal, ‘‘Zum Status der Augures bei den Hethitern’’, *Revue Hittite et Asiatique 31*, 1973, s. 27-56; F. Van Koppen, ‘‘The Geography of Slave Trade and Northern Mesopotamia in the Late old Babylonian’’, (Ed. H. Hunger, R. Pruzsinky), *Mesopotamian Dark Age Revisited, Österreichische Akademie der Wissenschaften*, Vienna, 2004, s. 9-33.

¹⁰⁵⁴ Radner, ‘‘Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu’’, s. 254–257.

Resim 35. Kume Krallığının Krallığının Siyasi Coğrafyası (Radner, 2012: 244)

Dönemin yazılı kaynaklarına göre Maşennu Krallığı'ndan hemen sonra Kumme ülkesi gelmektedir. Kumme Krallığı hiçbir zaman Asur imparatorluk sınırlarına dâhil olmamıştır ancak Asur'un, Yukarı Dicle bölgesinde bulunan diğer krallıklar üzerinde hâkimiyet kurmasında oldukça etkili olduğu gibi bu krallık adeta Asur için bölgede bir askeri üs konumundaydı¹⁰⁵⁵. Kumme Krallığı II. Adad-Nirari (M.Ö. 911–891) Dönemi'nde Asur'la ittifak halindeydi. Asur'un kuzey sınırındaki faaliyetlerini ve Kumme ile olan ilişkisini daha çok Asur kral yıllıklarından öğrenmekteyiz. Özellikle Sargon Dönemi'ne ait yıllıklar bize Asur'un yönetim merkezi ve sınır faaliyetleri hakkında açıklayıcı bilgiler vermektedir. Asur ve Kumme arasındaki ilişkilerin daha kapsamlı olarak bahsedildiği Sargon Dönemi'ne ait yıllıklara göre Kumme, Asur için

¹⁰⁵⁵ Bradley J. Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Helsinki, 2001, s. 89–94; ayrıca bkz. F. Joannes, N. Ziegler, "Une Attestation de Kumme a l'Epoque de Samsi-Addu et un Turukkeen de Renom a Shemshara, Nabu", *Nouvelles Assyriologiques Breves et Utilitaires 1995: 16-17 No. 16*, 1995, s. 73; H. W. F. Saggs, "The Nimrud Letters", 1952, *Cuneiform Texts from Nimrud 5*, British School of Archaeology in Iraq, London 2001, s. 171; M. Guichard, "La Vaiselle de Luxe des Rois de Mari, Archives Royales de Mari 31", *Editions Recherche sur les Civilisations*, Paris 2005, 20-56.

genel anlamda güvenilir bir dost değildi ancak yine de her zaman için Asur'a bağlı kalmıştır¹⁰⁵⁶.

Yaklaşık yüzyıldan fazla bir zaman dilimi için Kumme'nin Fırtına tanrısının tapınağı, Yakınoğu'daki önemli tapınaklar arasında gösterilmektedir. M.Ö. 18. yüzyılın sonlarında Jebel Sincar bölgesinde bulunan krallığın yöneticisi olan Kurda ile Mari ülkelerinin kralı Zimri Lim arasında yapılan bir antlaşmaya göre Kumme'den yardım istenilmektedir¹⁰⁵⁷. Zimri Lim üstelik Kumme'nin Fırtına tanrısının tapınağına kıymetli bir vazo hediye edecektir. Kumme tanrısının ve tapınağının ünü Asur İmparatorluğu Dönemi'nde, Kumme'nin bölgenin hâkimiyetini neden elinde tuttuğunun bir sebebi olabilir. Kumme'nin Fırtına tanrısı Asur şehrinde de büyük bir saygı görmektedir. II. Adad-Nirari Onun tapınağını kurban kesmek amacıyla ziyarette bulunmuş ve Kumme tanrısını *IM şa URU. KU-um-me* olarak isimlendirmiştir. Hatta Asur kralı bazı seferlerinde Kumme'nin Fırtına tanrısını Lordum olarak nitelendirmiş, bu durum iki ülke arasındaki yakınlığı ortaya koymaktadır¹⁰⁵⁸.

Asur kralının, Kumme ülkesine yaptığı bu ziyaretle Kumme'nin düşmanları olan Habhu şehrine ve diğer ülkelere göz dağı vermeyi amaçlamaktaydı¹⁰⁵⁹. Habhu şehri, Asur'a vergi olarak at vermekteydi ancak devam eden yıllarda Habhu vergi vermeyi kesince Kumme ülkesi ikinci kez ziyaret edildi ve *URU. Sa-at-ku-ri, URU. La-sa-ad-du, Uru. ku-un-nu ve URU. Top-si-a* şehirleri yağmalandı¹⁰⁶⁰. Adad-Nirari'nin Kumme ülkesi ziyareti vergi almak amacıyla olduğu düşünülse de asıl amaç Kumme ülkesine yardım etmektir. Asur ve Kumme arasındaki ilişkiler II. Asurnasirpal Dönemi'nde daha

¹⁰⁵⁶ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. Wilhelm, "Kumme und Kumar: Zur Hurritischen Ortsnamenbildung", s. 315-319; Radner, "The Assyrian King and his Scholars: The Syro-Anatolian and the Egyptian Scholls", s. 221-238; Van Koppen, "The Geography of Slave Trade and Northern Mesopotamia in the Late old Babylonian", s. 9-33; Joannes, Ziegler, "Une Attestation de Kumme a l'Epoque de Samsi-Addu et un Turukkeen de Renom a Shemshara, Nabu", s. 73.

¹⁰⁵⁷ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 254-257.

¹⁰⁵⁸ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 254-257; ayrıca bkz. B. Menzel, "Assyrische Tempel", *Studia Pohl Series Maior 10*, Rome, 1981, s. 213; Guichard, "La Vaiselle de Luxe des Rois de Mari, Archives Royales de Mari 31", s. 20-56; Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. Radner, "The Assyrian King and his Scholars: The Syro-Anatolian and the Egyptian Scholls", s. 221-238.

¹⁰⁵⁹ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 254-257.

¹⁰⁶⁰ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 254-257.

samimi bir şekilde devam etmektedir. II. Asurnasirpal yeni şehrin açılış töreni için dışarıdan gelen seçkin konukları arasında Kumme ülkesinin delegeleri de bulunmaktaydı. Ayrıca kayıtlardan Kalhu ülkesinin yönetiminin Asur'a geçişine Kumme'den bir temsilcinde şahitlik ettiğini öğreniyoruz. Bu temsilci muhtemelen kendi ülkesinden kaçmıştı çünkü Urartu kralı Menua Asur ülkesine kadar olan İnteralia, Uliba ve Qumenu ülkelerini zaptetmişti, bu istilalar birçok yerleşimcinin Asur ülkesine mülteci olarak sığınmasına neden olmuştu¹⁰⁶¹.

Menua'nın bu bölgelerle ilgili hedeflediği siyasi projeleri, Tiglat-Pileser'in M.Ö. 739 yılında Ulluba işgaliyle ilgili raporunda dolaylı olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle Menua'nın babası İşpuini Dönemi boyunca Meher Kapı'daki listeye göre Kumme ülkesi, Muşaşir ve Tuşpa şehirlerindeki halkların tanrısı için kesilen kurbanlardan dolayı önemli rol üstlenmekteydi¹⁰⁶².

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Kumme Krallığı'yla ilgili en önemli bilgiler II. Sargon Dönemi'ne ait krallık yazıtlarıdır ancak bu yazıtlarda bazı eksiklikler bulunmaktadır. O dönemlerde Kumme, Asur'un kuzeyinde yerel yöneticilerle yönetilen birkaç şehirden biriydi. III. Tiglat-Pileser, Aşağı Habur'daki Ulluba bölgesini ele geçirip, Kumme ülkesine çok yakın olmasına rağmen yazıtlarında Kumme ülkesine fazla değinmemektedir¹⁰⁶³.

Kumme genel olarak hanedanlıktan gelen aileler tarafından yönetilmekteydi ve bu dönem için Kumme Arîye ve Arişa adındaki yöneticiler tarafından idare edilmekteydi. Ancak Ariye'nin kral, Arişe'nin ise velayet olup olmadığı ya da ülkeyi her ikisinin mi

¹⁰⁶¹ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 254–257; ayrıca bkz. H. Tadmor, "The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria", *Israel Academy of Sciences and Humanities*, Jerusalem 1994, s. 78–120.

¹⁰⁶² Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 254–257; ayrıca bkz. Mirjo Salvini, "Tuschpa, die Hauptstadt Von Urartu", Ed. V. Haas), *Das Reich Urartu. Ein Altorientalisches Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.*, Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 17, Konstanz, 1986, s. 31-44; Mirjo Salvini, "Urartu", (Ed. H. Cancik, H. Schneider), *Der Neu Pauly, Enzyklopadie der Antike*, Altertum 12/1, Stuttgart-Weimar, 2002, s. 1029; P. Albenda, *The Palace of Sargon, King of Assyria*, Editions Recherche sur les Civilisations, Synthese no.22 Paris 1986, s. 67-68; Saggs, "The Nimrud Letters", 1952, *Cuneiform Texts from Nimrud 5*, s. 171.

¹⁰⁶³ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 254–257; ayrıca bkz. J. N. Postgate, "Assyrians Text and Fragments", *Iraq 35*, 1973, s. 13–369; A. Gunter, "Representations of Urartian and Western İranian Fortress Architecture in the Assyrian Reliefs", *Iran XX*, 1982: 103–12, 1982, s. 57–83; H. Tadmor, "The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria", Jerusalem, 1994, s. 77-100.

yönettiği konuları hakkında tam olarak fikir sahibi değiliz¹⁰⁶⁴. Fakat bazı kanıtlar Ariye'nin yönetici konumunda olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin CT 53 42 nolu yazıtta göre Ariye, Kumme ülkesinin kralı olup yaşamını sarayda sürdürmekteydi ve CT 53 98 nolu yazıttaki bilgilerde Ariye'nin hükümdarlığını onaylamaktadır. Ariye'ye dair dikkat çeken bir diğer gelişme de prens Sanherib'ten Sargon'a kadar gelen kral mektuplarında isminin geçmesidir. Bu mektupların bazılarında göre Ariye, Asur'a karşı Ukku Krallığıyla ittifak kurmuştur¹⁰⁶⁵.

Bir başka yazıtta bu iki kralın güçlerini ayırdığını ve dönemin olaylarını anlatan bir diğer yazıtta göre Urartu Krallığı ile illegal olarak ticaret yapan iki grubun olduğu ve gruplardan birinin Ariye'nin diğerinin ise Arişe'nin sorumluluğunda olduğu belirtilmektedir. Bu döneme ait başka yazılı kaynaklara göre ise bu iki yönetici dönem dönem Asur hâkimiyeti altına girmişler ancak daha sonra yeniden bağımsızlıklarını kazanmışlardır.¹⁰⁶⁶

Asur, başta Kumme olmak üzere bölgedeki şehir devletlerinin askeri güç bulundurmalarına izin vermemekteydi. Bu durumun kanıtları II. Adad-Nirari Dönemi'nde açık bir şekilde görülmektedir. Bu dönemden sonra Ariye ve Arişe Asur kralının emriyle bölgedeki bağımsız devletlerle özellikle Urartu ile ilgili Asur'a bilgi aktarmaktaydı ve Asur ordusunun asker, at ve kereste ihtiyacını karşılamaktaydılar¹⁰⁶⁷. Asur bölgedeki yerel krallıkların askeri güç bulundurmasına karşı çıkmaktaydı ve bunun en önemli nedeni ise bu krallıkların her an için Urartu ile ittifaka kurup Asur'a karşı savaşma ihtimallerinin bulunmasındandı.

¹⁰⁶⁴ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89–94.

¹⁰⁶⁵ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89–94; ayrıca bkz. D. Schwemer, *Die Wettergottgestalten und Nordsyrien im Zeitalter der Keilschriftkulturen: Materialien und Studien nach den Keilschriftlichen Quellen*, Wiesbaden 2001, s. 301-302; A. Fuch, S. Parpola, "The Correspondence of Sargon II, Part III. Letters Froms Babylonia and the Eastern Provinces", *SAA 15*, Helsinki, 2001, s. 284.

¹⁰⁶⁶ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89–94; ayrıca bkz. F. W. König, *Handbuch der Chaldischen Inscripten*, 2 Bände, *Afo Beiheft* 8, Graz, 1955-1957, s. 3-11; Wilhelm, "Kumme und Kumar: Zur Hurritischen Ortsnamenbildung", s. 315-319; Joannes, Ziegler, "Une Attestation de Kumme a l'Epoque de Samsi-Addu et un Turukkeen de Renom a Shemshara, Nabu", s. 73.

¹⁰⁶⁷ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 254–257; ayrıca bkz. K. Kessler, "Royal Roads and Other Questions of the Neo-Assyrians Communications System", (Ed. S. Parpola, R. Whiting), *Assyria 1995, The Neo-Assyria Text Corpus Project*, Helsinki, 1997, s. 129-136.

Arîye Dönemi'nde Asur hâkimiyeti altına giren Kumme Krallığı, Asur'a ağır vergiler ödemek zorunda kalmıştır fakat alınan ağır vergiler aynı zamanda yerel halk arasında birtakım huzursuzlukların çıkmasına neden olmaktadır. Bir süre sonrada Kumme'de yeniden ayaklanmalar meydana gelecektir. Kumme'nin her fırsatta Asur'a karşı baş kaldırmasına rağmen Nineve'de Kumme Krallığı'na ait mühürler keşfedilmiştir¹⁰⁶⁸. Nineve'deki Kumme mühürlerinin varlığı aynı zamanda Asur ve Kumme arasındaki diplomatik ilişkilerin varlığını belgelemektedir.

II. Adad-Nirari, Kumme'de meydana gelen isyanlar neticesinde bu ülkeden gelen vergilerin kesilmesi üzerine bir tehdit mektubu gönderecektir. II. Adad-Nirari, Mektup'ta şayet düzenli olarak vergiler gelmediği takdirde ordusunu Kumme ülkesine göndereceğini ve burada insanları kılıçtan geçirip dehşetler saçacağını dile getirmektedir. Asur kralı bu tür tehditlerle bölgedeki diğer krallıklara da kendisine karşı isyan etmeleri halinde Asur'un yapacakları konusunda gözdağı veriyordu¹⁰⁶⁹.

Asur, daha sonraki dönemlerde Yukarı Dicle bölgesindeki krallıkları kendi hâkimiyeti altında tutmak ve kuzey sınırını güvence altına alabilmek için bu krallıklarla çeşitli antlaşmalar imzalayacaktır. Bu antlaşmalar gereğince Asur yönetim merkezi Assur-reşuwa'yı Kumme ve çevresine yönetici olarak atayacaktır. Asur-reşuwa, Kumme'ye geldikten sonra Urartu'nun ve diğer güçlerin bölgedeki faaliyetleriyle ilgili olarak merkeze raporlar gönderecektir. Ayrıca Asur ordusunun ihtiyacı olan asker, silah ve teçizatı bu bölgeden toplayıp Asur başkentine göndermekteydi¹⁰⁷⁰.

Asur-reşuwa doğrudan Asur kralına bağlı olmasına rağmen sanırım dönemin alt üst ilişkileri gereğince raporlarını genelde Asur veliahtına göndermekteydi ve kendisi tarafından gönderilen bir raporda Urartu ve Kumme arasındaki bölgeye askerler yerleştirdiğini, hareket için ise merkezden emir beklediğini dile getirmektedir. Bir başka

¹⁰⁶⁸ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. M. T. Larsen, "Partnership in Old Assyrian Trade" (Ed. J. D. Hawkins), *Ancient Near East, Rencontre Assyriologique Internationale*, The British School of Archaeology, 1977, s. 119-147.

¹⁰⁶⁹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. M. T. Larsen, "Commercial Networks in the Ancient Near East", (Ed. M. Rowlands, M.Larsen and K. Kristiansen), *Centre and Periphery in the Ancient World, New Directions in Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s. 47-56.

¹⁰⁷⁰ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. S. Daley, "Foreign Charioty and Cavalry in the Armies of Tiglat-Pileser III and Sargon II", *Iraq XLVII*, 1985, s. 31-48.

yazılı kaynağa göre Asur ve Urartu arasındaki savaşta Kumme, Asur kralına yardıma gitmiştir. Böylece anlıyoruz ki Kumme ülkesinin ordusu yerel bir kralın emri altında olmasına rağmen Asur'a bağlı bir krallık olarak savaşlarda Asur ordusunun yanında yer almak zorundaydı¹⁰⁷¹.

Dönemin yazılı metinlerine göre Kumme-Asur ittifakında, Kumme Krallığına düşen en önemli görev Urartu hakkında askeri bilgiler toplamaktı. Buna bağlı olarak Assur-reşuwa, “daialu” adında bir istihbarat teşkilatı kurarak Urartu ordusu ve Urartu'ya karşı yapılan ayaklanmalarla ilgili olarak Asur'a bilgi aktarmaktaydı. Bu döneme ait Assur-reşuwa'dan gelen raporlar genellikle Urartu ordusundaki hareketlilik ile Urartu'nun düşmanlarıyla yaptıkları savaşlarla ilgiliydi. Bölgeden gelen bütün bu raporların yanı sıra Asur krallarının bu bölgeyle bu kadar çok ilgili olmasının en önemli nedeni elbetteki Urartu-Asur arasındaki düşmanlıktan kaynaklanmaktaydı¹⁰⁷².

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Asur'un haber alma teşkilatı son derece etkili bir şekilde çalışmaktaydı. Örneğin Urartu başkentinde meydana gelen bir olay çok hızlı bir şekilde Asur kralına iletilmekteydi hatta bazı durumlarda Asur kralı, doğrudan Assur-reşuwa'ya emir vererek ajanlarını Urartu başkenti Tuşpa'ya gönderip detaylı bilgi göndermelerini istemiştir. Aynı şekilde Urartu ajanları bölgede sürekli olarak Asur'la ilgili bilgiler toplamaktaydı. Assur-dur-paniya'ya ait yazıta göre yakalanan Urartu ajanlarına ait raporlar sadece Asur faaliyetleriyle ilgili değilerdi. Aynı zamanda bu ajanlar Asur'a bağlı beyliklere de sızarak, bu beyliklerin Asur'la olan ittifaklarını bozmaları için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kısacası günümüzde uygulanan soğuk savaş stratejisinin en önemli adımları Asur ve Urartu arasında bütün yönleriyle uygulanmaktaydı¹⁰⁷³.

¹⁰⁷¹Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94;ayrıca bkz. A. T. Olmstead, “Shalmaneser III and the Establishment of the Assyrian State”, *Journal of the American Oriental Society* 41, 1921, s. 345–382.

¹⁰⁷² Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94;ayrıca bkz. D. Stronach, “Notes on the Fall of Nineveh”, *Assyria 1995*, (Ed. S. Parpola and R. Whiting), The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, 1997, s. 307–324.

¹⁰⁷³Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94;ayrıca bkz. H. Tadmor, “Observations on Assyrian Historiography”, (Ed. M.D. J. Ellis) *Essays on the Ancient Near East in Memory of Jacob Joel Finkelstein, Memoirs of the Connecticut Academy of Art and Sciences*, XIX. Volum, Hamden, Connecticut: Archon Books, 1977, s. 209–213.

Assur-reşuwa bölgesinde bulunduğu süre içerisinde, Kumme'deki Asur otoritesini daha etkili hale getirebilmek ve gerektiğinde bölgedeki Asur karşıtı faaliyetlere karşı daha hızlı bir şekilde harekete geçebilmek için Asur yöneticilerinin desteğiyle bir kale inşa ettirdi. Bu dönemde gelişen Asur-Kumme ittifakı üzerine Urartu, Kumme yöneticilerini kaçırmayı planlamaktadır ancak bunu gerçekleştirip gerçekleştirmediğini yazılı ve arkeolojik kaynakların yetersizliğinden dolayı tam olarak bilemiyoruz. Asur'un bölgedeki temsilcisi olan Asur-reşuwa, Kumme'de bulunduğu dönem içerisinde bölgedeki diğer bazı yerel yöneticilerle çeşitli mücadelelere girişecektir ancak bu durum her iki tarafında gücünü tüketecektir¹⁰⁷⁴.

Eldeki mevcut yazılı verileri değerlendirmemiz sonucunda Urartu'nun kendisine saldıracığını düşünen Kumme halkının aksine Urartu kralları kendilerine son derece dostane davranmıştır. Urartu'nun bu dönemde bölgedeki yerel krallıklara karşı dostane ilişkiler geliştirmesinin nedeni ise bu beylikleri Asur'a karşı isyana teşvik etmek istemesinden kaynaklanmaktaydı. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Kumme halkı, Asur yönetiminin kendilerine yüklediği ağır vergilerden son derece rahatsızdı. Kumme ve bölgedeki diğer krallıkların Asur'a ödedikleri haraç konusundaki rahatsızlıkları Urartu krallarının her zaman için elini oldukça güçlendiren önemli bir neden olmuştur¹⁰⁷⁵.

Asur'un bölgedeki krallıklara yönelik temel politikası askeri işgallere bağlı olarak yağmacılığa dayalıydı ve bu krallıklara yönelik geliştirdiği olumlu bir siyaset tarzı bulunmamaktaydı. Örneğin Kumme ülkesindeki ekonominin toparlanması için Asur'un bu ülkeye herhangi bir ekonomik destek verdiğine dair bir bilgiye rastlamıyoruz. Dönemin yazılı kaynaklarının değerlendirilmesi sonucu Kumme ülkesinde tarımsal ürün olarak Arpa'ya ilaveten hayvancılık faaliyetleri arasında koyun yetiştiriciliğinin de yapıldığına şahit olmaktayız. Tarımsal ve hayvancılık faaliyetlerinin yanı sıra yazılı kaynaklara göre bu ülkede şarap üretimi de yapılmıyordu. Örneğin Cizre ovasındaki üzüm

¹⁰⁷⁴ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Between Assyria and Urartu", s. 254–257; ayrıca bkz. A. L. Oppenheim, "Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Empire", (Ed. H. D. Lasswell, D. Lerner and H. Speier), *Propaganda and Communication World History*, I. Cilt, University of Hawaii Press, Hawaii, 1979, s. 111-144; Albenda, *The Palace of Sargon, King of Assyria*, s. 67.

¹⁰⁷⁵ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. F. M. Fales, J. N. Postgate, "Imperial Administration Records, Part II: Provincial and Military Administration", *State Archives of Assyria*, XI. Cilt Helsinki University Press, Helsinki, 1995, s. 56; Ziegler, "Une Attestation de Kumme a l'Epoque de Samsi-Addu et un Turukkeen de Renom a Shemshara, Nabu", s. 73.

bağlarının varlığına Assurnasirpal'ın yazıtlarında rastlıyoruz¹⁰⁷⁶. Eski Çağlardan günümüze kadar tarım ve hayvancılık Anadolu ve Mezopotamya ekonomilerinde büyük önem arz etmektedir. Bu krallığın sahip olduğu bu ekonomik avantajlar Asur'un bu ülkeye yönelik geliştirdiği siyasetin en önemli nedenleri olmuştur¹⁰⁷⁷.

Şayet Parker tarafından öne sürülen düşünceden yola çıkıp Kummeyi modern Zaho'nun kuzeyine yerleştirecek, bölgenin sahip olduğu coğrafi ve iklimsel özellikler gereği olarak Aşağı Habur ve Hezil Çayı vadilerinde önemli miktarda tarımsal faaliyetler yapıyor olmalıydı¹⁰⁷⁸. Burada yapılan tarımsal faaliyetler arasında kuru tarım olarak daha çok Arpa ekilmekteydi. Nehir kenarlarında ve sulanabilen alanlarda ise daha çok sebze, meyve ve üzüm yetiştirilmekteydi¹⁰⁷⁹.

Yazılı kaynaklarda Kumme Krallığı'na ait değerli madenler listesinde bronz objeler, sadaklar, deri parçaları ile sadece bir yerde de akikin varlığından bahsedilmektedir. Ancak bahsi geçen bu ürünlerin Kumme'de mi üretildiği yoksa dışarıdan mı ithal edildiğine dair kesin bilgiye sahip değiliz¹⁰⁸⁰.

Demir Çağlarda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek kesimleri sık ormanlarla kaplıydı. ABL 490 no'lu yazıtta Kumme ve Ukku ülkelerinden 470 kütüğün Asur ülkesine götürüldüğü ve bir başka yazıtta ise bu bölgelerden kütüklerin taşındığından bahsedilmektedir. Bütün bunlar keresteciliğin bölge ekonomisinin önemli yapı taşlarından biri olduğunu göstermektedir. Asur kendisine bağlı olan bu beylikleri sömürmede son derece rahat davranıyordu. Dönemin kaynaklarına göre Kumme ülkesine ait işçiler kendi ülkelerinin sınırları içerisinde Asur'a ağaç kesmede yardım

¹⁰⁷⁶ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94.

¹⁰⁷⁷ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. L. D. Levine, "Sargon's Eighth Campaign", (Ed. L. D. Levine and T. C. Young), *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia, Bibliotheca Mesopotamica 7*, Malibu: Undena, 1977, s. 135-151.

¹⁰⁷⁸ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. L. D. Levine, "The Second Campaign of Sennacherib", *Journal of Near Eastern Studies* 32/3, 1973, s. 312-317.

¹⁰⁷⁹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. F. M. Fales, "Imperial Administration Records, Part II: Palace and Temple Administration", *State Archives of Assyria*, VII. Volum, Helsinki University Press, Helsinki, 1995, 104.

¹⁰⁸⁰ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. L. D. Levine, "Manuscript, Texts and Study of Neo-Assyrian Royal Inscriptions", (F. M. Fales), *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*, Centro per le Antichita e la Storie dell'Arte del Vicino Orient, Roma, 1981, s. 49-70.

etmekteydiler hatta Kumme kralının, Dur-şarruken Ovası'na ağaç dikmesi için Asur kralı tarafından gönderildiğini öğreniyoruz¹⁰⁸¹.

Yazılı bilgilere göre Gabbu-ana-Assur'un, keresteleri gemiye geç yükleyip göndermesinden dolayı Ninive'den gönderilen bir mektuptan cezalandırıldığını görmekteyiz. Gabbu-ana-Assur, Asur krallından kendisini bağışlamasını çünkü kerestelerin getirildiği alanın çok uzak olduğunu ve yüzden de kereste taşıma işinin uzun sürdüğünü ifade etmektedir. Asur kralı yazıtlarında Ukku kralı ve Assur-reşuwa'dan bahsedildiği kadar Kumme kralından bahsedilmektedir. Yine bu yazıtlara göre Asur kendisine bağlı olan krallıkların sadece doğal kaynaklarını sömürmekle kalmıyor aynı zamanda bu krallıkların insan gücünden de rahat bir şekilde faydalanıyordu¹⁰⁸².

Gabbu-ana-Assur'a ait bu mektup Asur'a bağlı beyliklerin, Asur'a karşı olan direncini ortaya koymaktadır. Asur'a karşı açık bir direniş Asur'un işgal ve katliamlarını ortaya çıkaracak olmasından dolayı beylikler daha kurnazca davranarak alttan gizli bir direniş sürdürüyorlardı. Kütüklerin Asur başkentine geç gönderilmesi mesafenin uzaklığından ziyade muhtemelen gizli bir başkaldırı hareketiydi çünkü Asur kendisine bağlı bu yerel güçlerin ekonomik zenginliklerini sömürdüğü gibi, bu krallıkların ticaret yapmalarını da sınırlandırmaktaydı. Aksi bir şekilde davranırlarsa Asur'un gazabına maruz kalmaktaydılar. Örneğin Cizre bölgesinden gelen iki mektuba göre Kumme ülkesine ait kaçakçıların Urartu ve Asur sınırları arasında kalan bölgede gayri resmi bir şekilde ticaret yaptıkları ve bundan dolayı bunların cezalandırılmaları gerektiği ifade edilmektedir¹⁰⁸³.

¹⁰⁸¹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. I. Medvedskaya, "The Location of Hubuşkia", (Ed.S. Parpola, R. Whiting), *Assyria 1995, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, 1997, s. 197-206; K. R. Veenhof, "The Old Assyrians Merchants and Their Relations with the Native Population of Anatolia", (Ed. H. J. Nissen and J. Renger), *Mesopotamian und Seine Nachbarn, Recontre Assyriologique*, Dietrich Reimer Verlag, 1978, s. 147-159.

¹⁰⁸² Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. H. Tadmor, "The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study II", *Journal of Studies XII/3*, 1958, s. 77-100; H. Tadmor, "The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study II", *Journal of Studies XII/1*, 1958, s. 22-40.

¹⁰⁸³ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 89-94; ayrıca bkz. K. R. Veenhof, "Aspect of Old Assyrian Trade and its Terminology", *Studia et Document ad İura Orientis Antiqui Pertinentia*, 10.Volum, Leiden, 1972, s. 114.

Sargon'un M.Ö. 714 yılında Muşafir ve Haldi Tapınağı'nı yağmalaması esnasında Kumme ülkesi de bölgedeki diğer devletler gibi Asur yağmasından nasibini aldı. Eski ve ünlü tapınakların Sargon için hiçbir anlamı yoktu ve Kumme'nin Fırtına tanrısı tapınağı da yağmalanacaktır. Kumme Krallığı, tıpkı Muşafir ve diğer kent devletlerinde olduğu gibi dönemin şartlarının gereği olarak genel anlamda Asur ve Urartu krallıklarına karşı bir denge siyaseti izlemişlerdir. Her zaman için güçlü olandan yana olumlu tavır almışlardır¹⁰⁸⁴.

3.3.3. Ukku Krallığı

Yakın dönemlere kadar Hakkari bölgesinin arkeolojisi tam olarak bilinmiyordu. Fakat 1997'den itibaren bu bölgede yapılan kazılar sonucunda 13 adet savaşçı heykeli bulunmuştur ve bu gelişmeler üzerine bölgedeki arkeolojik faaliyetler oldukça hız kazandı. Bu eşsiz heykeller Hakkari Kalesi üzerinde, dağın eteğindeki büyük bir kayanın önünde bulunmuştur¹⁰⁸⁵. Bu savaşçıların taşıdığı kamalar ve baltalar iki binlerin sonları ve birinci binin başlarına tarihlendirilse de tam olarak netleştirilmemektedir. Şu anki mevcut bulgulara göre bölge çok daha önceden yerleşilmeye başlanmıştır. Heykellerin bulunduğu bölgedeki verilerin C 14 sonuçlarına göre bu veriler M.Ö. 2000'li yıllara tarihlendirilmektedir ve bu veriler, Van-Urmiye bölgesinin tipik boyalı çanak çömleğiyle karşılaştırıldığında bunlar bu bölgede M.Ö. 2000 yıllarına ait çanak çömleklere denk gelmektedir. Kazılan bir başka mezarda ortaya çıkarılan buluntular ise Geç Tunç Çağı ya da Erken Demir Çağına tarihlendirilmektedir¹⁰⁸⁶.

¹⁰⁸⁴ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşafir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 254–257; ayrıca bkz. M. S. Rothman, "Introductions Part I. Evolutionary Typologies and Cultural Complexity", (Ed. G. Stein and M. S. Rothman), *Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity, Monographs in World Archaeology No: 18*, Madison, Wisconsin: Prehistory Press, 1994, s. 1-10.

¹⁰⁸⁵ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşafir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 257–260.

¹⁰⁸⁶ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşafir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 257–260; ayrıca bkz. Tadmor, "Observations on Assyrian Historiography", s. 209–213.

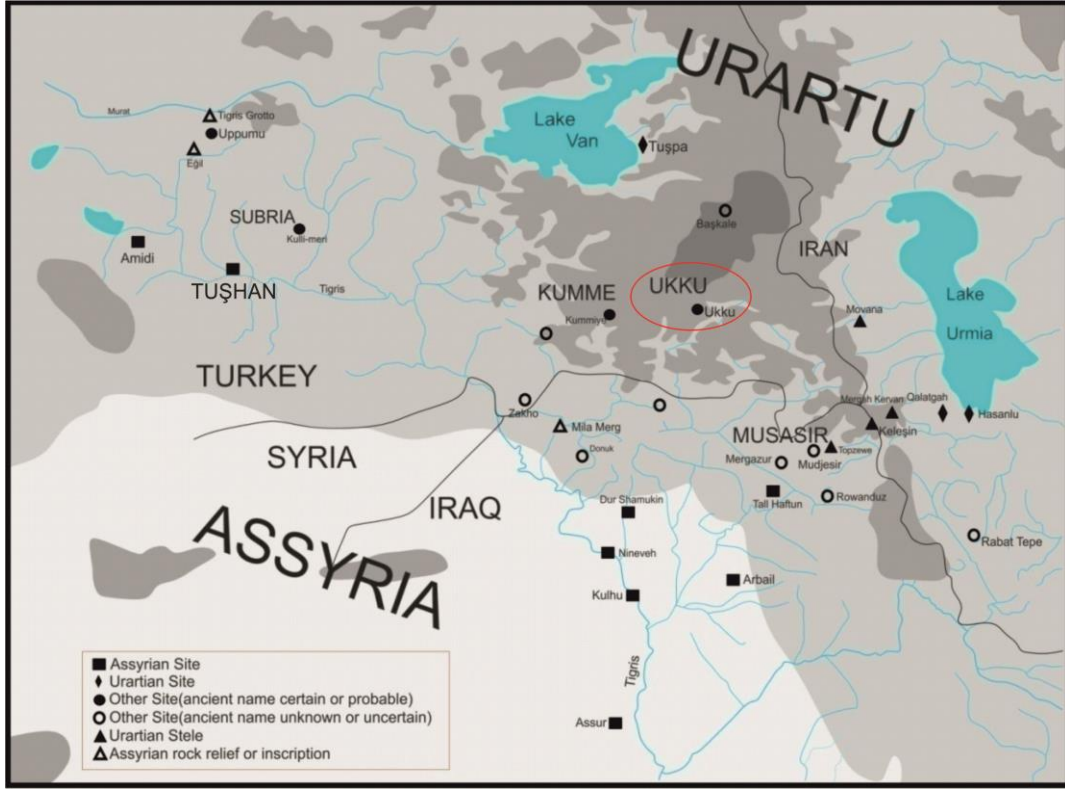

Resim 36. Hakkari Bölgesinde Bulunan Savaşçı Heykelleri (Sevin, 2001: 363)

Ukku Krallığı, politik ve coğrafi olarak farklı bir konuma sahipti. Asur kralı Sanherib'e ait yazıtlara göre Ukku, Cudi Dağı'nın kuzeyindeki Nipur Dağı'nın arkasında bugünkü Siirt ve Hakkari ileri arasındaki bölgeye lokalize edilmektedir¹⁰⁸⁷. Coğrafi konumundan dolayı Ukku, birbirine rakip konumda bulunan Asur-Urartu krallıkları arasında yer almaktaydı ve dağlık Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin merkezi konumundaydı. Ukku'nun bu coğrafi konumu ona özel bir anlam kazandırmaktaydı¹⁰⁸⁸.

¹⁰⁸⁷ Asur Dönemi'nde II. Sargon (M.Ö. 721–705) ile (M.Ö. 704–681) Sennacherib Dönemleri'ndeki kaynakları ve Kumme ile ilgili tartışmaları gözünde bulunduran Karen Radner, Ukku'yu Hakkâri bölgesi'ne konumlandırmaktadır. Bradley'in aksine Radner, Ukku'nun Urartu ile sınırı olmadığını, Bu yerleşim yerinin daha çok ismi bilinmeyen bir Urartu şehrinin karşısında bulunduğunu öne sürmektedir. Bkz. Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşafir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Between Assyria and Urartu", s. 257–260.

¹⁰⁸⁸ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94–102; ayrıca bkz. Veenhof, "The Old Assyrians Merchants and Their Relations with the Native Population of Anatolia", s. 147-159; D. Levine, "Manuscript, Texts and Study of Neo-Assyrian Royal Inscriptions", s. 49-70; Olmstead, "Shalmaneser III and the Establishment of the Assyrian State", *Journal of the American Oriental Society* 41, 1921, s. 345–382.

Resim 37. Ukku Krallığının Yayılın Alanları (Radner, 2012: 244)

Ukku'nun son derece dağlık coğrafyasından dolayı lojistik destek sağlanmada oldukça önemli problemler yaşanmaktaydı ancak bu durumun Ukku Krallığı için birtakım avantajları da bulunmaktaydı. Örneğin bu dağlık coğrafya Asur'un Ukku'yu sürekli kontrol altına almasını son derece zorlaştırmıştır. Bu dönemde yazılmış çeşitli yazıtlara göre şiddetli kış şartları ve son derece dağlık olan arazi bu ülkeye ulaşımı özellikle yılın belli dönemlerinde son derece zorlaştırmaktaydı. Savaş konusunda son derece uzman olan Asur için de silahları, savaş arabalarını ve diğer araç gereçleri bu dağlık coğrafyadan geçirmek ve savaşı zamanında bitirmek oldukça zordu. Ayrıca Urartu ve Asur arasında bulunan dağlık alanlardaki hava şartları özellikle kış şartlarında, dönüş yollarının tamamen kar altında kalıp kapanmasından dolayı Asur ordusu bölgede gerçekleştirdiği kuşatmaları ve yağmalamaları yazın sonunda bırakıp geri dönmek zorunda kalıyordu¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁸⁹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94–102; ayrıca bkz. Veli Sevin, Aynur Özfirat; “Die Stelen aus Hakkâri: Steppennomaden in Vorderasien”, *IstMitt* 51, 2001, s. 11-26; Radner, “Betwen A Rock And A Hard Place: Muşasir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu”, s. 245-254; Postgate, “Assyrians Text and Fragments”, s. 13–369; Gunter, “Representations of

Asur kralları için Ukku'ya dair diğer önemli bir faktör ise Ukku'nun, Urartu'ya yakın bir eyalet olması ve Urartu yöneticilerine ait yazıtlara göre Urartu'nun, Ukku'ya karşı harekete geçmesi Asur için büyük bir önem arz etmekteydi. Ukku'nun coğrafi konum itibarıyla Urartu ile aynı sınıra sahip olması ve Asur'un, Ukku'yu herhangi bir işgali aynı zamanda Urartu'yla karşı karşıya gelmesi demekti, lojistik destek sağlamanın çok zor olduğu bu coğrafya'da Urartu'yla karşı karşıya gelmek kesinlikle Asur'unda istemediği bir durumdu. Ancak Kumme ile Urartu arasındaki Ukku, Asur için önemli bir jeopolitik konuma sahipti¹⁰⁹⁰.

Sargon'a ait yazıtlara göre Ukku, Asur'a bağlı bir beylik konumunda değildi ancak bu dönemde Ukku kurnazca davranarak Asur ve Urartu arasında bir denge politikası izlemiştir. Küçük, bağımsız bir krallık olan Ukku'nun, Asur sınırlarından çok uzak olmasına rağmen Asur'un kuzey sınırı için önemliydi. Bu dönem için Asur-Ukku ilişkisi, Asur'un işgal ettiği ülkeler ya da kendisine bağlı beyliklerin genellikle kendileri ve düşmanları arasında kalan tampon bölgede yer aldıkları gerçeğini ortaya koymaktadır¹⁰⁹¹.

Ukku, isminin Sargon Dönemi'ne ait yazıtların onaltı'sında geçmesine rağmen Sargon Dönemi'nde bu krallığı kimin yönettiğini bilemiyoruz. Yazıtlarda genelde yönetici olarak "Ukkan" isminden bahsedilmektedir. Fakat CT 53 194 no'lu yazıttan Ukku'nun veliht prensinin adının "Baziya" olduğunu öğreniyoruz¹⁰⁹².

Asur'un, Kumme ülkesindeki yöneticisi olan Assur-reşuwa bu dönemde Ukku'yla yakından ilgilenmekteydi. Assur-reşuwa'dan ve bölgedeki diğer yöneticilerden gelen

Urartian and Western Iranian Fortress Architecture in the Assyrian Reliefs", s. 57-83; Albenda, *The Palace of Sargon, King of Assyria*, s. 67.

¹⁰⁹⁰ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94-102; ayrıca bkz. Aynur Özfirat, "Van-Urmia Painted Pottery From Hakkâri", *AMIT* 34, 2002, s. 209-228; Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşafir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 245-254.

¹⁰⁹¹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94-102; ayrıca bkz. E. Frahm, "Einleitung in die Sanherib-Inschriften", *AfO Beiheft* 26, 1997, s. 104; E. Frahm, "Assur 2001", *Die Schriftfunde, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 134, 2002, s. 47-86; Sevin, Özfirat, "Die Stelen aus Hakkâri: Steppennomaden in Vorderasien", s. 11-26; Frahm, "Einleitung in die Sanherib-Inschriften", s. 104.

¹⁰⁹² Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94-102; ayrıca bkz. J. M. Russell, "The Writing on the Wall: Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscription", *Mesopotamian Civilizations* 9, Winona Lake, 1999, s. 97; Özfirat, "Van-Urmia Painted Pottery From Hakkâri", *AMIT* 34, 2002, s. 209-228.

raporlara göre Ukku güvenilir bir tavır sergilemekteydi. Bütün bunlar Ukku'nun Asur hâkimiyetine girmesinin uzak bir ihtimal olduğunu ve gelen raporlardan Ukku Krallığı'nın Urartu'ya karşı da isyan ettiği ancak Assur-Reşuwa'nın bu isyana dair net bilgiler elde edemediği, bilgi toplamak için de bölgeye ajanlar gönderdiği anlaşılmaktadır¹⁰⁹³.

Tıpkı soğuk savaş döneminde olduğu gibi küçük beyliklerin, bu dönemdeki süper güçler tarafından yönlendirildiği, ele geçen bir mektuptan Asur'la ittifak halindeki Arzabia kralının, Ukku saldırılarına karşı harekete geçmek istediğini belirtmektedir. Asur'a bağlı beyliklerin bu tarz taleplerde bulunmalarındaki asıl amaç ülkelerine karşı herhangi bir saldırı olduğunda Asur tarafından korunmalarını sağlamaktır. Ukku'nun Asur'a ve bölgedeki beyliklere karşı mücadeleye girişmesi, bu krallığın Urartu ile bir ittifak halinde olduğunu göstermektedir. Asur ve Urartu'ya bağlı beylikler (Arzabian-Asur, Ukku-Urartu) arasındaki mücadeleler sonucunda Asur kendisine bağlı Arzabian'ı korumak için Ukku üzerine herhangi bir ordu göndermemiştir¹⁰⁹⁴.

Bölgeden gelen Asur ajanlarına ait raporlara göre Urartu ve Ukku Krallıkları arasında çok önemli bir ittifak bulunmaktaydı ve Ukku kralının, Asur'un Kumme ülkesinde inşa ettirdiği kaleyle ilgili olarak Urartu kralını bilgilendirdiği anlaşılmaktadır. Urartu kralının amacı bu yapılara saldırmak ve buradaki askerleri esir alıp kendi ülkesine götürmektir. Ayrıca Urartu bölgeye düzenlediği seferler esnasında Ukku'ya karşı herhangi bir müdahalede bulunmadan direk geçmesi bu iki güç arasındaki ittifakın varlığını daha da pekiştirmektedir. Urartu kralına ait bir mektuptan Urartu'nun, Ukku kralını Kumme ülkesine gönderdiği ve Kumme kralının Asur'a karşı

¹⁰⁹³ Parkers, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94-102; ayrıca bkz. R. D. Barnett, E. Bleibtreu, G. Turner, *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*, London 1998, s. 212; R. D. Barnett, M. Falkner, *The Sculptures of Tiglath-Pileser III (745-727 B. C.)*, London 1962, s. 45; A. L. Oppenheim, "Trade in the Ancient Near East", *V. International Congress of Economic History*, Central Department of Oriental Literature, Moscow, 1970, s. 1-38; H. Tadmor, "History and Ideology in the Assyrian Royal Inscriptions", (Ed. F. M. Fales), *Assyrian Royal Inscriptions: A New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*, Centro Per le Antichita e la Storia dell'Arte del Vicino Oriente, 1981, s. 13-33.

¹⁰⁹⁴ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94-102; ayrıca bkz. H. F. Russel, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B. C. And the Historical Geography of Eastern Anatolia According to Assyrian Sources" *Anatolian Studies XXXIV*, 1984, s. 171-201; Zimansky, "Urartu ve Çağdaşları", s. 112-115.

isyan edip Urartu ve Ukku ülkeleriyle ittifak kurmaları konusunda ikna etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır¹⁰⁹⁵.

Sargon Dönemi'nde Urartu yalnız Asur'un baskısı altında değildi ayrıca M.Ö. 714'te yapılan savaşta Asur, Urartu Krallığı'nı ağır bir yenilgiye uğrattı. Asur kral yazıtlarına göre bu yenilgiden sonra Urartu'nun bölgedeki hâkimiyeti zayıfladı. Ayrıca Asur'un kazandığı bu zafer karşısında Ukku ülkesinin, Asur ve Urartu arasında kalan diğer krallıkların da her zaman için yaptığı gibi taraf değiştirerek Asur'la iyi ilişkiler içerisine girmeye başladığı görülmektedir. Ukku kralına ait mektuplardan bu krallığın bölgede Asur yönetimiyle ittifak halinde olduğu ve Asur'unda Ukku'yu kendine bağlı bir beylik haline getirmeye çalıştığını öğreniyoruz¹⁰⁹⁶.

Asur prensi Sanherib'e ait yazıtlardan Ukku kralının, Urartu'nun askeri durumuyla ilgili olarak Asur'a bilgi aktardığına şahit oluyoruz. Aynı şekilde Asur'un bölgedeki yöneticisi konumunda olan Tabşar-Asur'unda, Asur kralına Urartu'nun askeri durumu ve bölgedeki faaliyetleriyle ilgili olarak bilgi aktardığını görmekteyiz. Bu tarihlerde Yukarı Dicle bölgesindeki şehir devletleri ile Asur arasındaki barış görüşmelerini Kumme Krallığı yönetmekteydi. Ayrıca bu beyliklere ait bilgileri de Kumme kralı, Asur merkezine iletmekteydi¹⁰⁹⁷.

Dönemin yazılı tutanakları bizlere Asur'un, Ukku Krallığından da çeşitli vergiler aldığını göstermektedir. Örneğin CT 53 872 no'lu yazıtta göre Ukku'nun, Asur merkezine göndereceğine dair söz verdiği bir gemi yükü kereste için sıkıntılar yaşadığı görülmektedir. CT 53 35 no'lu yazıtta ise Asur'a yük gönderen krallar arasında Ukku

¹⁰⁹⁵ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94–102; ayrıca bkz. S. Daley, “The Tablets From Shalmaneser”, *The British School of Archaeology in Iraq*, 1984, s. 51; W. De Filippi, “The Royal Inscriptions of Assur-Nasir-Apli II (883–859): A Study of the Chronology of the Clah Inscriptions Together with an Edition of Two of These Texts”, *Assur 7/1*, 1977, s. 1-47; S. W. Cole “The Destruction of Orchards in Assyrian Warfare”, (Ed. S. Parpola and R. Whiting), *Assyria 1995, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, 1997, s. 29-40.

¹⁰⁹⁶ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project* s. 94-102; ayrıca bkz. F. M. Fales, “River Transport in Neo-Assyrian Letters”, (Ed. J. Zablocka and S. Zawadzki), *Şulmu IV*, Poznan: Uniwersytet im. Adama Mickiewiczza W Poznaniu, 1993, s. 79.

¹⁰⁹⁷ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94–102; ayrıca bkz. H. Tadmor, “Propaganda, Literature, Histrography: Cracking the Code of the Assyrian Royal Inscriptions”, (S. Parpola and R. Whiting), *Assyria 1995, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Helsinki, 1997, s. 325-338; Russell, “The Writing on the Wall: Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscription”, s. 97; Barnet, Falkner, *The Sculptures of Tiglath-Pileser III (745–727 B. C.)*, s. 45; Özfirat, “Van-Urmia Painted Pottery From Hakkâri”, s. 209–228.

kralının adı geçmektedir. Ukku'nun, Asur Krallığı'nın hizmetinde olduğunu kanıtlayan bu yazıtlar dışındaki diğer yazıtlara göre ise yaklaşık 100 Ukku vatandaşıyla beraber 60 Kumme vatandaşının da Asur-reşuwa'ya kereste taşınmasında yardım etmiştir¹⁰⁹⁸.

Sargon'un ölümünden sonra Asur-Ukku ilişkileri yepyeni bir döneme girecektir. İmparatorluğun bu dönemiyle ilgili yazıtlar Sargon'un oğlu Sanherib Dönemi'ne aittir. Bu yazıtlardaki tarihi bilgiler oldukça fazladır. Sanherib Dönemi'ne ait yazılı bilgilerin diğer dönemlere nisbetten daha fazla olmasına rağmen bu dönemin kronolojisine ait problemler hala devam etmektedir. Bu kral döneminde yapılan seferlerin sayısı yıllıklarda kayda geçirilen sefer sayısından çok daha fazla olmasından dolayı Sanherib Dönemi'nde gerçekleşen tarihi olayların ve seferlerin tarihleri tam olarak bilinmemektedir. Mevcut yazılı kaynaklara göre Sanherib prensliği Dönemi'nde Asur yönetiminde önemli tecrübeler kazanmıştır ve bu tecrübelerin babasının Tabal kuşatması esnasında öldürülmesi üzerine Asur'un içine düştüğü zor durumdan kurtarılmasında kendisine faydaları olmuştur¹⁰⁹⁹.

Sargon'un zamansız ölümü, Asur hâkimiyeti altında bulunan yerel güçlerin isyan etmeleri için kendilerine çok önemli fırsatlar vermiştir. Asur kralının ölümünden sonra Asur ve Ukku arasında yapılan antlaşmalar dönemin Ukku kralı tarafından yok sayıldı. Bu krallık artık Asur İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyetini önemsememeye başladı¹¹⁰⁰.

¹⁰⁹⁸ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94–102; ayrıca bkz. C. Zaccagnini, "Aspect of Ceremonial Exchange in the Near East During the Late Second Millenium B. C." (Ed. M. Rowlands, M. Larsen and K. Kristiansen), *Centro and Periphery in the Ancient World, New Directions in Archaeology*, Cambridge Universty Press, Cambridge 1987, s. 57-65; Fales, "River Transport in Neo-Assyrian Letters", s. 79–92; Sevin, Aynur "Die Stelen aus Hakkâri: Steppennomaden in Vorderasien", s. 11–26; Frahm, "Einleitung in die Sanherib-Inschriften", s. 104.

¹⁰⁹⁹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94–102; ayrıca bkz. E. Leichty, "Esarhaddon's Letter to God", (Ed. M. Cogan and I. Ephal), *Ah Assyria, Studies in Assyrian Historiography Presented to Hayim Tadmor*, Magnes Press, 1991, s. 52–57; B. K. Ismail, "The Neo-Assyrian Tablets", *State Archives of Assyria Bulletin III/2*, 1993, s. 54-55; P. Villard, "Shamsi-Adad and Sons: The Rise and Fall of an Upper Mesopotamian Empire", (Ed. J. Sasson), *Civilizations of the Ancient Near East, II. Volum*, New York, 1995, s. 873-883; L. Waterman, "Royal Correspondence of the Assyrian Empire", *University of Michigan Studies, Humanistic Series XVII-XX, Ann Arbor*, Universty of Michigan, 1930-1936, s. 24-44.

¹¹⁰⁰ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94–102; ayrıca bkz. T. J. Wilkinson, "Late-Assyrian Settlement Geography in Upper Mesopotamia", (Ed. M. Liverani), *Neo-Assyrian Geography*,

Sanherib kayıtlarındaki, Daiye topraklarının Kralı Maniae aynı zamanda Ukku'nun da yöneticisiydi. Bu durum, Sargon Dönemi'ne ait kral yıllıklarında geçen Ukku krallarıyla benzer özellikler taşımaktadır. Fakat ilk Sargonid mektuplar ile Sanherib'in beşinci seferi arasında geçen zaman dilimi birbirini tutmamaktadır. Bu kralın beşinci seferine kadar batı ve güney arasındaki problemlere diğer Asur kralları herhangi bir çözüm aramamışlardı. Sefer mevsimi başlayıp Sanherib, Nineve'den yola çıktığında zaman olarak sadece yaz aylarının avantajlarından yararlanmamaktaydı, kar olmadan kuzey dağlarından rahatça geçmekteydi. Ayrıca hasat mevsimi bitmiş, depolar ekinlerle dolmuş ve tarlalardaki insanlar işlerini bitirmişti¹¹⁰¹.

Sanherib'in kuzeye doğru izlediği güzergâh, onun Nineve'den Cizre Ovası'na ulaşmasını sağladı. Burada Masennu ve civar ilerden kendisine katılan askerlerle birlikte ordusundaki silahlı gücün sayısını daha da arttırdı. Bu krala ait yazıtlardan elde ettiğimiz bilgilere göre Asur ordusu ilk olarak Nipur Dağı'nın zirvelerinde oturan insanları mağlup etmiştir.

Sanherib bu köylerde yaşayan insanların oldukça asi olduklarını ancak bu saldırılarla bu köylülerin boyunduruk altına alıp Asur ovalarında işçi olarak çalıştırdığını ifade etmektedir¹¹⁰².

Bu seferlerin anlatıldığı yazıtlarda 6 adet yerleşim yerinin ismi geçmektedir. Bu yerleşim yerlerinden sadece "Qana"nın ismi diğer krallara ait yazıtlarda geçmektedir. Örneğin III. Tiglat-Pileser bu yerleşim yerinden 650 tutsağı ele geçirdiğini ifade

Universita di Roma La Sapienza, Roma, 1995, s. 139-159; J. N. Postgate, "Katmuhi", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archaologie*, V. Volum, Walter de Gruyter, 1976-1980, s. 487-488; T. Matney, "The First Season of Work at Ziyaret Tepe in Diyarbakır Province: Preliminary Report", *Anatolica* 24, 1998, s. 7-30; A. Harrak, "Assyria and Hanigalbat: A. Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteen to the End of the Twelfth Centuries B. C.", *Hildesheim: G Olms Verlag*, 1987, s. 49-55.

¹¹⁰¹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94-102; ayrıca bkz. K. Deller, "Ausgewählte Neuassyrische Briefe Betreffend Urartu Zur Zeit Sargon II", (Ed. P. E. Pecorella and M. Salvini), *Tra lo Zagros el'Urmia: Ricerche Storiche ed Archeologiche nell'Azerbaigian Iraniano*, Edizioni Dell'Ateneo, Rome, 1984, s. 97-122; J. F. Cherry, J. L. Davis, E. Mantzourai, "Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands: From Earliest Settlement to Modern Times", *UCLA Institute of Archaeology*, 1991, s. 78.

¹¹⁰² Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94-102; ayrıca bkz. K. Deller, I. L. Finkel, "A Neo-Assyrian Inventory Tablet of Unknown Provenance", *Zeitschrift Für Assyriologie* 74, 1984, s. 76-91; F. M. Fales, "Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological, and Historical Analysis", *Orientalis Antiqui Collectio XVII*, Centro per le Antichità e la Storia Dell'Arte del Vicino Oriente, Roma, 1981, s. 89-95.

etmektedir. Ayrıca Sanherib'in bu sefere ait yazıtlarında Cizre Ovası'yla ilgili olarak fazla bilgi bulunmamasına rağmen ele geçirilen arkeolojik bilgiler bu bölgenin Asur'un hâkimiyetinde kaldığını kesinlikle kanıtlamaktadır. Cizre Ovası'nda yapılan tarımsal faaliyetler Asur ordusu için hayati bir öneme sahipti ve bu ova aynı zamanda kuzeydeki dağlık alanlara yapılan seferler için ideal bir konaklama alanı oluşturmaktaydı¹¹⁰³.

Sanherib, güzergâhı üzerinde bulunan köyleri ele geçirdikten sonra Nipur Dağı'ndan hareket etti ve Ukku'ya girmeden Anara ve Uppu Dağlarının eteklerinde kamp kurdu¹¹⁰⁴. Asur'un Ukku'ya girmek için nehir ve vadiler boyunca ilerleyen standart yolu izlemek yerine dağları aşan güzergâhı izlemesi Asur'un gelişini duyan ve kaçan Ukku kralı Mania'e'yi şaşırtmıştı. Onun şehirden ayrılmasından hemen sonrasında Ukku, Asur ordusu tarafından yağmalandı¹¹⁰⁵. Sanherib'in Ninive Sarayı'ndaki taht odasında bulunan kitabede bu seferden uzun şekilde bahsedilmektedir:

*‘Sanherib Asur'un ve evrenin Kralı: Uku kralı şiddetli saldırılarım karşısında dehşete kapıldı ve Ukku'yu terk etti. Onun askerleri ve halkı kuşlar gibi yüksek dağların zirvelerine doğru kaçtı ve onları kaçtıkları dağların zirvelerinde yenilgiye uğrattım. Onun başkenti Ukku'yu yakıp yıktım’*¹¹⁰⁶.

¹¹⁰³ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94–102; ayrıca bkz. F. M. Fales, ‘‘A Literary Code in Assyrian Royal Inscriptions: The Case of Ashurbanipal'Egyptian Campaigns’’,(Ed. F. M. Fales), *Assyrian Royal Inscriptions: A New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*, Centro per le Antichita e la Storia Dell'Arte del Vicino Oriente, Roma, 1981, s. 169-202; Russell, ‘‘The Writing on the Wall: Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscription’’, s. 97; Barnett, Bleibtreu, Turner, *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*, London 1998, s. 212.

¹¹⁰⁴ Radner, ‘‘Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu’’, s. 257–260; ayrıca bkz. M. T. Larsen, *The Conquest of Assyria: Excavations in an Antique Land*, Routledge, London 1996, s. 76; W. Kleiss, ‘‘Topographische Karte von Urartu’’, *Dietrich Reimer Verlag*, Berlin 1976, s. 98; P. Kohl, ‘‘The Ancient Economy, Transferable Technologies and the Bronz Age World-System: A View From the Northeastern Frinter of the Ancient Near East’’, (Ed. M. Rowlands, M. Larsen and K. Kristiansen), *Centre and Periphery in the Ancient World, New Directions in Archaeology*, Cabmridge Universty Press, Cambridge 1987, s. 156-172.

¹¹⁰⁵ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 94–102; ayrıca bkz. W.G. Lambert, ‘‘The Regions of Assurnasirpal II and Shalmaneser III: An Interpretation’’, *Iraq XXXVI*, 1974, s. 103-109; J. W. Kinnier Wilson, ‘‘The Nimrud Lists’’, *Cuneiform Texts from Nimrud 1*, British School of Archaeology in Iraq, London 1972, s. 90-115; M. T. Larsen, ‘‘The Old Assyrian City-State and its Colonies’’, *Mesopotamia 4*, Akademisk Forlag, Copenhagen, 1976, s. 47-61.

¹¹⁰⁶ Radner, ‘‘Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu’’, s. 257–260; ayrıca bkz. C. Kramer, ‘‘Pots and People in Mountain and Lowlands: Eassays in the Archaeology of Greater Mesopotamia’’, (Ed. M. Levine and T. C. Young), *Bibliotheca Mesopotamia 7*, Malibu-Undena, 1977, s. 91-112.

Bu bilgiler, birtakım renkli detayların da eklendiği Sanherib'in M.Ö. 697 yılındaki beşinci seferine denk gelmektedir. Maniae'de Yazıtlarında kendisinden önceki kral Urzana gibi kendisini dağlık alanlarda yaşayan biri olarak tanımlamaktaydı. Asur ordusu KUR. A-na-ra ve KUR. Up-pa Dağları'nın eteklerinde karargâh kuracaktır ve sonrasında Sanherib, Asur ordusunu dağlık alanlara doğru harekete geçirecektir. Şimdiye kadar hiçbir Asur kralı tahtını buralara kadar getirememiştir. Maniae'nin Sarayının yağmalanmasından sonra insanlar, eşekler, sığırlar ve koyunlardan oluşan ganimetler Asur ülkesine gönderildi. Ele geçen 33 yerleşim yerinin tamamı yağmalandı¹¹⁰⁷.

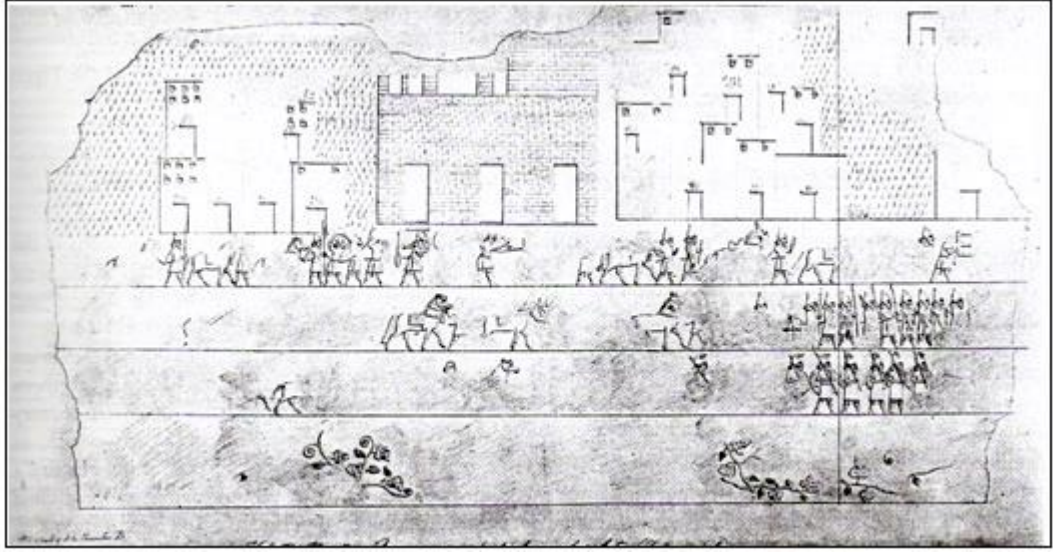
Kabartmalar Ukku Krallığı'nın yüksek dağların eteğinde kurulduğunu ortaya koymaktadır. Şehrin etrafında koruyucu duvarlar yoktu fakat binalar, büyük bir binanın etrafında üç ayrı küme şeklinde yayılmıştı. Evler bir kule şeklinde yükselmekte olup küçük pencereleri bulunmaktaydı. Büyük olan bina ise muhtemelen yazıtlarda geçen kral sarayı idi. Alışılmışın dışında olan bu tarz ev yapma faaliyetleri binalara taş blokların haricinde kocaman bir görünüm kazandırmaktaydı. Üstelik bu bina çeşitli katlardan oluşmaktaydı: Girişte üç meydan bulunmakta ve ikinci katta da çeşitli girişlerden çıkılmaktaydı. Maalesef binanın en üst katı ise tamamen tahrip olmaya yüz tutmuş. Bu tarz mimari Asur'un çamur tuğladan oluşan mimarisinden çok farklıydı fakat ağır kış şartlarında bu tarz mimari oldukça uygundu¹¹⁰⁸.

Ukku'nun aşağı şehrinde ise Asur ordusu at götürürken, malzeme taşırken ve dağın güney yamacındaki üzüm bağlarını korurken olmak üzere üç farklı şekilde tasvir edilmiştir. Aynı sırada bir sonraki kalın kitabede ise Asur ordusu dağlık bölgedeki ormanlık alanın içinde tasvir edilmektedir. Bu kitabede dağılan ve kaçan Ukku ordusuyla birlikte Asur Kalesi'ne sevk edilen esirlerde tasvir edilmiştir. Fakat gerek yazıtlarda gerekse kabartmalarda Ukku kralı Maniae'nin akıbetiyle ilgili herhangi bir

¹¹⁰⁷ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 257–260; ayrıca bkz. D. Meijer, *A Survey in Northeastern Syria*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul İstanbul 1956, s. 89-110; M. Liebig, "Zur Lage Einiger im Bericht Über den 8. Felzug Sargons II. von Assyrien Genannter Gebiete", *Zeitschrift für Assyriologie* 81, 1991, s. 31-36; F. Malbran-Labat, *L'armee et l'Organisation Militaire de l'Assyrie*, Librairie Droz, Geneve, 1986, s. 72

¹¹⁰⁸ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 257-260; ayrıca bkz. M. T. Larsen, "The Conquest of Assyria: Excavations in an Antique Land 1840–1860", London 1996, s. 132–150; A. T. Olmstead, *History of Assyria*, The Universty of Chicago Press, Chicago 1951, 30–45.

bilgi yoktur. Maniae'nin Urartu'ya kaçıp kaçmadığı ve daha sonrasında ise dönüp dönmediği belli değildir¹¹⁰⁹.

Resim 38. Ukku Şehrindeki Sosyal Hayat Ve Binaların Görünüşü (Radner, 2012: 259)

Muhtemelen Maniae, Ukku Krallığı'nı Sargon Dönemi'nde Sanherib'in Asur veliahtı olduğu sırada yönetmekteydi ve Maniae, Asur için kuzeydeki küçük devletler sorununun çıkmasına neden olmuştu. Sanherib ve O'nun babasının dönemine ait iki mektup doğrudan Ukku Krallığı'yla ilgiliydi. Mektupların birinde Ukku kralı Asur'un sadık dostu olarak ifade edilmektedir. Urartu'nun, Cimmerins yakınlarında ağır bir yenilgiye uğratıldığı savaşta Ukku kralı mütefik olarak gösterilmektedir¹¹¹⁰. Diğer mektupta ise Urartu ile ilgili bilgiler geçmektedir. Urartu'nun Arzabia ülkesinin sınırına doğru düzenlediği seferleri durdurmak için Sanherib gönüllü olarak devreye girecektir. Fakat Sargon Dönemi'ne ait diğer mektuplarda ise Ukku'nun Urartu Devleti'yle ittifak halinde olduğu, Urartuya düzenli olarak bilgi aktardığı ve hatta bazen de güvenlik riski olarak aynı bilgileri Asur'a da aktardığını ifade edilmektedir. Ayrıca bu mektuplara göre

¹¹⁰⁹ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Between Assyria and Urartu", s. 257–260; ayrıca bkz. J. Laesso, *People of Ancient Assyria*, Routledge and Kegan Paul, 1963, s. 25; J. W. Lewy, "Studies in the Historical Geography of the Ancient Near East", *Orientalia* 21, 1952, s. 65; M. Liverani, *Neo-Assyrian Geography*, Univerita di Roma La Sapienza, Roma, 1995, s. 34-43; P. Machinist, "Assyria and Its Image in the First Isaiah", *Journal of the Amerikan Oriental Society* 103, 1983, s. 719-737; A. Heidel, "The Octagonal Sennacherib Prism in the Iraq Museum", *Sumer* 9, 1952, s. 177-1888.

¹¹¹⁰ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Between Assyria and Urartu", s. 257–260.

Ukku Krallığı'nın bazı durumlarda gerekli bilgileri Asur'dan sakladığı ve Kumme'nin Urartu ile itifakını sürdürmesi için çaba sarf etmekteydi¹¹¹¹.

Sanherib'in Ukku Krallığıyla ilgili düşünceleri onun veliyaht olduğu dönemden itibaren şekillenmeye başladı ve bu düşünceler kralın M.Ö. 679'da Ukku'ya saldırmasında etkili olmuştur. Bu saldırı esnasında Sanherib, Urartu kralı ile karşı karşıya gelecektir ancak Urartu ve Asur arasında doğrudan bir çatışma görülmemektedir. Bu saldırıya ait detaylar daha çok Asur'un Urartu ile mücadelelerinin anlatıldığı yazıtlarda geçmektedir¹¹¹².

3.3.4. Tuşhan Krallığı

Tuşhan Krallığı'na, Ashurnasirpal'in M.Ö. 822'de Yukarı Dicle bölgesine sefer düzenleyip buraları hâkimiyeti altına aldığı 2. sefer kayıtlarında rastlıyoruz. Bu tarihten sonra Tuşhan Şehir Devleti Asur'un merkezi haline geldi. Assurnasirpal şehri ele geçirdikten sonra burada yeni imar faaliyetlerine başladı ve şehri daha müstahkem hale getirdi. Bu şehrin zenginlikleri Asur'un Güneydoğu Anadolu Bölgesi'yle ilgilenmesinde oldukça hayati bir rol oynamıştır. Daha sonraki dönemlerde Tuşhan'dan yazılan mektuplar bu krallığın, Asur'un Yukarı Dicle bölgesindeki çok önemli siyasi, ekonomik ve askeri merkezi olduğunu ortaya koymaktadır ve bu durumun gerçekliği daha sonra sargon Dönemi'nde de kanıtlanacaktır¹¹¹³.

¹¹¹¹ Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 257–260; ayrıca bkz. Postgate, "Assyrians Text and Fragments", s. 13–369; Radner, "The Assyrian King and his Scholars: The Syro-Anatolian and the Egyptian Scholls", 2009, s. 221-238.

¹¹¹² Radner, "Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu", s. 257–260; ayrıca bkz. Salvini, "Tuschpa, die Hauptstadt Von Urartu", s. 31-44; Schwemer, *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen: Materialien und Studien nach den Keilschriftlichen Quellen*, s. 87; Joannes, Ziegler, "Une Attestation de Kumme a l'Epoque de Samsi-Addu et un Turukkeen de Renom a Shemshara, Nabu", s. 73; Menzel, "Assyrische Tempel", s. 213; Gunter, "Representations of Urartian and Western Iranian Fortress Architecture in the Assyrian Reliefs", s. 57–83; Fuch, Parpola, "The Correspondence of Sargon II, Part III. Letters Froms Babylonia and the Eastern Provinces", s. 284.

¹¹¹³ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 188–206; ayrıca bkz. J. B. Parker, "Archaeological Evidence for he Location of Tuşhan: A Provincial Capital on the Northern Frointer of Assyria", (Ed. J. Prosecky), *Intellectual Life in the Ancient Near East*, Oriental Institute, Prague, 1998, s. 34-56.

Asur'un Yukarı Dicle bölgesindeki en önemli yerleşim yerleri arasında Tuşhan-Tidu-Sinabu ve Amedi yerleşimleri bulunmaktaydı¹¹¹⁴. Kessler'in Yukarı Dicle bölgesinin tarihi coğrafyasıyla ilgili olarak yaptığı tanımdan yola çıktığımızda Tuşhan'ı, Kurh'un (Üçtepe) doğusuna, Dicle Nehri ile Batman ilinin batısına lokalize edebiliriz¹¹¹⁵.

Resim 39. Tuşhan Krallığı'nın Siyasi Coğrafyası ve Yayılım Alanları (Radner, 2012: 244)

Tuşhan'ın askeri, siyasi ve ekonomik öneminden dolayı Asur İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında olduğu dönemlerde bu şehir son derece güvenli bir vaziyete idi. Tuşhan, bölgenin en geniş yerleşim yeri olmasa dahi oldukça geniş bir yüz ölçümüne sahiptir. Bu bölgede Bismil, Dicle ve Batman arasındaki 35 yerleşim yerinden sadece 6'sı 10 hektardan daha geniş bir alana sahipti. Yukarı Dicle bölgesindeki yazıtlara göre

¹¹¹⁴ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 188–206; ayrıca bkz. G. Algaze, "A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project", *Journal of Near Eastern Studies* 48, 1989, s. 241-281; K. A. Yener, "A Review of Interregional Exchange in Southwest Asia", *Anatolica VIII*, 1982, s. 33-75.

¹¹¹⁵ Karlheinz Kessler, "Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources", *Neo-Assyrian Geography*, Edit by M. Liverani, Universita di Roma Press, Roma, 1995, s. 55–67.

Tuşhan, Dicle'nin güney kıyısında ve muhtemelen nehre çok yakın bir bölgede bulunmaktaydı¹¹¹⁶.

Bu döneme ait önemli yerleşim yerlerinden biri olan Ziyaret Tepe'de yapılan araştırmalarda Yeni Asur Dönemi'ne ait çok sayıda keramik parçası ele geçirilmiştir. Bununla birlikte bu yerleşimde son dönemlerde yapılan araştırmalar buranın Yeni Asur İmparatorluğu Dönemi'nde bölgedeki yerleşim yerleri arasında oldukça önemli bir konuma geldiğini ortaya koymaktadır. Yukarı Dicle bölgesinde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda toplanan Yeni Asur Dönemi'ne ait keramikler daha çok Ziyaret Tepe ve çevresine aittir. Bu yerleşim yerinin 10 km'lik çevresinde bulunan 19 yerleşim yerinin 8'inde Asur Dönemi'ne ait keramikler, 4 yerleşim yerinde Asur ve diğer dönemlere ait karışık keramikler bulunmaktadır. Sadece iki yerleşim yerinde Yeni Asur Dönemi'ne ait keramik bulunmamaktadır¹¹¹⁷.

Ziyaret Tepe'de ele geçen çok sayıdaki Asur keramiği ve Asur Dönemi'ne ait fosil, buranın uzun süre Asur tarafından iskân edildiğini ortaya koymaktadır. Bu fosillerin Ziyaret Tepe etrafındaki birçok küçük yerleşim yerinde görülmesi, bu bölgenin uzun süre Asur kontrolü altında bulunduğunu kanıtlamaktadır¹¹¹⁸. Assurnasirpal, Tuşhan şehri ile ilgili yazıtlarında, kendisinin bu şehri ele geçirmesinden çok önce Asurlu yöneticilerin burada yaşadıklarını öne sürmektedir. Toplanan keramiklerin yapılan analiz sonuçlarına göre buranın Orta Asur ve Erken Demir Çağ'da yerleşim gördüğünü ortaya koymaktadır. Daha sonraki araştırmalar ise Orta Asur keramiklerinin yerleşimin önemli alanlarına yayıldığını göstermektedir. Böylece

¹¹¹⁶ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 188–206; ayrıca bkz. A. L. Oppenheim, “Essay on Overland Trade in the First Millennium B. C.”, *Journal of Cuneiform Studies XXI*, 1967, s. 236-254; S. Paley, *King of World: Ashur-nasirpal II of Assyria 883-859 B. C.*, Brooklyn Museum, 1976, s. 112; S. Parpola, “The Assyrian Cabinet”, (Ed. M. Dietrich and O Loretz), *Vom Alten Orient zum Alten Testament: Festschrift für Wolfram von Soden zum 85. Geburtstag an 19 Juni 1993*, Verlag Butzon und Becker Kevelaer, Vluyn, 1955, s. 379-401; H. F. Russel, “The Historical Geography of the Euphrates and Habur according to the Middle- and Neo-Assyrian Sources”, *Iraq XLVII*, 1985, s. 57-74; J. M. Russel, *Sennacherib's Palace Without a Rival at Nineveh*, The Universty of Chicago Press, 1991, s. 79.

¹¹¹⁷ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 188–206; ayrıca bkz. R. S. Santle, R. T. Alexander, “The Political Economy of Core-Periphery Systems”, (Ed. E. M. Schortman and P. A. Urban), *Resources, Power and Interregional Interaction*, Plenum Press, New York, 1992, s. 23-49; O. Lattimore, “Geography and the Ancient Empires”, (Ed. M. T. Larsen), *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires, Mesopotamia 7*, Akedemik Forlag, Copenhagen, 1979, s. 35-40; Paley, *King of World: Ashur-nasirpal II of Assyria 883-859 B. C.*, s. 112.

¹¹¹⁸ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 188–206.

keramik bilgileri Assurnasirpal'in ifadelerini doğrulamaktadır ve Asur kralının burayı ele geçirmesinden önce bu yerleşim alanının Geç Tunç Çağı'nda ve Erken Demir Dönemlerinde ufak yerleşimler tarafından iskân edildiğini kanıtlamaktadır¹¹¹⁹. Bütün bunlar Karlheinz Kessler tarafından sunulan Tuşhan, Ziyaret Tepe'ye konumlandırılmalıdır, düşüncesini kanıtlamaktadır¹¹²⁰.

Yazılı ve arkeolojik belgeler, Asur'un, Yukarı Dicle Havzası'nda giderek daha geniş alanlara yayıldığını ortaya koymaktadır. Fakat bizlerin Yeni Asur emperyalizmini tartışmadan önce Yeni Asur'un Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne doğru yayılma politikası izlemesinin arkasındaki nedenleride göz önünde bulundurması gerekmektedir. Bu dönem için Cizre Ovası'nın aksine Yukarı Dicle Vadisi, Asur için çok acil stratejik bir öneme sahip değildi. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Asur'un kuzeybatı yayılım sahasında olmamakla birlikte Mezopotamya Ovası'yla olan bağlantısı da Tur Abdin Dağları tarafından kesilmişti. Asurlular bu bölgede imparatorluk döneminden önce yaşamaktaydı, Assurnasirpal kendisinden önce Orta Asur Dönemi'nde bu bölgede ele geçirilmiş olan kaleleri yeniden elden geçirerek daha da güçlendirdi, yazılı kayıtlar da Ashurnasirpal'den önce bu bölgede Yeni Asur Dönemi'ne ait önemli şehirlerin ve askeri kalelerin olduğunu ortaya koymaktadır¹¹²¹.

Yeni Asur yayılımının ilk dönemlerinde yani M.Ö. 934 ve 811 yılları arasında ard arda gelen 5 Asur imparatoru bu bölgeye seferler düzenlemiştir. Bunlar: II. Adad-Nirari (M.Ö. 911–891), II. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 890–884), II. Assurnasirpal (M.Ö. 883–857), III. Salmanasar (M.Ö. 858–824) ve V. Şamsi-Adad (M.Ö. 823–811) idi. Bu

¹¹¹⁹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 188–206.

¹¹²⁰ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 188–206; ayrıca bkz. W. W. Hallo, "From Qarqar to Carchemish: Assyria and Israel in the Light of New Discoveries", *Biblical Archaeologist XXIII*, 1960, s. 33-61; S. Erinc, "Human Ecology in Southeastern Anatolia", (Ed. H. Çambel and R. J. Braidwood), *Prehistortic Research in Southeastern Anatolia*, Edebiyat Fâültesi Basımevi, İstanbul 1980, s. 73-81; M. De Odorico, "The Use of Numbers and Quantifications in the Assyrian Royal Inscriptions", *State Archives of Assyria Studies*, 3. Volum, The Neo-Assyrian Text Project, Helsinki, 1995, s. 76; W. W. Hallo, "Gutium", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archaologie*, 3.Volum, Walter de Gruyter, Berlin 1971, s. 708-720.

¹¹²¹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206-212; ayrıca bkz. M. T. Larsen, *Old Assyrian Caravan Procedurs*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in het Nabije Osten, 1967, s. 54; A. K. G. Kristensen, "Who Were the Cimmerians and Where did They Come From? Sargon II, The Cimmerians and Rusa I", *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab*, 1988, s. 79; J. N. Postgate, "Halziadbar", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archaologie*, 4.Volum, Walter de Gruyter, Berlin 1972-1975, s. 64; Anastasio, "The Archaeology of Upper Mesopotamia", s. 34.

krallardan II. Adad-Nirari ve II. Tukulti-Ninurta askeri gücünün çoğunu Hanigalbat ülkesiyle savaşarak tüketmiştir. Asur'un Hanigalbat ülkesine ve Yukarı Dicle bölgesine düzenlediği seferlerin temel amacı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hâkimiyet kurmaktı¹¹²².

II. Adad-Nirari ve II. Tukulti-Ninurta kendilerinden sonra tahta çıkacak olan II. Assurnasirpal'e çıktığı kapsamlı seferlerle Asur'a hatırı sayılı bir servet getirme ve devleti Yakındoğu'nun en büyük uluslararası güçlerinden biri konumuna çıkarma olanağını tanıyan yolu açmıştı. Assurnasirpal'in krallığından itibaren belgelendirmede belirgin bir artış göze çarpmaktadır ama bu yalnızca meydana çıkarma ve muhafaza etme olanaklarıyla açıklanamaz. Şiddetli savaşları (on dördü kaydedilmiş) ve Kalhu şehrindeki yoğun inşaat işlerine harcanan büyük çabayı da yansıtır¹¹²³.

II. Assurnasirpal'in çıktığı seferlerden birkaçı kuzeye yönelikti, en can alıcı başarısı bu geçimsiz bölgede "huzuru sağlamaktı". Stratejik konumda olan Bit Zamani Devleti iki ayaklanmanın ardından harabeye çevrilmişti. İlkinde Asur'un antlaşma ortağı Amme-baal öldürülünce, onun katillerinin peşine düşmek Assurnasirpal'in müdahalede bulunma gerekçesi oldu. Asur hâkimiyeti, Asurlu sömürgecilerin tam da Amedi'ye, oradan da Orta Anadolu'ya giden yolda bulunan Tuşhan'a yerleştirilmesiyle pekişti. Assurnasirpal, Tuşhan'ı kalelerle çevirip içine de bir saray yaptırarak oradaki varlığını sağlam temellere oturttu, şehre dikilen kralın heykeline kuzeydeki zaferleri kazındı, surlara da kraliyet steli dikildi¹¹²⁴.

¹¹²² Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. Algaze, "A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project", s. 241-281; Grayson, "Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I(114-859 B.C.)", s. 24-33; Maxwell-Hyslop, "Assyrian Sources of Iron: A Preliminary Survey of the Hictorical and Geographical Evidence", s. 139-154; Parker, "Archaeological Evidence for he Location of Tuşhan: A Provincial Capital on the Northern Frountier of Asyyria", s. 34-56; Kessler, "Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources", s. 55–67.

¹¹²³ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, II, 137; ayrıca bkz. R. F. Harper, *Assyrian and Babylonian Letters Belonging to the Kouyunjik Collection of the British Museum*, I-XIV. Volum, Universty of Chicago Press, Chicago 1892–1914, s. 34-45; A. Fuch, "Die Annalen des Jahres 711 v. Chr. Nach Prismenfragmenten aus Ninive und Assur", *State Archives of Assyria Studies*, VIII. Volum, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998, s. 45-51; E. Gaal, "The Economic Role of Hanigalbat at the Beginning of the Neo-Assyrian Exoansion", (H. J. Nissen and J. Renger), *Mesopotamien und Seine Nachbarn*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin 1978, s. 349-354; C. J. Gadd, "Assyria and Babylonia c. 1370-1300 B. C.", (Ed. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond and E. Sollberger), *The Cambridge Ancient Hsitory*, II. Volum, Cambridge Universty Press, Cambridge 1975, s. 21-48.

¹¹²⁴ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, II, 138; ayrıca bkz. A. Heidel, "The Octagonal Sennacherib Prism in the Iraq Museum", *Sumer* 9, 1953, s. 177-178; S. Kroll, "Keramik Urartaischer Festungen in İran",

Asur'un tam kuzeyinde yer alan dağlık kasaba Habhu'nun adı bu bölgeye düzenlenen askeri seferler sonucunda "Assurnasirpal Şehri" (Al-Assur-nasir-apli) olarak değiştirilerek Asur'un bu coğrafyadaki egemenliği tam anlamıyla perçinlendi. İfade ettiğimiz gibi Asur'un bölgede çok daha etkili bir hale gelmesinde düzenlenen yoğun askeri çabaların etkisi büyüktü. Güney Anadolu, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'deki küçük ama varlıklı komşu devletlerin çoğu Asur krallına iyi niyetlerini belirtmek için O'na değerli armağanlar göndererek savaşçı kralı kutlarken, Assurnasirpal'in hükümdarlığının geri kalan yıllarında Asur'un kazandığı başarılarla bağlı olarak kuzey bölgelerinde bulunan yerel krallıklardan Asur'a malzeme ve insan gücü yağdı. Bu kral döneminde kuzey bölgelerine düzenlenen askeri seferlere ek olarak ülkenin doğusuna arka arkaya askeri hareketler sürüyordu, Asur şehri Kilizi'den başlamak üzere Zağros'un eteklerinin yayıldığı geniş topraklar Asur hâkimiyetine alındı, Dur Asur'da (Asur kalesi) yerel bir karargâh ve ikmal merkezi kuruldu¹¹²⁵.

Asur Krallığının bu yöredeki başarılarının yanı sıra kuzey ve doğuda ses getiren zaferlerinin karşılığında Assurnasirpal kuzey bölgelerine sefer düzenleyip Fırat'ı geçtiği zaman sevinçle, saygı ve dostluk göstergesi armağanlarla karşılandı. Kuzey Suriye Devletlerinin emrinde olan olağanüstü hammadde, lüks mamul eşya ve egzotik mal zenginliği Asur krallına verilen armağanların listesinde açıkça görülmektedir. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bahsettiğimiz bu liste yeni Kalhu şehrindeki Ninurta Tapınağı'nda gün ışığına çıkarılan Assurnasirpal'in uzun yıllıklarında yer almaktadır¹¹²⁶. Bu kral döneminde inşa edilen Kalhu'daki yeni saray açılışına katılanlar arasında bulunan kralın saray personeli, sarayın ileri gelenleri, davetli elçiler dışında

Verlag von Dietrich Reimer, 1976, s. 78; J. Oates, "Late Assyrian Potery From Fort Shalmaneser", *Iraq XXI*, 1959, s. 130-146, s. 130-146; R. Pleiner, "The Assyrian Iron Age: The History of Iron in the Assyrian Civilization", *Proceedings of American Philisophical Society 118/3*, 1974, s. 283-313.

¹¹²⁵ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakınoğu*, II, 138; ayrıca bkz. P. Michalowski, "Mental Maps and Ideology: Reflections of Subartu", (Ed. H. Weiss), *The Origins of Cities in the Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millenium B. C.*, Four Quarters Publishing, 1986, s. 129-156; Parker, "Archaeological Evidence for he Location of Tuşhan: A Provincial Capital on the Northern F Frontier of Asyria", s. 34-56; Pleiner, "The Assyrian Iron Age: The History of Iron in the Assyrian Civilization", s. 283-313; Kessler, "Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources", s. 55-67; Oppenheim, "Essay on Overland Trade in the First Millennium B. C.", s. 236-254; Lattimore, "Geography and the Ancient Empires", s. 35-40.

¹¹²⁶ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakınoğu*, II, 138; ayrıca bkz. j. Pecirkova, "The Administrative Organizations of The Neo-Assyrian Empire", *Archiv Oriental 45*, 1977, s. 211-228; Russel, "The Historical Geography of the Euphrates and Habur according to the Middle- and Neo-Assyrian Sources", s. 57-74; J. M. Russel, *Sennacherib's Palace Without a Rival at Nineveh*, The Universty of Chicago Press, 1991, s. 79; Pleiner, "The Assyrian Iron Age: The History of Iron in the Assyrian Civilization", s. 283-313; Zaccagnini, "Aspect of Ceremonial Exchange in the Near East During the Late Second Millenium B. C.", s. 57-65.

kendi ülkesinden 47.074 kadınla erkek olmak üzere Kalhu'da 16.000 insana ziyafet verdiğini ve bu insanlara Tuşhan gibi kraliyet merkezlerinde yaşayan Asurlular gibi davrandığını belirtir¹¹²⁷. Asur kralı tarafında verilen bu ziyafet aynı zamanda Asur'un bu dönemdeki askeri ve ekonomik gücünü de ortaya koymaktadır.

Bu dönemde Toros dizisi sadece Asur'un kendisine bağlı beylikler ile kuzey bölgeler arasında bir sınır oluşturmamaktaydı. Üstelik çorak Mezopotamya toprakları ile Anadolu toprakları arasında da bir sınır oluşturmamaktaydı. Bereketli Asur topraklarında ise yağışa bağlı olarak tarım yapılmaktaydı ve hayvancılık yerel ekonominin bel kemiği konumundaydı. Asur coğrafyası, bereketli toprakların yanı sıra birtakım doğal kaynaklara da sahipti. Bu bölgenin aksine Anadolu taş ve metal açısından oldukça zengindi. Bugün dahi Yakınoğunun en zengin bakır madenleri Anadolu'daki Ergani ve Maden yerleşim yerlerinde bulunmaktadır. Anadolu aynı zamanda zengin demir madenlerine sahipti ve bu bölge Asur İmparatorluğunun demir ihtiyacını karşılamaktaydı¹¹²⁸. Maxwel-Hyslop'a göre Eski Çağda saf maden cevherinin eritilmesi konusu, metalcilik faaliyetlerinde karşılaşılan önemli problemlerden biriydi¹¹²⁹. Çünkü bir ton demir cevherini eritmek için sekiz ton odun gerekmektedir, maden cevherlerinin kalın kütüklerin bulunduğu Toros Dağları gibi alanlarda olması Asur için maden cevherinin eritilmesi için uygun bir ortam da sağlanmış oluyordu¹¹³⁰.

Asur'un kuzeyinde bulunan Anadolu coğrafyasına bağımlılığı metal ve diğer hammadde ihtiyacını karşılamaya yönelikti çünkü Mezopotamya coğrafyası hammadde bakımından oldukça fakirdi. Asur'un bu bölgedeki devletlerden aldıkları haraç listelerinde yüksek miktarda demir, bakır ve diğer hammadeler sıralanmaktadır. Zaten

¹¹²⁷ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakınoğu*, II, 141; ayrıca bkz. j. Pecirkova, "The Development of Assyrian State", (Ed. H. Klengel), *Gesellschaft und Kultur im Alten Vorderasien*, Akademie-Verlag, 1982, s. 201-212; S. Parpola, K. Watanabe, "The Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths", *State Arvhives of Assyria*, 2. Volum, Helsinki Universty Press, Helsinki, 1988, s. 45-50; A. Kilmer, "Notes on Akkadian Uppu", (Ed. M. Ellis), *Essays on the Ancient Near East in Memory of Jacob Joel Finkelstein*, Archon Books, Hamden Connecticut, 1977, s. 34.

¹¹²⁸ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206-212; ayrıca bkz. j. Pecirkova, "The Administrative Methods of Assyrian Imperialism", *Archiv Orientali* 55, 1987, s. 162-175; G. D. Summers, "Grey Ware and The Eastern Limits of Frigya", (Ed. A. Çilingiroğlu, D. French), *Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990*, British Institute of Archaeology at Ankara Ankara 1994, s. 241-25.

¹¹²⁹ K. R. Maxwel-Hyslop, "Assyrian Sources of Iron, A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence", *Irak XXXVI*, 1974, s. 139-154.

¹¹³⁰ Maxwel-Hyslop, "Assyrian Sources of Iron, A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence", s. 139-154.

Asur'un Güneydoğu Anadolu'da ve Suriye'de hâkimiyet kurmak istemesindeki temel faktör kendi hammadde ihtiyacını karşılamaktı. Cizre bölgesinin aksine Asur'un Yukarı Dicle bölgesine doğru genişleme isteği tamamen ekonomik kaygılara dayanmaktaydı¹¹³¹.

Hanigalbat (Mitani), Kuzey Mezopotamya'da genellikle stratejik bir konuma sahipti. Yukarı Dicle ve Mitani bölgesi diğer bölgelere göre Yeni Asur Dönemi'nde daha az saldırılara maruz kalmaktaydı. M.Ö. 1000 yıllarında Bit Zamani ve Dandammusa gibi şehir devletleri gittikçe gelişmekteydi. Bu gelişmişlik, bu ülkelerden toplanan vergi ve haraç listelerinde açıkça görülmektedir. Bu bölgedeki Tuşhan gibi bazı devletler Asur'a gönüllü olarak vergi vermekteydiler, bu şekilde Asur'un desteğini alıp kendilerini komşu devletlerin saldırılarından korumaya çalışmaktaydılar¹¹³².

Yukarı Dicle Vadisi ile Batman Çayı Vadisi'nin bulunduğu bölgeye, insanlar Erken Demir Çağı'ndan itibaren yerleşmeye başladılar. Bu bölgede bulunan şehir devletleriyle Asur arasında M.Ö. 10. yüzyılın sonları ile M.Ö. 9. yüzyılın başlarında çeşitli mücadeleler olmuştur. Bu bölgedeki şehir devletlerinden alınan vergi ve haraç listeleri Yukarı Dicle bölgesindeki yerel ekonomiler hakkında bize fikir vermektedir. Örneğin Bit Zamani ve Patişkun ülkelerinden alınan haraç listelerinde geçen metal eşyalar ve diğer lüks mallar, bu şehir devletlerinin bölge ticaretinde oldukça önemli rol oynadıklarını göstermektedir. Üretilen eşyalar arasında tunç kazanlar, güzelce işlenmiş mobilyalar ve iki tekerlekli savaş arabalarının olması bu şehir devletlerinin endüstriyel üretime geçtiklerini de göstermektedir¹¹³³.

¹¹³¹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. Y. Şenyurt, "Late Assyrian Painted Pottery From Girnavaz", (Ed. N. Başgelen), *Memoriam İ Metin, Akyurt Bahattin Anı Kitabı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995, s. 327-339; Zaccagnini, "Aspect of Ceremonial Exchange in the Near East During the Late Second Millenium B. C.", s. 57-65; Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, II, 141-143.

¹¹³² Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. J. Gledhill, "The Emperial From and Universal History: Some Reflections on Relativisim and Generalization", (Ed. D. Miller, M. Rowlands and C. Tilly), *Dominant and Resistance, One World Archaeology 3*, Routledge, London 1989, s. 108-126.

¹¹³³ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. G. Stein, "Introduction Part II. The Organizational Dynamics of Complexity in Greater Mesopotamia", (Ed. G. Stein and M. S. Rothman), *The Near East: The Organizational Dynamics of Complexity, Monographs in World Archaeology No: 18*, Wisconsin Prehistory Press, 1994, s. 11-22.

Alınan haraç listelerine göre dikkat çeken bir diğer konu ise bu bölgede yetiştirilen iyi cins atların varlığıdır. Assurnasirpal Yazıtlarında Tuşhan ve Bit Zamani ülkelerinden alınan atların çok iyi bir eğitimden geçtikleri ifade edilmektedir. Ancak bu bölgedeki kırsal alanlar, kasaba ve şehirlere göre daha az gelişmişti. Örneğin Tur-Abdin ülkesinin kırsal alanında bulunan Nirbu'nun, Assurnasirpal tarafından ele geçirilmesinden sonra alınan haraç listelerine göre bu bölgenin ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı¹¹³⁴.

Erken dönemlerinden itibaren Asur, Yukarı Dicle bölgesinde hâkimiyet kurabilmek için buradaki şehir devletleriyle çeşitli antlaşmalar yapmış olmalıdır. II. Tukulti-Ninurta'nın, Bit Zamani ülkesinde çıkan isyanlardan sonra bu bölgeye 14 sefer düzenlemiş ve muhtemelen bu seferlerden sonra Asur ve Yukarı Dicle bölgesindeki şehir devletleri arasında M.Ö. 886 tarihinden önce çeşitli antlaşmalar yapılmıştır. Daha önce Assurnasirpal tarafından Yukarı Dicle bölgesine düzenlenen ikinci seferin temel amacı da bu bölgedeki Damdammusa şehir devletinin kendisiyle ittifak yapmasını sağlamaktı. Bu hükümdar döneminde Tuşhan ve Hanigalbat ülkelerinin, Asur'un Yukarı Dicle bölgesindeki hâkimiyetine ve Asur'a bağlı şehir devletlerine zarar verecek saldırılarda bulunmaya başlaması üzerine bölgeye yeniden askeri seferler düzenlenmeye başlanacaktır¹¹³⁵.

Yukarı Dicle ve Batman Çayı Vadisi bölgelerindeki arkeolojik kanıtlar II. Assurnasirpal'in (M.Ö. 883–859) bu bölgelerde uyguladığı askeri ve siyasi yöntemlerin aynısı kendisinden yaklaşık yüz ya da elli yıl sonra gelecek olan III. Tiglat-Pileser tarafından Cizre Ovası'nda uygulanacaktır. Yukarı Dicle bölgesindeki işgal faaliyetleri üç aşamada gerçekleşmekteydi. İlk başta askeri güç kullanılarak bölgedeki düşman kaleler ele geçirilmekteydi. Daha sonrasında ise bölgedeki güçler arasında bir denge

¹¹³⁴ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. G. Stein, "World System Theory and Alternative Modes of Interaction in the Archaeology of Culture Contact", (Ed. J. Cusick), *Studies in Culture Contact: Interaction, Culture Change and Archaeology*, Centre for Archaeological Investigations, 1998, s. 220-255; Şenyurt, "Late Assyrian Painted Potery From Girnava", s. 327-339; Gledhill, "The Imperial Form and Universal History: Some Reflections on Relativism and Generalization", s. 108-126.

¹¹³⁵ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. S. Paley, *King of the World: Ashur-nasir-Pal II of Assyria 883-859 B. C.*, Brooklyn Museum, 1976, s. 65; Parpola, Watanabe, "The Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths", s. 45-50; Summers, "Grey Ware and The Eastern Limits of Frigia", s. 241-252.

politikası izleniliyordu ve en sonunda Asur kralları askeri ve psikolojik savaş uygulayarak Yukarı Dicle bölgesindeki şehir devletlerini çok kısa bir sürede hâkimiyet altına almaktaydı¹¹³⁶.

Asur bu bölgede ele geçirdiği kaleleri daha uzun süre hâkimiyeti altında tutabilmek için bu kaleleri takviye edip daha da sağlamlaştırma yoluna gitmekteydi. Assurnasirpal'ın bu bölgede en çok desteklediği şehir devleti, Asur'un Yukarı Dicle bölgesindeki idari ve askeri merkezi olan Tuşhan Şehir Devleti'ydi. Asur kralının bu dönemdeki en önemli projelerinden biri de Yukarı Dicle bölgesinde Asur hâkimiyetini kurmak ve Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında bulunan Tuşhan Krallığı'nı bu bölgenin önemli bir askeri ve idari merkezi haline getirmektir¹¹³⁷.

Tuşhan, Dicle Nehri ve Batman Çayı'nın birbirlerine karıştığı noktada bulunmaktaydı, bunun anlamı sadece Yukarı Dicle bölgesinde bulunan verimli tarım arazilerine sahip olmak değildi aynı zamanda bu bölgeden geçen iki önemli güzegaha da sahip olmak demektir. Bu güzergâhlardan biri Dicle'den ve Tuşhan'ın batısından Tidu ve Sinabu şehirlerine oradan da Bit Zamani ülkelerine kadar gitmekteydi. Diğer güzergâh ise Batman Çayı'nın kuzeyinden Şubria'ya ve Urartu ülkesine gitmekteydi. Ayrıca Kuzey Suriye'deki Khabur Ovası'ndan, Mardin boğazına oradan da Yukarı Dicle Vadisi'ne ve Tuşhan şehrinin yakınına kadar gelen bir güzergâh daha bulunmaktaydı. Bundan dolayı, Tuşhan çeşitli ticaret yollarının kavşağında bulunan son derece stratejik bir konuma sahipti. Tuşhan'ın bu stratejik durumu sadece kara ve nehir ticaretini kontrol etmekle kalmamaktaydı, ayrıca Asur'un kuzey bölgelerine yapacağı seferlerde kilit bir konuma sahipti¹¹³⁸.

¹¹³⁶ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. J. Matthers, “The River Qoueiq, North Syria and its Catchement: Studies Arising from the Tell Rifa'at Survey 1977–79”, *British Archaeological Reports International Series 98*, British Archaeological Reports, Oxford, 1981, c.23-30; E. Forre, “Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reich”, *J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung*, 1920, s. 56-64; P. Harper, E. Klengel-Brandt, J. Aruz, K. Benzel, “Discoveries at Ashur on the Tigris: Assyrian Origins”, *The Metropolitan Museum of Art*, New York, 1995, s. 78; W. Kleiss, “Topographische Karte von Urartu”, Dietrich Reimer Verlag, Berlin 1976, s. 56; Şenyurt, “Late Assyrian Painted Potery From Girnavaz”, s. 327-339.

¹¹³⁷ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. M. E. L. Mallowan, “The Excavations at Nimrud (Kalhu)”, *Iraq XV: 1-42*, 1953, s. 78.

¹¹³⁸ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. M. E. L. Mallowan, *Nimrud and Its Remains*, Collins, 1966, s.1-34.

Assurnasirpal'in yazıtlarında öne sürdüğü iddalar yapılan yüzey araştırmalarıyla desteklenmiştir. Ayrıca bu araştırmalar Tuşhan ve komşu eyaletlerin Erken Demir Çağı'nda ve Asur İmparatorluğu Dönem'inde topraklarının büyük çoğunluğunun işgale uğradığını ortaya koymuştur. Son dönemlerdeki araştırmalar Ziyaret Tepe'de (Tuşhan) Erken Demir Çağı'nda işgal edilen alanın toplam 3 hektarlık alanla sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Yüzey araştırmaları sonucunda ele geçen bulgulara göre yapılan hesaplamalar Yukarı Dicle Vadisi'nin, Erken Demir Çağı'nda toplamda 23 hektarlık alanın işgal edildiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu durumun Asur İmparatorluk Dönemi'nde dramatik olarak arttığı ve Tuşhan'ın yaklaşık 32 hektarlık alanının işgal edildiği tahmin edilmektedir. Yukarı Dicle bölgesinde ise bu dönemde işgal edilen toplam alan yaklaşık 14.378 hektar civarında bulunmaktaydı¹¹³⁹.

Assurnasirpal'e ait yazıtlarda Asur'un Tuşhan ve civarındaki ülkeleri yenilgiye uğratığında bu ülkelerden esirler alıp Asur ülkesine yerleştirdiğine dair herhangi bir veri bulunmamasına rağmen III. Tiglat-Pileser Dönemi'ne ait yazıtları yeniden düzenleyen¹¹⁴⁰ Tadmora'a göre Tuşhan ve civarından esirler getirilip Asur ülkesine yerleştirilmiştir¹¹⁴¹. Araştırmalar Yukarı Dicle bölgesinin tıpkı kendisinde 100 ya da 50 yıl sonraki Cizre Ovası'nda olduğu gibi bu bölgenin de Asur tarafından bir tarım kolonisi haline getirildiğini ortaya koymaktadır. Bütün bu politikalar Erken Demir Çağı'ndan Asur İmparatorluğu Dönemi'ne kadar Yukarı Dicle bölgesinde işgal edilen yerleşim yeri sayısının gittikçe arttığını ortaya koymaktadır. Bu bulgulara göre Dicle,

¹¹³⁹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. C. A. Burney, "First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere", *Anatolian Studies XVI*, 1966, s. 43; A. Caubet, "Khorsabad, le Palais de Sargon II, Roid'Assyrie", *Conferences et Colloques du Louvre*, Louvre Paris 1995, s. 45-51; Karen Radner, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire Vol. 1/1 A*, Helsinki, 1998, s. 32-35; Karen Radner, "From Tuşhan to Amedi: Topographical Questions Concerning the Upper Tigris Region in the Assyria Period", (Ed. N. Tuna, J. Öztürk, j. Velibeyoğlu), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoir: Activities in 1999*, Middle East Technical University, Ankara 2001, s. 729-776; I. Reindell, M. Salvini, "Die Urartaischen Hohlmasse für Flüssigkeiten", *SMEA 43*, 2001, s. 121-141.

¹¹⁴⁰ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. J. E. Reade, "Assyrian Eponymy, King and Pretenders, 648-605 B.C.", *Orientalia 67*, 1998, s. 255-265; I. Reindell, J. Riederer, "The Urartian Bronzes of Ayanis (Turkey), First Metal Analysis", *SMEA 45/2*, 2003, s. 203-207.

¹¹⁴¹ H. Tadmor, *The Inscriptions of Tiglat-Pileser III King of Assyria*, The Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem, 1994, s. 24.

Bismil ve Batman üçgeninde Erken Demir Çağı'nda işgal edilen yerleşim yeri sayısı 12 iken bu sayı Asur İmparatorluğu Dönemi'nde 35'e çıkmıştır¹¹⁴².

Yeni Asur Dönemi'ne ait keramiklerin Yukarı Dicle bölgesinde geniş alana yayılmasının rağmen yoğunluk daha çok Tuşhan şehri ve etrafındaki bölgelere yayılmıştı. Tuşhan'ın 10 km'lik yarıçapında bulunan 19 yerleşim yerinde yapılan yüzey araştırmalarında 8 yerleşim yerinde Asur Dönemi'ne ait keramikler, 4 yerleşim yerinde ise karışık keramikler bulunmuştur. Bu yerleşim yerlerinden sadece 2'sinde Asur Dönemi'ne ait herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Bu yerleşim yerlerinin çevresinde tarımla uğraşan küçük köyler bulunmaktaydı ve bu bölgelerdeki verimli topraklar Dicle Nehri'nden Tuşhan kentine kadar uzanmaktaydı¹¹⁴³.

Yukarı Dicle bölgesindeki yerleşim yerlerinin 6'sı Asur'dan önce yerleşilmeye başlanmıştı. Tuşhan'ın 10 kilometrelik bir alana sahip bölgesinde bulunan yaklaşık 13 yerleşim yerinde ise ilkez Asur Dönemi'nden itibaren yerleşilmeye başlanmıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Tuşhan gibi büyük yerleşim yerlerinin etrafında kümelenen küçük köyler, tarım alanlarının sınırlı olduğu Dicle'nin kıyı bölgelerine yakın alanlarda bulunmaktaydı. Zaten yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen verileri incelediğimizde bu bölgede Tuşhan ve Gredimse gibi 4 ana merkezin olduğu ve bu yerleşim alanlarının da kendisine bağlı küçük köylerinin olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası Arkeolojik verilerden yola çıktığımızda Tuşhan'ın, Asur tarafından işgal edilip, kendisine bağlı bir eyalet haline getirildiğine kesin olarak inanabiliriz¹¹⁴⁴.

¹¹⁴² Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212 ayrıca bkz. K. Radner, “The Trials of Esarhaddon, The Conspiracy of 670 B. C.”, *Isimu* 6, 2007, s. 165-183; J. B. Parker, “At the Edge of Empire: Conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca 700 BC”, *Journal of Anthropological Archaeology* 21, 2002, s. 371-395.

¹¹⁴³ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. W. Mayer, “Die Chronologische Einordnung der Kimmerier-Briefe aus der Zeit Sargons II”, (Ed. M. Dietrich, O. Loretz), *Mesopotamica-Ugaritica-Biblica, Festschrift für Kurt Bergerhof zur Vollendung Seines 70. Lebensjahres am 7. Mai 1992, Alter Orient und Altes Testament* 232, Neukirchen-Vluyn, 1993, s. 145-176.

¹¹⁴⁴ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. S. E. Kroll, “After the Urartian Collapse”, (Ed. A. M. Arfae), *Northwestern Iran and Armenia, The 1 st International Conference on Ancient Cultural Relations Between Iran and West Asia, Teheran 16-16 August 2003*, Tehran, 2003, s. 56-63; H. J. Kellner, “Urartu: Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens”, *Ausstellungskataloge der Prahistorischen Staatssammlung, Band 2*, München, 1976, s. 32; O. Kaelin, “Ein Assyrisches Bildexperiment nach Agyptischem Vorbild, Zu Planung und Ausführung der Schlacht an Ulai”, *Alter Orient und Altes Testament* 266, 1999, s. 43.

Asur'un, Yukarı Dicle bölgesinde yaver giden şansı Assurnasirpal'in oğlu III. Salmanasar (M.Ö. 858–824) Dönemi'nde de devam etmiştir. Asur'un Tuşhan, Tidu ve Sinabu gibi eyaletlerde askeri garnizonlarının bulunması, Assurnasirpal'in Yukarı Dicle bölgesinde kurduğu Asur hâkimiyetinin devam ettiğini göstermektedir. Bu şehir aynı zamanda Dicle Vadisi ve etrafındaki bölgelerde üretilen tarımsal mahsülleri Asur adına toplama ve depolama faaliyetlerini de sürdürmekteydi. Ortaya çıkarılan arkeolojik kanıtlarda Asur'un bu dönemde bölgedeki Tarımsal kolonilerinin sayısının gittikçe arttığı görülmektedir. Böylece hem etkili tarım bölgeleri oluşturuluyordu hem de Asur kuzeye doğru genişleyerek bu bölgeleri sürekli hâkimiyet altında tutmuş oluyordu¹¹⁴⁵. Fakat Asur'un kuzeye doğru genişleme faaliyetleri daha önce de ifade ettiğimiz gibi Urartu Devleti'nin kurulmasına çok büyük katkısı olacaktır ve uzun vadede kurulacak olan Urartu Devleti, Asur'un bölgedeki en önemli rakibi haline gelecektir¹¹⁴⁶.

Salmanasar, Yukarı Dicle bölgesine ilk seferini M.Ö. 856 yılında gerçekleştirmiştir. Asur kralı Orta Fırat'ta bulunan Til Barsipten yola çıkarak, muhtemelen Fırat'ın kuzeyindeki güzergâhı da izleyerek, Dicle Vadisi'ni de geçip batıdaki Bit Zamani ülkesine ulaşır. Bit Zamani, bu dönemde Asur'a bağlı bir eyalet konumundaydı ve Asur'un, Bit Zamani ülkesine geldiğinde burada çatışma olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Salmanasar, Bit Zamani ülkesini, Doğu Anadolu'ya sefer düzenlemek için basamak olarak kullanmıştır¹¹⁴⁷.

¹¹⁴⁵ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 206–212; ayrıca bkz. J. Hazenbos, "Hurritisch und Urartaisch", (Ed. H. P. Streck), *Sprachen des Alten Orients*, Darmstadt, 2005, s. 135-158; M. Giovino, "The Assyrian Sacred Tree: A History of Interpretations", Fribourg, 2007, s. 54; A. Gunter, *Representation of Urartian and Western Iranian Fortress Architecture in the Assyrian Relief*, Iran 20, 1982, s. 103-112.

¹¹⁴⁶ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 212–215; ayrıca bkz. R. Merhav, *Urartu- A Metalworking Center in the First Millennium B. C. E.*, Jerusalem 1991, s.23-54; I. N. Medvedskaja, "Konec Urartu: Novye Fakty u Gipotezy (The end of Urartu: New Fact and Hypotheses)", *The Hermitage Reading in Memory of B. Piotrovsky, Summarized Reports*, St. Petersburg, 1998, s. 61-63; C. Metdepenninghen, "La Relation Entre l'art Urarteen au Tempts du Roi Rusa II et les Epees-Akinakes de Kelermes et de Melgounov", *Iranica Antiqua* 32, 1997, s. 109-136.

¹¹⁴⁷ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 212–215; ayrıca bkz. F. Van Koppen, "The Geography of the Slave Trade and Northern Mesopotamia in the Late Old Babylonian Period", (Ed. H. Hunger, R. Pruzsinszky), *Mesopotamia Dark Age Revisited, Österreichische Akademie der Wissenschaften*, Vienna, 2004, s. 9-33; H. J. Kellner, "Gürtelbleche aus Urartu, Prahistorische Bronzefunde", *Abt. 12, Bd 3*, Stuttgart, 1991, s. 89.

Dört yıl sonra yani M.Ö. 852’de Asur kuzey sınırında yeniden etkin olmaya başlamıştır. Ancak ne yazık ki bu seferle ilgili bilgiler kayıtlarda çok az bulunmaktadır. Asur ordusu bölgeye yaptığı bu sefer esnasında Ninive’den Kaşari Dağlarına doğru hareket etmiş ve muhtemelen Şabireşu üzerinden Şubnat’a ulaşmıştır. Salmanasar, kuzeydeki Şubria’ya hareket etmeden önce Kaşari Dağlarındaki 11 şehri ele geçirmiştir. Yukarı Dicle Vadisi’nde, isyancıların bulunduğu Asur ve Tuşhan eyaleti arasındaki Kaşari Dağlarında geçen herhangi bir kötü olaydan bahsedilmemektedir. Salmanasar’a ait yazıtlarda sadece Şubria kralı Anhitti’nin şehrinin kuşatıldığından bahsedilmektedir. Muhtemelen Anhitti, Asur ordusunun şehri yakıp yıkmasını engellemek için Salmanasar’a vergi verdi¹¹⁴⁸.

Salmanasar saltanatının 15. yılında yeniden kuzey bölgelerinde etkili olmaya başlayacaktır. Asur kralının bu bölgeye sefer düzenlemeden önce bölge herhangi bir askeri safere maruz kalmamıştır. Salmanasar’ın hedefinde daha çok Dicle Vadisi’nin kuzeydoğu bölgesi bulunmaktaydı. Asur kralı düzenlediği bu seferlerin anısına Dicle’nin kaynağına yazıt diktirdiğini anlatmaktadır. Daha sonrasında ise doğuya dönmüş ve Urartu’nun Dicle ve Fırat arasında kalan şehirlerine saldırmıştır. Böylece Asur M.Ö. 832 ve 837 yılları arasında Doğu Anadolu bölgesine 5 sefer düzenlemiştir¹¹⁴⁹.

III. Salmanasar’ın kuzey sınırlarındaki kahramanlıklarını anlatan yazıtlara göre bu bölgeye düzenlediği seferlerin hiçbirisi Yukarı Dicle bölgesini ve Batman Çayı’nı doğrudan hedef almamıştı. III. Salmanasar’ın Yukarı Dicle bölgesine seferler düzenleyerek bu bölgeyi işgal edip burada koloniler kurma gibi hedefleri

¹¹⁴⁸ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 212–215; ayrıca bkz. F. Hançar, “Der Heilige Baum der Urartaer in Vorarmenischer Zeit”, *Handes Amsorya, Zeitschrift Für Armenische Philologie* 10-12, 1961, s. 698-722; R. B. Khanzaq, R. Biscione, A. R. Hejebri, M. Salvini, “Haldi’s Garrison – Haldi’s Protection, The Newly Found Rock Inscriptions of Argışti II in Shisheh, Near Ahar (East Azerbaijani Iran)”, *SMEA* 43, 2001, s. 25-37; Summers, “Grey Ware and The Eastern Limits of Frigya”, s. 241-252; Gledhill, “The Emperial From and Universal History: Some Reflections on Relativisim and Generalization”, s. 108-126; Parpola, Watanabe, “The Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths”, s. 45-50.

¹¹⁴⁹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 212–215; ayrıca bkz. R. Labat, “VII. Das Ende Assyriens und das Neubabylonische Reich”, (Ed. E. Cassin, J. Bottero, J. Vercoutter), *Die Altorientalischen Reiche III. Die Erste Hälfte des 1. Jahrtausends, Fischer Weltgeschichte 4*, Frankfurt, 1967, s. 93-111; G. B. Lafranchi, “Some New Texts About a Revolt Against the Urartian King Rusa I”, *Oriens Antiquus* 22, 1983, s. 123-136; G. B. Lafranchi, “I Cimmeri Emergenza dele Elites Militari Iraniche nel Vicino Oriente (VIII-VII Sec. a. C.)”, *History of the Ancient Near East/Studies II bis*, Padua, 1990, s. 89-902.

bulunmamaktaydı. Ele geçirilen arkeolojik bulgulara göre bu bölgenin işgal edilip çeşitli kolonilerin kurulması daha çok Assurnasirpal Dönemi'ne ait olmuştur. Bu bölgeyi ele geçirmek ve buranın güvenliğini sağlamak için, III. Salmanasar'ın, Urartu'ya karşı sefer düzenlemesinden çok önce Asur bütün bu amaçlar için bu bölgeye seferler düzenlemiştir¹¹⁵⁰.

Asur'un Yukarı Dicle bölgesine sefer düzenlemesi, bu krallığın uzak bölgelere sefer düzenleme kabiliyetini göstermesi bakımından da çok önemlidir. Açıkçası kral yazıtları, Asur ordusunun bu bölgede lojistik ve asker elde etme girişimleriyle ilgili çok az bilgi vermektedir. Ancak bizler Asur ordusunun geçtiği eyalet yöneticilerinin, ordunun kendi sınırları içerisinde bulunduğu süre içerisinde Asur'a her türlü lojistik desteği sağlamak zorunda olduklarını biliyoruz. İşin doğrusu Asur seferleri esnasında yol üzerindeki birçok kale ve garnizon merkezi bir depo görevi görmekteydi. Örneğin Assurnasirpal ikinci seferi sırasında Nirbu topraklarından getirdiği arpa ve samanı Tuşhan'da depolamıştı¹¹⁵¹.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bütün Asur krallarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine düzenlediği seferlerin temelinde sadece bu bölgeleri işgal edip, burada koloniler kurma düşüncesi bulunmamaktaydı. Bu seferlerdeki asıl hedef bu bölgeyi işgal edip buradaki hammadeleri Asur'un merkezine taşımaktı. Asur'un kuzeyde hâkimiyeti altında tuttuğu bu şehir devletleri vasıtasıyla çok daha uzak bölgelere seferler düzenlemekteydi ve Asur kuzeyinde yer alan kolonilerinden sağladığı lojistik destek sayesinde bu bölgelerde artık hiç kalmadığı kadar uzun bir süre kalabilmekteydi¹¹⁵².

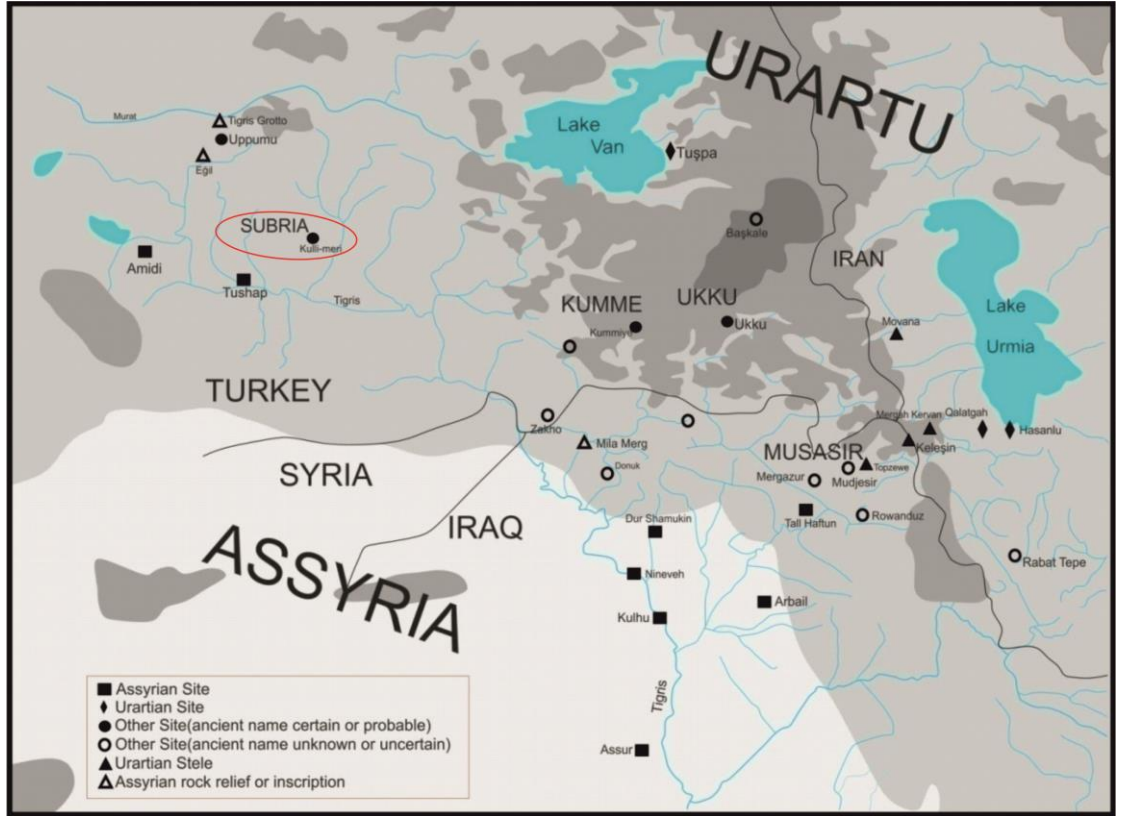
¹¹⁵⁰ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 212–215; ayrıca bkz. G. B. Lafranchi, "Assyrian Geography and Neo-Assyrian Letters", (Ed. M. Liverani), *History of the Ancient Near East/Studies II*, 1995, s. 127-137; T. A. Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, London 1970, s. 76.

¹¹⁵¹ Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 212–215; ayrıca bkz. Khanzaq, Biscione, Hejebri, Salvini, "Haldi's Garrison – Haldi's Protection", *The Newly Found Rock Inscriptions of Argiştî II in Shisheh, Near Ahar (East Azerbaijani Iran)*, s. 25-37; Kellner, "Gürtelbleche aus Urartu, Prahistorische Bronzefunde", *Abt. 12, Bd 3*, Stuttgart, 1991, s. 89; Şenyurt, " Late Assyrian Painted Potery From Girnavaz", s. 327-339.

¹¹⁵² Parker, *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, s. 212–215; ayrıca bkz. W. Mayer, "Anmerkungen zur Assyrischen Version der Kelişin Stele", *AMI 21*, 1988, s. 21-24; P. Matthiae, *Ninive, Glanzvolle Hauptstadt Assyriens, München*, München, 1999, s. 32; R. Mattila, "The King's Magnates, A Study of the Neo-Assyrian Empire", *SAAS 11*, Helsinki, 2000, s. 45.

3.3.5. Şubria Krallığı

Birinci yüzyılda Şubria Krallığı, Asur'un hâkimiyeti altında bulunan Yukarı Dicle bölgesinde yani Dicle Nehri ile onun batısı ve kuzeyindeki dağlık alanlardan, doğudaki Urartu sınırına kadar uzanmaktaydı. Dicle'nin güneydoğu sınırı ise Asur'un Amedi ve Tuşhan eyaletleri tarafından paylaşılmıştı. Şubria elbette bu kralık için kullanılan Asurca bir isimdi. Bu terim ya da ifade Sumercedeki “Subir” ve Akadça'daki “Subartu” ifadeleriyle benzerlik göstermektedir ve tıpkı bu isimler gibi kuzey ülkeleri, anlamlarını ifade etmektedir. Ulaşabileceğimiz yerli kaynaklar dışında, bizler bu ülkenin ismini yerleşimcilerden yola çıkarak sadece tahmin edebiliyoruz¹¹⁵³. Urartular bazen bu ülkeyi “Qulmeri” olarak ifade etmektedirler¹¹⁵⁴.

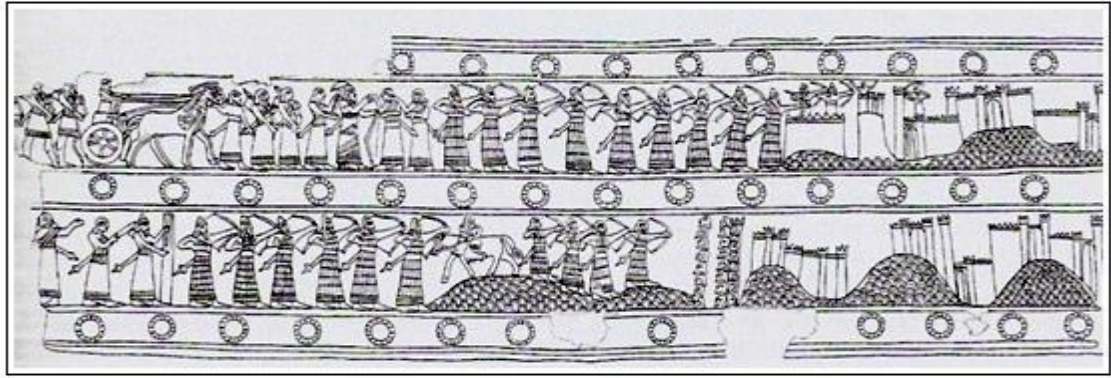

Resim 40. Şubria Krallığı ve Yayılım Alanları (Radner, 2012: 244)

¹¹⁵³ Radner, “Betwen A Rock And A Hard Place: Muşasir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Between Assyria and Urartu”, s. 260–264; ayrıca bkz. Kilmer, “Notes on Akkadian Uppu”, s. 34.

¹¹⁵⁴ I. M. Diakonoff, S. M. Kashkai, *Geographic Names According to Urartian Texts, Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes 9*, Wiesbaden 1981, s. 69.

Bu krallığın merkezi ‘‘Uppumu’’ şehri idi. İlk olarak bu şehir Şubria ülkesinin kralı Anhitte’nin ‘‘URU. U-pu-m(e)’’ şehri olarak ifade edilmiş ve bu ifade II. Assurnasirpal Dönemi’ne kadar devam etmiştir. M.Ö. 854 yılında ‘‘Uppumu’’ şehrini kuşatan III. Salmanasar’a ait Balawat Kapısı’ndaki anıtta bu şehrin muhasara edilme anı tasvir edilmektedir ve Anhitte, Uppumu’dan kaçtığında ‘‘URU. Kul-me-ru’’ Anhitte’nin krallık merkezi olarak tanımlanmıştır¹¹⁵⁵.

Resim 41. III. Salmanasar’ın Uppume Şehrini Kuşatması (Radner,2012: 261)

Orta Asur kaynaklarında, Asur’da ya da başka yerlerde yaşayıp Hurrice konuşan insanların Şubar/Şubru şehrinden bahsedilmektedir¹¹⁵⁶. Bu detaylar bizi Şubria’nın birinci yüzyılda bir Hurri eyaleti olabileceği konusunda uyarılmaktadır. Bu dönemde Şubria dili Asurlular tarafından ancak tercüman vasıtasıyla anlaşılabilmekteydi. Ayrıca Sargon’a ait mektuplarda bazı Hurrice kelimeler çevirileriyle birlikte bulunmaktadır. M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda Asur sarayında bazı Hurrice isimlerin ve Hurri geleneğinin var olmasının nedeni ise Sargon Dönemi’nde Hu-Tuşub, Esarhaddon Dönemi’nde ise IK-Tuşub ve onun oğlu Gi-Teşub’un Asur krallarıyla ittifak yapmasıdır. Bütün bunların yanı sıra Dicle mağarası muhtemelen Şubria için çok önemli bir tapınaktı. Bu doğal

¹¹⁵⁵ Radner, Radner, ‘‘Betwen A Rock And A Hard Place: Muşafir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu’’, s. 260–264.

¹¹⁵⁶ G. Algaze, A New Frontier: First Result of Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1988, *Journal of Near Eastern Studies* 48, 1989, s. 241–161; ayrıca bkz. D. N. Freedman, *Eerdmans Dictionary of the Bible*, Grand Rapids, 2000, s. 29; M. E. Aubet, *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*, Cambridge Universty Press, Cambridge 1993, s. 12-15; Grayson, ‘‘Assyrian Ruler of the Early First Millenium BC I (1114-859 BC)’’, Toronto, 1991, s. 202; Grayson, ‘‘Assyrian Ruler of the Early First Millenium BC II (858-745 BC)’’, Toronto, 1996, s. 16-18; R. Borger, ‘‘Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrian’’, *AfO Beiheft* 9, Graz, 1956, s. 35-41; Russel, ‘‘The Historical Geography of the Euphrates and Habur according to the Middle- and Neo-Assyrian Sources’’, s. 57-74.

tapınağın bulunduğu alanda doğal mağara ve önemli su kaynakları bulunmaktaydı, bu durum Hurrilerin din konseptine oldukça uygundu¹¹⁵⁷.

Bu dönem için dikkat çeken konulardan biri de falcılıktı. Falcılık Mezopotamya'dan ziyade Kuzey Suriye ve Anadolu'da haber alma birimi olarak kullanılmaktaydı ve bu falcılar Asur'da ortaya çıkmaya başladıklarında genelde bunların kökenleri dile getirilmekteydi: Bunlar genelde Hamath, Kummuh (Kommagene) ve Şubria'dan gelmekteydi. Bizim Şubria'daki falcılığın tarihi ile ilgili kanıtlarımız bizleri III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 744–727) Dönemi'ne kadar götürmektedir. Şubria, Asur Krallığı'yla itifak kurduğunda, Şubria Krallığı'nın istihbarat servisi olan Parnialde ile karşılaşırız. Bu birim Asur'a bölgedeki aktif siyaseti için hem bilgi sağlamaktaydı hem de Tiglat-Pileser'e danışmanlık yapmaktaydı¹¹⁵⁸.

Asur her zaman için Şubria Şehir Devletine özel bir önem vermekteydi çünkü ihtiyacı olan kereste ve metal ürünleri buradan temin etmekteydi. Sargon Dönemi boyunca Şubria ülkesi kesinlikle HU-Tuşub tarafından yönetilmekteydi. Bu ve diğer Şubrian isimler, Hurri etimolojisine dayanmaktadır. Bütün bunlar Hurri medeniyetinin Geç Tunç Çağı Dönemi'nde Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de oldukça baskın bir kültür olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat HU-Tuşub isminin arkasında iki isim daha bulunmaktaydı ve bu isimler Hurriceden ziyade Aramice isimlerdi. Elde edilen verilere göre Şubria Krallığı Hurri, Arami ve muhtemelen Urartulardan oluşan çok uluslu bir devlettir¹¹⁵⁹.

Asur'un sömürgeci politikalarında Şa-Assur-dubbu daha katı bir tutum izlemekteydi ve Şubria Krallığı'ndan izin dahi almadan bu ülkenin ağaçlarını kesmek

¹¹⁵⁷ Radner, “Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu”, s. 260–264; ayrıca bkz. K. Kessler, *Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources*, (Ed. M. Liverani), 1995, s. 55-67; Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, Helsinki, 2001, s. 231-232; G. Algaze, A. New Frontier: First Result of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, *JNES* 48, s. 241-481.

¹¹⁵⁸ Radner, “Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu”, s. 260–264; ayrıca bkz. Parker, “Archaeological Evidence for the Location of Tuşhan: A Provincial Capital on the Northern Frontier of Assyria”, s. 34-56.

¹¹⁵⁹ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. W. Burkert, “Itinerant Magicians and Diviners, The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C. : Tradition and Innovation”, (Ed. R. Hagg), *Svenska Institutet I Athen*, Stockholm, 1983, s. 115-119; Algaze, A New Frontier: First Result of Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1988, s. 241–161; Freedman, *Eerdmans Dictionary of the Bible*, s. 29; Aubet, *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*, s. 12-15; Borger, “Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyria ”, s. 35-41.

için bir grup asker göndermişti. Bir başka yazılı kaynakta ise kralın yardım etmesi için bir orduya ihtiyacı olduğu belirtilmektedir¹¹⁶⁰. Çünkü kesilen ağaçların taşınması için Şubria ormanlarında bekletildiği ifade edilmektedir. Asur gibi son derece güçlü bir imparatorluğun, Şubria gibi küçük şehir devletlerine karşı uyguladığı sömürü politikası bu dönem için pek şaşırtıcı gelmemektedir¹¹⁶¹.

Bu dönemde Şubria'nın "Uppumu ve Kulimeri" adında ön plana çıkan iki önemli kenti bulunmaktaydı. Bizler bu şehirlerin isimleri dışında bu şehirlerle ilgili çok az şey biliyorduk¹¹⁶². Ancak son dönemlerde yapılan Tarihi Coğrafya araştırmaları sonucunda Kessler, Uppumu kentini, Lice ilçesine 5 km mesafedeki modern "Fum" şehrine, Kullimeri'ye ise Batman Çayı Vadisi'ndeki Gre Migro Tepesi'ne konumladır¹¹⁶³. Gre Migro, Dicle ve Batman Nehirlerinin birleştiği bölgenin 25 km kuzeyinde bulunmakta ve yaklaşık 5,7 hektarlık alanı kaplamaktadır. Bu yerleşim yeri yaklaşık 40 metre yüksekliğinde ve batıya doğru teraslar izleyerek yükselen bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Gre Migro'da ele geçen malzemelerin çoğu Demir Çağı'na tarihlendirilmesine rağmen buradaki ilk yerleşmeler Geç Kalkolitik Dönem'e kadar gitmektedir. Burada ele geçen keramikler arasında Asur Dönemi'ne ait çok sayıda keramikte bulunmaktadır¹¹⁶⁴.

Asur Dönemi'ne ait keramiklerin Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nde başta Şubria olmak üzere çeşitli şehir devletlerinde bulunması, birtakım ticari ve kültürel ilişkiler sonucu gerçekleşmiş olmalıdır. Bu kanıtları Asur ve Şubria arasındaki çeşitli ilişkilerin varlığını da kanıtlamaktadır. Zaten bu ilişkilerin varlığı yazılı kaynaklarda açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca bu yazılı belgeleri ve arkeolojik

¹¹⁶⁰ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247.

¹¹⁶¹ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. W. Burkert, *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Harvard University Press, 1992, s. 65-87.

¹¹⁶² Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics* s. 230–247; ayrıca bkz. E. V. Leichty, "Esarhaddon's Letter to Gods", (Ed. I. Ephal), *Ah Assyria... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Present to Hayim Tadmor, Scripta Hierosolymitana 33*, Jerusalem 1991, s. 52-57; Parker, "Archaeological Evidence for the Location of Tuşhan: A Provincial Capital on the Northern Frontier of Assyria", s. 34-56.

¹¹⁶³ Kessler, *Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources*, s. 55–67; ayrıca bkz. T. Dezsö, "Şubria and the Assyria Empire" *Acta Antiqua Academia Scientiarum Hungaricae* 46, 2006, s. 33-38.

¹¹⁶⁴ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics* s. 230-247; ayrıca bkz. T. Dezsö, "Oriental Influence in the Aegean and Eastern Mediterranean, Helmet Traditions in the 9th-7th Century B. C. : The Pattern of Orientalization", *BAR IS* 992, Oxford, 1998, s. 87.

kanıtları karşılaştırdığımızda, Yukarı Dicle bölgesindeki, Şubria ve diğer ufak şehir devletlerin Asur tarafından Nairi toprakları olarak adlandırıldığını görmekteyiz. Bu şehir devletleri, Yukarı Dicle bölgesi Assurnasirpal Dönemi'nde Asur hâkimiyetine girmeden önce de bu bölgede varlıklarını sürdürmekteydiler. Bu yüzden Gre Migro ve yakınındaki yerleşim yerlerinde Erken Demir Çağı ve Yeni Asur Dönemi'ne ait metaryaller bulunmaktadır¹¹⁶⁵.

Şubrian dili şuan için çok fazla bilinmemektedir. Günümüze kadar sadece üç kelime gelebilmiştir. Bunların tamamı Şa-Aşşur-dubbu'ya ait mektuplar da bulunmaktadır. Aynı mektuplarda HU-Tuşub, Şa-Aşşur-dubbu tarafından Tebal olarak ta adlandırılmaktadır. Bu kral gerektiğinde Şubria kralını afaroz edebiliyordu. Bu dönem için Asur ve Şubria arasındaki itifak, Şubria ülkesi tarafından bozulmuştur çünkü Asur'un egemenliği altında bulunan bütün şehir devletlerinin Asur için çalışma zorunlulukları vardı ve bu halklar içinde buldukları ağır şartlardan kurtulabilmek için her fırsatı değerlendirmekteydiler. Asur için çalışan bu şehir devletlerinin halkları, Asur kralları tarafından "İku" olarak adlandırılmaktaydılar¹¹⁶⁶.

Bu dönemde kuzeyde Urartu, güneyde ise Asur gibi iki süper gücün arasında kalan Şubria ülkesi daha çok denge politikası izlemekteydi¹¹⁶⁷. Ancak bazı durumlarda Şubria Krallığı Asur'a karşı meydan da okuyabilmekteydi. Bu dönemde Asur'daki ağır çalışma şartlarından kaçan işçiler Şubria'ya sığınmış ve Şubria kralıda Asur'un bütün baskısına rağmen bu sığınmacıları ülkesine kabul etmiştir. Bu olay Asur krali yazıtlarına şu şekilde yansımıştır:

*"Asur kralının işlerinden kaçan işçiler Şubria ülkesine gittiler. O (Şubria kralı) onlara tarlalar, bahçeler ve evler verdi ve yerleşimciler onun ülkesinde kaldı"*¹¹⁶⁸.

¹¹⁶⁵ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics* s. 230–247; ayrıca bkz. P. Zimansky, "Urartian Material Culture as State Assemblage: an Anomaly in the Archaeology of Empire", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299, 1995, s. 103-115.

¹¹⁶⁶ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. P. Zimansky, "Writing, Writers and Readers, in the Kingdom of Van", (Ed. S. L. Sanders), *Margins of Writing, Origins of Culture, Oriental Institute Seminars Number 2*, Chicago 2006, s. 263-282.

¹¹⁶⁷ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. E. C. Stone, P. E. Zimansky, *Urartian City Planning at Ayanis*, (Ed. A. Sagona), 2004, s. 233-243.

¹¹⁶⁸ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. Mirjo Salvini, *Some Historic-Geographical Problems Concerning*

Bu durum Asur-Şubria ilişkilerinde çok ciddi çekişmelere neden olmuştur. Yine bu döneme ait yazıtlarda Şa-Aşşur-dubbu'nun asker kaçaklarını yakalaması için Şubria topraklarına bir heyet gönderdiği ifade edilmektedir¹¹⁶⁹. Şubria yöneticilerinin yardımıyla da bu kaçaklar yakalandı. Asur heyeti kaçaklarla beraber ülkelerine dönerken yolda pusuya düştüler. Asur raporlarına göre pusuya düşen heyete Şubrialılar saldırdı ve iki haremağası ile altı askeri yakaladılar. Asur kralı bu olaya bir mektupla cevap verdi. Bu mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Asur kralında, Şubria krallığıyla geliştirdiği ilişkiler sonucunda büyük bir hayal kırıklığı meydana gelmiştir:

“Ben, Şubria kralına benim lorduma yazdığım zaman o benim askerlerimi esir almıştı. Şubria kralı bana yazdığında ben onun askerlerini serbest bıraktım, O da benim askerlerimi serbest bırakacağını söylemişti”¹¹⁷⁰.

Şubria kralı Aşıpa ve Şa-Aşşur-dubbu arasındaki mektuplardan da anlaşılacağı üzere Şubria, Asur ve Urartu arasında sadece coğrafi olarak değil aynı zamanda politik olarak da büyük bir öneme sahipti. Şubria her zaman için bu iki süper güç arasında denge politikası izlemiştir ve her zaman güçlü olandan yana tavır almıştır. Aşıpa ve Şa-Assur-dubbu arasındaki mektuplara göre Sargon Dönemi'nde Şubria, Urartu'yla pek fazla itifak kurmamıştır. Bu dönemde Şubria Krallığı'nın, Urartu ile bazı politik ilişkilerinin olup olmadığı belli değildir. Fakat şurası bir gerçek ki Urartu, Asur gibi Şubria ülkesindeki kereste ve diğer kaynaklarla ilgilenmemekteydi¹¹⁷¹.

Assyria and Urartu, (Ed. M. Liverani), 1995, s. 43-53; A. R. Millard, “The Eponmy of the Assyrian Empire, 910-612 B.C.”, *SAAS 2*, Helsinki, 1994, s. 76; A. I. Ivantchik, “Kimmerier und Skythen, Kulturhistorische und Chronologische Probleme der Archäologie der Osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor-und Frühskythischer Zeit”, *Steppenvölker Eurasiens 2, Detsches Archaologisches Institut; Center for Comparative Study on Ancient Civilizations, Russian Academy of Sciences*, Moskau, 2001, s. 45.

¹¹⁶⁹ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230-247; ayrıca bkz. Dezsö, “Şubria and the Assyria Empire”, s. 33-38; Kessler, *Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources*, s. 55-67; Radner, “Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu”, s. 245-254.

¹¹⁷⁰ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230-247; ayrıca bkz. G. Herrmann, *Ivory Furniture Pieces from Nimrud, North Syrian Evidence for a Regional Tradition of Furniture Manufacture*, (Ed. G. Herrmann), London 1996, s. 153-164; Zmanský, “Urartian Metal Culture as State Assemblage: an Anomaly in the Archaeology of Empire”, s. 103-115.

¹¹⁷¹ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230-247; ayrıca bkz. W. R. Gallagher, “Senacherib's Campaign to Judah: New Studies”, *Studies in the History and Culture of Ancient Near East 18*, Leiden, 1999, s. 32-36; T. B. Forbes, “Urartian Architecture”, *BAR IS 170*, Oxford, 1983, s. 89.

Şubria ülkesi, genel itibariyle Asur'la itifak yapmaya pek istekli olmamıştır hatta Asur ülkesinden gelen kaçakların Asur'a yeniden gönderilmesine Şubria'nın yöneticileri pek razı olmamıştır. Ayrıca Şa-Aşşur-dubbu'ya ait bir mektuba göre Şubria, Assur'a ait kaçaklar konusunda isteksiz bir tavır sergilemesine rağmen Urartu kaçakları konusunda aynı tavrı sergilememiştir aksine kaçakların Urartu'ya teslimi konusunda yardımcı olmuştur. Metinlere göre Şubria Krallığı'nın tutukladığı Urartu Krallığı'na ait esirleri teslim etmeyi redetmemiştir. Hatta bazı durumlarda bu kaçakları zincirlere vurarak Urartu'ya teslim etmiştir¹¹⁷².

Fakat Sargon Dönemi'yle birlikte siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda gittikçe güçlenen Asur karşısında Şubria Krallığı tavır değişikliğine gitmiştir ve Asur'la son derece uyumlu bir politika izlemeye başlamıştır¹¹⁷³. Sargon Dönemi'ne ait yazıtlar bize bu dönem için Asur-Şubria ilişkileri konusunda önemli fikirler vermektedir. Sargon Dönemi'nin ikinci yarısından itibaren Urartu ve Şubria Krallıkları artık Asur baskısı karşısında boyun eğmeye başladılar. Bu dönemde Şubrianlı casuslar kralları tarafından Asur'la anlaşmak üzere gönderilmiştir:

*“Onlar (Şubria'lı casuslar) kil tablet üzerine yazarak daha önce Asur kralının tarla işlerinden ve askerlik hizmetinden kaçan adamlarını şimdi Asur kralıyla pazarlık konusu yapmaktalar”*¹¹⁷⁴.

Fakat bu mektubun yazarı Assur-dur-paniya, Şubrianlılara güvenmemekte ve Asur kralınında tableti okuduğunda Şubrialılara güvenmedeğini söylemektedir. Bu ve diğer görüşmelerden anlaşılacağı üzere gelecek yıllarda Asur'un bölgedeki etkisi giderek artacaktır. Asur bu bölgedeki şehir devletleri üzerinde baskı kurarak, bunların

¹¹⁷² Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. Radner, “Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Between Assyria and Urartu”, s. 245–254.

¹¹⁷³ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. C. A. Burney, “Urartu and its Forerunners: Eastern Anatolia and Trans-Caucasia in the Second and Early First Millennia BC”, *Ancient West /East 1*, 2002, s. 51-54; Kessler, *Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources*, s. 55-67.

¹¹⁷⁴ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. C. A. Burney, *Urartu and the East and North*, 2005, s. 15-20; P. Albenda, “The Palace of Sargon, King of Assyria”, *Editions Recherche sur les Civilisations, Synthese no. 22*, Paris 1986, s. 67-71; B. Andre-Salvini, Mirjo Salvini; “A New Trilingual Vocabulary from Ras Shamra and the Relationship Between Hurrian and Urartian”, *Studies on the Civilisations and Culture of Nuzi and Hurrians 10*, 1999, s. 267-275.

kendileriyle işbirliği yapmaya zorlayacaktır ve bu beyliklerden Urartu'nun bölgedeki faaliyetleriyle ilgili sürekli olarak raporlar isteyecektir¹¹⁷⁵.

Sargon'un oğlu Sanherib Dönemi'nde Yukarı Dicle bölgesine yaptığı seferlerin kayıtları bulunmamasına rağmen bu bölgenin hammadde kaynakları açısından zengin olması ve bu bölgenin çok uzun yıllardan beri Asur hâkimiyeti altında olması, Sanherib'in 22 yıllık iktidarı dönemi boyunca bu bölgenin Asur hâkimiyeti altında kaldığını göstermektedir. İronik olan Yukarı Dicle bölgesi sadece Sanherib'in sağlığında değil aynı zamanda ölümünden sonra da, bu bölge dikkatleri üzerine çekmekteydi. M.Ö. 681'in Tebet (ocak) ayında Sanherib öldürüldü. Asur kralının ölümüyle ilgili önemli bilgiler veren yazıtlar bulunmaktadır. Ancak Sanherib'in oğlu Esarhaddon'a ait yazıtlar bu dönemde yapılan faaliyetlerle ilgili olarak çok daha fazla bilgiler vermektedir¹¹⁷⁶.

Dönemin yazılı kayıtlarına göre büyük tanrı, iki büyük abisi olmasına rağmen Esarhaddon'u halef ilan etti. Ninive'deki büyük mecliste Esarhaddon'un tahta çıkışı, bütün tanrılara ve Asur insanlarına duyuruldu. Bu haberi duyan herkes Esarhaddon'a itaat etti. Fakat Esarhaddon'un ağabeyleri bu haberi, güzel karşılamadı ve kısa bir süre sonra da isyan ettiler¹¹⁷⁷.

Babil kayıtlarında ise M.Ö. 681'de Sanherib oğlu tarafından öldürüldüğü ifade edilmektedir. Bu kayıtlara göre Sanherib'in ölümünden sonra Asur 42 gün boyunca isyanlarla uğraştı. Ancak Sanherib'in oğulları Adrammelech ve Shaezer tarafından yazılan Eski Ahit'teki hikâye biraz daha farklıdır. Bu hikâyede Asur kralının kılıçla öldürüldüğü ve onu öldürenlerin Ararat Dağı'na kaçtıkları ifade edilmektedir. Aynı hikâyeye Nebonidus ve Berossus yazıtlarında da geçmektedir. Böylece kaynaklara göre Sanherib gerçekten de öldürüldü fakat kimlerin öldürdüğü konusu hala belirsizliğini

¹¹⁷⁵ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. Y. Grekyan, "The Will of Menua and Gods of Urartu" *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, 2006, s. 150-195.

¹¹⁷⁶ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. R. D. Barnett, M. Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, Londra 1962, s. 53-57; P. Albenda, *The Palace of Sargon King of Assyria*, 1986, s. 90; M. Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, Missoula, 1974, s 112-134.

¹¹⁷⁷ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. A. Fadhil, "Die in Nimrud/Kalhu Aufgefunden Grabinschrift der Jaba", *Bam* 20, 1990, s. 461-470; Herrmann, *Ivory Furniture Pieces from Nimrud, North Syrian Evidence for a Regional Tradition of Furniture Manufacture*, s. 153-164; Kessler, *Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources*, s. 55-67.

korumaktadır. Esarhaddon'un kendisinden büyük kardeşlerinin onun hükümdarlığını içlerine sindirememelerinin nedeni ise kendilerinin ondan daha kıdemli olduklarını düşünmekteydiler.

Ayrıca kardeşlerine göre daha küçük ve tecrübesiz olan Esarhaddon'un tahta geçmesi, Sanherib suikastinin arkasında kendisinin olabileceği ve kendilerinin de Esarhaddon tarafından öldürülebileceklerini düşünmekteydiler¹¹⁷⁸.

Esarhaddon'un yıllıklarındaki bilgilere göre Babasının öldürüldüğünü duyar duymaz derhal başkente doğru yolla çıktı. Asur kralı yolda isyancılar tarafından pusuya düşürülme ihtimaline karşı Hanigalbat'ta bekledi ve kendisini karşılamaya gelen orduyla birlikte başkente ulaştı. Burada kendisine destek veren yerel halkı yeniden örgütledi. Şüphesiz ki başkentte Esarhaddon'la isyancılar arasında savaşlar meydana geldi, bu savaşlar sonucunda ise Esarhaddon isyancıları yenilgiye uğrattı. Bu yenilgi üzerine isyancıların liderleri bilinmeyen topraklara kaçtı¹¹⁷⁹.

Esarhaddon Dönemi'nde Şubria'nın yeniden inşa edilmesi sırasında yaşanan hadiseler tanrı'ya yazılan mektuplarda da gündeme alınmıştır. Esarhaddon'un yazdığı mektupta Şubria'nın başkenti "Uppumu"nun kuşatılması ve yakılması olayı konu alınmıştır. Bu olay Esarhaddon'un yıllıklarınca da doğrulanmaktadır. Bu yazıtlara göre Esarhaddon, Şubria kralı IK-Tuşub'u yenilgiye uğrattı. Bu döneme ait Babil yıllıklarında da M.Ö. 673'te Asur kralının Şubria üzerine sefer düzenlediği ifade edilmektedir. Asur kralının Şubria ülkesine düzenlediği seferin nedeni olarak bu ülkeye sığınan asker kaçaklarını ele geçirmek olduğu ifade edilmektedir¹¹⁸⁰.

¹¹⁷⁸ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230-247; ayrıca bkz. M. E. Hall, "Towards an Absolute Chronology for the Iron Age of Inner Assia", *Antiquity* 71, 1997, s. 863-874; Forbes, "Urartian Architecture", s. 89.

¹¹⁷⁹ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230-247; ayrıca bkz. L. Katja, "A Neo-Assyrian Document on Two Cases of River Ordeal", *SAAB* 1/2, 1987, s. 65-68; M. Weippert, "Die Kampfe des Assyrischen Königs Assurbanipal Gegen Die Araber, ; W. Schram, "War Redaktionskritische Untersuchung des Berichtes in Prisma", *A'WO* 7/1, 1973-1974, s. 39-85.

¹¹⁸⁰ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230-247; ayrıca bkz. W. Schram, "War Semiramis Assyrische Regentin", *Historia* 21, 1972, s. 513-521; D. Stronach, S. Lumsden, "UC Berkeley's Excavations at Nineveh", *BibArch* 55, 1992, s. 227-233; D. Stronach, "When Assyria Fell: New Light on the Last Days of Nineveh", *MarSipri* 2/2, 1989, s. 1-2; M. I. Marcus, "Geography as an Organizing Principle in The Imperial art of Shalmaneser III", *Iraq* 49, 1987, s. 77-90; A. Millard, "The Assyrian Royal Seal Type Again", *Iraq* 27, 1965, s. 12-16; B. Landsberger, S. Parpola, H. Tadmor, "The Sin of Sargon and Sennacherib's Last Will", *SAAB* 53, 1989, s. 1-51.

Yazıtlarda bahsedilmemesine rağmen Esarhaddon'un kardeşlerinden Erle Leichthy'de Şubria ülkesine sefer düzenlenmesi konusunda kendisini teşvik etmekteydi çünkü Esarhaddon'nun kardeşi Ardarmulissi ile daha önce Hanigalbat ülkesi ile yapılan bir savaş sırasında kaçan bazı Asur generalleri de Şubria ülkesinde bulunmaktaydı. Asur tahtının varisleri yaşadıkları sürece şüphesiz başkente karşı sefer düzenlemek için güç toplayacaklardı ve Asur tahtı hiçbir zaman güvende olmayacaktı¹¹⁸¹.

Esarhaddon Dönemi'ndeki meselelerden bir diğeri ve aynı zamanda Asur'u en çok uğraştıran mesele olan Urartu Krallığı sorunu idi¹¹⁸². Bunun en önemli nedeni ise bu dönemde Urartu, Asur için bölgedeki krallıkların kendisinden destek alarak her an için Asur'a karşı isyan edebilme ihtimali olan önemli bir sorun demektir. Asurlular Yakındoğu'nun geri kalan toprakları boyunca genişleyerek sonunda Mısır ve Elamı fethederken, Urartu ile sınırları aşağı yukarı sabit kalmıştır. Zaman zaman bir taraftan diğerinin bölgesine akınlar olmuş, ancak iki güç de diğerini yenememiş, hatta diğerine ciddi olarak hasar dahi verememiştir. Urartu, bölgede Asur'a karşı koyabilecek güce sahip tek krallıktır. Asur kralı Esarhaddon, Tanrı Şamaş'a danışmasına yansıdığı gibi, babasının suikastçisinin kaçtığı Şubria'ya seferlerini tasarlarırken Urartu gücünden korkmaktaydı çünkü böylesine dağlık ve lojistik destek sağlamanın zor olduğu bir coğrafyada Urartu ile karşı karşıya gelmek Asur'un her zaman için istediği bir durum değildi:

‘Şamaş, yüce tanrı, sana sorduğumda kesin olumlu bir yanıt ver... Yaya dedikleri (...) Pa(...) dedikleri Urartu kralı Ursa gayret edip plan yapacak mı? (Ya...) ya da (danışmanlarının) öğüdüyle, ordusuyla, (ya da) Kimmerlerle ya da mütefiklerinin herhangi biriyle savaşmak, öldürmek, talan etmek, yağmalanacakları yağmalamak için

¹¹⁸¹ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. M. Weippert, *Assyrische Propheten der Zeit Assarhaddons und Assurbanipal*, 1981, s. 71-116; W. F. Albright, “A Prince of Taanach in The Fifteenth Century BC”, *BASOR* 94, 1944, s. 12-27; P. M. Fales, L. Rost-Jakob, “Neo-Assyrian Textes From Assur: Private Archives in The Vorderasiatische Museum of Berlin (Part I)”, *SAAB 5/I-II*, 1991, s. 24-36; Herrmann, *Ivory Furniture Pieces from Nimrud, North Syrian Evidence for a Regional Tradition of Furniture Manufacture*, s. 153-164.

¹¹⁸² Zimansky, “Urartu ve Çağdaşları”, s. 109; ayrıca bkz. Parker, “Archaeological Evidence for the Location of Tuşhan: A Provincial Capital on the Northern Frontier of Assyria”, s. 34-56; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s. 112-134.

*buldukları yerden yola (çıkacak) ve Pumu şehrine (ya da), Kulimneri şehirlerine, ya da Şubria'nın surlu şehirlerine (gelecek) mi?''*¹¹⁸³.

Esarhaddon tanrı'ya yazdığı mektupta Şubria'nın başkenti Uppumu'yu yıktığını, buradaki Asur kaçaklarını ele geçirdiğini ve hatta bu sefer esnasında Urartulu kaçakların da korkup ülkelerine kaçtıklarını ifade etmektedir¹¹⁸⁴. Zaten tarihsel kayıtlara göre Şubria ülkesi, Asur ve Urartu'dan kaçanların sığındığı bir yer olarak ön plana çıkmıştır¹¹⁸⁵. Hikâyenin devam eden kısmında, Asur kralı bütün Şubria ülkesini yakıp yıktığını ve sonrasında ise burada yeni şehirler kurduğunu ifade etmektedir. Devamında ise bu yeni şehirlere, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden, insanlar getirip yerleştirdiğini anlatmaktadır. Böylece Şubria'nın fethiyle Asur bölgede oldukça etkili bir konuma geldi ve Asur'un kuzeye doğru genişlemesi daha da ilerledi. Esarhaddon Dönemi bittiğinde Asur'un hâkimiyet alanı Yukarı Dicle Vadisi'ni aşmıştı. Bugünkü Modern Lice kentinin yakınındaki Uppumu ile Batman Çayı Vadisi'ndeki Kullimneri şehirleri Asur'un bölgedeki yeni merkezleri idi. Asur'un merkezinden uzak ve oldukça dağlık olan bu bölgelerde hâkimiyet kurmak oldukça zordu bundan dolayı Esarhaddon tarafından buralarda çeşitli kaleler inşa edilmişti¹¹⁸⁶.

Assurbanipal Dönemi (M.Ö. 668–635) başladığında Uppumu hala Asur egemenliği altında bulunmaktaydı. Bu kralın kayıtlarına göre M.Ö. 675 yılında Urartu,

¹¹⁸³ Zimansky, "Urartu ve Çağdaşları", s. 109; ayrıca bkz. Kessler, *Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources*, s. 55-67; Barnett, Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-57.

¹¹⁸⁴ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230-247; ayrıca bkz. Gallagher, "Senacherib's Campaign to Judah: New Studies", *Studies in the History and Culture of Ancient Near East 18*, s. 32-36; Dezsö, "Şubria and the Assyria Empire", s. 33-38; Parker, "Archaeological Evidence for the Location of Tuşhan: A Provincial Capital on the Northern Frontier of Assyria", s. 34-56.

¹¹⁸⁵ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230-247; ayrıca bkz. Kessler, *Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources*, s. 55-67; Dezsö, "Şubria and the Assyria Empire", s. 33-38; Kessler, *Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources*, s. 55-67; Parker, "Archaeological Evidence for the Location of Tuşhan: A Provincial Capital on the Northern Frontier of Assyria", s. 34-56; Radner, "Between A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Between Assyria and Urartu", s. 245-254.

¹¹⁸⁶ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230-247; ayrıca bkz. Radner, "Between A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Between Assyria and Urartu", s. 245-254; Algaze, *A New Frontier: First Result of Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1988*, s. 241-16; Gallagher, "Senacherib's Campaign to Judah: New Studies", *Studies in the History and Culture of Ancient Near East 18*, s. 32-36; Salvini, "A New Trilingual Vocabulary from Ras Shamra and the Relationship Between Hurrian and Urartian", s. 267-275.

Uppumu kenti üzerine bir sefer düzenlemiş ancak bu sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu seferden kısa bir süre sonra Asur ülkesinde Assurbanipal ve küçük kardeşi Şamash-Shum-Ukin arasında iç savaş patlak verecektir. Bahsettiğimiz bu iç savaştan sonra Asur'un Yukarı Dicle bölgesindeki hâkimiyeti tamamen sona erecektir ve böylece Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bir dönem kapanmış oluyordu¹¹⁸⁷.

3.3.6. Bit – Zamani Ülkesi

Asur Krallığının Yukarı Dicle bölgesindeki varlığı M.Ö. 13. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir¹¹⁸⁸. Özellikle I. Salmanasar (M.Ö. 1247–1245) ve I. Adad-Nirari (M.Ö. 1307–1275) Dönemlerinde Asur bu bölgede etkili olmaya başlayacaktır. Bu dönemin başında Bit-Zamani ülkesi, Asur Krallığının vilayeti konumundadır. Bit-Zamani, coğrafi terim olarak ilk kez Tel Billa (Assyrian Sinaba) metninde geçmektedir ki söz konusu bu metinde ayrıca Bit Zamani'nin “halsi ve hassihlu”, “Bel-qarrad'ın oğlu Assur-kasid” ifadeleri de yer almaktadır. Bahsettiğimiz bu yazılı ifadelerin Orta Asur kaynaklarında geçen ve yönetici anlamına gelen “bel pahete” sözcüğüyle paralel olduğu düşünülmektedir¹¹⁸⁹. Muhtemelen “Bit-Zamani” sözcüğü M.Ö. 13. yüzyılda Asur tarafından egemenlik altına alınan Yukarı Dicle bölgesindeki Arami halklarını ifade etmek için kullanılmıştır. M.Ö. 11. yüzyıla kadar Asur kaynaklarında herhangi bir şekilde “Bit-Zamani” ifadesi geçmemektedir fakat 11. yüzyılın ortalarında Asur tahtındaki yönetici olan Assur-bel-kala'nın (M.Ö. 1073–1056), dağlık bölgelerdeki bazı Arami şehirlerine karşı seferleri olacaktır. Assur-bel-kala'nın düzenlemiş olduğu bu seferler Sinabu şehrine dikilen yazıtın Bit-Zamani ülkesiyle ilgili ifadelerin bulunduğu bölümde ayrıntılarıyla dile getirilmiştir. M.Ö. 9. yüzyıla geldiğimizde ise II. Assurnasirpal'in Bit-Zamani ülkesine karşı düzenlemiş olduğu askeri seferler bulunmaktadır¹¹⁹⁰.

¹¹⁸⁷ Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, s. 230–247; ayrıca bkz. Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-57; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s. 112-134; Herrmann, *Ivory Furniture Pieces from Nimrud, North Syrian Evidence for a Regional Tradition of Furniture Manufacture*, s. 153-164.

¹¹⁸⁸ Jeffrey Szuchman, “Bit Zamani and Assyria”, *Syria* 86, Zayed University, Abu Dhabi, 2009, s. 56.

¹¹⁸⁹ Szuchman, “Bit Zamani and Assyria”, s. 56.

¹¹⁹⁰ Szuchman, “Bit Zamani and Assyria”, s. 56.

Assur-bel-kala'nın egemenliğinden sonra Yukarı Dicle bölgesi kısa süreliğine de olsa Asur hâkimiyetinden çıkacaktır ve II. Tukulti-Ninurta Dönemi'nde Bit-Zamani ülkesi, Asur karşısı olan Amme-ba'li tarafından yönetilmekteydi. II. Tukulti-Ninurta kendi iktidarı döneminde Amme-ba'li yönetimindeki Bit-Zamani ülkesine sefer düzenleyecektir ve bu sefer esnasında Asur kralı, Bit-Zamani'nin iki şehrini yağmalayacak ve sefer sonunda Amme-ba'li'nin, Asura bağlılığını bildirdiği bir antlaşma imzalanacaktır¹¹⁹¹. II. Tukulti-Ninurta'nın Bit-Zamani ülkesi üzerine düzenlediği sefer kayıtlarda şu şekilde geçmektedir:

*‘‘Kaşari Dağına geçtim. Bit-Zamanili adam Amme-ba'li'ye ait Patiskun kentine yaklaştım, çevresindeki iki şehri yıktım. Bit-Zamanili adam Amme-ba'li'ye karşı merhametli davrandım’’*¹¹⁹².

II. Assurnasirpal'in iktidarı döneminde ise Bit-Zamani ülkesini hala Amme-ba'li yönetmektedir. Bit-Zamani kralı, Nairi ülkelerinin krallarıyla birlikte Tuşhan şehrinde II. Assurnasirpal'e haraç veren yöneticiler arasında bulunmaktadır. Bu dönemde Tuşhan, Yukarı Dicle bölgesinde Asur Krallığına bağlı şehirlerden biridir. Bu kent, Asur kralları tarafından depolama ve haraç toplama merkezi olarak kullanılmaktaydı¹¹⁹³.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Bit-Zamani ülkesine dair ilk bilgilere Asur kralı I. Adad-Nirari Dönemi'ne ait yazılı belgelerde rastlanılmaktadır¹¹⁹⁴. Asur kralı Hanigalbat ülkesi üzerine düzenlediği bir seferde, daha öncesinde kuzey bölgelerinde fethettiği şehirleri sıralarken: Tidu-Ta'idu (Yukarı Dicle), Nabula (Mardin-Gırnava), Harranu (Şanlıurfa-Harran) ve Karkamış (Gaziantep-Karkamış) gibi günümüzde lokalizasyonu konusunda herhangi bir problem olmayan şehirlerini de saymaktadır. I. Adad-Nirari, kuzey bölgelerine düzenlediği bir başka seferle ilgili olarak tutturduğu yazılı kayıtlarda sefer esnasında desteğini aldığı tanrıların isimlerini saydıktan sonra ele geçirdiği şehirlerden bahsetmektedir. Bu kentler arasında Tidu-Ta'idu'nun adı yeniden

¹¹⁹¹ Szuchman, ‘‘Bit Zamanı and Assyria’’, s. 57.

¹¹⁹² Grayson, *Assyrian Rulers of The Early First Millennium BC I*, (1114-859), s. 171-172.

¹¹⁹³ Szuchman, ‘‘Bit Zamanı and Assyria’’, s. 57.

¹¹⁹⁴ Nurgül Yıldırım, ‘‘Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri’’, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52, Sayı: 2, Ankara 2012, s. 2; ; ayrıca bkz. J. N. Postgate, ‘‘Assyrian Texts and Fragments’’, *Iraq* 25, 1973, s. 22-24; E. Lipinski, *The Arameans Their Ancient History, Culture, Religion*, Louvain, Belgium, 2000, s. 130-145; J. J. Szuchman, *Ziyarettepe/Tuşhan/Upper Tigris*, California Universty Press, California, 2007, s. 40-46; J. B. Parker, ‘‘Assyrian's Imprint on Southeastern Anatolia’’, *American Journal of Archeology*, Vol. 107. , 2003, s. 18-24.

geçmektedir ve Asur kralı buraya büyük bir saray ve stel inşa ettirdiğini belirtmiştir¹¹⁹⁵. Yukarı Dicle bölgesinin önemli kentlerinden biri olan Amedi şehri, yazılı kayıtlarda Bit-Zamani ülkesinin merkezi şehri olarak geçer. Bu yazılı kayıtlara geçmeden önce Arami kabilelerin Mezopotamya'daki gelişim süreçlerini ve buldukları coğrafyayı tanıtmak sanırım konumuzun daha iyi anlaşılması için yararlı olacaktır¹¹⁹⁶.

Arami kabileleri¹¹⁹⁷, Asur kralı Assur-rabi (M.Ö. 1010–970) Dönemi'nde Suriye çöllerini geçerek Kargamış Krallığı'nın güney bölgelerine doğru ilerlemişlerdir. Daha sonraki tarihlerde özellikle II. Tiglat-Pileser'in iktidarı döneminde bu kabileler Dicle kıyılarına yerleşmeye ve bu coğrafyada güçlü kent devletlerini kurmaya başlamışlardır. Yeni Asur Dönemi'ne ait kralların sefer kayıtlarında Arami halklarının yaşadığı coğrafya¹¹⁹⁸ “Ar-ma-a-ia”¹¹⁹⁹ şeklinde ifade edilmektedir¹²⁰⁰.

Güneydoğu Anadolu'da Diyarbakır civarında kurulan Bit-Zamani ülkesi, Aramiler tarafında kurulan diğer kent devletlerine göre daha kuzeyde yer almaktadır. Bu ülkenin coğrafi sınırlarına dair yaptığımız lokalizasyon çalışmaları daha çok Asur krallarının sefer kayıtlarına dayanmaktadır. Söz konusu bu kayıtlara göre Tur Abdin (Kaşari Dağı), Diyarbakır ve çevresini içine alan bu kent devleti¹²⁰¹ Tuşhan¹²⁰², Ta'idu¹²⁰³, Damdammusa¹²⁰⁴, Dunnu-şa-uzibi (Giricano)¹²⁰⁵, Sinabu¹²⁰⁶ gibi kentlerini

¹¹⁹⁵ Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 2.

¹¹⁹⁶ Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 2.

¹¹⁹⁷ Arami halkları, M.Ö. 11. ve 9. yüzyıllar arasında gerçekleşen ve Mezopotamya'ya toplamda üç kez yapılan Sami göçleri sonucunda Ön Asya dünyasına kadar yayılmışlardır. Anadolu'nun daha çok güney bölgelerine doğru yayılma gösteren Arami kavimleri Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep Zincirli bölgesinde Bit-Gabbari (Sam'al); Türkiye, Suriye sınırları arasında kalan bölgede Bit-Bahiyani ve Diyarbakır bölgesinde Bit-Zamani, Nisibis (Na-si-bi-na Nusaybin); Kuzey Suriye coğrafyasında ise Bit-Agusi ve Hamat gibi kent devletlerini kurmuşlardır. Bu kabileler aynı zamanda Anadolu'nun batı bölgelerine doğru yayılma göstermişlerdir. Bu yayılım faaliyetleri sonucunda Arami halkları Tuz Gölü'nden Sivas'ın Gürün ilçesine kadar uzanan coğrafi sahada Bit-Burutaş kent devletini kurmaya çalışmışlardır. Bkz. Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 2.

¹¹⁹⁸ Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 3.

¹¹⁹⁹ Grayson, *Assyrian Rulers of The Early First Millennium BC I*, (1114–859 BC.), s. 41-45.

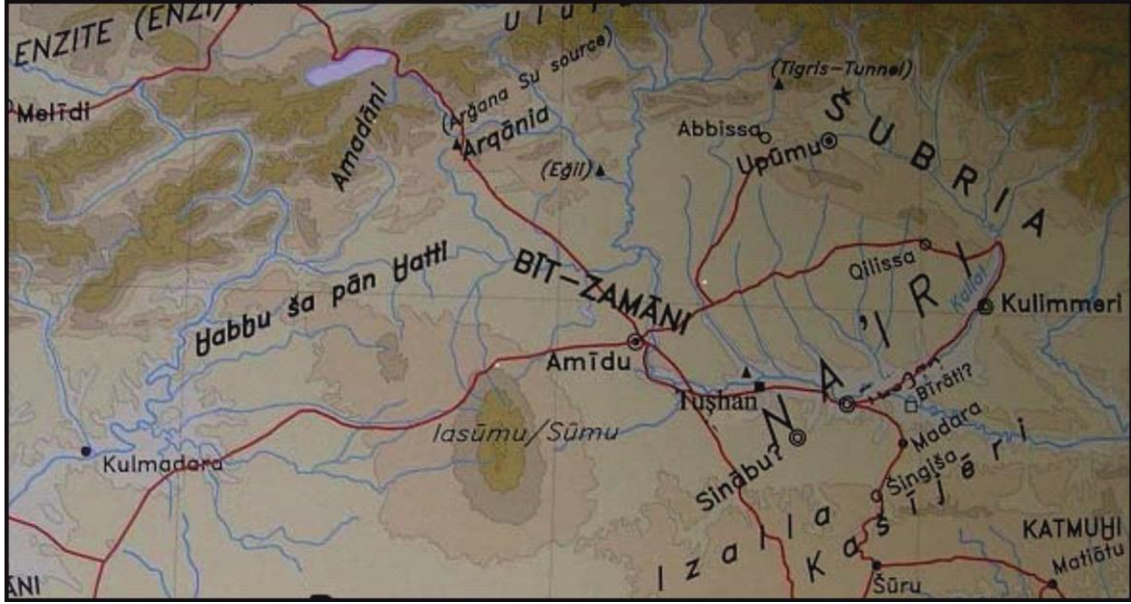
¹²⁰⁰ Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 3.

¹²⁰¹ Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 3.

¹²⁰² Asur kralı II. Assurnasirpal'in kuzey bölgelerine düzenlediği seferlerin ayrıntılı olarak anlatıldığı Kalhu Yazıtı'nda geçen ifadelerde “*Na'iri* (Urartu) ülkelerinin hasadını topladım ve ülkemin ihtiyaçları için Tuşhan, Damdammusa ve Tidu şehirlerinde depoladım” bilgisi yer almaktadır. Bkz. Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 3.

¹²⁰³ Tidu-Ta'idu şehri coğrafi konum olarak Diyarbakır ilinin Bismil ilçesi yakınlarında bulunan Üçtepe Höyüğü'ne lokalize edilmektedir. Üçtepe yerleşiminde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda açığa çıkarılan Kurkh Monoliti Asur krallarından II. Assurnasirpal (M.Ö. 883–859) ve III. Salmanasar (M.Ö. 859–824) Dönemlerine tarihlendirilmektedir. Bkz. Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 3.

de kapsamaktaydı. Bit-Zamani halkı Asur kaynaklarında ilk kez II. Tukulti-Ninurta Dönemi'ne ait sefer kayıtlarında geçmektedir. Asur kralı tarafından M.Ö. 886 yılında Yukarı Dicle bölgesine yapılan sefer sonunda bu krallık Asur'a bağlanmıştır¹²⁰⁷.

Resim 42. Bit-Zamani Ülkesinin Yayılım Alanları (Yıldırım, 2012: 9)

II. Assurnasirpal'in M.Ö. 882 yılında gerçekleştirdiği sefer sonunda Bit-Zamani kralı Amme-ba'li'den haraç aldığını yukarıda ifade etmiştik ve M.Ö. 879 yılında çıkan bir isyanda Amme-ba'li'nin öldürülmesi üzerine Asur kralının politik manevraları sonucunda yerine kardeşi İlani geçirilecek ve bu ülke vergi yoluyla Asur'a

¹²⁰⁴ II. Assurnasirpal tarafından kaleme alınan Kurkh Monoliti'nde geçen Damdammusa şehrinin lokalizasyonuna dair günümüzde çeşitli görüşler bulunmaktadır. Forrer bu şehri Tavşantepe'ye lokalize ederken, Kessler ise Diyarbakır'ın güneyindeki Kazıktepe'ye lokalize etmektedir. Bkz. Yıldırım, "Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri", s. 3; Kessler, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*, s. 111; Köroğlu, *Üçtepe I/ Üçtepe ve Çevresinin Yeni Asur Dönemi Tarihi Coğrafyası*, s. 22-23.

¹²⁰⁵ Giricano'da yapılan kazılar sonucunda Orta Asur Dönemi'ne tarihlendirilen iki yapı katı ortaya çıkarılmıştır ve son katta kazı yapan ekip tarafından küçük bir keramik vazo içerisinde on beş tabletten oluşan bir arşiv ortaya çıkarılmıştır. Bu yazılı tabletler Assur-bel-kala'nın 5. veya 6. iktidar yıllarına yani Giricano'nun Orta Asur kaynaklarında "dunnu" olarak adlandırıldığı dönemlere tarihlendirilmektedir. "Dunnu" seçkin Asurlular tarafından yönetilen bir tarım merkeziydi. Bu şehir muhtemelen Orta Asur Dönemi'nde kurulmuştur ve şehrin coğrafi sınırları içerisinde bulunan tarımsal arazilerin sulanabilmesi için yıllık yağışlardan ve Asur'un hidrolik projelerinden yararlanılmaktaydı. Ayrıca "dunnu" sahip olduğu 6100 hektarlık tarımsal alan ile Orta Asur Dönemi'nin önemli bir tarımsal bölgelerinden biriydi. Bkz. Szuchman, "Bit Zamani and Assyria", s. 60.

¹²⁰⁶ Yeni Asurca belgelerde geçen Sinabu kenti Murattaşı-Pornak bölgesine lokalize edilmektedir. Bkz. Yıldırım, "Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri", s. 3; Kessler, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*, s. 111; Köroğlu, *Üçtepe I/ Üçtepe ve Çevresinin Yeni Asur Dönemi Tarihi Coğrafyası*, s. 22-23.

¹²⁰⁷ Yıldırım, "Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri", s. 3.

bağlanacaktır. M.Ö. 866 yılında ise II. Assurnasirpal, “Amadani dağı” ve “Barzanistun”¹²⁰⁸ kentini geçtikten sonra Bit-Zamani’li yönetici İlani’nin krali kenti Amedi’yi kuşatacak ancak bu kuşatma sonunda bu şehrin etrafındaki surlara önemli zararlar verilmişse de şehir ele geçirilememiştir. Bu kral döneminde kullanılan “al dannuti”, “al şarruti” ve “al limeti” ifadeleri Yıldırım’a göre kentlerin yönetim özelliklerini belirtmek amacıyla kullanılmıştır¹²⁰⁹.

II. Assurnasirpal’in Krallığı’nın 1. ve 18. yıllarını anlatan Kalhu Yazıtı’nda ve M.Ö. 879 yılına ait seferin anlatıldığı Kurkh Monoliti’nde Yukarı Dicle bölgesiyle ilgili önemli coğrafi bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Asur kralının seferler esnasında izlediği güzergâhların ayrıntılı bir şekilde ifade edilmesi bölgede bulunan kentlerin lokalizasyonu konusunda oldukça yardımcı bilgiler sunmaktadır¹²¹⁰. Örneğin Asur kralları tarafından da sıklıkla kullanılan Ergani-Maden Geçidi, sefer kayıtlarına göre netleştirilmiştir. Lokalizasyon konusunda aynı bilgiler III. Salmanasar’a ait sefer kayıtlarında da geçmektedir. Bu krala ait sefer kayıtlarında geçen Ar-qa-ni-a’nın “Ergani Dağı”, A-ma-da-an’ın ise “Maden Dağı” olduğu artık günümüzde kesinlik kazanmıştır¹²¹¹.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi II. Assurnasirpal saltanatının 18. yılında çıktığı kuzey seferi hem Anadolu coğrafyasını hem de Kuzey Suriye bölgesini hedeflemekteydi. Asur kralının M.Ö. 866 yılındaki son seferinde ise asıl hedef; Kummu

¹²⁰⁸ Barzanistun kentinin adı, Urartuca ve Asurca metinlerde geçen Barsua (Asurca: Parsuaş) ülke adından oluşturulduğu şeklinde Nurgül Yıldırım’ın bir düşüncesi bulunmaktadır. Barsua (Parsuaş) ülkesi coğrafi konum itibarıyla Urmiye Gölü’nün güneyindeki geniş alanda bulunmaktaydı. Bu ülkenin adı ilk olarak Urartu kralı Menua (M.Ö. 810-786) tarafından döneminin askeri ve siyasi olaylarının kaleme alındığı Karagündüz Yazıtı’nda geçmektedir. Bu yazıtta geçen ifadelerle göre Urartu kralı, Barsua ülkesinde kurduğu hâkimiyetinin daha uzun süreli olması için Barsua halkını ele geçirdiği diğer ülkelere dağıtmıştır. Menua’nın bu siyasi manevrasının altında yatan temel gerekçe ise bu ülkede isyan çıkarabilecek halkı batı İran’da yani Barsua ülkesinin dışında eritmeyi amaçlamaktaydı. Yıldırım’a göre aslında III. Tiglat-Pileser’in (M.Ö. 745-727) Urartu ülkesi üzerine düzenlediği bir seferle ilgili olarak tuturduğu kayıttaki Parsunna olarak geçen ve Dicle çevresindeki yerleşimler arasında sayılan Barzanitustun adlı kent, Menua Dönemi’nde gerçekleştirilen nüfus aktarımı ile Parsuaş’dan getirilen halktan oluşmuştur. Gerek halkın köken itibarıyla Parsuaş ülkesine bağlı olması ve gerekse filolojik açıdan “bar” işaretinin “par” şekline dönüşme ihtimalinin olması ve bölgedeki Asur egemenliği de dikkate alındığında bu kentin isminin “Parsunistan” olarak okunması gerektiği şeklinde genel bir kanı bulunmaktadır. II. Adad-Nirari Dönemi’ne ait metinlerde “Parsani”, II. Sargon Dönemi kayıtlarında ise “Parsuriani” olarak geçen bu yerleşim yeri aynı zamanda bağıcılığı ve şaraplarıyla ünlü Izalla kenti olarak bilinmektedir. Bu kentin lokalizasyonuna dair her ne kadar Karacadağ civarı önerilmişse de ancak asıl yerleşim alanının Tur-Abdin Dağı’nın batı etekleri olduğu şeklinde genel geçer bir düşünce bulunmaktadır. Bkz. Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 3.

¹²⁰⁹ Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 3-4.

¹²¹⁰ Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 5.

¹²¹¹ Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 5.

(Klasik Dönemin Kommagene'si) ve Bit-Zamani ülkeleriydi. Asur kralının sefer kayıtlarında yer alan bilgilere göre “Ululu” ayının 20. günü Kalah kentinden yola çıkan Asur kralı, Dicle Nehri'ni geçer ve bölgedeki önemli askeri güçlerden biri olan “Kipani ülkesi”ne girer. Daha sonra Huzurina (Sultantepe) kentine doğru hareket eden II. Assurnasirpal burada Kipani ülkesi yöneticisinin yanı sıra “Kummuhi, Katazilu Ashsha ve Salla” gibi yerel yöneticilerin haraç ve hediyelerini kabul eder¹²¹². Kuzey bölgelerindeki Asur egemenliğini daha geniş alanlara yaymak için II. Assurnasirpal, Huzurina kentinden yola çıktıktan sonra Fırat Nehri güzergâhını izleyerek Hatti ülkesi coğrafyasına yakın olan “Kubbu, Ashsha ve Kirhi ülkeler”inden geçer. “Adani ülkesi”ne ulaşan Asur kralı bu kent devletinin güçlü kalelerini yağmaladıktan sonra Yukarı Dicle bölgesindeki “Amadani Dağı” yönünde ilerleyerek Bit Zamani ülkesinin merkezi şehri olan “Amediyi” yağmalar¹²¹³.

II. Assurnasirpal'in kuzey bölgelerine düzenlediği bu sefer esnasında elde ettiği askeri ve siyasi başarıları Asur'un bu coğrafyadaki varlığını çok daha güçlü bir hale getirecektir¹²¹⁴. Anadolu ve Kuzey Suriye coğrafyalarındaki hammadde kaynaklarının Asur için son derece hayati bir konuma sahip olduğunu daha öncesinde belirtmiştik. Muhtemelen bu durumun farkında olan II. Assurnasirpal saltanatının erken dönemlerinden itibaren kuzey bölgesi seferlerine çok fazla önem verecektir. Çünkü Urartu ve Bit-Zamani gibi krallıkların hüküm sürdüğü coğrafi bölgelerin Asur'un egemenliği altına girmesi bu krallığa çok büyük ayrıcalık kazandırırken ve bu durum aynı zamanda bölgede önemli askeri ve siyasi güç konumunda olan Urartu ve Arami krallıkları için oldukça olumsuz gelişmeler ortaya çıkaracaktır¹²¹⁵.

Asur kralı III. Salmanasar'ın Anadolu ve Kuzey Suriye'ye düzenlediği sefer kayıtlarından Bit-Zamani ülkesinin tarihi coğrafyasına dair önemli bilgilere

¹²¹² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 176.

¹²¹³ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 176; ayrıca bkz. M. Liverani, “The Growth of The Assyrian Empire in The Habur Middle Euphrates Area: A New Paradigm”, *State Archive of Assyria Bulletin II*, 1984, s. 12-56; Szuchman, “Bit Zamani and Assyria”, s. 56.

¹²¹⁴ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 177.

¹²¹⁵ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 177; ayrıca bkz. Y. Ikeda, “Royal Cities and Fortified Cities”, *Iraq 41*, 1979, s. 70-76; Parker, “Assyrian's Imprint on Southeastern Anatolia”, s. 18-24.

ulaşıyoruz¹²¹⁶. Örneğin bu krallığın M.Ö. 856 yılındaki kuzey seferini anlatan yazılı kayıtlarda bölgenin tarihi coğrafyasıyla ilgili önemli ifadeler bulunmaktadır. Söz konusu bu sefer Asur kralının saltanatının üçüncü yılında gerçekleşecektir. “Ayyar” ayının 13. günü başkent Ninive,’den yola çıkan III. Salmanasar’ın ilk hedefi bölgedeki önemli Arami kent devletlerinden biri olan Bit-Adini ülkesinin başkenti olan Til-Barsip’tir. Bu kenti yağmaladıktan sonra Asur kralı Bit-Zamani ülkesinin krali kentine saldıracaktır. Ergani-Maden Geçidi’ni kullanarak bölgeden ayrılan III. Salmanasar, Fırat Vadisi boyunca ilerleyerek Urartu merkezine ulaşır. Bu bölgede bulunan önemli yerleşim yerlerini yağmaladıktan sonra Asur ordusu Van Gölü’nün doğusundaki dağlık alanı aşarak Urmiye Gölü’nün batı kıyılarındaki Gilzanu ülkesine ulaşır ve buradan “Arbail” (Erbil) kentine hareket eden Asur kralı bu kente ulaştıktan sonra seferi sonlandırır¹²¹⁷.

III. Salmanasar’ın yukarıda bahsettiğimiz M.Ö. 856 yılındaki üçüncü yıl seferindeki askeri olaylar şu şekilde gelişecektir; “Assur-bel-kain”in eponym yılında “Duzu” ayının 13. günü başkent Nineve’den yola çıkan Asur kralı Dicle Nehri’ni geçtikten sonra “Hasamu ve Dihnuu ülkeleri”ni ziyaret eder. Bu ülkelerden ayrılan Asur ordusu “Bit-Adinili Ahuni”nin güçlü kalesi Til-Barsip’e ulaşır. Güçlü Asur ordusu karşısında dehşette kapılan Ahuni hayatını kurtarmak için Fırat’ın karşı kıyısına kaçar. III. Salmanasar, kenti ele geçirdikten sonra buradaki Asur egemenliğini daha kalıcı hale getirmek için şehirde çeşitli imar faaliyetlerine girişir ve akabinde ise bu kentin ismini “Kar Salmanasar” olarak değiştirir. Asur kralı bu kentte kaldığı sürece Fırat’ın karşı kıyısında bulunan birçok kentin yöneticisinden altın, gümüş, kurşun ve metal objelerin yanı sıra çok sayıda küçük ve büyük baş hayvandan oluşan yüklü miktarda haraç kabul eder¹²¹⁸.

¹²¹⁶ Yıldırım, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, s. 5; ayrıca bkz. K. Radner, A. Schachner, “From Tuşhan to Amedi Topographical Qestion Concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period”, *Salvage Project of The Archaeology Heritage of The Ilisu and Carchemih Dam Reservoirs Activities in Ankara-Metu*, Ankara 2001, s. 743-749.

¹²¹⁷ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 186; ayrıca bkz. H. Baker, “The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire”, *Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Vol. II-Part. II, 2001, s. 714; Liverani, “The Growth of The Assyrian Empire in The Habur Middle Euphrates Area: A New Paradigm”, 12-56; Radner, Schachner, “From Tuşhan to Amedi Topographical Qestion Concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period”, s. 743-749.

¹²¹⁸ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 187; ayrıca bkz. T. Matney, K. Köroğlu, “Dicle Kıyısındaki On Yıllık Kazı Çalışmaları: Ziyaret Tepe Projesi 1997-2006”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü*, Sayı 23, İstanbul 2007, s. 23-56.

Bu kentten hareket eden Asur kralı güzergâhı üzerindeki ‘‘Sume ülkesi’’ni ziyaret ettikten sonra Bit-Zamani ülkesine ulaşır. Bu ülkede gerekli haraçları kabul ettikten sonra yola çıkan III. Salmanasar oldukça dağlık bir coğrafyaya sahip olan ‘‘Namadanu ve Merhisu bölgeleri’’ni aştıktan sonra İşua ülkesinin Enzitesine ulaşacaktır. Bu bölgelerdeki yerleşim alanları yağmalandıktan sonra Arsanıa Nehri uygun bir bölgeden geçilip Şuhme ülkesi işgal edilir. Bu ülkeye giren Asur ordusu ‘‘Uaştal’’ kentinde Şuhme yöneticisi ‘‘Şua’’ kuşatılır ve bütün bölge Asur egemenliği altına alınır. Bu bölgeden sonra ‘‘Daiaeni ülkesi’’ üzerine sefere çıkan III. Salmanasar bu kenti yağmaladıktan sonra ele geçirdiği ganimetlerle Asur ülkesine döner¹²¹⁹. Asur kralının söz konusu bu seferle ilgili kayıtlarında şu ayrıntılar yer almaktadır:

*‘‘...Bit-Zamani ülkesine saldırdım. Daha sonra buradan harekete geçtim, Namdanu ve Meruşu Dağlarını aştım ve İşuwa ülkesindeki Enzite’ye doğru ilerledim. Enzite ülkesini ele geçirdim. Kentlerini tamamen yakıp yağmaladıktan sonra bu ülkeden ayrıldım. Arsanıa ırmağını geçtim. Şuhme ülkesine girdim’’*¹²²⁰.

Yukarıdaki sefer kayıtlarının dikkat çekici bir başka özelliği ise bu kayıtların öne sürülen sefer güzergâhları ve bu tarihlerdeki Anadolu’nun doğu ve güney bölgelerinin yanı sıra Kuzey Suriye’nin tarihi coğrafyasına dair önemli bilgilere sahip olmasıdır¹²²¹.

III. Salmanasar Dönemi’ne ait sefer kayıtlarını incelediğimizde bu krallığın 15. saltanat yılındaki kapsamlı kuzey yayılım seferlerinden sonra Asur uzun süre kuzey bölgelerinde askeri ve siyasi varlık göstermez. Kuzey bölgelerine yönelik bir sonraki askeri seferler M.Ö. 832 yılında başlayacak ve bu seferler M.Ö. 827 yılına kadar sürecektir. Asur kralı tarafından bu tarihler arasında düzenlenen seferler en batıdaki Tabal ülkesinden en doğudaki Mannea ülkesine kadar bütün kuzey bölgelerini etkileyen ‘‘seri seferler’’ girişimidir. III. Salmanasar tarafından düzenlenen seferlerde Urartu ve Bit-Zamani ülkeleri de hedef haline gelecektir. Bu seferlerin bütün ayrıntılarıyla anlatıldığı ‘‘Siyah Obelisk’’teki kayda göre seferin gelişimi şu şekildedir:¹²²²

¹²¹⁹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 187; ayrıca bkz. Radner, Schachner, ‘‘From Tuşhan to Amedi Topographical Qestion Concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period’’, s. 743-749.

¹²²⁰ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I. Volum, s. 200-252.

¹²²¹ Yıldırım, ‘‘Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri’’, s. 1-6.

¹²²² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 194; ayrıca bkz. Ikeda, ‘‘Royal Cities and Fortified Cities’’, *Iraq* 41, 1979, s. 70-76;

‘‘Saltanatımın yirmi yedinci yılında ordularımın komutanı olan Daian-Asur’u Urartu ülkesine doğru sefere gönderdim. O, Bit-Zamani ülkesine doğru yola çıktı, bu ülkeye Ammaş geçidinden girdi ve Arsanıa Nehrini geçti. Bunu duyan Urartu kralı Sarduri güçlü ordularına güvenerek, ordularıma karşı savaşmak için ilerledi. Onu yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğrattım ve geniş ovalarını savaşçıların cesetleri ile doldurdum’’¹²²³.

Asur kralının bu seferini ve saltanatının 30. ve 31. yıllarında kuzey bölgelerine düzenlediği diğer seferleri yöneten şahıs, dönemin en önemli askeri ve siyasi üst düzey görevlisi olan Daian-Asur’dur. Asur krallığının son dönemlerindeki seferlerini komuta eden Daian-Assur’un hedefi sadece Urartu ve Bit-zamani ülkeleri değil aynı zamanda bu dönemde Hubuşkia, Namri, Muşaşir ve Parşua gibi ülkelerde hedef haline gelecektir¹²²⁴.

Sonuç olarak gerek tarihi gerekse coğrafi açıdan Bit-Zamani ülkesi, Anadolu ve Kuzey Suriye’de bulunan diğer kent devletleri gibi kurulduğu coğrafya’da etkili olan askeri ve siyasi güçlerden biridir. Yukarı Dicle bölgesine lokalize edilen bu kent devletinin kurulduğu coğrafi bölge, gerek sahip olduğu tarım potansiyeli ve gerekse bu bölge de yetiştirilen iyi cins atların Asur ordusunun binek hayvan ihtiyacını karşılaması nedeniyle Orta Asur Dönemi’nden itibaren Asur krallarının kuzey bölgelerine düzenlediği seferlerin hemen hemen birçoğunda Bit-Zamani ülkesi, Asur ordusu tarafından işgal edilmiştir.

3.3.7. Kargamış Krallığı

Kargamış Krallığı, Fırat Nehri ile Akdeniz arasında kalan Kuzey Suriye bölgesinde hüküm sürmüştür. Krallığın merkezi Orta Fırat’ın batı kıyısında yer alan bir Kuzey Suriye şehri olan Kargamış (Cerablus) kentidir¹²²⁵. Yukarı Fırat Irmağı, Doğu Anadolu dağlarından doğar ve eski adı Emar olan Suriye’nin modern Meskene kenti’nin

Szuchman, ‘‘Bit Zamanı and Assyria’’, s. 57; Yıldırım, ‘‘Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri’’, s. 3-6.

¹²²³ Grayson, ‘‘Assyria; Ashur-dan II to Ashur-Nirari V (934–745)’’, s. 264-266.

¹²²⁴ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 194; ayrıca bkz. Matney, Köroğlu, ‘‘Dicle Kıyısındaki On Yıllık Kazı Çalışmaları: Ziyaret Tepe Projesi 1997-2006’’, s. 23-56; Ikeda, ‘‘Royal Cities and Fortified Cities’’, *Iraq* 41, 1979, s. 70-76; Parker, ‘‘Assyrian’s Imprint on Southeastern Anatolia’’, s. 18-24.

¹²²⁵ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti’ne ve Suriye’deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 108; ayrıca bkz. H. G. Güterbock, ‘‘Carchemish’’, *Journal of Near Eastern Studies* 13, 1954, s. 102–114.

ötesine kadar çeşitli yükseltelerin arasında genişleyen vadi boyunca güneye doğru akar ve Mezopotamya Ovası'na doğru güneye döner¹²²⁶. Irmağın bu orta uzantısı boyunca, ırmak düzlüğü farklılaşan genişlikler göstermektedir. Kargamış kenti, ırmağın batı sınırında, önemli bir geçiş noktası ve ırmak düzlüğünün geniş bir kısmının kuzey ucunda yer alır¹²²⁷. Meskene ile Gaziantep'in güneyinde Suriye hududuna yakın bölgede yukarıdan aşağıya doğru Kargamış (Cerablus), Hadatu (Arslantaş), daha güneyde Til-Barsip (Tell Ahmar) ve Menbiç harabeleri yer almaktadır¹²²⁸. Taş'a göre Modern Cerablus Köyü'nün eski Kargamış ile özdeşleştirilmesi, bilim adamları tarafından eski dönem harita bilgisiyle zemin üzerinde bulunan anıtların sunduğu kanıtların birleştirilmesi sonucu olmuştur¹²²⁹. Çeşitli kazılar sonucunda ele geçen hiyeroglif yazıtlarda geçen yer isimlerinin netleştirilmesiyle Kargamış şehrinin adı kesinlik kazanmıştır¹²³⁰.

Geç Hitit Krallıkları arasında en öne çıkan Kargamış Krallığı, sahip olduğu coğrafi konumu itibarıyla Anadolu ve Akdeniz kıyıları ile ticaret yapabilen, dönemin önemli bir merkezi durumunda idi. Kargamış şehri Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Anadolu arasındaki kervan yollarının kavşak noktasında bulunan bir ticaret merkezi konumundaydı. Bu krallığın sahip olduğu stratejik konumu ve demir işçiliğinde çok önemli bir role sahip olan Maraş bölgesine giden yol üzerinde olması ve burayı kontrol eden ayrıcalıklı bir konuma sahip olması, O'nu Eski Doğu'nun en önemli merkezlerinden biri haline getirmiştir. Ayrıca Kargamış'ın Asur ile olan ticari ilişkileri, Asur'da bulunmuş tabletler vasıtası ile doğrulanmıştır. Hitit veya Fenike kökenli olup, Fenike kapıları gibi Kargamış'ta da kullanılmış olan maden, Asurlular tarafından

¹²²⁶ J. D. Hawkins, "Karkamiş", *Reallexikon der Assyriologie* V/5-6, 1980, s. 435.

¹²²⁷ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 108; ayrıca bkz. Hawkins, "Karkamiş", s. 435; G. Dossin, "Correspondance de Iasmah-Addu", *Archives Royales de Mari V*, Paris 1952, s. 20-21; A. Finet, "Adalšenni, roi de Burundum", *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale* 60, 1966, s. 17-28; J. R. Kupper, "Correspondance de Bahdi-lim", *Archives Royales de Mari VI*, Paris 1954, s. 36-39.

¹²²⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına kadar)*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2007, s. 13; ayrıca bkz. Güterbock, "Carchemish", 1954, s. 102-114; Hawkins, "Karkamiş", s. 435.

¹²²⁹ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 108; ayrıca bkz. Klengel, *Syria 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History*, s. 110-120; A. Gotze, "Die Annalen des Muršiliš", *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft* 38. , 1933, s. 100-120; M. Liverani, "Kargamış Nei Testi di Ugarit", *Rivista de Studi Orientali* 35, 1960, s. 135-147

¹²³⁰ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 108; ayrıca bkz. Turgut Yiğit, *I.Hattuşili ve Dönemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994, s. 130-139; H. Klengel, *Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v.u.Z. I*, Berlin 1965, s. 30-37.

getirildiği yere atfen “Kargamış madeni” olarak adlandırılmıştır. II. Asurnasirpal ve III. Salmanassar, annalarında Kargamış’tan vergi olarak aldıkları kaliteli demirden söz etmektedirler. Kargamış’ın sahip olduğu stratejik konumu ve silah endüstrisinde kullanılan demir hammadesinin bulunduğu bölgelere hükmetmesi, bölgedeki diğer krallıklarda olduğu gibi Asur’un sürekli olarak bu bölgeye yönelik işgal hareketlerinde bulunmasının en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Asur krallarına ait sefer kayıtlarını incelediğimizde Kargamış Krallığı daha çok II. Asurnasirpal ve III. Salmanassar dönemlerinde Asur saldırılarına maruz kalmıştır şeklinde bir tespitte bulunmak sanırım yanlış olmayacaktır¹²³¹.

III. Hattuşili’nin (M.Ö.1275–1250) iktidarı döneminde, Hitit ülkesi merkezde Kızılırmak yayı içerisinde, başkent Hattuşa ve çevresi, güneybatıda Tarhuntaşşa ve güneydoğuda Kargamış kenti olmak üzere, üç büyük idari bölgeye ayrılıyordu. Hitit İmparatorluğu’nun yıkılmasının ardından iki “Büyük Kral” ön plana çıkar. Biri Tarhuntaşşa kentinde, amcası I. Hattuşili tarafından tahtan indirilen büyük kral III. Murşili’nin (1282–1275) oğlu büyük kral Hartappu, diğeri Kargamış’ta, büyük kral I. Şuppiluliuma’nın soyundan gelen büyük kral Kuzi Teşup’tur. Bu iki kralın, Hitit İmparatorluğu’nun dağılmasıyla birlikte Anadolu ve Suriye’de yaşanan karagaşa ortamında Hitit kralı soyunun temsilcileri olarak bu bölgelerde çeşitli devletler kurarak Asur gibi dönemin önemli güçlerine karşı mücadeleler verdikleri görülmektedir. Kral Hartappu’nun başında bulunduğu Kargamış, deniz kavimlerinin Anadolu’da meydana getirdiği ilk yıkıcı dalgasından sonra toparlanacak ve sınırlarını Malatya’ya kadar genişletecektir¹²³². Kuzi-Teşup, Melid Kralı Arnuvantis’in, ‘Kahraman’ unvanını taşıyan büyük babası “ku-zi- TONITRUS” olarak İspekçür Steli’nde kayıtlıdır. Yazılı ve arkeolojik belgelerin değerlendirilmesi sonucunda Kuzi-Teşup ve soyunun, Malatya ve Kargamış’ta yaklaşık yüz yıl kadar hüküm sürdüğü düşünülmektedir. Bu hanedana

¹²³¹ Kurt, M.Ö. I. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 89; ayrıca bkz. Hawkins, “Karkamiš”, s. 426-446; D. Beyer, “Meskéne-Emar. Dix ans de travaux 1972-1982”, (Ed. D. Beyer), *La Syrie au Bronze Récent*, Paris 1982, s. 67-78; C. F. A. , Chaeffer, E. Laroche, *Ugaritica III. Sceaux et cylindres hittites, épée gravée du cartouche de Mineptah, tablettes chypro-minoennes et autres découvertes nouvelles de Ras Shamra*, Paris 1956, s. 110-126.

¹²³² Hasan Peker, “Karkamış Krallığı”, *Arkeo Atlas Özel Sayısı, I. Cilt*, İstanbul 2011, s. 396; ayrıca bkz. Liverani, “Kargamış Nei Testi di Ugarit”, s. 135-147; Kurt, M.Ö. I. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 89-91.

daha sonra ne olduğu bilemiyoruz. Olasılıkla Geç Hitit Şehir Devletleri de bu dönemde oluşmaya başlamıştı¹²³³.

Hititlerin yıkılması sonucu Boğazköy ve Ugarit arşivlerinin sona ermesiyle Kargamış ile ilgili belge sayısı da azalır. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, yaklaşık 100 yıllık bir dönemde Asur yaşadığı iç sorunlardan dolayı muhtemelen Fırat'ın batı bölgelerine herhangi bir sefer düzenlemeyecektir. Asur Kralı I. Tukulti Ninurta'nın bölgeye seferi ve ardından oğlu tarafından öldürülmesinden sonra Asur yazılı belgelerinde Kargamış Krallığı'na dair herhangi bir bilgiye rastlanılmaz. Yaklaşık M.Ö. 1100 yıllarında I. Tiglat-Pileser'in Lübnan Dağı'na düzenlediği bir sefer esnasında, Fırat güzergâhını kullanarak nehri geçmiş ve "Hatti Ülkesi Kralı" İni-Teşup'la karşılaşmıştı. Bu kralın, Kuzi-teşup'un torunu olduğu düşünülmektedir. Peker'e göre bu kral adının Hitit İmparatorluk Dönemi'ndeki ünlü İni Teşup'un ismiyle aynı olması da hanedansal bir devamlılığa işaret etmektedir¹²³⁴. Bu karşılaşmanın ardından II. Assurnasirpal Dönemi'ne (M.Ö. 884–858) kadar Asur belgelerinde, Kargamış Krallığıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmaz¹²³⁵.

M.Ö. 1. binyılın başında, Anadolu'nun politik yapısı Hitit Devleti'nden önce olduğu gibi dağınık bir görünüm sergiler. Bu dönemde Kuzey Suriye'ye Arami halkları kabileler şeklinde göçetmeye başlarlar. Bu bölgeye kabileler halinde gelmeye başlayan Arami halkına, bölgedeki Hitit ve Hurri kültürel unsurlarının da karışması sonucu Kuzey Suriye'de güçlü Arami Kent Devletleri kurulacaktır. Daha sonraki dönemlerde ise, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Devleti, Batı'da ise Frig Devleti kurulacaktır. Güneydoğu Anadolu'da ve kısmen Kuzey Suriye'de şehir beyliklerinden oluşan, literatürde Geç Hitit Beylikleri (Syro-Hitit Devletleri) olarak adlandırılan krallıklar kurulur. Kuzey Suriye'de, Fırat'ın doğusunda ise, güçlü bir Asur Devleti siyasi

¹²³³ Peker, "Karkamış Krallığı", s. 396;

¹²³⁴ Peker, "Karkamış Krallığı", s. 397; ayrıca bkz. G. Beckman, "Hittite Administration in Syria in the light of the Texts from Hattusa, Ugarit and Emar", (Ed. M. W. Chavalas-J. L. Hayes), *New Horizons in the Study of Ancient Syria, Bibliotheca Mesopotamica* 25, Malibu, 1992, s. 41-49; J. Nougayrol, "Le Palais Royal D'Ugarit III. Textes accadiens et hourrites des archives est, quest et centrales", *Mission de Ras Shamra VI*, Paris 1955, s. 3-14; Otten, *Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV. Studien zu den Boğazköy-Texten Beiheft 1*, s. 10-40; Beckman, "Hittite Administration in Syria in the light of the Texts from Hattusa, Ugarit and Emar", s. 41-49.

¹²³⁵ Peker, "Karkamış Krallığı", s. 397; ayrıca bkz. J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt. Volume III*, Chicago-Illinois, 1927, s. 71-141; H. Otten, *Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV. Studien zu den Boğazköy-Texten Beiheft 1*, Wiesbaden 1988, s. 10-40; J. Nougayrol, *Le Palais Royal D'Ugarit IV. Textes accadiens des archives sud. Mission de Ras Shamra IX*, Paris 1956, 140-156.

sahnededir. Anadolu'nun güney bölgelerinde kurulan Geç Hitit Krallıkları buldukları bölgeler de askeri ve siyasi konularda etkili konuma gelecektir. Ancak daha önce de bahsettiğimiz gibi Kargamış Krallığı sahip olduğu coğrafi ve stratejik özelliklerinden dolayı Geç Hitit Krallıkları arasında Anadolu coğrafyasındaki en etkili krallık konumuna gelecektir. Bu krallıkların arkalarında bıraktığı yazılı ve arkeolojik belgeler, dönemin siyasi ve askeri tarihini detaylı anlamamız için yeterli değildir. Söz konusu krallıklarının siyasi tarihine dair daha sağlıklı yorum yapabilmemiz için Asur ve Urartu kaynaklarına da başvurmak durumundayız¹²³⁶.

Bu krallıkla ilgili Asur kaynakları da daha çok bu bölgeye yapılan seferler ve alınan haraç listelerinden ibarettir. Özetle bu dönem için Kargamış tarihiyle ilgili bilgilerimiz bu krallığa ve Asur krallarına ait yazılı kaynakların kronolojik olarak bir sıraya göre düzenlenmesi sonucu elde edilen verilere dayanmaktadır. Kargamış, kuzeyde Kummuh, batıda Bit-Agusi/Arpad, kuzeybatıda ise olasılıkla Sam'al veya Gurgum ile komşudur. Anadolu hiyeroglif yazıtlarının dağılımı Kargamış Krallığı'nın sınırlarını, kabaca kuzeyde Kelekli, Kuzeybatıda Körkün, Tünp ve Tilset, batıda Cekke olarak çizer¹²³⁷.

Resim 43. Kargamış Krallığı Ve Yayılım Alanları (Kurt, 2007: 197)

¹²³⁶ Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 397–398.

¹²³⁷ Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 397–398; ayrıca bkz. F. İmparati, “Armaziti: attività di un personaggio nel tardo impero ittita”, (Ed. F.İmparati) *Studi di storia e di filologia anatolica dedicati a Giovanni Pugliese Carratelli*, 1988, s. 79-94.

Hitit krallarından I.Şuppilulima ve II. Arnuwanda'nın birbiri ardından hızla vebadan ölmesi, bu dönem için Suriye'deki Hitit varlığını askeri ve siyasi anlamda zayıflattığı gibi, bölgedeki güç dengelerini Asur lehine değiştirmiştir. Bu sırada Asur tahtında bulunan I. Assur Ubalit tarafından, Hitit Devleti'ne karşı çok ciddi tehditlerin varlığı söz konusudur. Bu dönemde Kargamış, Hitit Devleti'nin bir vassalı konumunda olup bölgeye yönelik Hitit siyasetinde oldukça yardımcı rol oynamaktaydı. Örneğin bu krallığın, Asur-Hitit ilişkilerinde aldığı pozisyon son derece önemliydi, II. Muşşili yıllıklarında ve çağdaşı diğer belgelerde bu durum özellikle vurgulanmıştır. Kuzey Suriye'deki güç dengelerinin Asur lehine değişmesi sonucu askeri anlamda zor durumda kalan Hitit, Anadolu ve Kuzey Suriye coğrafyalarında yeni ittifak arayışlarına girecektir. Bu bağlamda II. Muşşili'nin hükümdarlığının 2. yılında bir Hitit generalini, Asur'a karşı düzenlenecek bir seferde Şari-ri-Kuşuh'u desteklemesi için gönderdiği anlaşılmaktadır. Mevcut kaynaklar generalin düşmanla Fırat Nehri üzerinde karşılaştığından bahseder. Bu sefer Hititlerin Asur'a karşı nadir başarı elde ettiği savaşla sonuçlanmıştır¹²³⁸.

II. Muvatalli Dönemi'nde, Hitit'in bölgedeki etkinliğinin azalması sonucu Kargamış tekrar Mısır ve Asur'un baskısı altındadır. Mısır Firavunu I. Seth, daha önce Hitit egemenliği altında olan Kadeş'i ülkesinin topraklarına dâhil eder. Bu durum hala askeri varlığını devam ettiren Hitit Devleti'nin yanı sıra Kargamış içinde olumsuz gelişmelere neden olmuştur. II. Muwatalli'nin hükümdarlığı süresince hüküm sürmüş olan Şahurunuwa'nın, Mısır ile Hitit Devletleri arasında yaklaşık olarak M.Ö.1275 yılında Kadeş yakınlarında yapılan Hitit-Mısır Savaşı'na askeri birlikleriyle Hitit ülkesine önemli destekler vermiştir. Bu savaştan elde edilen başarılar kuşkusuz, Kargamış'ın Suriye'deki pozisyonunu olumlu yönde etkilemiştir. Ancak bir süre sonra Asur kralı I. Adad Nirari'nin bölgeye yönelik askeri seferleri olacaktır. Bu saldırılar

¹²³⁸ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 115; ayrıca bkz. G. Beckman, "Hittite Provincial Administration in Anatolia and Syria: the View from Maşat and Emar", (Ed. O.Carruba-M.Giorgieri-C.Mora) *Atti Del II Congresso Internazionale di Hittito Studia Mediterranea IX*, , Pavia, 1995, s. 19-37; F. Imparati, "Signori' e 'figli del re'", *Orientalia, Nova Series 44*, 1975, s. 80-95; R. D.Barnett, J. Cerny, "King Ini-tesub of Carchemish in an Egyptian document", *Journal of Egyptian Archeology 33*, 1947, s. 94; F. Imparati, "La politique extérieure des Hittites: tendances et problèmes", (Ed. R.Lebrun), *Hethitica VIII*, 1987, s. 187-207; I. Singer, "A Political History of Ugarit", (Ed. W.G.E. Watson ve N. Wyatt), *Handbook of Ugaritic Studies, Handbuch der Orientalistik, Abt. 1*, Der Nahe und Mittlere Osten. Band 39, Leiden, Boston, Köln, 1999, s. 680-690.

sonucunda Asur ve Hitit Devletleri arasında tampon bölge oluşturan Mitanni Devleti tamamen ortadan kaldırılacaktır¹²³⁹.

Asur kralı tarafından Mitanni Devleti'nin ele geçirilmesi Kuzey Suriye'deki Hitit egemenliğinin öldürücü darbe alması anlamına gelmekteydi. Ayrıca bu gelişmeler paralelinde Fırat'ın doğusunda kalan Kargamış toprakları da Asurlular tarafından ele geçirilmiştir. Şahurunuwa'dan sonra tahta oturan Kral Ini-Teşub Dönemi'nde Kargamış askeri anlamda yeniden toplanacak ve Kuzey Suriye'deki krallıklar arasında önemli güç haline gelecektir. Kargamış tahtına geçen Ini-Teşub'un Hititler'in Suriye'deki genel valisi ve kendi ülkesinin yöneticisi sıfatıyla Humus Ovası'nın kuzeyinde kalan bütün ülkelere doğrudan veya dolaylı olarak hükmettiği görülür. Bu durum aynı zamanda Hitit ve Kargamış krallıkları arasında varolan organik bağı da ortaya koymaktadır¹²⁴⁰.

Hitit İmparatorluğu'nun, Anadolu'daki kargaşa ortamından kaynaklanan sıkıntılı dönemi III. Arnuwanda'nın saltanatı süresince de sürdü. Kuzeybatı Anadolu'daki Zippasla prensi Ahhiyawa ve Arzawa beylikleri ile birleşerek Hitit kontrolü altında bulunan Hapalla ve Pitaşa'yı ele geçirirler. Bu ittifak aynı zamanda batıdaki tüm güçlerin Hitit otoritesine karşı birleşmeleri anlamına gelmekteydi. Hitit kralarının kendilerine karşı Anadolu'da oluşturulan ittifaklarla mücadele etmeleri her zaman için Asur'a avantaj sağlayan bir durum olmuştur. Madduwattas yerine geçecek bir varis bırakamayınca Hitit tahtına kralın küçük kardeşi II. Şuppilulima oturacaktır. Tahta geçen II. Şuppilulima, Hitit İmparatorluğu'nu eski gücüne kavuşturmak için Suriye'deki Hitit egemenliğini yeniden kurmak zorunda olduğunu ön görerek bu bölgeye seferler düzenledi. Şuppilulima, Kargamış kralının da yardımıyla bazı başarılar kazandı ve Hitit kralı tarafından elde edilen bu başarılar sonucunda Ugarit, vassal devlet olarak Hitit'in egemenliğinde kalmaya devam etti. Ayrıca bu başarıların bir başka özelliği ise Kuzey

¹²³⁹ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 117.

¹²⁴⁰ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 117; ayrıca bkz. M. S. Drower, "Ugarit. Ugarit in the Fourteenth and Thirteenth Centuries B.C." , *The Cambridge Ancient History, Revised edition of Volume II, Part 2, Chapter XXI (b)*, Cambridge 1968, s. 1-19; Nougayrol, *Le Palais Royal D'Ugarit IV. Textes accadiens des archives sud. Mission de Ras Shamra IX*, 140-156; Beckman, "Hittite Administration in Syria in the light of the Texts from Hattusa, Ugarit and Emar", s. 41-49; Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına kadar)*, s. 13; Liverani, "Kargamış Nei Testi di Ugarit", s. 135-147.

Suriye ve Anadolu'nun güney bölgelerinde bulunan Hitit askeri gücünün geçici bir süreliğine de olsa yeniden faal hale gelmesi anlamına gelmekteydi¹²⁴¹.

Ancak Hitit İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu zor şartlardan dolayı kendi egemenliği altında bulunan vassal devletler isyan çıkarmak için bütün fırsatları değerlendirmekteydiler¹²⁴². Hitit'in içinde bulunduğu olumsuz koşulları fırsata dönüştürmek isteyen vassallardan biri de Alaşiya (Kıbrıs) Krallığı idi. Hitit gücüne karşı ayaklanan Alaşiya ülkesine karşı olasılıkla Ugarit'en hareket eden Hitit donanması, bu ülkenin donanmasını batırmayı başarınca Alaşiya, Hitit egemenliğinde kalmaya devam etti. M.Ö. 1200 yılında, Deniz Kavimleri olayının Anadolu'da yaşanması ve bu gelişmelere bağlı olarak Hitit İmparatorluğu'nun ağır darbeler alması sonucu Anadoludaki yazılı kaynaklar tamamen susar. Bu durum aynı zamanda yazılı veri açısından Anadolu'nun karanlık bir döneme girmesi demektir. Örneğin bu tarihten sonra ne Hattuşaş ne de Ugarit arşivlerinde dönemin olaylarını açıklayan herhangi bir bilgi yoktur. Sadece dönemin Mısır fravunu II. Ramses'e ait olan Medinet Habu'da ortaya çıkarılmış aşağıdaki belge bu dönemde yaşanan olaylara kısmen de olsa açıklık getirmektedir:

*“Yabancı ülkelerde ve adalarda karışıklık çıkardılar. Bütün insanlar savaşta hareket halindeydiler. Hiçbir ülke onların silahlarına karşı koyamadı. Hatti, Kode (Kizzuwatna), Kargamış, Arzawa ve Kıbrıs (Alasiya). Bu ülkeler tahrip edildi. Amor (Amurru=Suriye) ülkesinde kamp kuruldu. Ülkenin halkı ve toprakları sanki hiç yaşamamışcasına tahrip edildi. Onlar Mısır'a doğru ilerliyorlardı. Onların dilleri Pelesed, Sekeleş, Jeker, Denyen (Danuna) ve Veşes idi. Kollarını ülkelerin üzerine uzatmışlar ve kalpleri planlarımız başarılı olacak diye inanıyorlardı”*¹²⁴³.

¹²⁴¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 16; ayrıca bkz. G. F. del Monte, “Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI/2”, *Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte Supplement*, Wiesbaden 1992, s. 2-10; Beckman, “Hittite Provincial Administration in Anatolia and Syria: the View from Maşat and Emar”, s. 19-37; Barnett, Cerny, “King Ini-tesub of Carchemish in an Egyptian document”, s. 94-97; Kurt, *M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 89.

¹²⁴² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 16; ayrıca bkz. J. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste kritische Sammlung der deutungen hethitischer wörter*, Heidelberg, 1952, s. 300-311; Barnett, Cerny, “King Ini-tesub of Carchemish in an Egyptian document”, s. 94-97; Nougayrol, “Le Palais Royal D’Ugarit III. Textes accadiens et hourrites des archives est, quest et centrales”, s. 3-14; Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 396-398; Otten, *Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV.*, s. 10-40; Yiğit, *I.Hattuşili ve Dönemi*, s. 130-139.

¹²⁴³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 17; ayrıca bkz. I. Singer, “Takuhlinu and Haya: Two governors in the Ugarit Letter from Tel Aphek”, *Tel Aviv 10*, 1983, s.3-25; Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 396-398; Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 118-

Asur tahtına I.Tiglatpileser'in (M.Ö. 1114–1074) geçmesiyle birlikte Geç Hitit Krallıklarını daha zor şartlar beklemektedir. Asur kralı kuzeye düzenlediği sefer kayıtlarında, Kargamış şehrinin başında bulunan İni Teşub için “Büyük Hatti Kralı” ifadesini kullanmıştır. I.Tiglatpileser'in, Kargamış kralına yönelik bu övgü dolu sözleri aslında bu krallığın, Geç Hitit Şehir Devletleri dönemindeki önemini ortaya koymaktadır. I. Tiglatpileser, Akdeniz'e kadar düzenlediği bir seferden dönerken Kargamış Krallığı'na saldırmış ve İni Teşub'u vergiye bağlamıştır. Bir Hitit büyük kralının da adı olan İni Teşub ismi, daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hitit hanedanının Kargamış'ta devam ettirildiğini göstermesi açısından büyük önem taşır¹²⁴⁴.

Dönemin siyasi gelişmelerini anlatan yazılı belgelerden İni-Teşub'un, Hitit kralıyla birlikte davalarda kendisine başvuru ikinci kişi olduğunu öğreniyoruz. Bu durum Kargamış Krallığı'nın bu dönemde Hititler'in Suriye'de oluşturduğu sistemin koruyucusu ve Hitit varlığının temsilcisi konumunda olduğunu göstermektedir¹²⁴⁵. İni-Teşub'un Kargamış tahtında bulunduğu dönem, Hitit İmparatorluğu'nun, başta Asur olmak üzere, gerek Anadolu ve gerekse Mezopotamya'daki devletlerin yoğun baskısı altında bulunduğu bir devri yansıtmaktadır. Aynı tarihlerde Hitit kralı, ülkenin batısındaki gelişmeler karşısında oldukça zor günler geçirmekteydi. Hitit kralı ülkenin batısında yaşanan kargaşa ortamına karşı başta çeşitli ittifaklar olmak üzere askeri tedbirler almakla meşgul olduğundan, Suriye Krallıkları arasındaki sorunlarını ve onların her türlü hukuki davasıyla bizzat ilgilenmek Kargamış kralı İni Teşub'un en önemli görevi olmuştur. Bu dönemde Kuzey Suriye'deki Hitit misyonunun temsilcisi olan İni Teşub, bölgedeki krallıklar arasında çıkan ticari ve siyasi konularda hakem

123; Güterbock, “Carchemish”, 1954, s. 102–114; Hawkins, “Karkamış”, s. 435; Liverani, “Kargamış Nei Testi di Ugarit”, s. 135-147; Beckman, “Hittite Administration in Syria in the light of the Texts from Hattusa, Ugarit and Emar”, s. 41-49.

¹²⁴⁴ Kurt, *M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 90; ayrıca bkz. I. Singer, “The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie Band 75*, 1985, s. 100-123; del Monte, J. Tischler, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI. Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte*, 1-12; Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste kritische Sammlung der deutungen hethitischer wörter*, s. 300-311; Singer, “Takuhlinu and Haya: Two governors in the Ugarit Letter from Tel Aphek”, s.3-25; Otten, *Die Bronzetafel aus Boğazköy, Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV.*, s. 10-40; Beckman, “Hittite Administration in Syria in the light of the Texts from Hattusa, Ugarit and Emar”, s. 41-49.

¹²⁴⁵ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 121–122.

rolünü de üstlenmekteydi. Örneğin Ugarit Vassal Krallığı, ticari haklarını koruyabilmek için karşılaştığı her olayda Kargamış kralına başvurmaktan çekinmemiştir¹²⁴⁶.

Kargamış krallarından X-Pa-Zitis ve oğlu Ura-Tarhunzas'ın isimleri yönetici Suhis'in oğlunun diktirdiği stelde karşımıza çıkar. Her ikisinin de “Büyük Kral, Kahraman” ünvanını taşıması bu krallığın söz konusu dönemde ulaştığı gücü ortaya koymaktadır. Stelde, Kargamış krallının zaferi büyük bir övgüyle anılır. Zafer, günümüzde coğrafi konumu tam olarak tespit edilmeyen Sura(?) ülkesine karşı elde edilmiştir. Bu yazıtta anlatılan olaylar için en uygun zaman aralığı Asur'un iç isyanlarla uğraşması sonucu bölgedeki egemenliğinin giderek güçsüzleştiği, I. Assurnasirpal (M.Ö. 1049–1031) ile II. Tiglat-Pileser (M.Ö. 966–935) arasındaki dönem gibi görünmektedir. Böylelikle, I. Tiglat-Pileser, Ini Teşup ile karşılaşmasından yaklaşık 100 yıl sonra, M.Ö. 1. binyılın başlarında yazılı belgeler tekrar Kargamış Krallarından bahsetmektedirler. Ura- Tarhunzas'tan iki Kargamış stelinde daha bahsedilir. Bu yazıtlar, Suhis soyundan Katuvas Dönemi'ne aittir. Yazıtlarda, “Ura-Tarhunzas'ın torunları”na karşı bir hanedan çatışması yer alır. Burada dikkatimizi çeken husus Asur'un yaşadığı iç sorunlardan dolayı içine girdiği duraklama dönemlerinin kuzeydeki askeri güçler için parlak zaferlerin elde edildiği dönemler olmasıdır¹²⁴⁷.

Asur tahtına geçen II. Assurnasirpal Dönemi'nde (M.Ö. 884–858), ülkedeki iç isyanlara son verilerek merkezi bir devletin kurulmasından dolayı adı geçen kral, Yeni Asur Devleti'nin uluslararası anlamdaki ilk temsilcisi olarak kabul edilmektedir¹²⁴⁸. Ülkedeki karışıklıklara son veren Assurnasirpal'in, ülkeyi Yakındoğu'da etkili bir askeri güç haline getirebilmesi için acilen kuzey bölgelerinde sarsılan Asur otoritesini

¹²⁴⁶ Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya, Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, s. 121–122; ayrıca bkz. E. Lıpinski, “Ahat-milki, reine d'Ugarit, et la guerre du Mukiš”, *Orientalia Loveniensia Periodica* 12, 1981, s. 79-115; I. Singer, “Dating the End of The Hittite Empire”, (Ed. R. Lebrun) *Hethitica VIII*, 1987, s. 413-421; H. Klengel, “Karkamis in der hethitischen Grossreichszeit”, *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*, Bonn, 2002, s. 164-167; G. F. del Monte, J. Tischler, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI. Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Wiesbaden 1978, s. 1-12.

¹²⁴⁷ Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 398; ayrıca bkz. H. Klengel, “Historischer Kommentar zum Šaušgamuwa-Vertrag”, (Ed. T. P. J. van den Hout, J.de Roos), *Studio historiae ardens, Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H.J.Howink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday*, İstanbul-Leiden, 1995, s. 159-172; Singer, “Takuhlinu and Haya: Two governors in the Ugarit Letter from Tel Aphek”, s. 3-25.

¹²⁴⁸ Mehmet Kurt, “Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası”, *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, Elazığ 2009, s. 12.

yeniden kurması gerekmektedir¹²⁴⁹. Bu hedefler doğrultusunda Asur kralı dönemine ait en önemli askeri girişim, kuzeybatıya yani Fırat'a doğru düzenlenen seferle gerçekleşmiştir. II. Assurnasirpal, Kargamış yakınlarında bulunan Til-Barsip'deki (Tell Ahmar) Bit-Adini Arami Devleti'ni ele geçirerek, Akdeniz kıyılarına doğru ilerledi. Bit-Adini'de olduğu gibi kıyıdaki liman kentlerini de vergiye bağladı. Assurnasirpal, düzenlediği seferle bu bölgelerde yeniden hâkimiyet kurduğu gibi buralardaki hammadde kaynaklarının, konulan vergiler vasıtasıyla tekrardan Asur merkezine gönderilmesini sağlamıştır. Bu seferin Asur dış politikası açısından bir başka getirisi ise, daha sonra Asur tahtına oturacak krallar tarafından Mısır'ın alınmasının ve devletin bir imparatorluk haline gelmesinin yolu açılmıştır. Ayrıca sözü edilen sefer, Asur'un Akdeniz ticaretinde söz sahibi olma politikaları açısından önemli bir kilometre taşı olarak değerlendirilebilir¹²⁵⁰.

Bir diğer Kargamış kralı olan Sangara, II. Assurnasirpal (M.Ö. 884–858) ve III. Salmanasar'ın (M.Ö. 858–824) çağdaşdır ve ismi sadece Asur kaynaklarında geçer. Bunlardan birinde:

*“İyyar ayının sekizinci gününde, Kalah'tan ayrıldım. Dicle'yi geçip Hatti ülkesi'nin Kargamış şehrinden yola koyuldum ve Bit-Bahiani'ye yaklaştım. Fırat'ı keçi derisinden (şişirilerek yapılmış) sallarla geçtim (ve) Kargamış ülkesine yaklaştım. Hatti ülkesi Kralı Sangara'dan haraç aldım”*¹²⁵¹.

II. Assurnasirpal yaklaşık M.Ö. 870 yılında kuzey bölgelerine düzenlediği sefer esnasında Hatti kralı Sangara ile karşılaştığını ifade etmektedir. Ayrıca, Kalhu'da Asur kralı Assurnasirpal'in, yeni kurduğu sarayına yerleştiği Hititler'in ve açılışa katılan Hitit elçilerinin bu ülkenin bir vassalı konumunda olan Kargamış'tan gelmiş olmaları ihtimal dâhilindedir. Çünkü bu dönemlerde Hitit Krallığı'nın güney bölgelerinde bulunan devletlerle iletişimini Kargamış Kralları sağlamaktaydı. Asur kaynaklarında Hatti ve Kargamış adlarının sıklıkla birbirleri yerine kullanılmış olması, bu durum Hitit ve Kargamış ülkeleri arasındaki yakınlığı göstermek için oldukça önemlidir. M.Ö. 858

¹²⁴⁹ Kurt, “Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası”, s. 12.

¹²⁵⁰ Kurt, “Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası”, s. 12.

¹²⁵¹ Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 398-399; ayrıca bkz. I. Singer, “The Title “Great Princess” in the Hittite Empire”, *Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästines* 23, 1991, s. 327-335; I. Singer, “A concise history of Amurru”, (Ed. S. Izre'el), *Amurru Akkadian: a linguistic Study, Vol.2*, Atlanta, 1991, s. 135-195.

yılında Kargamış, Sam'al, Pattina ve Bit Adini ile birleşerek Asur kralı III. Salmanasar'ın bölgedeki hâkimiyetini kırmak için isyan ederler. Ancak Salmanasar bu koalisyonu yenmiş olmalıdır¹²⁵²; çünkü Salmanasar'ın ertesi yıl Bit-Adini'nin Fırat'ın batı yakasındaki altı şehrini ele geçirmesi bu ittifakı yenilgiye uğratmasının sonucu olarak, bölgede çok daha etkili bir konuma geldiği düşünülebilir. Ayrıca Geç Hitit Krallıklarına ait yazılı kaynakları incelediğimizde bu dönemlerde Asur'a karşı alınmış bir zaferin olmadığını görmekteyiz. Asur kralı bu sefer sonunda Kargamış'tan ise Sazabe kentini alır. Bu seferin detaylı olarak anlatıldığı yazılı metinlere göre Asur, Sangara'yı ve müttefiklerini haraca bağlar. Asur kralı, M.Ö. 856 yılında Til Barsip kentini alır ve adını Kar-Salmanasar olarak değiştirir. Böylece, Asur'un kuzey sahasındaki egemenlik alanları Kargamış'ın yaklaşık 20 kilometre kadar güneyine yaklaşmış oluyordu. Bu ise bölgedeki krallıkların Asur karşısında çok daha köşeye sıkışması demektir¹²⁵³. Söz konusu bu sefer kayıtlara şu şekilde yansımaktadır:

*‘‘Saltanatımın onuncu yılında Fırat'ı sekizinci kez geçtim. Kargamış kralı Sangara'nın şehirlerini aldım. Arame'nin yakın şehirlerine kadar yürüdüm. Krala ait şehirlerle birlikte yüz şehir aldım’’*¹²⁵⁴.

Ancak yukarıda bahsettiğimiz seferde Salmanasar önemli kazanımlar elde etmesine rağmen bölgedeki Asur hâkimiyeti uzun süreli olmamıştır çünkü Asur ordusunun bölgeden ayrılmasından kısa bir süre sonra Kargamış kralı, Asur karşıtı ittifak arayışlarına girişecektir¹²⁵⁵. Bu gelişmeler üzerine III. Salmanasar Kargamış ve Bit Agusi ülkelerinin Asur karşıtı askeri ve siyasi faaliyetlerinden dolayı bu ülkelere saldırmayı bir gereklilik olarak görür ve tekrar harekete geçer. Asur kralı M.Ö. 849–848 yıllarında Hama-Şam birliğinin üzerine yürüdüğü sırada, Kargamış'ın hala kendisine haraç verdiğiğine dair bir ifade geçmemektedir. Ancak M.Ö. 848'de, Asur kralının

¹²⁵² Peker, ‘‘Karkamış Krallığı’’, s. 399.

¹²⁵³ Peker, ‘‘Karkamış Krallığı’’, s. 399; ayrıca bkz. H. Klengel, ‘‘Tuthalija IV von Hatti: Prolegomena zu einer Biographie’’, *Altorientalische Forschungen* 18, 1991, s. 224-238; Kurt, ‘‘Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası’’, s. 9; Klengel, ‘‘Tuthalija IV von Hatti: Prolegomena zu einer Biographie’’, s. 224-238; Singer, ‘‘Dating the End of The Hittite Empire’’, s. 413-421; Imparati, ‘‘La politique extérieure des Hittites: tendances et problèmes’’, s. 187-207.

¹²⁵⁴ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, II. Volume, s. 200–252; ayrıca bkz. I. Singer, ‘‘Great Kings of Tarhuntassa’’, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 38, 1996, s. 63-71; F. Starke, ‘‘Chronologische Übersicht zur Geschichte des hethitischen reiches’’, *Die Hethiter und ihr Reich. Volk der 1000 Götter*, Bonn, 2002, s. 310-315; Singer, ‘‘The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire’’, s. 100-123.

¹²⁵⁵ Peker, ‘‘Karkamış Krallığı’’, s. 399.

Kargamış'ın 97 şehrini aldığı şeklindeki yazılı ifade, bölgedeki Asur hâkimiyetinin çok daha ileri noktalara ulaştığını göstermektedir. Salmanasar'ın, yazılı metinlerde tarihi netleştirilemeyen bir başka seferinde ise Kargamış yine haraç veren krallıklar arasındadır. Ayrıca, Tell Ballawat'ta bulunan Salmanasar Kapısı'na (Balawat Kapısı) ait tunç kabartmada, olasılıkla Sangara ve kızının tasviri ve "Kargamışlı Sangara'nın Haracı" ibaresi yer alır ancak bu ifade Sangara'nın adının geçtiği son yazılı metindir. Zira M.Ö. 848 yılından sonraki yazılı metinlerde Sangara'nın adı bir daha geçmemektedir. Bu kayıtların varlığı Sangara'nın M.Ö. 830–848 yılları arasında Kargamış'ta hüküm sürmüş olabileceğini ortaya koymaktadır. Asur kralı V. Şamsi Adad (M.Ö.823–811) Dönemi kayıtlarında ise, Kargamış ifadesi "...Kargamış şehrinin karşısında, Salmanasar şehri..." olarak geçmektedir¹²⁵⁶. Şamsi Adad olasılıkla Fırat'ı geçme riskini almamış ve Kar Salmanasar'ı elinde tutmayı sürdürmüştür. III. Tiglat-Pileser'in 3. yılına kadar, Kargamış ismi Asur kaynaklarında bir daha geçmez¹²⁵⁷.

Fakat M.Ö. 781 ve 774 yılları arasında Asur ve Urartu Devletleri kendilerini aşağı yukarı daimi bir savaş halinde bulurlar. Savaş alanı ise her iki ülkenin de sürekli olarak varlık göstermeye çalıştığı Kuzeybatı İran bölgesi ile "Hatti"den, günümüz Türkiye-Suriye sınır bölgesi ve çevresinde yer alan Geç Hitit Devletleri tarafından oluşturulan bölgeydi. Bu savaşlar esnasında her iki tarafın bu bölgelerde ele geçirdiği arazi parçaları olmamasına rağmen, seferdeyken bu araziden geçinen Asur ve Urartu ordularının işgalci faaliyetleri başta Kargamış, Markasi ve Kummuh Krallıkları olmak üzere bölgedeki yerel beylikler üzerinde ağır ekonomik baskılara yol açmıştır. Bu baskılar ise bahsi geçen krallıkların her seferinde Asur ve Urartu'ya karşı ittifaklar kurmasına neden olmuştur. Ancak dönemin yazılı belgelerine göre Asur'un bu bölgelerde bulunan krallıklar üzerindeki baskısı çok daha fazla olmalıydı. Çünkü Geç Hitit Krallıklarının her fırsatta Asur'a karşı ayaklandığını görüyoruz¹²⁵⁸.

¹²⁵⁶ Peker, "Karkamış Krallığı", s. 399.

¹²⁵⁷ Peker, "Karkamış Krallığı", s. 399; ayrıca bkz. M. Dietrich, "Salmanassar I. von Assyrien, Ibiranu (VI.) von Ugarit und Tuthalija IV. von Hatti. RS 34.165 und die Schlacht von Nihrija zwischen den Hethitern und Assyren", *Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästines XXXV*, 2003, s. 103-139; Kurt, "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", s. 9; Klengel, "Karkamis in der hethitischen Grossreichszeit", s. 164-167; I. Singer, "The 'Land of Amurru' and the 'Lands of Amurru' in the Šaušgamuwa Treaty", *Iraq LIII*, 1991, s. 69-74; F. Starke, "Karkemis, Karkamis", (Ed. H.Cancik ve H.Schneider), *Der Neue Pauly Enzyklopadie der Antike Band 6*, 2001, s. 280-283.

¹²⁵⁸ Radner, "Asurlular-Urartular", s. 61; ayrıca bkz. Dietrich, "Salmanassar I. von Assyrien, Ibiranu (VI.) von Ugarit und Tuthalija IV. von Hatti. Ein Korrekturachtrag", s. 41-42; Klengel, "Tuthalija IV

Dönemin yazılı kayıtlarına göre sonraki yirmi yılda, Asur kendi ülkesindeki iç isyanlarla mücadele ettiğinden dış politika açısından oldukça zayıf bir tavır sergilemektedir. Örneğin Eponim Kroniklerindeki bilgileri incelediğimizde, söz konusu olan bu dönem boyunca salgın hastalıkların ve iç isyanların yıllarca Asur ülkesindeki temel olaylar olduğunu görüyoruz. Yaşanan iç isyanlardan dolayı Asur ordusunun izlerine kuzey bölgelerinde rastlanılmaz bunun nedeni ise ordunun çoğunlukla kendi yurtlarında kalmasındandır. Asur'un iç isyanlarla uğraştığı süreçte, Urartu'nun Geç Hitit Krallıkları üzerindeki etkisi, Arğişti'nin oğlu II. Sarduri komutasında doruk noktasına ulaşmaya kadar, durmadan arttığı görülür¹²⁵⁹. Bu bölgelerde Urartu'nun etkili bir konuma gelmesiyle birlikte kuzey bölgelerindeki Asur varlığı ağır darbeler alacaktır. Sarduri'nin Kuzey Suriye Krallıklarına yönelik eylem planı, ilk olarak Asur kralının tüm sınır çatışmalarında arabulucu ve derebeyi olarak kabul edilen bölgeye sert bir darbe vurarak M.Ö. 754 yılında Kuzey Suriye'deki Arpad Krallığı savaşında Asur ordusunu mağlup etmek şeklinde olmuştur. Urartu kralının bu galibiyetinden sadece 12 yıl sonra yani M.Ö. 743 yılında, III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 744–727), Asur tahtını zorla ele geçirdikten hemen sonra Arpad'daki ikinci bir savaşta Urartu ordusunu ağır bir yenilgiye uğratacaktır. Kummuh üzerinden başka bir savaşta ise Asur karşısında ağır bir yenilgi alan Urartu ordusu, bölgeden ayrılıp Tuşpa'ya dönmek zorunda kalmıştır. Tiglat-Pileser'in elde ettiği bu galibiyet sonrasında Urartu'nun, Geç Hitit Krallıkları bölgesinde var olma iddiası oldukça ağır bir darbe alacaktır çünkü yenilgiden sonra Asur'un bölgedeki siyasi ve askeri gücünü anlayan yerel beylikler bu krallığın yanında yer almaya başlayacaklardır¹²⁶⁰.

M.Ö. 9. yüzyılın sonlarına geldiğimizde ise Kargamış tahtında Astiruvas adında bir yönetici oturmaktadır. Ancak bu yöneticinin kendi krallığına ait metinlerde adı

von Hatti: Prolegomena zu einer Biographie”, s. 224-238; Singer, “The Title “Great Princess” in the Hittite Empire”, s. 327-335; Singer, “The 'Land of Amurru' and the 'Lands of Amurru' in the Šaušgamuwa Treaty”, s. 69-74; Singer, “The 'Land of Amurru' and the 'Lands of Amurru' in the Šaušgamuwa Treaty”, s. 69-74; Starke, “Karkemis, Karkamis”, s. 280-283; Kurt, “Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası”, s. 9; Klengel, “Karkamis in der hethitischen Grossreichszeit”, s. 164-167.

¹²⁵⁹ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 62.

¹²⁶⁰ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 62; ayrıca bkz. A. Dinçol, “The Rock Monument of the Great King Kurunta and its Hieroglyphic Inscription”, (Ed. S. Alp, A. Süel), *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998, s. 159-163; Dietrich, “Salmanassar I. von Assyrien, Ibiranu (VI.) von Ugarit und Tuthalija IV. von Hatti. Ein Korrektur nachtrag.”, s. 41-42; Kurt, “Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası”, s. 9; Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste kritische Sammlung der deutungen hethitischer wörter*, s. 300-311.

oldukça az geçer. Peker'e göre Astiruvaz'ın adının geçtiği metinlerden biri, Gaziantep Müzesi'ndeki Körkün stelidir¹²⁶¹. Astiruvaz'tan söz eden diğer bir belge ise Yaris'in yabancı dil bilgisinden bahseden krali yazıtıdır. M.Ö.8 yüzyılın başında Kargamış'ta yöneticilik yapan Yariris'in tahtta olduğu dönemin Kar Salmanasar şehrinin Asurlu idarecisi Şamşi-ilu'nun yönetimine denk geldiğini düşünüyoruz. Anadolu Medeniyetler Müzesi'ndeki Yariris'in Duvar Ortastı, bu kralın yöneticilik dönemiyle ilgili oldukça ilginç satırlara sahiptir:

*‘Ben Yariris, Yöneticisi, Prens, batıdan ve doğudan, uzaktan tanınmış Prensi (?), tanrıların sevgilisi. Adaletimden dolayı, ismimi, Tarhunzas ve Güneş, cennete geçirmeyi sağladı ve tanrılar ismimi her tarafta geçirmeyi sağladı. Bir yandan, Mısır'da insanlar benim için onu (ismimi) duydu, diğer yandan Babil'de onlar (benim için) onun (ismini) duydular... ’*¹²⁶².

Bir heykel kaidesine ait parça üzerindeki başka bir yazıttan ise, Yariris'in yazmayı ve 12 yabancı dil bildiğini öğrenmekteyiz. Bütün bu bilgiler aynı zamanda Yariris'in Yakındoğu'da başkanlık yapan diğer krallara göre daha entellektüel bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir¹²⁶³.

Bir diğer Kargamış kralı olan Pisiris'in ismi, Sangara gibi Kargamış Yazıtlarında yer almaz¹²⁶⁴. Hawkins'in hipotetik kurgusuna göre¹²⁶⁵ Kral Kamanis'in veziri Sasturas olasılıkla evlilik yoluyla Kral Astiruvaz'ın hanedanına dâhil olur. Bu durum sonucunda, Sasturas'ın oğlu'nun Pisiris'in selefi veya Pisiris olma ihtimali ortaya çıkar. Pisiris, Asur kralları III. Tiglat-Pileser, V. Salmanasar ve II. Sargon ile aynı dönemlerde yöneticilik yapmıştır¹²⁶⁶. Kargamış kentinin adı, M.Ö. 743'te III. Tiglat-Pileser tarafından yenilgiye uğratılan Urartu Arpad ittifakında, M.Ö. 742–740 Arpad Kuşatması'nda ve M.Ö. 739–738 tarihindeki Unqi ayaklanması'nda Asur karşıtı

¹²⁶¹ Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 400; ayrıca bkz. L. Woolley, R. D. Barnett, *Carchhemish III, Report on the Excavations at Jerablus on behalf of the British Museum, London 1952*, s. 34-50; Starke, “Karkemis, Karkamis”, s. 280-283.

¹²⁶² Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 400; ayrıca bkz. I. Singer, “From Hattusa to Tarhuntassa: Some Thoughts on Muwatalli's Reign”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998, s. 535-541; L. Woolley, R. D. Barnett, *Carchhemish III, Report on the Excavations at Jerablus on behalf of the British Museum, London 1952*, s. 34-50; Starke, “Karkemis, Karkamis”, s. 280-283.

¹²⁶³ Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 400; ayrıca bkz. I. Singer, “Review of van den Hout, *Der Ulmitesub-Vertrag StBoT 38*”, *Bibliotheca Orientalis* 54, 1997, s. 416-423; Starke, “Chronologische Übersicht zur Geschichte des hethitischen reiches”, s. 310-315.

¹²⁶⁴ Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 401.

¹²⁶⁵ J. D. Hawkins, “Kuzi-Teşup and the Great Kings of Karkamış”, *A. S. XXXVIII*, 1980, s. 99-108

¹²⁶⁶ Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 401.

ittifaklar içerisinde yer alan bir başka askeri güç olarak geçer. M.Ö. 738 yılına ait Asur kaynaklarına göre haraç veren krallar listesinde Kargamışlı Pisiris'in adı da bulunmaktadır¹²⁶⁷.

Asur kralı II. Sargon, hükümdarlığının 5. yılında, Kargamış kralı Pisiris'i, Muşkili Mita ile birlikte, Asur karşıtı entrikalarda bulunarak, Kuzey Suriye'deki Asur varlığına darbeler vurduğu suçlamasıyla, Kargamış üzerine yürür ve Kargamış Krallığına son verir. Korsabad metinlerinde II. Sargon'un Kargamış Seferi şu sözlerle anlatılır:

*“Hükümdarlığımın beşinci yılında, Kargamışlı Pisiris büyük tanrılardan gelen yeminine karşı suç işledi ve Muşki ülkesinden Mita'ya, Asur'a karşı düşmanlık (içeren haberler) yolladı. Efendim Asur'a parmağımı kımlıdattım ve onu (Pisiris'i) ve ailesini (şehirden) dışarı zincirlerle (zincire vurulmuş olarak) getirdim. Altın, gümüş, onun sarayının varlığını ve onunla birlikte olan asi Kargamış ahalisinin mallarını, aldım ve (onları) Asur ülkesine getirdim. 50 arabalı savaşçı, 200 at (veya atlı), 300 piyade arasında seçtiklerimi krali orduma kattım. Asur ülkesi ahalisini Kargamış'a yerleştirdim ve efendim Asur'un boyunduruğunu onların üzerine koydum”*¹²⁶⁸

M.Ö. 717 yılına geldiğimizde ise Asur Kralı II. Sargon kuzey bölgelerine düzenlediği bir sefer neticesinde Kargamış Krallığına kesin darbeyi vuracaktır. M.Ö. 717 yılında çıkılan seferde Asur kralının Kargamış kentini yağmalaması ve halkını Asur'a taşımasıyla, Kargamış artık bir Asur kenti haline gelir. Mısır Firavunu III. Ramses'in Kargamış'ın akıbetine dair Medinet Habu Yazıtlarında şu ifadeleri yer almaktadır:

¹²⁶⁷ Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 401; ayrıca bkz. I. Singer, “Great Kings of Tarhuntassa”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 38, 1996, s. 63-71; Woolley, Barnett, *Carchhemish III, Report on the Excavations at Jerablus on behalf of the British Museum*, s. 34-50; Imparati, “La politique extérieure des Hittites: tendances et problèmes”, s. 187-207; Barnett, Cerny, “King Ini-tesub of Carchemish in an Egyptian document”, s. 94-97.

¹²⁶⁸ Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 401; ayrıca bkz. K. Kessler, “Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrhunderts v. Chr.”, *Tübinger Atlas des Vorderen Orients Beihefte* 26, Wiesbaden 1980, s. 56-84; A. T. Olmstead, “The Calculated Frigtness of Ashur Nasir Apal”, *Journal of the American Oriental Society* 38, 1918, s. 209-263; H. Klengel, “Aziru von Amurru und seine Rolle in der Geschichte der Amarnazeit”, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 10, 1964, s. 57-83; Barnett, Cerny, “King Ini-tesub of Carchemish in an Egyptian document”, s. 94-97; Hawkins “Karkamış”, s. 426-446.

“...birdenbire devletler yıkılıp dağıldılar. Hiçbir ülke onların silahları karşısında dayanamadı: Hatti, Kizzuvatna, Kargamış, Arzava, Alaşiya...” ifadesi kayıtlıdır¹²⁶⁹.

Ancak Mısır kralına ait bu yazıtta, Kadeş Savaşı'nın anlatımında olduğu gibi burada da Mısır merkezli bir bakış görülür. Kargamış'ın politik ve kültürel varlığı yaklaşık 500 yıl daha devam eder. Kargamış olasılıkla Geç Hitit Krallıkları arasında en uzun ömürlü olanıdır. Hatta Hattuşa'daki Hitit krallarının kullandıkları, “Büyük Kral” unvanını taşıyan krallarıyla varlığını sürdürür. Hitit kralları tarafından kullanılan unvanların Kargamış kralları tarafından kullanılmış olması bu krallığın belli dönemlerde olsa bile eski parlak gücüne ulaştığını göstermektedir. II. Sargon'un Kargamış'a Asur halkını yerleştirmesiyle kent üzerindeki siyasi ve kültürel alanlardaki Hitit egemenliğini tamamen ortadan kaldırmıştır diyebiliriz. Kargamış, Hitit İmparatorluğu'nun siyasi varlığını M.Ö. 2. binyılın geç dönemlerine kadar sürdürebilmiş olmasını sağlayan bölgenin en önemli aktörlerinden biriydi. Zengin ve kozmopolit bir yapıya sahip Kuzey Suriye'deki Hitit kültürü, Kargamış kralları aracılığıyla başarılı bir şekilde sürdürülmüş, hata Anadolu'da yaşanan kargaşa sonucunda Hattuşa'daki merkezi yönetim çöktüğünde, Kargamış Krallığı ve diğer Geç Hitit Beylikleri, Hitit kültürel mirasını bir sonraki binyıla taşımışlardır¹²⁷⁰.

3.3.8. Melid

Melid Krallığı'nın bulunduğu coğrafya tarih boyunca iki büyük krallığın saldırılarına maruz kalmıştır. Bunlardan birisi ülkenin doğu sınırlarında bulunan ve kral Menua'dan itibaren sürekli olarak bu bölgeye sefer düzenlemeye başlayan Urartulardır¹²⁷¹. Melid için önemli bir diğer rakip ise III. Salmanasar Dönemi'nden itibaren bölgedeki etkisini gittikçe artıran ve II. Sargon Dönemi'nde bölgedeki varlığı

¹²⁶⁹ Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 401; ayrıca bkz. Olmstead, “The Calculated Frigtness of Ashur Nasir Apal”, s. 209-263; Dietrich, “Salmanassar I. von Assyrien, Ibiranu (VI.) von Ugarit und Tuthalija IV. von Hatti. RS 34.165 und die Schlacht von Nihrija zwischen den Hethitern und Assyern”, s. 103-139; S. Izre'el, I. Singer, The General's Letter from Ugarit. A Linguistic and Historical Reevaluation of RS 20.33 (Ugaritica V, No.20), *Tel Aviv*, 1990, s. 32-45; Starke, “Karkemis, Karkamis”, s. 280-283; Singer, “The 'Land of Amurru' and the 'Lands of Amurru' in the Šaušgamuwa Treaty”, s. 69-74; Klengel, “Karkamis in der hethitischen Grossreichszeit”, s. 164-167.

¹²⁷⁰ Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 401; ayrıca bkz. Singer, “The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire”, s. 100-123; Imparati, “La politique extérieure des Hittites: tendances et problèmes”, s. 187-207.

¹²⁷¹ Fatih Taşçı, *Melid Krallığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011, s. 124.

en üst düzeye çıkan Asur işgalidir. Melid Krallığı gücü itibariyle bu iki devlete karşı her zaman için bir denge politikası izlemiştir. Örneğin Melid'in Asur'a karşı politikası, genelde güçsüz olunan dönemlerde vergi vermek ve itaat etmek şeklinde olmuş fakat kendilerini toparladıkları zaman veya Asur kralları kendi ülkelerinde iç isyanlarla mücadele ettikleri dönemlerde başta Urartu kralları olmak üzere bölgedeki diğer güçlerle çeşitli ittifaklar kurarak Asurla mücadele etmiştir. Asur krallarının kitabelerinden anlaşılacağı üzere, iktidara gelen hemen her kral, ilk seferini Urartu memleketine ve onun ittifak halinde olduğu Melid gibi diğer ülkeler üzerine yapmıştır¹²⁷².

Bunun nedeni ise daha önce de ifade ettiğimiz gibi başta Urartu ülkesi olmak üzere Asur'un kuzey bölgelerinde yer alan ülkelerin zengin maden yataklarına sahip olmasıdır. Geçmişte kullanılan tunç silahlar artık önemini kaybetmişti; bunun en önemli nedeni M.Ö. 12 yüzyıldan itibaren demir madeninin kullanım alanının gittikçe genişlemesi ve özellikle silah yapımında tunca göre çok daha sağlam ve dayanıklı olan demir'in tercih edilmeye başlanmasıdır. Asur, Yakındoğu'da çok önemli bir güç haline gelmesini dönemin şartlarına göre oldukça güçlü olan ordusuna borçluydu. Bütün gücünü ordusundan alan Asur Devleti'nin hiç şüphe yok ki, devamlı surette başarılı olabilmesi için, hiç değilse silah yapımında kullanmak üzere, bu madene şiddetle ihtiyacı vardı¹²⁷³.

Malum olduğu üzere Mezopotamya'da mevcut olmayan bu maden, Asur merkezine oldukça yakın olan kuzey bölgelerinde fazlasıyla mevcuttu. Eğer kuzey bölgelerine düzenleyeceği askeri sefer sonucunda buralarda hâkimiyet kurabilirse, kuzeydeki zengin maden yataklarının ve diğer hammadde kaynaklarının Asur Devleti'nin eline geçmesi demektir¹²⁷⁴. Üstelik kuzey ülkelerinde son derece hızlı koşan iyi cins atlar da yetiştiriliyordu ve bu atların Asur için önemi büyüktü. Sanırım bütün bu nedenler Asur krallarının genellikle ilk seferlerini kuzey bölgelerine yapmalarında oldukça etkili olmuştur. Ayrıca Asur daha sonra kuzeye yapacağı daha büyük ve uzun mesafeli seferler için gerekli olan malzemeyi de bu memleketlerden temin etmiş oluyordu.

¹²⁷² Taşçı, *Melid Krallığı*, s. 124.

¹²⁷³ Taşçı, *Melid Krallığı*, s. 124–125; ayrıca bkz. Herrmann, *Ivory Furniture Pieces from Nimrud, North Syrian Evidence for a Regional Tradition of Furniture Manufacture*, s. 153-164.

¹²⁷⁴ Taşçı, *Melid Krallığı*, s. 124–125; Gallagher, "Senacherib's Campaign to Judah: New Studies", s. 32-36

Kısacası Asur'un kuzey siyasetinin temel amacı bu bölgelerdeki ülkelerin doğal kaynaklarını daha rahat sömürebilmek için bu alanları hâkimiyeti altına almaktı. Bütün bu hedefleri gerçekleştirebilmek için Yeni Asur Dönemi'nden itibaren tahta oturan hemen hemen bütün Asur kralları ülkede iç isyanların olmadığı dönemlerin dışında bu bölgelere yönelik askeri sefer düzenlemişlerdir.¹²⁷⁵.

Asur krallarına ait yazıtlarda; “KUR-URU Ma-me-mi-lid-i-da”¹²⁷⁶, Urartu kaynaklarında; “Meliteina veya Melitealhi”¹²⁷⁷; Hitit İmparatorluk kayıtlarında “Maldia”; hiyeroglif belgelerde “Ma x – li-zi”, Aramice belgelerde “Mlz” şeklinde geçen Melid ülkesinin siyasi sınırlarıyla ilgili bilgileri bölgede ele geçen hiyeroglif yazıtlardan öğrenebilmekteyiz¹²⁷⁸. Bahsi geçen bu yazıtlara göre krallığın merkezi Malatya Ovası kabul edilirken, bu krallığın egemenlik alanı ve coğrafi sınırları Yukarı Fırat'ın batı kesimindeki Karasu ve Murat Suyu kollarının birleşmesinden aşağıda ve batıya doğru Anadolu'ya ve Elbistan Ovası içlerine doğru giden yollar boyunca uzanmaktaydı. Diğer kent devletlerinde olduğu gibi Melid Krallığı'yla ilgili siyasi gelişmeleri ve olası ülke yapılanmasıyla ilgili bilgilere, başta Asur ve Urartu olmak üzere komşuları durumunda olan diğer devletlerin yazılı belgelerinden öğrenmekteyiz¹²⁷⁹.

Melid adını alan Geç Hitit Krallığı'nın aynı isimli başkenti Yukarı Fırat'ın batı yakasında, içinden Tohma Suyu'nun Fırat'a doğru aktığı ovanın güneyinde bulunmaktadır. Başkente ait kalıntılar Orduzu köyü yakınlarındaki Arslantepe olarak

¹²⁷⁵ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, (2. Baskı), Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2009, s. 131.

¹²⁷⁶ Simo Parpola, *Neo-Assyrian Toponymy*, *Alter Orient und Altes Testament*, 6. Volum, Verlag Butzon und Bercker Kevelaer, Neukirchen, 1970, s. 72; ayrıca bkz. Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s. 112-134; Fadhil, “Die in Nimrud/Kalhu Aufgefunden Grabinschribe der Jaba”, s. 461-470; Burney, “Urartu and its Forerunners: Eastern Anatolia and Trans-Caucasia in the Second and Early First Millennia BC”, s. 51-54.

¹²⁷⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 63; ayrıca bkz. Barnet, Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-57.

¹²⁷⁸ J. D. Hawkins, *Assyrians and Hittites, Iraq XXXVI*, 1974, s. 70.

¹²⁷⁹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 41-42; ayrıca bkz. Parpola, *Neo-Assyrian Toponymy, Alter Orient und Altes Testament*, 6. Volum, s. 72; Salvini, *Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu*, s. 43-53; Freedman, *Eerdmans Dictionary of the Bible*, s. 29; Grayson, “*Assyrian Ruler of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*”, s. 16-18; Russel, “*The Historical Geography of the Euphrates and Habur according to the Middle- and Neo-Assyrian Sources*”, s. 57-74; Oppenheim, “*Essay on Overland Trade in the First Millennium B. C.*”, s. 236-254; Maxwell-Hyslop, “*Assyrian Sources of Iron: A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence*”, s. 139-154; Parker, “*Archaeological Evidence for the Location of Tuşhan: A Provincial Capital on the Northern Frontier of Assyria*”, s. 34-56; Grayson, “*Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I(114-859 B.C.)*”, s. 24-33.

tanıdığımız ve dünya tarihinde devletleşme örnekleriyle ilgili olarak saray kalıntılarının görüldüğü bu höyüğün üst katmanlarında açığa çıkarılmıştır. Burası günümüzdeki modern Malatya kentinin 7 kilometre kuzeydoğusunda yer alır. Fırat bu ovada büyük bir kavis çizerek yavaş akar, dolayısıyla bu yerleşim daha çok nehrin rahatlıkla geçilebildiği yerde bulunmaktadır. Hitit kaynaklarında Maltiya olarak geçen yerleşme, adını en az M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısından itibaren bugüne kadar taşıyabilmiştir. Melid Krallığı'nın kurulduğu coğrafi bölge gerek hammadde kaynakları gerek stratejik açıdan oldukça önemliydi. Urartu bu ülkenin coğrafyasıyla oldukça ilgiliydi çünkü Urartu bu bölgelere hâkim olduktan sonra buralardaki ticaret yolları vasıtasıyla Akdeniz ticaretine de hâkim olmayı hedefliyordu. Asur için ise Melid Krallığı coğrafyası kendi ekonomisi için son derece elzem olan hammadde kaynaklarının elde edildiği bölge demektir¹²⁸⁰.

Resim 44. Melid Krallığı Ve Yayılım Alanları (Köroğlu, 2011: 153)

Fransız Hitittolog Louis Delaporte başkanlığında, 1932 yılında bu bölgede başlatılan kazılarda Geç Hitit Melid Kalesi'nin kabartmalı kuzeydoğu kapısı bulunur.

¹²⁸⁰ Aslı Özyar, "Geç Hitit Krallıkları", *Arkeo Atlas, Sayı 4*, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2005, s. 12; ayrıca bkz. Zimansky, "Urartian Metiral Culture as State Assemblage: an Anomaly in the Archaeology of Empire", s. 103-115; Borger, "Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrian", s. 35-41.

Kapı aslanları dolayısıyla “Aslanlı Kapı” olarak tanınan bu anıtsal giriş yapısının sadece kalenin içine doğru açılan ve sur duvarlarının gerisinde kalan çapraz odası açığa çıkarılabilir¹²⁸¹. Yapının surlara nasıl bağlandığı konusu soru işareti olarak kalır ve surların dışında kalması gereken kuleleri bulunamaz, ancak Alman mimar Rudolf Naumann tarafından bu kalenin rekonstrüksiyonu yayımlanır. Aslan kabartmaları, çapraz odanın kalenin içerisine açılan kapı sövelerinde yer alır. Odanın güneybatı tarafında aslanın yanında, duvarın iç ve dış tarafında kabartmalı ve bazıları yazıtlı yapı taşları, ortalama bir insan boyu kadar yükselen taş duvarların üzerinde bulunmuştur. Zamanında yatay kalasların taşıdığı bu kabartmalı blokların üst kısımlarında bulunan yuvarlak zıvana delikleri, taşların üst tarafında da kalasların bulunduğu, kerpiç üst yapının ise kalaslardan itibaren yükseldiğine işaret eder. Özellikle batı tarafındaki kapı aslanının arazide eğimli bulunması, kapının belki çeşitli darbeler almasından sonra yeniden tamir edildiğini ve kabartmalı yapıtaşların kapının daha önceki bir evresine ait olabileceği fikrini vermektedir¹²⁸².

Melid’de çeşitli dönemlerde sürdürülen kazı çalışmaları sonucunda M.Ö. 8. yüzyıla tarihlenen, olasılıkla Asur kralı II. Sargon’un bu bölgelere düzenlediği seferler esnasında güvenlik ve konaklama amacıyla inşa ettirdiği düşünülen küçük bir sarayın kalıntıları açığa çıkarılır¹²⁸³. Aslanlı Kapı’nın yer aldığı bölgede daha önceki Hitit Devri’ne ait gene çapraz odalı bir kapı yapısının bulunduğu anlaşılır. Kapı yapısının duvarlarında kullanılan yapı taşlarının üzerindeki kabartmalarda, iktidar sahibi kral ve kraliçenin, bir dizi tanrı ve tanrıçaya libasyon sunarak sadakat belirttiği dini konular betimlenir. Libasyonu sunan kişinin sağ eli ile şarap olması oldukça yüksek ihtimal olarak görülen sıvıyı gaga ağızlı bir testiden tanrının önünde yerde duran çift kulplu, kaideli büyük bir çömlek içerisine dökmektedir; sol elini ise tanrıya saygılarını sunmak üzere havaya kaldırır. Bazı tasvirlerdeki kral veya kraliçenin arkasında tanrıya kurban edilecek koç, keçi veya boğayı hazır tutan bir kişi yer alır. Kişi ve kurbanlık hayvan, ortalama aynı boyutlarda resmedilmiş kral ya da kraliçe ile tanrı ya da tanrıçadan çok

¹²⁸¹ Özyar, “Geç Hitit Krallıkları”, s, 14.

¹²⁸² Özyar, “Geç Hitit Krallıkları”, s, 14; ayrıca bkz. S. Ağaladağ, *En Eski Çağlardan Bizans Dönemine Kadar Malatya Tarihi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1988, s. 179; B. Lansberger, *Sam’al*, Ankara 1948, s. 26; L. Delaporte, *Malatya-Arslantepe*, Paris 1940, s. 41.

¹²⁸³ Özyar, “Geç Hitit Krallıkları”, s, 14.

daha küçük ölçekte betimlenmiştir. Bahsettiğimiz bütün bu öğeler Melid Krallığı'nın kültürel hayatında tanrı kavramının ağırlığını ortaya koymaktadır¹²⁸⁴.

Son dönemlerde Hawkins tarafından bölgede yapılan çalışmalar sonucunda Melid Krallığı'nın tarihine dair oldukça önemli bulgular ortaya çıkarılmıştır¹²⁸⁵. Daha önceden Kurt Bittel gibi tecrübeli uzmanların bölgede yaptığı çalışmalar sonucunda görsel verilere dayanarak Melid Krallığı'nın tarihine dair ortaya koyduğu veriler, Hawkins'in bu çalışmalarıyla daha da pekişir. Örneğin bu çalışmalar sonucunda Melid Hanedanlığı'nın ataları olarak tanıttığı Kargamış kahramanı büyük Kral Kuzi-Teşup'un gerçekten "Büyük Kral" unvanının ima ettiği gibi Hitit İmparatorunun soyundan geldiği, bunu imparatorluğun çöküşünden sonra zaferlerle dolu geçmişlerine bir öykünme olmadığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca sürdürülen arkeolojik araştırmalar sonucunda Malatya'nın 100 kilometre güneydoğusunda, bugünkü Atatürk Barajı'nın suları altında kalan Lidar Höyük'te I. Şuppiluliuma'nın oğlunun soyundan gelen ve Kargamış'ın yazılı kaynaklarda geçen son kralı Talmi-Teşup'un oğlu Kuzi-Teşup'un tahta geçtiğini belgeleyen mührünün baskısı bulunmuştur. Bütün bu çalışmalarla aynı zamanda Melid'in, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Kargamış'ta sürdürülen "Büyük Krallığın" bir kolu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bütün bu bilgiler Melid'in Hitit İmparatorluğu'nun bakiyesi olan krallıklardan biri olduğunu ortaya koymaktadır¹²⁸⁶.

Hitit İmparatorluk Dönemi'ne ait başkent arşivlerinin tamamen yok olması ve bu döneme ait yazılı kaynakların bulunmamasından dolayı Melid Krallığı'nın bölgedeki konumu ve siyasi tarihini tıpkı diğer krallıklarda olduğu gibi Asur krallarının bölgeye

¹²⁸⁴ Özyar, "Geç Hitit Krallıkları", s. 14; ayrıca bkz. S. Parpola, *Neo Assyrian Toponyms*, Neukirchen, 1970, s. 72; F. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften I-II*, Graz, 1955–1957, s. 130–132; J. D. Hawkins, "Assyrian and Hittites", *Iraq* 36, 1974, s. 67–83; Roaf, Michael, *Mezopotamya ve Eski Yakındogu*, İstanbul 1996, s. 23-45; S. M. Puglissi, P. Meriggi, "Malatya- I Rapporto Preliminare Delle Campagne 1961 e 1962", *Centro Per Le Antichita E La Storia Dell'arte Del Vicino Oriente*", Roma, 1964, s. 17-46; Paolo Emilio Pecorella, "Report on The 1967 Campaign at Arslantepe (Malatya)", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı XVI - II*, 1967, s. 173 – 184; Hawkins, Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamış, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene, *Walter de Gruyter*, s. 45–57.

¹²⁸⁵ J. D. Hawkins, "The Neo Hittite States in Syria and Anatolia", *CAH III/2*, 1982, s. 372-546.

¹²⁸⁶ Özyar, "Geç Hitit Krallıkları", s. 16; ayrıca bkz. John David Hawkins, "Hieroglyphic Hittite Inscription Fron Porsuk", *Anatolian Studies*, XIX. Volum, 1969, s. 99 – 109; J. D. Hawkins, A. Morpurgo Davies, "On The Problems of Karatepe: The Hieroglyphic Text", *Anatolian Studies*, XXVIII. Volum, 1978, s. 103–119; Puglissi, Meriggi, "Malatya- I Rapporto Preliminare Delle Campagne 1961 e 1962", s. 17-46; Puglissi, Meriggi, "Malatya- I Rapporto Preliminare Delle Campagne 1961 e 1962", s. 17-46; Pecorella, "Report on The 1967 Campaign at Arslantepe (Malatya)", s. 173 – 184.

yaptığı seferleri anlatan kayıtların yanı sıra Urartu krallarının yazıtlarına bakarak bir miktar anlayabilmekteyiz¹²⁸⁷. Bölgede ve Melid’de bulunan Luvice hiyeroglif yazıtlardan yola çıkarak tanımlanabilen hanedanlık ve krallıkların sıralaması ise ancak bize iktidardakilerin isimlerini tanıtarak bu krallığın siyasi tarihine katkıda bulunmaktadır. Yazıtlardan anladığımız kadarıyla Melid’i yöneten hanedanlar silsilesi M.Ö. 2. binyılın son yüzyıllarından başlayarak en fazla M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına kadar gelebilmektedir ancak bundan sonra yazılı ve arkeolojik kaynakların yetersizliğinden dolayı karanlık bir dönem başlar. Örneğin M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Asur ve Urartu kaynaklarının verdikleri bilgiler ve hükümdar isimleri başlar ki bunlardan hiçbiri Luvice hiyeroglif yazıtlarda okuduğumuz adlar ile uyuşmaz. Bu durum Melid Krallığı’nın tarihine dair yapacağımız kronolojik sıralamalarda bir takım önemli sorunlara neden olmaktadır¹²⁸⁸.

Kuzi-Teşup’un soyundan geldiği kabul edilen PUGNUS-mili’nin bölgede bulunan bazı kabartmalı stellerin üzerindeki bilgilerinin yanı sıra arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılan bulguların değerlendirilmesiyle bu kralın Runtiya ve I. Arnuwanti adında iki oğlu olduğu anlaşılır. Arnuwanti’nin ise babasının adını verdiği oğlu PUGNUS-mili ile yine tahta geçen Arnuwanti isimli torunu bulunur. Aslanlı Kapı’daki yazıtlarda geçen PUGNUS-mili’nin bunlardan hangisi olduğu hakkında kesin bir kanıtı sahip değiliz. Bunun dışında yazıtlarda Melid hükümdarları olarak bir baba-oğul-torun silsilesine ve bir de baba-oğula (Suwarimi-Mariti) rastlarız, ancak elimizde yeterli miktarda kanıt bulunmadığından dolayı bahsi geçen kralların hiçbirini zamansal olarak belli bir tarihe oturtamıyoruz¹²⁸⁹.

Hitit imparatorluk kayıtlarında geçen “Maldia – Melid” ifadesinden yola çıkacak olursak, Asur kayıtlarında bu krallığa dair en erken bilgilere I. Tiglat – Pileser’in kuzey bölgelerine düzenlediği seferlerle ilgili tuturduğu yazılı kayıtlarda rastlıyoruz. Söz

¹²⁸⁷ Özyar, “Geç Hitit Krallıkları”, s. 16.

¹²⁸⁸ Özyar, “Geç Hitit Krallıkları”, s. 16; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, , “The (Autobiography of Ariyahinas Son) an Edition of The Hieroglyphic Luwian Stelae Tell Ahmar 1 and Aleppo 2”, *Anatolian Studies*, XXX. Volum, 1980, s. 139–156; Hawkins, “Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene”, s. 69-10.

¹²⁸⁹ Özyar, “Geç Hitit Krallıkları”, s. 16; ayrıca bkz. C. J. Gadd, , “Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud” , *Iraq*, 16. Volum, No. 2, 1954, s. 173-201; George G. Cameron, , “The Annals of Salmanasar III King of Assyria, A NewText”, *VI/1, Summer* 1950, s. 6–26; J. D. Hawkins, , “Kummuh”, *Realexion der Assyriologie*, Band 6, 1983, s. 338–340; Barnet, Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-57; Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 41–42.

konusu kayıtları incelediğimizde Asur kralının Melid ülkesine iki kez sefer düzenlediğine şahit oluyorduk¹²⁹⁰. I. Tiglat – Pileser’in üçüncü saltanat yılına ait sefer kayıtlarından Asur’un bölgeye yaptığı seferlerden sonra Melid’e uğrayarak buradan oldukça yüklü miktarda haraç aldığına şahit oluyoruz¹²⁹¹. Dönemin Asur kayıtlarına göre bu bölge “Hati ülkesi” sınırları içinde kalmaktadır. Hitit İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra bölgeye ilk Asur askeri seferini gerçekleştirmiş olan I. Tiglat-Pileser’in M.Ö. 1110 yılındaki sefer kaydındaki bilgilerden yola çıkılarak, bölgede iki büyük krallığın egemenliğinden söz edilmektedir. Işıklı’ya göre Asur kralının bu seferinde, Milid’deki “ Büyük Hati kralı” şeklinde hitap ettiği kraldan ve dönüşü sırasında uğradığı, saygılarını ve hediyelerini kabul ettiği Kargamış kralının varlığından yola çıkılarak bu dönem için Fırat’ın batısında bu iki büyük krallığın ortak üstünlüğünden söz edilebilir¹²⁹².

I.Tiglatpileser ve I. Salmanasar kaynaklarında geçen Melid adına, M.Ö. XI. ve IX. yüzyıllara ait yazılı metinler arasında rastlanılmamaktadır¹²⁹³. Bu durum, muhtemelen bu tarihlerde Asur’un kendi iç sorunlarından dolayı kuzey bölgelerine yönelik olarak sürdürdüğü genişleme politikasının kesintiye uğramasından kaynaklanmaktaydı. Nitekim kesintiye uğrayan Asur’un kuzeye yönelik genişleme hareketi, Hanigalbat’a sefer yapan ve ülkede düzeni yeniden sağlayan II. Adad-Nirari ile tekrar başlamaktadır. Adad-Nirari’nin söz konusu girişimleri, yaklaşık yarım yüzyıl boyunca gelişerek devam edecektir. Asur kralı tarafından yeniden başlatılan bu yayılma siyaseti, başta Urartu ve Melid Krallıkları olmak üzere bütün bölge halkları için Asur yayılımının başlangıcı

¹²⁹⁰ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 42; ayrıca bkz. Ömer Çapar, “Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri” , *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 31. Cilt, Sayı 1- 2, 1987, s. 43–73; J. D. Hawkins, , *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamış, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene, Walter de Gruyter, New York 2000*, s. 45–57; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s 112-134; Barnett, Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-57; Hawkins, , *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamış, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene, Walter de Gruyter*, s. 45–57

J. D. Hawkins, “Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene” , *Anatolian Studies*, XX Volum, 1970, s. 69-10.

¹²⁹¹ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, s 74–89; ayrıca bkz. Collon Dominique, “Eski Yakındoğu’da Rahip ve Rahibe Tasvirleri”, Çev. Fatma Sevinç, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı 44 / 2, 2004, s. 79–11.

¹²⁹² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s, 41–42.

¹²⁹³ Kurt, *M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 79-80.

demekti. Bu yayılma hareketinin bir parçası olarak II. Assurnasirpal M.Ö. 877–867 yılları arasında Kuzey Suriye’de görünmüş ve Akdenize sefer yapmıştır. Asur kralı düzenlediği bu seferle yaşanan taht kavgaları ve iç isyanlar sonucunda kuzeyde sarsılan Asur otoritesinin yeniden sağlanması ve bu krallığın Ön Asya dünyasında adından yeniden söz ettirmesi demekti. Assurnasirpal anılan yıllar arasındaki seferler sırasında, Geç Hitit Krallıkları konfederasyonunun önemli krallıklarından biri olarak kabul edilen Melid Krallığını hâkimiyeti altına alıp, bölgedeki diğer krallıklar gibi bu ülkeye de ağır vergiler yüklemiştir¹²⁹⁴.

II. Assurnasirpal’in ardılı olan III. Salmanasar Dönemleri’nde (M.Ö. 859–824) Asur’un kuzey bölgelerine düzenlediği yoğun askeri seferler sonucunda Melid adı ile yeniden karşılaşılmaktadır¹²⁹⁵. Kurkh Monohilitin’de, III. Salmanasar’ın M.Ö. 853 yılında Damas kralı Benhadad ve İsrail’li Achab’ın başını çektikleri on müttefik krala karşı yapmış olduğu Qarqar Savaşı ile sonuçlanan altıncı yıl seferi anlatılmaktadır. III. Salmanasar’ın bu seferlerin anlatıldığı yazıtına göre: Kuzey Suriye seferine çıkan Asur kralı, Till Barsip’ı (Tell Ahmar) fethederek adını Port-Salmanasar (Kar-Sulmanasared) olarak değiştirmiştir. Fırat’ı geçtikten sonra Kargamış kralı Sangara, Kummuh kralı Kundaşpi, Hattina kralı Qalparunda, Gurgum kralı Kalparadu ve Melid kralı Lalli’nin (Lalla) vergilerini Pitrou’da kabul ettiği anlaşılmaktadır. Asur kralına vergi ve hediyeler veren Kuzey Suriye Kent Devletleri, Urartu ile kurdukları ittifakı yeniden bozup Asur’un bölgedeki otoritesini tekrardan tanımışlardır. Aslında bölgedeki yerel beyliklerin bu tarihlerdeki dış siyasetlerini tek bir cümlede özetlersek sanırım en uygun tanım: “Güçlü olanın yanında yer almak” ifadesi olacaktır¹²⁹⁶.

¹²⁹⁴ Kurt, M.Ö. I. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 79-80; ayrıca bkz. I. E. S. Edwards, “The Middle East and the Aegan Region B.C. 1380 – 1000”, *Cambridge Ancient History (CAH)*, 1-4.Volum, 1975, s. 423-432; R. D. Barnett, , “Urartian Art and Archaeology”, *Cambridge Ancient History, (CAH)*, Vol 3, Part I, 1982, s. 314–371; Gian Maria Di Nocera, “2003 Archaeological Survey in The Malatya Territory”, *XXII. Arastırma Sonuçları Toplantısı-II (24 – 28 Mayıs)*, Ankara 2005, s. 325–336; Hawkins, , *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamış, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene*, s. 45–57; Cameron, , “The Annals of Salmanasar III King of Assyria, A NewText”, s. 6–26; Gadd, “Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud”, s. 173 –201.

¹²⁹⁵ Kurt, M.Ö. I. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 80.

¹²⁹⁶ Kurt, M.Ö. I. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 80; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, “Some Historical Prolems of The Hieroglyphic Luwian Inscriptions”, *Anatolian Studies*, XXIX Volum, 1979, s. 153-167; J. D. Hawkins, , “The (Autobiography of Ariyahinas Son) an Edition of The Hieroglyphic Luwian Stelae Tell Ahmar 1 and Aleppo 2”, *Anatolian Studies*, Vol. XXX, 1980, s. 139–15; Barnet, Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-57; Hawkins, “Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene”, s.

Ancak kısa bir süre sonra Melid Kralı Lalli, Asur’la yaptığı antlaşmayı unutarak vergisini vermemiş olmalıdır; çünkü Salamanasar’ın 15. hâkimiyet yılı olan M.Ö. 844’te Kuzey Suriye üzerine bir sefer daha yaptığı görülmektedir. Bu sefer sonunda En-am üzerinden hareketle Melid kralı Lalli’nin vergisini aldıktan sonra, Fırat Nehri’nin kenarına krallık yazıtını diktirmiştir. Aslında Lalli’nin Asur kralı Fırat’ı geçmeden önce ona hediyeler vererek bağlılığını birdirmesi oldukça akılcıca bir hareket olarak değerlendirilebilir çünkü bu şekilde Melid Kralı ülkesini Asur işgalinden kurtarmıştır. Daha önce de değindiğimiz gibi Asur bu seferlerle her ne kadar isyancıları cezalandırdığı şeklinde bir kara propaganda öne sürdürse de asıl amaç bölgedeki hammadde kaynaklarını yağmalamak ve inşaatlar için gerekli olan kereste ihtiyacını karşılamaktı¹²⁹⁷.

Asur’un M.Ö. 844 yılında düzenlediği bu sefer, III. Salmanasar’ın Melid’e karşı son girişimi olmayacak; bunun en önemli nedeni ise Asur’un bu bölgeleri acımasızca sömürmesine bağlı olarak bölgede her zaman için Asur karşıtı isyanların çıkabilmesidir. Nitekim Asur kralı 17. ve 19. hâkimiyet yıllarında Amanoslardan sedir ağacı kestirdikten sonra, 20. yılındaki Qarqar Savaş’ında Damaslı Hadadezer ile birlikte hareket eden Que kralını cezalandırmıştır. 21. saltanat yılında Damas Krallığı’na son veren Asur kralı, 22. yılında Tabal Krallığı’nı egemenliği altına aldıktan sonra M.Ö. 835 yılında en önemli hedefi Melid ülkesi olmuştur. Bu yıl içerisinde Fırat’ı yeniden geçen Asur kralı, Melid’li Lalli’nin güçlü şehri Quetash (U-e-ta-aş)’ı fethetmiştir. Asur krallının hemen hemen her yıl Anadolu ve Kuzey Suriye bölgelerine sefer düzenlemek zorunda kalması bu bölgelerdeki krallıkların Asur’a bakış açılarını oldukça güzel bir şekilde özetlemektedir¹²⁹⁸.

69-10; Çapar, “Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri” , s. 43–73; Hawkins, “Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene” , s. 69-10; Gadd, “Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud” , s. 173 – 201.

¹²⁹⁷ Kurt, *M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 80; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, , “Kuzi-Teşub and The Great Kings of Karkamış”, *Anatolian Studies*, XXXVIII Volum, 1988, s. 99–108; J. D. Hawkins, , “The Lower Part of The Meharde Stele”, *Anatolian Studies*, XXXVIII Volum, 1988, s. 187–190; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s 112-134; Hawkins, “Assyrian and Hittites”, s. 67–83; Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındogu*, s. 23-45.

¹²⁹⁸ Kurt, *M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 81; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, , “Hittites and Assyrians at Melid (Malatya)” , *XXXIV Uluslararası Assirioloji Kongresi (6–10 Temmuz)*, Ankara 1998, s. 63 – 77; Hawkins, , “The Lower Part of The Meharde Stele”, s. 187–190; Hawkins, “Some Historical Prolems of The Hieroglyphic Luwian Inscriptions”, s, 153-167; Çapar, “Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri” , s. 43-73; Barnet, Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-57.

Melid coğrafi konum itibariyle; Asur, Frig ve Urartu sınırlarının kesiştiği noktada ve işlek bir yol üzerinde bulunması sebebiyle, Geç Hitit Şehir Devletleri döneminde büyük bir önem taşımıştır. M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısında Urartu tahtına Menua'nın (M.Ö. 810–786) geçmesi sonucu Urartu gerek stratejik amaçlı gerekse Asur egemenliğine darbeler vurmak amacıyla batı sınırında bulunan Geç Hitit Krallıklarıyla ilgilenmeye başlamıştır. Urartu'nun batıdaki ülkelere yönelik olarak geliştirdiği yeni siyaset tarzına bağlı olarak en önemli hedefi Melid Krallığı'nı egemenliği altına alıp buradan Akdenize ulaşmaktır. Elbette ki bu girişimin temelinde ekonomik amaçlar da bulunmaktadır¹²⁹⁹ çünkü Kuzey Suriye'yi Anadolu içlerine bağlayan yollar buradan geçtiği gibi, bu bölge maden kaynakları açısından da oldukça zengindir. Her ne kadar Urartu, Geç Hitit Krallıklarına karşı Asur kadar acımasız davranmamışsa da bir şekilde bu krallıklardan askeri ve ekonomik olarak yararlanmayı ihmal etmemiştir. M.Ö. 824 yılına geldiğimizde ise Asur için yeni bir karanlık dönem daha başlayacaktır çünkü III. Salmanasar'ın ölümü ile Asur Devleti yaşayacağı iç isyanlardan dolayı yüzyıllık bir duraklama dönemi yaşayacaktır. Ön Asya'daki üstünlüğün Urartu devletine geçmesi sonucu Menua, Melid'i vassallık haline getirecektir¹³⁰⁰.

Menua'nın oğlu ve halefi olan I. Arğişti'nin (M.Ö. 786–764) yazıtlarından öğrenildiğine göre, ülkesini daha çok kuzey yönünde genişleten kral, aynı zamanda batıda bulunan Melid üzerine de sefer düzenlemiştir. Asur'un kendi iç sorunlarıyla uğraşmasından ve kuzeyde herhangi bir askeri varlık göstermemesinden dolayı bu sefer esnasında Urartu kralının eli çok daha güçlüdür. I. Arğişti bu seferinde Kaşari (Karacadağ) Dağı'ndan Niriba'ya varmış ve buradan da Fırat'ı takip ederek Melid'e ulaşmıştır. I. Arğişti'nin bölgede yürüttüğü askeri faaliyetler sonucunda başta Melid ülkesi olmak üzere, Yukarı Dicle Vadisi'ni ele geçiren Urartu Krallığı, aynı zamanda Anadolu'daki ticaret yollarını da kontrol altında tutarak, Asur'a yapılan maden akışını kesmiştir. Urartu kralının bu hareketi gerek Asur ve gerekse Geç Hitit Krallıklarında büyük karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Çünkü Asur'a giden maden akışının kesilmesi

¹²⁹⁹ Kurt, M.Ö. I. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 81.

¹³⁰⁰ Kurt, M.Ö. I. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 81; ayrıca bkz. Mustafa Kalaç, J. D. Hawkins, , "The Hieroglyphic Luwian Rock - Inscription of Malpınar", *Anatolian Studies*, XXXIX Volum, 1989, s. 105-112; Mustafa Kalaç, "M.Ö. 745- 620 Yükseliş Çağında Büyük Asur İmparatorluğu'nun Anadolu Yayılışı" , *Sümeroloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 1941, s. 982–102; Hawkins, , "Hittites and Assyrians at Melid (Malatya)" , s. 63 – 77.

bu ülkenin yaşadığı kargaşa ve ekonomik bunalım ortamını daha da derinleştirmiştir¹³⁰¹. Söz konusu bu sefer I. Arğişti Dönemi'ne ait yazıtta:

‘Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Hati ülkesini ele geçirdi ve (kral) Hilaruada'nın ülkesini ele geçirdi. (Onları) Arğişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Arğişti der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Bianili ülkesinin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Menua oğlu Arğişti der ki: Tanrı Haldi ordunun önünden gitti. Hati ülkesine karşı sefere çıktım. Niriba ülkesinin vadisini (?) ele geçirdim, ... ülkesinin tahkimatlı () urmanı şehri'ni güç kullanarak aldım. Kralı şehir (adani)'yi ele geçirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Hati ülkesine karşı sefere çıktım. Tuatehi boyunun bölgesini ve Melitea şehri'nin güney (?) (tarafını) bıraktım’,¹³⁰².

II. Sarduri'nin (M.Ö. 764–735) Urartu tahtına geçmesiyle birlikte daha önceden Arğişti tarafından başlatılan Kuzey Mezopotamya'nın kuşatılması politikasını tamamlamak için, ordunun yönünü buraya çevirmiştir¹³⁰³. Urartu kralının bölgeye düzenlediği askeri seferler sonucunda bölgeye diktirdiği Kömürhan Kitabesi'nden anlaşılacağı üzere Urartu kralı II. Sarduri, hâkimiyetinin başlarında Melitealhi (Malatya) üzerine sefer düzenlemiş, Melitealhi kralı Hilaruada, Urartu kralına teslim olup otoritesini kabul etmiştir. Aslında bu dönemde güneydeki en baş belası düşman olan Asur'un yaşadığı siyasi ve ekonomik bunalım Urartu tahtına geçen II. Sarduri için

¹³⁰¹ Kurt, M.Ö. I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri, s. 81; ayrıca bkz. Mustafa Kalaç, “Son Asur Çağına Ait On Kabartma Parçası” , *Belleten, Cilt XVIII*, Sayı 69, 1954, s. 35–50; Mustafa Kalaç, “Kömürhan Urartu Kitabeleri” , *Belleten, XX. Cilt*, Sayı 79, 1956, s. 349–354; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s. 112-134; Fadhil, “Die in Nimrud/Kalhu Aufgefunden Grabinschrift der Jaba”, s. 461-470; Barnett, Falkner; *The Sculpture of Assurnasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-61.

¹³⁰² Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 157; ayrıca bkz. J. Friedrich, *Einführung ins Urartaische, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Agyptischen Gesellschaft* 37, Leipzig, 1933, s. 14–41; A. H. Sayce, “The Cuneiform Inscriptions of Van”, *JRAS* 14, 1882, 377–732; S. Guyard, “Etudes Vanniques”, *JA* 8/3, 1883, s. 499–517; D. H. Müller, “Die Keilinschrift von Aschurt-Darga”, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 26/2, 1888, s. 45-73; Çapar, “Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri” , s. 43-73; Cameron, , “The Annals of Salmanasar III King of Assyria, A NewText”, s. 6–26.

¹³⁰³ Kurt, M.Ö. I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri, s. 81; ayrıca bkz. Salvatore M. Puglisi, and Palmieri Alba, “Researches in Malatya District (1965–1966)”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı XV-II, 1966, s. 81 – 102; Hawkins, “The (Autobiography of Ariyahinas Son) an Edition of The Hieroglyphic Luwian Stelae Tell Ahmar 1 and Aleppo 2”, s. 139-15; Fadhil, “Die in Nimrud/Kalhu Aufgefunden Grabinschrift der Jaba”, s. 461-470.

inanılmaz fırsatlar doğurmuştur¹³⁰⁴. Urartu kralının bölgeye düzenlediği seferler yazıtlara şöyle yansımaktadır:

‘Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefer çıktı ve Melitea ülkesinin kralını Saha oğlu Hilaruada’yı yendi. Onu Argiştı oğlu Sarduri önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Argiştı oğlu Sarduri sefere çıktı Melitea şehri’nin kuzeyindeki Karnişi Dağları’na vardım. Zapşa şehri’nin ötesindeki (?) Muşa ülkesine kadar ilerledim. Bir gün içinde 14 kale ve 80(?) şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. 50 adet savaş arabasına el koydum. Savaştan geri döndüm. Hilaruada’nın tahkimatlı kralı şehri Sasi’yi kuşattım(?) ve güç kullanarak onu ele geçirdim. Mal(?), erkek ve kadın oradan sürgün ettim. Sarduri der ki: Girdim ve Melitea şehri kuşatılsın(?) diye buyurdum(?). Hilaruada huzuruma çıktı, yere kapandı ve ayaklarına sarıldı. Merhamet ettim(?). (Oradan) altın, gümüş ve mal(?) yağma olarak aldım ve Biainili ülkesine götürdüm. Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım’,¹³⁰⁵.

II. Sarduri düzenlediği bu seferlerle aynı zamanda, Fırat’ın batısındaki diğer beylikleri de Urartu Krallığı’na bağlı birer vassal hale getirmiştir. Buradan anlaşılıyor ki Urartu kralları komşu memleketlerle ilişkilerinde, her ne kadar Asur benzeri vahşi bir sömürü politikası uygulamamışsa da bazı durumlarda Asur kralları ile aynı politikayı izlemişlerdir. Urartu kralları bu dönemde yenilgiye uğrattıkları Kuzey devletlerini vassal haline getirdikler gibi, bu krallıklardan ağır haraç ve vergiler de almışlardır. Ayrıca Urartu, Asur’a yönelik askeri planlarına her zaman için bu krallıkları dâhil etmeye çalışmıştır. Örneğin Hilaruada’nın II. Sarduri’ye teslim olmasından sonra, Urartulu II. Sarduri ve Arpadlı Mati’ilu’nun başını çektiği, Kummuhlu Kuştaspi ve Gurgum’lu Tartulara’nın da içinde bulunduğu koalisyonda Melidli Sulumal da vardır. Urartu’nun Asur karşıtı planlarına her zaman için bu beylikleri dâhil etmesinin en

¹³⁰⁴ Kurt, M.Ö. I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri, s. 81-82; ayrıca bkz. Özyar, ‘‘Geç Hitit Krallıkları’’, s. 17; Salvatore M. Puglisi, , ‘‘Second Report on The Excavations Art Arslantepe (Malatya)’’, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı XII-1, 1964, s. 123 – 128.

¹³⁰⁵ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 232-235; ayrıca bkz. H. Von Mühlbachs, ‘‘Mitteilungen der von König Preuss, Ingenieur-Hauptmann Hr. V. Mühlbach im Oberen Euphrat Gemachten Entdeckung einer Keilschriften’’, *Monatsbericht Über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde Zu*, Berlin 1840, s. 70-75; Cameron, , ‘‘The Annals of Salmanasar III King of Assyria, A NewText’’, s. 6-26.

önemli nedeni Asur gibi bir savaş makinesine karşı her zaman için güçsüz konumda kalmasından kaynaklanmaktaydı¹³⁰⁶.

Kuzey Suriye Kent Devletlerinin diğer krallarının da, örneğin Que'li Urikki, Kargamışlı Pisiris ve Sam'allı Panammu'nun da, yazılı kaynaklarda söz edilmemiş olmasına karşın, bu koalisyon içinde yer almaları mümkün görünmektedir. Örneğin Queli Urikki'nin M.Ö. 740,738 ve 732 yıllarında Tiglat-Pileser'e haraç sunanlar listesinde olması bu koalisyonun içinde olduğuna dair bir kanıt olarak görülebilir¹³⁰⁷. Asur kralı III. Tiglat-Pileser, M.Ö. 743 yılında bu koalisyonu Halpa'da ağır bir yenilgiye uğratmış¹³⁰⁸, ancak Melid Kralı Sulumal affedilmiştir¹³⁰⁹.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi III. Salmanasar'ın ölümüyle yaşanan iç isyanlar sonucunda gerileme dönemine giren Asur'daki kargaşa ortamına, III. Tiglat-Pileser son verecektir. II. Sargon'un hükümdarlığı döneminde ise Asur gücünün zirvesine ulaşacak ve tekrardan kuzey sınırında aktif hale gelecektir¹³¹⁰. Örneğin II. Sargon, hâkimiyetinin ilk on dört senesi içinde Kuzey Suriye ve Anadolu'da bulunan bütün yerel güçleri Asur'a bağlamış ve buralara Asurlu yöneticiler atamıştır. Bu düzenlemeler çerçevesinde hâkimiyetinin ilk yıllarında Gaşga (Kışken) ülkesinin bir kısmını Meliddu'ya bağladığı anlaşılmaktadır. Asur'un desteğini alan Melid bölgede çok daha etkili bir konuma yükselecektir; böylece sınırları genişleyen bölgenin adı Kammanu, başkenti de Melid olmuştur¹³¹¹. Bu geniş ülkenin kralı ise Gunzinanu idi. Gunzinanu, V. Salmanasar zamanında Kammanu'da yarı kral veya yarı vali statüsünde olan bir yöneticiydi. II. Sargon'un Tabal'de yaptığı şekilde Kammanu (Melid) tahtına gerçek bir Asur'lu oturtmamış, muhtemelen Melid kral hanedanını yeniden başa geçirmek suretiyle halkın desteğini ve sadakatini kazanmaya çalışmıştır. Kammanu kesin olarak Asur eyaleti haline geldikten sonra bölgedeki diğer yerel güçlerin kralları gibi Gunzinanu'ya da

¹³⁰⁶ Kurt, M.Ö. 1. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 82; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 87; O. R. Gurney, *The Hittites Harmondsworth*, 1955, s. 39.

¹³⁰⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 87; ayrıca bkz. J. D. Hawkins "The Political Geography of North Syria and South-East Anatolia", *Neo-Assyrian Geography*, Roma, 1995, s. 87-101.

¹³⁰⁸ Kurt, M.Ö. 1. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 81-82; ayrıca bkz. P. Hulin, "The Inscriptions on The Carved Throne, Base of Shalmaneser III", *Iraq* 25, 1963, s. 48-69; Hawkins, "Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene", s. 69-10; Hawkins, "Kummuh", *Realexion der Assyriologie, Band 6*, 1983, s. 338-340.

¹³⁰⁹ Özyar, "Geç Hitit Krallıkları", s. 17; ayrıca bkz. J. Garstang, O. Gurney, *The Geography of Hittite Empire*, London 1959, s. 34-67; Hawkins, "Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene", s. 69-10.

¹³¹⁰ Kurt, M.Ö. 1. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 82.

¹³¹¹ Kurt, M.Ö. 1. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 82.

birtakım vergiler yüklemiştir. II. Sargon’la beraber kuzey bölgelerinde aktif bir konuma gelen Asur, Ön Asya dünyasındaki siyasi ve askeri gelişmelere yeniden yön vermeye başlamıştır. Asur’un bu bölgelerde tekrar eski gücüne kavuşması bölgedeki diğer krallıkların da kendisiyle birlikte hareket etmesini sağlamıştır¹³¹².

Melid Krallığı’nda, Gunzinanu’dan sonra tahta Tarhunazi adında vassal bir prens geçecektir¹³¹³. Tarhunazu bu dönemde Asur’a karşı isyan eder, II. Sargon’un yıllıklarında hâkimiyetinin 10. yılına (M.Ö. 712) ilişkin olayları anlatırken, bu bölgeye sefer düzenleyip isyanı bastırıldığını, Tarhunazu’nun ailesini ve 5 bin askerini alıp Asur’a götürdüğünü ifade etmektedir¹³¹⁴. Söz konusu Yazıt’ta şu ifadeler geçmektedir:

‘*Melid kralı Tarhunazi isyan etmeyi planladı, haracını göndermedi ve tanrılara ettiği yemini unuttu. Kraliyet şehri Meliddu’yi yakıp yıktım. Ülkesinin diğer şehirlerini de yağmaladım. Çocuklarını ve 5 bin askerini esir aldım, bütün hazinesine el koydum. Hâkimiyetim altındaki bu topraklardan ağır vergiler aldım*’¹³¹⁵.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Tarhunazi’nin, M.Ö. 712 yılında isyan etmesi ve ailesiyle birlikte II. Sargon tarafından Asur’a nakli sonucunda Melid’in idaresi de Kummuh kralı Mutallu’ya verilmiştir. Ancak dört yıl sonra tarihin yeniden tekerrür’ü söz konusudur; Mutallu’da Urartulu Arğişti’ya güvenerek isyan etmiş, vergisini vermemiştir; fakat bu dönemde Mutallu tarafından yapılan oldukça önemli bir stratejik hesap hatası söz konusudur çünkü Arğişti’nin Kimmerlerle savaşmasından dolayı

¹³¹² Kurt, *M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 82; ayrıca bkz. G. Contenau, *La Civilisation des Hittites et des Mitannies*, Paris 1934, s. 224; Hawkins, , “Kuzi-Teşub and The Great Kings of Karkamiş”, s. 99–108.

¹³¹³ Kurt, *M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 83; ayrıca bkz. D. G. Hogarth, “The Assyrian Empire”, *CAH, III/1*, 1970, s. 148–168; Pecorella, “Report on The 1967 Campaign at Arslantepe (Malatya)”, s. 173 – 184; Hawkins, “Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene”, s. 69-10; Cameron, , “The Annals of Salmanasar III King of Assyria, A NewText”, s. 6–26; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s 112-134.

¹³¹⁴ Özyar, “Geç Hitit Krallıkları”, s 16–17; ayrıca bkz. D. G. Hogarth, D. Litt, “The Assyrian Empire”, *CAH, III/1*, 1970, s. 132–148; Hawkins, , *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamiş, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene*, s. 45–57.

¹³¹⁵ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, II. Volume, s. 50–52; J. D. Hawkins, *Hieroglyphic Inscriptions of the Sacred Pool Complex at Hattuşa 8 (SÜDBURG), (StBoT Beiheft III)*, With an Archaeological Introduction by Archaeological Introduction by P. Neve, Weisbaden, 1995, s. 48–57.

kendisine hiçbir yardımı olmamıştır. İsyanın bastırılıp Mutallu ve ailesinin ülkesini terk edip kaçması ile Melid tamamen Asur kontrolüne geçmiştir¹³¹⁶.

Bu tarihlerde Anadolu’da etkinliği söz konusu olan bir başka askeri güç ise Muşkilerdir. Muşkilerin Kammanu’nun önemli bir kısmına hâkim olmaları ve çevirdikleri entrikalar sonucu, Sargon’un Anadolu’da yaptığı düzenlemeler kalıcı olmadı. Her ne kadar M.Ö. 695 yılında Sanherib, Melid’e bir sefer düzenlemiş ve kenti yağmalayarak bol ganimet almışsa da Muşkilerin bölgedeki faaliyetlerinden dolayı bölgedeki Asur hâkimiyeti uzun süreli olmamıştır¹³¹⁷. M.Ö. 675 yılında Asur kralı Aşşur-aha-iddin tarafından Melid üzerine bir sefer düzenlenir ancak Mugallu, Asur kralının beklemediği bir direniş gösterir ve kentin yönetimi Asur’a geçmez. Sonraki dönemde Aşşur-ban-apli’nin kayıtlarında Tabal kralı olarak adı geçen Mugallu teslim olur ve vergi ödemeye razıdır. Mugallu’nun oğlu Melid hanedanlığının adını duyduğumuz son kraldır¹³¹⁸.

3.3.9. Tabal Krallığı

M.Ö. 1200 yıllarında meydana gelen Ege göçleri sonucunda Anadolu’da Hitit Devleti’nin yıkılması ile birlikte yazılı belgeler susmuş ve karanlık olarak nitelendirebileceğimiz bir dönem başlamıştır¹³¹⁹. Anadolu’da yaşanan bu kargaşa ortamından en az etkilenen bölge ise coğrafi konumu itibariyle Asur olmuştur¹³²⁰. Asur Devleti’nin coğrafi olarak uzak olmasının yanı sıra Egeli kavimlerin çok fazla ilerlemeyerek geri dönmeleri bunda etkili olmuştur. Dolayısıyla “Demir Çağı” olarak

¹³¹⁶ Kurt, M.Ö. 1. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 83; ayrıca bkz. M. Forlanini, *The Room V Reliefs at Dur-Sharrukin and Sargon II’s Western Campaigns*, Tel Aviv, 1994, s. 255–275.

¹³¹⁷ Kurt, M.Ö. 1. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 83.

¹³¹⁸ Özyar, “Geç Hitit Krallıkları”, s. 17; Kurt, M.Ö. 1. *Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 83.

¹³¹⁹ Göçler sonrasındaki zaman diliminin Anadolu’da “karanlık dönem” olarak adlandırılması, son dönemlerde üzerinde çok tartışılan bir konudur ve bu tartışmadan ortaya çıkan genel kanı, artık bu dönemin bu sıfatla anılmaması gerektiği yönündedir. Bu dönem her ne kadar yazılı kaynaklardan yoksun ve siyasi bir otoritenin olmadığı bir dönem olsa da, Anadolu’da yaşamın ve kültürün devam ettiği düşüncesi artık ağırlık kazanmaktadır. Bkz. Duymuş, “Asur Kaynaklarına göre Demirçağı’nda Tabal Krallığı”, s. 35.

¹³²⁰ Anadolu’da Ege göçleri yaşanırken Mezopotamya’da ise Arami halklarının çeşitli bölgelere doğru hareketliliği söz konusuydu. Yaşanan Arami göçleriyle birlikte Orta Asur Dönemi’nden Yeni Asur’a geçişte sıkıntılı bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur. Ancak yaşanan bu sıkıntılı sürece rağmen, Mezopotamya’daki Asur kültürü hiçbir zaman kesintiye uğramamıştır. Dönemin gelişmelerine bağlı olarak bazı yerleşmeler terk edilmiş bazıları ise daha küçük bölgelere taşınmıştır. Bununla beraber Asur devletinin merkezine yakın büyük kentlerde hâkim kültür yaşamaya devam etmiştir. Bkz. Duymuş, “Asur Kaynaklarına göre Demirçağı’nda Tabal Krallığı”, s. 35.

isimlendirilen dönemde her ne kadar göçlerin olumsuz etkisi Anadolu ve komşu coğrafyalarda yer alan krallıklar için yıkıcı sonuçlar doğursa da, demirin kullanılmaya başlanmasıyla, toplumlar arası iletişim, farklı bir platforma taşınmıştır. Nitekim demirin eritilerek silah yapımında kullanılması, bakır ve tunçtan yapılan aletlerin yerini demirin alması, kültürel anlamda olduğu kadar, askeri anlamda da büyük değişmelere yol açmış ve bu sayede güçlü ordular kuran devletler, birbirleri ile üstünlük mücadelesine girişmişler. Demirin kullanılması sonucunda başlayan devletler arası mücadelenin en önemli örneğini sanırım Asur-Urartu mücadelesi oluşturmaktadır. Özellikle demirin silah yapımındaki üstün özelliklerinin keşfiyle birlikte Asur, ordusunun silah ihtiyacını karşılamak amacıyla sürekli olarak kuzey bölgelerine sefer düzenlemeye başlayacaktır. Bu durum ise kuzey bölgelerinde bulunan krallıklar ve beylikler için uzun süreli Asur işgalinin başlaması demektir ¹³²¹.

Demir Çağı'nda, Asur ve Urartu arasında yaşanan mücadelede, özellikle Geç Hitit Krallıkları önemli rol oynayacaktır. Nitekim Ege göçleri ile Anadolu'da meydana gelen kargaşa ortamı sonucunda Hitit Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte bu devletin, bakiyeleri olan halklar tarafından özellikle Güneydoğu Anadolu'da küçük şehir devletleri kurulmuştur¹³²². Bunlar: daha önce de değindiğimiz gibi Asur ve Urartu yazıtları başta olmak üzere dönemin yazılı belgelerinde isimleri yer alan Maldiya, Malitiya, Melid ya da Milida biçimleriyle geçmeye başlayan Malatya; başkenti Marqas (Maraş) olan Gurgum; İslâhiye dolaylarını yöneten Sam'al (Zincirli) gibi kent devletleri bulunmaktadır. Ayrıca Hitit İmparatorluk çağından beri Kuzey Suriye'nin en önemli merkezleri arasında yer alan ve aynı zamanda bir Hitit vassalı olan Gaziantep yöresindeki Kargamış; Çukurova'da Que ve bunun biraz batısındaki dağlık yörede Hilakku bulunmaktadır. Adana-Kadirli yöresinde Azatiwataya, Adıyaman yöresinde, sonraları Kommagene adını alacak, Samosata başkentli Kummuh; Kunula başkentli Pattin ile Niğde ve Nevşehir civarındaki Tabal Krallığı bölgedeki diğer önemli kent devletleridir. Bu krallıkların tamamının kurulduğu coğrafyaları göz önünde

¹³²¹ H. Hande Duymuş, "Asur Kaynaklarına göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırmaları Dergisi*, Ordu, 2011, s. 35; ayrıca bkz. Kadriye Tansu, "Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö.7.Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri", *AÜDTCF Dergisi*, VII/4, Ankara 1949, s. 545; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s 112-134; Grayson "Assyrian Expansion into Anatolia in the Sargonid Age (c.744-650 B.C.)", s. 34-45.

¹³²² Duymuş, "Asur Kaynaklarına göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı", s. 35-36.

bulundurduğumuzda, bunların kuruldukları alan itibariyle Anadolu coğrafyasının gerek hammadde kaynakları gerek stratejik konumları açısından en gözde bölgeleri olduğu görülmektedir¹³²³.

Demir Çağı'nda, gerek Anadolu ve gerekse Kuzey Suriye'de bulunan yerel krallıklar ile Yakındoğu'nun güçlü devleti olan Asur arasında önce yakınlık kurulmuş, bir süre sonra bu yakınlık vassallığa dönüşmüş ve son olarak da Asur Devleti, kuzey bölgelerine yönelik olarak geliştirdikleri siyasetin sonucu olarak bu krallıkları tek tek ele geçirmiştir. Bulduğu coğrafi konum itibariyle, diğerlerine nazaran daha batıda yer alan Tabal Krallığı, Anadolu-Mezopotamya ilişkilerinde aktif bir rol oynamıştır¹³²⁴. Bu krallık Demir Çağ'ında Anadolu Platosu'nun diğer bir önemli bağımsız gücüydü¹³²⁵. Tabal Krallığı Anadolu'daki güçlü Urartu ve Frig Devletleri ile Mezopotamya'daki Asur Devleti arasında yapılan mücadelelerde, değişen siyasi şartlara göre ikili bir siyaset izleyerek ya taraf olmuş ya da bu ülkelerden birinin doğrudan hedefi haline gelmiştir. Ayrıca Tabal Krallığı, Urartu'nun Kuzey Suriye'de Asur'a karşı oluşturduğu bütün koalisyon hareketlerinde aktif rol olarak bölgedeki Asur yayılımına en fazla karşı çıkan krallıklardan biri olmuştur. Ancak bununla beraber bu krallık Asur'un kuzeyde sürdürdüğü yağma hareketlerinden en fazla etkilenen beyliklerden biri olmuştur¹³²⁶.

Özellikle M.Ö. 2. binyılın son yarısından itibaren Karadeniz kıyısında yaşayan kavgacı Kaşga halkları ve Balkanlardan gelen Muşki göçleri ile aynı tarihlerde başlayan Trak göçleri sonucunda Hitit İmparatorluğu'nun tarihe karışmasıyla yaşanan askeri ve siyasi otorite boşluğu, Anadolu'daki siyasal ve sosyal ortamı alt üst edecektir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu kargaşada yıkılan Hitit İmparatorluğu bütünüyle yok olmadı. Hitit prensleri güney ve güneydoğuya çekilerek, yerel ve küçük krallıklar

¹³²³ Duymuş, "Asur Kaynaklarına göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı", s. 35-36; ayrıca bkz. A. K. Grayson "Assyrian Expansion into Anatolia in the Sargonid Age (c.744-650 B.C.)", XXXIV. *International Assyriology Congress (6-10 /VII/1987 İstanbul)*, TTK, Ankara 1997, s. 34-45; Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s. 622.

¹³²⁴ Duymuş, "Asur Kaynaklarına göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı", s. 36; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, J.N. Postgate, "Tribute from Tabal", *State Archives of Assyria Bulletin*, 11/1, İtalya, 1988, s. 56-60; M. Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", (Ed. J. Broadman) *The Cambridge Ancient History*, 3. Volum, Part.2, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 622; Ekrem Memiş, "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", Ankara 1999, s. 71-72; Veli Sevin, "Güzel Atlar ÜlkesiKapadokya", *Ayhan Şahenk Vakfı Yay.* İstanbul 1998, s. 41-61.

¹³²⁵ Zimansky, "Urartu ve Çağdaşları", s. 115; ayrıca bkz. Duymuş, "Asur Kaynaklarına göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı", s. 36; Hawkins, Postgate, "Tribute from Tabal" *State Archives of Assyria Bulletin*, 11/1', s. 56-60.

¹³²⁶ Duymuş, "Asur Kaynaklarına göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı", s. 36.

biçiminde yaşamlarını sürdürdüler¹³²⁷. Orta Anadolu'dan Malatya ve Suriye'ye uzanan oldukça geniş bir alanda hüküm süren bu krallıklar, Yiğit'e göre Anadolu'da ilk kez geniş kapsamlı siyasal birliği sağlayan ve bu topraklarda yüzyıllarca egemen olduktan sonra M.Ö. XII. yüzyıl başlarında yıkılan Hitit Devleti'nin hem siyasi hem de kültürel anlamda mirasçıları konumundaydılar¹³²⁸.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Geç Hitit Devletlerinin en batıda olanı Tabal'dır¹³²⁹. Tabal'ın merkezi Kayseri, Nevşehir bölgesinde olmalıdır¹³³⁰. Tabal'ın tarihi, diğer Geç Hitit Devletlerinde olduğu gibi daha çok Asur kaynaklarına kısmen de Urartu Krallarının bölgeye düzenlediği sefer kayıtlarına dayalı olarak incelenebilmektedir¹³³¹. Bu beyliğin coğrafi konumunun yanı sıra diğer kent devletlerinden ayrılan bir başka dikkat çekici özelliği ise çok sayıda küçük prenslikten meydana gelmesidir. Kısacası Tabal Krallığını birçok beyliğin bir araya geldiği konfederatif bir yapı olarak düşünebiliriz. Tabal Krallığı'nın güneyindeki Hilakku'nun (Dağlık Kilikya-Mersin), batısında Que (Ovalık Kilikya, Çukurova) ülkesi bulunuyordu. Geç Hitit Krallıklarının bazıları arasında yaşanan sürtüşme ve savaş hali, bölgeye yönelik her zaman için işgal planları olan Asur Krallığı'nın elini çok daha güçlendirmiştir¹³³².

¹³²⁷ Selim Pullu, "Tabal Krallığı", *Arkeo Atlas, Sayı 4*, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2005, s. 28; ayrıca bkz. E. Kohler, "Phrygian Animal Style and Nomadic Art", *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C., Studies in Iran and Anatolian Archaeology*, İstanbul 1964, s. 58-62.

¹³²⁸ Turgut Yiğit, "Tabal", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, 40. Cilt, sayı 3-4, Ankara 2000, s. 177; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, A. M. Davies, "Buying and Selling in Hieroglyphic Luwian", *Serta Indogermanica, Fs. für Günter Neumann*, Innsbruck 1982, s. 91-105; R. D. Barnett, "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", Çev. Ömer Çapar, *AÜDTCFD 31/1-2*, Ankara 1987, s. 43-73.

¹³²⁹ Yiğit, "Tabal", s. 177; ayrıca bkz. M. Kalaç, "M.Ö.745-620 Yükseliş Çağında Büyük Asur İmparatorluğunun Anadoluya Yayılışı", *Sümeroloji Araştırmaları 1940-41*, İstanbul 1941, s. 982-1020.

¹³³⁰ Hawkins, Postgate, "Tribute from Tabal" *State Archives of Assyria Bulletin*, 11/1, s. 56-60; ayrıca bkz. Ö. S. Savaş, *Anadolu (Hitit-Luwi) Hiyeroglif Yazularında Geçen Tanrı, Şahıs ve Coğrafya Adları*, İstanbul 1998, s. 54-56.

¹³³¹ Yiğit, "Tabal", s. 177; ayrıca bkz. Sevin, "Güzel Atlar Ülkesi Kapadokya", s. 41-61.

¹³³² Pullu, "Tabal Krallığı", s. 28; ayrıca bkz. Ivan Starr, "Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria", *State Archives of Assyria, Vol. IV*, Helsinki, 1990, s. 12-35; V. A. Kossian, "Hartapus and the Problem of Early Tabalian History (12-10 B. C.)", (Ed: j. Zablocka/ S. Zawadski) *Sulmu IV, Everyday Life in Ancient Near East, Paper presentation the International Conference Ponzan, 19 - 22 September 1989*, Ponzan, 1993, s. 183; Hawkins, "Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene", s. 69-10.

Resim 45. Tabal Krallığı Ve Yayılım Alanları (Acta Iranica, 2012: 7)

M.Ö. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren III. Salmanasar'ın kuzey sınırına askeri seferler düzenlemesiyle birlikte Tabal, Asur çivi yazılı belgelerinde ilk kez geçmeye başlar. Bundan sonra III. Tiglat-Pileser, II. Sargon, Sanherib, Asarhadon ve Asurbanipal zamanlarına ait dönemin askeri ve siyasi olaylarının anlatıldığı çivi yazılı belgelerde Tabal Krallığı'nın adı geçmektedir. III. Salmanasar Krallığı'nın 22. yılında yaptığı seferi konu alan çivi yazılı belgelerde Tabal üzerine sefer düzenlediğini görmekteyiz¹³³³. Dönemin yazılı belgelerinden hareketle Asur kralı tarafından bu seferin M.Ö. 838 yılında düzenlendiği düşünülmektedir¹³³⁴. Kralın bir heykelinin üzerinde bulunan yazıtta Salmanasar, krallığının 22. yılında Fırat'ı 22 kez geçtiğini, ardından Asur kralı Anadolu'nun orta bölgelerine doğru askeri yürüyüşünü devam ettirerek Hatti ülkesinin tümünden ve Melida ülkesinden haraç aldığını, Tuatti'nin şehirlerine, Tabal ülkesine Timu(r) Dağı'nı geçerek indiğini, onların şehirlerini yakıp yıktığını anlatır¹³³⁵.

¹³³³ Yiğit, "Tabal", s. 178; ayrıca bkz. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamış, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene*, s. 45–57.

¹³³⁴ J. D. Hawkins, J. N. Postgate, "Tribute from Tabal", *SAAB 11-1*, 1988, s. 35–37.

¹³³⁵ Yiğit, "Tabal", s. 178; ayrıca bkz. Hawkins, Postgate, "Tribute from Tabal", s. 35–37.

Bu sefer esnasında Tabal ülkesindeki krallardan biri olan Tuatti önce kendi krallığına ait şehrine sığınmış, ancak Salmanasar bu şehri kuşatınca oğlu Kikki savaşmadan teslim olarak Asur kralına haraç vermiştir. Tabal ülkesinin 20 kralı da Salmanasar'a boyun eğerek hediyeler sunmuşlardır¹³³⁶. Sanırım birçok Tabal ülkesi kralının, Salmanasar'a hediyeler sunması aynı zamanda ülkelerini olası bir Asur yağmasından da kurtarmıştır. Çünkü bu tarz hareketler genelde bölgedeki diğer krallar tarafından ülkelerini Asur yağmasından korumak amacıyla yapıldı. Asur kralı daha sonrasında Tunni Dağı'na, Gümüş Dağı'na, Hubuşkia ülkesinin Puhame şehrine ilerlemiştir¹³³⁷. Bu olay Siyah Obelisk'te anlatılmaktadır:

*“Saltanatımın 22. yılında Tabal Krallığı'nın topraklarına girdim, şehirlerini yakıp yıktım. 24 Tabal kralının hediyelerini kabul ettim”*¹³³⁸.

III. Salmanasar tarafından Anadolu'ya en az 34 kez tekrarlanan seferler sırasında en önemli prenslikleri egemenlik altına almış, Tabal, Que ve Melid üzerine yürümüş ve bu krallıkları haraca bağlamıştır. Asur kralı, yukarıda ifade ettiğimiz M.Ö. 8. yüzyıla ait yazıtında 24 Tabal kralının üzerine hücum ederek onlardan değerli ganimetler aldığını belirtir¹³³⁹. Ancak söz konusu bu belgelerde bölgenin başkenti ya da daha ön plana çıkan bir yerleşim yeriyle birlikte, dönemin nüfuzlu isimleri hakkında herhangi bir kayıt yoktur. 24 prenslikten oluşan Tabal Krallığı Dönemi'nde, Luvi hiyeroglifi ile yazılmış bir kaya yazıtında Prens Tarhunazas, Kral Warpalavas'ın (Asurca Urbaila) hizmetkârı olduğunu ve kralın Muti Dağı'nın (Gülek Boğazı) denetimini kendisine bıraktığını anlatır. Öte yandan III. Salmanasar tarafından kaleme alınmış “Siyah Obelisk” yazıtında, çok sayıda Tabal Krallığı'ndan bahsetmesi, bölgenin bir “Konfederasyon” yönetim biçimine sahip olduğunu göstermektedir. Tabal Krallığı her ne kadar birçok beyliğin güç birliği sonucu oluşmuş askeri ve siyasi bir yapı olarak görülse de bunun birtakım dezavantajları da bulunmaktaydı. Çünkü konfederasyonu oluşturan prenslikler

¹³³⁶ Yiğit, “Tabal”, s. 178; ayrıca bkz. A. C. Piepkorn, *Historical Prism Inscriptions of Ashurbanipal I*, Chicago 1933, s. 112; M. Wafler, “Zu Status und Lage von Tabal”, *Orientalia* 52, 1983, s. 181-193; P. Meriggi, *Manuale di eteo geroglifico, Parte II: Testi-2a e 3a Serie*, Roma 1975, s. 45; P. Meriggi, *Manuale di eteo geroglifico, Parte II: Testi-la Serie*, Roma, 1967, s. 45-56.

¹³³⁷ J. Lassqé, “A Statue of Shalmaneser III from Nimrud”, *Iraq* 21, 1959, s. 155-156.

¹³³⁸ Luckenbil, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, II. Volume, s. 200-252.

¹³³⁹ Pullu, “Tabal Krallığı”, s. 28.

arasında çıkacak herhangi bir anlaşmazlık hem Asur'un hem de Urartu'nun bölgede daha rahat hareket etmesine neden olmaktadır¹³⁴⁰.

III. Salmanasar'ın krallığının 23 yılında Fırat'ı geçerek kuzey'e sefer düzenlediğini biliyoruz¹³⁴¹. Asur kralı bu sefer esnasında tekrar Tabal coğrafyasına yönelmiş olmalıdır çünkü bu sefere dair yazıtlarda III Salmanasar, Tabal ülkesi krallarının gelerek kendisine hediyeler sunduğunu ifade etmektedir¹³⁴². Buradaki "Tabal Kralları" ifadesi dikkat çekmektedir. Herhalde Asur'a karşı birlikte hareket eden Tabal kralları savaşmayı göze almamış olmalıdır ki, geçtiği her yeri yakıp yıkacak şekilde ilerlemekte olan Asur kralını hediyelerle karşılamışlardır. Bu tarihlerde Kuzey Suriye Krallıkları, tarafından uygulanan genel politikalarından biri de Asur krallarının kendi bölgelerine doğru sefere çıktıklarını haber alır almaz derhal harekete geçip çeşitli hediyeler hazırlamaktaydılar. Bu hediyeler sunulurken aynı zamanda bölgedeki yerel krallar Asur'a bağlılıklarını bildirmekteydiler. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu hediyelerin hazırlanmasındaki temel amaç ülkelerinin Asur tarafından işgalinin önüne geçmektir¹³⁴³.

Ancak Asur kralının bu bölgeye sürekli seferler düzenleyip buraları egemenliği altına almasına rağmen Asur için her zaman önemli handikaplar bulunmaktaydı çünkü Asur kralları geri döner dönmez bu ülkeler yeniden isyan etmekteydiler. Durum böyle olunca Asur kralları sürekli olarak kuzey sınırına askeri sefer düzenlemek mecburiyetinde kalmışlardır. Örneğin Salmanasar iktidarının 31. yılında yine Tabal üzerine yürümüştür. Siyah Obelisk'teki anlatıma göre Urartular üzerine yürüyen Asur kralı, dönüş yolunda ise Tabal ülkesinin şehirlerine karşı harekete geçmiştir. Salmanasar bu sefer esnasında bazı yerlere güvendiği bir komutanını göndermiş, ancak Tabal'ı

¹³⁴⁰ Pullu, "Tabal Krallığı", s. 28; ayrıca bkz. O. W. Muscarella, "Relation Between Phrygia and Assyria in The 8 th Century", *T. T. Kong XXXIV, Assyriology Kong*, Ankara 1987, s. 143-159; O. Pelon, "The Site of Porsuk And The Beginning of the Iron Age in Southern Cappadocia", *III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu*, 1990, s. 157-162; Starr, *Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*, "State Archives of Assyria", IV. Volum, s. 12-35; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s 112-134; Kossian, "Hartapus and the Problem of Early Tabalian History (12-10 B. C.)", s. 183.

¹³⁴¹ Yiğit, "Tabal", s. 178; ayrıca bkz. G. A. Melikişvili, *Urartskie Klinoobraznye nadipsi*, Moskva, 1960, s. 90-82; J. A. Knudzon, *Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Asurbanipals*, Leipzig, 1893, s. 76-80; Kalaç, "M.Ö.745-620 Yükseliş Çağında Büyük Asur İmparatorluğunun Anadolu'ya Yayılışı", s. 982-1020; Barnett, "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", s. 43-73.

¹³⁴² Luckenbil, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, II. Volume, s. 200-252.

¹³⁴³ Yiğit, "Tabal", s. 178; ayrıca bkz. Memiş, "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", Ankara 1999, s. 71-72.

kapsayan seferin de ordusunu bizzat kendisi komuta etmiştir.¹³⁴⁴. Burada bulunan birçok önemli şehri yakıp yıktıktan sonra Parsuas'ın şehirlerine yönelmiştir¹³⁴⁵. Yine bir heykel üzerindeki yazıttan III. Salmanasar'ın Que ve Tabal'a karşı bir sefer düzenlediğini ve bu ülkeleri yağmaladığını öğreniyoruz¹³⁴⁶.

III. Salmanasar'dan sonra tahta geçen güçlü kral III. Tiglat-Pileser Dönemi'nde de Asur'un, Tabal bölgesine olan ilgisi artarak devam edecektir ve söz konusu bölgeye Asur akınları sürecektir. Kuzeye sefer düzenleyen Asur krallarının her defasında bu krallığa saldırıp vergi alması kuzey bölgelerinde oluşturulan Asur karşıtı hemen hemen bütün ittifaklarda Tabal Krallığı'nın yer almasına neden olmuştur. Dönemin gelişmelerini değerlendirdiğimizde Tabal Krallığı'nın bu dönemlerde Asur krallığına vergi veren bölgedeki vasat krallıklardan biri konumunda olduğunu görüyoruz. III. Tiglat-Pileser zamanında daha önceki bilgilerden farklı olarak birçok prenslik için ayrı ayrı sayılan kral isimlerinin aksine bu sefer Tabal bölgesinin tek kralı olarak Uassurme'nin adı geçmektedir. Bu durum Tabal kralının bölgedeki diğer prenslikleri tek çatı altında topladığının bir kanıtı olmalıdır. Suvasa, Topada ve Karacadağ Yazıtları tarafından da doğrulanan ifadelerle göre Tabal Krallığı dışındaki Geç Hitit Krallıklarından hiçbirisinin kendisine yakıştırmaya cüret edemediği “Büyük Kral” unvanını kullanması Uassurme'nin, Tabal ülkesi prensliklerini bir çatı altında topladığı şeklindeki tezimizi doğrular niteliktedir¹³⁴⁷. III. Tiglat-Pileser'in yazılı metinlerinde Tabal, Asur tarafından haraca bağlanılan ülkeler arasında sayılmaktadır¹³⁴⁸. Asur krallarının kuzeye yönelik seferlerin hemen hemen tamamından Tabal ülkesinin maruz kalmasının en önemli nedeni bu ülkenin önemli hammadde kaynaklarına sahip olmasındandır. Bu krallıkla ilgili Asur yazıtlarının tamamında haraca bağlanan şehirler ve onların krallarının adları sayılır¹³⁴⁹. Tabal kralı Uassurme burada III. Tiglat-Pileser'in

¹³⁴⁴ Yiğit, “Tabal”, s. 179; ayrıca bkz. Sevin, “Güzel Atlar Ülkesi Kapadokya”, s. 41-61.

¹³⁴⁵ Luckenbil, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, II. Volume, s. 200–252; ayrıca bkz. A. Schachner, E. Bucak, “Geç Hitit ya da Geç Assur ? Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde Yeni Bir Orthostat”, *Fahri Işık Armağanı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004, s. 659-670; Mellink, “The Native Kingdoms of Anatolia”, s. 622.

¹³⁴⁶ Yiğit, “Tabal”, s. 179; ayrıca bkz. D. Symington, “Hittite and Neo-Hittite Furniture”, (Ed. G. Hermann), *The Furniture of Western Asia Ancient and Traditional*, Maine, 1996, s. 111-118.

¹³⁴⁷ Pullu, “Tabal Krallığı”, s. 28; ayrıca bkz. B. Simoetta, *The Coinage of the Cappadocian Kings Typos II*, Fribourg, 1977, s. 27-30; S. Smith, “The Foundation of the Assyrian Empire”, *CAH III*, 1925, s. 24.

¹³⁴⁸ Duymuş, “Asur Kaynaklarına göre Demirçığı'nda Tabal Krallığı”, s. 39.

¹³⁴⁹ III. Tiglat-Pileser kendisine vergi ödeyen 5 kralın ismini şöyle sıralamaktadır: Taballı Uassurme (M.Ö. 738–730)=Wasu-Sarma; Atunalı-Uşhitti (M.Ö. 738–732); Tuhanalı(Bor) Urballa=Warpalawa (M.Ö. 738–710); İştunalı Tuhamme (M.Ö. 738–732); Hubişnalı(Konya-Ereğli) Uirime (M.Ö. 738–732);

çağdaşı olarak görünmektedir çünkü hem yıllıklarda hem de Nimrud Tableti'nde Uassurme'nin adı haraca bağlanan krallar arasında geçmektedir¹³⁵⁰.

III. Tiglat-Pileser'e ait önemli siyasi ve askeri gelişmelerin anlatıldığı Nimrud Tableti'ndeki bilgilere göre Uassurme, Tiglat-Pileser'e gereken sadakati göstermemiş, metindeki ifadeye göre Tabal kralı Asur'un başarılarına kayıtsız kalmış ve Asur kralının huzuruna gelmemiştir¹³⁵¹. Bu durum Asur kralının yeniden kuzey sınırına yönelme sebebi olmuştur. Bu sefer sonunda Tiglat-Pileser tarafından, Tabal kralı Uassurme tahtan indirilmiş ve yerine Hulli¹³⁵² tahta geçirilmiş M.Ö. 730 yılında ise Asur bu kraldan vergi almıştır. Kısacası Tabal Krallığı, bu dönemde, Asur'a vergi ödeyen kuzeydeki birçok krallıktan biri konumundadır. Tabal kralının baştaki umursamaz tavrı aslında bu dönemdeki krallıkların genel anlamda başvurdukları Asur'a karşı bir başkaldırı durumuydu çünkü doğrudan isyanın kendileri için daha ağır sonuçları olabilirdi. Bu durum Asur'un Tabal Seferi için beklediği fırsatı kendisine sunmuştur. Tabal'daki taht değişikliği ve kukla bir kralın tahta çıkarılması, Asur'un gelecekte yapacağı seferlerde Tabal'ın desteğini sağlamaya yöneliktir. Bu şekildeki kral seçimi Asur tarafından genelde uygulanan bir yöntemdi çünkü kuzeye yapılacak seferlerde buralarda bulunan üs bölgelerinde kurulacak lojistik merkezlerine her zaman için ihtiyaç duyulmaktaydı. Kuzey bölgelerinde bulunan beyliklerden alınan vergiler Asur ekonomisi ve ordusu için büyük kazanç sağlamıştır¹³⁵³.

Tabal Krallığı'nın geçim kaynağı bölgedeki diğer krallıklarda olduğu gibi tarımsal faaliyetlere, at yetiştiriciliğine ve madeni ustaca kullanmalarına bağlı olarak madeni eser zanaatına dayanmaktaydı. Olasılıkla Asur'a verdikleri vergi at ve metal araç gereç türündeydi çünkü bu tarz hammadde kaynakları Asur ekonomisinin en çok ihtiyaç

Şinuhtulu (Aksaray) Kiakki (M.Ö. 718) dir. Bkz. Duymuş, "Asur Kaynaklarına göre Demirçığı'nda Tabal Krallığı", s. 39.

¹³⁵⁰ Duymuş, "Asur Kaynaklarına göre Demirçığı'nda Tabal Krallığı", s. 39.

¹³⁵¹ Duymuş, "Asur Kaynaklarına göre Demirçığı'nda Tabal Krallığı", s. 40.

¹³⁵² Dönemin yazılı metinlerinde geçen ve Hulli için yapılan "hiç kimsenin oğlu" tanımlaması, muhtemelen onun krallıkla ilgili olmayan bir aileden geldiğini bildirmek için kullanılmıştır. Hulli tahta geçtikten sonra, ondan vergi alındığının belirtilmesi, Uassurme'nin belki de Asur'a daha önceden ödediği vergiyi reddettiği için Asur'la arasındaki siyasi ilişkilerin bozulduğuna işaret eder. Bkz. Yiğit, "Tabal", s. 181.

¹³⁵³ Duymuş, "Asur Kaynaklarına göre Demirçığı'nda Tabal Krallığı", s. 40; ayrıca bkz. Shigeo Yamada, *The Construction of the Assyrian Empire, A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 BC) Relating to his Campaigns to the West*, Brill, 2000, s. 209; Seton Llyod, *Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Ender Varinlioğlu, Tübitak Yayınları, 20. Basım, Ankara 2007, s. 67; Memiş, "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", Ankara 1999, s. 71-72; Hawkins, Postgate, "Tribute from Tabal", s. 56-60.

duyduğu ürünlerdi. Asur ihtiyaç duyduğu bu hammadde kaynaklarını elde edebilmek için her zaman için bu krallıklara karşı pervasızca davranmıştır. Asur'un bu yaklaşım tarzı kuzeyde bulunan beyliklerin genelde ekonomik sıkıntılar çekmesine neden olmuştur. Ayrıca Eski Ahit'in Ezeziel ile ilgili bölümünde "Tabal" ülkesi olarak geçen Tabal Krallığı'nın madeni eşyalardaki ustalıklarından bahsedilmesi bu krallığın madencilik alanında ulaştığı seviyeyi de göstermektedir. Eski Ahit'e göre "Tabal", Hz. Nuh Peygamber'in oğlu Yafes'in soyundan gelmekteydi¹³⁵⁴.

Urartu Krallığı'nın yazılı metinlerinin Tabal ile ilgili verdiği belki de ilk bilgi, güçlü Urartu kralı I. Argiştı Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. I. Argiştı M.Ö. 708'de batıya, Malatya'ya (Milid bölgesi) yaptığı bir seferden sonra şöyle der:

*"Tuate'nin oğullarının ülkesine yaklaştım..."*¹³⁵⁵.

Bu bilgi bize I. Argiştı zamanında Urartu Krallığı ile Tabal Krallıklarının bir dönem de olsa aynı sınırı paylaştıkları fikrini vermektedir¹³⁵⁶. II. Rusa Dönemi'nde ise Urartu ülkesinin bölgeye olan ilgisi ve seferleri devam etmektedir:

"Rusa der ki: Görkemli silahları, Haldi kapısının saf silahlarını her kim alırsa, bir taş yerleştirsinler; kalkanı, silahları, ahşap objeleri veya boynuzları her kim (...) ederse (...) yapsınlar, çorak yeri yaksınlar. Saf olan şeyleri (...) binasına yerleştirsinler. Rusa der ki: Rusa'nın evine her ne girdiyse (...) Rusahinili Eidurukai şehri'nde, Rusa'nın evinde önceden hiç yenmeyen. Argiştı oğlu Rusa der ki: Düşman ülkelerinden erkek, kadın ve büyükbaş hayvan getirdim: Assur ülkesinden, Targuni ülkesinden, Etiuni ülkesinden, Tablani ülkesinden, Qainari ülkesinden, Hate ülkesinden, Muşki ülkesinden ve Şiluquni ülkesinden. İnsanlar kullanarak o kaleyi ve yerleşmeyi yaptırđım. Kaleyi

¹³⁵⁴ Pullu, "Tabal Krallığı", s. 28; ayrıca bkz. M. B. Jankowska, "Some Problems of The Assyrian Empire", *Ancient Mesopotamia*, 1969, s. 254-261; H. G. Güterbock, "Narration in Anatolian, Syrian and Assyrian Art", *AJA* 61/1, 1957, s. 62-71; Ş. Gül, Ş. Kung, "Frig ve Urartu Analizleri", *AÜBTB IV*, 1984, s. 93-99; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s. 112-134.

¹³⁵⁵ Pullu, "Tabal Krallığı", s. 28; ayrıca bkz. Hawkins, Postgate, "Tribute from Tabal", *State Archives of Assyria Bulletin*, 11/1, s. 56-60; A. Harrak, "Sources Epigraphiques Concernant Les Rapports Entre Assyriens et Hittites A L'age Du Bronze Recent", *XXXIV Assyriologi Cong.*, Ankara 1987, s. 240-252.

¹³⁵⁶ Pullu, "Tabal Krallığı", s. 28; ayrıca bkz. S. Dalley, "Foreign Chariotry and Cavalry in the Armies of Tiglathpileser III and Sargon II", *Iraq XLVII*, 1985, s. 31-48; S. Dalley, "Sennacherib and Tarsus", *AS*, 49, *An. Iron Ages IV*, 1999, s. 73-80; W. Budge, *The History of Esarhaddon, Son of Sennacherib, King of Assyria 681-668 B.C.*, Routledge, New York, 2001, s. 70-86.

(...) yaptım. O kaleyi ben planladım. Kimse (...) etmesin. Bu buyrukların hiçbirine karşı koyulmasın',¹³⁵⁷.

Tabal Krallığı, III. Tiplat-Pileser yönetimindeki Asur'a genelde vergi vererek siyasi hayatını devam ettirmeye çalışmıştır. Ancak II. Sargon'un (M.Ö. 721–705) Asur tahtına geçmesiyle birlikte başta Tabal olmak üzere bölgedeki bütün kent devletleri için oldukça zor bir dönemin başlaması demektir. Çünkü bu krallın Asur tahtına geçmesiyle birlikte kuzey bölgelerindeki Asur baskısı çok daha acımasız bir hal alacaktır. Asur'daki taht değişikliğinin yanı sıra M.Ö. 8. yüzyılda Transkafkasya üzerinden Anadolu ve Ön Asya dünyasına giren Kimmerler de (Asur belgelerinde Gimmirai olarak geçmektedir) Anadolu'daki kargaşa ortamına dâhil olmuşlardır. II. Sargon'un M.Ö. 710-709'da Kilikya valisine yazdığı mektupta geçen Muşkili Mita'nın ilerleyişine dair bilgiler, Tabal bölgesindeki olaylar hakkında fikir yürütebilmek için konuya ışık tutar. Dönemin bir başka özelliği ise II. Sargon'un "Taballı bütün krallar" olarak bahsettiği dönemin bütün yöneticileri Asur ile yeni dostları Muşkiler arasında sıkışmışlardır¹³⁵⁸.

II. Sargon'un yıllıklarından öğrendiğimize göre Kargamış, Que, Tabal ve Frig Krallıkları, Urartu kralı'nın önderliğinde Asur'a karşı ittifak oluşturmuşlardı. Asur'a karşı oluşturulan bu koalisyon karşısında batıya hareket eden II. Sargon, Tabal Krallıklarına hücum ederek kendisine karşı olan direnişi kırmış ve krallığı Asur topraklarına katmıştır. Bu sefer sonucunda Asur sadece Tabal Krallıklarının değil aynı zamanda bölgedeki Urartu direncini de kırmıştır. Sargon sefer sonunda Hulli'nin yerine Ambaris'i (Asurca Urikki) tayin eder ve kızı ile evlendirir. Ayrıca Ambaris'e Hillaku (Dağlık Kilikya) bölgesini de düğün armağanı olarak verir. Muhtemelen Asur tarihinde ilk kez görülen II. Sargon'un bu hareketi, bölgede kendisine karşı oluşturulan koalisyonu yenilgiye uğrattığı ve Anadolu'da otorite kurduğu bir zamanda Tabal kralına düğün hediyesi olarak Dağlık Kilikya bölgesini vermesi bu krallığın kendine itaate devam etmesi için uyguladığı politik manevra olarak açıklanabilir. Asur kralı tarafından

¹³⁵⁷ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 297; ayrıca bkz. Mirjo Salvini, "The Incriptions of Ayanis-Cuneiform and Hieroglyphic", (Edit. Altan Çilingiroğlu, Mirjo Salvini), *Ayanis I, Ten Years Excavations At Rusahinili Eidurukai 1989–1998*, Roma, 2001, s. 253- 270; Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s. 622.

¹³⁵⁸ Pullu, "Tabal Krallığı", s. 29; ayrıca bkz. Kossian, "Hartapus and the Problem of Early Tabalian History (12-10 B. C.)", s. 183-186; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s 112-134; Lassq, "A Statue of Shalmaneser III from Nimrud", s. 155–156; Fadhil, "Die in Nimrud/Kalhu Aufgefunden Grabinschribe der Jaba", s. 461-470.

uygulanan bu yöntem kendisinin askeri yeteneklerinin yanı sıra siyasi zekâsını da göstermektedir¹³⁵⁹.

Ancak Sargon'un bu iltifatına rağmen Tabal kralı Ambaris, Urartu Kralı I. Rusa ve Muşkili Mita (Midas) ile Asur'un bile çekineceği bir ittifak kurmuşlardır. II. Sargon Dönemi'nde Muşkilerin "Mita" ismi ile birlikte anıldığına ve Tabal beylikleri ile ortak hareket ettiklerine tanık olunmaktadır. II. Sargon'un bu bölge için politikası Urartu ve Muşki arasına kendisine bağımlı bir Tabal bölgesi sokarak güçlerini kırmak ve daha sonra her ikisine ayrı ayrı saldırmaktı. Hitit Krallığı'na karşı Hanigalbat örneğinde gördüğümüz bu şekildeki planlama Asur tarafından gerek Urartu'ya ve gerekse Kuzey Suriye'deki diğer beyliklere karşı sürekli olarak uygulanan bir yöntemdi¹³⁶⁰.

Ambaris'in, Mita ve I. Rusa ile yaptığı ittifak başarısızlıkla sonuçlanır ve Tabal tahtını kaybeden Ambaris, II. Sargon tarafından ailesiyle birlikte Asur'a gönderilir¹³⁶¹. II. Sargon düzenlediği bu sefer sonunda kendisine karşı oluşturulan bütün ittifak hareketlerinin başını çeken Urartu'ya M.Ö. 714'te büyük bir darbe indirmiştir. Bu savaştan ağır bir yenilgiyle ayrılan Urartu'nun uzun bir süre için Kuzey Suriye ve Anadolu coğrafyasında Asur'a karşı ittifak-kurulabilmek için herhangi bir hareketi olmayacaktır. Alınan bu galibiyetin ardında Geç Hitit Krallıklarının büyük bir bölümü Asur egemenliği altına girecektir. Ayrıca II. Sargon'un bu başarısından olumsuz yönden etkilenen bir başka devlet ise Frig Krallığı idi çünkü bu dönemde Anadolu'daki Asur karşıtı ittifakların içinde bu kralık da bulunmaktaydı¹³⁶².

II. Sargon'un M.Ö. 714 yılında düzenlediği bu seferden sonra Asur'un kuzeye yönelik askeri girişimleri devam edecektir. Asur kralının kuzeye yönelik seferlerinin anlatıldığı Nimrud Yazıtı'na göre Sargon, Tabal kralı Kiakki'ye ait Sinuhtu halkını

¹³⁵⁹ Pullu, , "Tabal Krallığı", s. 29; ayrıca bkz. Memiş, "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", s. 71-72; J. M. Birmingham, *The Overland Route Across Anatolia In the Eight and Seventh Centuries B.C.*, *AS 11*, 1961, s. 185-187; Hawkins, Postgate, "Tribute from Tabal", s. 56-60; Memiş, "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", s. 71-72.

¹³⁶⁰ Pullu, , "Tabal Krallığı", s. 29; ayrıca bkz. N. V. Khazaradze, "Tabal, Remarks on the Ethnocultural Description of Eastern Asia Minör, Ethnopolitical Entitles of the 9th-7th Centuries B.C.", *Açta Antiaua* 22, 1974, s.429-432; M. Kalaç, "Bolkarmaden Kaya Yazıtı", *Anadolu Araştırmaları IV-V, 1976-1977*, s. 61-66

¹³⁶⁰ J. D. Hawkins, "The Negatives in Hieroglyphic Luwian", *An. St-25*, 1975, s. 120-155.

¹³⁶¹ Pullu, , "Tabal Krallığı", s. 29; ayrıca bkz. Starr, "Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria" s. 12-35; Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s. 622; Tansu, "Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö.7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri", s. 545.

¹³⁶² Duymuş, "Asur Kaynaklarına göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı", s. 41; ayrıca bkz. Dalley, "Sennacherib and Tarsus", s. 73-80; Hawkins, Postgate, "Tribute from Tabal" s. 56-60.

sürdüğünü ve başkenti Asur'a getirdiğini anlatır. Kiakki isminin benzer bir formu Salmanasar'ın Tabal seferini konu alan yazıtlarında Taballi Tuatti'nin oğlunun ismi olarak geçtiği görülmektedir. “Kiyakiyas” ismi, Topada, Kululu ve Aksaray yazıtlarında yer alır. Aksaray Yazıtında bu ifade “Ben Kral Kiyakiyas” şeklinde okunur. Buradaki “Kiyakiyas”ın Sargon Yazıtında geçen “Sinuhtulu Kiakki” ile aynı kişi olduğu düşünülmektedir¹³⁶³.

Asur Devleti, II. Sargon Dönemi'nde düzenlenen askeri seferler sonucunda Anadolu'nun belli bölgeleri üzerinde otorite kurabildiyse de, hiçbir zaman Anadolu'nun tamamına hâkim olamamıştır. Bunun en önemli nedeni ise Asur, Urartu Devleti'ni önce ekonomik yönden çökertip ardından siyasal olarak son darbeyi vuracağı sırada Anadolu, Kafkaslar üzerinden gelen Kimmer ve İskit kavimlerinin istilasına uğramıştır¹³⁶⁴. Ayrıca daha öncesinde de değindiğimiz gibi Doğu Anadolu'nun dağlık yapısı ve ağır kış şartları Urartu için Asur karşısında kurtarıcı faktörlerden biri olmuştur. Daha sonraki dönemlerde İskitler, Asur için de tehlike oluşturmaya başlayacaklardır. Ancak bu tehlike, Anadolu'daki bir başka önemli askeri güç olan Frigleri de yakından ilgilendirmekte idi. Nitekim M.Ö. 709 da Frig kralı Midas, Kimmer tehlikesi yüzünden her zaman için devam ettirdiği Asur karşıtı politikasını değiştirerek II. Sargon ile yakınlaşmaya çalışmıştır¹³⁶⁵.

Sargon Dönemi'nde bölgedeki diğer krallıklarda olduğu gibi Tabal birleşik krallığı sahip olduğu coğrafi ve stratejik özelliklerinden dolayı sürekli olarak, Asur, Urartu ve Muşki arasında bir çekişme nedeni olmuştur. Hükümdarlığının sonlarına doğru Sargon buraya bir sefer düzenlemiş ve muhtemelen bu bölgedeki bir savaş esnasında hayatını kaybetmiştir¹³⁶⁶. M.Ö. 705 yılında II. Sargon, Tabal'a yaptığı bir

¹³⁶³ Yiğit, “Tabal”, s. 185; ayrıca bkz. R. Champbell Thompson, D. Litt, M. E. L. Mallowan, “The British Museum Excavation at Nineveh, 1931-32” AAA 20, 1933, s. 71-186; M. Kalaç, “Niğde'de Bulunan bir Hava Tanrısı Steli”, *VİLLTKongresi*, Ankara 1981, s.239-243.

¹³⁶⁴ Duymuş, “Asur Kaynaklarına göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı”, s. 41; ayrıca bkz. A. K. Grayson, “Assyria: Tiglat-Pileser III to Sargon II (744-705 BC), The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from Eighth to Sixth Centuries B.C.”, (Ed. John Boardman, İ. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, E. Sollberger, C. B. F. Walker), *The Cambridge Ancient History, Vol. III, Part II CAH 3/2*, The Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 91-95; Hawkins, Davies, “Buying and Selling in Hieroglyphic Luwian”, s. 91-105.

¹³⁶⁵ Duymuş, “Asur Kaynaklarına göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı”, s. 41-42; ayrıca bkz. Colin Mcevedy, *İlkçağ Tarih Atlası*, Çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, 48; Hawkins, Davies, “Buying and Selling in Hieroglyphic Luwian”, s. 91-105.

¹³⁶⁶ Zimansky, “Urartu ve Çağdaşları”, s. 116; ayrıca bkz. Kohler, “Phrygian Animal Style and Nomadic Art”, s. 58-62.

sefer sırasında ölünce, başta Urartu Krallığı olmak üzere bölgedeki Tabal, Milid, Que ve Hilakku ülkeleri için Asur'a karşı bir isyan fırsatı doğmuştur. Bu isyanların çarpıcı özelliği ise bölgedeki Asur kontrolü ve otoritesinin sonunun geldiğini göstermesidir¹³⁶⁷.

Asur'un artık Kuzey Suriye'deki otoritesinin kaybolmaya başladığı şeklindeki bir düşünceye sahip olmamızın en önemli nedeni ise tahta geçen Sanherib (M.Ö. 704–681) Dönemi'nde Asur'un Tabal bölgesine birkaç sefer dışında herhangi bir askeri faaliyetinin olmamasındandır. Tabal'a ilişkin kayıtlardan sadece bu kralın Tabal sınırındaki Tilgarimmu'ya seferler düzenlediği ve burayı ele geçirerek yakıp yıktığını öğreniyoruz. Sanherib'in 5. 6. ve 8. seferleri bu bölge üzerine yapılmıştır. Bu dönemler için Asur sadece Tabal coğrafyasında değil genel anlamda kuzeydeki bütün bölgelerde askeri ve siyasi konularda eski dönemlere nazaran çok daha etkisizdir¹³⁶⁸. Sahip olduğumuz genel düşünce Sanherib zamanında, Tabal Krallığı'nın, Asur egemenliğinden çıktığı şeklindedir çünkü Asur İmparatorluğu M.Ö. 609 yılında Kimmerler tarafından yıkılincaya kadar geçen sürede Tabal Krallığı'nın Asur egemenliğinde kalıp kalmadığı konusu elimizde yeteri miktarda kanıt olmadığından soru işareti olarak kalmaktadır¹³⁶⁹.

Tabal Krallıklarının egemenliği altında olduğunu düşündüğümüz bölgede bulunan Hitit hiyeroglif yazıtlarının içeriğinde bazı yerel veya vassal krallıkların isimlerinden başka hiçbir bilgi yoktur. Bu durum bizleri Tabal Krallığıyla ilgili yapacağımız araştırmalarda Asur ve Urartu ve kısmende Frig kaynaklarına bağlı kılmaktadır. Özellikle Frig ile Urartu arasında bir tampon bölge oluşturan Tabal bölgesi kralları, zaman zaman her iki devletle ittifak yaparak Asur'a karşı savaşmış ve bu krallığın

¹³⁶⁷ Duymuş, “Asur Kaynaklarına göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı”, s. 41–42; ayrıca bkz. M. Roaf, “Continuity and Change from The Middle to The Late Assyrian Period”, (Ed. Eichmann Parzinger), *Migration und Kulturtransfer, Der Wandv vorder und zentralasiatische Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jartausend, Akten des internationalen Kolloquiums*, Berlin 2001, s. 369–384; B. Hrozny, *Inscriptions Hittites Hieroglyphiques*, Prague, 1936, s. 23-56.

¹³⁶⁸ Duymuş, “Asur Kaynaklarına göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı”, s. 42; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, “The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia”, *The Cambridge Ancient History, Vol. III, Part 1*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 374–385; Selim Pullu, *Tabal Bölgesi Tarihi (M.Ö. 1. Binyılın İlk Yarısında Tabal Krallığının Siyasal ve Ekonomik Tarihi)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2006, s.57–61.

¹³⁶⁹ Pullu, “Tabal Krallığı”, s. 29; ayrıca bkz. Veli Sevin, “Demirçağında Anadolu Batı İlişkileri”, *Zafer Taşıklı oğlu Ar. I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, s. 113–121; R. S. Young, “Bronzes From Gordions Royal Tomb”, *Archaeology* 9, 1957, s. 287–295; j. D. Hawkins, “A Hiyegrogliphic İns From Porsuk”, *AS XIX*, 1957, s. 99–109; Lassqe, “A Statue of Shalmaneser III from Nimrud”, s. 155–156; Khazaradze, “Tabal, Remarks on the Ethnocultural Description of Eastern Asia Minör, Ethnopolitical Entitles of the 9th-7th Centuries B.C.”, s.429-432; Lassqe, “A Statue of Shalmaneser III from Nimrud”, s. 155–156.

kuzeye yönelik işgalci politikalarından kurtulmaya çalışmışlardır. Ancak Tabal Krallığı'nda her defasında içinde yer aldığı bu askeri koalisyonlar sürekli olarak Asur ordusu karşısında çaresiz kalmışlardır. Antik kaynaklarda Tabal ülkesine dair ön plana çıkan notlardan biride bu ülkenin at yetiştiriciliği konusundaki tecrübeleridir, bu kaynaklarda övgüyle söz edilen Tabal ülkesi kralları Asur'a vergisini bile at olarak ödemekteydi. Asur krali yazıtlarından yola çıktığımızda Anadolu'daki gümüş madenlerin bir kısmının Tabal Krallığı'nın coğrafi sınırları içerisinde olduğunu görmekteyiz. Asur krallarının yıllıklarında “Tunni Dağı” (Toros Dağları) olarak geçen bu bölgeler oldukça verimliydi. Orta Anadolu Bölgesi'ndeki kuzey-güney ve doğu-batı doğal ticaret yollarını hâkimiyeti altına alan Tabal Krallıkları doğuda Urartu ve batıda Frig ile ticari ilişkilerini ilerletirken, askeri anlaşmalar da yaparak, her iki bakımdan kazançlı bir iş yapma amacını gütmüşlerdi¹³⁷⁰.

Asur kralı Assurhaddon'a ait yazılı kayıtlarda ise bölgeye yönelik Asur askeri seferlerinin devamına şahit oluyoruz çünkü bu kral döneminde Tabal sınırındaki dağlarda oturan Du'ua halkına karşı yapılan seferlerden bahsedilir. Tabal Krallığına dair bilgiler bu sefer kayıtlarında da geçmektedir. Assurhaddon, Du'ua halkı üzerine Hilakku halkı ile birlikte aynı seferde, Hilakku'dan sonra yürümüştür. Assurhaddon zamanında Tabal yönetiminde Iskallu adında biri vardır. Iskallu'nun, Asur'a karşı Milidli Mugallu ile birlikte ittifak oluşturdukları görülmektedir. Bütün bunlar Tabal Krallığının, Assurhaddon zamanında Asur'la birlikte hareket etmediğini aksine karşıt oluşumların içinde yer aldığını ortaya koymaktadır. Taballi Iskallu'nun mütefiği olarak görülen Mugallu ise yazılı kaynaklarda zamanla karşımıza Tabal kralı olarak karşımıza çıkmaktadır¹³⁷¹.

¹³⁷⁰Pullu, “Tabal Krallığı”, s. 29; ayrıca bkz. P. Garelli, “Hahnum un Relais Assyrien Sur La Route Commerciale De la Cappadoce”, XXXIV, *Assyriology Cong.*, T.T.K Yayınları 1987, s. 45–456; Khazaradze, “Tabal, Remarks on the Ethnocultural Description of Eastern Asia Minör, Ethnopolitical Entitles of the 9th-7th Centuries B.C.”, s.429-432; Kossian, “Hartapus and the Problem of Early Tabalian History (12-10 B. C.)”, s. 183; Hawkins, Davies, “Buying and Selling in Hieroglyphic Luwian”, s. 91-105; Barnett, “Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri”, s. 43-73.

¹³⁷¹ Yiğit, “Tabal”, s. 185; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, “The negatives in Hieroglyphic Luwian”, *An. St.* 25, 1975, s. 119–156; J. D. Hawkins, “Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions” *An. St.* 29, 1979, s. 154–167; F. W. König, “Handbuch der Chaldischen Inschriften”, *Afo Beiheft 8 Teil 11*, 1957, s. 45–56; J. D. Hawkins, J. N. Postgate, “Tribute from Tabal”, *SAAB II/1*, 1988, s. 31–40; J. Lassq, “A Statue of Shalmaneser III, from Nimrud”, *Iraq* 21, 1959, s. 147-157; Khazaradze, “Tabal, Remarks on the Ethnocultural Description of Eastern Asia Minör, Ethnopolitical Entitles of the 9th-7th Centuries B.C.”, s.429-432.

Örneğin Assurhaddon (M.Ö. 680–669) Dönemi’nde Tabal, Asur’a karşı Geç Hitit Krallıklarından Melid ile ittifak kurar. Asur krallına ait yazılı kayıtlarda bu döneme ait Tabal ülkesinin sosyal hayatına ilişkin oldukça detaylı bilgilerde yer almaktadır; söz konusu metinlere göre Tabal Kralı Mugallu’nun yorucu dağ silsilelerinde yaşamaktadır. Buna göre Asur, Tabal Kralı Mugallu’dan (Warpalawas’ın oğlu Muvaharnas) vergi almaktadır. Hatta Mugallu, kızını beraberinde çeyizi ve çok sayıda atla birlikte Asur’a göndermiştir. Tabal krallının bu hareketi aynı zamanda bölgedeki diğer askeri güçlere karşı Asur’un desteğini sağlamaya yönelik bir durumun varlığı olarak kabul edebiliriz¹³⁷². Bu dönemde ortaya çıkan Kimmer tehlikesi, Geç Hitit Krallıkları ve Anadolu’daki diğer devletler için hem olumlu hem olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Kimmer akınları, Asur’un Anadolu’ya yayılımını engellemiş ancak bu kez de Anadolu’daki krallıklar Kimmer tehtidine maruz kalmalarının yanı sıra bu akınlar Anadolu’da kargaşanın ortaya çıkmasına neden olmuştur¹³⁷³.

Bu dönemde Anadolu’nun hemen hemen her bölgesine hızlı bir şekilde yayılan Kimmerler, ifade ettiğimiz gibi Anadolu’da Asur yayılımını bir süreliğine engellemiştir. Ancak kısa bir süre sonra Anadolu’daki baskını gittikçe artıran Kimmerler, birtakım kargaşalara neden olacağı gibi bölgedeki beyliklerin Asur’la ittifak arayışlarına girmesine de neden olacaktır. Örneğin Frigya kralı Midas’ı başkentine kadar takip eden Kimmerler, bu krallık üzerinde kurduğu askeri ve siyasi baskı sonucu Midas’ı intihara zorlayacaktır. Kimmer grupları bir yandan Tabal üzerinden güneydoğuya doğru ilerledilerse de, M.Ö. 679 yılında Kilikya kapılarının hemen kuzeyinde Asurlular tarafından durdurulacaklardır. Sonraki elli yıl boyunca süren Kimmer baskısı sonucunda, Tabal ve Hilakku Krallıkları Asur’a yanaşıp yardım istemek zorunda

¹³⁷² Pullu, “Tabal Krallığı”, s. 29; ayrıca bkz. R. D. Barnett, “Phrygia and the People of Anatolia in Iron Age”, *CAH II/2*, 1975, s. 417 – 447; J. C. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Solberger, “History of Middle East and the Aegean Region 1380 – 1000 B.C”, *CAH II/2*, 1982, s. 90-102; Khazaradze, “Tabal, Remarks on the Ethnocultural Description of Eastern Asia Minor, Ethnopolitical Entitles of the 9th-7th Centuries B.C.”, s.429-432.

¹³⁷³ Duymuş, “Asur Kaynaklarına göre Demirçağı’nda Tabal Krallığı”, s. 42; ayrıca bkz. George Roux, *Ancient Iraq*, Great Britain, 1969; F. Prayon, A. M. Wittke, *Kleinasiem vom 12.bis 6Jh. v. Chr.*, Wiesbaden 1994, s. 56-60; S. Ö. Savaş *Anadolu (Hitit-Luwi) Hiyeroglif Yazıtlarında Geçen Tanrı, Şahıs ve Coğrafya Adları*, Ege Yayınları, İstanbul 1998, s. 14-43; Julian Reade, “Sargon’s Campaigns of 720, 716 and 715 B.C. : Evidence from the Sculptures”, *Journal of Near Eastern Studies* 35/2, 1976, s. 95-104; Taner Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler”, *Genel Türk Tarihi I*, Ankara 2002, s. 511-532; İbrahim Durmuş, “İskitler’in Kimliği”, *Türkler*, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 620-627.

kalacaklardır. M.Ö. 660'lara gelindiğinde Lidya da Kimmerlere karşı Asur yardımına sığınmak zorunda kalan güçlerden biri olacaktır¹³⁷⁴.

Assurbanipal (M.Ö. 668–627) Dönemi'nde Mugallu, daha önce de bahsettiğimiz gibi, karşımıza Tabal kralı olarak Mugallu çıkmaktadır. Asur kralına ait yazıtlarda Mugallu hep birbirine benzeyen ifadelerle yer almaktadır. Bunlara göre Mugallu, Assurbanipal'den önceki Asur krallarına karşı isyan etmiştir; ancak Assurbanipal'in egemenliğini kabul ettiği gibi kendisiyle daha iyi ilişkiler kurabilmek için bir kızını ve çok fazla miktarda çeyizle birlikte Asur'a yollamıştır. Bu kayıtlarda yer alan ifadelere göre, Tabal'a yıllık vergi olarak aynı zamanda çok sayıda at gönderme şartı koyulmuştur. Bu krallıktan vergi olarak at alınması tıpkı Bit-Zamani ülkesinde olduğu gibi bu ülkede de yetişen iyi cins atlar Asur ordusunun binek hayvan ihtiyacını karşılamaktaydı. Asur kralı tarafından kaleme alınan yazılı metinlere göre, Mugallu herhangi bir çarpışma olmaksızın, korkarak Asur'un egemenliğine boyun eğmiştir¹³⁷⁵.

Tabal krallıklarının ne zamana kadar Orta Anadolu Bölgesi'nde faaliyet gösterdiklerini bilmiyoruz. Olasılıkla Asur İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra diğer Geç Hitit Krallıklarında olduğu gibi, bu ülke de Kimmer akınlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Döneme ait Gülşehir, (Suvasa, Gökçetoprak), Acıgöl (Topada), Hacıbektaş (Karaburna) köyünde ele geçen Hitit hiyeroglifi ile yazılı kaya anıtları bu krallığın tarihine dair son derece önemli bilgiler ortaya koymaktadır. Jeopolitik olarak Tabal Krallığı'nın ya da bu ülkeyi oluşturan prensliklerin coğrafi sınırlarını tam bilmesek de Asur'un etkisi altında kalan bütün Kuzey Suriye ve Anadolu Krallıkları gibi bu krallığa dair sanat ve ticari özelliklerin bünyesinde Asur etkisi barındırdığı çok açıktır. Tabal

¹³⁷⁴ Macqueen, *Hittitler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 175–176; ayrıca bkz. Lassqé, “A Statue of Shalmaneser III, from Nimrud”, s. 147-157; Hawkins, J. N. Postgate, “Tribute from Tabal”, s. 31-40; F. W. König, “Handbuch der Chaldischen Inschriften”, s. 45–56; Hawkins, “Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions”, s. 154–167; Barnett, Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-57; Khazaradze, “Tabal, Remarks on the Ethnocultural Description of Eastern Asia Minör, Ethnopolitical Entitles of the 9th-7th Centuries B.C.”, s.429-432; Barnett, “Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri”, s. 43-73; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s 112-134; Curtis, “An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud.”, s. 9-32; Curtis, “Assyria as a bronzeworking centre in the Late Assyrian period.”, s. 11-34; Albenda, *The Palace of Sargon King of Assyria*, s. 9; Kalaç, “M.Ö.745-620 Yükseliş Çağında Büyük Asur İmparatorluğunun Anadolu'ya Yayılışı”, s. 982-1020.

¹³⁷⁵ Duymuş, “Asur Kaynaklarına göre Demirçaağı'nda Tabal Krallığı”, s. 42; ayrıca bkz. L. Delaporte, “Le relief rupestre d'Ivriz” *RHA* 29, 1937, s.201-202; L. Gelb, *Hittite Hieroglyphs I*, Chicago 1931, s. 67-80; J. D. Hawkins, “Mugallu” *RIA VIII*, 1993-97, s. 406; K. Kessler, “Hupisna” *RIA* 4, 1972-1975, s. 500-501; Füzuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1962, s. 12-45; Sevin, “Güzel Atlar Ülkesi Kapadokya”, s. 41-61; Memiş, “Asur Devletlerinin Anadolu Politikası”, s. 71-72.

Krallığı'nın en önemli kayıplarından birisi, hiçbir zaman Akdeniz'e ulaşamamış olması ve bir liman şehrine sahip olmanın getireceği avantajlardan yoksun kalmasıdır. En avantajlı olduğu nokta ise, Orta Anadolu ticaret yollarının üzerinde bulunması ve doğu ile batı arasındaki ticarete egemen bir bölgede varlığını sürdürmesi olarak tanımlanabilir; ancak sahip olunan bu avantajlı durum ise Tabal'ın sürekli olarak Asur seferlerine maruz kalmasına neden olmuştur¹³⁷⁶.

3.3.10. Gurgum Krallığı

Güneydoğu Torosların silsilelerinden biri olan Ahır Dağlarının güney eteklerindeki alçak tepeler üzerinde kurulu Kahramanmaraş, önünde uzanan ve aynı adı taşıyan ovaya hâkim konumdadır. Bölgenin güneyi, batıda Amanoslar, doğuda Kurt, sof ve Gani Dağları arasında uzanan ovalar dizisinin oluşturduğu dar bir koridorla Amuk Ovası'na ve kuzey Suriye düzlüklerine açılır. Bu yönüyle Kahramanmaraş bölgesi, Kuzey Suriye dolayısıyla Mezopotamya coğrafyasının Türkiye topraklarındaki sınırlarını belirler. Bölgenin sahip olduğu bu coğrafi konum aynı zamanda Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden itibaren sürekli olarak ticari anlamda bir hareketliliğin yaşanmasına neden olmuştur. Bu noktada ortaya çıkan güneydoğu Toroslar sahip olduğu geçit vermez özelliği ile Mezopotamya ve Anadolu arasındaki bağlantının önünde doğal bir engel olarak durmaktadır¹³⁷⁷.

Bu bölgeyi çevreleyen yüksek dağlarda ve otlak bakımından zengin yaylalarda yaşayan halk, Konyar'a göre olasılıkla yarı göçebe bir yaşam tarzı

¹³⁷⁶ Pullu, "Tabal Krallığı", s. 29; ayrıca bkz. M. C. Astour, "The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarduri II, (743) B.C", *Assur* 2, 1979, s. 73; M. C. Astour, "Ezekiel's Prophecy of Gog and The Cuthean Legend Of Naram-Sin" *JBL* 95/4, 1976, s. 567-579; S. Aro, *Tabal, Zur Geschichte und Materiellen Kultur des Zentralanatolischen Hochplateaus von 1200 bis 600 v. Chr.*, Helsinki, 1998, s. 24-27; P. Albenda, "Grapevines in Ashurbanipal's Garden", *BASOR* 215, 1974, s. 5-17; Tansu, "Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö.7.Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri", s. 545; Hawkins, Postgate, "Tribute from Tabal", s. 56-60; Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", s. 622.

¹³⁷⁷ Erkan Konyar, "Gurgum Krallığı", *Toplumsal Tarih, Tarih Vakfı Yayınları*, İstanbul 2008, s. 60; ayrıca bkz. Memiş, "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", s. 71-72; Albenda, *The Palace of Sargon King of Assyria*, s. 9; Barnet, Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-57; Starr, "Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria", s. 12-35; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s 112-134; Hawkins, J. N. Postgate, "Tribute from Tabal" s. 31-40; König, "Handbuch der Chaldischen Inschriften", s. 45-56; Barnet, Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-57; Hawkins, Postgate, "Tribute from Tabal", s. 31-40; Hawkins, "Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions", s. 154-167.

sürdürmekteydiler¹³⁷⁸. Kabile veya aşiret beyinin bulunduğu bir merkez etrafında kümelenen köylerin yer aldığı bir yerleşme karakteri ve siyasi yapı hâkimdi. Gurgum Krallığı'nın konumlandırıldığı Maraş bölgesi, Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Anadolu arasında önemli bir konuma sahipti ve ticaret yolları üzerinde bulunuyordu. Bu coğrafyanın sahip olduğu stratejik konumu özellikle Asur Dönemi'nden itibaren Mezopotamya kökenli güçlü krallıkların buraya sürekli olarak seferler düzenlemesine neden olmuştur. Bölge höyüklerinden gerek arkeolojik kazılar ve gerekse yüzey araştırmalarından elde edilen bulguların değerlendirilmesi sonucunda Amik ve İslâhiye Ovaları üzerinden Kuzey Suriye ile Bahçe Geçidi vasıtasıyla Çukurova'yla sağlanan kültürel bir ilişkinin var olduğu sonucuna varılmıştır. Aynı durum M.Ö. 2. binyılına ait yerleşim alanlarında rahatlıkla izlenebilmektedir¹³⁷⁹.

Resim 46. Gurgum Krallığı Ve Yayılın Alanları (Kurt, 2007: 197)

Anadolu'da imparatorluk döneminde güçlerinin zirvesinde olan Hititler'in Kuzey Suriye'ye olan seferleri esnasında kullandıkları güzergâhlar arasında Kahramanmaraş

¹³⁷⁸ Konyar, "Gurgum Krallığı", s. 61; ayrıca bkz. Curtis, "An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud.", s. 9-32; König, "Handbuch der Chaldischen Inschriften", s. 45-56.

¹³⁷⁹ Konyar, "Gurgum Krallığı", s. 61; ayrıca bkz. Curtis, "An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud.", s. 9-32; König, "Handbuch der Chaldischen Inschriften", s. 45-56.

Ovası'nın da olduğu anlaşılmaktadır¹³⁸⁰. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, Kahramanmaraş merkez ve güneyindeki Türkoğlu, Pazarcık-Narlı, Torosların kuzeyinde Afşin, Elbistan Ovalarında önemli Hitit yerleşkeleri tespit edilmiştir. Bahsi geçen bu yerleşim yerleri, aynı zamanda Hititler tarafından güneyde siyasi üstünlük ve denetim sağlamak amacıyla birer askeri üs olarak kullanılmışlardır¹³⁸¹. Orta Anadolu Bölgesi merkez olmak üzere Batı Anadolu, Güney Anadolu ve Kuzey Suriye bölgelerine kadar etkinlik alanını genişleten Hitit İmparatorluğu'nun, Anadolu'da yaşanan kargaşa sonucunda ortadan kalkmasıyla birlikte, Hitit başkentinin güney bölgelerinde, genel anlamda “Geç Hitit Krallıkları” olarak tanımlanan yerel krallıklar ortaya çıkmıştır. Hitit, Asur ve Kuzey Suriye kültürlerinin ortak paydalarını taşıyan bu krallıklar Anadolu'nun güneyinde ve Kuzey Suriye sahasında egemenlik sürdürmeye başlayacaklardır. Bazılarının Hitit hiyeroglif yazısını kullandığı ve Hititçe adların farklı çeşitlerini alan ve bazı Hitit tanrılarını benimseyen bu beyliklere dair bilgilere, yerel hiyeroglif yazıtlar ve arkeolojik bulguların yanında Asur kaynaklarından da bilgi edinmekteyiz¹³⁸².

Gurgum'un coğrafi konumu kısaca bugünkü Kahramanmaraş ve çevresi olarak tanımlanabilir¹³⁸³. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Geç Hitit Krallıklarının çoğu gibi, Gurgum tarihiyle ilgili yazılı bilgileri büyük ölçüde Asur kaynaklarından öğreniyoruz. Alparslan'a göre bu kaynaklarda Gurgum ismi genellikle ülke olarak gösterilse de, kent

¹³⁸⁰ Konyar, “Gurgum Krallığı”, s. 60-61.

¹³⁸¹ Konyar, “Gurgum Krallığı”, s. 60-61.

¹³⁸² Konyar, “Gurgum Krallığı”, s. 60-61; ayrıca bkz. Hawkins, “Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions”, s. 154-167; Lassqé, “A Statue of Shalmaneser III from Nimrud”, s. 155-156; Starr, *Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*, s. 12-35.

¹³⁸³ Kahramanmaraş'ta “Geç Hititler Çağı”ndan kalma çeşitli buluntular, arkeolojik kazılardan ziyade genellikle toprak üstünde ve rastlantı sonucu olarak ele geçirilmişlerdir. Burada üzerinde Hitit hiyeroglifleri denen Luvi hiyeroglifleriyle, Luvi dilinde 7 satır bulunan, şimdi İstanbul Arkeoloji Müzelerinin Eski Şark Eserleri Müzesi bölümündeki küçük bir aslan heykeli, anılmaya değer. O yazıda, heykeli, Asur kralı III. Salmanasar'ın çağdaşı Gurgum Beyi Halparunda'nın (bu ad Luvi dilinden gelmez ve Halpa/Halep kentinde tapkı gören, Simgesi Runda=Geyik olan tanrıya işaret eder) bu tanrıya adadığı belirtiliyor. Bkz. Umar, *Kommagene-Kuzey Mezopotamya*, s. 20.

olarak yazılır¹³⁸⁴. Gurgum Devleti'nin adı, Asur kaynaklarında ilk kez II. Assurnasirpal Dönemi'nde (M.Ö. 883–859) kaleme alınan sefer kayıtlarında geçmektedir¹³⁸⁵.

II. Assurnasirpal bugün Nimrud olarak anılan Kalhu'daki sarayının açılış törenine Hatti, Sidon, Malidu, Hubuşkia, Gilzanu, Kumu ve Muşaşir ülkelerinden 5 bine yakın yüksek memur ve elçiyi davet etmiştir. Davetliler arasında Gurgum kralının elçileri de bulunmaktadır. Asur kralının açılış törenine bölgedeki birçok ülkenin temsilcisini davet etmesinin en önemli nedeni muhtemelen Asur'un gücünü ve ihtişamını bu ülkelere gösterip bölgedeki caydırıcılığını daha da artırmak içindir. Sarayın açılışı dolayısıyla on gün boyunca davetlilere ziyafet verir ve onları onurlandırır:¹³⁸⁶

*‘Bütün ülkelerden gelenler ve Kalhu halkıyla birlikte 69.574 kişiyi on gün boyunca yedirdim, içirdim, banyo yaptırdım, kutsal yağlar sürdüm. Onları (böyle) ağırladım (ve) huzur ve neşe içinde ülkelerine geri gönderdim’*¹³⁸⁷.

Gurgum Kent Devletine ait hiyeroglif yazıtlar, bölgenin önde gelen bir başka kent devleti olan ve aynı zamanda Asur tarafından, Hitit ülkesinin bölgedeki vassalı olarak da görülen Kargamış Kent Devleti'ndeki gibi büyük oranda Maraş kent merkezinde yapılan çeşitli kazı ve araştırmalar sonucunda ele geçirilmiştir¹³⁸⁸. Fakat bu belgelerin içerikleri itibariyle önemli eksikliklere sahip olmalarından dolayı gerek kent devletinin olası sınırları konusunda gerekse bu devletin Asur ve diğer krallıklarla olan ilişkileri konularında doyurucu bilgiler vermekten uzaktırlar. Bizlerin bu krallığın siyasi tarihine dair daha sağlıklı yorumlar yapabilmemiz için Asur kaynaklarına başvurmamız gerekmektedir. Asur kaynakları dışında bize Gurgum tarihiyle ilgili yardımcı olabilecek başka kaynaklar ise bu dönem için Geç Hitit Krallıklarıyla askeri ve siyasi ilişkiler

¹³⁸⁴ Metin Alparslan, ‘‘Gurgum Krallığı’’, *Arkeo Atlas, Sayı 4*, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2005, s. 15; ayrıca bkz. Herrmann, *Ivory Furniture Pieces from Nimrud, North Syrian Evidence for a Regional Tradition of Furniture Manufacture*, s. 153-164; Hawkins, ‘‘Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene’’, s. 69-10; Çapar, ‘‘Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri’’, s. 43-73; Cameron, ‘‘The Annals of Salmanasar III King of Assyria, A NewText’’, s. 6–26.

¹³⁸⁵ Alparslan, ‘‘Gurgum Krallığı’’, s. 15; ayrıca bkz. Curtis, ‘‘An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud.’’, s. 9-32; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s 112-134; Albenda, *The Palace of Sargon King of Assyria*, s. 90; Fadhil, ‘‘ Die in Nimrud/Kalhu Aufgefunden Grabinschriif der Jaba’’, s. 461-470.

¹³⁸⁶ Konyar, ‘‘Gurgum Krallığı’’, s. 62; ayrıca bkz. E. Carter, ‘‘Report on The Kahramanmaraş Archaeological Survey Project From 24. 9. 1993 to 11. 11. 1993’’, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara* 1995, s. 331-341.

¹³⁸⁷ Khurt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, II, 142.

¹³⁸⁸ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 60.

kuran Urartu Krallığına aittir. Kent merkezinde ele geçen bu hiyeroglif yazıtlar, daha çok diğer kent devletlerinde olduğu gibi Gurgum Kent Devleti'nin kronolojisi konusunda yardımcı olmaktadır. Maraş kent merkezi ve civarından ele geçen hiyeroglif yazıtların en önemlileri; “Maraş 8”, “Maraş 4” ve “Maraş 1” olarak adlandırılan stellerdir. “Maraş 8” olarak bilinen stelin diktiricisi, Gurgum Kent Devleti'nin kurucusu ve aynı zamanda bu ülkenin siyasi tarihinde önemli rol oynayan “La – x- mas” veya “Laimas” olarak da bilinen yöneticidir¹³⁸⁹.

“Maraş 8” ve “Maraş 4” stelleri, daha çok Gurgum Krallığı'nın erken dönemlerindeki siyasi gelişmelerle ilgili bilgi sağlarken, “III. Halparuntias Aslanı” olarak da bilinen “Maraş 1” steli, Gurgum'un yönetiminde bulunan yedi soydan oluşan bir hanedanlık dizisi hakkında bilgiler vermektedir. Daha çok krallığın erken dönem yöneticileri ile ilgili bilgi veren “Maraş 8” stelinin sahibi “La-x-mas”, burada kendisinden önceki Gurgum kralları olan babasının ve büyük babasının da adlarını verir. “Maraş 1” stelinde, dönemin M.Ö. 850 civarında sona erdiği tahmin edilen “Mawatalis” veya “Muwatalis” adlı kralın öncesindeki dört soya dair bilgiler ve dönemin siyasi gelişmeleri ile ilgili veriler bulunmaktadır. Kısacası “Maraş Stelleri” gerek Gurgum Krallığıyla ilgili askeri ve siyasi konularda gerek bu krallığı yöneten hanedanlar silsilesiyle ilgili son derece hayati bilgiler vermektedir¹³⁹⁰.

III. Salmanasar Dönemi'nde Yakındoğu'daki en önemli askeri güç haline gelen Asur Devleti'nin, Gurgum Krallığı'nın da bulunduğu kuzeydoğu Akdeniz Bölgesi'ne (Çukurova, Antakya, Kahramanmaraş) gerçekleştirdiği seferlerin sayısında önemli artışlar görülür. III. Salmanasar, düzenlediği seferlerle bölge beylerinden haraç toplar, aynı zamanda Amanos Dağlarından kereste temin eder; ayrıca Gurgum, Salmanasar Dönemi'nde Asur'un kereste ihtiyacını temin ettiği ülkelerin başında gelmekteydi. Dönemin beylikleri üzerinde genel bir değerlendirme yaptığımızda elde ettiğimiz sonuçlardan biri de; ekonomik olarak iyi derecede olmak ve önemli hammadde kaynaklarına sahip olmak çok daha fazla Asur saldırılarına maruz kalmak anlamına

¹³⁸⁹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 60.

¹³⁹⁰ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 60; ayrıca bkz. Carter, “Report on The Kahramanmaraş Archaeological Survey Project From 24. 9. 1993 to 11. 11. 1993”, s. 331-341; Herrmann, *Ivory Furniture Pieces from Nimrud, North Syrian Evidence for a Regional Tradition of Furniture Manufacture*, s. 153-164.

gelmekteydi¹³⁹¹. Örneğin M.Ö. 858 yılında ise Gurgum kralı Mutalli'nin Asur kralı III. Salmanasar'a haraç ödediği görülmektedir¹³⁹². Asur kralına haraç ödediği görülen Mutalli'nin aslında Hitit İmparatorluk Dönemi'nde kullanılan Muvatalli isminin değişime uğramış bir formu olduğu genel anlamda kabul edilen bir durumdur¹³⁹³. III. Salmanasar'ın bölgeye düzenlediği seferleri anlatan ve M.Ö. 853 yılına tarihlendirilen yazıtta, Asur kralının altın, gümüş ve bronz gibi çeşitli madenleri haraç olarak aldığı ve bu seferi anlatan kayıtlarda Qalparunda adında yeni bir Gurgum kralı karşımıza çıkar. Asur kralının bölgeden haraç olarak aldığı madeni eşyalar aslında bölgenin madencilik potansiyelini ortaya koymasından dolayı önemlidir¹³⁹⁴.

Assurnasirpal'in oğlu III. Salmanasar, babası döneminde Asur'un kuzey sınırlarında elde ettiği başarıları sürdürmekle yükümlüydü. Dolayısıyla Salmanasar Asur'un gözünde saygınlığını korumak için siyasal dengeyi zorlamasını diye büyük askeri çaba göstermek zorunda kalmamıştır. III. Salmanasar'ın yönetimi boyunca en çok sorun yaşadığı devletler özellikle Asur'un denetimi altındaki, daha çok kuzeye giden yollarla çevre sarıldıklarını fark etmeye başlayan batıdaki krallıklardı. Asur kralı tahta çıkar çıkmaz karşısında ticari çıkarlar açısından birbirleriyle yakından ilişkili, dolayısıyla bu dönem için sürekli olarak birbirlerinden haberdar bir şekilde ve birlikte hareket eden Kargamış, Pattin, Sam'al, Que ve Hilakku ittifakını buldu¹³⁹⁵.

Ancak bu dönemde Gurgum ülkesiyle ilgi farklı bir not göze çarpmaktadır. Şimdiye kadar Asur karşıtı oluşumların içinde yer alan Gurgum bu dönemde Kummuh ve Bit Agusi gibi Asur'a kafa tutan bu devletlerin arasına girmeyip Asur'a destek

¹³⁹¹ Konyar, "Gurgum Krallığı", s. 62; ayrıca bkz. E. Carter, "The Kahramanmaraş Archaeological Survey Project: A Preliminary Report on The 1994 Season", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 13*, Ankara 1996, s. 289-306.

¹³⁹² A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods*, 3. Volum, London 2002, s. 16; ayrıca bkz. Birmingham, *The Overland Route Across Anatolia In the Eight and Seventh Centuries B.C.*, s. 185-187; Hawkins, "The Lower Part of The Meharde Stele", s. 187-190; Gadd, "Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud", s. 173 - 201.

¹³⁹³ Alparslan, "Gurgum Krallığı", s. 15; ayrıca bkz. Gallagher, "Senacherib's Campaign to Judah: New Studies", s. 32-36; Hawkins, "Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions", s. 154-167.

¹³⁹⁴ Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, s. 2-23.

¹³⁹⁵ Khurt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, II, 142-143; ayrıca bkz. M. E. L. Mallowan, *Nimrud and Its Remains*, II. Cilt, Londra s. 447; Çapar, "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", s. 43-73; Hawkins, "Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene", s. 69-10; Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakınoğu*, s. 23-45; Herrmann, *Ivory Furniture Pieces from Nimrud, North Syrian Evidence for a Regional Tradition of Furniture Manufacture*, s. 153-164; Barnett, Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-57.

vermesi, aynı zamanda bu bölgede bulunan krallıklar arasında bir fikir birliğinin olmadığını da göstermektedir. Asur karşısı bu ittifakın başını çeken, Asur topraklarına en yakın konumdaki, II. Assurnasirpal tarafından topraklarının büyük bir kısmı işgal edilip, ekonomisi önemli darbeler alan Bit Adini ülkesiydi. III. Salmanasar tarafından bölgeye düzenlenen sefer sonunda koalisyon ağır bir yenilgiye uğratılacak ve Bit Adini, Asur'a bağlı eyalet haline getirilecektir. Bu sefer sonunda Fırat'ın geçiş yolunda yer alan ve Kargamış'a yalnızca 21 km uzaklıktaki başkenti Til Barsip'in adı "Salmanasar Limanı" olarak değiştirilecek, daha batıdaki Pitru şehri de Salmanasar'ın batıya doğru çıktığı seferlerin başlangıç noktası olacaktır¹³⁹⁶.

Kahramanmaraş'ın güneydoğusundaki Pazarcık'ın 7 km güneyinde bulunan Pazarcık Ovası'nı doğu yönünden çevreleyen Kazankıran Dağı'nın güney eteklerinde, Kızkapanlı Köyü-Gözlügöl obasında Asur çivi yazısıyla yazılmış ve aynı zamanda bu bölgedeki krallıklar arasındaki sınır hattını belirleyen bir taş bulunmuştur. Gaziantep, Adıyaman, Kahramanmaraş il sınırları arasında yer alan Gani Dağlarının güneye uzanan dağ sıraları üzerindeki yaylada, muhtemelen ilk olarak dikildiği yerde bulunan bu sınır taşı, Konyar'a göre içeriği bakımından Asur ve bölgedeki krallıklar çerçevesinde dönemin siyasi olaylarının değerlendirilmesinde oldukça önemlidir¹³⁹⁷. Asur kralı III. Adad-Nirari Dönemi'ne (M.Ö. 810-783) ait olan bu stel 140 cm yüksekliğinde, 44 cm genişliğinde ve 16,5 cm kalınlığındadır¹³⁹⁸.

Bu dönem Asur tahtında bulunan III. Adad-Nirari, annesi Semiramis ile birlikte Kummuh Kralı Uşpilulume'nin, Arpad kralı karşısında zor durumda kalıp yardım çağrısında bulunması üzerine olasılıkla M.Ö. 805 yılında Fırat Nehri'nden geçerek ve

¹³⁹⁶ Khurt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, Cilt II, s. 143; ayrıca bkz. M. E. L. Mallowan, G. Herrman, *Ivories From Nimrud III: Furniture from SW7, Fort Shalmaneser*, Londra s. 132-150; G. Herrmann, *Ivories From Nimrud V: The Small Collections from Fort Shalmaneser*, Londra 1992, s. 43; G. Turner, "Tell Nebi Yunus: The ekal Maşarti of Nineveh", *Iraq* 32, 1970, s. 68-75; H. Tadmor, "Observations on Assyrian Historiography", *Finkelstein Eassays OE*, 1977, s. 209-213; I. Winter, "Carchemish Şa Kişad Puratti", *AnSt* 33, 1983, s. 177-198; A. Lemaire, *Inscriptions Hebraiques, I. Cilt, Les Ostraca (LAPO 9)*, Paris 1977, s. 23-67; Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, s 112-134; Parpola, *Neo-Assyrian Toponymys, Alter Orient und Altes Testament*, 6. Volum, s. 72.

¹³⁹⁷ Konyar, "Gurgum Krallığı", s. 62; ayrıca bkz. Carter, "Kahramanmaraş-Domuztepe", s. 114; Carter, "The Kahramanmaraş Archaeological Survey Project: A Preliminary Report on The 1994 Season", s. 289-306; Canby, "Decorated Garments in Ashurnasirpal' sculpture", s. 31-53; Gallagher, "Senacherib's Campaign to Judah: New Studies", s. 32-36; Albenda, *The Palace of Sargon King of Assyria*, s. 90.

¹³⁹⁸ Konyar, "Gurgum Krallığı", s. 62; ayrıca bkz. L. S. Dodd, "Legitimacy, İdentity and History in İron Age Gurgum", (Ed. A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire), *Anatolian Iron Ages 5: Proceeding of The Fifth Anatolian Irona Ages Colloquium Held at Van, 6-10 August 2001*, Ankara 2005, s. 47-64.

Arpadlı Atarşumik'e karşı askeri güç uygulamaları¹³⁹⁹. Bu tarihlerde kuzey sınırında yeniden Asur karşıtı bir ittifak belirlenecektir. Bunun üzerine Asur kralı III. Adad-Nirari, sekiz kralın oluşturduğu ittifaka karşı harekete geçer ve kendisine baş kaldıran krallara boyun eğdirecektir. Bu sefer esnasında Asur kralı, Kummuhu Kralı Uşpilulume (bu ismin Hitit İmparatorluk Dönemi'nde kullanılan Şuppiluliuma adının bozulmuş şekli olduğu düşünülmektedir) ile Gurgum kralı Palalam'ın oğlu Qalparunda arasındaki sınır anlaşmazlığında hakem rolünü üstlenecek ve durumu Kumuhu kralının lehine yeniden düzenler. III. Adad-Nirari'nin, Kumuhu kralının yanında yer almasını Gurgum Kralı Qalparunda'nın Asur kralına karşı ayaklanan sekiz kraldan biri olduğu sonucuna varmamıza neden olmaktadır. III. Adad-Nirari'nin, Kummuh ve Gurgum ülkeleri arasındaki sınır anlaşmazlığında hakem rolünü üstlenmesi aslında Asur'un bölgedeki askeri ve siyasi konulardaki etkinliğini ortaya koymaktadır¹⁴⁰⁰.

Pazarcık-Kızkapanlı steli üzerindeki M.Ö. 773'lü yıllarda yazılmış olan ikinci bir stel ise III. Adad-Nirari'den sonra Asur tahtına geçecek olan oğlu IV. Salmanasar'a aittir. Bu kral babası III. Adad-Nirari'nin kuzey sınırlarına yönelik sürdürdüğü askeri politikasını devam ettirecektir. Bu amaçla Kuzey Suriye seferlerini sürdüren IV. Salmanasar, Şam'a yaptığı bir seferden dönüşünde babasının diktiği taşta yeni bir yazıt eklemiştir. Asur kralları tarafından dikilen bu stellerin dönemin beyliklerinin tarihiyle ilgili yapacağımız kronolojik sıralamalarda oldukça önem arz etmektedir¹⁴⁰¹. Bu seferin dikkat çekici bir başka özelliği de IV. Salmanasar'ın bu sefer ile, Kummuh kralı Uşpilulume'nin sınırını teyit etmesidir¹⁴⁰².

III. Tiglat-Pileser'in (M.Ö. 744–727) Asur tahtına geçtiği dönemlerde Urartu kralı II. Sarduri, Asur karşıtı yeni koalisyonlar için aktif siyaset yürütmektedir. III. Tiglat-Pileser saltanatının üçüncü yılına ait bir başka Asur belgesinde, Asur'a karşı oluşturan ittifakın başını Urartu Kralı II. Sarduri'nin çektiği ve Melid ve Kummuh gibi diğer Geç

¹³⁹⁹ Konyar, "Gurgum Krallığı", s. 62; ayrıca bkz. E. Carter, "Kahramanmaraş-Domuztepe", (Ed. Necmi Karul), *ArkeoAtlas*, 2002, s. 114; Herrmann, *Ivories From Nimrud V: The Small Collections from Fort Shalmaneser*, s. 43; Turner, "Tell Nebi Yunus: The ekal Maşarti of Nineveh", s. 68-75.

¹⁴⁰⁰ Alparslan, "Gurgum Krallığı", s. 15; ayrıca bkz. J. V. Canby, "Decorated Garments in Ashurnasirpal' sculpture", *Iraq* 33, 1971, s. 31-53; Dodd, "Legitimacy, Identity and History in Iron Age Gurgum", s. 47-64; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamış, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene*, s. 45-57.

¹⁴⁰¹ Konyar, "Gurgum Krallığı", s. 62; ayrıca bkz. L. S. Dodd; "Strategies for Future Success: Remembering The Hittites During The Iron Age", *Anatolian Studies* 57, 2007, s. 203-216.

¹⁴⁰² Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, s. 238-242.

Hitit kralıklarının da birliğin içerisinde yer aldığı ifade edilmektedir¹⁴⁰³. Bahsi geçen bu ittifakta Gurgum'un o dönem için başında bulunan Tarhulara'da ordusuyla birlikte yer alacaktır¹⁴⁰⁴. Asur kralı bu birliği ağır bir yenilgiye uğratacaktır ancak M.Ö. 738 ile 732 yıllarına ait vergi listelerine göre Gurgum Kralı Tarhulara'yı affeder. Daha sonra muhtemelen M.Ö. 711 yılından kısa bir süre önce Tarhulara, oğlu Mutallu tarafından öldürülüp tahtı gasp edilecektir. Asur kralının, Gurgumlu Tarhulara'yı affetmesinin nedeni bu bölgede zirve yapan Asur karşıtı oluşumlara karşılık olasılıkla kendisine bağlı bir üs oluşturup daha sonra buralara düzenleyeceği seferlerde bu merkezden yararlanmak şeklinde bir amaç hedeflemektedir¹⁴⁰⁵.

II. Sargon Dönemi (M.Ö. 721–705) ile birlikte Asur ile Gurgum arasındaki siyasi ilişkiler daha net bir biçimde ortaya çıkar. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi ve II. Sargon Dönemi'ne ait yazıtlardan anlaşıldığı üzere M.Ö. 711 yılında Tarhulara oğlu Mutallu tarafından öldürülecektir. Bu olay üzerine Asur kralı II. Sargon bizzat Gurgum'a gelip Mutallu'yu tahttan indirir ve Gurgumu'u Asur Devleti'ne bağlı olan bir vassalık haline getirir¹⁴⁰⁶. II. Sargon Dönemi'ne ait bu yazıtta ilk defa Marqas (Maraş) ismi geçer¹⁴⁰⁷:

“Oğlu Mutallu, Gurgumlu Tarhulara'yı kılıçla öldürüp, benim iznim olmadan tahta kendisi geçti ve ülkesini yönetti; yüreğimin kızgınlığı ile hiçbir tehlikeli bölgede benim yanımdan ayrılmayan savaş arabam ve süvarim ile birlikte son hızla Marqasi şehrine gittim. Mutallu'yu, onun oğlunu, ailesini, Bit-Pa'llu ülkesindeki her şeyi, altın, gümüş ve saraydaki tüm varlığı ile birlikte ganimet olarak aldım. Gurgum halkını en

¹⁴⁰³ Konyar, “Gurgum Krallığı”, s. 62; ayrıca bkz. Erkan Konyar; “Kahramanmaraş Yüzey Araştırması 2007/ Surveys in Kahramanmaraş in 2007”, *ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri – News of Archaeology From Anatolia's Mediterranean Areas* 6, 2008, s. 130–136; Dodd; “Strategies for Future Success: Remembering The Hittites During The Iron Age”, s. 203-216; Mallowan, *Nimrud and Its Remains*, II, 447.

¹⁴⁰⁴ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, II. Volume, s. 269–282.

¹⁴⁰⁵ Alparslan, “Gurgum Krallığı”, s. 15; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, “Royal Statements of Ideal Prices: Assyrian, Babylonian and Hittite”, (Ed. J. V. Canby, E. Porada, B. S. Ridgway, T. Stech), *Ancient Anatolia: Aspect of Change and Cultural Development, Essays in honor of J. Mellink*, 1986, s. 93–102.

¹⁴⁰⁶ Konyar, “Gurgum Krallığı”, s. 62-63; ayrıca bkz. Erkan Konyar; “Kahramanmaraş 2006 Yüzey Araştırması”, 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, 28 Mayıs–01 Haziran 2007 Kocaeli*, Ankara 2008, s. 403–410; J. D. Hawkins, “The Kululu lead Strips: Economic Documents in Hieroglyphic Luwian”, *AnSt* 37, 1987, s. 135–162.

¹⁴⁰⁷ Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, II. Volume, s. 48–66; ayrıca bkz. S. Frankenstein, “The Phoenicians in the Far West: a Functions of Neo-Assyrian Imperialism”, (Ed. M. Larsen) *OE*, 1979, s. 263–294; Dodd; “Strategies for Future Success: Remembering The Hittites During The Iron Age”, s. 203-216; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamiş, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene*, s. 45–57; Dodd, “Legitimacy, Identity and History in Iron Age Gurgum”, s. 47-64; Hawkins, “Royal Statements of Ideal Prices: Assyrian, Babylonian and Hittite”, s. 93-102.

uzak sınırına kadar bağışladım, onların başına kendi memurumu yerleştirdim; Asur halkı ile bir tuttum’,¹⁴⁰⁸.

Marqas adından günümüzdeki Maraş kent isminin türetildiği düşünülmektedir. Ancak bu konuya dair dikkat çekici olan gelişme ise, Marqas isminin sadece II. Sargon Dönemi’ne ait Asur belgelerinde geçmesidir. Alparslan’a göre Hitit hiyeroglif yazıtlarında bu isme rastlamak mümkün değildir¹⁴⁰⁹. M.Ö. 1. binyıl buluntuları açısından zengin olmasına rağmen, Maraş bölgesinde yeterince kazı çalışması ve yüzey araştırması yapılmadığından detaylı verilere ulaşılamamıştır. Buna rağmen özellikle Maraş civarında bulunan çok sayıda yazıt ve yazıt parçaları Gurgum tarihine ilişkin önemli bilgiler içermektedir. Maraş dışında İskenderun, Kurtul, Karaburçlu ve Hacıbekli’deki Hitit hiyeroglif yazıtlarında hem Gurgum kralları, hem de bazı özel kişilerin adlarının geçmesi bu krallığın siyasi ve askeri tarihiyle ilgili sağlıklı değerlendirme yapabilmemiz için oldukça önemlidir. Burada adı geçen Gurgum kral isimlerinin okunuşları Asurcadır. Bu durum bu bölgelerde bulunan krallıklar üzerindeki Asur’un kültürel egemenliğini de ortaya koymaktadır. Bu bölgede bulunan Hitit hiyeroglif yazıtları sayesinde bazı kralların yerel okunuşu da bilinmektedir. Asurca kaynaklarda geçen Mutalli ve oğlu Qalparun da, Maraş’ta bulunan bir yazıta göre Muvatalis ve Halparuntiyas ile eşitlenebilir¹⁴¹⁰.

Korsbad’da bulunmuş bir başka Asur yazıtında, II. Sargon’un Marqaslı Tarhulara’nın bütün topraklarını yağmaladığını ve ülkesinin tamamını kendi egemenliği altına aldığı ifade edilmektedir¹⁴¹¹. Yine Korsobad’da bulunmuş bir döşeme yazıtında, II. Sargon icraatlarını ve niteliklerini sayarken, ‘*Marqas şehrinde Tarhulara Krallığı’na son veren; Gurgum’un tamamını Asur sınırları içine katan...*’ ifadesini kullanır¹⁴¹². Söz konusu yazıtlardan, II. Sargon Dönemi’nde Kuzey Suriye’deki Asur

¹⁴⁰⁸ Konyar, ‘‘Gurgum Krallığı’’, s. 63; ayrıca bkz. R. Borger, ‘‘Die Inschriften Asarhaddons, König von Assyrien, *AfO Beiheft* 9, Graz, 1956, s. 12–45; Frankenstein, ‘‘The Phoenicians in the Far West: a Functions of Neo-Assyrian Imperialism’’, s. 263–294; Hawkins, ‘‘The Kululu lead Strips: Economic Documents in Hieroglyphic Luwian’’, s. 135–162; Konyar, ‘‘Kahramanmaraş 2006 Yüzey Araştırması’’, s. 403–410.

¹⁴⁰⁹ Alparslan, ‘‘Gurgum Krallığı’’, s. 15; ayrıca bkz. Herrmann, *Ivories From Nimrud V: The Small Collections from Fort Shalmaneser*, s. 43; Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858–745 BC)*, s. 16–21.

¹⁴¹⁰ Alparslan, ‘‘Gurgum Krallığı’’, s. 15; ayrıca bkz. Herrmann, *Ivories From Nimrud V: The Small Collections from Fort Shalmaneser*, s. 43; Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858–745 BC)*, s. 16–21.

¹⁴¹¹ Konyar, ‘‘Gurgum Krallığı’’, s. 63.

¹⁴¹² Konyar, ‘‘Gurgum Krallığı’’, s. 63.

etkisinin zirve yaptığı, Gurgum'un Asur'un etki alanı içinde olduğu ve bu krallığın Asurlu yöneticiler tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır¹⁴¹³.

3.3.11. Kummuh Krallığı

Hitit İmparatorluğu'nun, Anadolu'ya batıdan gelen göçmen dalgaları sonucunda M.Ö. 12. yüzyılın başlarında yıkılmasından sonra, İmparatorluğun bakiyesi olarak geride kalan Hitit halkı, bu dönemlerde Anadolu'da yaşanan kargaşa ortamı sonucunda, güneydoğuya doğru göç etmişlerdir¹⁴¹⁴. Geç Hitit halkları Antitoroslarda Luvi, Çukurova'da Hurri, Antitorosların güneyinde Hurri ve Amurru halklarıyla birlikte yaşamışlardır. Nitekim kuzeyde Kızılırmak'tan, bugünkü Türkiye-Suriye sınırının biraz güneyine, batıda Tuz Gölü'nden Karaman'a çekilecek bir çizgiden, doğuda Fırat'a kadar uzanan bölgede, M.Ö. 10. yüzyılda Geç Hitit Krallıkları ya da Kuzey Suriye Kent Devletleri olarak anlandırılan birçok küçük devletin varlığı bilinmektedir. Bu devletler güneyde Arami ve Yahudi Krallıkları ile Mısır, doğuda Asur İmparatorluğu, batıda Frigler ve kuzeydoğuda Urartu Devleti ile komşu idiler. Geç Hitit Krallıklarının gerek sahip oldukları coğrafi konumları gerekse küçük ve siyasal anlamda zayıf olmalarından dolayı dönemin oldukça güçlü askeri devletleri olan Asur ve Urartu'nun sürekli olarak hedefi durumunda kalmışlardır¹⁴¹⁵.

Kummuh Krallığı'nın bulunduğu bölgenin coğrafi sınırları, günümüzdeki modern Adıyaman kenti ile hemen hemen örtüşmektedir. Ancak son dönemlerdeki araştırmalar sonucunda Belkıs Tepe'de (Zeugma) dexiosis bir kabartmanın ortaya çıkarılması bu Demir Çağı krallığının sınırlarının Birecik'e kadar yayıldığı şeklinde genel bir düşüncenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Krallığın Kuzey sınırında Melid (Malatya), güneyinde Kargamış Krallığı, batısında Gurgum (Kahramanmaraş) bulunmaktaydı¹⁴¹⁶. Bu krallığın başkenti kendisiyle aynı ismi taşımaktaydı¹⁴¹⁷. Krallığın

¹⁴¹³ Konyar, "Gurgum Krallığı", s. 63; ayrıca bkz. Mallowan, *Nimrud and Its Remains*, II, 447.

¹⁴¹⁴ Süleyman Özkan, "Kummuh/Kumaha", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993, s. 65.

¹⁴¹⁵ Özkan, "Kummuh/Kumaha", s. 65; ayrıca bkz. Hawkins, "Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions", s. 154-167; Barnet, Falkner; *The Sculpture of Assur-Nasir-Pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud*, s. 53-57.

¹⁴¹⁶ Geoffrey Summers, "Kummuhu Krallığı", *Arkeo Atlas, Sayı 4*, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2005, s. 25; ayrıca bkz. Hawkins, "The Kululu lead Strips: Economic Documents in Hieroglyphic Luwian", s. 135-162; Hawkins, "Royal Statements of Ideal Prices: Assyrian, Babylonian

başkenti bugün Atatürk Baraj Gölü'nün altında kalan Samsat Höyükte yer alır. Burada Nimet Özgüç tarafından yürütülen kazılarda Demir Çağı dolgularının çok az bir bölümü gün ışığına çıkarılabilmektedir. Bunun nedeni ise başkente ait kalıntıların çoğu ya sonradan inşa edilen Kommagene başkenti Samosata'nın kışlık sarayı altında kalmış ya da yine buradaki saray inşası nedeniyle tahrip olmuştur. Hammade kaynakları açısından zengin olmayan Kummuh ülkesinin gücü ve önemi nehir boyunca taşımacılığı yapabilen ağaç kütüklerinden gelir¹⁴¹⁸.

Resim 47. Kummuh Krallığı Ve Yayılım Alanları (Kurt, 2007: 197)

Hemen hemen ele aldığımız bütün diğer krallıklarda ifade ettiğimiz gibi Kummuh tarihine dair yazılı bilgilerimiz, çağdaş Asur ve Urartu kaynaklarına dayanmaktadır. Bu bölgede ele geçen, çoğu hieroglif yazısıyla yazılmış olan yazıtlar, yapı kitabeleri ve adak yazıtlarıdır. Bu yazıtlarda saptanan kral isimlerinin teyit edilebilmesi için, Asur

and Hittite”, s. 93-102; Dodd; “Strategies for Future Success: Remembering The Hittites During The Iron Age”, s. 203–216.

¹⁴¹⁷ Trevor Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford University Press, London 2012, s. 110; ayrıca bkz. Frankenstein, “The Phoenicians in the Far West: a Functions of Neo-Assyrian Imperialism”, s. 263–294; Canby, “Decorated Garments in Ashurnasirpal’ sculpture”, s. 31-53.

¹⁴¹⁸ Summers, “Kummuhu Krallığı”, s. 25; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 17–65; J. D. Hawkins, “Kummuh”, *Reallexicon der Assyriologie* 6, 1983, s. 338–340.

krallarının kuzeye yaptığı sefer kayıtlarında geçen isimlerin, yerel kaynaklarla karşılaştırılarak belirlenmesi zorunluluk gibi görünmektedir. Adıyaman da Atatürk Barajı nedeniyle yapılan kazılar başlamadan önce, bazı kitabeli steller bulunmuştur. Bölgede yapılan yüzey araştırmaları ve çeşitli arkeolojik kazılar sonucu Samsat, Ancoz ve Malpınar'da yeni hiyeroglif yazıtlar ele geçirilmiştir. Fakat ne yazık ki hala Kummuh tarihini ortaya koyabilecek yazılı belgelerin bulunduğu bir arşive ulaşılamamıştır¹⁴¹⁹.

Kummuh ülkesi, M.Ö. 2 binlerin başında, hatta Hitit İmparatorluğu'nun son yıllarında, Malatya'dan Emar'a kadar uzanan bir bölgeyi elinde tutan Kargamış Krallığı'na bağlı idi. Bu dönemlerde bölgede Asur karşıtı birtakım hareketlenmelerin görülmesi üzerine I. Tiglat-Pileser M.Ö. 1104–1087 yılları arasında Fırat'ı geçerek Amurru üzerine seferler düzenlemiştir. I. Tiglat-Pileser bu seferlerden geri dönerken bölgedeki güçlü devletlerden olan Kargamış kralı İni-Teşub ile Milidia kralı Allumari'den haraç alır. Asur krallına ait bu kayıtlarda Kummuh adının zikr edilmemesi, muhtemelen seferin düzenlendiği tarihlerde bu krallık henüz bağımsızlığını kazanmamıştı. Asur metinlerinde Kummuh adının ilk kez M.Ö. 866 geçmesi, bu krallığın muhtemelen 9. yüzyılın başlarında Kargamış'tan ayrılıp bölgedeki bağımsız devletlerden biri haline geldiğini göstermektedir¹⁴²⁰.

Kummuh, Asur İmparatorluğu için kuzeyinde bulunan birçok bağımsız Geç Hitit Dönemi Krallıklarından biriydi. Dönemin süper gücü Asur ile ilişkileri, bu krallığın kuzeydeki bütün ülkelere yönelik sürdürdüğü vahşice sömürme politikalarından dolayı istikrarsızdı. M.Ö. 886 yılında, Asur kralı Assurnasirpal'e ait yazılı kaynaklardan Kummuh kralı Katazilu'nun, Asur'a vergi ödediğini öğrenmekteyiz. Asur'un bu dönemde yürüttüğü temel siyaset ise Kummuh'u ele geçirip yönetmekten çok, kendine sadık ve barışçı bir krallık haline getirmeye çalışmıştır. Asur'un, Kummuh'u doğrudan

¹⁴¹⁹ Özkan, “Kummuh/Kumaha”, s. 66; ayrıca bkz. C. A. Burney, G. R. J. Lawson, “Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik”, *Anatolian Studies* 8, 1958, s. 211–218; Hawkins, Davies, “Buying and Selling in Hieroglyphic Luwian”, s. 91-105; Piepkorn, *Historical Prism Inscriptions of Ashurbanipal I*, Chicago 1933, s. 112; Kohler, “Phrygian Animal Style and Nomadic Art”, s. 58-62; Tansu, “Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö.7.Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri”, s. 545; Ekrem Memiş, “Asur Devletlerinin Anadolu Politikası”, s. 71-72; Mellink, “The Native Kingdoms of Anatolia”, s. 622-625; Birmingham, *The Overland Route Across Anatolia In the Eight and Seventh Centuries B.C.*, s. 185-187; Hawkins, “Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene”, s. 69-10.

¹⁴²⁰ Özkan, “Kummuh/Kumaha”, s. 66-67; ayrıca bkz. Starr, *Queries to the Sunod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*, s. 12-35; Hawkins, “Royal Statements of İdeal Prices: Assyrian, Babylonian and Hittite”, s. 93-102.

işgal edip yönetmemesinin en önemli nedeni ise böyle bir durumun çok daha maliyetli olmasındandı çünkü olası bir işgal bu ülkede ayrı bir ordunun sürekli olarak bekletilmesi demektir; bu da Asur ekonomisi için ayrı bir gider kapısı olduğundan pek tercih edilmeyen bir durumdu¹⁴²¹.

Ancak bu dönemde Kummuh krallığının Asur'a vergi ödemesi biraz da gönüllülük esasına dayalıydı; ödenen vergi karşılığında bölgedeki diğer ülkelere karşı Asur desteği sağlanmaktaydı. Aslında böylesine bir duruma dönemin küçük krallıkları genelde başvuruyordu çünkü Asur'a gönüllü olarak haraç vermek bu ülkenin bölgedeki diğer beyliklere karşı kendilerini koruması demektir. Bu görece tek taraflı ilişkinin varlığı Kahramanmaraş müzesinde bulunan Pazarcık Anıt Taşı'ndaki yazıtla kanıtlanmaktadır¹⁴²². Bu yazıttaki bir başka önemli konu ise Asur kralı Adad-Nirari'nin M.Ö. 805 yılında Gurgum ile Kummuh arasındaki sınır anlaşmazlığında hakem rolünü üstlenerek her iki ülke arasındaki sınırı yeniden çizmesidir ve her iki ülke arasına Asur kralı tarafından bir sınır taşı dikilmiştir¹⁴²³.

Asur yazılı kaynaklarında ismi geçen ilk Kummuh kralı I. Hattuşili'dir ve bu Kral'ın adı ilk olarak II. Assurnasirpal'in vergi aldığı kral listelerinde geçmektedir¹⁴²⁴. Bu yazıtlara göre Kummuh kralı Hattuşili, Kargamış, Bit Adini, Arpad, Patin ve Bit Agusi üzerine sefer yapan Asur kralı II. Assurnasirpal'e Urfa yakınlarındaki Huzurina (Sultantepe) kentinde vergi olarak altın, gümüş ve sedir tomrukları vermiştir. Kummuh kralının bu hareketi muhtemelen hem ülkesini Asur işgalinden kurtarmak hem de bölgedeki diğer krallıkların kendi ülkesine saldırıları karşısında Asur'un desteğini sağlamak içindi. Günümüzde dahi Muğla'nın Fethiye ilçesinden Kahramanmaraş'a kadar uzanan Toros Dağlarının değişik kesimlerinde ve farklı yükseltilerde oldukça sık sedir ormanlarına rastlanılmaktadır¹⁴²⁵. Zengin olmayan bu bölgenin gücü ve önemi

¹⁴²¹ Summers, "Kummuhu Krallığı", s. 25.

¹⁴²² Summers, "Kummuhu Krallığı", s. 25; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 17-65; Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, s. 110.

¹⁴²³ Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of the People and Places of Ancient Western Asia*, London and New York, 2009, s. 396; ayrıca bkz. Ümit Serdaroğlu, "Aşağı Fırat Havzası Araştırmaları 1975", *ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları*, Seri 1, No. 1, 1977, s. 156-169; Albenda, *The Palace of Sargon King of Assyria*, s. 90.

¹⁴²⁴ Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, s. 110.

¹⁴²⁵ Özkan, "Kummuh/Kumaha", s. 67; ayrıca bkz. M. J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 64, 1960, s. 57-69; A. Taşyürek, "A Rock of Shalmaneser III on The Euphrates", *Iraq* 41, Lev. XV-XVI, 1979, s. 50; Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 17-65.

nehir boyunca taşımacılığı yapabilen ağaç kütüklerinden geldiğini iddia eden Summers'ın¹⁴²⁶ aksine Özkan göre ise Demir Çağlarında Adıyaman dağlarında oldukça sık sedir ormanları bulunmaktaydı¹⁴²⁷. Bu ormanların demir madeninin işlenmesi sırasında yakacak olarak kesilip tamamen tahrib edildiği düşünülmektedir. Ayrıca Özkan'göre Kummuh'un Asur'a vergi olarak ödediği altın ve gümüş kaynakları da bu ülkenin sınırları içinde bulunmaktaydı¹⁴²⁸.

Dönemin yazılı metinlerine göre Asur Krallığı, Kummuh bölgesindeki kesin egemenliği II. Assurnasirpal'in on sekizinci yılındaki seferi sonucunda elde etmiştir¹⁴²⁹. Bu sefer ile Assurnasirpal sadece Kummuh kralına boyun eğdirmekle kalmayacak aynı zamanda Urartu Krallığı'nın bölgedeki etkinliğine de son vermiştir. Zaten Asur için oldukça önemli siyasal ve ekonomik faydalar doğuran böylesine bir seferin Urartu'nun aleyhine birtakım gelişmelere neden olması gayet doğal görünmekteydi. Asur Devleti'nin kuzey bölgelerinde tamamen denetim sağladığı ve önemli maden yataklarına ulaştığı M. Ö. 866 yılındaki seferi, II. Assurnasirpal'in yıllıklarında şöyle anlatılmaktadır:

*“Simanu ayının ilk günü savaş arabalarımı harekete geçirdim. Dicle'yi geçtim. Kutmukhi topraklarının haracını aldım. Kutmukhi'den hareket ettim ve İstarati'ye girdim. Geceyi Kibaki şehrinde geçirdim ve Kibaki şehri haracı olarak koyun ve inek sürüleri, şarap ve bakır aldım. Köyleri ile birlikte Matiati şehrini fethettim. Onların 2800 savaşçısını kılıçtan geçirdim ve büyük ganimet topladım. Silahlarımdan kaçan bütün insanlar; ayağıma kapandılar ve onları tekrar kendi şehirlerine görevlendirerek haraç ve vergiye bağladım”*¹⁴³⁰.

¹⁴²⁶ Summers, “Kummuhu Krallığı”, s. 25; ayrıca bkz. G. D. Summers, “Control of an Euphrates Crossing in the Middle and Late Iron Age as seen from Tille Höyük”, XXXIV. Assirioloji Kongresi, İstanbul 1987, s. 48–60.

¹⁴²⁷ Özkan, “Kummuh/Kumaha”, s. 67.

¹⁴²⁸ Özkan, “Kummuh/Kumaha”, s. 67; ayrıca bkz. Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, s. 110.

¹⁴²⁹ Kurt, M.Ö. *1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 93; ayrıca bkz. J. D. Hawkins, “Von Kummuh nach Kommagene”, *Antike Welt* 6, Jarhgang Sondernumer, 1975, 1975, s. 5–10; Hawkins, “Kummuh”, s. 338–340; Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford Universty Press, London 2012, s. 110-111; Taşyürek, “A Rock of Shalmaneser III on The Euphrates”, s. 50.

¹⁴³⁰ Kurt, M.Ö. *1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 93; Sedat Alp, “Ancoz Kazısı 1979”, *ODTÜ Aşağı Fırat Projesi 1978–1979 Çalışmaları, Aşağı Fırat Projesi Yayınları Seri 1, No. 3*, 1987, s. 24–47.

III. Salmanasar kralığının birinci ve ikinci yıllarında bölgeye düzenlediği sefer kayıtlarında I.Hattuşili'nin ismi bir kez daha geçmektedir¹⁴³¹. Bu kayıtlara göre Kummuh kralı, III. Salmanasar'a altın, gümüş, sığır, koyun ve şaraptan oluşan haracını vermiş ve böylece Asur akınlarını ülkesinden uzak tutmuştur. Kummuh kralının Asur'a ödediği vergiler arasında altın ve gümüş gibi madenlerin bulunması bu ülkenin sahip olduğu hammadde kaynaklarını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu dönemlerde Asur kralı sefere çıkmadan bölgedeki yöneticilerin Asur kralına hediyeler gönderip ülkelerini Asur yağmasından kurtarmaya çalışmaları sıklıkla başvurdukları bir yöntemdi. M.Ö. 857'de kuzeyde meydana hareketlilik sonucu III. Salmanasar; Sam'al, Bit Adini, Arpad, Kargamış, Hama, Que, Melid, Tabal ve Unqi üzerine büyük bir sefer düzenledi ve bu ülkeleri haraca bağladı. Kummuh kralı Hattuşili de Asur'a haraç veren krallar arasında bulunmaktaydı. Bu dönem için Hattuşili, Asur'a 20 mana gümüş ve 300 sedir tomruğu vermişti¹⁴³². I. Hattuşili'nin krallığı bilinmeyen nedenlerden dolayı oldukça kısa sürmüştür¹⁴³³.

III. Salmanasar Dönemi'nde hem Gurgum hem de Kummuh ülkelerinde taht değişikliği olacaktır. Bu dönemde, Halparunda Gurgum, Kundaşpi ise Kummuh tahtına geçmişti¹⁴³⁴. Bizler Kundaşpi'nin, I. Hattuşili ile aynı soya mensup olup olmadığını bilmiyoruz¹⁴³⁵. Gurgum ve Kummuh tahtına geçen her iki kral da M.Ö. 853 yılında Til Barsip'in karşısındaki Pitru kentinde Asur kralına haraç vererek bağılıklarını bildirirler. Dönemin yazılı kaynaklarında Kundaşpi'ye dair başka herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır. Hattuşili'nin 858 yılında, Kundaşpi'nin ise 853 yılı kayıtlarında

¹⁴³¹ Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, s. 110; M. Kalaç, "Topraküstü Araştırmaları 1979", *ODTÜ Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları, Aşağı Fırat Projesi Yayınları Seri 1, No. 3*, 1987, s. 117; Taşyürek, "A Rock of Shalmaneser III on The Euphrates", s. 50.

¹⁴³² Özkan, "Kummuh/Kumaha", s. 67-68; ayrıca bkz. E. Honigmann, "Kommagene", *Paul-Wissova RE Supplement IV*, 1924, s. 978-990; Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 17-65.

¹⁴³³ Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History* s. 110; ayrıca bkz. W. Orthmann, *Untersuchungen Zur Spathehithische Bildkunst*, Bonn, 1971, s. 78-90; Summers, "Control of an Euphrates Crossing in the Middle and Late Iron Age as seen from Tille Höyük", s. 48-60; Honigmann, "Kommagene", s. 978-990.

¹⁴³⁴ Özkan, "Kummuh/Kumaha", s. 69; ayrıca bkz. Belli, "Urartular", s. 140-208; Taşyürek, "A Rock of Shalmaneser III on The Euphrates", s. 50.

¹⁴³⁵ Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, s. 110; ayrıca bkz. S. R. Blaylock, D. H. French, G. D. Summer, "The Adıyaman Survey An Interim Report" *Anatolian Studies* 40, 1990, s. 81-135.

geçmesinden yolla çıkan Özkan'a göre Hattuşili'den hemen sonra Kundaşpi tahtta geçmiş olmalıdır¹⁴³⁶.

III. Adad-Nirari Dönemi'nde Kumme Krallığı'nın başında Şuppiluliuma'nın bir başka yazılış şekli olan Uşpilulume isimli yönetici bulunmaktadır¹⁴³⁷. III. Adad-Nirari (M.Ö. 811–781) ile Uşpilulume Dönemlerinde Ancoz ve Boybeyipınarı'ndaki kitabeler ile muhtemelen Asur ve Kumme halklarının bağlı olduğu tapınaklar inşa edilmiştir. Bu dönemde bölgedeki Asur baskısı karşısında oldukça bunalan bölge krallıkları Arpad kralı Adramu'nun oğlu Atarşumki'nin önderliğinde Que, Gurgum, Sam'al ve Melid gibi Geç Hitit Devletleri, Asur'a karşı ittifak yaptılar ancak bu ittifak Asur kralı III. Adad-Nirari tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı¹⁴³⁸. Asur'a karşı oluşturulan bu askeri gücün içerisinde Kummuh Krallığı yer almayacaktır ve bu ülkenin sadakati Asur kralının iltifatlarına neden olacaktır. Örneğin III Adad-Nirari, bu ittifak içinde yer almayan Kummuh ile bu ittifakta yenilgiye uğrattığı ülkelerden biri olan Gurgum arasında daha önce de ifade ettiğimiz gibi sınır probleminin düzeltiminde Kummuh ülkesini kayıracaktır. Ancak Kummuh kralı Uşpilulume ile Gurgum kralı arasında yapılan sınır belirlemesi Adad-Nirari'nin oğlu IV. Salmanasar zamanında tekrar sorun olmuştur. Bu sınır, Harran veya Kar-Salmanasar'da kral naibi olarak görev yapan Şamşi-ilu tarafından M.Ö. 773 yılında aynı yerde tekrar belirlendi. Bu dönemde Uşpilulume hala tahtta idi. Asur'un kendisine sadık olan krallıkları bu şekilde ödülendirmesi, muhtemelen bağılıklarının sürekli olmasını sağlamak içindir. Çünkü kuzey bölgelerinde bulunan krallıkların uzun süre Asur'a sadık kalmaları bu krallığın Anadolu'ya yapacağı seferlerde çok daha güçlü bir askeri üstünlük kurması demektir¹⁴³⁹.

¹⁴³⁶ Özkan, "Kummuh/Kumaha", s. 69–70; ayrıca bkz. F. K. Dörner, *Nemrut Dağının Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, Çev. Vural Ülkü, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 45–53; Veysel Donbaz, "Two Neo Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums", 1990, s. 9; Honigmann, "Kommagene", s. 978–990.

¹⁴³⁷ Nimet Özgüç, "Sümeysat Definesi", *Belleten XLIX/195*, 1985, s. 441–450; ayrıca bkz. Blaylock, French, Summer, "The Adiyaman Survey An Interim Report", s. 81–135.

¹⁴³⁸ Özkan, "Kummuh/Kumaha", s. 70; ayrıca bkz. Donbaz, "Two Neo Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums", s. 4–24; Bryce, *The Routledge Handbook of the People and Places of Ancient Western Asia*, s. 396; Hawkins, "Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamış, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene", s. 45–57; Hawkins, "Kummuh", s. 338–340; Hawkins, Davies, "On The Problems of Karatepe: The Hieroglyphic Text", 1978, s. 103–119.

¹⁴³⁹ Özkan, "Kummuh/Kumaha", s. 70 ayrıca bkz. Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, s. 110; Hawkins, "Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamış, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene", s. 45–57; Blaylock, French, Summer, "The Adiyaman Survey An Interim Report", s. 81–

III. Adad-Nirari'nin oğulları olan, IV. Salmanasar (M.Ö. 783–773), III. Assur-dan (M.Ö. 773–755), V. Assur-Nirari (M.Ö. 755–745) Dönemleri'nde kuzeyde bulunan ülkelerin en rahat oldukları dönemdir. Bunun en önemli sebebi ise bu dönemlerde Asur'un yaşadığı iç karışıklıklar nedeniyle Geç Hitit ve Arami Devletleri üzerine herhangi bir askeri sefer düzenleyememesidir. Elbetteki Asur'un bu zayıflığından Geç Hitit Krallıkları dışında Urartu Krallığı da yararlanacaktır. Urartu kralı I. Arğişti (M.Ö. 786–764), ülkesine kuzeyden ve doğudan gelebilecek tehlikelere karşı önlemler aldıktan sonra batıya ve güney bölgelerine yönelmiştir. Urartu Krallığının bu dönemde bölgedeki etkinliğinin artması aynı zamanda doğudan ve batıdan geçen ticaret yolları üzerindeki denetimini de artıracaktır. Urartu'nun batı ve güney bölgelerindeki etkinliğinin artmasıyla birlikte bu bölgelerden Asur ülkesine giden hammadde akışını da kesmiştir. Van kayalığındaki Horhor Kroniği olarak adlandırılan kaya yazıtında I. Arğişti, dördüncü hâkimiyet yılında Hatti ve Melid'e karşı sefer düzenlediğini Hate ve Şupani ülkelerinden esirler getirip Arîn Berd şehrini kurduğunu söyler¹⁴⁴⁰.

M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında ise Urartu için önemli siyasi ve askeri olaylar Van Gölü'nün güneybatısında, bir başka tanımla Anadolu'nun güneydoğusunda gelişmektedir. Bu tarihte Urartu tahtında olan II. Sarduri, Asur karşısında oldukça önemli başarılar elde etmesine ek olarak, M.Ö. 746 ve 744 yılları arasında Geç Hitit Kent Devletlerine karşı da başarılı seferler düzenleyecektir. Urartu kralının Asur egemenlik alanlarında önemli başarılar elde etmesinde Asur'un bu dönem için yaşadığı iç isyanların önemli katkısı olmuştur. Geç Hitit bölgesinde otorite kurabilmek için bu yıllarda Urartu kralı, Adıyaman civarındaki Kumme ülkesi kralı Kuştaşpili'ye karşı sefere çıkacak ve O'nu egemenliği altına alacaktır. Bu sefer sırasında Kummuh ülkesi krali kenti Uita, Sarduri tarafından ele geçirilmiş ve oldukça zengin ganimetler elde edilmiştir¹⁴⁴¹:

135; Kurt, *M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 127; Hawkins, “Von Kummuh nach Kommagene”, s. 5–10.

¹⁴⁴⁰ Özkan, “Kummuh/Kumaha”, s. 73; ayrıca bkz. E. Unger, “Gewicht; Mesopotamia”, (Ed. Max Ebert), *Reallexicon der Vorgeschichte*, 1979, s. 315–318; Hawkins, “Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Kommagene”, s. 69–10; Hawkins, Davies, “On The Problems of Karatepe: The Hieroglyphic Text” 1978, s. 103–119; Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, s. 110–111.

¹⁴⁴¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 83-84; ayrıca bkz. Nimet Özgüç, “Two Seal Impressions from Kültepe and Kırık Bayır Relief”, (Ed. M. Kelly-Buccellati), *Insight Through Images, Studies in Honor of Edith Paroda*, Malibu, 1986, s. 197–200; Bryce, *The Routledge Handbook of the People and Places of Ancient*

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Qumaha ülkesini ele geçirdi ve Argiştî oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argiştî oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Qumaha ülkesinin kralı Kuştaspili bağımsızdı (?). Hiçbir (Bianili?) kralı orayı ziyaret etmemişti. Argiştî oğlu Sarduri der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden düşman ülkelerinde (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teişeba'ya, Tanrı Şivini'ye ve Biainili ülkesinin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar (bana) kulak verdiler ve bana yol gösterdiler. Qumaha ülkesine karşı sefer çıktım. Tahkimatlı krali kenti Uita'yı güç kullanarak ele geçirdim ve Krali şehir Parala'yı aldım. O (Kuştaspili) huzuruma çıktı ve yere kapandı. (Onu) kaldırdım. Bana haraç verdi: 40 mina saf(?) altın, 800 mina gümüş, 3. 000 giysi, 2.000 bakır kalkan ve 1.535 bakır kâse...’’¹⁴⁴².

II. Sarduri'nin bu sefere dair tuturduğu kayıtlardan bu bölgeden elde edilen ganimetin ve vergilerin zenginliği ve türü dikkat çekicidir. Kummuh kralı Kuştaspili'nin Sarduri'ye ödediği vergi içinde 40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 3. 000 giysi, 2.000 bakır kalkan ve 1.535 bakır kâse özellikle önemlidir. Urartu'nun değişik tarihlerde başka bölgelere düzenlediği sefer kayıtlarını incelediğimizde hemen hemen başka hiçbir bölgeden elde etmediği kadar kıymetli maden ve maden ürününü bu sefer sonunda kendi ülkesine götürmüştür¹⁴⁴³.

Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve özellikle Habur bölgesinin Asur ekonomisi için başta altın olmak üzere birçok önemli maden kaynağına sahip olması; II. Sarduri Dönemi'nde ise Urartu Krallığı'nın bu yöreden elde ettiği ganimetin ağırlığını zengin maden ve maden ürünlerinin oluşturması bölgenin sahip olduğu maden potansiyelini

Western Asia, s. 396; Donbaz, “Two Neo Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums”, 1990, s. 9-13.

¹⁴⁴² Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 120; ayrıca bkz. Hawkins, “Hieroglyphic Hittite Inscription From Porsuk”, s. 99 – 109; Hawkins, “Von Kummuh nach Kommagene”, s. 5–10; Hawkins, “Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamış, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene”, s. 45–57; Hawkins, “Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamış, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene”, s. 45-57; Hawkins, Davies, “On The Problems of Karatepe: The Hieroglyphic Text” 1978, s. 103–119; Donbaz, “Two Neo Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums”, 1990, s. 9-13; Kurt, *M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 127-129; Blaylock, French, Summer, “The Adiyaman Survey An Interim Report”, s. 81–135; Orthmann, *Untersuchungen Zur Spathethitische Bildkunst*, s. 78–90.

¹⁴⁴³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 84; ayrıca bkz. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 242; Hawkins, , “Kuzi-Teşub and The Great Kings of Karkamış”, s. 31-53; Hawkins, “Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamış, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene”, s. 45-57; Nimet Özgüç, “Sümeysat Definesi”, s. 441–450; Bryce, *The Routledge Handbook of the People and Places of Ancient Western Asia*, s. 396-400.

göstermesi bakımından önemlidir. Söz konusu olan bu bölgeler aynı zamanda Asur'un bakır madenini temin ettiği yörelerin başında gelmekteydi. Asur kralı I. Tiglat-Pileser de Kummuh ülkesinden 60 tunç kazan ve 5 bakır kâse aldığını söyler. Bir başka Asur kralı II. Tukulti-Ninurta ise Kummuh ülkesinden 130 talent bakırı haraç olarak aldığını yazar. Aynı şekilde Assurnasirpal'in de haraç olarak bu bölgeden bakır aldığı bilinmektedir. Bölgenin sahip olduğu maden potansiyeli sadece Asur için değil aynı zamanda Urartu'nun da bölgeye düzenlediği seferler için önemli bir gerekçe oluşturmaktaydı¹⁴⁴⁴.

II. Sarduri'nin Geç Hitit Şehir Devletleri üzerinde kazandığı başarıların sadece ekonomik sonuçları olmamıştır; aynı zamanda Urartu önemli stratejik kazanımlar da elde etmiştir. Örneğin bu seferler sonucunda Urartu, Akdenize açılma fırsatını yakaladığı gibi yıllarca Asur Devleti'nin ihtiyacını karşılayan birçok doğal zenginliğin de Urartu Krallığı'na akmasına neden olmuştur. Özellikle “batıda” alıcı bulduğu kesin olan “doğu” kökenli, tunç ve bakır eşyalar için gerekli olan hammadde kaynakları bundan böyle Urartu'nun tasarufu altında olacaktı¹⁴⁴⁵. Yöreden elde edilen hammadde kaynaklarının Urartu ekonomisi ve askeri gücüne olumlu katkıları olacaktır. Bu dönemde oldukça önemli kazanımlar elde eden Urartu, Yakındoğu'da çok daha etkili bir konuma gelecektir. Bu durum ise Asur Devleti'nin hiç de onaylayamayacağı bir durumdu¹⁴⁴⁶. II. Sarduri Dönemi'nde Urartu'nun Kummuh (Qulha) ülkesi üzerine düzenlediği seferler devam edecektir:

“Sarduri der ki: Qulha ülkesine karşı sefere çıktım ve ülkeyi (...) Qulha ülkesinin tahkimatlı krali İldamuşa'yı güç kullanarak ele geçirdim ve halkını yaktım. Qulha ülkesinin (sadece) orada bulunan (...) adamlarını öldürdüm. Demir bir mühür

¹⁴⁴⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 84; ayrıca bkz. Oskar W. Muscarella: “The location of Ulhu and Uise in Sargon II's Eighth Campaign” *Journal of Field Archaeology* 13, 1986, s. 465–75; A.R. Nobahari, K. Mollazadeh. “A Comprehensive View of History and Historical Geography of Mannea”, *Journal of Humanities*, 1-11. Volum, 2004, s. 81–92; Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, s. 110; Taşyürek, “A Rock of Shalmaneser III on The Euphrates”, s. 50-55; Hawkins, “Von Kummuh nach Kommagene”, s. 5–10; Kurt, *M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 127-129; Honigmann, “Kommagene”, s. 978–990.

¹⁴⁴⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 84.

¹⁴⁴⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 84; ayrıca bkz. Veysel Donbaz, “Some Neo-Assyrian Contracts from Girnavaz and Vicinity”, *SAAB 11/1*, 1988, s. 1–30; G.R. Castellino, “Fragmento delgi Annali di Sargon II”, (Ed. P. E. Pecorella), *Malatya III. Rapporto Preliminare dele Campagne 1963–1868*, Roma, 1975, s. 69–75; J. N. Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, British Institute of Archaeology, Ankara 1977, s. 23–56; Summers, “Control of an Euphrates Crossing in the Middle and Late Iron Age as seen from Tille Höyük”, s. 48–60.

*hazırlattım. İldamuşa şehrinde bir yazıt diktirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim.*¹⁴⁴⁷

M.Ö. 8. yüzyılın ortasında Asur ülkesinde yaşanan taht değişikliği sadece Urartu ve Asur ülkeleri için değil aynı zamanda Yakınoğu tarihi için de oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Dönemin olaylarını anlatan Asur limu listelerine göre Arrapha eyaleti limusu Nabu-bel-usur'un (M.Ö. 745) yılında Ayyar'ın (mayıs ayının) 13. gününde Asur tahtı el değiştirir. Asur'un kuzey bölgelerine düzenlediği seferler esnasında özellikle Urartu karşısında aldığı başarısızlıklar, Asur içinde karışıklıklara ortam hazırlamış ve sonuçta başkent Kalah'ta bir isyanın çıkmasına neden olmuştur. Dönemin Kalah valisi olan Pul, bu isyanın başını çekmiş ve Asur merkezinde yönetim değişikliği olmuştur. Yeni kralın genel olarak kral soyundan gelindiğine inanılsa bile Asur'un tahtını zorla ele geçirerek Tiglat-Pileser krali adını aldığı bilinmektedir. Bu kralın Asur tahtına geçmesiyle birlikte uzun yıllardır Ön Asya'da bozulan Asur egemenliği yeniden tesis edilecek ve kuzey bölgelerinde bulunan hammadde kaynakları Asur Krallığı lehine el değiştirecektir¹⁴⁴⁸.

III. Tiglat-Pileser tahta geçer geçmez Asur'un uzun yıllardan beri içinde bulunduğu idari ve siyasi sorunları çözüme kavuşturacaktır. Asur'un içinde bulunduğu kargaşa durumundan yararlanan Urartu Krallığı; Kuzey Suriye, Geç Hitit ve Arami ülkeleri üzerinde önemli ölçüde siyasi ve ekonomik hâkimiyet kurmuştu. III. Tiglat-Pileser saltanatının üçüncü yılında M.Ö. 743'te ordularını Kuzey Suriye ve Geç Hitit Devletleri üzerine yöneltmiştir. Ancak bu sefer sırasında Asur kralı, karşısında sadece Urartu kralını bulmayacaktır çünkü yıllardır yürüttüğü siyaset sonucunda Urartu kralları bölgede önemli ölçüde otorite kurduğu gibi, yandaşları durumuna getirdiği Kummuh Kralı Kuştaspi, Melid kralı Sulumal, Arpad kralı Mati-ilu ve Gurgum kralı Tartulara'dan oluşan Geç Hitit-Urartu ittifakını da oluşturacaktır¹⁴⁴⁹.

¹⁴⁴⁷ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 223.

¹⁴⁴⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 85; ayrıca bkz. Hawkins, "The Political Geography of Nort Syria and South-East Anatolia in the Neo-Assyrian Period", s. 88-97; R. Borger, "Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien", s. 1-133; Karen Radner, "Das Mittelassyrische Tontafelarchiv Von Giricano/Dunu- šauzibi Excavations at Giricano I", *Subartu14*, Turnhout, 2004, s. 24-56; Donbaz, "Some Neo-Assyrian Contracts from Girnavaç and Vicinity", s. 1-30; Castellino, "Fragmento delgi Annali di Sargon II", s. 69-75.

¹⁴⁴⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 85; ayrıca bkz. K. Radner, A. Schachner, "From Tuşhan to Amedi Topographical Question Concerning the UpperTigris Region in the Assyrian Period. In Salvage Project of The Archaeology Heritage of the İlsu and Carchemish DamReservoirsActivities in Ankara", *Middle*

Asur kralı III. Tiglat-Pileser M.Ö. 743 yılında kendisine karşı oluşturulan bu koalisyonla, Kummuh ülkesine ait Halpi ve Kıştan şehirleri arasında bulunan bölgede savaştı. Bu seferden önemli galibiyetler kazanan III. Tiglat-Pileser fetihlerine devam ederek, M.Ö. 740 yılında Arpad'ı, M.Ö. 738'de Unqi'yi Asur topraklarına kattı. M.Ö. 738 yılı Asur krali yazıtlarında Kummuh kralı Kuştaşpi'de baş eğdirilen krallar arasında sayılmaktadır¹⁴⁵⁰. Tiglat-Pileser'in aldığı bu galibiyet gerçekten önemlidir. Bu başarı sonrasında Asur Yakınoğu'da yeniden oldukça etkili bir konuma gelecektir. Bu başarının büyüklüğü Asur krallarının dahi çekindiği Mati-ilu gibi bir liderin de koalisyon içinde yer almasından anlaşılmaktadır¹⁴⁵¹.

Asur ile Kummuh arasında genel anlamda kırılğan ilişkiler söz konusuydu çünkü Asur'un bölgedeki etkinliğinin azaldığı dönemlerde Kummuh'un, Urartu ile ittifak yaptığı görülmektedir¹⁴⁵². Kummuh yönetiminde bulunan kral Melid başta Urartu olmak üzere bölgedeki diğer krallıklarla birlikte Asur karşıtı isyan başlatırlar ancak bu isyan II. Sargon tarafından kanlı bir şekilde bastırılacaktır. Bu sefer sonunda Asur kralı tarafından Kummuh tahtına Mutalla adında yeni bir kral getirilecektir. Ne var ki, yeni kral da Urartu ile ittifak yapacaktır. Bunun üzerine II. Sargon dış politikasında değişikliğe giderek, Kummuh'u ele geçirir ve ülkenin halkını güney Mezopotamya'ya göndererek orada yerleşmeye zorlayacaktır. Asur kralı sürgün ettiği halkın yerine de Kummuh'a güneyden getirdiği Babillileri yerleştirir. Bu iskân politikası sonucunda Asur'un bölgede bir süre daha varlığını devam ettirdiğine inanılmaktadır. Asur'un bölgedeki varlığını kanıtlayan arkeolojik veriler ise şimdi sular altında kalan Tille Höyük'ten gelir. Bu gösterişsiz höyük, Fırat Nehri'nin batı kıyısındaki geçişleri denetlemekle görevlidir¹⁴⁵³.

East Technical University Press, Ankara 2001, s. 34–56; Kemalletin Köroğlu, *Üçtepe I / Üçtepe ve Çevresinin Yeni Asur Dönemi Tarihi Coğrafyası*. TTK Yayınları. Ankara 1998, s. 20-45; j. D. Hawkins, “The Hiegroglyphic Inscriptions of the Sacred Pool Complex at Hattusa”, *Harrassowitz Verlag*, Wiesbaden 1995, s. 20-34.

¹⁴⁵⁰ Özkan, “Kummuh/Kumaha”, s. 74; ayrıca bkz. Muscarella: “The location of Ulhu and Uise in Sargon II's Eighth Campaign”, s. 465–75; Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, s. 23–56.

¹⁴⁵¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 88; ayrıca bkz. M. J. Mellink, “Archaeology in Anatolia”, *AJA* 89, 1985, s. 558–605; A. M. Jasink, “I Greci in Cilicia nel Periodo Neo-Assiro”, *Mesopotamia* 24, 1989, s. 125; J. G. Macqueen, “The Hittites and Their Contemporaries”, *Asia Minor*, 1986, s. 132–135; Radner, “Das Mittelassyrische Tontafelarchiv Von Giricano/Dunu- šauzibi Excavations at Giricano I”, s. 24-56.

¹⁴⁵² Summers, “Kummuhu Krallığı”, s. 25.

¹⁴⁵³ Summers, “Kummuhu Krallığı”, s. 25; ayrıca bkz. Kemalletin Köroğlu, “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesi'nin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten*, LXIV/241, 2000, s. 717–747; Radner, Schachner, “From Tuşhan to Amedi Topographical Question Concerning the UpperTigris Region in the

Kummuh Krallığına ait yazılı bilgiler, Asur'un yıkılmasından sonra gözden kaybolur. Asur başkenti Ninive'nin M.Ö. 612'de düşmesinin ardından Asur ordusundan ve onların Mısırlı yandaşlarından geriye kalan gruplar kuzeye doğru yönelerek ilk olarak Harran'a, sonra da Fırat'ın batı kıyısına çekilirler. Anadolu'ya gelen bu grupları daha sonrasında Babilliler izleyecektir ve başkent Kummuh bu gruplar tarafından ele geçirilir. Firavun Necho'nun önderliğindeki Mısır ordusu bir yıl sonra başkenti yine ele geçirse de M.Ö. 605'te Kargamış'ın Babil tarafından alınması Babil'in bölgedeki hâkimiyetini garantiler¹⁴⁵⁴.

Artık bu evreden sonra Kummuh Krallığı'yla ilgili arkeolojik ve yazılı belgeler susar. Bu krallığın ortadan kalkmasıyla ilgili ön görülen düşünce ise bu krallığın Akhaimenid İmparatorluğu'nun eline geçmeden ve burada Kommagene ortaya çıkmadan önce Medler tarafından işgal edildiği şeklindedir. Son dönemlerde Tille Höyükte yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan Med veya Akhaimenid Dönemlerine tarihlenen bir yapı grubu bu dönemde nehir geçişlerini denetleyen bir yönetim anlayışının bulunduğuna işaret eder. Söz konusu yapının merkezi odasında ortaya çıkarılan bir çift bazalt sütun altlığı, ortada bir ocak ve kerpiç duvarlardaki özenle yapılmış girintiler İran mimarisi özellikleri gösterir¹⁴⁵⁵.

3.3.12. Sam'al Krallığı

Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışını izleyen süreçte ortaya çıkan ve Işıklı tarafından Asur'un coğrafi konumuna bağlı olarak "kuzey alt bölgesi" olarak adlandırılan bu

Assyrian Period. In *Salvage Project of The Archaeology Heritage of the Ilisu and Carchemish DamReservoirsActivities in Ankara*, s. 34–56.

¹⁴⁵⁴ Summers, "Kummuhu Krallığı", s. 25; ayrıca bkz. M. Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Muna Cedden, Ankara 2005, s. 112; Memiş, "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", s. 65–73; A. K. Grayson, "Assyrian Expansion into Anatolia In The Sargonid Age (c. 744-650 B. C.)", *Rencontre Assyriologique Internationale (Uluslararası Assirioloji Kongresi, 6-10/VII/ 1987-İstanbul)*, XXXIV, 1987, s. 131-135; C. Burney, "Urartians Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies*, VII, 1957, s. 37–54; Hawkins, "The Hiegrolyphic Inscriptions of the Sacred Pool Complex at Hattusa", s. 20-34.

¹⁴⁵⁵ Summers, "Kummuhu Krallığı", s. 25; ayrıca bkz. J. Freu, "De l'indépendance à l'annexion: Le Kizuwatna et le Hatti aux XVe et XVIe siècle avant Notre ére", (Ed. É. Jean), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001, s. 13–36; U. B. Alkım, "Sam'al İle Asitawandawa Arasındaki Yol, Amanus Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırmalar", *Belleten*, XXIV/95, 1960, s. 349-399; U. B. Alkım, "Güneybatı-Antitoros Bölgesi'nde Eski Bir Yol Şebekesi", *Belleten*, XXIII/89–92, 1959, s. 59-77; Hawkins, "The Hiegrolyphic Inscriptions of the Sacred Pool Complex at Hattusa", s. 20-34; Radner, Schachner, "From Tuşhan to Amedi Topographical Question Concerning the UpperTigris Region in the Assyrian Period. In *Salvage Project of The Archaeology Heritage of the Ilisu and Carchemish DamReservoirsActivities in Ankara*", s. 34–56.

bölgede Geç Hitit veya Kuzey Suriye Kent Devletleri varlıklarını sürdürmekteydi¹⁴⁵⁶. Bu devletlerin etnik ve dil yapılarına dair hayati bilgileri büyük oranda bu bölgede ele geçen yazılı materyallerde ve kaynaklarda yer alan yönetici isimlerinden elde etmekteyiz. Bu tarihlerde bölgede varlık gösteren iki etnik güç Hitit ve Aramilerdir. Söz konusu bu bölgede bulunan kent devletleri hiçbir zaman yazışmalarında çivi yazısını veya Akkad dilini kullanmamışlardır. Daha çok kendilerine özgü bir yazı sistemi olan “Hiyeroglif Yazı Sistemini” kullanmayı tercih etmişlerdir. Yazılı kaynaklardaki bilgiler, yönetici ve hanedanlık isimleri ve bu bölgelerde ele geçen kabartmalar üzerinde yapılan stilistik incelemeler sonucunda, Işıklı kent devletlerinin bu açıdan belirli gruplara ayrılabilceğini öne sürmektedir¹⁴⁵⁷. Bu gruplandırmaya göre Sam'al kent devleti “karışık etnik ve dil öğelerin yer aldığı grup” içerisinde yer almaktadır¹⁴⁵⁸.

Kuzey Suriye’de oldukça etkin durumda olan Aramiler’den ilk söz eden yazılı belgeler Asur kralı I. Tiglat-Pileser’e Dönemi’ne aittir. Asur’un içerisinde bulunduğu iç isyanlar dönemini fırsata dönüştüren Aramiler, kabileler halinde Yukarı Mezopotamya’ya ve Kuzey Suriye’ye girmeye, bölgeyi Aramileştirmeye ve bölgede güçlü kent devletleri kurmaya başlarlar. Bu bölgede önemli kent devletlerini kuran Arami kabileleri bölgenin sadece siyasetinde değil aynı zamanda ticari faaliyetlerinde de oldukça önemli görevler üstlenecektir. Bölgedeki önemli ticari yolların güvenliğini bu kent devletleri sağlamaktaydı. Ayrıca Arami kent devletleri zamanla bu bölgelerde Asur krallarının en önemli rakipleri haline gelecektir¹⁴⁵⁹.

Arami halklar tarafından bu bölgede kurulan Bit-Zamani, Bit-Bakiani, Bit-Agusi, Bit- Adini ve Sam'al gibi farklı unsurları bünyesinde barındıran bu kent devletleri, aynı zamanda Güney Suriye’de daha etkili olan Arami Kent Devletleri ile daha kuzeydeki Geç Hitit Kent Devletleri arasında bir tampon bölge konumundaydılar. Ayrıca bu tampon bölge üzerinde yer alan kent devletlerinin etnik yapılarında Arami ve Geç Hitit

¹⁴⁵⁶ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 64–65.

¹⁴⁵⁷ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 64–65.

¹⁴⁵⁸ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 64–65; ayrıca bkz. A. Goetze, “Cilicians”, *JCS* 16, 1962, s. 48; ayrıca bkz. U. B. Alkım, “Güneybatı Antitoros Bölgesi’nde Eski Bir Yol Şebekesi”, *Bellekten*, XXIII/89–92, 1959, s. 59-77.

¹⁴⁵⁹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 64–65.

kültürlerinin dönemin gerek ticari ve gerekse diğer ilişkileri sonucunda birbirlerine karıştığını rahatlıkla görebilmekteyiz¹⁴⁶⁰.

Bu krallığa dair ilk bilgilerimiz Amanos Dağlarının doğusundaki Zincirli Höyük'te ilk incelemeleri gerçekleştiren ve 1883 yılında antik Kommagene bölgesine doğru çıktığı keşif gezisi sırasında Osman Hamdi Bey tarafından keşfedilen sekiz kabartmalı taş levhaya dayanmaktadır¹⁴⁶¹. Özyar'a göre 1888 yılından itibaren aslen yol mühendisi olup, Bergama Tapınağı'nı bulduktan sonra kazılara başlayan Alman Karl Human ile aslen hekim olan Felix von Luschan tarafından başlatılan kazı çalışmaları Geç Hitit Dönemi krallıklarından Sam'al Krallığı'nın başkent kalıntılarını kapsamlı bir şekilde gün ışığına çıkarmaktadır¹⁴⁶².

Sam'al'ın yönetim merkezi, Gaziantep il sınırlarının güneyinde, Amanos Dağlarından doğu-batı istikametinde geçit veren Beylan Geçidi'nin (Pylae Amanos) Fevzipaşa çıkışına yakın bölgede bulunan Zincirli Höyük yerleşimidir¹⁴⁶³.

Asur'un kuzeybatı ucunda yer alan Sam'al Krallığı, Amanos Dağlarının doğu etekleri üzerinde ve İslâhiye yöresine konumlandırılmaktadır. Adı geçen krallık aynı zamanda Ya'idi ya da Aramice Bit Gabbar gibi adlar taşımaktadır. Bu ülkede, Luvi, Sami, Hurri ve Fenike gibi değişik kökenli halkların iskân olmalarına rağmen bu krallıkta yönetici sınıf daima Arami kökenliydi. Dönemin siyasi ve askeri olaylarında ön plana çıkan en ünlü hükümdarları M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısı içinde yaşamış olan Kilamuva ile M.Ö. 8. yüzyılda yaşadıkları anlaşılan I. Panamu ve Bar-Rakib'dir. Bu

¹⁴⁶⁰ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 65; ayrıca bkz. Goetze, *Kizuwatna and The Problem of Hittite Geography*, s. 45–60.

¹⁴⁶¹ Aslı Özyar, "Sam'al (Zincirli)", *Arkeo Atlas, Sayı 4*, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2005, s. 18.

¹⁴⁶² Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 18; ayrıca bkz. A. Lemaire, "Les Langues Du Royaume De Sam'al aux IXe-VIIIe s. av. J. C et Leurs Relations avec Le Royaume de Qué", (Ed. É. Jean et al), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001, s. 185-193; A. Jasink, "Hittite and Assyrian Routes to Cilicia", *Anatolia Antiqua, I*, 1991, s. 253–259.

¹⁴⁶³ Ali M. Dinçol, "Geç Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, 1. Cilt, Görsel Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 127; ayrıca bkz. A. Lemaire, "Recherches De Topographie Historique sur Le Pays De Qué (IX- VII. siècle av. J. C.), *Anatolia Antiqua, I*, 1991, s. 265–275; E. Borgia, O. Casabonne, M. Egetmeyer, "Notes Ciliciennes", *Anatolia Antiqua, X*, 2002, s. 177-195; J. D. Bing, *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, 1987, s. 98-105; Freu, "De l'indépendance à l'annexion: Le Kizuwatna et le Hatti aux XIVe et XVe siècle avant Notre ère", s. 13-36; Alkım, "Sam'al İle Asitawandawa Arasındaki Yol, Amanus Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırmalar", 1960, s. 349-399; Alkım, "Güneybatı-Antitoros Bölgesi'nde Eski Bir Yol Şebekesi", s. 59-77.

küçük krallık en erken tarihlerden itibaren Asur saldırılarına maruz kalmış ve genel anlamda Asur'a bağlı vassal bir krallık statüsünde yaşamıştır¹⁴⁶⁴.

Resim 48. Sam'al Krallığı Ve Yayılım Alanları (Kurt, 2007: 197)

Bu krallığın kuzeyinde Gurgum, güneyinde ise Unqi Krallıkları bulunmaktadır. Amanosların batısındaki tartışmalı komşusu ise başkenti Adana'da olması gereken Que'dir. Asur kralarının sefer kayıtlarını incelediğimizde bu krallığın bulunduğu coğrafi bölgenin sürekli olarak Asur saldırılarına uğrayan alanlardan biri olduğunu görüyoruz¹⁴⁶⁵. Sam'al Krallığının başkenti olarak kabul edilen Zincirli Höyüğü'nün etrafı güvenlik amacıyla 720 m çapında çifte surlarla kuşatılmıştır. Kentin ortasında eski bir höyük üzerinde, ayrıca bir surla güvence altına alınmış olan sitadel bulunur¹⁴⁶⁶. Sam'al'da daire şeklinde geniş bir alana yayılan ve aşağı şehir olarak adlandırılan bölgeyi, iç içe geçmiş çifte sur duvarları çevreler. Güney, batı ve kuzeydoğuda olmak

¹⁴⁶⁴ Sevin, "Urartu, Dağların Uygarlığı", s. 182; ayrıca bkz. Dinçol, "Geç Hititler", s. 127; Jasink, "Hittite and Assyrian Routes to Cilicia", s. 253-259; Goetze, *Kizzuwatna and The Problem of Hittite Geography*, s. 45-60

¹⁴⁶⁵ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 18; Zoroğlu, "Cilicia Tracheia in the Iron Age: the Hilakku Problem", s. 301-306; Trémouille, "Kizzuwatna, tere de frontière", s. 57-78; Lipinski, "Phoenicians in Anatolia and Assyria, 9th-6th Centuries B. C.", s. 81-90; Bing, *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, s. 98-105.

¹⁴⁶⁶ Sevin, "Urartu, Dağların Uygarlığı", s. 182; ayrıca bkz. Zoroğlu, "Kelenderis'in İlkçağ Tarihine Ait Notlar", s. 437-448.

üzere üç farklı bölgeden kente girilebilmekteydi. Bu yapı grubunun içinde ayrıca bir de iç kale mevcuttur. Ortada yine surla çevrili olan iç kale, eski höyük üzerinde bulunmaktadır. İç kaleye giriş çift sıra sur ve kapı yapısının bulunduğu güneyden yapılmaktaydı. Bu kalenin içerisinde ise avluların etrafına yerleştirilmiş bir dizi anıtsal yapı bulunur¹⁴⁶⁷.

Söz konusu olan bu tarz yapılar Hitit İmparatorluk Dönemi'nden itibaren Anadolu'daki kent merkezlerini Mezopotamya'daki kentlerden önemli ölçüde ayırmaktaydı. Geç Hitit krallıklarının hemen hemen tamamında görülen bu tarz yapılar, Sam'al'da da kendini gösterir. En belirgin yapı tipi ise M.Ö. 2. binyıldan itibaren Anadolu'da görülmeye başlayan ve en önemli özelliği ise birkaç basamak ile çıkılan ve sütunlar arasından geçilen girişe sahip, ana mekânın ise hemen bu girişin arkasında çapraz olarak kurulduğu bir yapıdır. Bu yapıların bir başka dikkat çekici özelliği ise Asur saraylarında görülmesi ve bu yapıların Asur kaynaklarında "Hilani" adını almasıdır. Geç Hitit dünyasında bu yapılara verilen ad bilinmediği için, benzeri yapıların tümü hilani tipi olarak adlandırılır. Bu yapılardan çoğunlukla saray olarak bahsedilse de tapınak olarak kullanıldıkları da düşünülür. Ancak hilanilerin hiçbirinde tapınaklara özgü kült heykelerine rastlanmaz¹⁴⁶⁸.

Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Zincirli'de ortaya çıkarılan bazı hilanilerin girişlerinde, kentin güney kapısında ve iç kalenin dış kapısında kabartmalı taş levhalar (ortostatlar) vardır. Bunlardan başka çift aslanlı kaide üzerinde bulunan bir devasa kral heykeli, bazı hilanilerin sütunlarını taşıyan kaideler ile tek başına duran dikili taşlar (stel) mevcuttur. Bazalttan yapılan bir dizi kapı (portal) aslanı ve bir sfenks protomunun hangi kapı yapısına ait oldukları tam olarak netleştirilememekle birlikte, kentin en erken

¹⁴⁶⁷ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 18; ayrıca bkz. E. Lipinski, "Phoenicians in Anatolia and Assyria, 9th-6th Centuries B. C.", *OLP* 16, 1985, s. 81-90; Levent Zoroğlu, "Kelenderis'in İlkçağ Tarihine Ait Notlar", *TürkTKB* 5-9 Eylül 1990, XI/1, 1994, s. 437-448; Levent Zoroğlu, "Cilicia Tracheia in the Iron Age: the Khilakku Problem", *Anatolian Iron Ages 3 BIA Monography 16 (The Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990)*, 1994, s. 301-306; M. C. Trémouille, "Kizzuwatna, tere de frontière", (Ed. É. Jean et al.), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001, s. 57-78.

¹⁴⁶⁸ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 18; ayrıca bkz. B. D. Shaw, "Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia", *JESHO*, XXXIII/II, 1990, s. 238-270; A. T. Olmstead, "The Assyrians in Asia Minor", (Ed. W. H. Buckler, W. M. Calder), *Anatolian Studies Presented to Sir W. M. Ramsay*, 1923, s. 283-296; G. Mosca, J. Russel, "A Phonician Inscription from Cebel Ires Dağı In Rough Cilicia", *EpigrAnat* 9, 1987, s. 1-28; Alkım, "Güneybatı Antitoros Bölgesi'nde Eski Bir Yol Şebekesi", s. 59-77; Freu, "De l'indépendance à l'annexion: Le Kizuwatna et le Hatti aux XIVe et XVe siècle avant Notre ère", s. 13-36.

dönemine M.Ö. 10. yüzyıl sonu ile 9. yüzyılın başlarına tarihlenebilecek özellikler taşır. Kapı aslanlarının Amanos'ların batı tarafında Ceyhan (Pyramos) Irmağı'nın doğusundaki Domuztepe'de bulunan kapı aslanları ile yakın benzerliğinden yola çıkan Özyar'a göre bütün bu yapıların tamamı aynı ustalar tarafından yapılmıştır¹⁴⁶⁹.

Bugün bu aslanlar İstanbul Arkeoloji Müzesi Eski Şark Eserleri binasının girişinin iki yanında sergilenmektedir. Aynı döneme tarihlendirilebilecek diğer kabartmalı taş levhalar, kentin güney kapısında ve iç kalenin dışkapısında bulunmuştur. Alacahöyük sfenksli kapıda bulunan kabartmalardan tanıdığımız tanrıların geyik avına benzeyen bir sahnesinin de yer aldığı bu eserler arasında mitolojik kanatlı varlıkların yanında Anadolu'da Demir Çağı'nda yeni yeni tasvir edilmeye başlanan savaş görüntüleri de bulunmaktadır¹⁴⁷⁰.

Kilamuva'nın yazıtı ile beraber bulunan ve kralı görüntüleyen kabartmalar M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen iç kaledeki yapılara aittir. Tasvirlerde dönemin karşılıklı ilişkileri sonucunda, Asur etkisi belirgindir. Özyar tarafından M.Ö. 8. yüzyıla tarihlendirilen ve I. Panammu, II. Panammu ve Bar-Rakib Devri yazıtları ile birlikte bulunan bir grup kabartma daha vardır¹⁴⁷¹. Yine iç kaledeki yapılarda rastlanan bu kabartmalarda dönemin sanat eserlerine özgü bir üslup birlikteliği görülür; bu eserlerde yüz, kıyafet ve nesne detayları dikkatli ve kusursuz bir şekilde işlendiği tespit edilmiştir. Tahtında oturan kral ve başkâtibin, kraliçe ile bir hizmetkârının ya da saray çalgıcılarının bir tören sırasındaki resmigeçitleri tasvir edilen konular arasındadır¹⁴⁷².

Bölgedeki yüzey araştırmaları ve arkeolojilik kazılar neticesinde Zincirli'de ortaya çıkarılan çok sayıda yazıtın hiçbirinin Luvice olmaması ilginç gelmektedir.

¹⁴⁶⁹ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 18; ayrıca bkz. Lemaire, "Les Langues Du Royaume De Sam'al aux IXe-VIIIe s. av. J. C et Leurs Relations avec Le Royaume de Qué", s. 185-193; Jasink, "Hittite and Assyrian Routes to Cilicia", s. 253-259; Alkım, "Sam'al İle Asitawandawa Arasındaki Yol, Amanos Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırmalar", s. 349-399; Işık, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 65-67; Bing, *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, 1987, s. 98-105.

¹⁴⁷⁰ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 18; ayrıca bkz. Goetze, *Kizuwatna and The Problem of Hittite Geography*, s. 45-60.

¹⁴⁷¹ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 18.

¹⁴⁷² Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 18; ayrıca bkz. Mosca, Russel, "A Phoenician Inscription from Cebel Ires Dağı In Rough Cilicia", s. 1-28; Trémouille, "Kizuwatna, tere de frontière", s. 57-78; Forlanini, "Quelques notes sur la géographie historique de la Cilicie", s. 553-564; Olmstead, "The Assyrians in Asia Minor", s. 283-296.

Yazıtlardan ilki Kilamuva'nın kendi yazardığı hanedanlık tarihçesidir¹⁴⁷³. Bu yazıttan elde ettiğimiz bilgilere göre, aynı zamanda diğer adı Bit Gabari olan Sam'al Devleti'nin kurucusu çöl kökenli, Sami dilini konuşan ve Arami soyundan gelen Gabbar adında bir hanedan olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu bilgiler resmi dilin Aramice olduğuna işaret etse de Kilamuva Yazıtı Fenikece'dir. Anadolu'nun bilinen en eski (yaklaşık M.Ö. 840–830) Fenikece yazıtı özelliğini taşıyan yazıt Karatepe-Arslantaş örneklerinden yaklaşık 140 yıl öncesine aittir. Daha sonraki yazıtlar Arami dilinde ancak yine Fenike alfabesi kullanılarak yazılmıştır. Bu yazıtların tür olarak diğer Geç Hitit Krallıklarından tanıdığımız Luvice hiyeroglif yazıtlarının örnek alındığı görülmektedir. Sam'al'da Luvice hiyeroglif yazıt bulunmamasına, bu dilin belki de sadece bir azınlık tarafından konuşulmasına rağmen, iktidar sahibi Sami Hanedanlığı'nın üyesi Kilamuva'nın adı Luvicedir¹⁴⁷⁴.

Sam'al Krallığı'nın siyasi tarihi hakkındaki bilgilere Asur kaynakları ile bu krallığın yöneticilerine ait yazıtların bir arada değerlendirilmesi yoluyla varılır¹⁴⁷⁵. Arami kavimlerin adı ilk olarak I. Tiglat-Pileser'in bu bölgelere düzenlediği sefer (ortalama M.Ö. 1100 yılları) kayıtlarında geçer. Kuzey Mezopotamya, Güney Suriye ve Kuzey Suriye bölgelerinde Hitit İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra yaşanan siyasi boşluktan yararlanan Arami kavimleri şehir devletleri kurmaya başladılar. Arami kavimleri tarafından sürdürülen devletleşme süreci daha sonraki dönemlerde Kuzey Suriye topraklarında daha ileri seviyelere ulaşacaktır. Kilamuva tarafından kaleme alınan yazıt Sam'al hanedanlığının kuruluşunu aktaran bir belge niteliğindedir. Buradan Sam'al Krallığı'nın kurucusu olarak kabul edilen Gabbar'dan sonra adı Fenikece "bmh" olarak yazılan bir kişinin başa geçtiği anlaşılır. Onun oğlu Hayanu (hy') ise Kilamuva'nın babasıdır. Ancak Kilamuva'dan önce kardeşi Sam'al yönetimindedir.

¹⁴⁷³ "Yukarıda belirttiğimiz gibi Zincirli'de en eskiye tarihlenen belgeleri Hayya oğlu Kilamuva yazdırmıştır. Fenike dilinde yazılmış bu yazıtta Kilamuva, kendinden önceki kralları şöyle sıralamaktadır: Gabbar, Bamah, Hayya, Sa'il (ya da Şa'ul). Kilamuva, yazıtında ülkesini refaha kavuşturduğunu ve geliştirdiğini anlatıktan sonra, ilginç bir bilgi daha vermektedir: Kentin halkı Be'erir ve Muşkap olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bazı Araştırmacılar bunun, iki etnik zümreye ait adlar olduğunu iddia etmelerine karşın, bu kesin olmayan bir varsayımdan öteye gitmemektedir." Bkz. Dinçol, "Geç Hititler", s. 126–127.

¹⁴⁷⁴ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 19; ayrıca bkz. del Monte, Tischler, "Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte Supplement", s. 23–67; M. Forlanini, "Quelques notes sur la géographie historique de la Cilicie", (Ed. É. Jean et al), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001, s. 553–564; Borgia, Casabonne, Egetmeyer, "Notes Ciliciennes", s. 177–195; Zoroğlu, "Kelenderis'in İlkçağ Tarihine Ait Notlar", s. 437–448; Shaw, "Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia", s. 238–270.

¹⁴⁷⁵ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 19.

M.Ö. 9. yüzyıl boyunca Asur kralı III. Salmanasar Dönemi'ne ait yazılı belgelere göre Hayanu'nun başında olduğu Sam'al bu dönemlerde Asur karşıtı çeşitli oluşumların içerisinde yer almaktadır. Asur kralının kuzeye düzenlediği seferler esnasında bu krallığı da vergi ödemek zorunda bıraktığı anlaşılmaktadır¹⁴⁷⁶.

Sam'al kralı Kilamuva, bölgesinde bulunan diğer krallıkların saldırıları karşısında Asur korumasını elde etmek için çeşitli arayışlara girişecektir. Örneğin Kilamuva'nın kendi yazıtında Danuna (Adana) kralı'na karşı Asurluları yardıma çağırdığını ifade etmektedir. Bahsi geçen bu yazıt, Sam'al Krallığıyla ilgili bilgi veren Asur kaynakları dışında dönemin siyasi çekişmelerine farklı bir bakış açısı getirir. Sam'al kralının yardım çağrısıyla kastettiği muhtemelen III. Salamanasar'ın Que'ye (Çukurovaya) M.Ö. 839, 834 ve 833 yılında düzenlediği seferlerdir. M.Ö. 8. yüzyılda Asur krallarının, Fırat'ın batısında kalan bölgelere yönelik politikaları askeri işgallere dayalı sömürü şeklinde farklılaşmaya başlar. Asur'da meydana gelen bu politika değişikliği aynı zamanda bu krallığın askeri güç olarak zirveye ulaşmasıyla bağlantılı olarak da görülebilir¹⁴⁷⁷. III. Salmanasar'ın kuzey bölgelerine düzenlediği seferleri anlatan yazılı kayıtları Sam'al'a dair ilk bilgilere ulaştığımız Asur kayıtlarıdır. Bahsi geçen bu kayıtlara göre Sam'al, III. Salmanasar'a haraç ödemek zorunda kalan krallıklardan biridir. Ayrıca bu kayıtlarda Unqi, Bit-Adini ve Kargamış gibi şehir devletlerinin hep birlikte Sam'al'a saldırdıkları ve Asur kralının buna müdahale etmek zorunda kaldığından söz edilmektedir. Asur gibi pragmatist bir devletin Sam'al'a düzenlenen bu saldırı karşısında bu ülkeye yardım etmek amacıyla hemen harekete geçmesinin en önemli nedeni, daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu krallığın Asur'un korunmasını edinmek için gönüllü olarak vergi ödemesidir¹⁴⁷⁸.

¹⁴⁷⁶ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 19; ayrıca bkz. A. M. Dinçol, "Cultural and Political Contacts Between Assyria and Urartu", *Tel Aviv* 21, 1994, s. 6-21; Veli Sevin, "The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations", (Ed. A. Çiliniroğlu, D. H. French), *Anatolian Iron Ages II, Oxford*, 1991, s. 97-112; A. Yener, "Bolkardağ, Aladağ ve Keban Madenlerinde 1984 Yılı İncelemeleri", *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 20-24 Mayıs 1985*, Ankara 1986, s. 93-106; Alkim, "Güneybatı-Antitoros Bölgesi'nde Eski Bir Yol Şebekesi", s. 59-77.

¹⁴⁷⁷ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 19; ayrıca bkz. Alkim, "Güneybatı Antitoros Bölgesi'nde Eski Bir Yol Şebekesi", s. 59-77; Bing, *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, 1987, s. 98-105; Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s.65-67; Goetze, *Kizuwatna and The Problem of Hittite Geography*, s. 45-60; Lemaire, "Les Langues Du Royaume De Sam'al aux IXe-VIIe s. av. J. C et Leurs Relations avec Le Royaume de Qué", s. 185-193.

¹⁴⁷⁸ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 67; ayrıca bkz. Alkim, "Sam'al İle Asitawandawa Arasındaki Yol, Amanus Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırmalar", s. 349-399; A. Schramm, "Uşa=Sam'al", *Or.* 52, 1983, s. 458-

Sam'al Krallığı'yla ilgili detaylı bilgilere ulaştığımız Asur kralı III. Salmanasar'ın ilk saltanat yılındaki sefer kayıtlarına göre: Asur krallığı'nın Gurgum'dan sonraki hedefi Sam'al idi. Bunun dışında Sam'al'da ele geçen yazıtlardan birindeki ifadelerle göre bu kent devletinin kuzey komşusunun daha önce de ifade ettiğimiz gibi Gurgum Şehir Devleti olduğunu anlamaktayız. Aynı kaynakta, bu kent devletinin, Kilikya bölgesi'nin önemli askeri güçlerinden biri olan Que Krallığı'ndan gelebilecek saldırılara karşı savunmasız olduğu belirtilmektedir. Yazılı kaynaklarda geçen bu not, Sam'al'ın bir başka komşusunun Que olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Que Krallığı'nın Sam'al'a yönelik saldırgan tavrı sanılanın aksine Anadolu ve Kuzey Suriye bölgelerinde bulunan yerel beylikler arasında her zaman için askeri ve siyasi birlikteliğin olmadığını göstermektedir¹⁴⁷⁹. Ele geçen bütün veriler Sam'al'ın, Kilikyanın doğusunda, Amanosları aşan geçitlerin sonunda bulunduğunu kanıtlamaktadır¹⁴⁸⁰.

Zincirli'ye yakın Gerçin mevkiinde Sam'al Krallığı'na ait başka bir stelde ise, bu döneme ait askeri ve siyasi herhangi bir olay anlatılmamakla beraber, Ya'idi kralları olarak Qaral ve oğlu Panamuwa'nın adları geçmektedir. Bu adlardan Panamuwa, Zincirli'deki yazılı metinlerde, kral Barrakib'in ise (eskiden Barrekub okunurdu) Arami dilindeki yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıtta, bölgedeki diğer krallıkların saldırıları sonucunda Sam'al ülkesinin yaşadığı birtakım sorunlardan bahsedilmektedir. Sam'al Krallığı'nın her defasında kendi bölgesinde bulunan diğer krallıkların saldırılarına uğraması muhtemelen bu krallığın bölgedeki diğer krallıklara göre askeri güç olarak daha zayıf olmasıyla açıklanabilir¹⁴⁸¹. Ayrıca Asur egemenliğinin kabulü sonucunda bölgedeki diğer güçlere karşı korunmanın elde edilmesiyle krallığın yeniden refah ve mutluluk dönemlerine dönüldüğü anlatılmaktadır. Bu yazıtın yardımıyla Sam'al krallarının bir bölümü daha belirlenebilmektedir. Bunlar I. Panammu, Basur ve

460; Mehmet Kurt, "Anadolu'nun Demir Kaynakları ve Eski Ön Asya Tarihi Bakımından Önemi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6. Cilt, Sayı 1, 2009, s. 67-79.

¹⁴⁷⁹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 66-67; ayrıca bkz. Belli, "Eskiçağ ve Ortaçağda Doğu Anadolu Bölgesinde Kurulan Uygarlıklar İçin Demir Madenciliğinin Önemi", s. 129-131; Dinçol, "Cultural and Political Contacts Between Assyria and Urartu", s. 6-21; Barnett, "Phrygia and the Peoples of Anatolia in Iron Ages", s. 43-74.

¹⁴⁸⁰ J.D. Hawkins, "The Political Geography of North Syria and South-East Anatolia", *Neo Assyrian Geography*, (Edt. M. Liverani), Roma, 1995, s. 93-94.

¹⁴⁸¹ Dinçol, "Geç Hititler", s. 127.

II. Panammu'dur. Bu yazıtta göre Sam'al kralı II. Panammu, Asur kralı III. Tiglat-Pileser Dönemi'nde Asur hâkimiyeti altına girmiştir¹⁴⁸².

Ayrıca yukarıda bahsettiğimiz yazıttan I. Panammu, Basur, II. Panammu ve Bar-Rakib ile süren hanedanlar kuşağından ve Sam'al'da kanlı taht çekişmelerinin meydana geldiğini öğreniyoruz. Sam'al ülkesindeki taht kavgaları sonucunda Bar-sur öldürülür; II. Panamu ise Asur ülkesine kaçarak hayatını kurtarır ve M.Ö. 743–740 yıllarında III. Tiglat-Pileser'in bölgeyi kontrol altına almasından sonra II. Panamu, Sam'al'ın başına getirilir¹⁴⁸³. Daha sonra Panamu mütefiği olduğu Asurlular ile beraber M.Ö. 733–732 yılında Şam kuşatmasında savaşırken hayatını kaybeder¹⁴⁸⁴. Panamu'nun ölümünden sonra Sam'al üzerindeki Asur etkisi her yönüyle devam etmektedir çünkü ölen Sam'al kralının yerine yine III. Tiglat-Pileser tarafından Bar-Rakib getirilir. Bar-Rakip Dönemi'nde yaptırılan kabartmalara ve yazıtlara bakılırsa, ülkede bolluk ve bereket hâkimdir. Bar-Rakib'in siyasi akibetinin ne olduğu konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz, ancak Asur kaynaklarına göre M.Ö. 681 yılında Sam'al, Asurlu bir vali tarafından yönetilmektedir. İç kale'de bulunan Assur-aha-iddin steli de bu durumu kanıtlar¹⁴⁸⁵.

Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte ortaya çıkan kent devletleri geçici süreler ile Asur tarafından yağmalanıp ve vergi vermek zorunda bırakılmışlardır. Ancak III. Tiglat-Pileser'in Asur tahtına geçmesiyle birlikte modern dünyada emperyalist diyebileceğimiz Asur politikaları ile kendilerini kalıcı işgal altında bulurlar ve Asurlu idareciler tarafından yönetilerek yaşamak zorunda bırakılırlar. Geniş kapsamlı sürgünler

¹⁴⁸² Dinçol, "Geç Hititler", s. 127; ayrıca bkz. Oktay Belli, "Eskiçağ ve Ortaçağda Doğu Anadolu Bölgesinde Kurulan Uygarlıklar İçin Demir Madenciliğinin Önemi", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 129–131; Shaw, "Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia", s. 238-270.

¹⁴⁸³ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 19; ayrıca bkz. Oktay Belli, "Van Gölü'nün Güneyindeki Maden Yataklarının Mezopotamya İçin Önemi", *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi (XXXIV. International Assyriology Congress (6-10/VI/1987-İstanbul))*, Ankara 1998, s. 305-313; Francis Joannès, "L'Asie Mineure Méridionale D'après La Documentation Cunéiforme D'époque NéO-Babylonienne", *Anatolia Antiqua, I*, 1991, s. 261–266; Lipinski, "Phoenicians in Anatolia and Assyria, 9th-6th Centuries B. C.", s. 81–90.

¹⁴⁸⁴ Dinçol, "Geç Hititler", s. 127; ayrıca bkz. Anna M. Jasink, (1991), "Hittite and Assyrian Routes to Cilicia", *Anatolia Antiqua, I*, 1991, s. 253–259; Alkim, "Sam'al İle Asitawandawa Arasındaki Yol, Amanus Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırmalar", s. 349-399; Sevin, "The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations", s. 97-112; Forlanini, "Quelques notes sur la géographie historique de la Cilicie", s. 553–564.

¹⁴⁸⁵ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 19-22; ayrıca bkz. Schramm, "Uşa=Sam'al", s. 458–460; Kurt, "Anadolu'nun Demir Kaynakları ve Eski Ön Asya Tarihi Bakımından Önemi", s. 67–79; Lipinski, "Phoenicians in Anatolia and Assyria, 9th-6th Centuries B. C.", s. 81–90.

ve yerleşik halkların farklı bölgelerde iskâna zorlanması ile de bu bölgeler Asurlaştırılmaya çalışılmıştır¹⁴⁸⁶; fakat Asur kralları tarafından kuzeyde bulunan Arami ve Geç Hitit Şehir Devletlerine karşı uygulanan sömürüye dayalı politikalar sonucunda bu bölgede Asur'a karşı önemli ittifakların kurulmasına neden olmuştur¹⁴⁸⁷.

III. Tiglat-Pileser Dönemi'nde başta Urartu kralı II. Sarduri olmak üzere, Arpad, Melid, Kummuh ve Gurgum Krallıkları, Asur'a karşı önemli bir ittifak oluşturmuşlardı¹⁴⁸⁸. Geç Hitit Şehir Devletlerinin diğer krallarının da örneğin Que'li Urikki, Kargamışlı Pisiris ve Sam'allı Panammu'nun adlarının, dönemin yazılı kaynaklarında geçmemesine rağmen, Çilingiroğlu tarafından bu koalisyona dâhil edilmektedir¹⁴⁸⁹. Que'li Urikki'nin M.Ö. 740, 738 ve 732 yıllarında Tiglat-Pileser'e haraç sunanlar listesinde olması bu koalisyonun içinde olduğuna dair önemli bir kanıt olarak görülmektedir. Çilingiroğlu'na göre Sam'al ve Que üzerindeki Urartu etkisi Asur gücüne karşı olduğu bilinen Sam'al kralı I. Panammu Dönemi'ne kadar sürmüş olmalıdır çünkü bu tarihten sonra bu bölgeye düzenlenen Asur seferlerinde önemli bir artış görülmektedir¹⁴⁹⁰.

Urartu ve Asur krallıklarının başta Sam'al olmak üzere Geç Hitit Şehir Devletleri üzerinde egemenlik kurma isteklerinin başlıca nedeni bu kentlerin sahip oldukları hammade kaynakları ve özellikle Sam'al'ın coğrafi konumudur. Çünkü Amanos Dağlarından güneye inen ve Bahçe Geçidi ile Anadolu'ya giren ticaret yolların bu bölgede yer alması, Asur için hayati bir önem arz etmekteydi. Bu yüzden Sam'al'ın denetim altına alınması Asur için, bölgenin zengin altın ve gümüş madenlerine egemen olmak ve bölgede oluşturulan Asur karşıtı ittifakların hemen hemen tamamında yer alan Tabal Krallığı'nı denetim altına almak demektir¹⁴⁹¹. Geç Hitit Devletlerini bekleyen son

¹⁴⁸⁶ Özyar, "Sam'al (Zincirli)", s. 18-22; ayrıca bkz. Alkım, "Sam'al İle Asitawandawa Arasındaki Yol, Amanus Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırmalar", s. 349-399; Goetze, *Kizuwatna and The Problem of Hittite Geography*, s. 45-60; Lemaire, "Les Langues Du Royaume De Sam'al aux IXe-VIe s. av. J. C et Leurs Relations avec Le Royaume de Qué", s. 185-193; Jasink, "Hittite and Assyrian Routes to Cilicia", s. 253-259.

¹⁴⁸⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 86-87; ayrıca bkz. Freu, "De l'indépendance à l'annexion: Le Kizuwatna et le Hatti aux XVe et XVIe siècle avant Notre ère", s. 13-36.

¹⁴⁸⁸ Zincirli'de bulunan bir savaş arabası kabartmasında Urartu'lu bir okçunun Sam'allı bir savaşçı ile omuz omuza savaştıkları gösterilmiştir. Olasılıkla bu kabartma Tiglat-Pileser'e karşı yapılan savaşı temsil etmektedir. Bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 87.

¹⁴⁸⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 87.

¹⁴⁹⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 87.

¹⁴⁹¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 87; ayrıca bkz. Bing, *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, s. 98-105; Alkım, "Güneybatı-Antitoros Bölgesi'nde Eski Bir Yol Şebekesi", s. 59-77; Goetze,

Sam'al için de geçerlidir, çünkü bu krallık da sonunda işgal altında kendi benliğini yitirip tarihe karışacaktır. Ancak bu krallık tarafından da kullanılan Arami dili bölgede uzun yıllar konuşulmaya ve farklı devletler tarafından kullanılmaya devam eder¹⁴⁹².

3.3.13. Que Krallığı

Asur krallarının kuzey bölgelerine düzenlediği seferler sonucunda tutturduğu yazılı kayıtların yanında, bölgede yer alıp, M.Ö. VIII. yüzyıla ait olan Luwice ve Fenikece yazılmış çift dilli yazıtlar da Que ülkesinin sınırları konusunda fikir vermektedir. Yazıtların bulunduğu bölgeler ve içeriklerinden hareketle, ülkenin doğuda Sam'al Krallığı ile komşu olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁹³. Bölgede bulunan yerel krallıklar arasında Que askeri anlamda nisbeten daha güçlü bir konuma sahipti zira Que kralı Kate'nin, Asur tehlikesine karşı batı komşusu Hilakku ile beraber doğuda Amanos Dağlarının öte yamacındaki Sam'al'in koruyuculuğunu üstlendiği görülüyor. Sam'al kralı Gabbar'ın oğlu Haianu'nun M.Ö. 853'te III. Salmanasar ile ittifak yapması gerçeği, her iki krallık sınırını Amanosların oluşturduğunu doğrulamaktadır. Yine Sam'al kralı Kilamuwa'ya ait yazıttan, onun Que kralı Kate'ye bağlı bir krallık olduğu da anlaşılmaktadır. Sam'al'in, Que Krallığının koruyuculuğu altına girmesine rağmen kısa bir süre sonra Asur koruyuculuğunu da kabul etmesi aslında bu dönemlerde Kuzey Suriye Krallıkları arasında yaşanan çekişmeyi de ortaya koymaktadır¹⁴⁹⁴.

Asur kaynaklarında Que ülkesi, Hilakku ile beraber anılır. Dağlık Kilikya'da Tarsus'un batı ve kuzey kısmındaki bir saha içinde kullanıldığı anlaşılan Hilakku'nun sınırları ve coğrafi genişliğinin tam olarak netleştirilememesi, Kurt tarafından bölgenin

“Cilicians”, s. 48; Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 65-67; Lemaire, “Les Langues Du Royaume De Sam'al aux IXe-VIe s. av. J. C et Leurs Relations avec Le Royaume de Qué”, s. 185-193; Lipinski, “Phoenicians in Anatolia and Assyria, 9th-6th Centuries B. C.”, s. 81-90.

¹⁴⁹² Özyar, “Sam'al (Zincirli)”, s. 19; ayrıca bkz. Goetze, *Kizuwatna and The Problem of Hittite Geography*, s. 45-60.

¹⁴⁹³ Mehmet Kurt, “Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, X. Cilt, Sayı 3, Afyon, 2008, s. 118-119.

¹⁴⁹⁴ Kurt, “Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, s. 118-119; ayrıca bkz. Forlanini, “Quelques notes sur la géographie historique de la Cilicie”, s. 553-564; Dinçol, “Cultural and Political Contacts Between Assyria and Urartu”, s. 6-21; Barnett, “Phrygia and the Peoples of Anatolia in Iron Ages”, s. 43-74; Sevin, “The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations”, s. 97-112; Kurt, “Anadolu'nun Demir Kaynakları ve Eski Ön Asya Tarihi Bakımından Önemi”, s. 67-79; Olivier Casabonne, “Notes Ciliciennes”, *Anatolia Antiqua*, IX, 1999, s. 131-140; Stephane Dalley, “Sennacherib and Tarsus”, *Anatolian Studies*, 49, 1999, s.73-80.

Demir Çağ'ı tarihi coğrafyasının çözüme kavuşturulamamasına bağlanmaktadır¹⁴⁹⁵. Ayrıca Kurt'a göre Aramice HLK/KLK olarak yazılan ismin, Hellence'ye Kilikya olarak çevrilmiş olduğu, bir başka ifadeyle Kilikya adının kaynağı Hillakku'dan gelmektedir¹⁴⁹⁶. Coğrafi konumu itibariyle dağlık bir yapıya sahip olması ve güçlü Asur ordularından korunabilme özelliğine sahip olan Hilakku, bu özelliğiyle Ovalık Kilikya'nın askeri anlamda en önemli aktörlerinden biri olmalıydı¹⁴⁹⁷.

Yeni Asur Dönemi yazılı belgelerinde “Que ülkesi” olarak ifade edilen bölge, daha önce de belirttiğimiz gibi kabaca Klasik Dönem kayıtlarında “Kilikya” olarak isimlendirilen bölge ile özdeşleştirilmektedir. Kilikya bölgesinin sınırlarını, kuzey ve kuzeybatıda Asur'un yayılım alanının doğal sınırı olarak kabul edilen, Toros Dağları'nın doğu kesimi oluştururken, kuzeydoğu ve doğu sınırını ise, Anti-Toros ve Amanos Dağlarının kuzeybatı kesimlerinin birleştiği dağlık alan belirlemektedir. Güneyde ise sınır Akdenizdir¹⁴⁹⁸. Kilikya olarak adlandırılan bölge; batı ve kuzeybatısındaki dağlık kesim ile doğudaki Adana Ovası'nın oluşturduğu ovalık kesim olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır¹⁴⁹⁹.

¹⁴⁹⁵ Kurt, “Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, s. 119.

¹⁴⁹⁶ Kurt, “Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, s. 119.

¹⁴⁹⁷ Kurt, “Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, s. 119; ayrıca bkz. M. C. Astour, “Palace-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Tutmose III: A Study in Historical Topography”, *Journal of Cuneiform Studies*, XXII, 1962, s. 220-241.

¹⁴⁹⁸ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 54; ayrıca bkz. Massimo Forlanini, “Quelques notes sur la géographie historique de la Cilicie”, (É. Jean et al), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001, s. 553-564; İ. İpek, A. K. Tosun, R. Tekoğlu, “Adana Geç Hitit Kurtarma Kazısı 1997 Yılı Çalışma Sonuçları”, *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 27-29 Nisan 1998*, 1999, s. 173-188; Goetze, *Kizuwatna and The Problem of Hittite Geography*, s. 45-60.

¹⁴⁹⁹ Levent Zoroğlu, “Cilicia Tracheia in the Iron Age; The Hilakku Problem”, *Anatolian Iran Ages III*, (Edt. A. Çilingiroğlu-D.H. French), British Institute of Archaeology, Ankara 1994, s. 301-304.

Resim 49. Que Ülkesi Ve Yayılım Alanları (Kurt, 2007: 197)

Kilikya bölgesinin sahip olduğu stratejik konumu gereği, ekonomik açıdan Eski Çağlardan itibaren hemen hemen her dönemde önemini korumuştur. Özellikle Kilikya Ovası, Anadolu'nun iç kesimleri ile Kuzey Suriye ve Mezopotamya arasında en kolay ve kısa bağlantıyı sağlayan bir köprü durumundadır. Bu açıdan bölgenin komşu bölgelerle bağlantısını sağlayan dağ geçitleri başta Asur olmak üzere bu bölgede yaşayan bütün krallıklar için hayati öneme sahipti. Bölgenin kuzeydoğu ve doğusundaki Amanos Dağları üzerinde yer alan “Bahçe” ve “Belen” geçitleri, Kuzey Suriye, Anadolu ve Mezopotamya arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır. Bölgenin diğer önemli geçidi, Tarsus'un kuzeyinde kalan ve aynı zamanda “Kilikya Kapıları” olarak tanımlanan Gülek / Külek Geçidi ise Asur'un bu dönemlerde Anadolu'nun iç kesimleri ile bağlantıyı sağlamak için kullandığı en önemli geçitlerden biridir¹⁵⁰⁰.

Que Krallığı'nın, Kilikya bölgesindeki siyasi faaliyetlerinin yanı sıra Asur'un bu bölgedeki askeri hareketliliğini diğer bölgesel kent devletlerinde olduğu gibi büyük

¹⁵⁰⁰ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 54-55; ayrıca bkz. Jasink, “Hittite and Assyrian Routes to Cilicia”, s. 253-259; Füzuan Kınal, “Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi”, *Atatürk Konferansları, IV*, 1970'den Ayırbaşım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973, s. 1-13; H. Ziya Koşay, “Kilikya Tarihi (Bibliyografya)”, *Bellekten*, XXXII/126, 1968, s. 297-299; A. L. Oppenheim, “Essay On Overland Trade In The First Millennium B.C.”, *Journal of Cuneiform Studies* 21, Special Volume Honoring Professor Albrecht Goetze, (Ed. A. Sachs), 1969. s. 236-254.

oranda Asur yazılı kaynaklarından, kısmen de bölgede bulunan hiyeroglif ve Fenike alfabesiyle yazılmış olan yazıtlardan öğrenebilmekteyiz. “Que” veya “Qawe” ifadelerine ilk olarak Asur kralı III. Salmanasar’ın saltanatının ilk yılına ait sefer kayıtlarında rastlıyoruz. Bu kayıtlara göre bu dönem için Que tahtında “Kate” isimli kral bulunmaktadır. III. Salamanasar Dönemi’yle birlikte Asur, kendi iç meselelerini sonlandırdıktan sonra yayılım siyasetini özellikle batı ve kuzeybatı bölgelerine yönlendirmiştir. Zaten Salmanasar’ın özellikle M.Ö. 840–831 yılları arasında yaklaşık on yıllık dönemdeki askeri politikalarının asıl hedefi Kilikya ve Toros bölgeleri olmuştur. Asur kralının bu bölgelere öncelik vermesinin en önemli nedeni ise hem bu bölgelerin sahip olduğu önemli hammadde kaynaklarıydı hem de bu bölgelerde kurulacak üs bölgelerinden elde edilecek lojistik destekle Asur, Kuzey Suriye ve Anadolu’da daha rahat hareket edebilecekti¹⁵⁰¹.

III. Salmanasar Dönemi’nde M.Ö. 858 yılında Asur’a karşı oluşturulan Kuzey Suriye kralları koalisyonu içinde Que kralı Kate de bulunmaktaydı. Koalisyonu oluşturan diğer devletlerin yenilip boyun eğmelerine karşın, Que ve Hilakku’nun Asur egemenliği altına girdiklerine dair bir kayda rastlanılmamıştır. Fakat bundan yaklaşık 30 yıl sonra, M.Ö. 839’da Salmanasar, Que Krallığı üzerine yeni bir sefer düzenleyecektir ve bu sefer sonunda Que ülkesine ait bazı topraklar işgal edilecektir. M.Ö. 834 yılında ise Asur kralının, Kate’ye karşı başka bir sefer düzenlediğini ve bu sefer sonunda Tarsus bölgesinin de Asur hâkimiyeti altına girdiğini öğreniyoruz¹⁵⁰².

Tıpkı diğer Geç Hitit Krallıklarında olduğu gibi Que Krallığı ile Yeni Asur Devleti arasında en yoğun siyasi ve ekonomik ilişkilerin yaşandığı dönem III. Salmanasar Dönemi’dir. Bunun en önemli nedeni ise Asur kralının, ülkesinin geleceğini

¹⁵⁰¹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 55; ayrıca bkz. Levent Zoroğlu, “Cilicia Tracheia in the Iron Age: the Khilakku Problem”, (Ed. A. Çilingiroğlu and D. H. French) *Anatolian Iron Ages 3 BIA Monography 16 (The Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990)*, III. *Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van 6-12 Ağustos 1990*, Published by The British Institute of Archaeology at Ankara Ankara 1994, s. 301-306.

¹⁵⁰² Dinçol, “Geç Hititler”, s. 130; ayrıca bkz. Jak Yakar, “The Socio-Economic Organization of The Rural Sector In Kizzuwatna, An Archaeological Assessment”, (Ed. É. Jean et al), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001, s. 37-46; Yakar, “The Socio-Economic Organization of The Rural Sector In Kizzuwatna, An Archaeological Assessment”, s. 37-46; Kurt, “Eskiçağ Tarihinde Kilikya’nın Doğal Kaynaklarının Mezopotamya-Anadolu İlişkilerindeki Rolü”, s. 114-117; Zoroğlu, “Cilicia Tracheia in the Iron Age: the Khilakku Problem”, s. 301-306; Goetze, *Kizzuwatna and The Problem of Hittite Geography*, s. 45–60 İpek, Tosun, Tekoğlu, “Adana Geç Hitit Kurtarma Kazısı 1997 Yılı Çalışma Sonuçları”, s. 173-188; Jasink, “Hittite and Assyrian Routes to Cilicia”, s. 253-259; Kınal, “Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye’nin Önemi”, s. 1-13.

kuzey ve kuzeybatı topraklarında görmesiyle ilgili politikasına dayanmaktadır. Çünkü Que Krallığının ele geçirilmesi Asur'un bölgede askeri ve siyasi gelişmeler açısından çok daha aktif hale gelmesinin yanında Urartu'nun buradaki işgal planlarının da darbe alması demektir. Bu dönemde Que tahtında oturan kişi, yukarıda bahsettiğimiz gibi Kate'dir. III. Salmanasar birçok kez Kilikya bölgesini ve Que Krallığı'nı kontrol altına almak için bölgeye yönelik askeri seferler düzenler, M.Ö. 833 yılında ise bu amacına ulaşır. Asur kralı bu seferiyle Kate'nin hükümdarlığına son verecektir, yerine kardeşi ve Asur yanlısı bir politika izleyecek olan "Kirri"yi Que tahtına oturtacaktır¹⁵⁰³.

Kirri'nin, Que tahtına geçmesiyle birlikte Asur'un kuzey bölgelerinde elini çok daha güçlendirmiş olmalıdır¹⁵⁰⁴. Çünkü Asur her zaman için bu bölgelerde kendisiyle birlikte hareket edecek paralel beyliklere ihtiyaç duymaktaydı. III. Salmanasar Dönemi'ni izleyen süreçte Asur kayıtlarında Que Krallığındaki siyasi gelişmeler ve bu krallığın tahtına kimin oturduğu konuları hakkında mevcut kaynakların yetersizliğinden dolayı herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bu durum, III. Tiglat-Pileser Dönemi'ne kadar devam eder. Bilindiği üzere Asur'daki kargaşaya son vererek tahta çıkan III. Tiglat-Pileser büyük bir fetih ve Asurlaştırma politikası başlatıp, aynı zamanda Eski Yakınoğu tarihi bakımından büyük bir önem taşıyan Sargonidler devrinin temellerini de atacaktır. Asur Devleti'ni M.Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı bunalımlardan kurtaran III. Tiglat-Pileser, ülkeyi Yakınoğu siyasetine yön veren önemli bir aktör haline getirecektir. Ayrıca III. Tiglat-Pileser'in gerek ülke içinde başlattığı askeri, siyasi ve idari reformlar gerekse ülke dışında giriştiği askeri seferler Asur'un, Ön Asya dünyasında yeniden yıldızının parlamasına neden olacaktır. Asur kralı, izlediği sistemli batı politikası çerçevesinde bu bölgeyle yakından ilgilenen III. Salmanasar'dan sonra ikinci Asur kralıdır. Seleflerinin aksine Urartu krallarıyla boy ölçüşebilecek yeterlilikte olan bu Asur kralı döneminde Urartu'nun kuzey bölgelerindeki hâkimiyetine önemli darbeler vurulmuştur. III. Tiglat-Pileser tahta geçtiği sırada, Urartu kralı II. Sarduri'nin

¹⁵⁰³ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 54; ayrıca bkz. Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, II. Volume, s. 200–252; Mehmet Özhanlı, "On the Cilician Origins of an Archaic 'Cyprus' Limestone Head", *ADALYA VII*, 2004, s. 1-14; M. V. Seton-Williams, "Cilician Survey", *Anatolian Studies*, IV, 1954, s. 121-174; Mehmet Kurt, "Eskiçağ Tarihinde Kilikya'nın Doğal Kaynaklarının Mezopotamya-Anadolu İlişkilerindeki Rolü", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 118, İstanbul 2004, s. 114-117; Zoroğlu, "Cilicia Tracheia in the Iron Age: the Khilakku Problem", s. 301-306.

¹⁵⁰⁴ Kurt, "Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi", s. 125.

önderliğinde Asur'a karşı oluşturulan koalisyonun içerisinde daha önce de ifade ettiğimiz gibi Que kralığı da yer almakta idi¹⁵⁰⁵.

Kuzey bölgesinde oluşturulan Asur karşıtı bu girişimler bünyesinde önemli tehlikeler barındırmaktaydı; çünkü bu tarz ittifaklar Anadolu'nun orta bölgelerinde bulunan beylikler ile Asur arasındaki ticaret yolunu kestiği gibi, Toros madenlerinin Asur merkezine akışına da engel olmaktadır. III. Tiglat-Pileser, Asur'u bu tehlike içerisine iten ve Urartu'nun başını çektiği kuşatmayı parçalamak amacıyla harekete geçmiştir. İktidarının beşinci yılında (M.Ö. 743), Halpa'da (Adıyaman-Gölbaşı) bu koalisyon güçleri III. Tiglat-Pileser tarafından ağır bir yenilgiye uğratılacaktır. Asur tarafından elde edilen bu başarı Tabal ve Que'de III. Salmanasar sonrası Asur'un yaşadığı iç isyanlar sonucu sarsılan otoritesini yeniden tesis etmiştir. Ayrıca III. Tiglat-Pileser Dönemi kaynaklarında O'nun M.Ö. 738 yılında yendiği ve vergiye bağladığı krallar arasında Que kralı Urikki'nin adı da geçmektedir. Bütün bunlar aynı zamanda Salmanasar'dan yaklaşık yüz yıl sonra Que Krallığı'nın, Asur'a vergi vermeyi sürdürdüğünü kanıtlamaktadır. Asur krallığının elde ettiği bu zafer sonucunda aynı zamanda Urartu'nun, Geç Hitit Krallıkları üzerindeki egemenliğine önemli bir darbe vurulmuştur¹⁵⁰⁶.

III. Tiglat-Pileser Dönemi'ne tarihlenen ve Mezopotamya'da, büyük Zap Suyu ile Dicle'nin birleştiği yerdeki Kalah'ta bulunmuş bir mektup, dönemin siyasi gelişmeleriyle ilgili oldukça önemli bilgiler içermektedir. Bu mektupta yer alan bilgilere göre Asur kralının Anadolu'da bulunan bir memuru, Frig kralı Mita'nın Asur ile iyi ilişkiler içinde olmak istediğini ve Asur'a karşı Urartu ile birleşmek isteyen Que elçilerinin Frig topraklarından geçerlerken yakalandıklarını bildirmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere Que kralı Urikki, diğer bütün krallıkların yöneticileri tarafından defarlaca uygulanan bir yöntem olan taraf değiştirme siyasetini uygulayarak, Asur

¹⁵⁰⁵ Kurt, "Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi", s. 125; ayrıca bkz. Mehmet Kurt, "M.Ö. I. Bin yıl Asur-Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi", *Belleken, Cilt LXX, Sayı 257*, Ankara 2006, s. 1-25; J. M. Mellink, "Mita, Mushki and Phrygians", *Anadolu Araştırmaları, II/1-2*, 1965, s. 317-325; André Lemaire, "L'inscription Phénicienne de Hassan-Beyli reconsidérée", *Rivista di Studi Fenici 11*, 1983, s. 9-19; Éric Jean, "La Cilicie Pluralité et Unité", (Ed. É. Jean et al.), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001, s. 5-12; Koşay, "Kilikya Tarihi (Bibliyografya)", s. 297-299; Oppenheim, "Essay On Overland Trade In The First Millennium B.C.", s. 236-254; Zoroğlu, "Cilicia Tracheia in the Iron Age; The Khilakku Problem", s. 301-304.

¹⁵⁰⁶ Kurt, "Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi", s. 125; ayrıca bkz. Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 55.

egemenliğinden kurtulmak için Urartu'nun yardımını istemiştir. Ayrıca bu mektubun çarpıcı bir başka özelliği ise şimdiye kadar Asur karşıtı faaliyetler içerisinde bulunan Friglerin bu tarihten itibaren Asur'la ittifak kurabilmek için çeşitli arayışlara girmesidir¹⁵⁰⁷. Dinçol'a göre bu mektubun bir başka çarpıcı yönü ise Asur kralının Frig sarayında sürekli elçi bulundurduğunun anlaşılmasıdır¹⁵⁰⁸.

III. Tiglat-Pileser Dönemi'nden önce Orta Anadolu'da Asur karşıtı olarak kurulan politik ve idari yapı, burada bu kral döneminde Asur egemenliğinin devamının ancak Que'yi elde tutmakla sağlanabileceğini göstermiştir. Gerçekten de Asurlular, zengin maden kaynaklarına sahip olan ve her defasında kendisine karşı oluşturulan koalisyonların içinde yer alan Tabal ülkesine düzenledikleri seferler sırasında bir üs olarak kullandıkları Que'yi, Hilakku'dan daha önemli bir bölge olarak düşündüklerini göstermektedir. Que'nin stratejik anlamda bu kadar ön plana çıkmasının nedeni ise, daha önce de ifade ettiğimiz gibi Kilikya Geçitleri'ni gözetleyen stratejik konumundan kaynaklanmış olmalıdır. Ayrıca bölgenin orman zenginlikleri, Asur için önemini her zaman devam ettirmiştir. Zira III. Tiglat-Pileser'in üçüncü ve on altıncı hâkimiyet yıllarına ait olan yazılı kayıtlarda, Asur'un doğrudan doğruya Amanos Dağlarından sedir ağaçlarını getirdiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca Asur'un bu bölgelere karşı sürdürdüğü acımasız sömürü politikalarına karşı çarpıcı bir örnek olması açısından dönemin yazılı kaynaklarını incelediğimizde Asur, Kilikya bölgesindeki ağaçları kesmek için askerlerini gönderdiğinde buralarda bulunan ülkelerden izin dahi almıyordu¹⁵⁰⁹.

¹⁵⁰⁷ Dinçol, "Geç Hititler", s. 130.

¹⁵⁰⁸ Dinçol, "Geç Hititler", s. 130; ayrıca bkz. Mehmet Kurt, "Demir Çağında Kilikya'da Politik Yapı", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, Aralık 2009, s. 119-129; Halet Çambel, "Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume II, Karatepe-Aslantaş", *Walter de Gruyter*, New York, 1999, s. 50; Borgia, Casabonne, Egetmeyer, "Notes Ciliciennes", s. 177-195; Mehmet Kurt, "Sanherip Dönemi Kilikya İsyânları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28. Cilt, Sayı 46, Ankara 2009, s. 189-204; Astour, "Palace-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Tutmose III: A Study in Historical Topography", s. 220-241; Yakar, "The Socio-Economic Organization of The Rural Sector In Kizzuwatna, An Archaeological Assesment", s. 37-46; Koşay, "Kilikya Tarihi (Bibliyografya)", s. 297-299; Yakar, "The Socio-Economic Organization of The Rural Sector In Kizzuwatna, An Archaeological Assesment", s. 37-46.

¹⁵⁰⁹ Kurt, "Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi", s. 125; ayrıca bkz. Olivier Casabonne, "Kilikia, Bağımsızlıktan Makedon Fethine", *Arkeoatlas* 6, 2007, s. 54-61; Paolo Desideri, A. Jasink, Margherita, *Cilicia Dall'eta di Kizzuwatna alla Conquista Macedona*, Torino, 1990, s. 121-135; David Ussishkin, "The Date of the Neo-Hittite Enclosure In Karatepe", *Anatolian Studies*, XIX, 1969, s.121-138.

Öte yandan Asur'un askeri ve siyasi alanlarda gücünün zirvesinde olduğu Sargonidler Devri'nde, Anadolu'nun tarihi coğrafyası son derece karmaşık bir manzara sunmaktadır. Kurt'a göre belli bir yer adının kapsadığı sabit sınırların bulunmadığı bu dönemde, bölgenin kontrolü de sürekli el değiştirmiştir¹⁵¹⁰. Bu döneme kadar Asur kralları, aldığı vergi ve hediyeler karşılığı Geç Hitit Şehir Devletleri'nin siyasi varlıklarına dokunmamış, sadece onlara kendi hâkimiyetlerini tanıtmakla yetinmiştir. Ancak II. Sargon'nun (M.Ö. 722–705) tahta oturmasıyla birlikte, Asur uyguladığı dış politikasında hedef büyütmüş, Kuzey Mezopotamya, Suriye, Anadolu, Filistin ve Mısır'ı ele geçirerek bütün Yakındoğu'yu tek bir imparatorluk çatısı altında birleştirmeyi amaçlamıştır. Şayet bahsi geçen bu bölgelerde tam anlamıyla hâkimiyet kurmak aynı zamanda bir dünya krallığı konumuna yükselmek demektir. Söz konusu politika değişikliğinden stratejik konumu ve doğal kaynakları açısından bir cazibe merkezi olan Que'nin de içinde bulunduğu Geç Hitit Krallıkları coğrafyasının etkilenmemesi söz konusu dahi olamazdı. Yeni politika, Eski Doğu medeniyetlerinin kavşağında yer alan bölgenin Asur İmparatorluğu içerisindeki askeri ve siyasi etkisini de artırmıştır. Asur'da yaşanan politika değişikliklerinin doğal sonucu olarak Güney Anadolu ve Kuzey Suriye bölgeleri çok sayıda askeri faaliyetlerin ve diplomatik entrikaların çevrildiği bir merkez durumuna gelmiştir. Ayrıca bahsi geçen bu bölgeler Asur'da yaşanan politik tavır değişikliği sonucunda sürekli olarak bu krallığın saldırılarına maruz kalmıştır¹⁵¹¹.

III. Tiglat-Pileser'in sefeli ve oğlu olan II. Sargon Dönemi kayıtlarında karşımıza çıkan bölge ile ilgili en önemli yönetici "Atunalı Matti" dir. Sargon Dönemi'nin başlarına kadar Que tahtında "Urikki"nin olduğunu en azından M.Ö. 728 yılında Que yönetimine "Matti"nin geçtiğini tahmin edebiliriz. Yazılı kaynaklarda yer alan verilerden yola çıktığımızda bu tarihten M.Ö. 718 yılına kadar olan yaklaşık on yıllık dönemde Atuna'lı Matti'nin, Kilikya bölgesinin yönetiminde ön plana çıkan önemli aktörlerden biri olduğunu görmekteyiz. II. Sargon ve ondan sonraki dönemlerde dahi

¹⁵¹⁰ Kurt, "Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi", s. 125–126.

¹⁵¹¹ Kurt, "Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi", s. 125–126; ayrıca bkz. Çambel, "Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume II, Karatepe-Aslantaş", s. 50; Astour, "Palace-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Tutmose III: A Study in Historical Topography", s. 220-241; Kurt, "Kronikler Işığında Ovalık Kilikya'nın Yeni Babil Devleti İçin Stratejik ve Ekonomik Önemi", s. 185-195; Jasink, "Hittite and Assyrian Routes to Cilicia", s. 253-259; Zoroğlu, "Cilicia Tracheia in the Iron Age; The Khilakku Problem", s. 301–304; Kurt, "Eskiçağ Tarihinde Kilikya'nın Doğal Kaynaklarının Mezopotamya-Anadolu İlişkilerindeki Rolü", s. 114-117.

Kilikya bölgesinin ve Que Krallığı'nın Asur siyasi kontrolü altında varlığını devam ettirdiğini ileri sürmek olasılıkla mantıklı bir düşüncedir¹⁵¹².

II. Sargon'dan sonra Asur tahtına oturan Sanherib Dönemi'nde bölgeye yönelik Asur ilgisinin bir süreliğine de olsa kesintiye uğradığına şahit oluyoruz çünkü Asur kralı kendi döneminde (M.Ö. 705–681), ülkesine devamlı ve güvenilir sınırlar çizmeye çalışmıştır. Bundan dolayı Sanherib'in daha önceki Asur kralları tarafından resmi politika haline getirilen Anadolu'ya her yıl düzenli sefer düzenleyip bu bölgelerde Asur otoritesini tahsis etme düşüncesine son verdiği görülmektedir¹⁵¹³. II. Sargon'nun yirmi dört yıllık hâkimiyeti süresince, Anadolu'ya toplam sekiz sefer gerçekleştirmiş olması, Asur'un dış politikaya yönelik olarak geliştirdiği siyaset tarzının bir sonucu olmalıdır. Hem II. Sargon gibi enerjik bir kralın ölümü hem de söz konusu politika değişikliği sebebiyle Geç Hitit Krallıkları üzerindeki Asur otoritesi iyice zayıflamıştır. Asur baskısının hafiflemesinin doğal bir sonucu Que Krallığı muhtemelen Frig ve Urartu desteğine güvenerek isyan edecektir ve bu isyan Sanherib tarafından bastırılmıştır¹⁵¹⁴.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Kilikya veya Que ülkesi, coğrafi konum itibariyle genel olarak iki bölgeye ayrılmaktadır; bölgenin batısındaki dağlık alan Klasik Dönem kayıtlarında “Trachia Aspera” olarak geçmektedir. Bu dağlık bölgenin sınırları günümüzde tam olarak belirlenemeyen “Khilakku/ Hilakku ülkesi”ne konumlandırılmaktadır. Khilakku ismi Yeni Asur Dönemi boyunca, Que ülkesinin kuzey ve kuzeybatısındaki bölgeleri, klasik dönem coğrafyacıları tarafından “Pediaş veya Campestris” olarak da isimlendirilen sahayı tanımlamak için kullanılmış

¹⁵¹² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 56–57; ayrıca bkz. Mehmet Kurt, “Kronikler Işığında Ovalık Kilikya'nın Yeni Babil Devleti İçin Stratejik ve Ekonomik Önemi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 22, Konya, 2009, s. 185-195; Brent D. Shaw, “Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXXIII/3, 1990, s. 238-270; Mehmet Kurt, “Anadolu'nun Demir Kaynakları ve Eski Ön Asya Tarihi Bakımından Önemi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2009, s. 67–79; Goetze, *Kizzuwatna and The Problem of Hittite Geography*, s. 45-60.

¹⁵¹³ Kurt, “Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, s. 127.

¹⁵¹⁴ Kurt, “Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, s. 127; ayrıca bkz. Memiş “Asur Devletlerinin Anadolu Politikası”, s. 65–73; Friedrich Hild, Hansgerd Hellenkemper, “Kilikien und Isaurien Tabula Imperii Byzantini” *Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 1990, s. 30–45; Marie Claude Tremouille, “Kizzuwatna, tere de frontière”, (Ed. É. Jeanet al), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001, s. 57-78; Ussishkin, “The Date of the Neo-Hittite Enclosure In Karatepe”, s.121-138; Shaw, “Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia”, s. 238-270; Hild, Hellenkemper, “Kilikien und Isaurien Tabula Imperii Byzantini”, s. 30–45; Yener, “The Production, Exchange and Utilization of Silver and Lead metals In Ancient Anatolia: A Source Identification Project”, s. 1–15; Kınal, “Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi”, s. 1-13.

olmalıdır¹⁵¹⁵. Işıklı'ya göre Que Krallığı, Toros Sıradağlarının güney yamaçlarının da dâhil olduğu Kilikya ülkesini yani kabaca Çukurova bölgesini elinde tutarken; Khilakku ülkesini ise Que ülkesinin kuzey ve kuzeybatısındaki dağlık kesim oluşturmaktaydı¹⁵¹⁶. Bölgenin İç Anadolu'ya bağlantısını sağlayan ve en önemli geçitlerden biri olan “Kilikya Kapıları” (Kulek Geçidi) olarak nitelendirilen bu sahanın, Que veya Hilakku ülkesi sınırları içerisinde olup olmadığı konusu günümüzde hala tartışılmaktadır¹⁵¹⁷.

Bu dönem için Hilakku ülkesi sınırları içerisindeki arkeolojik malzeme İvriz, Karadağ ve Keben'deki kabartmalardır. Fakat bu kabartmaların sahip oldukları veriler Hilakku'nun sınırları ve siyasi yapısı hakkında detaylı bilgi vermekten uzaktırlar. Hilakku'nun erken dönemi ve lokalizasyonu konusunda önemli bir başka belge ise 1986 Boğazköy kazıları sırasında ele geçen bronz tablettir. Burada bir Hitit-Luwi Krallığı olduğu düşünülen “Tarhundassa”nın sınırları hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu tablette geçen bazı ifadelerden Hitit İmparatorluk Dönemi'nin siyasi yapısı hakkında da önemli bilgiler elde etmekteyiz. Ele geçen bu tabletteki bilgilere göre söz konusu bu krallığın doğu sınırı; Konya Ovası'nın doğusundaki Ereğli, kuzey sınırı; Sultan Dağları, batı sınırı ise Klasik Dönem'in Pamfilya bölgesine dayanmaktadır. Güneyde ise sınır olasılıkla Akdenizdir¹⁵¹⁸. Muhtemelen bu krallık, Demir Çağların başında Hitit İmparatorluğu ile birlikte çöktüğünden, bölgede “Hilakku ülkesi” gibi daha küçük krallıklar ortaya çıkmış olmalıdır. Bu bölgelerde Hitit İmparatorluğu gibi büyük krallıkların yıkılması ve bunların yerine kurulan küçük krallıklar Asur'un Anadolu'ya yaptığı seferlerde daha rahat işgal faaliyetlerinde bulunmasına neden olmuştur¹⁵¹⁹.

¹⁵¹⁵ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 57-58.

¹⁵¹⁶ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 57-58.

¹⁵¹⁷ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 57-58; ayrıca bkz. Kurt, “Demir Çağında Kilikya'da Politik Yapı”, s. 119-129; K. Aslıhan Yener, “The Production, Exchange and Utilization of Silver and Lead metals In Ancient Anatolia: A Source Identification Project”, *Anatolica X*, 1983, s. 1-15; Forlanini, “Quelques notes sur la géographie historique de la Cilicie”, s. 553-564.

¹⁵¹⁸ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 58; ayrıca bkz. Mehmet, Kurt, “II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 48, 2010, s. 69-88.

¹⁵¹⁹ Zoroğlu, “Cilicia Tracheia in the Iron Age; The Khilakku Problem”, s. 301-304; ayrıca bkz. K. Aslıhan Yener, “Bolkardağ, Aladağ ve Keban Madenlerinde 1984 Yılı İncelemeleri”, *T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı 20-24 Mayıs 1985*, Ankara 1986, s. 93-106.

Hilakku'nun lokalizasyonu konusunda günümüzde hala çeşitli tartışmalar sürmektedir. Bu krallığın coğrafi sınırlarının belirlenmesinde daha çok Asur ve Babil yazılı kaynaklarından yararlanılmaktadır¹⁵²⁰. Ülkenin doğu sınırının Konya Ovası'nın güneydoğusu ile Tarsus'un kuzeyindeki dağlık kesime kadar uzandığı kabul edilir. Batıdaki sınırının tam olarak belirlenmesinde ise bazı sorunlar bulunmaktadır; ancak genel anlamda kabul edilen görüş ülkenin sınırlarının, Göksu Nehri (Klasik Dönem'de Calycadnus) Havzası'na kadar uzandığı şeklindedir. Kuzey sınırını ise Konya Ovası'nın güneyi oluşturmaktaydı¹⁵²¹. Batısındaki sınırdaki ise Erdemli Ovası'ndan Akdeniz'e kadar inilmekteydi¹⁵²².

“Khilakku” adına, Asur yazılı kaynaklarında ilk olarak III. Salmanasar Dönemi'nde düzenlenen askeri sefer kayıtlarında rastlanılmaktadır¹⁵²³. III. Salmanasar'dan sonra Asur yazılı kayıtlarında “Khilakku” adına II. Sargon'un Muşkilere karşı düzenlediği sefer kayıtlarında rastlıyoruz¹⁵²⁴. Işıklı'ya göre M.Ö. 8. yüzyıl ortalarına kadar Que ve Hilakku ülkelerinin, Asur'un üstünlüğünü kabul etmeleri oldukça mantıklıdır¹⁵²⁵. Zira II. Sargon'un, Tabal ülkesini hedefleyen seferlerinin istenilen başarıya ulaşmasının yanı sıra Frig ile devam eden siyasi ilişkilerin istikrarlı ve daha uzun süreli olması için, bu bölgeleri kontrol altında tutması tarafımızdan kaçınılmaz olarak görülmektedir¹⁵²⁶. Batıda süregelen Asur'un yayılmacı politikaları sonucunda, Que (Kilikya) gibi bir bölgede hayatta kalabilen krallıklar, Urartu koruması altına girebilmek için çeşitli arayışlara girmişlerdir. Ancak bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmış hatta kimi durumlarda arabulucuk yapmak için giden elçiler bile yolda

¹⁵²⁰ Zoroğlu, “Cilicia Tracheia in the Iron Age; The Khilakku Problem”, s. 301–304; ayrıca bkz. Jasink, “Hittite and Assyrian Routes to Cilicia”, s. 253–259.

¹⁵²¹ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 58; ayrıca bkz. Goetze, *Kizzuwatna and The Problem of Hittite Geography*, s. 24–30.

¹⁵²² Zoroğlu, “Cilicia Tracheia in the Iron Age; The Khilakku Problem”, s. 301–304; ayrıca bkz. Astour, “Palace-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Tutmose III: A Study in Historical Topography”, s. 220–241.

¹⁵²³ Zoroğlu, “Cilicia Tracheia in the Iron Age; The Khilakku Problem”, s. 301–304; ayrıca bkz. L. W. King, “Sennaherib and Ionians”, *The Journal of Hellenic Studies* XXX, 1910, s. 327–335; Grayson, “Assyrian Expansion Into Anatolia In The Sargonid Age (c. 744–650 B.C)”, s. 131–135.

¹⁵²⁴ Zoroğlu, “Cilicia Tracheia in the Iron Age; The Khilakku Problem”, s. 301–304; ayrıca bkz. Maxwell-Hyslop “Assyrian Sources Iron, A Preliminary Survey of the Historical Geographical Evidence”, s. 139-154; Halet Çambel, Aslı Özyar “Karatepe-Aslantaş, Azatiwataya Die Bildwerke”, *Verlag Philipp von Zabern, Mainz*, 2002, s. 70-79.

¹⁵²⁵ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 58.

¹⁵²⁶ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 58.

öldürülmüşlerdir. Ayrıca Asur karşıtı girişimler sonucunda Urartu Krallığıyla kurulan ittifakların büyük çoğunluğu Urartu'nun yenilgisiyle sonuçlanmıştır¹⁵²⁷.

Bu nedenle II. Sargon'un hükümdarlığının (M.Ö. 721–705) hemen öncesinde ya da hemen başlarında Que'nin Asur topraklarına katılmasından sonra, vilayetin yeni bir valisinin, kralına bildirdiği mektubunda yer alan ifadelerle göre: “*Frigyalı Midas'ın habercisi bana geldi, kralları Warikas tarafından Urartu'ya elçi olarak gönderilen Queli 14 adam getirdi*”. Sargon ise bu mektuba cevap olarak yazdığı ifadeler: “*Bu oldukça iyi! Tanrılarım Asur, Şamaş, Bel ve Nabu şimdi harekete geçti ve savaş ya da başka bir şey olmadan, Frigyalı bize söz verdi ve mütefikimiz oldu*”, durumu çok iyi özetlemektedir¹⁵²⁸. Bütün bunlar aslında Urartu'nun; batı cephesinde sessizliğini korurken, şimdilerde askeri gücünü daha çok Kuzeybatı İran'da yoğunlaştırdığını ve bu bölgede kendisiyle birlikte hareket eden Mana ve Zikirtu gibi krallıkların yardımıyla bu bölgede Asur'un varlığını tamamen ortadan kaldırmak için girişimlerinde bulunduğunu göstermektedir¹⁵²⁹.

Sargon Dönemi'nde kuzey sınırında yaşanan bütün bu gelişmeler Hilakku ülkesinin de Que ülkesi ile hemen hemen aynı dönemde Asur eyalet sistemine dâhil olduğunu ortaya koymaktadır¹⁵³⁰. Yazılı kaynaklardan II. Sargon'un kızı ile evlenen Tabal kralı Ambaris'e, Asur krallığının Hilakku bölgesini düğün hediyesi olarak verdiğini öğreniyoruz. Ancak Sargon'un bu jestine rağmen dönemin yazılı belgelerine göre Ambaris, Sanherib Dönemi'nde (M.Ö. 705–681) Hilakku'nun Tarsus ve diğer bazı kentlerin halkları ile birleşerek Asur'a karşı isyan edecek ve bu bölgeler uzun süre Asur Devleti'nin hâkimiyeti altında kalmayacaktır¹⁵³¹. Asur kralının, Ambaris'e yaptığı bu jestle rağmen bu kralın bulunduğu ilk fırsata isyan etmesi Asur egemenliğinin bölgedeki

¹⁵²⁷ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 62; ayrıca bkz. Astour, “Palace-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Tutmose III: A Study in Historical Topography”, s. 220-241; Alkım “Sam'al ile Asitawandawa Arasındaki Yol, Amanus Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırmalar”, s. 349–399; Kurt, “Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, s. 125; Shaw, “Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia”, s. 238-270.

¹⁵²⁸ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 62.

¹⁵²⁹ Radner, “Asurlular-Urartular”, s. 62; ayrıca bkz. Shaw, “Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia”, s. 238-270.

¹⁵³⁰ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 58; ayrıca bkz. Kurt, “Eskiçağ Tarihinde Kilikya'nın Doğal Kaynaklarının Mezopotamya-Anadolu İlişkilerindeki Rolü”, s. 114-117; Zoroğlu, “Cilicia Tracheia in the Iron Age: the Khilakku Problem”, s. 301-306.

¹⁵³¹ Dinçol, “Geç Hititler”, s. 130; ayrıca bkz. Kurt, “Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, s. 119; Jasink, “Hittite and Assyrian Routes to Cilicia”, s. 253-259.

krallıklar için çekilmez bir hal almasından kaynaklanmaktaydı. Asur hâkimiyetinden sonra M.Ö. 547'den M.Ö. 333 yılına kadar Klasik Kilikya bölgesinde Pers hâkimiyeti varlığını sürdürmüştür¹⁵³².

3.3.14. Unqi (Hattina) Krallığı

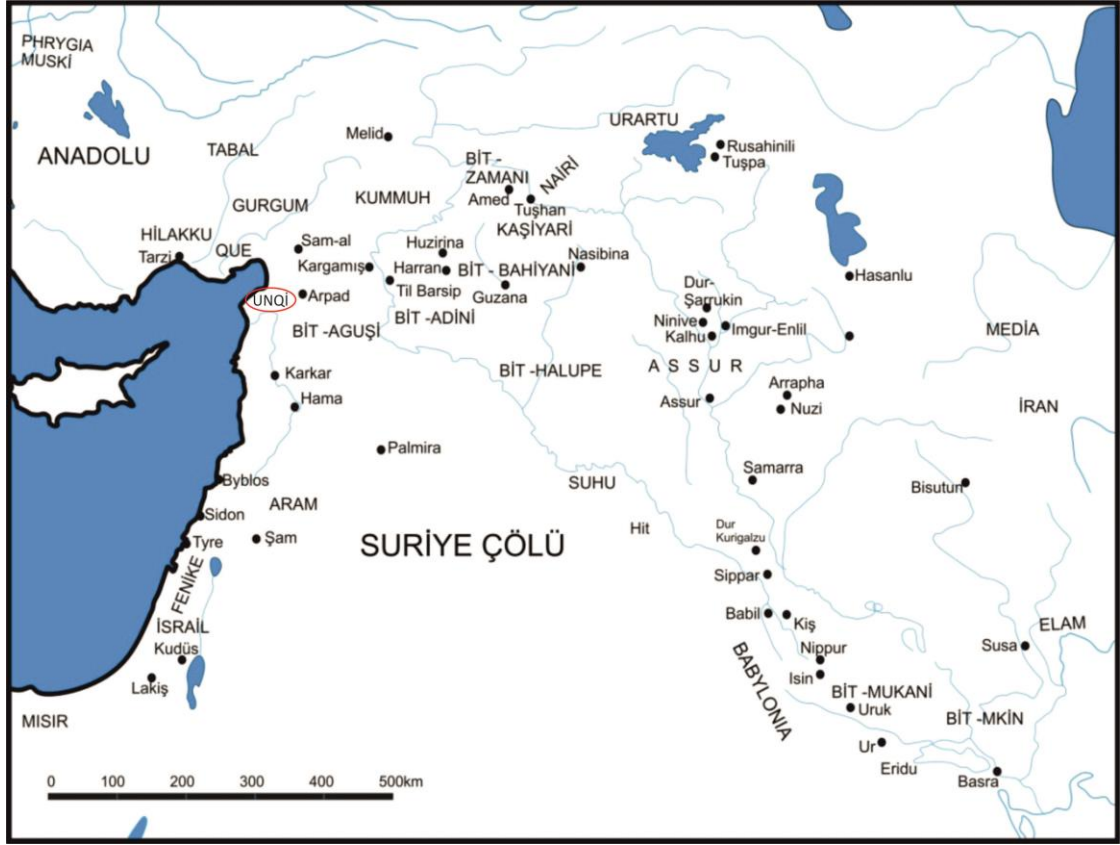
Unqi ülkesi coğrafi konum itibariyle, bugünkü modern Antakya kenti ile Amuk Ovası'nı kapsamaktadır¹⁵³³. Bu krallığın ismi, yakın zamana kadar Hattin olarak okunmaktaydı, ancak son dönemlerde yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen belgelerin yeniden değerlendirilmesiyle doğru adının Pattin ya da Unqi olduğu konusunda fikir birliğine varılmıştır. Unqi ülkesinin başkenti, gerek bu krallığa ait metinlerde gerekse Asur kral yazıtlarında Kunalua olarak geçmektedir. Hitit İmparatorluk Dönemi'nde aynı bölge, başkenti Alalah olan Mukiş ülkesinin bir parçasıydı. Bölgedeki diğer krallıklar da olduğu gibi Unqi hakkındaki bilgilerimiz daha çok Asur belgelerine dayanır¹⁵³⁴. Asur yazılı kayıtlarında, “(Kur) un-qi” veya “un-qar-a”, Aramice kayıtlarda “mq” şeklinde ortaya çıkan “Unqi” kent devleti, yukarıda ifade ettiğimiz gibi kabaca Amuk Ovası'na lokalize edilmektedir. Kent devletinin adı, daha çok coğrafi bir terim olarak düşünülen “(KUR) Pa-ti-na-a” veya “Pa-ti-nu” ismi ile de kayıtlarda yer almaktadır. Kent devletinin tarihi coğrafyası ve bu ülke krallarının bölge siyasetindeki faaliyetleriyle ilgili önemli ipuçlarını, Asur krallarının bu bölgelere düzenlediği seferlerin yazılı belgelerinden sağlayabilmekteyiz. Bu konuda en önemli bilgiler, ülkede asayiş sağladıktan sonra kuzeye seferler düzenlemeye başlayan III. Salmanasar'ın ilk yıl sefer kayıtlarında yer almaktadır¹⁵³⁵.

¹⁵³² Zoroğlu, “Cilicia Tracheia in the Iron Age; The Khilakku Problem”, s. 301–304.

¹⁵³³ Dinçol, “Geç Hititler”, s. 125; ayrıca bkz. Barnett, Cerny, “King Ini-tesub of Carchemish in an Egyptian document”, s. 94-97; Beckman, “Hittite Provincial Administration in Anatolia and Syria: the View from Maşat and Emar”, s. 19; Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 68; Peker, “Karkamış Krallığı”, s. 401; Dinçol, “Geç Hititler”, s. 125.

¹⁵³⁴ Alpaslan, “Pattin (Unqi) Krallığı”, s. 27.

¹⁵³⁵ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 68; ayrıca bkz. L. W. King, *Bronz Reliefs From the Gates of Shalmaneser, King of Assyria B.C. 860-865*, Londra 1925, s. 34-67; Dietrich, “Salmanassar I. von Assyrien, Ibiranu (VI.) von Ugarit und Tuthalija IV. von Hatti. RS 34.165 und die Schlacht von Nihrija zwischen den Hethitern und Assyren”, s. 103-139.

Resim 50. Unqi Krallığı Ve Yayılım Alanları (Köroğlu, 2011: 153)

Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden Asur Kralı II. Assurnasirpal Dönemi'ne kadar yazılı kaynakların yetersiz olmasından Unqi ülkesi hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz¹⁵³⁶. M.Ö. 870 yılında II. Assurnasirpal¹⁵³⁷ kuzey ve doğu bölgelerinde ses getiren zaferlerinin karşılığında Fırat'ı geçtiği zaman bölgedeki yerel beyliklerin kralları ve halkı tarafından sevinç, saygı ve dostluk gösterisi armağanlarla karşılandı. Kuzey Suriye Devletlerinin sahip oldukları olağanüstü hammadde, lüks mamul eşya ve egzotik mal zenginliği Asur krallarının bu ülkeler üzerine düzenlediği seferler sonucunda ele geçirdiği ganimet listelerinde, bu zenginlik açıkça görülmektedir. Bu krallara ait listeler arasında yeni Kalhu şehrindeki Ninurta tapınağında gün ışığına çıkarılan Assurnasirpal'in uzun yıllıklarında yer almaktadır. Gün ışığına çıkarılan Assurnasirpal'in yıllıkları Asur'un Anadolu ve Kuzey Suriye'deki beyliklerle olan ilişkileri ve dönemin

¹⁵³⁶ Alpaslan, "Pattin (Unqi) Krallığı", s. 27; ayrıca bkz. Klengel, "Tuthalija IV von Hatti: Prolegomena zu einer Biographie", s. 224-238; Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 68; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, II, 138-139.

¹⁵³⁷ Dinçol, "Geç Hititler", s. 125; ayrıca bkz. H. Tadmor, "Assyria and west: the Ninth Century and its Aftermath", *OE*, 1975, S. 36-48; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, II, 138-139.

askeri gelişmelerine dair oldukça önemli bilgiler elde edilmektedir. Örneğin söz konusu bu yazıtlardan bu dönemde Asur kralının Unqi ülkesi üzerine de sefer düzenleyerek¹⁵³⁸ ve Unqi kralından ağır vergiler aldığını öğreniyoruz:

‘Lubarna’nın hüküm sürdüğü Hattina’ya girdim. Şehirler mücadelesiz teslim oldu. Kral sarayın zenginliklerini teslim etti. 20 talent gümüş, 1 talent altın, 100 talent kurşun, 100 talent demir, 1000 büyük baş hayvan, 10.000 küçükbaş hayvan verdi. 1000 parça kumaş, üzeri süslemeli yataklar, mücevherler ve çok mühim eşyalar verdi’¹⁵³⁹.

Yazıttan da anlaşılacağı üzere Asur kralı düzenlediği bu seferle, Unqi Kralı Lubarna haraç vermek zorunda bırakılmıştır. II. Assurnasirpal’in siyasi ve askeri girişimleri sonucunda Unqi Kent Devleti gibi bölgede yer alan birçok krallık, Asur hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır¹⁵⁴⁰. Assurnasirpal aynı zamanda kuzey bölgelerinde bulunup, kendi bölgelerindeki diğer krallıkların saldırıları karşısında Asur desteğini sağlamak için, bu ülkenin asker talebini karşılamaya hazır olduklarını bildiren devletlerden asker de aldığını belirtir¹⁵⁴¹. Asur kralı bu sefer esnasında Unqi Krallığı’nın Aribua kentine Asur ordusunun ihtiyaçlarının temini için malzeme deposu olarak kullanmak üzere el koymuş, buraya Asurlu savaşçıları ve kendi halkını yerleştirmiştir. Asur kralları kuzey bölgelerine düzenlediği seferler esnasında bu bölgelerde bulunan lojistik merkezlerine çok fazla önem vermekteydi¹⁵⁴².

Assurnasirpal’in kuzey krallıkları üzerine düzenlediği sefer yazıtlarında sözü edilen bir diğer ilginç olgu da bu bölgedeki yerel beyliklerin yöneticilerinden birinin kızının çeyiziyle birlikte Asur kralına armağan olarak verilmesidir. Bölgedeki yerel yöneticilerin kızlarını Asur krallarıyla evlendirmelerinin en önemli nedeni akrabalık yoluyla da olsa bu krallığın desteğini elde etmek istemelerinden kaynaklanmaktaydı.

¹⁵³⁸ Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakınoğu*, II, 138–139; ayrıca bkz. H. Tadmor, “History and Ideology in the Assyrian Royal Inscriptions”, *OE*, 1981, s. 13-34.

¹⁵³⁹ Kurt, *M.Ö. I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, s. 96; ayrıca bkz. Veysel Donbaz, “Eski Anadolu Koloni Çağında Anadolu’da Ticaret”, *Palmet, I, Sadberk Hanım Müzesi Yıllığı*, 1987, s. 57-71.

¹⁵⁴⁰ Kemal Balkan, *Mama Kralı Anum Hirbi’nin Kaniş Kralı Warşama’ya Gönderdiği Mektup*, TTK Yayınları, 1957, s. 40; ayrıca bkz. Tadmor, “Assyria and west: the Ninth Century and its Aftermath”, s. 36-48; Tadmor, “History and Ideology in the Assyrian Royal Inscriptions”, s. 13-34; Donbaz, “Eski Anadolu Koloni Çağında Anadolu’da Ticaret”, s. 57-71; King, *Bronz Reliefs From the Gtaes of Shalmaneser, King of Assyria B.C. 860-865*, s. 34-67.

¹⁵⁴¹ Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakınoğu*, II, 139; ayrıca bkz. Cate ten Houwink, H. J. Philo *The Luwian Population Gropus of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden, 1961, s. 56-60.

¹⁵⁴² H. Tadmor, *Assyria and West: The Ninth Century and its aftermath*, *OE*, 1975, s. 36–48; ayrıca bkz. Füzuan Kınal, “Kargamış Şehri Tarihi Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVI/1-2, 1958, s. 69-77.

Ancak elimizdeki yazılı ve arkeolojik kaynakların yetersizliği nedeniyle, bu bey kızlarının Asur sarayındaki kral eşleri ve cariyeleri arasında nasıl bir konumda olduklarını tam olarak bilemiyoruz. Fakat burada önemli olan Asur ile kuzeyinde bulunan beylikler arasındaki ilişkilerde her zaman için saldırganlık, yıkım ve talanın damgasını vurmadığına dair bulgulara rastlamamızdır¹⁵⁴³. Kuhrt'a göre kraliyet yazıtlarında kullanılan söylem özenle irdelenirse, aslında birkaç devletin karşılıklı kar getiren ilişkiler kurmaya, böylelikle değerli armağanlar, askeri yardım, belki evlilik yoluyla kendilerini Asur sarayına bağlayarak Asur'un büyüyen ihtişamından ve gücünden pay almaya can attıkları ortaya çıkacaktır¹⁵⁴⁴.

Ayrıca Kuhrt'a göre Assurnasirpal'in kuzeydeki Unqi Krallığı'ndan Asi nehri boyunca Lübnan'a kadar ilerlemesi kuzeyde bulunan beyliklerin askeri ve siyasi desteğini alması sonucunda gerçekleşmiştir¹⁵⁴⁵. Dönemin olaylarının anlatıldığı yazılı metinlere göre Asur kralı bölgeye geldiğinde silahlarını törenle Akdeniz sularında yıkadığını, kurbanlar keserek Fenike şehirlerinden gelen armağanları kabul ettiğini ifade etmektedir. Assurnasirpal, ülkesine dönmeden önce tapınak yapımı projelerinde kullanmak üzere bu bölgelerde bulunan ağaçları kesip Amanos Dağı'na bir de stel dikecektir. Her ne kadar bölge kralları, kızlarını Asur krallarıyla evlendirerek, Asur'un dostluğunu elde etmeye çalışmışsa da, kuzey bölgelerinde bulunan yerel beyliklerle Asur arasındaki ilişkiler her zaman eşitsizliğini korumuştur çünkü bu krallıklar için Asur'un askeri gücü ve sert yöntemleri her zaman için tehdit olmayı sürdürecektir. Assurnasirpal gibi diğer bütün Asur kralları, iş birliğine yanaşmayan bütün beyliklere karşı askeri işgallere dayalı yağmacılık yöntemlerini her an uygulamaya hazır¹⁵⁴⁶.

Assurnasirpal başta Unqi Krallığı olmak üzere kuzeydeki yerel beyliklerle kurduğu yakın ilişkiler Asur'un sanat üretimine doğrudan yansiyordu. Örneğin bu kral döneminden önce Asurluların yontma sanatına dayalı eşya üretimi sayıca az ve tür olarak da oldukça sınırlıydı. Assurnasirpal, tahta geçtikten kısa bir süre sonra Kalhu'daki yeni sarayının duvarlarını karış karış süsleyen epey gelişmiş ve çok güzel

¹⁵⁴³ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, II, 139-140.

¹⁵⁴⁴ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, II, 139-140.

¹⁵⁴⁵ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, II, 140.

¹⁵⁴⁶ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, II, 140; ayrıca bkz. Alain Davesne, André Lemaire, Hélène Lozachmeur, "Le Site Archéologie De Meydancikkale (Turquie): Du Royaume De Pirindu À La Garnison Ptolémaïque", *Comptes Rendus De L'Académie Des Inscription et Belles-Lettres*, 1987, s. 359-382.

işlenmiş göz alıcı bir üslubun ürünü olan duvar kabartması heykeller ön plana çıkmaya başlayacaktır. Bu dönemden itibaren Asur sanatında kraliyet seferleri, süreklilik avları ve ayinleri tasvir eden kabartmalar en çok beğenilen ve kullanılan öğeler olacaktır. Assurnasirpal'ın sarayındaki dekorasyonlar insan boyunda bir yüksekliğe sahipti ve boyalıydılar, sarayın giriş kapıları da insan başlı ve kanatlı kocaman boğalar ve aslanlarla süslenmişti¹⁵⁴⁷. Bu oyma tarzını II. Tukulti-Ninurta'nın birkaç yıl önce yapılmış olan steliyle karşılaştırdığımızda aradaki fark çok açık bir şekilde görülmektedir. Assurnasirpal'le birlikte Asur sanatında görülen bu değişim, aynı zamanda Asur'un askeri ve siyasi alanlardaki ihtişamına da işaret etmektedir¹⁵⁴⁸.

II. Assurnasirpal kuzey bölgelerinde bulunan yerel beyliklerden aldığı vergi ve haraça dayanan servetinin çoğunu Kalhu'daki restorasyon inşaatına yatırmıştı, saray avlusunda bulunan “Şölen Steli” yapılan çalışmalarla ilgili oldukça önemli bilgiler vermektedir¹⁵⁴⁹. Aslında Kalhu tam anlamıyla modern bir şehir sayılmazdı ve fazlasıyla da ihmal edilmişti. Ayrıca bu şehir yoğun bir nüfusa ev sahipliği yapmış değildi. Şehrin yeniden restorasyonu için çok fazla işgücüne ihtiyaç olduğundan Assurnasirpal, sefere çıktığı ya da ziyaret ettiği yerlerdeki insanları buraya getirerek çalıştırdığından söz eder. Ayrıca yeni restore edilen başkente yerleştirilen herkesi sürgün edilmiş, angaryaya maruz bırakılmış ve bütün hakları ellerinden alınmış insanlar olarak görmek yanlış bir düşünce olacaktır. Çünkü bu krala ait yazıtlarda Kargamış ve Unqi ülkelerinden gelenler yeni yurttaşlar olarak anıldıkları gibi; hatta yeni gelenlerin bazıları Asur ordusuna asker vermiş beyliklerin askerleri de olabilir, diğerleri de yerel beylerin buyruğuyla

¹⁵⁴⁷ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, II, 140–141; ayrıca bkz. Houwink, Philo *The Luwian Population Gropus of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, s. 56-60; Tadmor, *Assyria and West: The Ninth Century and its aftermath*, s. 36–48; Balkan, *Mama Kralı Anum Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, s. 40; Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 68; Alpaslan, “Pattin (Unqi) Krallığı”, s. 27; Houwink, Philo *The Luwian Population Gropus of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, s. 56-60.

¹⁵⁴⁸ J. D. Hawkins, “Building Inscriptions of Carchemish”, *ANSt* 22, 1972, s. 87–114; ayrıca bkz. Tadmor, “Assyria and west: the Ninth Century and its Aftermath”, s. 36-48; Tadmor, “History and Ideology in the Assyrian Royal Inscriptions”, s. 13-34; King, *Bronz Reliefs From the Gtaes of Shalmaneser, King of Assyria B.C. 860-865*, s. 34-67.

¹⁵⁴⁹ Wiseman, “A New Stele of Assurnasirpal II”, s. 24–44; ayrıca bkz. Tadmor, *Assyria and West: The Ninth Century and its aftermath*, s. 36–48; Russell, “Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources”, s. 171-202; R. H. Beal, “The Location of Cilician Ura”, *Anatolian Studies*, XVII, 1992, s. 65-73; W. F. Albright, “Cilicia and Babylonia Under The Chaldaean Kings”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 120, 1950, s. 22-25; Tadmor, “History and Ideology in the Assyrian Royal Inscriptions”, s. 13-34.

gönderilen zanaatkârlar ve tüccarlardı. Aslında bu politikadan görebildiğimiz Asur'un çevre ülkelerden gelen kaliteli göçü her zaman için tolere ettiğidir¹⁵⁵⁰.

Asur kralına ait “Şölen Steli” ne göre yeni saray açılışına katılanlar arasında kralın saray personeli, saray ileri gelenleri, davetli elçiler ve kendi halkı bulunmaktaydı. Bu açılış törenleri esnasında Asur kralı, Kalhu şehrinde toplam 16.000 insana ziyafet verdiğini ifade etmektedir. Bütün bunlar aynı zamanda Asur'un bu dönem için ekonomisinin gücünü ortaya koymaktadır. Çünkü Eski Çağ şartlarında bu kadar insana aynı anda ziyafet vermek ve bunları barındırmak hiçte kolay olmayan bir durumdu. Hatta Asur kralına ait yazıtta geçen 16. 000 insana ziyafet verildiği ifadesi oldukça çarpıcıdır çünkü ifadelerde geçen sayı bu dönemlerde bir ülkenin toplam nüfusuna denk gelmekteydi. “Şölen Steli”ndeki bilgilere göre görkemli sarayın ve tapınakların inşaatıyla dekorasyonu, vahşi ve egzotik hayvan sürülerinin bir araya getirilmesi sonucu kralın, yüzü kızıl altın ve parlak taşlarla kakmalı bir heykeli yapılmıştır. Söz konusu bu stelde geçen bilgiler arasında en dikkat çekici olanı ise şehre su getirecek kanalın kazılmasıyla birlikte ürünlerdeki verimlilik oranının çok daha artmasıdır. Yazıtta meyve bahçeleri ve kokulu çiçekler, dallarından meyveler sarkan ağaçlarla dolu güzelim saray bahçesi üzerinde ayrıntılı olarak durulmaktadır.¹⁵⁵¹

*“Kanal basamak basamak yükselerek bahçelere uzanıyor. Yürüyüş yollarını mis gibi kokular bürümüş. Fıskiyeler zevk bahçesine gökyüzünden kayan yıldızlar misali su fışkırtıyor. Narlar, üzüm dolu bağlar gibi... bahçede... (ben) Assurnasirpal, bu güzel bahçede meyve topluyorum”*¹⁵⁵².

Ancak metnin dikkat çekici bir başka özelliği ise, inşaatın tamamlanması ve kralın yeni kentin açılışını yapmasıyla birlikte düzenlenen ve metne de adını veren dev şölendir. Zaten Assurnasirpal'e ait yazıtları incelediğimizde en az Kalhu'nun açılışı kadar bu şehrin açılışı esnasında düzenlenen törenlerinde ön plana çıkarıldığını görüyoruz. Yazıt, açılış törenindeki gelişmeleri ayrıntılı bir şekilde anlatıldıktan sonra

¹⁵⁵⁰ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, II, 141; ayrıca bkz. Olivier Casabonne “Quelques Remarques et Hypothèses sur Ura et la Cilicie Trachée”, *Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri*, IV, 2005, s. 67-81.

¹⁵⁵¹ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, II, 141-142; ayrıca bkz. Oscar White Muscarella, “The Iron Age Backround to the Formation of Phrygian State”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 297, 1995, s. 91-101.

¹⁵⁵² A.K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC, (1114-859 BC)*, Toronto, 1991, s. 101.

davetlilerin tükettiği türlü lüks yiyeceklerin ayrıntılı listesiyle sona erer. Katılanlar arasında yukarıda bahsettiğimiz gibi kadınlı erkekli grupların yanı sıra, Asur ülkesinin çeşitli yerlerinden gelen insanlar, Kalhu halkı ve Assurnasirpal'in dostluk ilişkileri kurduğu yerel beyliklerden Unqi, Kargamış, Tyros ve Sidon; Anadolu'da Gurgum, Melid ve Kummuh; kuzeydoğu sınırında Hubuşkia, Gilzanu ve Muşaşir; Fırat'ta Suhu ve Hindanu elçileri vardı.¹⁵⁵³

*“Bütün ülkelerden gelenler ve Kalhu halkıyla birlikte 69.574 kişi –on gün boyunca yedirdim, içirdim, banyo yaptırdım, kutsal yağlar sürdüm. Onları oldukça güzel şekilde ağırlayıp, misafirperverliğimi gösterdim. Onları huzur ve neşe içinde ülkelerine geri gönderdim”*¹⁵⁵⁴.

Assurnasirpal'den sonra Asur tahtına geçen III. Salmansar, babası Assurnasirpal'in elde ettiği askeri ve siyasi başarıları sürdürmek gibi zor bir görevi yerine getirmekle yükümlüydü. Dolayısıyla kralık döneminin inişli çıkışlı olmasına ve Asur'un gözünde saygınlığını korumak için siyasal dengeyi zorlamasın diye büyük askeri çaba göstermek zorunda kalması doğal karşılanmalıdır¹⁵⁵⁵. III. Salmanasar yönetimi boyunca en çok uğraşmak zorunda kaldığı olay kuzeyde yaşayan devletler sorunuydu çünkü bu bölgeler daha önce de ifade ettiğimiz gibi Asur için yaşamsal kaynaklara sahipti¹⁵⁵⁶. Asur kralı neredeyse tahta çıkar çıkmaz karşısında ekonomik öncelikleri açısından hepsi yakından ilişkili, dolayısıyla birbirlerine bağımlı ve başını Urartu Krallığının çektiği Kargamış, Unqi, Sam'al, Que ittifakını buldu. Gurgum, Kummuh ve Bit Agusi'nin Asur'a kafa tutan bu devletlerin arasına girmeyip Asur'a destek vermesi, aslında bu bölgede yaşayan devletler arasında Asur karşısında tam bir birlikteliğin de olmadığını göstermektedir. Düşman grubun arasında etkili olan aktör

¹⁵⁵³ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, II, 142; ayrıca bkz. Albright, “Cilicia and Babylonia Under The Chaldaean Kings”, s. 22-25; Beal, “The Location of Cilician Ura”, s. 65-73; Russell, “Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources”, s. 171-202.

¹⁵⁵⁴ Wiseman, “A New Stele of Assurnasirpal II”, s. 558–560; ayrıca bkz. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC, (1114–859 BC)*, s. 101; Muscarella, “The Iron Age Background to the Formation of Phrygian State”, s. 91-101; Casabonne “Quelques Remarques et Hypothèses sur Ura et la Cilicie Trachée”, s. 67-81.

¹⁵⁵⁵ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, II, 142; ayrıca bkz. Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 68.

¹⁵⁵⁶ I. Winter, “Carchemish şa Kişad Puratti ”, *AnSt* 33, 1983, s. 177–198.

ise, Asur topraklarına en yakın konumdaki II. Assurnasirpal tarafından toprakları daha önceden işgal edilmiş ve ekonomisine ağır darbeler vurulmuş Bit Adini ülkesi idi¹⁵⁵⁷.

Yaşanan bütün gelişmeler üzerine M.Ö. 858 yılında Salmanasar, Kuzey Suriye'ye bir sefer düzenler. Asur kralı bu sefer esnasında Gurgum'dan Sam'al'a inerken Sam'al Kralı Hayanu'nun, Unqi Kralı Sapalulme, Bit Adini Kralı Ahuni ve Kargamış Kralı Sangara gibi bölgenin önde gelen kent devletlerinin hükümdarları tarafından desteklenmiş bulur. Bu tarz askeri koalisyonlar her ne kadar Asur karşısında yenilgiyle ayrılmışlarsa da aynı zamanda Asur'un bölgedeki işini çok daha zorlaştırmıştır¹⁵⁵⁸. Bir Kuzey Suriye koalisyonu olarak değerlendirebileceğimiz bu ittifaka karşı III. Salmanasar zafer ile ayrılır. Bu sefer sonunda Arpad, Hamath ve Unqi gibi şehir devletleri Asur hâkimiyeti altına girer¹⁵⁵⁹. Bu seferden bir yıl sonra, yani M.Ö. 857 yılında, Unqi tahtında Qulparunda adlı bir kralın oturduğunu ve Asura vergi ödediğini biliyoruz. Bu kral vergilerini öderken yaşanan sahne, ünlü Balawat Kapısı'nın kabartmalı tunç kaplamaları üzerinde betimlenmiştir. M.Ö. 829 yılına ait Asur belgelerinde Unqi ülkesinde meydana gelen bazı taht kavgalarından bahsedilir. Bu belgelere göre, dönemin Unqi Kralı II. Lubarna, Surri adlı biri tarafından devrilir. Bunu haber alan III. Salmanasar derhal ordusunu Unqi üzerine gönderir. Asur'un kuzeyde kendisine karşı oluşturulan ittifakları ve bağlılığını bildiren ülkelerde zorla gerçekleştiren taht kavgalarını hiçbir zaman için görmemezlikten gelmediği görülmektedir¹⁵⁶⁰. Tahtı gasp eden Surri öldürülür ve yerine Sasi geçer.¹⁵⁶¹

‘Saltanatımın yirmi sekizinci yılında Kalah'ta (Nimrud) bulunurken, Hattina kralı Lubarna'nın katledildiğini ve yerine kraliyet ailesinden olmayan Surri'nin

¹⁵⁵⁷ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, II, 143; ayrıca bkz. Russell, “Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources”, s. 171-202; Tadmor, *Assyria and West: The Ninth Century and its aftermath*, *OE*, 1975, s. 36-48s. 36-48.

¹⁵⁵⁸ Alpaslan, “Pattin (Unqi) Krallığı”, s. 27; ayrıca bkz. Russell, “Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources”, s. 171-202.

¹⁵⁵⁹ Radner, “Asurlular Urartular”, s. 62; ayrıca bkz. Friedrich Hild, Hansgerd Hellenkemper, “Kilikien und Isaurien, Tabula Imperii Byzantini”, *Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften*, Wien, 1990, s. 45-78.

¹⁵⁶⁰ Alpaslan, “Pattin (Unqi) Krallığı”, s. 27; ayrıca bkz. Ahmet Ünal, “Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi”, *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/3, (Arkeoloji Özel Sayısı), Adana, 2006, s. 67-102; Ahmet Ünal, “Hititler, Akdeniz ve Liman Kenti Ura”, *OLBA*, VII, (Özel Sayı), 2003, s. 13-39; Muscarella, “The Iron Age Backround to the Formation of Phrygian State”, s. 91-101.

¹⁵⁶¹ Dinçol, “Geç Hititler”, s. 126; ayrıca bkz. Ahmet Ünal, “Çukurova'nın Antik Devirde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası”, *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı (E. Artun-M. Sabri Koz)*, İstanbul 2000, s. 18-24.

getirildiğini haber aldım. Büyük ordumun komutanı Dayyan-Assur Tartunu'yu göndererek onu öldürttüm. O Fırat'ı geçti. Kraliyet şehri Kinalua'da durakladı. Kraliyet ailesinden olamayan Surri, dehşet saçan silahlarım karşısında büyük bir yenilgiye uğradı. Hattina halkı güçlü silahlarımın karşısında korktu. Surri'nin oğlu ve isyancılar yakalanıp, bana teslim edildiler. Bu isyancıları büyük bir eziyet sonucu öldürdüm. Uzzite'nin oğlu Sasi, ayaklarıma kapandı. Sasi'yi onlara kral yaptım. Onlardan gümüş, altın, kurşun, demir ve bakırı haraç olarak aldım'¹⁵⁶².

Asur ordusunun düzenlediği seferler neticesinde burada ele geçirdiği ilk Unqi kenti bugünkü Antakya'ya yakın olması gereken, "Alimuş" veya "Alişir" kentidir. "Alişir" kentinin ele geçirilmesinden sonra buradan ayrılan Asur kralının izlediği güzergâh üzerinde, Unqi'nin başkenti kabul edilen ve bugünkü Tell-Tayinat ile özdeşleştirilen "Kinalua" kenti yer almaktadır. Ayrıca "Kunulua veya Kullani" adı, Asur kayıtlarında Unqi ülkesinin tamamen Asur egemenliği altına alındıktan sonraki adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Alimuş kentini ele geçiren Asur kralı Akdeniz'e yönelir. Asur kralının Akdeniz Bölgesi'ne özel bir önem vermesinin en önemli sebebi ise bu bölgenin coğrafi olarak stratejik konuma sahip olmasının yanı sıra bölge ticaretinde de önemli yolların kavşak noktasında bulunmasındandı. Ayrıca burada zengin liman kentleri de bulunmaktaydı. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bütün bunlar Asur krallarının Akdeniz bölgesine çok fazla önem vermelerinin önemli sebepleri olarak durmaktadır. Bundan sonraki hedef Asur ordusunun kuzey seferlerinde doğal bariyer konumunda olan Amanos Dağları'nın aşılmasıdır¹⁵⁶³. Bu dağlardan sonra üç önemli Unqi kenti ele geçirilir. Fakat bundan önce aşılması gereken bir dağ daha var; "Atalur Dağı". Işık'lı ya göre bu isim, Hitit Dönemi kayıtlarında da geçmektedir¹⁵⁶⁴. Atalur Dağı'nın bugünkü "Kurt Dağı"nın özellikle güney kesimlerinin olabileceği düşünülmektedir¹⁵⁶⁵.

¹⁵⁶² Luckenbill, *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, II. Volume, s. 200–252; ayrıca bkz. Ünal, "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", s. 67-102.

¹⁵⁶³ Işık'lı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 68.

¹⁵⁶⁴ Işık'lı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 68.

¹⁵⁶⁵ Işık'lı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 68; ayrıca bkz. Emmanuel Laroche, "Adana et Danouniens", *Syria*, XXXV, 1958, s. 263-278; Albricht, "Cilicia and Babylonia Under The Chaldaean Kings", s. 22-25; Russell, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", s. 171-202; Muscarella, "The Iron Age Background to the Formation of Phrygian State", s. 91-101; Dinçol, "Geç Hititler", s. 127.

Unqi tarihi coğrafyası konusunda III. Salmanasar'ın yukarıda değindiğimiz kaydı dışında bilgi sağlanabilecek diğer önemli bir kayıt, bunun kadar yeterli olmasa da III. Tiglat-Pileser Dönemi'ne ait olup, İran'da yapılan araştırmalar sonucunda ele geçen bir steldir. III. Tiglat-Pileser'in 9. saltanat yılında yaptığı seferleri anlatan söz konusu bu yazıtta, özellikle Hamat ve Unqi arasındaki bölge konusunda yapılan coğrafi tanım dikkat çekicidir. Bu bölge için daha sonra Asur eyaleti olan Unqi için kullanılacak olan "Kunulua" ifadesi kullanılmıştır¹⁵⁶⁶.

III. Salmanasar'ın yukarıda sözü edilen seferine ait kayıtlarda "Hattina ülkesi" olarak geçen bu kent devletinin, daha sonraki resmi belgelerde Unqi ismini alması, bu ülkenin göçlerle bu bölgeye gelen Arami kabilelerinin etkisi altına girdiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır¹⁵⁶⁷. Dönemin Asur yazılı kaynaklarına göre Unqi tahtında "Sapalulme" adlı bir kral bulunmaktadır ve Unqi, Asur karşılığı için bir araya gelen Geç Hitit Krallıklarıyla birlikte hareket etmeye devam edecektir. Örneğin III. Adad-Nirari Dönemi'nde Asur'a karşı oluşturulan Geç Hitit koalisyonunda Unqi Kralı da yer alacaktır. Asur'a karşı oluşturulan bu ittifak III. Adad-Nirari tarafından dağıtılacaktır. III. Adad-Nirari tarafından bu koalisyon güçlerinin yenilgiye uğratılmasından sonra uzun zamandan beri Anadolu'nun güney bölgelerinde sarsılan Asur otoritesi yeniden tesis edilecektir¹⁵⁶⁸.

Bu tarihten sonra Unqi Kent Devleti'nden son olarak söz eden yazılı belgeler Asur kralı III. Tiglat-Pileser Dönemi'ne aittir. Asur kralı tarafından bu beylik, bölgedeki diğer güçlerle birlikte hareket eden düşman ülke olarak nitelendirilmiştir¹⁵⁶⁹. M.Ö. 743 yılında III. Tiglat-Pileser tarafından ağır yenilgiye uğratılan Gurgum, Kummuh ve

¹⁵⁶⁶ Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 69; ayrıca bkz. André Lemaire "Recherches De Topographie Historique sur Le Pays De Qué (IX-VII siècle a. J.-C.)", *Anatolia Antiqua I*, 1991, s. 265-275; Ünal, "Çukurova'nın Antik Devirde Taşındığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası", s. 18-24; Ünal, "Hititler, Akdeniz ve Liman Kenti Ura", s. 13-39.

¹⁵⁶⁷ Dinçol, "Geç Hititler", s. 126; ayrıca bkz. M. V. Seton-Williams, "Cilician Survey", *Anatolian Studies, IV*, 1954, s. 121-174; Russell, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", s. 171-202.

¹⁵⁶⁸ Alpaslan, "Pattin (Unqi) Krallığı", s. 27; ayrıca bkz. Ahmet Ünal, - K. Serdar Girginer, *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya*, Tarih ve Arkeoloji, İstanbul 2007

¹⁵⁶⁹ Dinçol, "Geç Hititler", s. 126; ayrıca bkz. Levent Zoroğlu, "Kilikya Berenikesi'nin Yeri", *OLBA, II/2, (Özel Sayı)*, 1999, s. 369-380; Russell, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", s. 171-202; Wiseman, "A New Stele of Assurnasirpal II", s. 24-44; Muscarella, "The Iron Age Background to the Formation of Phrygian State", s. 91-101.

Melid'i de içine alan Urartu-Arpad ittifakında Unqi adının geçmemesi, Alpaslan'a göre o dönemde yürütülen Asur yanlısı bir siyasetin yansıması olarak algılanmalıdır¹⁵⁷⁰. Bu sefer sonunda Asur ve Unqi ülkeleri arasında antlaşma imzalanacaktır ancak dört yıl sonra Unqi kralı Tutamu antlaşmayı bozarak ayaklanır. Bunun üzerine Tiglat-Pileser M.Ö. 738 yılında bu bölgeye yeniden sefer düzenler¹⁵⁷¹.

III. Tiglat-Pileser M.Ö. 738 yılında düzenlediği sefer kayıtlarında, Unqi kralı Tutammu'nun haraç vermeyi red etmesine dayanarak, kenti yakıp yıktığından ve topraklarını Asur ülkesine dâhil ettiğinden söz etmektedir. Yazılı ve arkeolojik belgelerin incelenmesi sonucu varılan genel düşünce Hattina ya da Unqi ülkesinin, bu tarihten sonra Asur sınırlarına dâhil olduğu ve bu tarihten sonra bir Asur eyaleti haline getirildiği şeklindedir. Geç dönem Yeni Asur kayıtlarında Unqi ülkesi ile ilgili herhangi bir kayıta rastlanılmaması, bu ülkenin varlığını uzun bir süre Asur eyaleti olarak devam ettirdiği şeklinde yorumlanabilir¹⁵⁷².

Bugün Türkiye ve Suriye sınırları içinde yer alan Tel Tayinat, Tüleyl, Cisir el-Hedid, Aian Dara, Azaz, Afrin, Antakya ve Kiroğlu'da bulunan yazıtlar aracılığıyla bazı yerleşkeler hakkında fikir edinmemiz mümkün olmaktadır. Ancak yazıtların içerdiği tarihi bilgiler, dönemin siyasi ve askeri olaylarını sağlıklı bir şekilde yorumlayabilmemiz için oldukça yetersizdir. Öyle ki sadece Amuk Ovası'ndaki Tel Tayinat'ta bulunan yazıt üzerinde Halpa-Ruva adında bir kral ismi yer alır. Bu ismin Asur kaynaklarındaki Qalpuranda ile aynı kişi olduğuna inanılmaktadır. Adı geçen erken dönem Unqi krallarının isimleri ile bölgede kullanılan Hitit hiyeroglif yazıtlarından yola çıkılarak, bölgenin özellikle erken dönemlerinde Hitit İmparatorluk Dönemi geleneklerinin hala varlığını sürdürdüğü görülebilir¹⁵⁷³.

¹⁵⁷⁰ Alpaslan, "Pattin (Unqi) Krallığı", s. 27.

¹⁵⁷¹ Alpaslan, "Pattin (Unqi) Krallığı", s. 27; ayrıca bkz. Paul Naster, *L'Asie Mineure et L'Assyrie aux VIIIesiècle av.J. C., D'Après Les Annales des Rois Assyriens*, Louvain, 1938, s. 67-80.

¹⁵⁷² Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, s. 70.

¹⁵⁷³ Alpaslan, "Pattin (Unqi) Krallığı", s. 27; ayrıca bkz. Zoroğlu, "Kilikya Berenikesi'nin Yeri", s. 369-380; Ünal, "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", s. 67-102.

SONUÇ

"Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü" adındaki tezimiz, Asur Krali yazıtları, Urartu yazıtları, Hiyeroglif yazıtlar ve modern birçok kaynağın incelenip, analiz ve tasnif edilmesi sonucunda şu genel değerlendirmelere ulaşılmıştır: Anadolu ve Mezopotamya arasında daha çok ticari ilişkilere dayalı olarak başlayan ilk münasebetlerin kökeni Neolitik Çağ'a kadar inmektedir. Bu çağdan itibaren Anadolu coğrafyasının çeşitli bölgelerinde görülen obsidyen bolluğu Anadolu ve Mezopotamya arasında gerçekleştirilen ticaretin önemli bir vasıtası olmuştur. Anadolu'da yaşayan gruplar sadece Mezopotamya'ya obsidyen ihraç etmiyorlardı aynı zamanda bu coğrafyadan özellikle Suriye civarından ince dokulu hammadde getiriyorlardı. Nüfus artışına ve çeşitli meslek dallarının şekillenmesine bağlı olarak kent ve devlet ekonomisinin şekillendiği Kalkolitik Çağ'da ise Mezopotamya coğrafyasıyla var olan ticari ve kültürel ilişkiler artarak devam etmiştir. Bu dönemde, çanak çömlekle birlikte madenin günlük yaşamda kullanılmaya başlanması sonucu iki coğrafya arasında maden ticareti de başlayacaktır.

Kalkolitik Çağ'ın önemli evrelerinden olan Halaf kültürüyle birlikte gerek Anadolu gerekse Mezopotamya coğrafyalarında iyi bir şekilde düzenlenmiş ticari sistemler belirmeye başlayacaktır. Bahsettiğimiz bu coğrafi sistemler aracılığıyla oldukça geniş bölgelerle ticaret yapılabilecek duruma gelinecektir. Doğu Anadolu'da Van Gölü kıyısında bulunan Tilkitepe yerleşimi bahsettiğimiz bu ticari sistemlere verilebilecek güzel bir örnek konumundadır. Çünkü bu yerleşim merkezi, Nemrut ve Sübhan gibi kaynaklara yakınlığı nedeniyle Mezopotamya'ya yapılan obsidyen ticareti açısından oldukça önemliydi. Ancak bu dönemde Halaf kültürüne dair beliren en önemli yenilik ise yüksek nitelikli çanak çömleklerin ortaya çıkmasıdır. Bu kültüre ait maddi buluntulara daha öncesinde değindiğimiz gibi ticari ve kültürel ilişkiler neticesinde Muş Ovası'ndan başlayarak, Elazığ'ın doğusunda Kovancılar yakınındaki Çınaz'dan Altınova'daki Korucutepe, Çayboyu ve Tülintepe'ye kadar uzanan bir hat şeklinde yayılacaktır. Güneydoğu Anadolu'daki Halaf kültürüne ait en önemli yerleşim yerleri arasında ise Islahiye Ovası'ndaki Sakçagözü, Kilis yakınlarındaki Kargamış ve Harran Ovası höyükleri bulunmaktadır.

Kuzey Mezopotamya’da beliren ve Anadolu’nun iç bölgelerine kadar geniş bir coğrafya’ya yayılan Halaf kültürüyle hemen hemen aynı döneme denk gelen Ubeyd kültürü ise Güney Mezopotamya coğrafyasında ortaya çıkacaktır. Güney bölgelerinde beliren bu yeni kültür, çeşitli ilişkiler sonucunda 6. binyılın sonlarında kuzeye doğru yayılarak Halaf kültürünün yerini alacak ve kısa bir süre sonrasında ise Mezopotamya’daki bütün yerleşim yerlerinde benimsenen bir kültür olmuştur. Güney Mezopotamya’da ortaya çıkan Ubeyd kültürünün izlerine aynı zamanda Anadolu’da Halaf kültürünün yayıldığı tüm yerleşim alanlarında rastlıyoruz. Örneğin Torosların kuzeyinde Elazığ-Malatya bölgelerindeki Arslantepe, Değirmentepe ve Tülintepe’nin yanı sıra batıda Amuk Ovası ve Mersin Yumuktepe gibi yerleşim yerleri, Anadolu’da Ubeyd kültürüne ait bulguların görüldüğü alanlardan yalnızca bir kaçıdır. Ayrıca dönemin en önemli temsilcilerinden olan Malatya Değirmentepe yerleşiminde ele geçirilen mühür ve mühür baskıları, Anadolu ve Mezopotamya arasında oldukça gelişmiş ticari ve kültürel ilişkilerin varlığını ortaya koymaktadır.

M.Ö. IV. yüzyılın ortalarında Güney Mezopotamya’da ortaya çıkan ve zamanla bütün Mezopotamya’da benimsenen Ubeyd evresini, yazının günlük yaşamda kullanılmasına doğru önemli ilerlemelerin ortaya çıktığı Uruk Dönemi izler. Bu döneme dair ön plana çıkan bir başka özellik ise kentli yaşam biçimiyle ilgili önemli şartların ortaya çıkmasının yanı sıra Güney Mezopotamya’daki kentler sahip oldukları ekonomik avantajlardan dolayı komşu bölgelerde yaşayan halklar için çekim merkezi haline gelmiş ve bu kentlerin nüfusları artmıştır. Büyüyen kentlerdeki zorunlu ihtiyaçların tarım ve hayvancılıktan elde edilen ürünlerin karşılanması dışında kalan maden, değerli taş ve kereste gibi gereksinim duyulan ürünler, başta Anadolu coğrafyası olmak üzere uzak bölgelerle değiş-tokuş esasına dayanan ticaret aracılığıyla sağlanmaktaydı. Uruklu tüccarlar, bu amaçla Mezopotamya’nın bilinen sınırlarını aşan uluslararası bir ticaret ağı oluşturdu. Ayrıca bu tüccarlar tarafından kurulan bu ticaret ağının en önemli ayağını Anadolu’daki gruplarla kurulan münasebetler oluşturmaktaydı.

Güney Mezopotamya’da büyüyen kentlerin zorunlu ihtiyaçları, yukarıda da belirttiğimiz gibi, yaygın ve düzenli yürüyen bir ticaret ağının kurulmasını zorunlu kılmaktaydı. Özellikle temel ihtiyaç maddelerini karşılamak üzere Anadolu’daki yerleşim merkezleriyle kurulan ticari ilişkilerden dolayı Uruk kültürü Fırat üzerinden Orta ve Yukarı Fırat bölgesindeki birçok merkeze kadar yayılacaktır. Örneğin mekânları

süslemek için kullanılan konik çiviler, kalıpta yapılmış devrik ağızlı kâseler ve silindir mühürler gibi Uruk kültürünü karakterize eden buluntulara Anadolu'daki birçok yerleşim yerinde rastlanılmaktadır. Orta Fırat bölgesindeki Habuba Kabira, Tel Kannas ve Tel Brak gibi merkezler aracılığıyla kuzeye taşınan bu kültür, Karakaya ve Atatürk Baraj Gölleri altında kalan Hassek Höyük, Samsat, Malatya-Arslantepe gibi, Uruk kültürünün çekirdek bölgelerinden oldukça uzak bölgelerde bile bu kültürün izlerine rastlanılmaktadır. Bahsettiğimiz bu yerleşim yerleri arasında bulunan Hassek Höyük, Geç Uruk Dönemi'nde kurulmuş olup, düşman tehdidinden dolayı çevresi savunma amacıyla surlarla kuşatılmış, dönemin tipik buluntularına sahip ticari merkezlerinden biridir.

Eski Tunç Çağı ile birlikte Anadolu'da beliren kültürler, Geç Kalkolitik Çağ'da bu coğrafyada ortaya çıkmaya başlayan kültürlerden ayrı değildir aksine bu kültürlerin devamı niteliğindedir. Bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesi'nde hâkim olan kültürler, bu bölgenin sahip olduğu coğrafi özelliklerinden dolayı Anadolu'nun diğer bölgelerinde bulunan kültürlerinden farklı bir durum sergilemektedir. Özellikle Eski Tunç Çağı'nın başlarında Doğu Anadolu'da Mezopotamya kökenli kültürlerin etkisi oldukça fazladır. Bu coğrafyada insanların günlük yaşamında muhtemelen iklim şartlarından dolayı avcılığın hala önemli bir yeri vardır. Ayrıca günlük yaşamda kullanılan çanak çömlekler arasında Mezopotamya ve Suriye etkili çarkta yapılmış ince kaplar yoğun olarak bulunmaktaydı. Bu evrenin en önde gelen ve güneyli kültürlerle sürekli iletişim halinde olan Anadolu'nun önemli merkezleri arasında, Malatya-Elazığ yöresindeki Arslantepe, Tepecik, Norşuntepe ve Korucutepe gibi yerleşim yerlerinin adları sayılabilir.

Artan ihtiyaçlara bağlı olarak Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ilişkilerin artması sonucunda Anadolu'da yaşayan grupların madencilik tekniklerinin çok geliştiğini tezimizin çeşitli yerlerinde ifade etmiştik. Ayrıca Eski Tunç Çağı'nda yeni meslek gruplarının belirmesi sonucuna bağlı olarak insanların yaşam tarzlarında yenilikler ortaya çıkmaya başlayacaktır. Bu dönemde gerek Anadolu ve gerekse Mezopotamya coğrafyalarında nüfus, değişen şartlara bağlı olarak artacak ve hatta bazı bölgelerdeki yerleşim yerlerinin sayısı günümüz köy tarzı yerleşim birimlerinin sayısı ile aynı seviyeye ulaşacaktır. Ancak Kalkolitik Çağ'a ait yerleşim alanlarında görülen huzurlu ve sakin yaşam tarzı, çeşitli bölgelerde görülen devletleşme tarzı yeni örgütlenmelerden ve bunlar arasındaki mücadelelerden dolayı son bulacaktır.

Tarih öncesi dönemlerden itibaren başlayan bu ilişkiler, M.Ö. 2 binli yıllara geldiğimizde ise Anadolu'da imparatorluk seviyesine ulaşan Hititler, yönünü medeniyetin beşiği olan Mezopotamya'ya çevirecek ve bahsettiğimiz bu dönemde Anadolu'dan Mezopotamya'ya doğru dönemin şartlarının da gereği olarak önemli bir yayılım gözlemlenecektir. Hitit İmparatorluğu, bu dönemde Anadolu'daki en önemli siyasi ve askeri güç durumundaydı. III. Murşili'yi tahtan indirip Hitit tahtına geçen III. Hattuşili tahta kaldığı süre, gerek Hitit ülkesindeki isyancılara karşı gerekse dışarıda Hitit düşmanlarına karşı elde edilen başarılarla doludur. III. Hattuşili, Mısır ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermiş ve onlarla Kadeş Antlaşması'nı imzalamıştır. Bununla yetinmeyen Hitit kralı Mısır ile ilişkilerini daha da geliştirmek için kızını Mısır'a gelin göndermiştir. Elbeteki Hitit kralının Mısır ile iyi ilişkiler kurmak için gösterdiği çabaların nedeni Anadolu'nun güney bölgelerini ele geçirmek isteyen ve bu yönde sürekli olarak askeri ve siyasi hedefler koyan Asur ülkesine karşı daha iyi mücadele edebilmek ve kendisine yeni ittifaklar sağlayabilmek içindi.

Hitit ve Mısır arasında kurulan dostluk ilişkileri, daha sonraki dönemlerde Asur tehdidinin varlığını koruması faktörüne bağlı olarak devam edecektir. Örneğin Pudu-Hepa ve Hattuşili'nin oğlu IV. Tudhaliya zamanında Mısır ile Hitit arasındaki dostluk ilişkilerinin varlığına şahit oluyoruz. Hitit ülkesinin en önemli sorunu güneyindeki Asur tehlikesi olmalıydı. Bu dönemde Hitit krallarının mümkün olduğunca Asur'la dostane ilişkiler sürdürmeğe çalışması aslında Hitit krallarının Asur'dan çekindiği anlamına da gelmektedir. IV. Tudhaliya'nın, I. Salmanasar ve I. Tukulti-Ninurta'nın tahta çıkmaları sırasında gönderdiği tebrik mektupları, Hitit kralının hem Asur'dan çekindiğini hem de Asur'la iyi ilişkiler sürdürmek istediğini açıkça göstermektedir. Ancak Hitit kralının bütün iyi niyet çabalarına rağmen Asur hiçbir zaman için Kuzey Suriye topraklarına yönelik olarak geliştirdiği ve adeta devletin resmi politikası haline gelen hedeflerinden vazgeçmeyecektir. Ayrıca bu dönemde Hitit krallarının, Mitani ülkesini Asur tehdidine karşı bir tampon devlet olarak yaşatma arzusu da başarısızlığa uğrayınca Asur'un Hitit üzerindeki baskısı daha da arttı. Mitani ülkesi I. Salmanasar Dönemi'nde kesin olarak Asur egemenliğine girdi. Böylece Asur Krallığı, Kuzey Suriye'ye ve oradan Anadolu'ya giden önemli ticaret yollarına egemen oldu. Yaşanan bu gelişmelerle birlikte artık Asur'un Anadolu ve Kuzey Suriye topraklarındaki egemenliğini engelleyecek hiçbir güç kalmamıştı.

Bölgenin önemli hammadde kaynaklarına ve işgücü potansiyeline sahip olan Mitani ülkesinin Asur hâkimiyeti altına girmesi sonucu Asur, kısa sürede bölgenin önemli siyasi ve askeri gücü haline gelecektir. Özellikle Mitani ülkesindeki verimli tarım arazileri ve maden kaynakları Yeni Asur Dönemi'nden itibaren iktidara gelen bütün Asur krallarının sömürme politikalarının hedefi olmuştur. Asur krallarının ısrarla Mitani ülkesini ele geçirmek istemesinin en önemli nedenlerinden bir diğeri ise bu ülkenin Hitit ile kendi ülkeleri arasında tampon bölge konumunda olması ve genel anlamda Hititlerden yana siyasi tavır sergilemesidir. Ayrıca Yeni Asur Dönemi'nde sahip olduğu demir, altın, gümüş ve bakır gibi madenler nedeniyle Asur emperyalizmine cazip gelen bölgelerden bir diğeri ise Uruadri ve Nairi ülkelerinin çekirdek bölgesi olan Van Gölü Havzası'ydı.

Asur Devleti ile Uruadri halkları arasında başlayan erken ilişkilerin Asur'un Kuzey Suriye üzerindeki egemenlik kavgasıyla aynı tarihlere rastlaması doğal karşılanmalıdır. Çünkü Van Gölü yöresine yerleşmeye başlayan ve bu bölgenin eski halkları olan Hurriler ile bölgedeki diğer dağınık halk topluluklarını bir araya getirip, siyasi bir güç oluşturmaya yönelik Uruadri ülkesi yöneticileri, Asur Devleti'nin bu yöredeki emelleri için bir engel oluşturmaktaydılar. Bir başka neden ise tümüyle ekonomik çıkarlardan kaynaklanmaktaydı. Söz konusu bu ekonomik kaygıların başında Asur'un, demir başta olmak üzere diğer maden yataklarına ulaşmak ya da bu madenlere ulaşan yolları denetim altına almak istemesi gelmekteydi. Demir madeni açısından zengin olan Anadolu coğrafyasının Asur için önemine, bu krallığın 13. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar demir gereksinimini daha çok bu coğrafyadaki Kizzuwatna ve Nairi ülkelerinden karşıladığı şeklinde bir örnek vermek sanırım durumun ciddiyetini daha iyi açıklamaktadır. Ayrıca Asur ekonomisi için son derece önemli olan bakır ve gümüş gibi madenler de Anadolu'daki maden yataklarında bol miktarda bulunmaktaydı.

Yeni Asur Dönemi'nde kuzey ve kuzey batıdaki ülkelere yönelik seferlerin düzenlenmeye başlandığı II. Adad-Nirari' den sonra Asur tahtına geçen II. Tukulti-Ninurta Dönemi'nde de bu seferler devam edecektir. Yeni kral ilk askeri seferini Nairi toprakları üzerine düzenleyecektir. Bu seferin yapılmış olması Van Gölü çevresindeki beyliklerin tüm uğraşlara karşın bir türlü sindirilemediği gibi bu bölgelerin egemenlik altına alınamadığını da göstermektedir. Kuzey bölgelerine yapılan seferlerin ardından Asur, ekonomik yönden cazip olan bir başka bölgeye yani güneyindeki Babil

Krallığı'na yönelecek ve buradan önemli miktarda ganimet elde edecektir. Asur Krallığı'nın bu dönemde gerek kuzeydeki Anadolu devletlerine gerekse Babil Krallığı'na karşı düzenlediği seferlerde önemli başarılar elde etmesinin en önemli nedeni orduda süvari birliklerini ve yeni savaş teknolojisini kullanmaya başlanmasından kaynaklanmaktaydı. Asur ordusunda başlatılan modernize faaliyetleri, II. Assurnasirpal Dönemi'nde de sürecektir.

II. Assurnasirpal tahta oturduktan sonra sahip olduğu maden ve tarım potansiyelinden dolayı ilk seferini Yukarı Dicle Vadisi'ne düzenleyecektir. Bu sefer esnasında Asur kralı bölgedeki yerel beylere boyun eğdirecek ve bunlardan vergiler alacaktır. Sefer esnasında yaşanan siyasi ve askeri olayların kaydedildiği ‘‘Kurkh Moniliti’’nde yer alan bilgiler, Asur'un Van Gölü çevresindeki beylikleri tehdit etmeye başladığını göstermektedir. Zaten M.Ö. 1. binyıldan itibaren Uruadri ve Nairi beylikleri üzerine yapılan düzenli Asur seferleri bu durumun varlığını kanıtlamaktadır. Ayrıca kuzey bölgelerine düzenlenen sefer sayıları III. Salmanasar'ın iktidara gelişiyle birlikte daha da artacaktır.

M.Ö. II. binyılın sonlarında Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte Anadolu'da siyasi birlik tamamen bozulacak ve bu coğrafyada kargaşa ortamı hâkim olacaktır. M.Ö. I. binyılda hüküm süren Yeni Asur Krallığı Dönemi'nde Mezopotamya'dan Anadolu'ya doğru yayılım faaliyetleri adeta zirve yapacaktır. M.Ö. I. binyılda Mezopotamya'da oldukça güçlü bir konuma gelen Asur Krallığı, demir silahlarla donatılmış ordusundan kaynaklanan gücünü devam ettirmenin yolunu, Anadolu'ya doğru yayılmak ve buranın maden kaynaklarından yararlanmakta görecektir. Anadolu, sahip olduğu önemli maden kaynaklarından dolayı sürekli olarak Asur tehdidine maruz kalmış ve bu devletin yayılcı politikalarında ilk sırayı almıştır. Ayrıca bu dönemde Ön Asya'nın en güçlü devleti olan Asurlular, Anadolu'nun zenginliklerini sömürmeyi temel alan geleneksel dış politikasını devam ettirebilmek için Doğu Akdeniz ticaretini ele geçirmeyi de hedeflemiştir.

Asur'un Doğu Akdeniz ticaretine olan ilgisinin en önemli nedenlerinden bir diğeri ise M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz kıyılarında kurulan liman kentlerin diğer bölgelerle sürdürdükleri ticari ilişkiler sonucunda oldukça zengin kent merkezleri haline gelmeleri idi. II. Assurnasirpal'in başlattığı Akdeniz'deki zenginlikleri ele geçirme

düşüncesi, zamanla Urartu ve Frig gibi Anadolu'daki diğer önemli güçlerin de hedefi haline gelecektir. Dönemin yazılı kaynakları üzerinde kapsamlı bir değerlendirme yaptığımızda Asur'un bu dönemde kuzeye yönelik yayılım faaliyetlerinin temelinde kuzeybatıya ve Akdeniz'e ulaşma gayretlerinin yanında özellikle Geç Hitit Krallıklarının bulunduğu coğrafi saha da Asur'un hedefleri arasında bulunmaktaydı.

II. Assurnasirpal'in, iktidarı döneminde Asur ordusunun kuzey bölgelerinde kazandığı askeri başarılarla ilgili olarak Asur'un bu bölgelerde bulunan yerel beylikler üzerindeki otoritesi daha da güçlenecektir. Asur kralının kuzey bölgelerine yönelik sürdürdüğü yayılım politikaları sonucunda Asur şehri Kilize'den başlamak üzere Zağros Dağlarının eteklerine kadar olan geniş bölgeler Asur hâkimiyeti altına girecektir. Ayrıca yapılacak seferlerde orduya lojistik destek sağlamak amacıyla Dur Asur'da yerel bir karargah ve ikmal merkezi kurulacaktır. II. Assurnasirpal tarafından bölgede sürdürülen başarılı politikalara bağlı olarak Asur kralı, Fırat Nehrini geçtiği zaman bölgedeki yerel beyliklerin yöneticileri kendi ülkelerini Asur işgalinden kurtarmak için Asur kralını armağanlarla karşılayacaktır. Asur kralına ait sefer kayıtlarını incelediğimizde söz konusu bu beyliklerin şaşırtıcı miktarda hammadde, lüks mamul eşya ve değişik ürünlere sahip olduklarını görüyoruz.

II. Assurnasirpal Dönemi'ne kadar hiçbir Asur kralının, ülkesinin siyasi ve askeri egemenlik alanını Anadolu'nun içlerine kadar ulaştırma çabası olmamıştır. Ancak bu kralla birlikte Asur kuzey bölgelerinde önemli başarılar elde edince, ülke için siyasi ve ekonomik alanlarda yeni bir dönem başlayacaktır. Fakat Asur tarafından kuzeyde elde edilen askeri ve siyasi başarılar bu bölgelerde dağınık halde yaşayan beylikler için daha farklı sonuçlar doğuracaktır. Çünkü ilk kez Asur kralına ait askeri sefer kayıtlarında varlıklarına şahit olduğumuz Uruadri ve Nairi beylikleri, Asur'un artan baskıları sonucunda devletleşme sürecine girecektir. Birçok araştırmacıya göre de Asur'un kuzey yayılımlarının en önemli siyasi sonucu; Urartu Devleti'nin oluşum sürecini başlatmasıdır.

Urartu Devleti'nin M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren artan yoğun Asur askeri baskıları altında biçimlenmesi sonucunda Asur'un kuzey bölgelerindeki hâkimiyet alanlarında beklenmedik gelişmeler yaşanmaya başlanacaktır çünkü Urartu'nun kuruluşuyla kuzeydeki Asur egemenliğine önemli darbeler vurulacaktır. Bunun yanı sıra Asur ile

kuzeyindeki en önemli rakibi olan Urartu Krallığı arasında birbirlerine bağlı bir siyasi ve ekonomik gelişim izlemişlerdir. Asur'un siyasi açıdan gerilediği dönemler, Urartu'nun, bu krallığın egemenlik alanlarında siyasi ve askeri hâkimiyet kurduğu zaman dilimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Anadolu'nun doğu ve güney bölgeleri ile Kuzey Suriye'de yoğunlaşan çekişmeler, devletlerin siyasi ve askeri durumlarına bağlı olarak bu bölgelerin kontrolleri sürekli olarak el değiştirmiştir. Urartu ve Asur arasındaki askeri ve siyasi mücadelede sınır bölgelerinde yer alan Muşşar, Şubria, Kumme, Tuşhan, Ukku gibi küçük tampon devletlerin yanı sıra Asur Krallığı'nın kuzeyinde bulunan Geç Hitit Krallıklarının varlığı oldukça önem arz etmektedir. Bahsettiğimiz bütün bu krallıkların önemi, Asur'un bölgeye yönelik politikalarında Urartu ile birlikte önleyici rol oynamalarından kaynaklanmaktaydı.

Yeni Asur Dönemi'ne ait askeri ve siyasi gelişmeleri göz önünde bulundurduğumuzda Anadolu coğrafyasında bulunan bazı yerel krallıklar dışında daha çok Anadolu'nun güney bölgelerinde bulunan Geç Hitit Şehir Devletlerinin Asur ve Urartu ilişkilerine yön verdiklerine şahit olmaktayız. Dönemin iki süper gücü arasında yer alan yerel krallıklar dışında Urartu krallığının coğrafi konumu ve sahip olduğu doğal zenginlikleri Yeni Asur Devleti'nin kuzeye yönelik askeri ve siyasi politikalarında etkili olmuştur. Ayrıca Urartu Krallığı'nın dağlık ve kış aylarının oldukça uzun sürdüğü Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulmuş olması Asur saldırıları karşısında her zaman için kendisine doğal bir savunma imkânı sağlamıştır. Özellikle kış aylarının bölgede ekim ayından itibaren başlıyor olması genelde yaz aylarının başlarından itibaren Anadolu coğrafyasına sefer düzenleyen Asur için caydırıcı olmuştur.

Urartu Devleti'nin kurulduğu M.Ö. 9. yüzyıl ortalarından M.Ö. 7. yüzyıla kadar Doğu Anadolu'nun siyasi ve politik coğrafyasını şekillendiren en önemli faktör Asur ve Urartu arasındaki mücadeleydi. Bahsettiğimiz bu dönemde Urartu dışında Asur karşısına çıkan bir başka önemli güç daha bulunmaktaydı. Bu güç ise Yukarı Dicle bölgesine kabileler halinde göç eden ve daha sonrasında ise bu bölgede güçlü kent devletleri kuran Arami halklarıydı. Asur kendisi için adeta tarımsal ürün deposu olan ve aynı zamanda önemli hammadde kaynaklarına sahip olan bu bölgeyi ele geçirebilmek için yeni askeri ve siyasi stratejiler geliştirecektir. Tahta geçen Asur kralları Yukarı Dicle bölgesinde etkili olabilmek için yoğun bir askeri ve siyasi hareket dönemi

başlatacaklardır. Asur ordusu tarafından Anadolu'nun güney bölgelerine doğru başlatılan askeri seferler, bu krallığa Urartu'nun merkez bölgelerine kadar ilerleme imkânı sağlamıştır.

M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Asurlular ve Urartular arasındaki ilk mücadeleden itibaren, bu iki krallık arasındaki ilişkiler sürekli olarak düşmanca olmuştur. Açık savaşların yaşanmadığı dönemlerde bile her iki güç birbirlerine karşı sürekli olarak psikolojik harp yöntemlerini uygulamışlardır. Uygulanan en önemli yöntem ise kendi hâkimiyetleri altında bulunan krallıkları birbirlerine karşı kışkırtmak şeklinde olmuştur. Asur ve Urartu tarafından bu dönemde izlenen temel siyaset ise Kuzey Suriye Krallıkları üzerinde hâkimiyet kurup ve daha önce de belirttiğimiz gibi Akdeniz ile Batı Anadolu'ya geçişi sağlayan ulaşım yolları üzerinde politik ve ticari kontrolü sağlamak şeklindeydi. İki krallık arasındaki savaş sahnesi, zamanla Kuzeybatı İran ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne doğru yayılacaktır. Asur ve Urartu gibi dönemin iki süper gücünü Anadolu ve Kuzey Suriye topraklarında buluşturan en önemli unsur, bu bölgelerin sahip oldukları işgücü potansiyeli ve hammadde kaynaklarıydı.

Asur krallarına ait safer kayıtlarını incelediğimizde, Asur ve Urartu Devletleri arasındaki ilk münasebetlerin II. Assurnasirpal'in Güneydoğu Anadolu'daki Dicle'nin kaynak bölgesine doğru sefer düzenlemesiyle başladığını görüyoruz. Ayrıca iki ülke arasında yaşanan çatışmalara III. Salmanasar'a ait kaynaklarda da rastlanılmaktadır. Söz konusu olan bu kaynaklara göre, Salmanasar ilk seferini M.Ö. 859 yılında Arame yönetimindeki Urartu toprakları üzerine gerçekleştirmiştir. Dönemin yazılı kaynakları üzerinde kapsamlı bir değerlendirme yaptığımızda Asur ve Urartu arasındaki siyasi ve askeri ilişkileri Assurnasirpal'in iktidarının sonlarına doğru başlatmamız olası görülmektedir. Ayrıca Asur krali yazıtlarına göre bu dönemde Urartu, vurucu gücü son derece yüksek olan bir orduyu da bünyesinde barındırmaktadır.

Yeni Asur Devleti'nin askeri ve siyasi anlamda önemli bir gelişim süreci gösterdiği II. Asurnasirpal ve III. Salmanasar Dönemleri, aynı zamanda Urartu'yu oluşturan beyliklerin Asur baskısı sonucunda bir araya gelerek siyasi birliklerini tamamlamaya başladıkları dönemi de temsil etmektedir. III. Salmanasar'dan sonra III. Tiglat-Pileser'in tahta geçtiği dönemde Asur yaşadığı iç karışıklıklardan dolayı, kuzey sınırlarında olduğu kadar kendi ülkesinin sınırları içinde de son derece pasif olduğu bir

duraklama dönemini yaşamaktaydı. Bu dönemde kuzeydeki Urartu Devleti'nin tahtında Menua ve İşpuini ortak yönetimi hüküm sürmekteydi. II. Sarduri Dönemi'ne kadar geçen süre Urartu Krallığı'nda yükselme dönemi olarak kabul edilir. Menua'nın tahta geçtiği dönemde Urartu Krallığı'nın Asur'la olan mücadelesi daha çok Kuzey Suriye ve Anadolu'nun güney bölgelerinde gerçekleşmiştir.

Menua Dönemi'ne ait sefer kayıtlarından anlaşılacağı üzere Urartu, Asur'un içinde bulunduğu kargaşa ortamından yararlanacak ve batı bölgelerine doğru yayılım faaliyetleri başlatacaktır. Urartu kralı tarafından başlatılan bu yayılım siyaseti çerçevesinde Alzi ülkesindeki isyan bastırılacak, Sebeteria ülkesi işgal edilecek ve bölgenin en önemli askeri ve siyasi gücü konumunda olan Melid yönetiminden haraç alınacaktır. Menua Dönemi'nde batı bölgelerinde yaşanan bu gelişmeler aynı zamanda Urartu'nun daha öncesinde Asur'un hâkimiyeti altında bulunan maden yataklarını ve ticaret yollarını egemenliği altına alması demektir. Ayrıca Asur'un içinde bulunduğu kargaşa ortamı, Urartu Krallığı'na Asur'un kuzey bölgelerinde daha etkili bir konuma gelebilme kolaylığı sağlayacaktır. Örneğin Kuzey Zağroslar ve Urmiye Gölü civarı bu dönemde Urartu hâkimiyeti altına girecektir.

Urartu Krallığı'nın, Asur'un egemenlik alanlarındaki varlığı, Asur merkezinde büyük bir isyanla başa geçen ve Asur'un Ön Asya dünyasındaki olumsuz gidişatını değiştirecek olan III. Tiglat-Pileser Dönemi'yle birlikte son bulacaktır. Asur kralının yönetimi ele geçirmesi iç isyanlarla geçen saltanat döneminin ardından olacaktır. Ancak bu kargaşa dönemlerine rağmen Asur'un hâkimiyeti altındaki coğrafi sınırlarda çok fazla değişiklik olmamıştır. Asur Devleti'ne ait resmi yazıtlar üzerinde kapsamlı bir değerlendirme yaptığımızda Fırat Irmağı'nın doğusundaki alan, Kuzey Mezopotamya Ovası'nın tamamı, Asur merkez bölgesi ve Zağros Dağları bölümünün Asur egemenliği altında olduğunu görüyoruz.

Dönemin yazılı kaynaklarına göre Asur iç isyanlarla mücadele ettiği tarihlerde Kuzey Suriye'de bulunan kent devletleri üzerindeki Asur saygınlığı ve hâkimiyeti iyice azalmıştı. Ayrıca bu belgelere göre, bölgedeki Asur varlığına rağmen pek çok beyliğin eksenini kuzeyde konumlanmış bulunan Urartu'ya göre ayarladığı görülmektedir. Asur açısından bu döneme dair bir başka kaygı verici durum ise Urartu'nun etki alanının Zağros'un Manna bölgesine kadar uzanmasıdır. Bu coğrafyadaki Urartu'nun askeri ve

siyasi varlığı Babil Ovası'ndan başlayıp İran yaylasına giden ana yola kadar uzanmaktaydı. Urartu tarafından bu bölgelerde uygulanan askeri işgallere dayalı politikalar III. Tiglat-Pileser'in askeri faaliyetlerini belirlediği gibi, bu kral döneminde Asur, kuzey bölgelerini hâkimiyet altına alabilmek için bölgedeki baskısını daha da arttıracaktır.

Asur'un kuzey sınırlarındaki en önemli rakibi yukarıda bahsettiğimiz gibi şüphesiz bu ülkenin askeri ve siyasi baskıları sonucunda şekilenen Urartu Devleti idi. Urartu'nun güneyinde bulunan bölgelerdeki Asur-Urartu çekişmelerinin bir diğer önemli siyasi sonucu, siyasi devlet oluşumlarının yanında askeri nitelik taşıyan Asur karşıtı koalisyonlara sebebiyet vermesidir. Kuzeye yönelik artan Asur baskıları sonucunda biçimlenen söz konusu bu askeri koalisyonlar, bölgedeki siyasi gelişim çizgilerini de etkilemiştir. Özellikle III. Salmanasar ve sonrasındaki krallar döneminde Asur kuzey bölgelerindeki koalisyonlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu koalisyonların en önemlisi olarak kabul edilen Urartu, Arpad, Melid, Kummuh, Gurgum, Tabal Krallıklarından oluşan ve aynı zamanda "Anadolu-Suriye koalisyonu" olarak nitelendirilen bu askeri ittifak, III. Tiglat-Pileser tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.

Kuzey yayılımının Asur açısından en önemli nedeni daha önce de değindiğimiz gibi tamamen ekonomik kaygılara dayanmaktaydı. Asur ekonomisinin genel bir özelliği olan hammadde ve insan gücü açısından dışa olan bağımlılık, Asur askeri faaliyetlerinin önemli bir nedeni olarak görülmektedir. Asur yayılcı politikaları sonucunda ele geçirilen bölgelerde bulunan halkların "toplu nüfus aktarımları" sonucunda Asur ülkesine ve bu krallığa bağlı diğer eyaletlere yerleştirilmeleri şeklindeki siyasetin, Asur ekonomisine önemli faydalar sağladığı görülmektedir. Asur ülkesindeki metal üretimi alanında görülen ilerlemeler, tamamen bu krallığın metal endüstrisine duyduğu ihtiyacın yanı sıra Kuzey Suriye ve Anadolu'daki önemli metal işletme merkezlerine düzenlenen seferler sonucunda Asur merkezine gerçekleştirilen hammadde aktarımlarından kaynaklanmaktadır.

Asur, Kuzey Suriye ve Anadolu'nun güney bölgelerine doğru seferler düzenlerken her zaman için bu coğrafi sahaların tarım ve maden potansiyelini göz önünde bulundurmuştur. Fakat Kuzey Suriye, Anadolu'ya göre çok daha fazla Asur işgaline

maruz kalmıştır. Özellikle II. Assurnasirpal Dönemi'nde bu bölgeye yönelik Asur askeri seferlerinde bir artış gözlenmektedir. Gerek Anadolu gerekse Kuzey Suriye'deki Asur hâkimiyeti II. Sargon Dönemi'nde yaşanan askeri ve siyasi gelişmeler sonucunda zirveye ulaşmıştır. Ayrıca bu kral döneminde Asur'un kuzey bölgelerinde uyguladığı yayılma politikaları daha acımasız bir hal alacaktır.

II. Sargon'un Asur tahtına geçmesiyle birlikte kuzey bölgelerinde Asur hâkimiyeti altında bulunan kentlerden askeri güce ve yağmaya dayalı olarak alınan ağır vergi ve haraçlardan dolayı bölgedeki kent devletleri ekonomik açıdan önemli olumsuzluklar yaşayacaklardır. Asur'un bu kent devletlerinden aldığı ağır vergiler ve depolara kaldırılan mahsulün askeri işgaller sonucunda Asur merkezine taşınması kent devletlerinin yaşadığı ekonomik zorlukları daha da derinleştirecektir. Bu gelişmelerin yanı sıra bu kent devletlerinde ele geçirilen yazılı metinlere göre bu devletlerin idari yönetimlerinde de aksaklıklar yaşanmaktadır. Sargon'dan sonra Asur baskısının devam etmesi sonucu, başta Kuzey Suriye Kent Devletleri olmak üzere kuzey bölgelerindeki yerleşim alanlarında yaşanan olumsuzluklar devam edecektir. Bütün bunlardan yola çıktığımızda bölgedeki krallıkların yaşadığı olumsuzlukların başlangıcı olarak, bölgede büyük sıkıntılara sebep olan II. Sargon'un yayılma seferleri ile başladığını kabul edebiliriz.

Sargon, Asur tahtına geçer geçmez kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde çok daha etkili olabilmek için Kuzeybatı İran ve Kuzey Suriye bölgelerine yönelik genişleme siyaseti sürdürecektir. Asur kralı bir yandan Manna ülkesi ve onun hâkimiyeti altında bulunan bölgelerin Asur'la birlikte hareket etmelerini sağlayacak adımlar atacak diğer yandan ise bu bölgelerdeki kazançlı ticaretten elde edilen kârın tadını çıkarmak için Urartuların karşı hamlelerini bozacak önemli girişimlerde bulunacaktır. Bu süreçte ana yol üzerinde bulunan bazı kasabalara Asur garnizonları kuruldu ve bunların daha önce kullanılan adları değiştirildi. Bütün bu önlemlerden sonra Sargon 714'te Urartu ülkesine bir sefer düzenledi, yapılan savaşta Asur kralı, Urartu Krallığı ile Mannalı mütefiklerini ağır bir yenilgiye uğratacaktır. Ayrıca bu galibiyetten sonra Asur ve Urartu ittifakı arasında her zaman için kararsız bir tavır sergileyen ve küçük bir sınır devleti olan Muşaşir, Asur kralı tarafından yağmalandı ve bu kentin yağmalanmasından sonra ele geçirilen çok sayıda ganimet Asur'a götürüldü.

Bu dönemlerde Asur, Ön Asya dünyasının diğer önemli askeri güçleri arasında olan Urartu ve Geç Hitit Şehir Devletlerinden çok daha farklı bir yayılma siyaseti izlemekteydi. Örneğin Asur, kendisine yakın olan küçük krallıkları daha az maliyetli olacağı için doğrudan işgal etmekteydi. Çünkü bu bölgelerin Asur merkezine yakın olmasından dolayı Asur'un burada bir ordu bekletip ihtiyaçlarını gidermesine gerek yoktu. Ancak bu beyliklerden önemli hammadde kaynaklarına sahip olanlar daha yoğun bir şekilde Asur baskısına maruz kalmaktaydı. Ayrıca Asur krallarına ait sefer kayıtlarını incelediğimizde uzak bölgelerde ele geçirilen ülkelerde Asur otoritesinin daha uzun süreli olabilmesi için kaleler inşa edilecek ve bu bölgelerin Asurlaştırılması için buralara Asur kaleleri arasında yaşayan insanların yerleştirildiğini görüyoruz.

Eski Çağ dünyasındaki askeri işgallere dayalı sömürgecilik faaliyetlerini incelediğimizde, bu faaliyetlerin aynı zamanda modern dünyadaki özellikle Sanayi Devrimi sonucu başlayan sömürgecilik faaliyetlerine temel oluşturduğunu görüyoruz. Ayrıca Sanayi Devrimi sonucu modern dünyada başlayan sömürgecilik faaliyetlerinde tıpkı Eski Çağ toplumlarında olduğu gibi işgal edilen bölgelerde sömürülenler ve sömürülenler olmak üzere iki farklı grup bulunmaktaydı. Eski Çağ dünyasındaki sömürgecilik faaliyetlerin en önemli örneğini Yeni Asur sömürgeciliği oluşturmaktaydı. Çünkü bu dönemlerde Asur tarafından uygulanan sömürgecilik faaliyetlerinin geleneksel sömürgecilikten ayrılan yönleri bulunmaktaydı. Söz konusu bu farklılıkların başında işgal edilen bölgelerdeki yerli halkın katledilmesi ya da sürgün edilmesi gelmekteydi.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Asur, gerek Anadolu'nun güneyindeki gerekse Kuzey Suriye'deki beylikleri hâkimiyeti altında tutabilmek için oldukça katı askeri politikalar uygulamaktaydı. Yeni Asur Dönemi'nde işgal edilen krallıkların daha uzun süre Asur hâkimiyeti altında kalmasını sağlamak için bu krallıklara ait prenslerden biri Asur yönetim merkezinde rehin olarak tutulmaktaydı. Asur kuzeyinde bulunan beyliklere karşı uyguladığı siyasi, askeri ve ekonomik baskıyı daha çok sınırlarının uzağında olan ve kendisine dolaylı olarak bağlılığını bildiren beyliklere karşı uygulamaktaydı. Bunun en önemli nedeni ise bu beyliklerin her zaman için Urartu Krallığı'yla ittifak kurup kendisine karşı isyan etme ihtimallerinin bulunmasındandı. Diğer bir yandan Asur merkezinden uzakta bulunan beylikleri doğrudan işgal etmek, Asur'un çok fazla onaylamadığı bir durumdu. Çünkü uzaktaki bir bölgenin doğrudan

işgal edilmesi yeni tesislerin inşa edilmesi, yeni kalelerin yapılması ve ordunun burada bekletilip masraflarının karşılanmasını gerektirmekteydi bu da Asur için çok fazla maliyet anlamına gelmekteydi. Bundan dolayı Asur genellikle kuzeydeki beylikleri doğrudan işgal etme yerine onlardan vergi almak suretiyle, bu bölgelerin dolaylı olarak egemenliği altında kalmasını sağlamıştır.

Asur'un kuzey bölgelerinde bulunan beylikleri hâkimiyeti altına almak istemesi sadece bunların hammadde kaynaklarıyla ilgili değildi. Ayrıca Asur, kuzeyinde bulunan Urartu Krallığı gibi güçlü devletlerle herhangi bir sorun yaşadığı dönemlerde ise bu beyliklerin jeopolitik konumundan yararlanarak kendisi ve düşmanları arasında bu krallıkları tampon bölge olarak kullanmaktaydı. Bu dönem için Asur'un, Ukku Krallığı'yla ilgili politikası sanırım bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir çünkü Asur, değişen şartlara göre bazı durumlarda Ukku Krallığı'nı, kendisi ve Urartu arasında bir tampon bölge şeklinde tutmaktaydı. Ayrıca bu krallığın doğrudan işgal edilmesi dağlık coğrafyada Asur'un Urartu'yla doğrudan karşılaşması demekti bu ise Asur'un pek işine gelmeyen bir durumdu. Asur tarafından bölgedeki yerel beylikler kullanılarak oluşturulan tampon bölgeler, Asur ve Urartu arasında bir kalkan görevi görmekteydi. Asur, kuzey sınırında bulunan bu krallıklar üzerinde sürekli olarak otorite kurabilmek ve buraları daha rahat sömürebilmek için bu bölgelere askeri devriyeler, ajanlar ve ağaç kesen askerlerini göndermekteydi. Ayrıca Asur otoritelerinden kaçan asker ve kanun kaçakları da kuzey bölgelerindeki şehir devletlerine sığınmaktaydı.

Kuzey bölgelerinde, yerel krallıkların kurulduğu alanlarda Asur kralları tarafından etkili bir tarım bölgesi kurulduğunu daha önce ifade etmiştik. Bu bölgelerdeki tarımsal üretim buradaki yerel halk ya da buraya yerleştirilen yeni yerleşimciler tarafından yapılmaktaydı. Bu bölgede üretilen tarımsal ürünler ve diğer hammadde kaynakları, kara yolu veya Dicle üzerinden sallarla Asur'a taşınmaktaydı. Gittikçe genişleyen Asur İmparatorluğu'nun tarımsal ürün ve hammadde ihtiyacını kuzey bölgelerinde bulunan krallıklar karşılamaktaydı. Sözgelimi bu krallıklardan kereste temin edilmesi Asur için çok büyük bir önem arz etmekteydi ve krali yazıtlara göre kuzeyden getirilen hammaddeler arasında metal ürünler de bulunmaktaydı. Getirilen bu metal ürünlerle Asur ordusunun silah ihtiyacı karşılanmaktaydı.

Krali yazıtlara göre Asur, özellikle III. Salmanasar Dönemi'yle birlikte kuzeyde çok daha etkili bir konuma gelecektir. Daha öncesinde de değindiğimiz gibi bu dönemde kuzeyde ele geçirilen bölgelerde buradaki yerel halk işgücü olarak kullanılarak birçok kale inşa edilmiştir. Daha sonraki yıllarda bu kaleler sadece birer askeri merkez değil aynı zamanda kuzey bölgelerindeki vergilerin toplanmasında son derece etkili bir rol oynamıştır. Yeni Asur Dönemi'nden itibaren Asur krallarının kuzey ve kuzeybatı bölgelerine yönelik uyguladıkları yayılma siyaseti gerek yerel beylikler gerekse Urartu üzerinde birtakım siyasi ve ekonomik sonuçlar doğuracaktır. Bu sonuçlar özellikle Asur ve Urartu'nun bölgesel gelişiminde olumlu yönde katkılar sağladığı gibi her iki krallığın askeri teknoloji bakımından sürekli ilerleme kaydetmesine neden olmuştur. Ayrıca Asur'un kuzey ve kuzeybatı bölgelerine yönelik baskısı, bu bölgelerdeki yerel beyliklerin sürekli olarak Urartu ile işbirliği yapmasına neden olmuştur.

Yaklaşık iki yüzyıldan fazla süregelen Asur ve Urartu arasındaki ilişkiler her zaman için düşmanca olmamıştır bazen iki krallık arasında çeşitli kültürel ilişkilerin varlığı da söz konusudur. Dönemin yazıtlarının ve benzer arşivlerin kapsamlı taranması sonucunda Asur'da kullanılan bazı kavramların Bianili'yle bağlantılı olduğu ve bu yazılı metinlere göre iki ülke arasında kültürel anlamda birçok benzerlik bulunmaktaydı. Örneğin, bu belgelerde geçen ifadeler Asur yönetim yapısını Urartu'ya ekler ve Urartu krallarının birçoğunun Asur krallarının güçlerini ifade etmek için kullandıkları unvanları kullandığını görüyoruz. Urartulu yöneticilerin, Asurlu kralların kullandığı unvaları kullanmaları, dönemin süper gücü olarak kabul edilen Asur'a karşı duydukları hayranlığın bir tezahürü olmalıdır. Ayrıca gerek idari gerekse yazı sistemlerinde her iki krallık arasında çeşitli benzerlikler bulunmaktadır. Bahsettiğimiz bu benzerlikler daha çok Urartu'nun kültürel anlamda Asur'dan etkilenmesi şeklinde olmuştur. Ancak genel anlamda Asur düşüncesine göre Urartu bir yandan anti-Asurcu, Asur'a düşman ve Asur'la ittifak halinde olan kent devletlerini yoldan çıkaran bir güçtü; diğer yandan ise bir çeşit Asurlu yani Asur'un kuzey bölgelerinde gerçekleştirdiği askeri ve siyasi olayların bir yansımasıydı.

Bu görkemli imparatorluğun oluşmasında önemli bir yere sahip olan kuzey bölgeleri, aynı zamanda Asur'un çöküşüne neden olacaktır çünkü bahsettiğimiz bu bölgeler Kimmer, İskit ve Med gibi tehditlerin geliş yeri olacaktır. Sonuç olarak Asur ve

Urartu Devletlerinin yükselişinden yıkılışına kadar geçen sürede bu iki devlet arasındaki yerel beylikler, her zaman için büyük bir önem arz etmiştir. Bizler de bu durumu her iki devletin bu beyliklerin konumunu dikkatte alacak şekilde siyaset geliştirmelerinden rahatlıkla anlıyoruz. Ayrıca yapılan araştırmalar sonucunda ele geçirilen erken dönemlere ait arkeolojik ve yazılı kanıtlar, Anadolu ve Kuzey Suriye’de bulunan kent devletlerinin, Asur ve Urartu Krallıklarının yükselişinde hayati bir öneme sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Özellikle her iki devletin, beyliklerin bulunduğu coğrafyaya düzenlemiş oldukları askeri amaçlı yayılma seferleri, bu devletlerin Yakındoğu’nun en önemli askeri gücü haline gelmesinde son derece etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

- A. Palmieri, "The 1980 Excavations at Arslantepe", *III KST*, 1980.
- Adams, R. M., "Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran", *Science* 136, 1964.
- Adams, R. M., "Anthropological Perspectives on Ancient Trade", *Current Anthropology* 15, 1974.
- , *Heartland of Cities: Survey of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*, Chicago 1981.
- , *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*, Chicago 1966.
- Aeltere de Mordtmann, A. D., "Entzifferung und Erkl arung der Armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend", *ZDMG* 26, 1872.
- Ağaldağ, S., *En Eski ağlardan Bizans Dönemine Kadar Malatya Tarihi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 1988.
- Akkermans, P. A., "Excavations at Tell Sabi Abyad", *BAR International Series*, 486 Oxford, 1997.
- , "Tradition and Social Change in Northern Mesopotamia during the Later Fifth and Fourth Millennium B. C.", (Ed. E. F. Henrickson, I. Thuesen), *Upon This Foundations, CNI Publications 10*, Kopenhag 1989.
- , "Villages in the stepe", *Ann Arbor*, 1993.
- Akurgal, Ekrem, *Die Kuns Anatoliens von Homer bis Alexander*, Berlin 1961.
- , *Urartaische und Altiranische*, TTK Yayınları, Ankara, 1965.
- Albenda, P., "Grapevines in Ashurbanipal's Garden", *BASOR* 215, 1974.
- , *The Palace of Sargon, King of Assyria*, Editions Recherche sur les Civilisations, Synthese no.22, Paris 1986.
- Albright, W. F., "Cilicia and Babylonia Under The Chaldaean Kings", *Bullettin of the American Schools of Oriental Research* 120, 1950.
- , "A Prince of Taanach in The Fifteenth Century BC ", *BASOR* 94, 1944.
- Alden, J. R., "Trade and Politics in Proto-Elaminate Iran", *Comments CA* 23, 1982.

- Algaze, G., “A New Frontier: First Result of Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1988”, *Journal of Near Eastern Studies* 48, 1989.
- Alkım, U. B., “Güneybatı Antitoros Bölgesi’nde Eski Bir Yol Şebekesi”, *Belleten*, XXIII/89–92, 1959.
- , “Sam’al İle Asitawandawa Arasındaki Yol, Amanus Bölgesi’nin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırmalar”, *Belleten*, XXIV/95, 1960.
- Alp, Sedat, “Ancoz Kazısı 1979”, *Aşağı Fırat Projesi 1978–1979 Çalışmaları*, Aşağı Fırat Projesi Yayınları Seri 1, No. 3, 1987.
- , *Hitit Çağında Anadolu, Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak, İstanbul, 2001.
- Alparslan, Metin, *Eski Anadolu’da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2010.
- Altun, Mehmet, *Yukarı Mezopotamya’da –Başlangıcından 3. Binyıla Kadarki Süreçte Ortaya Çıkan- Devletin Temelleri ve İnşası*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Anastasio, S., “The Archaeology of Upper Mesopotamia”, *Subartu Vol. I.*, Brepols Press, Belgium 1995.
- Andre-Salvini, B. ; Salvini, Mirjo “A New Trilingual Vocabulary from Ras Shamra and the Relationship Between Hurrian and Urartian”, *Studies on the Civilisations and Culture of Nuzi and Hurrians* 10, 1999.
- Anımet, P., “Archaeological Discontinuity and Ethnic Duality in Elom”, *Antiquity* LII, 1979.
- Anttila Hameen, J., “A Sketch of Neo-Assyrian Grammar”, *SAAS* 13, Helsinki, 2000.
- Arınc, Kenan, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye’nin Kıyı Bölgeleri*, Biyosfer Araştırmaları Merkezi, Erzurum 2011.
- , *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye’nin İç Bölgeleri*, Biyosfer Araştırmaları Merkezi, Erzurum 2011.
- Aro, S., *Tabal, Zur Geschichte und Materiellen Kultur des Zentralanatolischen Hochplateaus von 1200 bis 600 v. Chr.*, Helsinki 1999.
- Astour, M. C. , “The Arena of Tiglatpileser III’s Campaign Against, Sarduri II, (743 B.C)”, *Assur* 2, 1979.
- , “Hattusilis, Habal and Hanigalbat”, *JNES* 31, 1972.

- , "Palace-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Tutmose III: A Study in Historical Topography", *Journal of Cuneiform Studies*, XXII, 1962.
- Astrom, P., "Early Connections Between Anatolia and Cyprus", (Ed. K. Emre), *Anatolia and The Ancient Near East*, 1989.
- Atalay, İ., Mortan, K., *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp, İstanbul 2007.
- Atlı, Nur Balkan, "Neolitik Çağ", *Arkeo Atlas Özel Sayısı*, I. Cilt, İstanbul 2011.
- Aubet, M. E., *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*, Cambridge Universty Press, Cambridge 1993.
- Ayvazian, A., "Observations on dynastic Continuity in the Kingdom of Urartu", *Iranica Antiqua* 40, 2005.
- Azarpay, G., *Urartian Art and Artifacts: A Chronological Study*, Universty of California Press, Los Angeles 1968.
- B. Jovanovic, "The Oldest Copper Metallurgy in The Balkans A Study of The Diffusion of Copper From Asia II", *Expedition* 21/1, 1987.
- Bahar, Hasan, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2011.
- Baker, H., "The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire", *Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Vol. II-Part. II, 2001.
- Balkan, Kemal, "Patnos Yakınındaki Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatoli* V, 1960.
- , *Kaniş Karum'un Kronolojisi Problemleri Hakkında Müşahedeler*, T.T.K Yayınları, Ankara 1995.
- , *Mama Kralı Anum Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, TTK Yayınları, 1957.
- Barnet R. D. Falkner, M., *The Sculpture of Assurnasirpal II, Tiglath-Pileser III and Esarhaddon from the Central and SW Palaces at Nimrud*, Londra 1962.
- , "Phrygia and the People of Anatolia in Iron Age", *CAH* II/2, 1975.
- , *The Sculptures of Tiglath-Pileser III (745-727 B. C.)*, London 1962.
- Barnett, R. D., "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", Çev. Ömer Çapar, *AÜDTCFD* 31/1-2, Ankara 1987.

- , “The Excavations of the British Museum at Toprakkale, Near Van”, *Iraq* 12, 1950.
- , “Urartu”, *CAH 3/1*, Cambridge 1984.
- , “Urartu”, *The Cambridge Ancient History*, Second Edition, III. Volum, Chapter 8, 1982.
- , “Urartian Art and Archaeology” , *Cambridge Ancient History*, (*CAH*), 3. Volum, Part I, 1982.
- Barnett, R. D., Bleibtreu, E., Turner, G., *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*, London 1998.
- Baştürk, Mahmut Bilge, “Ayanis Tapınağı’ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine”, *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea* (Edt. Haluk Sağlamtimur ve Diğerleri), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- Bayram, S., “Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Bir Vade İfadesi ve Çıkan Neticeler”, *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1990.
- , “Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi”, *X. Türk Traih Kongresi*, 1990.
- , “Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi”, *XI Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 1994.
- , “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, *DTCFD XXXVI*, 1993.
- Beak, T. W., “Bevelled Rim Bowls and Their Implications for Change and Economic Organization in the Later Fourth Millennium B. C.”, *JNES* 37, 1978.
- Beckman, G., “Hittite Administration in Syria in the light of the Texts from Hattusa, Ugarit and Emar”, (Ed. M.W.Chawalas-J.L.Hayes), *New Horizons in the Study of Ancient Syria, Bibliotheca Mesopotamica* 25, Malibu 1992.
- , “Hittite Provincial Administration in Anatolia and Syria: the View from Masat and Emar”, (Ed. O.Carruba-M.Giorgieri-C.Mora), *Atti Del II Congresso Internazionale di Hittitologia, Studia Mediterranea IX*, Pavia 1995.
- Beckman, G., “Mesopotamians and Mesopotamian learning at Hattusa”, *Journal of Cuneiform Studies* 35/1-2, 1983.

- , *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta, 1999.
- Belli, Oktay, “Nairi-Hubuškia Ülkesi Araştırmaları”, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul 1983.
- , “Urartu Kralı İşpuini’ye Ait Çiviyazılı Resimli Tunç Eserler”, *Anadolu Araştırmaları IX*, 1983.
- , “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, I. Cilt, Görsel Yayıncılık, İstanbul 1984.
- , “Eskiçağ ve Ortaçağda Doğu Anadolu Bölgesinde Kurulan Uygarlıklar İçin Demir Madenciliğinin Önemi”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995.
- , “Van Gölü’nün Güneyindeki Maden Yataklarının Mezopotamya için Önemi”, *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi (XXXIV. International Assyriology Congress (6-10/VI/1987-İstanbul))*, Ankara 1998.
- Benedict, P., Özdoğan M., Gordus, A., Wright, G.A. “Location and Chemical Identification of Some Obsidian Sources in the Aksaray-Nevşehir-Niğde Region”, (Ed. H. Çambel ve R. J. Braidwood), *Güneydoğu Anadolu Tarih öncesi Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları No. 2589, İstanbul 1980.
- Benedict, P., Warren C., “The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin”, *JOAS 81*, 1961.
- Beran, Thomas, “Urartu”, (Ed. Hartmut Schmökel), *Kulturgeschichte des Alten Orient*, Stuttgart 1961.
- Bernbeck, R., “Politische Struktur und Ideologie in Urartu”, *AMIT 35–36*, 2003–2004.
- Bing, J. D., “A History of Cilicia During the Assyrian Period”, *Ann Arbor*, 1969.
- Birmingham, J. M., “The Overland Route Across Anatolia In the Eight and Seventh Centuries B.C.”, *AS 11*, 1961.
- Biscione, Raffaele, “Urartian Fortifications in Iran: an Attempt at a Hierarchical Classification”, (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianlı-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October, 2007*, Belgium 2012.
- , “Pre-Urartian and Urartian Settlement Patterns in the Caucasus, Two Case Studies: The Urmia Plain, Iran and the Sevan Basin, Armenia”, (Ed. A. T.

- Smith, K. S. Rubinson), *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia Beyond*, Cotsen Institute of Archaeology, Los Angeles 2010.
- Biber, H., Sevin, V., Yalçın, Ü., “Technological and Archaeometallurgical Studies on the Urartian Swords and Dagger”, (Ed. Ü. Yalçın, H. Özbal, A. G. Paşamehmetoğlu), *Ancient Mining in Turkey and The Eastern Mediterranean, International Conference AMITEM 2008*, Atılım Üniversitesi Yayınlar, Ankara 2008.
- Biber, Hanifi, “Urartu Silahları”, *Urartu, Doğu’da Değişim*, (Ed. Kemalletin Köroğlu ve Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Bing, J. D., *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, 1987.
- Black, J., Green, A., *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, Tanrılar İfritler Semboller*, İstanbul 2003.
- Blaylock, S. R., French, D. H., Summer, G. D., “The Adıyaman Survey An Interim Report”, *Anatolian Studies* 40, 1990.
- Bloedow, E. F., “Aspects of Ancient Trade in the Mediterranean: Obsidian”, *SMEA* 26, 1987.
- Boehmer, R. M., “Zur Lage von Muşaşir”, *Baghdader Mitteilungen* 6, 1973.
- Borger, R., “Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien”, *AfO Beiheft* 9, Graz 1956.
- Borger, Riekeley, “Die Inschriften Asarhaddons, König von Assyrien”, *AfO Beiheft* 9, Graz 1956.
- Borgia, E., Casabonne, O., Egetmeyer, M., “Notes Ciliciennes”, *Anatolia Antiqua*, X, 2002.
- Botta, M., *Discoveries at Nineveh*, Paris 1980.
- Bottero, J., *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, Çev. A. Tatlıer, İstanbul 2002.
- Braidwood, L. S., “The Çayönü Chipped Stone Industry and Its Possible Interrelations”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1979.
- Braidwood, R. J., “Excavations in the Plain of Antioch, The Earlier Assemblages, Phases”, *A. J. OIP LXI*, Chicago 1960.
- , *Tarihöncesi İnsan*, (Çev. B. Altınok), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995.
- Branigan, K., *Aegean Metalwork in the Early and Middle Bronze Age*, Oxford 1974.

- Breton, L. Le, "The Early Periods at Susa Mesopotamian Relations", *Iraq XIX*, 1957.
- Brikman, J. A., *Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158–722 B.C.*, Londra 1969.
- , "Mesopotmian Chronology of the Historical Period", (Ed. A. L. Oppenheim), *Ancient Mesopotamia, Portrait of Dead Civilization*, Chicago 1964.
- Bryce, Trevor, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Dost Kitabevi, Ankara 2003.
- , *The Kingdom of the Hittites*, Penguin Books, New York 1999.
- , *The Routledge Handbook of the People and Places of Ancient Western Asia*, London and New York 2009.
- , *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford Universty Press, London 2012.
- Budge, E., Wallis, A., *Assyrian sculptures in the British Museum. Reign of Ashur-nasir-pal 885-860 B.C.*, Trustees of the British Museum, London 1914.
- Budge, E. A., King, L. W., *Annals of the Kings of Assyria*, London 1902.
- Burkert, W., "Itinerant Magicians and Diviners, The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C. : Tradition and Innovation", (Ed. R. Hagg), *Svenska Institutet I Athen*, Stockholm, 1983.
- , *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Infnce on Greek Kulture in the Early Archaic Age*, Harward Universty Press, 1992.
- Burney, C. "Hurrians And Proto-Indo-Europeans: The Etnic Context of The Early Trans-Causcasina Culture", (Edt., K. Emre, M. Mellink, B. Hrouda, N.Özgüç) *Anatolia and The Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç, Tahsin Özgüç'e Armağan*, Ankara 1989.
- Burney, C. A. , "Urartians Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies*, VII, 1957.
- , "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *Anatolian Studies XVI*, 1966.
- , "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *AS VIII*, 1958.
- , "Measured Plans of Urartian Fortresses", *Anatolian Studies* 10, 1973.
- , "Northern Anatolia Before Classical Times", *AS 6*, 1956.

- , “The Economy of Urartu: Probabilities and Problem”, (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianili-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October, 2007*. Belgium 2012.
- , “Urartian Irrigation Works”, *AnSt* 22, 1973.
- , “Urartu and its Forerunners: Eastern Anatolia and Trans-Caucasia in the Second and Early First Millennia BC”, *Ancient West /East 1*, 2002.
- , *Urartu and the East and North*, 2005.
- Burney, C. A., Lang, D. M. *The People of the Hills: Ancient Ararat and the Caucasus, Praeger Publishers*, New York 1971.
- Burney, C. A., Lawson, G. R. J., “Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik”, *Anatolian Studies* 8, 1958.
- Calmeyer, P., “Ikonographie und Stil Urartaischer Bildwerke”, *Urartu Ein Wiederentdeckter Rivale Assriens*, München 1976.
- , “Some Remarks on Iconography”, (Ed. R. Merhav), *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B. C.*, Jerusalem 1991.
- Cameron, George G., “The Annals of Salmanasar III King of Assyria, A NewText”, *VI/1, Summer* 1950.
- Canby, J. V., “Decorated Garments in Ashurnasirpal’ sculpture”, *Iraq* 33, 1971.
- , “Early Bronze Age ‘Trinket’ Moulds”, *Iraq* 27, 1967.
- Cancik-Kirschbaum, Eva, *Asurlar*, İlya Yayinevi, İzmir 2004.
- Carter, E., “Kahramanmaraş-Domuztepe”, (Ed. Necmi Karul), *ArkeoAtlas*, 2002.
- , “Report on The Kahramanmaraş Archaeological Survey Project From 24. 9. 1993 to 11. 11. 1993”, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1995.
- , “The Kahramanmaraş Archaeological Survey Project: A Preliminary Report on The 1994 Season”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 13, Ankara 1996.
- Casabonne, Olivier, “Kilikia, Bağımsızlıktan Makedon Fethine”, *ArkeoAtlas* 6, İstanbul 2007.
- , “Notes Ciliciennes”, *Anatolia Antiqua IX*, 1999.
- , “Quelques Remarques et Hypothèses sur Ura et la Cilicie Trachée”, *Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri, IV*, 2005.
- Case, Humphrey, “Neolithic Explanations”, *Antiquity* 43, 1969.

- Caubet, A., “ Khorsabad, le Palais de Sargon II, Roid’Assyrie”, *Conferences et Colloques du Louvre*, Louvre Paris 1995.
- Chaeffer, C. F. A., Laroche, E., *Ugaritica III. Sceaux et cylindres hittites, épée gravée du cartouche de Mineptah, tablettes chypro-minoennes et autres découvertes nouvelles de Ras Shamra*, Paris 1956.
- Chambell, Thompson, ; Litt, R. D., Mallowan, M. E. L. “The British Museum Excavation at Nineveh, 1931-32”, *AAA* 20, 1933.
- Charles, J. A. “The Development of The Usage of Tin and Tin-Bronze; Some Problems”, *The Search For Ancient Tin*, 1978.
- Cherry, J. F., Davis, J. L., Mantzourai, E., “Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands: From Earliest Settlement to Modern Times”, *UCLA Institute of Archaeology*, 1991.
- Child, Gordon, *Doğunun Prehistoryası*, Çev. Şevket Aziz Kansu, TTK Yayınları, İstanbul 1984.
- , *Tarihte Neler Oldu*, Çev. A. Şenel-M. Tunçay, Kırmızı Yayınları, 2006.
- Cippola, C. M., *Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus*, Çev. M. J. Gezgin, İstanbul 1980.
- Cogan, M., *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE*, Missoula, 1974.
- Cohen, H. R., “The Palaeocology of South Central Anatolia at The End of The Pleistocene and Begining of The Holone”, *AS* 20, 1970.
- Cole, S. W., “The Destruction of Orchards in Assyrian Warfare”, (Ed. S. Parpola and R. Whiting), *Assyria 1995, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, 1997.
- Contenau, G., *Elements de Bibliographie Hittite*, Paris 1922.
- , *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, Paris 1934.
- , *Supplement aux Elements de Bibliographie Hittite*, Paris 1927.
- Curtis, John, “Assyrian and Urartian metalwork: independence or interdependence?” , (Ed. S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf ve P. Zimansky), *Bianlı-Urartu, The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, Belgium 2012.
- , “Fifty years of Mesopotamian discovery, The work of the British School of Archaeology in Iraq 1932-1982”, *BSAI*, London 1982.

- , "An examination of Late Assyrian metalwork with special reference to material from Nimrud", Ph.D. diss., *University of London* London 1979.
- , "Assyria as a bronzeworking centre in the Late Assyrian period.", (Ed. John Curtis, Kegan Paul) In *Bronze -working centres of Western Asia c. 1000-539*, London 1988.
- Çambel, H., "Arkeometri Açısından Çayönü Kazısı", *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri I*, 1984.
- , "Çayönü Tepesi Maden Buluntuları ile İlgili Sorunlar", *AÜBTB VI*, 1986.
- , Braidwood, R. J., Özdoğan, M., "1986 Yılı Çayönü Kazısı", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1987.
- Çambel, Halet - Özyar, Aslı, "Karatepe-Aslantaş, Azatiwataya Die Bildwerke", *Verlag Philipp von Zabern*, Mainz 2002.
- Çambel, Halet, "Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, II. Volume, Karatepe-Aslantaş", *Walter de Gruyter*, New York 1999.
- Çapar, Ömer, "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri" , *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Cilt 31, Sayı 1- 2*, Ankara 1987.
- , "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, C. XXIX/1-4*, Ankara 1979.
- Çeçen, S., "Koloni Devri Anadolu'sunda Tarih ve Sosyal Olayların Assurlu Tücarlar Trafından Tarihleme Olarak Kullanışı", *DTCFD XXXV*, 1991.
- , "Kültepe Metinlerinde Bulunan Waklum Mektupları", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, C. XXXIV*, 1990.
- , "Kaniş Karumu'nun Diğer Karum ve Wabartumlara KU. AN (amutum) ile ilgili Önemli Talimatları" *Bellekten, C. LXI*, 1997.
- Çevik, Özlem, *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci, Kuramsal bir Değerlendirme*, İstanbul 2005.
- , *Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005.
- Çiğdem, Süleyman, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1996.

- , *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Erzurum 2008.
- Çilingiroğlu, Altan, “Silah, Tohum ve Ateş”, *60 Yaşında Fahri Işığa Armağan, Anadolu’da Doğdu, Festschrift Für Fahri Işık Zum 60, Gubertstag*, Ege Yayınları, İstanbul 2004.
- , “The Eight Campaign of Sargon”, *AnAr 4–5*, 1976–1977.
- , “The Northern Border of the Urartian Kingdom”, (Ed. Altan Çilingiroğlu, G. Darbyshire), *Anatolian Iron Ages V. Proceeding of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van 6–10 August 2001*, British Institute of Archaeology, Ankara 2005.
- , “Urartu da tapınma ve tapınma yerleri”, (Ed. G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer), *Light on Top of the Black Hill: Studies Present to Halet Çambel*, Ege Yayınları, 1998.
- , “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, *Anadolulu Araştırmaları IX*, İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1983.
- , *Urartu and Western Iran: New Light on the Cultural Origins and Interralations*, Manchester 1976.
- , *Urartu Kralılığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1997.
- , *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.
- , *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1984.
- , “Tanrı Asur’a Bir Mektup”, *Ege Üniversitesi Tarih İnceleme Dergisi II*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1984.
- D’Altroy, T.N., Earle, T.K., “Staple Finance, Wealth Finance and Storage in the Inka Political Economy”, *Current Anthropology*, 26/2, 1985.
- Daley, S., “Foreign Charioty and Cavalry in the Armies of Tiglat-Pileser III and Sargon II”, *Iraq XLVII*, 1985.
- , “The Tablets From Shalmaneser”, *The British School of Archaeologyin Iraq*, 1984.
- , “Old Babylonian Trade in Textiles at Tell Al Rimah”, *Iraq 39*, 1977.

- , "Foreign Chariotry and Cavalry in the Armies of Tiglathpileser III and Sargon II", *Iraq XLVII*, 1985.
- Dalley, Stephane, "Sennacherib and Tarsus", *Anatolian Studies*, 49, 1999.
- Dangin Thureau, Francois, *Une relation de la huitieme Campagne de Sargon (714 av. J-C.) (TCL III)*, Paris 1912.
- Darga, Muhibbe, *Hitit Mimarlığı I, Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- Daussaud, R., *Preldiens, Hittites et Acheens*, Paris 1953.
- Davesne, Alain - Lemaire André * Lozachmeur, Hélène, "Le Site Archéologie De Meydancikkale (Turquie): Du Royaume De Pirindu À La Garnison Ptolémaïque", *Comptes Rendus De L'Académie Des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1987.
- David, M., "Beitrag zu den Altassyrischen Briefen aus Kapodokien", *OLZ* 36, 1993.
- Davidson, T.E., McKerral, H., "The neutron activation analysis of Halaf and Ubaid pottery from Tell Arpachiyah and Tepe Gawra", *Iraq*, 42/2, 1982.
- De Filippi, W., "The Royal Inscriptions of Assur-Nasir-Apli II (883-859): A Study of the Chronology of the Cuneiform Inscriptions Together with an Edition of Two of These Texts", *Assur* 7/1, 1977.
- De Jesus, P. S., "Eski Çağlarda Anadolu'da Yapılmış Olan Metalurjik Faaliyetler", *MTAED* 87, 1976.
- , "The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia", *BAR* 74, Oxford 1980.
- , "Prehistoric Metallurgy Another Look", *Anatolia* XVI, 1972.
- De Martino, Stefano, *Hititler*, Dost Yayınevi, Ankara 2003.
- del Monte, G. F., Tischler, J., *Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes VI. Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Wiesbaden, 1978.
- del Monte, G.F., *Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes VI/2. Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte Supplement*, Wiesbaden, 1992.
- Delaporte, L., "Le relief rupestre d'Ivriz" *RHA* 29, 1937.
- , *Malatya-Arslantepe*, Paris 1940.
- Deller, K., "Ausgewählte Neuassyrische Briefe Betreffend Urartu Zur Zeit Sargon II", (Ed. P. E. Pecorella and M. Salvini), *Tra lo Zagros el'Urmia: Ricerche Storiche*

- ed Archeologiche nell'Azerbaijan Iraniano*, Edizioni Dell'Ateneo, Rome, 1984.
- Deller, K., Finkel, I. L., "A Neo-Assyrian Inventory Tablet of Unknown Provenance", *Zeitschrift Für Assyriologie* 74, 1984.
- Deroy, L., "L'expansion Préhistorique du fer et les Noms de ce métal en grec ancien et Latin", *An. Ar II/1-2*, 1965.
- Desideri, Paolo - Jasink, Margherita, A., *Cilicia Dall'eta di Kizzuwatna alla Conquista Macedonia*, Torino, 1990.
- Desti, M., *Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Muna Cedden, Ankara 2005.
- Dezsö, T., "Oriental Influence in the Aegean and Eastern Mediterranean, Helmet Traditions in the 9th-7th Century B. C. : The Pattern of Orientalization", *BAR IS* 992, Oxford 1998.
- , "Şubria and the Assyria Empire", *Acta Antiqua Academia Scientiarum Hungaricae* 46, 2006.
- Dezsö, Tamás; Curtis, John, "Assyrian iron helmets from Nimrud now in the British Museum", *Iraq* 53, 1991.
- Diakonof, Igor M., "Sacrificies in the City of Teiseba (UKN 448)-Lights on Social History of Urartu", *AMI* 24, 1991.
- Diakonoff, Igor M., Jankowska, N. B. "An Elamite Gilgamiş Text from Argigtehinele, Urartu (Armvir-blur, 8th century B. C.)", *ZA* 80, 1990.
- Diakonoff, Igor M., Medvedskaja, Inna N., "The Kingdom of Urartu", *Besprechungsartike zu Haas, Volkert, BIOR* 44.3.4, 1986.
- Dietrich, M., "Salmanassar I. von Assyrien, Ibiranu (VI.) von Ugarit und Tuthalija IV. von Hatti. RS 34.165 und die Schlacht von Nihrija zwischen den Hethitern und Assyrern", *Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästines XXXV*, 2003.
- , "Salmanassar I. von Assyrien, Ibiranu (VI.) von Ugarit und Tuthalija IV. von Hatti. Ein Korrektornachtrag.", *Ugarit-Forschungen Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästines XXXVI*, 2004.
- Di Nocera, Gian Maria, "2003 Archaeological Survey in The Malatya Territory", *XXII. Arastırma Sonuçları Toplantısı-II (24 – 28 Mayıs)*, Ankara 2005.

- Diakonof, M., Kashkai, S. M., *Geographical Names According to the Urartian Texts, Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes 9*, Wiesbaden, 1981.
- Dinçol, A. M., “Cultural and Political Contacts Between Assyria and Urartu”, *Tel Aviv 21*, 1994.
- , “The Rock Monument of the Great King Kurunta and its Hieroglyphic Inscription”, (Ed. S. Alp, A. Süel), *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998.
- , *Eski Anadolu Dillerine Giriş*, İstanbul 1970.
- , “Geç Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, 1. Cilt, Görsel Yayıncılık, İstanbul 1982.
- , “Hititler Öncesinde Anadolu”, *AU 1*, İstanbul 1982.
- , “Die neuen urartaischen Inschriften aus Korzüt”, *IstMitt 26*, 1976.
- Dinçol, Mehmet Ali ve Kavaklı, Ersin, “Die Urartaische Inschrift aus Kanak (Kars)” *Festschrift Sedat Alp*, İstanbul 1978.
- Dodd, L. S., “Legitimacy, Identity and History in Iron Age Gurgum”, (Ed. A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire), *Anatolian Iron Ages 5: Proceeding of The Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-10 August 2001*, Ankara 2005.
- , “Strategies for Future Success: Remembering The Hittites During The Iron Age”, *Anatolian Studies 57*, 2007.
- Dominique, Collon, “Eski Yakındogu’da Rahip ve Rahibe Tasvirleri”, Çev. Fatma Sevinç, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı 44 / 2*, 2004.
- Donbaz, Veysel, “Some Neo-Assyrian Contracts from Girnavaç and Vicinity”, *SAAB 11/1*, 1988.
- , “Kültepe 1-B Katı Tabletlerine Genel Bakış”, *X Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1990.
- , “Kültepe Tabletlerinin Işığında Anadolu’nun Sosyal Yapısı (M.Ö. 2000–1760)”, *1995 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 1995.
- , “Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş”, *Museums, Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia, Project 8*, 1990.

- , "Eski Anadolu Koloni Çağında Anadolu da Ticaret", *Palmet, I, Sadberk Hanım Müzesi Yıllığı*, 1987.
- Dossin, G., "Correspondance de Iasmah-Addu", *Archives Royales de Mari V*, Paris 1952.
- Durmuş, İbrahim "İskitler'in Kimliği", *Türkler*, I. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Duru, Recep, "Değirmentepe Kazısı ve Kuzey Suriye Kuzey Mezopotamya Kökenli Denilen Bazı Çanak Çömlek Türlerinin Yayılışı", *VIII Türk Tarih Kongresi*, 1979.
- Duymuş, Hande, "Asur Kaynaklarına göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırmaları Dergisi*, Ordu, 2011.
- Dzhaparidze, O. M., "The Culture of Early Agruculturah Tribes in the Territory of Georgia", *VII International Congress of Antrropological and Ethnological Sciences*, Moscow, 1964.
- Eaton, E., Mc Kerrel, R. H., "Near Eastern Alloying and Some Textual Evidence for Early Use of Arsenical Copper", *World Archaeology* 8, 1976.
- Edwards, I. E. S., "The Middle East and the Aegan Region B.C. 1380 – 1000", *Cambridge Ancient History (CAH)*, 1-4.Volum, 1975.
- Eğilmez, Mahfi, *Hitit Ekonomisi*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2005.
- Eidem, J., Laessoe, J. "The Shemshara Archives 1: The Letter", *Historisk-Filosofiske Skrifter* 23, The Royal Danish Academy of Science and Letters, Copenhagen, 2001.
- Emilio Pecorella, Paolo, "Report on The 1967 Campaign at Arslantepe (Malatya)", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı XVI - II*, 1967.
- Erdemir Tanyeri, T., "Innovation, Change, Continuity: Considering the Agency of Rusa II in the Production of the İmperial art and Architecture of Urartu in the 7th Century B.C ", (Ed. D. L. Peterson, L. M. Popova, A. T. Smith), *Beyond the Steppe and the Sown, Proceeding of the 2002 Universty of Chicago Conference on Eurasian Archaeology, Colloquia Pontica 13*, Leiden-Boston 2006.

- Erinç, S., “Human Ecology in Southeastern Anatolia”, (Ed. H. Çambel and R. J. Braidwood), *Prehistoric Research in Southeastern Anatolia*, Edebiyat Faültesi Basımevi, İstanbul 1980.
- Erkanal, H. “Mezopotamya”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi II*, İstanbul 1998.
- Erkut, S., “Hitit Çağı’nın Önemli Bir Kült Kenti Arinna’nın Yeri”, *Sedat Alp’e Armağan*, Ankara 1992.
- Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- Esin, U., Harmankaya, S. “Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı”, *IX Kazı Sonuçları Toplantısı 1986*, Ankara 1987.
- Esin, Ufuk ve Arsebük, Güven, “1982 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı”, *V. KST*, 1983.
- Esin, Ufuk, “Değirmentepe (Malatya) Kalkolitik Obeyd Evresi Damga Mühür Baskıları”, *X Türk Tarih Kongresi*, 1990.
- , “Some Small Finds From the Chalcolithic Occupation at Değirmentepe (Malatya) in Eastern Turkey”, *Estratto da Studi Di Paletnologia In Onore Di S. M. Puglisi*, Roma, 1985.
- , “The Functional Evidence of Seals and Sealing of Değirmentepe”, (Ed. P. Ferioli, E. Fiandra, G. G. Fissore, M. Frangipane), *Archives Before Writing*, Roma, 1994.
- Fadhil, A., “Die in Nimrud/Kalhu Aufgefunden Grabinschribe der Jaba”, *Bam* 20, 1990.
- Fales, F. M., “A Literary Code in Assyrian Royal Inscriptions: The Case of Ashurbanipal’s Egyptian Campaigns”, (Ed. F. M. Fales), *Assyrian Royal Inscriptions: A New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*, Centro per le Antichita e la Storia Dell’Arte del Vicino Oriente, Roma, 1981.
- , “Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological, and Historical Analysis”, *Orientalis Antiqui Collectio XVII*, Centro per le Antichita e la Storia Dell’Arte del Vicino Oriente, Roma, 1981.
- , “Imperial Administration Records, Part II: Palace and Temple Administration”, *State Archives of Assyria Vol VII*, Helsinki University Press, Helsinki 1995.
- , “River in Neo-Assyrian Geography”, (Ed. M. Liverani), *SAAB IV*, Roma 1995.

- , “River Transport in Neo-Assyrian Letters”, (Ed. J. Zablocka and S. Zawadzki), *Šulmu IV*, Poznan: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza W Poznaniu 1993.
- , “The Rural Landscape of the Neo-Assyria Empire: A Survey”, *SAAB IV/2*, 1990.
- Fales, F. M., Postgate J. N., “Imperial Administration Records, Part II: Provincial and Military Administration”, *State Archives of Assyria Vol XI*, Helsinki University Press, Helsinki 1995.
- Fales, P., Rost Jakob, M. L. “Neo-Assyrian Textes From Assur: Private Archives in The Vorderasiatische Museum of Berlin (Part I), *SAAB 5/I-II*, 1991.
- Finet, A., “Adalšenni, roi de Burundum”, *Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale* 60, 1966.
- Fiandra, E., *The connection between clay-sealing and tablets in administration*, South Asian Archeology 1979, Berlin 1979.
- Flandin, E., *Les Monuments de Ninive*, Paris 1849.
- Forbes, R. J., *Studies in Ancient Technology VII*, Leiden, 1964.
- Forbes, T. B., “Urartian Architecture”, *BAR IS 170*, Oxford 1983.
- Forlanini, M., “Quelques notes sur la géographie historique de la Cilicie”, (É. Jean et al), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001.
- Forlanini, M., “The Geography of Hittite Anatolia in the Light of the Recent Epigraphical Discoveries”, *III Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998.
- , *The Room V Reliefs at Dur-Sharrukin and Sargon II’s Western Campaigns*, Tel Aviv, 1999.
- Forrer, E., “Assyrian (Geschichte)”, *RIA I*, 1928–1932.
- , “Die acht Sprachen der Boğazköy-Inschriften”, *SPAW Philologisch-historische Klasse* 53, 1919.
- , “Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reich”, *J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung*, 1920.
- , “Assyrien”, (Edt. By E. Ebeling, B. Meissner), *Reallexikon der Assyriologie I*, Berlin-Leipzig 1928.

- Frahm, E., “Assur 2001: Die Schriftfunde”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 134, 2002.
- , “Einleitung in die Sanherib-Inschriften”, *AfO Beiheft* 26, 1997.
- Frame, Grant, “Rulers of Babylonia. From the second dynasty of Isin to the end of Assyrian domination (1157–612 BC)”, *RIMB* 2, University of Toronto Press. Toronto 1995.
- Frangipane, Marcella, “İlk Tunç Çağı I. Dönemi Doğu Anadolu”, *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayı 1*, İstanbul 2011.
- , “Doğu Anadolu: Son Kalkolitik Çağ”, (Edit. N. Karul), *Arkeoatlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Sayı 2, D.B.R Yay. Paz. A.Ş., İstanbul 2003.
- , *Yakındoğu’da Devletin Doğuşu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- Frangipane, Marcella and A. Palmieri, “A Protourban Centre of Late Uruk Period”, *Origini* 12/2, 1983.
- Frankenstein, S., “The Phoenicians in the Far West: a Functions of Neo-Assyrian Imperialism”, (Ed. M. Larsen) *OE*, 1979.
- Freedman, D. N., *Eerdmans Dictionary of the Bible*, Grand Rapids, 2000.
- , “Excavations at Can Hasan First Preliminary Report 1961”, *AS* 13, 1963.
- , “Excavations at Can Hasan First Preliminary Report 1961”, *AS* 1, 1962.
- , “Prehistoric Sites in Northwest Anatolia I: The İznik Area”, *AS* 17, 1967.
- French, E., “A Reasesment of the Mycenaen Pottery at Tarsus”, *AS* 25, 1975.
- Freu, J., “De l’indépendance à l’annexion: Le Kizuwatna et le Hatti aux XIVE et XVe siècle avant Notre ére”, (Ed. É. Jean), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001.
- Friedrich, J., *Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste kritische Sammlung der deutungen hethitischer wörter*, Heidelberg, 1952.
- , *Einführung ins Urartaische, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Agyptischen Gesellschaft* 37, Leipzig, 1933.
- Fuch, A., “Die Annalen des Jahres 711 v. Chr. Nach Prismenfragmenten aus Ninive und Assur”, *State Archives of Assyria Studies*, VIII Volum, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.

- Fuch, A., Parpola, S., "The Correspondence of Sargon II, Part III. Letters Froms Babylonia and the Eastern Provinces", *SAA 15*, Helsinki 2001.
- Fuchs, A., "Assyriologica et Semitica", (Ed. J. Marzah, H. Neumann), *Alter Orient und Altes Testament Festschrift für Joachim Oelsner*, Münster 2000.
- , "Rusa", *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire 3/I*, (Ed. H. D. Baker), 2002.
- , *Die Inschriften Sargons II, aus Khorsabad*, Göttingen 1994.
- , "Bis Hin Zum Berg Bikni", *Zur Topographie und Geschichte des Zagrosraumes in altorientalischer Zeit*, Habilitationsschrift Universität Tubingen 2004.
- Fuji, H., "Preliminary report of excavations at Gubba and Songor", *Al-Rafidan 2*, 1981.
- Gaal, E., "The Economic Role of Hanigalbat at the Beginning of the Neo-Assyrian Exoansion", (H. J. Nissen and J. Renger), *Mesopotamien und Seine Nachbarn*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin 1978.
- Gadd, C. J., "Assyria and Babylonia c. 1370–1300 B. C.", (Ed. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond and E. Sollberger), *The Cambridge Ancient Hsitory, Vol 2*, Cambridge Universty Press, Cambridge 1975.
- , "The Dynasty of Agade and the Gutium Invasions", *The Cambridge Ancient History I*, 1963.
- , "Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud" , *Iraq*, 16. Volum, No. 2, 1954.
- , *The Fall of Niniveh, The Newly Discovered Bbaylonian Chronicle, No. 21.901*, British Museum, London 1986.
- Gale, N. H., Stos Gale, Z. A., Gilmore, R. "Alloy Typos and Copper Sources of Anatolian Copper Alloy Artifacts", *AS 35*, 1985.
- Galil, G., "Conflicts Between Assyrian Vassals" *SAAB, VI/1*, 1990.
- Gallagher, W. R., "Senacherib's Campaign to Judah: New Studies", *Studies in the History and Culture of Ancient Near East 18*, Leiden, 1999.
- Garbrecht, G., "Historische Wasserbauten in Ostanatolien-Königreich Urartu 9,7. Jhç v. Chr, Wasserbauten im Königreich Urartu und Weitere Beitrag zur Hydrotechnik

- in der Antike'', *Schriften der Deutschen Wasserhistorischen Gesellschaft Band 5*, Siesburg, 2004.
- Garelli, P., "Hahnum un Relais Assyrien Sur La Route Commerciale De la Cappadoce ", *XXXIV, Assyriology Cong.*, T.T.K Yayınları, Ankara 1987.
- , "Trois Tablettes Cappadociennes du Musee de Rouen'', *RA 51*, 1957.
- , *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris 1963.
- , *Prehistoric Mersin*, Oxford 1952.
- Garstang, J. Gurney, O., *The Geography of Hittite Empire*, London 1959.
- Garstang, John, *The Hittite Empire*, Cambridge Universty Press, Cambridge 1929.
- , *The Land of the Hittites*, Gorgias Press Londra 1929.
- Gelb, L., *Hittite Hieroglyphs I*, Chicago 1931.
- Gerard, P., "Epigraphs and Assyrian Palace Reliefs: The Development of the Epigraphic text'', *Journal of Cuneiform Studies 40*, 1988.
- Ghirshman, Roman, "La Civilisation Achemenide et l'Urartu'', *XXV Mezhdunarodnogo Kongresa Vostokovedov*, Moskova, 1960.
- Giles, D, L., Kuijpers E. P., "Stratiform Copper Deposits Northern Anatolia, Turkey. Evidence From Early Bronze I, (2800 B. C.), Mining Activity'', *Science 186*, 1974.
- Gilpin, J., *The Economy of Late Urartian City: the Phytoliths of Ayanis*, Unpublished MA Thesis, Universty of Reading, 2004.
- Giovino, M., "The Assyrian Sacred Tree: A History of Interpretations'', *Orbis Biblicus et Orientalis 230*, Fribourg, 2007.
- Giovanni Lanfranchi, B., Parpola, Simon, "Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeast Provinces'', *SAA, V. Volum*, Helsinki 1990.
- Glassner, Jean Jacques, *Chroniques Mesopotamiennes*, Paris 1993.
- Gledhill, J., "The Emperial From and Universal History: Some Reflections on Relativisim and Generalization'', (Ed. D. Miller, M. Rowlands and C. Tilly), *Dominant and Resistance, One World Archaeology 3*, Routledge, London 1989.
- Goetze, A., "The Hittites and Syria (1300–1200 B.C.)'', *CAH II, XXIV*, Cambridge University Press, Cambridge 1975.
- , "Cilicians'', *JCS 16*, 1962.

- , *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, Yale Oriental Series 22, New Haven, 1940.
- , “Die Annalen des Muršiliš”, *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft* 38., 1933.
- , *Kleinasien*, Munchen, 1957.
- Goldman, H., “Excavations at Gözlü Kule, Tarsus; From the Neolithic Through the Bronz Age”, *I. Princeton*, 1956.
- Gotfred Lie, Arthur, *The Inscriptions of Sargon II King of Assyria*, Part I, The Annals, Paris 1982.
- Gowland, W., “Silver in Roman and Earlier Times: 1 Prehistoric and Protohistoric times”, *Archaeological* 69, 1920.
- Grant. Frame, “Babylon: Assyria’s Problem and Assyria’s Prize.” *Canadian Society for Mesopotamian Studies Journal* 3: 2008.
- Grayson, A. K., “Ashur-dan II to Ashur-Nirari V. (934–745 B.C.)”, (Ed. J. Boardman, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger), *Cambridge Ancient History Vol. 3 Part 1*, 2n Edition, Cambridge 1982.
- , “Assyria 668–635 B.C. : The Region of Ashurbanipal”, (Ed. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond and E. Sollberger), *Cambridge Ancient History*, III. Volum, Part 2, Cambridge Universty Press, Cambridge 1991.
- , “Assyria Civilization”, Ed. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond and E. Sollberger), *Cambridge Ancient History*, III. Volum, Part 2, Cambridge Universty Press, Cambridge 1991.
- , “Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704–669 B.C.)”, (Ed. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond and E. Sollberger), *Cambridge Ancient History*, III. Volum, Part 2, Cambridge Universty Press, Cambridge 1991.
- , “Assyria: Tiglath-Pileser III to Sargon (744–705 B.C.)”, (Ed. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond and E. Sollberger), *Cambridge Ancient History*, III. Volum, Part 2, Cambridge Universty Press, Cambridge 1991.
- , “Assyria; Ashur – dan II to Ashur – Nirari V (934 – 745)”, *CAH, III/ 1*, 1990.

- , “Assyria; Tiglat – Pileser III to Sargon II (744 – 705 B.C.)”, *CAH III /2*, 1993.
- , “Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II (1114–8599”’, *Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 2*, Toronto 1996.
- , “Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I(114–859 B.C.)”’, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods*, 2. Volum, Toronto of Universty Press, Toronto 1991.
- , “Assyrian Rulers of Third and Second Millennium BC (to 1115 BC), *Royal Inscriptions of Mesopotamia Period 1*, Toronto 1987.
- , “Studies in Neo – Assyrian History; The Ninth Century B.C.”’ *Bibliotheca Orientalai XXXIII*, 1976.
- , “The Chronolgy of the Reign of Ashurbanipal”’, *ZA 70*, 1980.
- , “Assyria: Tiglat-Pileser III to Sargon II (744-705 BC), The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from Eighth to Sixth Centuries B.C.”,(Ed. John Boardman, Ī. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, E. Sollberger, C. B. F.Walker), *The Cambridge Ancient History, Vol. III, Part II CAH 3/2*, The Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- , “Assyrian Expansion into Anatolia In The Sargonid Age (c. 744–650 B. C.)”’, *Rencontre Assyriologique Internationale (Uluslararası Assiriyoloji Kongresi, 6-10/VII/ 1987-İstanbul)*, XXXIV, 1987.
- , “Assyrian Expansion into Anatolia in the Sargonid Age (c.744–650 B.C.)”’, *XXXIV. International Assyriology Congress (6-10 /VII/1987 İstanbul)*, TTK, Ankara 1997.
- , *Assyrian Royal Inscriptions*, I. Volum, Otto Harrossowitz, Wiesbaden, 1972.
- , *Assyrian Royal Inscriptions*, II. Volum, Weisbaden 1976.
- , *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858–745 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mezopotamia Assyrian Periods*, 3. Volum, London 2002.
- , *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC, (1114–859 BC)*, Toronto 1991.
- Grekyan, Y., “The Will of Menua and Gods of Urartian”’, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies 1*, 2006.

- Guichard, M., “La Vaiselle de Luxe des Rois de Mari, Archives Royales de Mari 31”,
Editions Recherche sur les Civilisations, Paris 2005.
- Gunter, A., “Representations of Urartian and Western Iranian Fortress Architecture in
the Assyrian Reliefs”, *Iran XX*, 1982.
- Gurney, O. R., *The Hittites Harmondsworth*, Penguin Books, 1955.
-----, *The Hittites*, Pelican Books, 1981.
-----, Gastang, J., *The Geography of Hittite Empire*, London 1959.
- Guyard, S., “Etudes Vanniques”, *JA 8/3*, 1883.
-----, “Inscriptins de Van. Les Estampages de M. Deyrolle”, *JA 8(2)*, 1883.
- Gül, Ş., Kung Ş., “Frig ve Urartu Analizleri”, *AÜBTB IV*, 1984.
- Günbatı, C., “Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Anadolu’da Hukuk Anlayışı”, *III.
Kayseri ve Yöresel Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 2000.
-----, “Ev Satışı ile ilgili Beş Kültepe Tableti ve Bunlardan Çıkan Bazı
Sonuçlar”, *Belleten C. LIII*, 1983.
-----, “Kültepe Tabletlerine Göre Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında bazı
Gözlemler”, *XI Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994.
-----, “Yeniden İşlenen Bir Kültepe Tableti”, *Belleten 51*, 1987.
- Günbattı, C., “Kültepe’den Sargon’a Ait Bir Tablet”, *III. Uluslararası Hititoloji
Kongresi*, Çorum, 1996, Bildiriler, Ankara 1998.
- Güterbock, H. G., “Urartian Inscriptions in the Museum of Van”, *Journal of Near
Eastern Studies 22*, 1963.
-----, H. G., “Narration in Anatolian, Syrian and Assyrian Art”, *AJA61/1*, 1957.
-----, “Carchemish”, *Journal of Near Eastern Studies 13*, 1954.
-----, *Kaneş und Neşa*, Israel Exploration Society, Jerusalem 1958.
- Gwaltney, W. C., “The Pennsylvania Old Assyrian Text”, *HUCA Supplement 3*,
Cincinnati 1983.
- Hall, M. E., “Towards an Absolute Chronology for the Iron Age of Inner Asia”,
Antiquity 71, 1997.
- Hallo, W. W., “From Qarqar to Carchemish: Assyria and Israel in the Light of New
Discoveries”, *Biblical Archaeologist XXIII*, 1960.

- Hallo, W. W., “Gutium”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archaologie, Vol 3*, Walter de Gruyter, Berlin 1971.
- Hamayakyan, S., Igumnov, V. A., Kragyozyan, H. H., “An Urartian Cuneiform Inscriptions From Ojasar-Ilandagh, Nakhichevan”, *SMEA 37*, 1966.
- Hançar, F., “Der Heilige Baum der Urartaer in Vorarmenischer Zeit”, *Handes Amsorya, Zeitscherift Für Armenische Philologie 10–12*, 1961.
- Harper, P., Klengel Brandt, E., Aruz, J., Benzel, K., “Discoveries at Ashur on the Tigris: Assyrian Origins”, *The Metropolitan Museum of Art*, New York 1995.
- Harper, R. F., *Assyrian and Babylonian Letters Belonging to the Kouyunjik Collection of the British Museum, I-XIV Volum*, Universty of Chicago Press, Chicago 1892.
- Harrak, A., *Assyria and Hanigalbat, A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth Centuries B.C.*, Texte und Studien zur Orientalistik, Band 4, Hildesheim-Zürich- New York 1987.
- Hass, V., “Ein Reich Urartu”, *Ein Altorientalischer Staatim 1 Jahrtausend v. Chr.*, (Xenia 17- Konstanzer Althistorische Vortrage und Forschungen) Konstanz, 1986.
- Hauptman, H., “Historische Geographic und Ergebnisse der Granbung 1968/1969”, *İstanbul Mitteilungen 19–20*, İstanbul 1969–1970.
- Hawkins, J. D., “The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia”, *The Cambridge Ancient History, III. Volum, Part 1*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- , Postgate, J.N. “Tribute from Tabal”, *State Archives of Assyria Bulletin, 11/1*”, İtalya, 1988.
- Hawkins, J. D., “Hittites and Assyrians at Melid (Malatya)” , *XXXIV Uluslararası Assiriyoloji Kongresi (6–10 Temmuz)*, Ankara 1998.
- , “Some Historical Prolems of The Hieroglyphic Luwian Inscriptions”, *Anatolian Studies, XXIX. Volum*, 1979.
- , “A Hiyegroglyphic İns From Porsuk”, *AS XIX*, 1957.
- , “Building İnscriptions of Carchemish”, *ANst 22*, 1972.

- , “Historical Significance of the Karahöyük (Elbistan) Stele”, *N. Özgüç’e Armağan*, Ankara 1993.
- , “Karkamiş”, *Reallexikon der Assyriologie* V/5–6, 1980.
- , “Mugallu” *RIA VIII*, 1993–97.
- , “Royal Statements of İdeal Prices: Assyrian, Babylonian and Hittite”, (Ed. J. V. Canby, E. Porada, B. S. Ridgway, T. Stech), *Ancient Anatolia: Aspect of Change and Cultural Development, Essays in honor of J. Mellink*, 1986.
- , “Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions” *An. St.* 29, 1979.
- , “The Hiegroglyphic Inscriptions of the Sacred Pool Complex at Hattusa”, *Harrassowitz Verlag*, Wiesbaden, 1995.
- , “The Kululu lead Strips: Economic Documents in Hieroglyphic Luwian”, *AnSt* 37, 1987.
- , “The Land of İšuwa: The Hieroglyphic Evidence”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998.
- , “The Negatives in Hieroglyphic Luwian”, *An. St*–25, 1975.
- , “The Neo – Hittite States in Syria and Anatolia”, *CAH III/ 2*, 1993.
- , “The Political Geography of North Syria and South-East Anatolia”, (Edt. M. Liverani), *Neo Assyrian Geography*, Roma, 1995.
- , “Von Kummuh nach Kommagene”, *Antike Welt* 6, Jarhgang Sondernumer, 1975.
- , “Hieroglyphic Hittite Inscription Fron Porsuk”, *Anatolian Studies*, XIX. Volum, 1969.
- , “Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene” , *Anatolian Studies*, XX. Volum, 1970.
- , “The (Autobiography of Ariyahinas Son) an Edition of The Hieroglyphic Luwian Stelae Tell Ahmar 1 and Aleppo 2”, *Anatolian Studies*, Vol. XXX, 1980.
- , “The Lower Part of The Meharde Stele”, *Anatolian Studies*, XXXVIII. Volum, 1988.

- , *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of The Iron Age, Part 1: Text Introduction, Karatepe, Karkamış, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene*, Walter de Gruyter, New York 2000.
- , *Hieroglyphic Inscriptions of the Sacred Pool Complex at Hattuša 8 (SÜDBURG), (StBoT Beiheft III)*, With an Archaeological Introduction by Archaeological Introduction by P. Neve, Weisbaden, 1995.
- Hawkins, J. D., Davies, A. M., “Buying and Selling in Hieroglyphic Luwian”, *Serta Indogermanica, Fs. für Günter Neumann*, Innsbruck 1982.
- Hawkins, J. D., Morpurgo Davies, A., “On The Problems of Karatepe: The Hieroglyphic Text”, *Anatolian Studies*, XXVIII. Volum, 1978.
- Hawkins, J. D., Postgate, J. N., “Tribute from Tabal” *SAAB II/1*, 1988.
- Hawkins, J. D. “Assyrians and Hittites”, *Iraq XXXVI*, 1974.
- , “The negatives in Hieroglyphic Luwian”, *An. St 25*, 1975.
- , “Kummuh”, *Reallexion der Assyriologie, Band 6*, 1983.
- , “The Neo – Hittite States in Syria and Anatolia”, *CAH III (1982)*, 1993.
- , Postgate, J. N. “Tribute from Tabal”, *SAAB 11–1*, 1988.
- Hazenbos, J., “Hurritisch und Urartaisch”, (Ed. H. P. Streck), *Sprachen des Alten Orients*, Darmstadt, 2005.
- Hecker, K., “Der Weg Nach Kani”, *ZA*, 1980.
- , “Schultexte vom Kültepe”, *Nimet Özgüç’e armağan*, Ankara 1993.
- , “Ticaret Kolonileri Çağında Asurlu Tüccarlar Yasal Haklarında Yoksun Muydu?”, *1995 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 1995.
- Heidel, A., “The Octagonal Sennacherib Prism in the Iraq Museum”, *Sumer 9*, 1953.
- , “The Octagonal Sennacherib Prism in the Iraq Museum”, *Sumer 9*, 1952.
- Hellwag, Ursula, “Der Niedergang Urartus”, (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianlı-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007*, Belgium 2009.
- Henrickson, E.F., “Ceramic Evidence for Cultural Interaction between the Ubaid Tradition and the Central Zagros Highlands, Western Iran”, *I Thusen, Upon this Foundation, CNI Publications 10*, Kopenhagen 1989.
- Hermann, G. “Lapis Lasuli in the Aearly Phases of its Trade Relations”, *Iraq 30*, 1968.

- , *Ivory Furniture Pieces from Nimrud, North Syrian Evidence for a Regional Tradition of Furniture Manufacture*, (Ed. G. Herrmann), London 1996.
- Herrmann, G. Ivories, *From Nimrud V: The Small Collections from Fort Shalmaneser*, Londra 1992.
- Herrman, Georgina, “Some Assyrianizing ivories Found at Nimrud: could they be Urartian?”, (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianli-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October, 2007*, Belgium 2012.
- Hild, Friedrich; Hellenkemper, Hansgerd, “Kilikien und Isaurien, Tabula Imperii Byzantini”, *Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften*, Wien, 1990.
- Hmayakyan, S., “The Urartian on the southern Coast of Lake Sevani, The North-Eastern Frontier: Urartian and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin I”, *Documenta Asiana 7*, Rome, 2002.
- Hogarth, D. G., “The Assyrian Empire”, *CAH, III/I*, 1970.
- Honigmann, E., “Kommagene”, *Paul-Wissova RE Supplement IV*, 1924.
- Houwink, Cate ten; Philo, H. J., *The Luwian Population Group of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden, 1961.
- Hrozný, B., “Über die Völker und Sprachen des alten Chatti-Landes”, *BoSt.* 5, 1921.
- , *Inscriptions Hittites Hieroglyphiques*, Prague, 1936.
- Hrozný, F., “Report Preliminary Sur Les Foilles Tchoeslovaques Du Kultepe”, *Syria VIII*, 1927.
- Hughes, M. J., Curtis, J. E., Hall, E. T., “Analyses of Some Urartian Bronzes”, *AnSt* 31, 1981.
- Hulin, P., “The Inscriptions on The Carved Throne, Base of Shalmaneser III”, *Iraq* 25, 1963.
- Huntington, E., “Armenische Alterthümer”, *ZfE* 32, Berlin 1900.
- Huot, J. L., *Les Primers Villageois de Mesopotamie, du Village a la Ville*, Paris 1994.
- Hutchinson, R. W., “Prehistoric Town Planing in and Around Aegean”, *Town Planin Review* 23/1, 1953.
- Ikedá, Y., “Royal Cities and Fortified Cities”, *Iraq* 41, 1979.
- Imparati, F., “‘Signori’ e ‘figli del re’”, *Orientalia, Nova Series* 44, 1975.

- , “Armaziti: attività di un personaggio nel tardo impero ittita”, (Ed. F. Imparati) *Studi di storia e di filologia anatolica dedicati a Giovanni Pugliese Carratelli*, 1988.
- Ismail, B. K., “The Neo-Assyrian Tablets”, *State Archives of Assyria Bulletin III/2*, 1993.
- Işıklı, Mehmet, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- , *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 1998.
- Ivantchik, A. I., “Kimmerier und Skythen, Kulturhistorische und Chronologische Probleme der Archäologie der Osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und Frühskythischer Zeit”, *Steppenvölker Eurasiens 2, Deutsches Archäologisches Institut; Center for Comparative Study on Ancient Civilizations, Russian Academy of Sciences, Moskau*, 2001.
- Izre'el, S., Singer, I., “The General's Letter from Ugarit. A Linguistic and Historical Reevaluation of RS 20.33 (Ugaritica V, No.20)”, *Tel Aviv*, 1990.
- İzbirak, Reşat, “Cilo Dağı ve Hakkâri ile Vangölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları”, *Dil Tarih Coğrafya Yayınları*, Ankara 1951.
- j. Nissen, Hans, “Betwen the Rivers and Over the Mountains: Archaeologica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata”, (Ed. M. Frangipane; H. Hauptmann; M. Liverani; P. Matthiae; M. Mellink), *The Early Uruk Period-A Sketch*, 1993.
- , *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, Çev. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.
- , “The Context of the Emergence of the Writing in Mesopotamia”, *Early Mesopotamia and İran I*, (Ed. J. Curtis), 1993.
- , “The Urban Revolution of Mesopotamia-Reconsidered”, (Ed. L. Manzanilla), *Studies in the Neolithic and Urban Revolution*, 1987.
- J. Parker, Bradley, “At the edge of empire: Conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC”, *Journal of Anthropological Archaeology 21*, Helsinki 2002.

- , *The Mechanic of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Helsinki 2001.
- Jankowska, M. B., “Some Problems of The Assyrian Empire”, *Ancient Mesopotamia*, 1969.
- Jasink, A. M., “Hittite and Assyrian Routes to Cilicia”, *Anatolia Antiqua*, I, 1991.
- , “I Greci in Cilicia nel Periodo Neo-Assiro”, *Mesopotamia* 24, 1989.
- Jean, Éric, “La Cilicie Pluralité et Unité”, (Ed. É. Jean et al.), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001.
- Joannes, E., *The Age of Empires, Mesopotamia in the First Millenium BC*, Edinburg, 2000.
- Joannes, F., Ziegler, N., “Une Attestation de Kumme a l’Epoque de Samsi-Addu et un Turukkeen de Renom a Shemshara, Nabu”, *Nouvelles Assyriologiques Breves et Utilitaires 1995: 16–17 No. 16*, 1995.
- Joannès, Francis, “L’Asie Mineure Méridionale D’après La Documentation Cunéiforme D’époque NéO-Babylonienne”, *Anatolia Antiqua*, I, 1991.
- Kaelin, O., “Ein Assyrisches Bildexperiment nach Agyptischem Vorbild, Zu Planung und Ausführung der Schlacht an Ulai”, *Alter Orient und Altes Testament* 266, 1999.
- Kalaç, Mustafa, “Topraküstü Araştırmaları 1979”, *ODTÜ Aşağı Fırat Projesi 1978–1979 Çalışmaları, Aşağı Fırat Projesi Yayınları Seri 1, No. 3*, 1987.
- Kalaç, Mustafa - Hawkins, J. D., “The Hieroglyphic Luwian Rock - Inscription of Malpınar”, *Anatolian Studies, Vol. XXXIX*, 1989.
- Kalaç, Mustafa, “ Son Asur Çağına Ait On Kabartma Parçası ” , *Belleten*, XVIII. Cilt, Sayı 69, 1954.
- , “Kömürhan Urartu Kitabeleri” , *Belleten*, XX. Cilt, Sayı 79, 1956.
- , “M.Ö. 745- 620 Yükseliş Çağında Büyük Asur İmparatorluğu’nun Anadolu Yayılışı” , *Sümeroloji Araştırmaları Dergisi, Sayı 1*, 1941.
- Kaptan, E., “Eski Anadolu Madenciliğine Ait Yeni Tarihlenen Buluntular”, *VII. Arkım. ST*, 1992.
- , “Türkiye Madencilik Tarihine Ait Merzifon Bakırçay Yöresindeki Buluntular”, *III. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1987.

- Karaosmanoğlu, Mehmet, “Erzircan Altıntepe Kalesi”, *Urartu, Doğu’da Değişim*, Ed. Kemalletin Köroğlu ve Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Karen Radner, “The Trials of Esarhaddon, The Conspiracy of 670 B. C.”, *Isimu* 6, 2007.
- Katja, L., “A Neo-Assyrian Document on Two Cases of River Ordeal”, *SAAB* 1/2, 1987.
- Kaya, Mehmet Ali, *Türkiye’nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları*, II. Cilt, İlya Yayıncılık, 2011.
- Kellner, H. J., “Urartu: Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens”, *Ausstellungskataloge der Prahistorischen Staatssammlung, Band 2*, München 1976.
- Kellner, Hans Jörg, “Bemerkungen zu den Bronzen Blechvotiven in Urartu”, *AnAr* 8, 1980.
- , “Kopfschmuck Oder Brustschmuck? Bemerkungen Zu Neuen Funden aus Urartu, Pro Arte Antiqua” *Fs. Für Hedwig Kenner, Band 2*, Wien, 1985.
- , “Urartu, Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens”, *Assyriens Katalog der Ausstellung München 8. Sept.-5. Dez. 1976- Ausstellungskataloge der Prahistorischen Staatssammlung 2*, München, 1976.
- Kelly Buccellati, M., “Trade in Metals in the Millennium Northeastern Syria and Eastern Anatolia”, *Resurrecting the Past LXVII*, İstanbul 1990.
- Kerim Özdoğan, Aslı “Çayönü Tepesi”, *Arkeo Atlas Özel Sayısı*, I. Cilt, İstanbul 2011.
- Kessler, K., “Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien, in V. Haas (Hrsg)”, *Das Reich Urartu: Ein Altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr. Xenia: Konstanzer Althistorische Vorträge Und Forschungen Heft 17*, Konstanz, 1986.
- , *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*, Wiesbaden 1980.
- Kessler, Karlheinz “Hupisna” *RIA* 4, 1972–1975.
- , “Geographische Notizen. I. Statthalter der Na’iri-Länder oder des Na’iri-Landes?”, *ZA* 69: 217–218, 1980.
- , “Royal Roads and Other Questions of the Neo-Assyrians Communications System”, (Ed. S. Parpola, R. Whiting), *Assyria 1995, The Neo-Assyria Text Corpus Project*, Helsinki 1997.

- , “Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources”, (Edit by M. Liverani), *Neo-Assyrian Geography*, Universita di Roma Press, Roma 1995.
- , *Untersuchungen zur Historischen Topographie Nordmesopotamiens nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrtausends v. Chr.*, Wiesbaden, 1980.
- Khanzaq, R. B., Biscione, R., Hejebri, A. R., Salvini, M., “Haldi’s Garrison – Haldi’s Protection, The Newly Found Rock Inscriptions of Argiştı II in Shisheh, Near Ahar (East Azerbaijani Iran)”, *SMEA* 43, 2001.
- Khazaradze, N. V., “Tabal, Remarks on the Ethnocultural Description of Eastern Asia Minör, Ethnopolitical Entitles of the 9th-7th Centuries B.C.”, *Açta Antiaua* 22, 1974.
- Kınal, Füzuran, “Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler”, *Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974.
- , “Eski Anadolu’da Kadının Mevkii” *Bellekten* XX, 1956.
- , “Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye’nin Önemi”, *Atatürk Konferansları, IV*, 1970’den Ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973.
- , “Kargamış Şehri Tarihi Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVI/1-2*, 1958.
- , *Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi*, TTK yayını, Ankara 1952.
- , *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1962.
- , *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983.
- King, L. W., *Bronz Relief from the Gates of Shalmaneser*, London 1915.
- Kilmer, A., “Notes on Akkadian Uppu”, (Ed. M. Ellis), *Essays on the Ancient Near East in Memory of Jacob Joel Finkelstein*, Archon Books, Hamden Connecticut 1977.
- King, L. W., *Bronz Reliefs From the Gates of Shalmaneser, King of Assyria B.C. 860–865*, Londra 1925.
- Kinnier Wilson, J. V., “The Kurbail Statue of Shalmaneser III”, *Iraq* 24, 1962.
- , “The Nimrud Lists ”, *Cuneiform Texts from Nimrud I*, British School of Archaeology in Iraq, London 1972.
- Klem, Jeffray , “Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe”, *AnSt* 24, 1974.

- Kleiss, Wolfram, “Zur Ausdehnung von Hubushkia nach Osten”, *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of T. Özgüç*, Ankara 1989.
- , “Zur Rekonstruktion des Urartaischen Tempels”, *Ist-Mitt 13-14*, 1963.
- Kleiss, Wolfram - Hauptmann, Harald “Topographische Karte von Urartu Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie”, *AMI Erg. 3*, Berlin 1976.
- Kleiss, W., “Topographische Karte von Urartu”, *Dietrich Reimer Verlag*, Berlin 1976.
- Klengel, H., “Die Hethiter und İšuwa”, *Oriens Antiquus VII*, Berlin 1968.
- , “Karkamis in der hethitischen Grossreichszeit”, *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*, Bonn 2002.
- , “Zum Brief eines Königs von Hanigalbat (IBOT I 34)”, *Orientalia 32*, Berlin 1963.
- , “Aziru von Amurru und seine Rolle in der Geschichte der Amarnazeit”, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung 10*, 1964.
- , “Tukulti-Ninurta I, König von Assyrien”, *Das Altertum 7*, 1961.
- , *Geschichte des Hethitischen Reiches*, Leiden-Boston-Köln, 1999.
- , *Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v.u.Z. I*, Berlin 1965.
- , *Syria 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History*, Berlin 1992.
- Klengel, Horst , “Basra Körfezinden Akdeniz’e: Eski Yakın Doğu’da Ticaret”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (Edt. Ünsal Yalçın, Cemal Pulak, Rainer Slotta), Bochum, 2006.
- Knudzon, J. A., *Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Asurbanipals*, Leipzig, 1893.
- Kohl, P., “The Ancient Economy, Transferable Technologies and the Bronze Age World-System: A View From the Northeastern Frontier of the Ancient Near East”, (Ed. M. Rowlands, M. Larsen and K. Kristiansen), *Centre and Periphery in the Ancient World, New Directions in Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.
- Kohler, E., “Phrygian Animal Style and Nomadic Art”, *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C, Studies in Iran and Anatolian Archaeology*, İstanbul 1964.
- Konakçı, E. “Urartu Krallığı’nın Ekonomik ve Siyasi yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları”, (Ed. H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı), *Altan Çilingiroğlu’na*

Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/Studies in Honor of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

König, F. W., *Handbuch der Chaldischen Inschriften I-II*, 1955.

Konyar, Erkan “Gurgum Krallığı”, *Toplumsal Tarih, Tarih Vakfı Yayınları*, İstanbul 2008.

-----, “Kahramanmaraş 2006 Yüzev Araştırması”, *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, 28 Mayıs-01 Haziran 2007 Kocaeli*, Ankara 2008.

-----, “Kahramanmaraş Yüzev Araştırması 2007/ Surveys in Kahramanmaraş in 2007”, *ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri – News of Archaeology From Anatolia's Mediterranean Areas 6*, 2008.

Koppen, F. Van, “The Geography of the Slave Trade and Northern Mesopotamia in the Late Old Babylonian Period”, (Ed. H. Hunger, R. Pruzsinszky), *Mesopotamia Dark Age Revisited, Österreichische Akademie der Wissenschaften*, Vienna, 2004.

Kossian, V. A., “Hartapus and the Problem of Early Tabalian History (12-10 B. C.)”, (Ed: j. Zablocka/ S. Zawadski) *Sulmu IV, Everyday Life in Ancient Near East, Paper presentation the International Conference Ponzan, 19 – 22 September 1989*, Ponzan, 1993.

Koşay, H. Ziya , “Kilikya Tarihi (Bibliyografya)”, *Bulleten, XXXII/126*, 1968.

König, F. W., “Handbuch der Chaldischen Inschriften”, *Afo Beiheft 8 Teil 11*, 1957.

-----, *Handbuch der Chaldischen Inschriften*, 2 Bände, Afo Beiheft 8, Graz 1955–1957.

Köroğlu, Kemalettin, “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, *Urartu Doğuda Değişim*, Edt. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

-----, “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, *Urartu, Doğu'da Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu ve Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

-----, *Eski Mezopotamya Tarihi, İletişim Yayınları*, İstanbul 2011.

-----, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) Ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1996.

-----, “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesi'nin Tarihi Coğrafyası”, *Bulleten, LXIV/241*, 2000.

- , *Üçtepe I / Üçtepe ve Çevresinin Yeni Asur Dönemi Tarihi Coğrafyası*. TTK Yayınları. Ankara 1998.
- Kramer, C., “Pots and People in Mountain and Lowlands: Eassays in the Archaeology of Greater Mesopotamia”, (Ed. M. Levine and T. C. Young), *Bibliotheca Mesopotamia* 7, Malibu-Undena, 1977.
- Kravitz, K. F., “A last-Minute Revision to Sargon’s Letter to God”, *JNES* 62, 2003.
- Kristensen, A. K. G., “Who Were the Cimmerians and Where did They Come From? Sargon II, The Cimmerians and Rusa I”, *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab*, 1988.
- Kroll, S. E., “After the Urartian Collapse”, (Ed. A. M. Arfaee), *Northwestern Iran and Armenia, The 1 st International Conference on Ancient Cultural Relations Between Iran and West Asia, Teheran 16–18 August 2003*, Tehran, 2003.
- , “Keramik Urartaischer Festungen in İran”, *Verlag von Dietrich Reimer*, Berlin 1976.
- Kuhrt, Amelie, *Eski Çağ’da Yakındoğu*, I. Cilt, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınlar, İstanbul 2010.
- Kunç, S., Çukur, A. “Tarih Boyunca Metal Endüstrisinin Fırat Havzasındaki Gelişimi”, *Fırat Havzasının Sosyal Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu*, Elazığ, 1988.
- Kurt, Mehmet, “Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti’nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt X, Sayı 3, Afyaon, 2008.
- , “Yeni Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası”, *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8(1), Elazığ 2009.
- , “Anadolu’nun Demir Kaynakları ve Eski Ön Asya Tarihi Bakımından Önemi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 2009.
- , “Demir Çağında Kilikya’da Politik Yapı”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, Aralık 2009.
- , “Eskiçağ Tarihinde Kilikya’nın Doğal Kaynaklarının Mezopotamya-Anadolu İlişkilerindeki Rolü”, *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 118, İstanbul 2004.

- , "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 48, 2010.
- , "M.Ö. I. Bin yıl Asur-Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi", *Belleten*, Cilt LXX, Sayı 257, Ankara 2006.
- , "Sanherip Dönemi Kilikya İsyanları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 46, Ankara 2009.
- , *M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, Murat Kitabevi, Ankara 2007.
- Kühne, C., "Ammistamru und die Tochter der 'grossen Dame'", *Ugarit-Forschungen, Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästines* 5, 1973.
- Labat, R., "VII. Das Ende Assyriens und das Neubabylonische Reich", (Ed. E. Cassin, J. Bottero, J. Vercoutter), *Die Altorientalischen Reiche III. Die Erste Hälfte des 1. Jahrtausends, Fischer Weltgeschichte* 4, Frankfurt, 1967.
- Laesso, J., *People of Ancient Assyria, Routledge and Kegan Paul*, London 1963.
- Lafranchi, G. B., "Assyrian Geography and Neo-Assyrian Letters", (Ed. M. Liverani), *History of the Ancient Near East/Studies II*, 1995.
- , "I Cimmeri Emergenza dele Elites Militari Iraniche nel Vicino Oriente (VIII-VII Sec. a. C.)", *History of the Ancient Near East/Studies II bis*, Padua, 1990.
- , "Some New Texts About a Revolt Against the Urartian King Rusa I", *Oriens Antiquus* 22, 1983.
- Lambert, W.G., "The Regions of Assurnasirpal II and Shalmaneser III: An Interpretation", *Iraq* XXXVI, 1974.
- Landsberger, B., "Vier Urkunden vom Kültepe", *TAD IV*, 1940.
- , "Kültepe Kazısı Hakkında Rapor", *Belleten* 12, 1948.
- , *Sam'al I*, Ankara 1948.
- , Parpola, S., Tadmor, H., "The Sin of Sargon and Sennacherib's Last Will", *SAAB* 53, 1989.
- , "Assyrische Handelskolonien in Kleinasien ans dem Dritten Jahrtausend", *AD IV/4*, 1925.
- Landsberger, B., Balkan, K., "Asur Kral İrişum'un Kültepe'de 1948'de Bulunan Kitabesi", *Belleten* 14, 1950.

- Lanfanchi, G.B., *Assyrian Geography and Neo-Assyrian Letters*, 1995.
- , Roaf, M., Rollinger, R., “Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia”, Proceedings of the International Meeting in Padua, 26th-28th April, *History of the Ancient Near East Monographs V*, Padua 2003.
- , Parpola, S., *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces, State Archives of Assyria*, V. Volum , Helsinki Universty Press, Helsinki 1990.
- Laroche, E., “Etudes sur les Hieroglyphes Hittites”, *Syria*, 1958.
- , “Les hieroglyphes d’Altintepe”, *Anadolu 15*, Ankara 1973.
- , “Adana et Danouniens”, *Syria*, XXXV, 1958.
- , “Glossaire de la langue Hourrite. Deuxième Partie (M-Z, Index)”, *Revue Hittite et Asianique 35*, 1977.
- , *Catalogue des Textes Hittites*, Paris 1971.
- Larsen, M. T., *The Conquest of Assyria: Excavations in an Antique Land*, Routledge, London 1996.
- , “Commercial Networks in the Ancient Near East”, (Ed. M. Rowlands, M.Larsen and K. Kristiansen), *Centre and Periphery in the Ancient World, New Directions in Archaeology*, Cambridge Universty Press, Cambridge 1987.
- , “Partnership in Old Assyrian Trade” (Ed. J. D. Hawkins), *Ancient Near East, Recontre Assyriologique International*, The British School of Archaeology, 1977.
- , “The Old Assyrian City-State and its Colonies”, *Mesopotamia 4*, Akademisk Forlag, Copenhagen, 1976.
- , *Assyrian Carovan Procedurs*, İstanbul 1967.
- , *Old Assyrian Caravan Procedurs*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in het Nabije Oosten, 1967.
- , *Old Assyrian Cuneiform Textes in the Metropolitan Museum of Art Tablets, Cones and Bricks of Third and Second Millenia B. C.*, New York 1988.
- Lassqe, J., “A Statue of Shalmaneser III, from Nimrud”, *Iraq 21*, 1959.
- Latacz, Joachim - Strake, Frank, “M.Ö. 2. Binyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz Bögesi’nin Politik Coğrafyası”, (Ed. Ünsal Yalçın ve digerleri), *Uluburun*

- Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Deutsches Bergbau-Museum Bochum Yayınları, Bochum, 2006.
- Lattimore, O., “Geography and the Ancient Empires”, (Ed. M. T. Larsen), *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires, Mesopotamia 7*, Akademik Forlag, Copenhagen, 1979.
- Layard, A. H., *The Monuments of Nineveh*, Londra 1980.
- Lehmann-Haupt, C. F., “Bericht über den von ihm erledigten Abschnitt der armenischen Expedition: Rise von Rovanduz Alasgert. April 1989”, *ZfE 31*, Berlin 1989.
- , “Unsere Aufgabe war die Erforschung Urartu-Chaldia’s des Reiches von Van”, *ZfE 32*, Berlin 1900.
- , *Armenien einst und jetzt*, Berlin 1910.
- Leichty, E. V., “Esarhaddon’s Letter to Gods”, (Ed. M. Cogan and I. Ephal), *Ah Assyria ... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Present to Hayim Tadmor, Scripta Hierosolymitana 33*, Jerusalem 1991.
- Lemaire, A., “L’inscription Phénicienne de Hassan-Beyli reconsidérée”, *Rivista di Studi Fenici 11*, 1983.
- Lemaire, A., “Les Langues Du Royaume De Sam’al aux IXe-VIIe s. av. J. C et Leurs Relations avec Le Royaume de Qué”, (Ed. É. Jean et al), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001.
- , “Recherches De Topographie Historique sur Le Pays De Qué (IX- VII. siècle av. J. C.), *Anatolia Antiqua I*, 1991.
- , *Inscriptions Hebraïques*, I. Cilt, Les Ostraca (LAPO 9), Paris 1977.
- Levine, Louis D., “Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros”, *Royal Ontario Museum and Museum and the British Institute of Persian Studies*, Toronto and Londra 1974.
- , “Sargon’s Eighth Campaign”, (Ed. L. D. Levine and T. C. Young) , *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia, Bibliotheca Mesopotamica 7*, Malibu: Undena 1977.
- , “East-West Trade in the Late Iron Age: A View from Zagros”, *Le Plateau Iranien et Tasié Centrale des Origines a la Conquête Islamique, Leurs Relations*

- a la Lumiere des Documents Archeologiques, Paris 22-24 Mars 1976*, Paris 1977.
- , “Manuscript, Texts and Study of Neo-Assyrian Royal Inscriptions”, (F. M. Fales), *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*, Centro per le Antichita e la Storie dell’Arte del Vicino Orient, Roma 1981.
- , “The Second Campaign of Sennacherib”, *Journal of Near Eastern Studies* 32/3, 1973.
- Lewy, H., “Anatolian in the Old Assyrian Period”, *CAH I/II*, 1971.
- , “Notes on the Political Organization of Asia Minor at the Time of the Old Assyrian Text”, *Orientalia* 33, 1964.
- , “The Assloaud and Other Old Assyrian Measures of Capacity”, *An Ar II/1-2*, 1965.
- Lewy, J. W., “Studies in the Historical Geography of the Ancient Near East”, *Orientalia* 21, 1952.
- Liebig, M., “Zur Lage Einiger im Bericht Über den 8. Felzug Sargons II. von Assyrien Genannter Gebiete”, *Zeitschrift für Assyriologie* 81, 1991.
- Lipinski, E., “Phoenicians in Anatolia and Assyria, 9th-6th Centuries B. C.”, *OLP* 16, 1985.
- , *The Arameans Their Ancient History, Culture, Religion*, Louvain, Belgium 2000.
- Liverani, M., “Prestige and Interest International Relations in the Near East ca. 1600–1100 B.C.”, *History of Ancient Near East/Studies-I*, Padova, 1990.
- , “Studies on the Annals of Ashurnasirpal II. 2: Topographical Analysis”, *Quaderni di Geografia Storica* 4, Rome, 1992.
- , “The Growth of the Assyrian Empire in the Habur Middle Euphrates are: A new Paradigm”, *Symposium internal Historie DE Deir Ez-Zur et ses Antiquites, Deir Ez-Zor, Z.G.*, 1983.
- , “The Growth of The Assyrian Empire in The Habur Middle Euphrates Area: A New Paradigm”, *State Archive of Assyria Bulletin II*, 1984.
- , “The Growth of the Assyrian Empire in the Habur/Middle Euphrates Area: A New Paradigm”, *SAAB II/2*, 1988.

- , "Kargamış Nei Testi di Ugarit", *Rivista de Studi Orientali* 35,1960.
- , *Neo-Assyian Geography*, Univerita di Roma La Sapienza, Roma 1995.
- Lloyd, S., *Foundation in the Dust, The Story of Mesopotamian Exploration*, Londra 1980.
- Llyod, Seton, *Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Ender Varinlioğlu, Tübitak Yayınları, 20.Basım, Ankara 2007.
- Loud, G., Altman, C. B., *Khorsabad II*, Chicago 1938.
- Louis Levine, D., *Geographical Studies in the Neo Assyrian Zagros*, Royal Ontario Museum and the British Institute of Persian Studies, Toronto and Londra 1974.
- Luckenbill, D.D. *Ancient Record of Assyria and Babylonia*, Chicago 1926.
- Luther, Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums*, Berlin 1926.
- Macqueen, J. G., "The Hittites and Their Contemporaries", *Asia Minor*, 1986.
- , *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009.
- Madhloom, T. A., *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Londra 1970.
- Maiseles, C. K., *Uygurlığın Doğuşu, Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma, Kentlere ve Devlete Geçiş*, Çev. A. Şenel, İstanbul 2000.
- Malbran-Labat, F., *L'armee et l'Organisation Militaire de l'Assyrie*, Librairie Droz, Geneve, 1986.
- Mallowan, M. E. L., "The Excavations at Nimrud (Kalhu)", *Iraq XV: 1-42*, 1953.
- , *Nimrud and Its Remains*, Collins 1966.
- Mallowan, Sir Max Edgar Lucien, *Nimrud and its Remains I-II*, London 1966.
- Maquen, J. G., *The Hittites and Their Contemporaries*, London 1986.
- Marcus, M. I., "Geography as an Organizing Principle in The Imperial art of Shalmaneser III", *Iraq* 49, 1987.
- Margueron, J. C., "Architecture et Societe a'l Epoque d'Obeid", (Ed. E. F. Henrickson, I. Thuesen), *Upon This Foundation, CNI Publications 10, Kopenhag* 1989.
- Marinkoviç, Peter, "Urartu in der Bibel", , (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianuli-Urartu*, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October, 2007, Belgium 2009.
- Matney, T., "The First Season of Work at Ziyaret Tepe in Diyarbakır Province: Preliminary Report", *Anatolica* 24, 1998.

- Matney, T., Köroğlu, K., “Dicle Kıyısındaki On Yıllık Kazı Çalışmaları: Ziyaret Tepe Projesi 1997–2006”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü*, Sayı 23, İstanbul 2007.
- Matthers, J., “The River Qoueiq, North Syria and its Catchement: Studies Arising from the Tell Rifa’at Survey 1977–79”, *British Archaeological Reports International Series 98*, British Archaeological Reports, Oxford 1981.
- Mattila, R., “The King’s Magnates, A Study of the Neo-Assyrian Empire”, *SAAS 11*, Helsinki 2000.
- Maxwel Hyslop, K. R., “Assyrian Sources of Iron, A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence”, *Irak XXXVI*, 1974.
- , “A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence”, *Iraq XXXVI*, 1974.
- Maxwell Hyslop, R., *Western Asiatic Jewellery*, 1971.
- May, J. M., *The Ecology of Malnutrition in the Far and Near East*, New York 1961.
- Mayer, W., “Anmerkungen zur Assyrischen Version der Kelişin Stele”, *AMI 21*, 1988.
- , “Die Chronologische Einordnung der Kimmerier-Briefe aus der Zeit Sargons II.”, (Ed. M. Dietrich, O. Loretz), *Mesopotamica-Ugaritica-Biblica, Festschrift für Kurt Bergerhof zur Vollendung Seines 70. Lebensjahres am 7. Mai 1992, Alter Orient und Altes Testament 232*, Neukirchen-Vluyn 1993.
- , “Die Stadt Kumme als Überregionales Zentrum”, (Ed. O. Loretz, K. A. Metzler, H. Schaudig), *Ex Mesopotamia et Syria Lux: Festschrift für Manfred Dietrich Zu Seinem Geburtstag*, *Alter Orient und Altes Testament 281*, Münster, 2002.
- , “Sargons Feldzug gegen Urartu–714 v. Chr. Text und Übersetzung” *MDOG 115*, 1983.
- , “Sargons Feldzug Gegen Urartu-714 v. Chr: Eine Militärhistorische Würdigung”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft (MMDOG) 112*, Berlin 1980.
- , “Sargons Feldzung gegen Urartu – 714 v. Chr. Text und Übersetzung”, *MDOG 115*, 1982.
- Mazzoni, S., “Settlement Pattern and New Urbanization in Syria at the Time of Assyrian Conquest”, (Ed. M. Liverani), *Neo-Assyrian Geography*, Roma 1995.

- Mcevedy, Colin, *İlkçağ Tarih Atlası*, Çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- Medvedskaja, I. N., “Konec Urartu: Novye Fakty u Gipotezy (The end of Urartu: New Fact and Hypotheses)”, *The Hermitage Reading in Memory of B. Piotrovsky, Summarized Reports*, St. Petersburg, 1998.
- Medvedskaya, I., “The Location of Hubuşkia”, (Ed.S. Parpola, R. Whiting), *Assyria 1995, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, 1997.
- Meijer, D., *A Survey in Northeastern Syria*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul İstanbul 1956.
- Melikishvili, G. A., *Uratiskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960.
- Melink, M. J., “Anatolia and Foreign Relations of Tarsus in the EBA”, *Anatolian and the Near East*, 1989.
- Mellaart, J., “Archacological Evidence for Trade and Trade Routes Between Syria and Mesopotamia and Anatolia During the Early and Beginnig of the Middle Bronz Age”, *Studi Eblatti 5*, 1982.
- , “Neolithic City in Turkey”, *Scientific American* 210/4, 1964.
- , “Notes on the Architectural Remains of Troy I and II”, *AS 9*, 1959.
- , “Some Thoughts on the Interptetation of Anatolia’s Cultural Development”, *Anadolu XI*, 1978–1980.
- , “The Late Chalcalotic and Early Bronze Ages in Konya Plain”, *AS 13*, 1963.
- , “Western Anatolia, Beycesultan and Hittites”, *Mansele Armağan I.*, Ankara 1973.
- , *Çatal Höyük a Neolithic Town in Anatolia*, London 1967.
- , *Çatalhöyük*, (Çev.: Gökçe Bike Yazıcıoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- , *Yakındoğu’nun En Eski Uygarlıkları*, Çev. B. Altınok, İstanbul 1988.
- , “The Neolithic Cultures of Southern Anatolia”, *VI Türk Tarih Kongresi*, 1967.
- , “The End Of Early Bronz Age in Anatolia and the Aegean”, *AJA*, 1958.

- , “The Neolithic Obsidian Industry of Ilıcıpınar and Its Relations”, *Istanbul Mitteilungen* 8, 1958.
- , “Mita, Mushki and Phrygians”, *Anadolu Araştırmaları*, II/1-2, 1965.
- , “Anatolian and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age”, (Ed. K. Emre), *Anatolian and Ancient Near East*, 1974.
- , “Archaeology in Asia Minor”, *ASA* 85, 1981.
- , “The Prehistory of Syro-Cilicia”, *Bİ. OR* 19, 1962.
- , *Anatolian Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago 1965.
- , “Archaeology in Anatolia”, *AJA* 89, 1985.
- , “Archaeology in Asia Minor”, *American Journal of Archaeology* 64, 1960.
- Memiş, Ekrem, “Asur Devletlerinin Anadolu Politikası”, *Türk Tarih Kongresi XII/1*, Ankara 1994.
- , “Asur Devletlerinin Anadolu Politikası”, *XII Türk Tarih Kongresi, I. Cilt*, Ankara 1999.
- , “Ortadoğu’da Türklerin Varlığı Tartışmaları” *Türkler Ansiklopedisi*, 2002.
- , *Eski Çağda Mezopotamya*, Ekin Yayıncılık, 2012.
- , *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2009.
- , *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Çizgi Kitapevi, Konya 2002.
- Menzel, B., “Assyrische Tempel” *Studia Pohl Series Maior* 10, Rome, 1981.
- Merhav, R., *Urartu- A Metalworking Center in the First Millennium B. C. E.*, Jerusalem 1991.
- Meriggi, P., *Manuele di eteo geroglifico, Parte II: Testi-2a e 3a Serie*, Roma 1975.
- , *Manuele di eteo geroglifico, Parte II: Testi-la Serie*, Roma 1967.
- Metdepenninghen, C., “La Relation Entre l’art Urarteen au Temps du Roi Rusa II et les Epees-Akinakes de Kelermes et de Melgounov”, *Iranica Antiqua* 32, 1997.
- Mıglus, P. A., “M.Ö. 2. Bin Yılda Asur ve Akdeniz’e Açılan Yol”, (Edt. Ünsal Yalçın), *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Bochum, 2006.
- Millard, A., “The Eponmy of the Assyrian Empire, 910-612 B.C.”, *SAAS* 2, Helsinki 1994.
- Mitchell, T. C., “An Urartian Lead Figurine from Toprak Kale” *AnSt* 33, 1983.

- Michalowski, P., “Mental Maps and Ideology: Reflections of Subartu”, (Ed. H. Weiss), *The Origins of Cities in the Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millenium B. C.*, Four Quarters Publishing, 1986.
- Micheal, C., “Nuouvelles Tablettes Cappadociennes du Louvre”, *RA 81*, 1987.
- , “Reedition des Trente Tablettes Cappadociennes de G. Conteneau”, *RA 80*, 1986.
- , “Proprietes Immobilières dans les Tablettes Paleo-Assyriennes”, *Houses and Household in Ancient Mezopotamia, 40e Recontre Assyriologique Internationale*, Leiden 1993, *Bildiriler*, İstanbul 1996.
- Mieroop, M. Van de, *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford 1999.
- Millard, A., “Observations from the Eponym Lists”, in Assyria 1995, (Ed. S. Parpola, R. Whiting), *The Neo-Assyrian Text Corpus Projcet*, Helsinki 1997.
- , “The Assyrian Royal Seal Type Again”, *Iraq 27*, 1965.
- , *The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 B.C. State Archives of Assyria Studies Vol. II. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, 1994.
- Mosca, G., Russel, J., “A Phonician Inscription from Cebel Ires Dağı In Rough Cilicia”, *EpigrAnat 9*, 1987.
- Muhly, J. D., “New Evidence for Resource of Trade in Broz Tin”, (Ed. A. D. Franklin, J. S. Olin, T. A. Wertime), *The Search for Ancient Tin*, Washington, 1978.
- , “The Troad in the 3 rd Millennium B. C. And Sources of Gold and Tin”, *Transcastions from the IV th International Colloquium on Aegean Prehistory*, Sheffield, 1977.
- , “Copper and Tin”, *Transactions of the Conneticut Academy of Arts and Sciences 43*, 1973.
- Muhy, J. D., Maddin, R., Stech, T.; Özgen, E. “İron in Anatolia and Nature of the Hittite Iron Industry”, *AS 35*, 1985.
- Munn Rankın, J. D., “Assyrian Military Power 1300 – 1200 B.C.” *CAH II/ 1*, Cambridge Press, 1967.
- , “Assyrian Military Power 1300 – 1200 B.C.”, *CAH II/ 1*, 1967.
- Munn-Rankın, J.M., “Assyrian Military Power 1300–1200 B.C”, *The Cambridge Ancient History II, Part II, Chapter XXV*, Cambridge Press, 1975.

- Mühlbachs, H. Von, “Mitteilungen der von König Preuss, Ingenieur-Hauptmann Hr. V. Mühlbach im Oberen Euphrat Gemachten Entdeckung einer Keilinschriften”, *Monatsbericht Über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde Zu*, Berlin 1840.
- Müller, D. H., “Die Keilinschrift von Aschurt-Darga”, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschafte* 26/2, 1888.
- Nashev, Khaled, “Die Orts- und Gewässernamen der Mittelbabylonischen und Mittelassyrischen Zeit”, *Reportoire Geographique des Textes Cuneiformes* 5, Wiesbaden, 1982.
- , *Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit (RGTC-4)*, Wiesbaden, 1991.
- Naumann, Rudolf, *Eski Anadolu Mimarlığı*, (Çev.: Beral Marda), TTK Yayınları, Ankara 1975.
- Neufeld, E., “Fabrication of Objects From Fish and Sea Animals in Ancient Israel”, *JANES* 5, 1973.
- Ninive, P., *Glanzvolle Hauptstadt Assyriens*, München München 1999.
- Nobahari, A.R., Mollazadeh. K., “A Comprehensive View of History and Historical Geography of Mannea”, *Journal of Humanities*, 1-11.Volum, 2004.
- Nougayrol, J., “Le Palais Royal D’Ugarit IV”, *Textes accadiens des archives sud. Mission de Ras Shamra IX*, Paris 1956.
- Oates, D., “Balawat (Imgur Enlil): The site and its buildings”, *Iraq* 36, 1974.
- , “The Development of Assyrians Towns and Cities”, (Ed. P. J. Ucko, R. Tringham), *Man, Settlement and Urbanism*, London 1972.
- , “Excavations at Tell Brak”, 1983–1984”, *Iraq* 47, 1985.
- Oates, J., “Late Assyrian Potery From Fort Shalmaneser”, *Iraq* XXI, 1959.
- , “The Background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and the Zagros”, *Procceding of the Prehistoric Society* 39, 1973.
- , “The Fall of Assyria (635 – 609 B.C.)”, *CAH. III/2*, 1993.
- Oberlander, T., *The Zagros Streams*, New York 1965.
- Oded, B., “Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire”, *Dr. Ludwig Reichert Verlag*, Wiesbaden, 1979.

- , *War, Peace and Empire: Justifications for War in Assyrian Royal Inscriptions*, Wiesbaden, 1992.
- Odorico, M. De, “The Use of Numbers and Quantifications in the Assyrian Royal Inscriptions”, *State Archives of Assyria Studies Vol. 3*, The Neo-Assyrian Text Project, Helsinki 1995.
- Olmstead, A. T., “Assyrian Historiography”, *Social Science Series Vol. III, Part 1*, The University of Missouri, Columbia, 1916.
- , “Shalmaneser III and the Establishment of the Assyrian State”, *Journal of the American Oriental Society* 41, 1921.
- , “Western Asia in the Days of Sargon of Ashur”, *The New Era Printing Company*, Lancaster Pennsylvania, 1908.
- , “The Assyrians in Asia Minor”, (Ed. W. H. Buckler, W. M. Calder), *Anatolian Studies Presented to Sir W. M. Ramsay*, 1923.
- , “The Calculated Frigtness of Ashur Nasir Apal”, *Journal of the American Oriental Society* 38, 1918.
- , *The History of Assyria*, Chicago 1975.
- Oppenheim, A. L., “Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Empire”, (Ed. H. D. Lawsell, D. Lerner, H. Spier), *Propaganda and Communication in World History Vol. I: The Symbolic Instrument in Early Times*, University Press of Hawaii, 1979.
- , “The City of Assur in 714 B. C.”, *JNES* 19, 1960.
- , “Essay on Overland Trade in the First Millennium B. C.”, *Journal of Cuneiform Studies* XXI, 1967.
- , “Trade in the Ancient Near East”, *V. International Congress of Economic History*, Central Department of Oriental Literature, Moscow, 1970.
- Orthmann, W., *Untersuchungen Zur Spathethitische Bildkunst*, Bonn, 1971.
- Ostrogosky, G., *Bizans Devlet Tarihi*, Çev. F.İşiltan, Ankara 1991.
- Otten, H., “Hethiter, Hurriter und Mitanni”, *Fischer Weltgeschichte III*, Frankfurt, 1966.
- , *Die 1986 Bogazköy Gefunden Bronztafel Innsbruck*, Berlin 1989.
- , “Ein Brief aus Hattuša an Bau-ahu-iddina”, *Archiv für Orientforschung, Internationale Zeitschrift die Wissenschaft vom Vorderen Orient* 19, Graz 1959.

- Özbal, H., Yener, A. “Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu’da Gümüş Üretimi Kullanımı ve Ticari Gelişimi: Kaynak Tanımlama Analizleri”, *TUBİTAK-ARUTOB III*, 1983.
- Özbek, M., “Son Buluntular Işığında Çayönü Neolitik İnsanları” *V. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1990.
- Özçelik, Nazmi, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2002.
- Özdoğan, Mehmet, “Kalkolitik Çağ, Köyden Kente”, *Arkeo Atlas Özel Sayısı*, I. Cilt, İstanbul 2011.
- , “Lower Euphrates Basin 1977, *Survey*, İstanbul 1977.
- , “Neolitik Çağ”, *Arkeo Atlas Özel Sayısı*, I. Cilt, İstanbul 2011.
- , “Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları”, (Ed. N. Başgelen), 1200 Yıl Önce: “Uygarlığın Anadolu’da Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı”, *Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık*, İstanbul 2007.
- , “Neolitik Yaşam Biçiminin Orta Anadolu’dan Avrupa’ya Aktarımı”, 1200 Yıl Önce: “Uygarlığın Anadolu’da Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı”, (Ed. N. Başgelen), *Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık*, İstanbul 2007.
- , “Pendik, A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region”, Ed. R. Mibdehmer, H. Hauptmann), *Beitrag Zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift für Kurt Bitel*, Mainz 1983.
- , “Redefining the neolithic of Anatolia”, *The Dawn of Farming in the Near East*, (Edt. R. Cappers and S. Bottema), *Ex Orients*, 1999.
- , “A Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey”, *National Geographic Research for 1979*, Washington, 1985.
- , “Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey”, (Ed. D. Keller, D. Rupp), *Archaeological Survey in the Mediterranean Area B.A.R. International Series no.155*, Oxford 1983.
- , *Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization, New Discoveries*, Arkeoloji ve sanat yayımları, İstanbul 1999.
- Özfirat, Aynur “Van-Urmia Painted Pottery From Hakkâri”, *AMIT* 34, 2002.
- Özgüç, Nimet , “Kültepe Mühürlerinde Yerli Tanrılar”, *VI Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1967.
- , “Sümeysat Definesi”, *Bellekten XLIX/195*, 1985.

- , “Seals of the Old Assyrian Colony Period and Some Observations on the Seal Impressions”, *Ancient Anatolia Copyright*, 1986.
- , “Two Seal Impressions from Kültepe and Kırık Bayır Relief”, (Ed. M. Kelly-Buccellati), *Insight Throgh Images, Studies in Honor of Edith Paroda*, Malibu 1986.
- , *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu*, TTK Yayını, Ankara 1965.
- Özgüç, Tahsin, “Early Anatolian Archaeology in the Light of New Research”, *Anatolia* 7, 1963.
- , “The Art and Architecture of Ancient Kanish”, *Anatolia VIII*, 1964.
- , *Altuntepe, Architectural Monuments and Wall Painting*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1966.
- , *Gözlükule kazıları*, Belleten Cilt. 11, Ankara 1947.
- , *İnandıktepe, Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi, An İmportan Cult Center in the Old Hittite Period*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- , *Kültepe Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabedleri-The Places and Temple of Kültepe, Kaniş/Neşa*, 1999, Ankara.
- , *Kültepe*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- , *Kültepe-Kaneş II, Eski yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar*, Ankara 1986.
- Özhanlı, Mehmet, “On the Cilician Origins of an Archaic ‘Cyprus’ Limestone Head”, *ADALYA, VII*, 2004.
- Özkan, Süleyman, “Kummuh/Kumaha”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993.
- Özyar, Aslı, “Geç Hitit Krallıkları”, *Arkeo Atlas, Sayı 4*, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2005.
- , “Sam'al (Zincirli)”, *Arkeo Atlas, Sayı 4*, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2005.
- Paley, S., *King of World: Ashur-nasirpal II of Assyria 883–859 B. C.*, Brooklyn Museum 1976.
- Palmieri, A., “Storage and Distrubition at Arslantepe-Malatya in the Late Uruk Period”, *Anatolia and Ancient Near East*, Ankara 1983.

- Parker, J. B., "Archaeological Evidence for the Location of Tuşhan: A Provincial Capital on the Northern Frontier of Assyria", (Ed. J. Prosecky), *Intellectual Life in the Ancient Near East*, Oriental Institute, Prague, 1998.
- , "Assyria's Imprint on Southeastern Anatolia", *American Journal of Archeology*, Vol. 107., 2003.
- , "At the Edge of Empire: Conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca 700 BC", *Journal of Anthropological Archaeology* 21, 2002.
- , "The Northern Frontier of Assyria: An Archaeological Perspective", in Assyria 1995, (Ed. S. Parpola and R. Whiting), *The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, 1997.
- Paroda, E., Hansen, D. P., Dunham, S., Babcock, S. H., "The Chronology of Mesopotamia, ca 7000–1600 B. C.", (Ed. R. W. Ehrich), *Chronologies in the World Archaeology I-II*, Chicago 1992.
- Parpola, S., "Assyrian Library Record", *Journal of Near Eastern Studies* 42/1, Roma 1983.
- , "Assyrian Royal Inscriptions and Neo Assyrian Letters, in Assyrian Royal Inscriptions New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis", (Ed. F. M. Fales), *Centro per le Antichità e la Storia Dell'Arte del Vicino Oriente*, Roma 1981.
- , "Letters From Assyrian and Babylonian Scholars", *State Archives of Assyria Vol. X*, Helsinki University Press, Helsinki 1980.
- , "The Assyrian Cabinet", (Ed. M. Dietrich and O Loretz), *Vom Alten Orient zum Alten Testament: Festschrift für Wolfram von Soden zum 85. Geburtstag am 19 Juni 1993*, Verlag Butzon und Becker Kevelaer, Vluyn, 1955.
- , "The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West", *State Archives of Assyria*, I. Volum, Helsinki University Press, Helsinki 1987.
- , *Neo Assyrian Toponyms*, Neukirchen, 1970.
- Parpola, S., Watanabe, K. "Neo-Assyrian Treaties and Loyalty", *State Archives of Assyria*, 2. Volum, Helsinki University Press, Helsinki 1988.
- Parpola, Simo, "Neo-Assyrian Toponyms", *Neukirchen-Vluyn*, 1970.

- , “The Correspondence of Sargon II, Part I, Letters from Assyria and the West”, *SAA II*, Helsinki 1987.
- , *Neo-Assyrian Toponymy, Alter Orient und Altes Testament*, 6. Volum, Verlag Butzon und Bercker Kevelaer, Neukirchen, 1970.
- , *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo Assyrians Period*, Helsinki 2001.
- Payanotov, I., “EBA Metallurgy in Anatolia and the Balkans Typological Similarities”, *Transactions From the 4th International Colloquium on Aegean Prehistory*, Sheffield 1977.
- Payne, Margaret R- Mirjo, Salvini, “The Incriptions of Ayanis-Cuneiform and Hieroglyphic”, (Edit. Altan Çilingiroğlu, Mirjo Salvini) *Ayanis I, Ten Years Excavations At Rusahinili Eidurukai 1989–1998*, Roma 2001.
- Payne, Margaret R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Pecirkova, J., “The Administrative Methods of Assyrian Imperialism”, *Archiv Orientali* 55, 1987.
- , “The Administrative Organizations of The Neo-Assyrian Empire”, *Archiv Oriental* 45, 1977.
- , “The Development of Assyrian State”, (Ed. H. Klengel), *Gesellschaft und Kultur im Alten Vorderasien*, Akademie-Verlag, 1982.
- Pehlivan, Mahmut, “Karaz Kültürü ve Hurriler”, *100 Yıl Üniv. Fen Edeb. Fak. SBD* 1/1, 1990.
- , *En Eski Çağlardan Urartuların Yıkılışına kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984.
- , *Kaşkaların Eski Anadolu'daki Yeri ve Önemi*, Erzurum 1991.
- Peker, Hasan, “Karkamış Krallığı”, *Arkeo Atlas Özel Sayısı*, I. Cilt, İstanbul 2011.
- Pelon, O., “The Site of Porsuk And The Beginning of the Iron Age in Southern Cappadocia”, *III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu*, 1990.
- Petrosyan, A. Y., “Haldi and Mithras/Mher”, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies* 1, 2006.
- Piller, Cristian, “Bewaffung und Tracht Urartaisher und Nordwestiranischer Krieger des 9. Jahrhunderts v. Chr: Ein Beitrag zur Historischen Geographic des Frühen

- Urartu’’, (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianli-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October, 2007*. Belgium 2012.
- Piotrovski, B. B., *Il Regno di Van (Urartu)*. (übersetzung von Vanskoe carstvo 1959, Roma 1966.
- , *The Ancient Civilisation of Urartu*, Londra 1969.
- Pittman, H., ‘‘Pictures of an administration: The Late Uruk Scribe at Work’’, (Ed. M. Frangipane, H. Hauptman, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink), *Between The Rivers and Over The Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell’Antichita, Universita delgi Studi di Roma ‘‘ La Sapienza’’*, Roma 1993.
- Pleiner, R., ‘‘The Assyrian Iron Age: The History of Iron in the Assyrian Civilization’’, *Proceedings of the American Philosophical Society 118/3*, New York 1974.
- Postgate, J. N., ‘‘Assyrian Texts and Fragments’’, *Iraq 25*, 1973.
- , ‘‘Katmuhi’’, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Arhaologie, Vol 5*, Walter de Gruyter, 1976–1980.
- , ‘‘The Economic Structure of Assyrian Empire’’, (Ed. M. T. Larsen), *Power and Propaganda*, Copenhagen, 1979.
- , ‘‘The Inscriptions of Tiglath-Pileser III at Mila Mergi’’, *Sumer 29*, 1973.
- , *Early Mesopotamia Society and Economy at the Down of History*, 1992.
- , *The Governor’s Palace Archive, Cuneiform texts from Nimrud 2*, The British School of Archaeology in Irak, London 1973.
- , ‘‘Assyria: The Home Provinces’’, *Neo-Assyria Geography*, (Ed. M. Liverani), Universita di Roma La Sapienza, Roma1995.
- , ‘‘Halziadbar’’, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Arhaologie, Vol. 4*, Walter de Gruyter, Berlin 1972–1975.
- , ‘‘The Land of Assur and Yoke of Assur’’, *World Archaeology 23/3*, 1992.
- , *Early Mesopotamia, Society and Economy at the Dawn of History*, Londra 1992.
- Postgate, J. N., Hawkins, J. D., ‘‘Tibute from Tabal’’, *SAAB II/1*, 1988.
- Prayon, F., Wittke, A. M., *Kleinasien vom 12.bis 6Jh. v. Chr.*, Wiesbaden, 1994.

- Puglisi, S. M., Meriggi, P. “Malatya- I Rapporto Preliminare Delle Campagne 1961 e 1962”, *Centro Per Le Antichita E La Storia Dell’arte Del Vicino Oriente*, Roma 1964.
- Puglisi, Salvatore M., “Second Report on The Excavations Art Arslantepe (Malatya)”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı XII-1, 1964.
- Puglisi, Salvatore M., Alba, Palmieri, “Researces in Malatya District (1965–1966)”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı XV-II, 1966.
- Puglisi, S. M., “Third Report on the Excauations at Arslantepe (Malatya), *TAD XIII/2*, 1964.
- Pullu, Selim, “Geç Hitit Krallıkları”, *Arkeo Atlas*, Sayı 4, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2005.
- , *Tabal Bölgesi Tarihi (M.Ö. I.Binyılın İlk Yarısında Tabal Krallığının Siyasal ve Ekonomik Tarihi)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2006.
- Radner, Karen, “Asurlular-Urartular”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 2012.
- , “Betwen A Rock And A Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku, And Şubria – The Buffer States Betwen Assyria and Urartu”, (Edt. By S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zımansky), *Biainili-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich*, Munich, 2012.
- , “Das Mittelassyrische Tontafelarchiv Von Giricano/Dunu- şauzibi Excavations at Giricano I”, *Subartu14*, Turnhout 2004.
- , “Die Neuassyrischen Privatrechtsurkunden als Quelle für Mensch und Umwelt”, *The Neo-Assyrian Text Corpus Project State Archives of Assyria Studies Vol. VI*, 1997.
- , “From Tuşhan to Amedi: Topographical Questions Concerning the Upper Tigris Region in the Assyria Period”, (Ed. N. Tuna, J. Öztürk, j. Velibeyoğlu), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Resivoir: Activities in 1999*, Midle East Technical Universty, Ankara 2001.
- , “The Assyrian King and his Scholars: The Syro-Anatolian and the Egyptian Scholls”, (Ed. M. Luukko, S. Svard, R. Mattila), *Trees, Kings and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, *Studia Orientalia* 106, Finnish Oriental Society, Helsink 2009.

- Reade, J., “Studies in Assyrian Geography Part 1: Sennacherib and the Waters of Nineveh”, *Revue d’Assyriologie LXXII*, 1978.
- Reade, J. E., “Assyrian Eponymy, King and Pretenders, 648–605 B.C.”, *Orientalia 67*, 1998.
- , “Campaigning Around Muşaşir”, (Ed. A.Çilingiroğlu, D. H. French), *Anatolian Iron Ages 3*, Ankara 1994.
- Reade, Julian, “Sargon’s Campaigns of 720, 716 and 715 B.C. : Evidence from the Sculptures”, *Journal of Near Eastern Studies 35/2*, 1976.
- , “Kassites and Assyrian in Iran”, *Iran 16*, 1978.
- Reindell, I, Riederer, J., “The Urartian Bronzes of Ayanis (Turkey), First Metal Analysis”, *SMEA 45/2*, 2003.
- Reindell, I., Salvini, M., “Die Urartaischen Hohlmasse für Flüssigkeiten”, *SMEA 43*, 2001.
- Renfrew, A. C., “Trade and Culture Process in European Prehistory”, *Current Anthropology 10*, 1969.
- Renfrew, C., “Cycladic Metallurgy and Aegean Bronze Age”, *ASA 71*, 1967.
- Renfrew, C., Dixon, J. E., Cann, J. R., “ Further Analysis of the Near Eastern Obsidians”, *PAPS 9*, 1968.
- Renfrew, J. W., *The Prehistoric Food Plants of Near East and Europe*, London 1973.
- Richard Barnett, D., Gökçe, Nuri , “The Find of Urartian bronzes at Altuntepe near Erzircan”, *AnSt 3*, 1953.
- Roaf, M., “Social Organization and Social Activities at Tell Maddhur”, (Ed. E. F. Henrickson, I. Thuesen), *Upon This Foundation, CNI Publications 10*, Kopenhag 1989.
- , “Continuity and Change from The Middle to The Late Assyrian Period”, (Ed. Eichmann Parzinger), *Migration und Kulturtransfer, Der Wandv vorder und zentralasiatic Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1.vorchristlichen Jartausend, Akten des internationalen Kolloquiums*, Berlin 2001.
- Roaf, M. D., *Cultural Atlas of Mesopotamian and the Ancient Near East*, Oxford Press, New York 1990.

- Roaf, M. D., Schachner, A., *The Braonz Age to Iron Age Transition in the Upper Tigris Region: New Information from Ziyaret Tepe nad Giricano*, (Ed. A. Çilingiroğlu), Ankara 2005.
- Roaf, Michael, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, Çev. Zülâl Kılıç, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi 9, İletişim yayınları, İstanbul 1996.
- , “Could Rusa son of Erimena have been king of Urartu during Sargon’s Eight Campaign?”, (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianılı-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October, 2007*. Belgium 2009.
- Rollinger, R., “The Median Empire, the End of Urartu and Cyrus the Great’ Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)”, *Ancient West and East* 7, 2008.
- Russel, H. F., “Assyrian and Urartean Written Sources for Urartean History”, *Summer* 42, 1986.
- Russel, H. F., “Eine Vergessene Felsinschrift mit Einem Assyrischen Opfertext”, *Societies and Languages of Ancient Near East, Studies in Honour of I. M. Diakonoff*, Warminster, 1982.
- , “Shalmaneser’s Campaign to Urartu in 856 B. C. And the Historical Geography of Eastern Anatolia According to Assyrian Sources” *Anatolian Studies XXXIV*, 1984.
- , “The Historical Geography of the Euphrates and Habur according to the Middle- and Neo-Assyrian Sources”, *Iraq XLVII*, 1985.
- Russel, J. M., *Sennacherib’s Palace Without a Rival at Nineveh*, The Universty of Chicago Press, 1991.
- , “The Writing on the Wall: Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscription”, *Mesopotamian Civilizations* 9, Winona Lake, 1999.
- Saggs, H. W. F., “Assyrian Warfare in the Sargonid Period” *Iraq* 25, 1963.
- , “The Nimrud Letters 1952 Part IV; The Urartian Frontier”, *Iraq* 20, 1958.
- , “The Nimrud Letters”, 1952, *Cuneiform Texts from Nimrud* 5, British School of Archaeology in Iraq, London 2001.
- , *The Might That Was Assyria*, London 1984.

- Sagona, A., “A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney”, *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12*, Leuven/Louvain, 2004.
- Salvini, Mirjo , “Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai): Cuneiform and Hieroglyphic”, (Ed. Altan Çilingiroğlu, Mirjo Salvini) *Monumental Stone Inscriptions*, Mainz 2001.
- , “About a New Corpus of Urartian Inscriptions”, *SMEA 43*, 2001.
- , “Das Corpus der Urartaischen Inschriften”, (Edt S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky), *Bianlı-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October, 2007*, Belgium 2012.
- , “Die Ausdehnung Urartus nach Osten”, *The Second International Symposium on Armenian Art, Vol I*, Erevan, 1978.
- , “Die Urartaischen Schriftlichen Quellen aus Iranisch-Azerbaidjan”, *Akten des VII. Internationalen Kongress für Iranische Kunst und Archäologie, München 7–10. September 1976*, AMI, Erg. 6, Berlin 1979.
- , “Eine neue Urartaische Inschrift aus Mahmud-Abad (West Azerbaidjan)”, *AMI 10*, 1977.
- , “Hourrite et Urarteen”, *Actes de la 24e Rencontre Assyriologique Internationale, Les Hourrites, RHA 36*, Paris 1978.
- , “Le Pantheon de l’Urartu et le Fondement de l’Etat”, *Studi Epigrafici e Linguistici Sul Vicino Oriente Antico*, 1989.
- , “Le testimonianze storiche urartee sulle regioni del medio Eufrate, Melitene, Kommagene, Sofene, Tomisa”, *La Parola del Passato*, 1972.
- , “Muşşir. A. Historisch”, *RIA 8*, 1993–1997.
- , “New Documents for the History of Anatolia and Assyria in the Old Hittite Period”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998.
- , “Reflections About the Urartian Shrines of the Stelae”, (Ed. M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç), *Aspect of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Ankara 1993.
- , “The Eastern Province of Urartu and the Begining of History in Azerbaijan”, Ed. H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı), *Altan Çilingiroğlu’na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir*

- Hayat/Studies in Honor of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- , “The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı” (Ed. Altan Çilingiroğlu, D. H. French), *The Proceeding of the Third Anatolian Iraon Ages Colloquium held at Van, 6–12 August 1990/III*, The British Institute of Archaeology, Ankara 1994.
- , “Tuschpa, die Hauptstadt Von Urartu”, (Ed. V. Haas), *Das Reich Urartu. Ein Altorientalisches Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.*, Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 17, Konstanz, 1986.
- , “Una dedica di Ispuini e Minua al dio Ua”, *SMEA* 31, 1993.
- , “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, *Urartu, Doğu’da Değişim*, Ed. Kemalletin Köroğlu ve Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- , “Urartu”, (Ed. H. Cancik, H. Schneider), *Der Neu Pauly, Enzyklopadie der Antike*, *Altertum* 12/1, Stuttgart-Weimar, 2002.
- , *Die urartaischen Schriftdenkmaler aus Bastam 1977–1978*, 1988.
- , *Die Urartaischen Tontafeln aus Bastam*, 1979.
- , *Nairi e Ur(u)atri, Contribute alia Storia Della Formazione Del Regno di Urartu*, Roma 1967.
- , *Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu*, 1995.
- , *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji Yayınları, İstanbul 2006.
- San, Oya , “Urartu Siyasal Hayatında Diauehi Krallığı”, *Olba III*, Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayınları, Mersin, 2000.
- Santle, R. S., Alexander, R. T., “The Political Economy of Core-Periphery Systems”, (Ed. E. M. Schortman and P. A. Urban), *Resources, Power and Interregional Interaction*, Plenum Press, New York 1992.
- Saporetti, C., “Onomastica Medio-Assira”, *Studia Pohl* 6, Rome, 1970.
- Savaş, Ö. S., *Anadolu (Hitit-Luwi) Hiyeroglif Yazıtlarında Geçen Tanrı, Şahıs ve Coğrafya Adları*, İstanbul 1998.
- Savaş, Özkan Savaş, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu’da (İ.Ö. 2. Bin Yılında) Madencilik Ve Maden Kullanımı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- Sayce, A. H., “The Cuneiform Inscriptions of Van”, *JRS* XIV, Londra 1882.

- , “The Cappadocian Cuneiform Tablets of the Universty of Pennsylvania, *Babylonica* 6, 1912.
- , “The Cuneiform Tablet of Kappadokia”, *PSBA* 6, 1984.
- , *The Kingdom of Van*, Cambridge Ancient History, Cambridge 1925.
- Schachner, A., Bucak, E., “Geç Hitit ya da Geç Assur ? Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi’nde Yeni Bir Orthostat”, *Fahri Işık Armağanı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004.
- Schachner, A., “Bilder Eines Weltreichs, Kunst-und Kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien”, *Subartu* 20, Turnhout, 2007.
- , “Assyriens Könige an einer der Quellen de Tigris”, *Archaologischen im Höhlensystem von Birkleyn und am Sogenannten Tigris-Tunnel*, Tübingen: Ernst Wasmuth, 2009.
- , “Resources Technology and Trade An Essay in Early European Metallurgy”, *Problems in Economic and Social Archoeology*, London 1975.
- Schram, W., ‘War Semiramis Assyrische Regentin’, *Historia* 21, 1972.
- Schramm, A., “Uşa=Sam’al”, *Or.* 52, 1983.
- Schramm, Wolfgang, *Einleitung in die assyrischen königsinchriften, Zweiter Teil (934–722 v. Chr.)*, (Handbuch der Orientalistik), Lieden- Köln 1973.
- Schwartz, G. M., “The Origins of the Aramaeans in Syria and Northern Mesopotamia: Research Problems and Potential Strategies”, (Ed. O. M. C. Haex, H. H. Curves, P. M. M. G. Akkermans), *To The Euphrates and Beyond*, Rotterdam 1989.
- Schweizer, F., “Copper and Copper Allays in Ancient Turkey”, *Archaemetry* 16, 1974.
- Schwemer, D., *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen: Materialien und Studien Nach den Keilschriftlichen Quellen*, Wiesbaden 2001.
- Scurlock, Joann, “Neo-Assyrian battle tactics”, (Ed. Gordon D. Young, Mark W. Chavalas, Richard E. Averbeck), In *Crossing boundaries and linking horizons, Studies in honor of Michael C. Astour on his 80th birthday.*, CDL Press, Maryland, 1997.
- Seeher, J., “Der Übergang Vom Neolithikum Zum Chalkolithikum in Nordwestanatolien”, *X. Türk Tarih Kongresi*, 1990.

- Serdaroğlu, Ümit, “Aşağı Fırat Havzası Araştırmaları 1975”, *ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları*, Seri 1, No. 1, 1977.
- Seton Williams, M. V., “Cilician Survey”, *Anatolian Studies*, IV, 1954.
- Sever, H., “Amutum Madeninin Ticareti’nin Yapılması Hususunda Asur Şehir Meclisince Verilmiş Bir Ruhsatname”, *Archivum Anatolicum III*, Ankara 1997.
- , “Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi bakımından Önemi”, *DTCFD XXXV/2*, 1991.
- Sevin, Veli, “Asur İmparatorluğu, Eski Yakındoğu’nun Süper Gücü”, *Arkeo Atlas sayı 4*, 2005.
- , “Hakkari”, *Arkeo Atlas Özel Sayı*, 2011.
- , “Demirçağında Anadolu Batı İlişkileri”, *Zafer Taşıklı oğlu Ar. I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999.
- , “Menua’nın oğlu İnışpua”, *An. Ar. VII*, 1979.
- , “Urartu-Biainili Krallığı”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Kasım-Aralık 2012, İstanbul 2012.
- , “The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations”, (Ed. A. Çiliniroğlu, D. H. French), *Anatolian Iron Ages II*, Oxford 1991.
- , *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003.
- , *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- , *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, İstanbul 1979.
- , *Yeni Assur Sanatı*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Sevin, Veli ve Özfirat, Aynur, “Die Stelen aus Hakkâri: Steppennomaden in Vorderasien”, *IstMitt 51*, 2001.
- Shaw, B. D., “Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia”, *JESHO, XXXIII/II*, 1990.
- Singer, I., “A political History of Ugarit”, *Handbook of Ugarit Studies*, Edit by W.G.E. Watson ve N. Wayt, *Handbuch der Orientalistik, Abt.1, Der Nahe und Mittlere Osten, Band 39*, Lieden, Boston, Köln 1999.
- , “A concise history of Amurru”, (Ed. S. Izre’el), *Amurru Akkadian: a linguistic Study, Vol.2*, Atlanta 1991.

- , “Dating the End of The Hittite Empire”, (Ed. R.Lebrun), *Hethitica VIII*, 1987.
- , “From Hattusa to Tarhuntassa: Some Thoughts on Muwatalli’s Reign”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998.
- , “Great Kings of Tarhuntassa”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 38, 1996.
- , “Review of van den Hout, Der Ulmitesub-Vertrag StBoT 38”, *Bibliotheca Orientalis* 54, 1997.
- , “Takuhlinu and Haya: Two governors in the Ugarit Letter from Tel Aphek”, *Tel Aviv* 10, 1983.
- , “The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie Band* 75, 1985.
- , “The 'Land of Amurru' and the 'Lands of Amurru' in the Šaušgamuwa Treaty” , *Iraq* LIII, 1991.
- , “The Title “Great Princess” in the Hittite Empire”, *Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästines* 23, 1991.
- , “Our God and Their God in the Anitta Text”, *Atti del II. Congresso Internazionale Hititologia*, Pavia 1993.
- Silistreli, U., “Pınarbaşı ve Köşk Höyükleri”, *V. KST*, İstanbul 1984.
- Smith, G., “The Foundation of the Assyrian Empire”, *CAH III/I*, 1925.
- Sommer, F., *Hethiter und hethitisch*, Stuttgart 1947.
- Sözer, A. N., Işık, Ş., “Güneydoğu Adadolu Bölgesi”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Ders Notları*, İzmir 1993.
- , “Güneydoğu Adadolu Bölgesi”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Ders Notları*, İzmir 1992.
- Speakman, R. J., Stone, E. C., Glascock, M.D., Çilingiroğlu, A., Zimansky, P., Neef, H. “Neutron Activation Analysis of Urartian Pottery from Eastern Anatolia”, *Journal of Radianalytical and Nuclear Chemistry* 262/I, 2004.
- Starke, F., “Chronologische Übersicht zur Geschichte des hethitischen reiches”, *Die Hethiter und ihr Reich. Volk der 1000 Götter*, Bonn 2002.
- , “Karkemis, Karkamis ”, (Ed. H.Cancik ve H.Schneider), *Der Neue Pauly Enzyklopadie der Antike Band* 6, 2001.

- Starr, I., *Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*, Helsinki University Press, Helsinki 1990.
- Starr, Ivan “Queries to the Sungod, Divination and Politics in Sargonid Assyria”, *SAAV IV*, Helsinki 1990.
- Stein, G., “Introduction Part II. The Organizational Dynamics of Complexity in Greater Mesopotamia”, (Ed. G. Stein and M. S. Rothman), *The Near East: The Organizational Dynamics of Complexity, Monographs in World Archaeology No: 18*, Wisconsin Prehistory Press, 1994.
- , “World System Theory and Alternative Modes of Interaction in the Archaeology of Culture Contact”, (Ed. J. Cusick), *Studies in Culture Contact: Interaction, Culture Change and Archaeology*, Centre for Archaeological Investigations, 1998.
- Stein, G. J., Mısırlı, A., “Hacinebi Excavations, 1992”, *KST XV-I*, Ankara 1994.
- Steiner, G., “Acemhöyük=Karum Zalpa im Mee”, *Nimet Özgüç’ Armağan*, Ankara 1993.
- , “Kültepe Kaniş und der Anitta Text”, *Tahsin Özgüç’e Armağan*, Ankara 1989.
- Stone, E. C., Zımansky, P., “Settlements in the Vicinity (Alani Sa Limeti) of an Urartian Fortress”, (Ed. H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı), *Altan Çilingiroğlu’na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat/Studies in Honor of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2012.
- , *Survey and Sounding in the Outer Town of Assyria 1996–1998*, (Ed. A. Çilingiroğlu, M. Salvini), İstanbul 2001.
- Stone, E. C., Zımansky, P. E., *The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis*, (Ed. A. Smith), 2003.
- Stos, Z. A., Gale, N., Gale, H. “Early Bronze Age Trojan Metal Sources and Anatolians in the Cyclades”, *Oxford Journal of Archaeology* 3/3, 1984.
- Stronach, D., “Notes on the Fall of Nineveh”, *Assyria 1995*, (Ed. S. Parpola and R. Whiting), The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki 1997.

- Stronach, D., “The Development and Diffusion of Metal Types in Eba Anatolia”, *AS* 7, 1957.
- , “When Assyria Fell: New Light on the Last Days of Nineveh”, *MarSipri* 2/2, 1989.
- Stronach, D., Lumsden, S. “UC Berkeley’s Excavations at Nineveh”, *BibArch* 55, 1992.
- Stronach, David, “Metal objects from the 1957 excavations at Nimrud”, *Iraq* 20, 1958.
- , “Notes on the fall of Nineveh”, (Ed. S. Parpola and R.M. Whiting), In *Assyria 1995: Proceedings of the 10th anniversary symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project Helsinki September 7-11, 1995*, Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki 1997.
- Summers, G. D., “Grey Ware and The Eastern Limits of Frigya”, (Ed. A. Çilingiroğlu, D. French) , *Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6–12 August 1990*, British Institute of Archaeology at Ankara Ankara 1994.
- Summers, Geoffrey, “Control of an Euphrates Crossing in the Middle and Late Iron Age as seen from Tille Höyük”, *XXXIV. Assiriyoloji Kongresi*, İstanbul 1987.
- , “Kummuhu Krallığı”, *Arkeo Atlas, Sayı 4*, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2005.
- Surenhagen, D., “Untersuchungen zur Bronzetafel und Weiteren Verträgen mit der Sekundogenitur in Tarhuntaşša”, *Orientalische Literaturzeitung* 87, 1992.
- , “The Dry Farming Belt: The Uruk Period and Subsequent Developments”, (Ed. H. Weiss), *The Origins of Cities in Dry Farming Syria and Mesopotamia in The Third Millenium BC*, 1986.
- Süel, A., “1994 Yılı Çorum Ortaköy Kazıları Çalışmaları”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı Bildirileri I*, Ankara 1995.
- , “The Name of Ortaköy in the Hitite Period”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, I. Cilt, Ankara 1999.
- , “Belgelere göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?”, *X.Türk Tarih Kongresi (Ankara 22–26 Eylül 1986)*, II. Cilt, 1990.
- Symington, D., “Hittite and Neo-Hittite Furniture”, (Ed. G. Hermann), *The Furnitue of Western Asia Ancient and Traditional*, Maine 1996.

- Szuchman, J. J., *Ziyarettepe/Tuşhan/Upper Tigris*, California Universty Press, California 2007.
- Szuchman, Jeffrey, “Bit Zamanı and Assyria”, *Syria* 86, Zayed University, Abu Dhabi, 2009.
- Şahin, Hasan Ali, *Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Devri (M.Ö. 1975–1725)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, Kayseri, 2004.
- , “Kültepe Metinlerinde Geçen Rahibelerin Aile ve Toplumdaki Konumu”, *A. Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1999–2000.
- , “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Kaniş Şehrinde Dini Hayat”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 1998.
- Şenel, Aleaddin, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Bilim Sanat Yayınları, İstanbul 1991.
- Şengün, M. Taner; Kıranşan, Kemal, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Çöl Kaynaklı Tozlar ve Genel Çevresel Etkileri*, İlhan Ofset-Matbaa, Elazığ, 2012.
- Şenyurt, Y., “Late Assyrian Painted Potery From Girnavaz”, (Ed. N. Başgelen), *Memoriam I Metin, Akyurt Bahattin Anı Kitabı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995.
- T Smith, Adam, “The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics”, *Aja* 103, 1999.
- Tadmor, H., “Assyria and west: the Ninth Century and its Aftermath”, *OE*, 1975.
- , “History and Ideology in the Assyrian Royal Inscriptions”, (Ed. F. M. Fales), *Assyrian Royal Inscriptions: A New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*, Centro Per le Antichita e la Storia dell’Arte del Vicino Oriente, 1981.
- , “Observations on Assyrian Historiography”, (Ed. M.D. J. Ellis) *Essays on the Ancient Near East in Memory of Jacob Joel Finkelstein, Memoirs of the Connecticut Academy of Art and Sciences Vol. XIX*, Hamden, Cennecticut: Archon Books, 1977.
- , “Propaganda, Literature, Histogriography: Cracking the Code of the Assyrian Royal Inscriptions”, (S. Parpola and R. Whiting), *Assyria 1995, The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Helsinki 1997.

- , “The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study II.”, *Journal of Studies XII/3*, 1958.
- , “The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study II.”, *Journal of Studies XII/1*, 1958.
- , *Assyria and West: The Ninth Century and its aftermath*, OE, 1975.
- , *The Inscriptions of Tiglat-Pileser III King of Assyria*, *The Israel Academy of Sciences and Humanities*, Jerusalem, 1994.
- Tadmor, M., “Contacts Between the Amaq and Syria-Palestine”, *IEJ 14*, 1964.
- Taffet, A., Yakar, J., “Politics and Religion in Urartu”, *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan*, 1998.
- Tanar, Ü., Gökçen, N., “Mut-Ermenek Tersiyer İstifinin Stratigrafisi ve Mikropaleontolojisi”, *MTA Dergisi*, Sayı 110, Ankara 1977.
- Tansu, Kadriye, “Kimmerler’in Anadolu’ya Girişleri ve M.Ö.7.Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri”, *AÜDTCF Dergisi*, VII/4, Ankara 1949.
- Tarhan, Taner, *M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, İstanbul 1978.
- , “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler”, *Genel Türk Tarihi I*, Ankara 2002.
- Taş, İlknur, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Taşçı, Fatih, *Melid Krallığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2011.
- Taşyürek, A., “A Rock of Shalmaneser III on The Euphrates”, *Iraq 41, Lev. XV-XVI*, 1979.
- Th Pinches, G., “The Cappadocian Tablettes Belonging to the Liverpool Institute of Archaeology”, *AAA I*, 1980.
- Thureau Dangin, François, *Arslan-Tash*, Bibliotheque Archeologique et Historique, Paris 1931.
- Tischler, J., “Die Kapadokischen Texte als alteste Quelle Indegermanischen Sprachgutes”, *Atti del II. Congresso Internazionale di Hititologia*, Pavia 1993.
- Tosi, M., Piperno, M., “Lithic Technology Behind the Ancient Lapis Lazuli Trade”, *Expedition 16*, 1973.
- Tosun, M., “Styles in Kültepe Seal Engravings as Expressions of Various Cultural Influences”, *AS 16*, 1965.

- Tremouille, Marie Claude, “Kizzuwatna, tere de frontiere”, (Ed. É. Jeanet al), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001.
- Tucker, K. H. Jr., *Classical Social Theory*, Blackwell Publishing, Oxford 2002.
- Tusa, S., “Notes on the Tell Abu Hasani Excavation”, *Paleorient* 6, 1980.
- Tylecote, R. F., “Early Metallurgy in the Near East Metals and Marieials”, *The Metal Society London* London 1970.
- , “Metals and Ores in the Neolithic Period A History of Metallurgy”, *The Metal Society London* London 1976.
- Umar, Bilge, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkılâp Kitabevi, İzmir 1999.
- , *Kommagene-Kuzey Mezopotamya*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2008.
- , *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İnkılâp Yayınları, İzmir 1982.
- Unger, E., “Gewicht; Mesopotamia”, (Ed. Max Ebert), *Reallexicon der Vorgeschichte*, 1979.
- Ussishkin, David , “The Date of the Neo-Hittite Enclosure In Karatepe”, *Anatolian Studies*, XIX, 1969.
- Ussishkin, D., “was Bit – Adini A Neo – Hittite or Aramaen State?”, *Orientalia* 40/Fasc. 4, 1971.
- Ussishkin, David, *The conquest of Lachish by Sennacherib*, Tel Aviv University, Tel Aviv 1982.
- Ünal, Ahmet, “Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle ilgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler”, *1996 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara 1997.
- , “Zum Status der Augures bei den Hethitern”, *Revue Hittite et Asianique* 31, 1973.
- , “Çukurova’nın Antik Devirde Taşdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası”, *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı (E. Artun-M. Sabri Koz)*, İstanbul 2000.
- , “Hitit İmparatorluğu’nun Yıkılışından Bizans Dönemi’nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi”, *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/3, (Arkeoloji Özel Sayısı), Adana, 2006.
- , *Hitler Devri’nde Anadolu*, II. Cilt, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

- , *Hititler Devrinde Anadolu*, I. Cilt, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- Ünal, Ahmet ve Serdar Girginer, K. *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya*, Tarih ve Arkeoloji, İstanbul 2007.
- Van den Hout, T. P. J., "Hethitische Thronbesteigungsorakel und die Inauguration Tudhaliyas IV", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 81, II. Halbband, 1991.
- Van Koppen, F., "The Geography of Slave Trade and Northern Mesopotamia in the Late Old Babylonian", (Ed. H. Hunger, R. Pruzsinky), *Mesopotamian Dark Age Revisited*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Vienna, 2004.
- Van Loon, M. N., "Archaeological Evidence of Trade in Western Asia: Problems and Prospects", (Ed. B. L. Van Beek, R. W. Brandt, W. G. Waatering), *Ex Herreo IPP*, 1951–1976.
- , "The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu", (Ed. K. Bittel, E. Reiner), *Anatolian Studies Presented to Studies Presented to H. G. Güterbock on the Occasion of his 65 th Birthday*, Nederland Historisch-Arhaeologisch Instituut, İstanbul 1980.
- , *Anatolia in the Earlier First Millennium B. C. Urartian Iconography*, 1991.
- Van Zeist, W., Bakker-Heeres, J. AH., "Prehistoric and Early Historic Plant Husbandry in The Altınova Plain Southeastern Turkey", *Korucutepe I*, Amsterdam, 1975.
- Veenhof, K. R., "Aspect of Old Assyrian Trade and its Terminology", *Studia et Documenta ad Æura Orientis Antiqui Pertinentia Vol 10*, Leiden, 1972.
- Veenhof, K. R., "Kanis, Karum", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* V, 5–6, 1989.
- , "The Old Assyrians Merchants and Their Relations with the Native Population of Anatolia", (Ed. H. J. Nissen and J. Renger), *Mesopotamian and Seine Nachbarn, Recontre Assyriologique*, Dietrich Reimer Verlag, 1978.
- Villard, P., "Shamsi-Adad and Sons: The Rise and Fall of an Upper Mesopotamian Empire", (Ed. J. Sasson), *Civilizations of the Ancient Near East*, II. Volum, New York 1995.
- Wafler, M., "Zu Status und Lage von Tabal", *Orientalia* 52, 1983.

- Wagstaff, J. M., *The Evolution of Middle Eastern Landscapes to AD 1840*, London-Sydney, 1985.
- , "From Bronze To Iron The Transition From The Bronze Age The Eastern Mediterranean Studies Mediterranean Archaeology", *LIV*, Göteborg, 1978.
- Wartke, R. B., *Urartu-Das Reich am Ararat*, Mainz 1993.
- Wartke, Ralf B., *Toprakkale*, Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin Berlin 1990.
- , *Uartu*, Philip Von Zabern, 1993.
- Waterman, L., "Royal Correspondence of the Assyrian Empire", *University of Michigan Studies, Humanistic Series XVII-XX, Ann Arbor*, University of Michigan, 1930–1936.
- Weidner, E., "Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger, Archiv für Orientforschung", *Internationale Zeitschrift für die Wissenschaft vom Vorderen Orient Beiheft 12*, Graz 1959.
- Weidner, Ernest, "Neue Bruchstücke des Berichtes über Sargons achten Feldzug", *AFO 12*, 1938.
- , "Assyrien und Hanigalbat", *Ugarticia VI. Publie a l'occasionale de la XXX. Campagne de Foilles a Ras Shamra (1968)*, Paris 1969.
- , "Der Staatsvertrag Aššurniraris VI. Von Assyrien mit Mati'lu von Bit-Agusi", *AFO 8*, 1933.
- Weippert, M., "Die Kämpfe des Assyrischen Königs Assurbanipal Gegen Die Araber, Redaktionskritische Untersuchung des Berichtes in Prisma", *A'WO 7/1*, 1973-1974.
- , *Assyrische Prophetin der Zeit Asarhaddons und Assurbanipal*, 1981.
- Wells, H. G., Wells, G. P., Postgate, R., *The Outline of History*, Newyork, 1971.
- Wertiem, T. A., "The Beginning of Metallurgy A. New Look", *Science 182*, 1973.
- Wheeler, T. S., Maddin, R., Muhly, J. D., "Ingnots and The Bronze Age Copper Trade in the Mediterranean; a Praogres Report", *Expedition 17/4*, 1975.
- White Muscarella, Oskar, "The location of Ulhu and Uise in Sargon II's Eighth Campaign" *Journal of Field Archaeology 13*, 1986.

- White Muscarella, Oscar, “King of Phrygia and Greeks”, *Anatolia and the Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç* (Edt. K. Emre, M. Mellink, B. Hrouda, N. Özgüç), Ankara 1989.
- White Muscarella, Oscar, “Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran”, *Expedition 13 (3–4: Spring-Summer 1971)*, 1971.
- White Muscarella, Oscar, “Relation Between Phrygia and Assyria in The 8 th Century”, *T. T. Kong XXXIV, Assyriology Kong*, Ankara 1987.
- , “The Iron Age Background to the Formation of Phrygian State”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 297, 1995.
- , *Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York 1988.
- Wilhelm, G., “Kumme und Kumar: Zur Hurritischen Ortsnamenbildung”, (Ed. P. Calmeyer, K. Hecker, L. Jacob-Rost, C. B. F. Walker), *Beiträge zur Altorientalischen Archäologie und Altertumskunde: Festschrift für Barthel Hrouda*, Wiesbaden 1994.
- Wilhelm, G., “Urartian”, *The Cambridge Encyclopedia of the World’s Ancient Languages*, Cambridge 2004.
- Wilhelm, Gernot, “Urartu als Region der Keilschrift-Kultur”, V. Haas (Hrsg.), *Das Reich Urartu*, Konstanz, 1986.
- , “Zur Urartaischen Nominalflexion”, *ZA* 66, 1976.
- Wilkinson, T. J. “Late-Assyrian Settlement Geography in Upper Mesopotamia”, (Ed. M. Liverani), *Neo-Assyrian Geography*, Universita di Roma La Sapienza, Roma 1995.
- Winter, I., “Carchemish Şa Kişad Puratti”, *AnSt* 33, 1983.
- , “North Syria in the Early First Millennium B.C. With Special Reference to Ivory Carving”, *Ann Arbor*, 1982.
- Wiseman, D. J., “A New Stele of Assurnasirpal II”, *Irak* 14, 1952.
- , “Assyria and Babylonia c. 1200–1000 B.C.”, *Cambridge Ancient History*, II. Volum, Part 2, (Edt by. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, and E. Sollberger), Cambridge University Press, Cambridge 1975.
- Wolley, S. L., *A Forgotten Kingdom*, London 1953.

- Woolley, L., Barnett, R. D., *Carchhemish III, Report on the Excavations at Jerablus on behalf of the British Museum, London 1952.*
- Wright, G. A., “Archaeology and Trade”, *Addision-Wesley Module in Anthropolgy 49*, 1974.
- Yakar, J., “The Indo Europeans and Their Impact on Anatolian Cultural Development”, *Journal of Indo-European Studies 9*, 1981.
- , “Transhumance and Questions of Nomadism in Early Anatolia”, *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1990.
- Yakar, J. A., Gursan, Salemann, “The Province of Malatya and Sivas An Archaeological Survey of Preclassical Sites”, *Expedition 20/4*, 1978.
- Yakar, Jak, “Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu’nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Urartu Doğuda Değişim*, Edt. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- , “The Later Prehistory of Anatolia the Late Chalcolithic and Early Bronz Age”, *BAR 268*, 1985.
- , “Transhumance and Questions of Nomadism in Early Anatolia”, *X. Türk Tarih Kongresi I*, 1990.
- , “The Socio-Economic Organization of The Rural Sector In Kizzuwatna, An Archaeological Assessement”, (Ed. É. Jean et al), *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII*, Paris 2001.
- , *Prehistoric Anatolia The Neolithic Transformation and The Early Chalcolitic Period*, Jeruselam, 1991.
- Yamada, Shigeo, *The Construction of the Assyrian Empire, A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859–824 BC) Relating to his Campaigns to the West*, Brill, 2000.
- Yener, A., “A Review of Internegeional Exchange in Southwest Asia 9”, *Anatolica 9*, 1987.
- , “Arkeometri Projesi, Çamardı 1988 Çalışmaları”, *V. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Antalya, 1989.
- , “Bolkardağ, Aladağ ve Keban Madenlerinde 1984 Yılı İncelemeleri”, *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 20–24 Mayıs 1985*, Ankara 1986.

- Yener, K. A., “A Review of Interregional Exchange in Southwest Asia”, *Anatolica VIII*, 1982.
- Yener, K. A., Özbal, H., Kaptan, H., Pehlivan, E., Goodway, A. N., Goddway, M., “Kestel An Early Source of Tin ore in the Taurus Montains, Turkey”, *Science* 244, 1989.
- Yener, K. A., Vander, P. B. “Reply to J. D. Muhly, Early Bronze Age Tin and the Taurus”, *AJA* 97, 1993.
- Yener, K. Aslıhan, “Bolkardağ, Aladağ ve Keban Madenlerinde 1984 Yılı İncelemeleri”, *T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı 20–24 Mayıs 1985 Ankara* 1986.
- , “The Production, Exchange and Utilization of Silver and Lead metals In Ancient Anatolia: A Source Identification Project”, *Anatolica X*, 1983.
- Yıldırım, Nurgül, “Yeni Asurca belgelerde geçen Amedi şehri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52 Sayı: 2, Ankara 2012.
- Yıldırım, Recep, “Urartu’nun Batı Bölgesi”, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXI, Sayı: 1–2, Ankara 1987.
- Yiğit, Turgut, “Eski Anadolu Kentlerinden Luhuzatia/Lawazantia’nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine”, *Belleten C. LXI*, 1997.
- , “Eski Anadolu’da Hapishane ve Ceza”, *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 15, Sayı 26, Ankara 1991.
- , “Tabal”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, Cilt 40, sayı 3–4, Ankara 2000.
- , *I.Hattuşili ve Dönemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.
- Young, R. S., “Bronzes From Gordions Royal Tomb”, *Archaeology* 9, 1957.
- Zaccagnini, C., “An Urartian Royal Inscription in the Report of Sargon’s Eighth”, *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*, (Ed. F. M. Fales), Centro per le Antichita e la Storia Dell’Arte del Vicino Oriente, Roma 1981.
- , “Aspect of Ceremonial Exchange in the Near East During the Late Second Millenium B. C.” (Ed. M. Rowlands, M. Larsen and K. Kristiansen), *Centro*

and Periphery in the Ancient World, New Directions in Archaeology, Cambridge University Press, Cambridge 1987.

-----, “The Enemy in the Neo-Assyrian Royal Inscriptions: The Ethnographic Descriptions”, (Ed. H. J. Nissen, J. Renger), *Mesopotamien und Seine Nachbarn*, Dietrich Reimer Verlag, 1982.

Zawadzki, S., “The Question of the King’s Eponymate in the Latter Half of the 8th Century and the 7th Century BC”, *Assyria 1995*, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki 1997.

Zimansky, Paul, “Urartian Material Culture as State Assemblage: an Anomaly in the Archaeology of Empire”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299, 1995.

-----, “The Urartian Frontier as an Archaeological Problem”, *Neo-Assyrian Geography* (Ed. M. Liverani), Universita di Roma La Sapienza, Roma 1995.

-----, “Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu”, (Ed. R. Drews), Greater, Anatolia and the Indo-Hittite Language Family, *Journal of Indo-European Studies Monograph* 38, Washinton, 2001.

-----, “The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia”, (Ed. J. M. Sasson), *Civilizations of the Ancient Near East*, New York 1995.

-----, “Urartian Geography and Sargon’s Campaign”, *JNES* 49, 1990.

-----, “Urartian Material Culture as State Assemblage: an Anomaly in the Archaeology of Empire”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 229, 1995.

-----, “Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler”, *2005 Arkeoloji Raporu, Arkeoatlas 4*, İstanbul 2005.

-----, “Urartu ve Çağdaşları”, *Urartu Doğuda Değişim*, Edt. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

-----, “Writing, Writers and Readers, in the Kingdom of Van ”, (Ed. S. L. Sanders), *Margins of Writing, Origins of Culture, Oriental Institute Seminars Number 2*, Chicago 2006.

-----, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago 1985.

-----, *Urartian City Planning at Ayanis*, (Ed. A. Sagona), 2004.

-----, “Urartu”, (Ed. E. M. Meyers), *The Oxford Encyclopedia of the Archaeology in the Near East*, 1995.

Zoroğlu, Levent, “Kilikya Berenikesi’nin Yeri”, *OLBA*, II/2, (Özel Sayı), 1999.

-----, “Cilicia Tracheia in the Iron Age: the Khilakku Problem”, (Ed. A. Çilingiroğlu and D. H. French) *Anatolian Iron Ages 3 BIA Monography 16 (The Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990)*, III. *Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van 6-12 Ağustos 1990*, Published by The British Institute of Archaeology at Ankara Ankara 1994.

Zoroğlu, Levent, “Kelenderis’in İlkçağ Tarihine Ait Notlar”, *Türk TKB 5-9 Eylül 1990*, XI/1, 1994.

Zwicker, U. *Aspect of Early Metallurgy*, 1977.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Sırrı TİRYAKİ
Doğum Yeri ve Tarihi	Karlıova, 1979
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Erciyes Üniversitesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Bingöl Üniversitesi
İletişim	
E-Posta Adresi	sirri123@mynet.com
Tarih	21.04.2014